VANA-ROOMA AJALUGU

XIII
A - 619

Tagastage raamat õigeaegselt!
Возвратите книгу вовремя!

660 TR
~~1346~~
444 TR
15233 TR
26594 TR

«Валгатрюкк» 01. 86. 3. 4886—10000

A-
A-24736

N. A. MAŠKIN

VANA-ROOMA AJALUGU

Põlva rajon
KÜLA... ...KOGU

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1962

9
M23

Originaali tiitel:

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО РИМА
Н. А. Машкин
Государственное Издательство политической литературы
Москва 1956.

Kaane kujundanud: V. Vare
Tõlkinud L. Metsar ja L. Anvelt

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
N

SISSEJUHATUS

Vana-Rooma ajalugu moodustab ühe osa antiiksete orjanduslike ühiskondade ajaloost ja uurib Vahemere-äärse antiikmaailma kõige võimsama ning silmapaistvama orjandusliku riigi tekkimist, arenemist ning hukkumist.

Rohkem kui tuhandeaastase Rooma ajaloo näol, mis jaguneb mitmesse epohhi, on võimalik jälgida orjandusliku ühiskonna ning riigi sündimist, arenemist ja allakäiku selle kõige väljakujunenumates, klassikalistes vormides. Rooma ajalugu ei tohi uurida isoleeritult, lahtikistuna teiste antiiksete orjanduslike riikide ajalugudest. Maailma-ajaloolist tähtsust ei saavutanud Rooma kaugeltki otsekohe. Rooma sünd kuulub aega, mil paljud Vana-Idamaa orjanduslikud riigid olid eksisteerinud juba mitmeid aastatuhandeid. Sel ajal, kui Balkani poolsaare aladel ja Väike-Aasia rannikul olid juba tekkinud kreeka linnriigid, mis etendasid hiljem maailma kultuuriajaloos erakordset osa, ühendasid Tiberi jõe ääres paiknevatel küngastel elavad maaharijad ning karjused alles oma asulaid ja lõid väikese keskuse, mis sai nimeks Roma.

Apenniini poolsaarel ja Sitsiilias olid tollal olemas juba kreeka kolooniad, Vahemere lõunarannikul (Aafrika-poolsel) eksisteerisid foiniikia asulad, mis hiljem Kartaago poolt võimsaks mereriigiks ühendati. See oli Pürenee poolsaare lõunaosas asuva tugeva Tartessose riigi õitseaeg. Oma varasematel arenemisastmetel polnud Rooma seotud Vahemeremaade teiste orjanduslike keskustega ega tolle aja maailma-ajalooliste sündmustega; ainult järk-järgult kasvab tema poliitiline võimsus.

Selleks, et mõista rooma orjandusliku ühiskonna tekkimistingimusi, on hädavajalik omada ettekujutust kogu Itaalia arenemisest enne Rooma ajastut. Eriline tähtsus on etruski linnade kujunemisel ja nende poliitilise mõju levimisel Etruuria naabermaakondadele Apenniini poolsaarel. Etruski ja kreeka linnad olid Itaalias esimesteks orjanduslikeks keskusteks. Suurem osa kohalikke hõime asus veel ürgkogukondliku korra staadiumis, kuid paljudes Itaalia maakondades toimus juba selle korra lagunemine — sugukondliku korra organite ümberkujunemine riiklikeks. Kesk-Itaalia Laatsiumi maakonna teiste linnade hulgas toimus see protsess ka

Roomas, mille etruskid üksvahe oma võimu alla võtsid. Seda varajast epohhi, mille põhijooneks oli ürgkogukondliku korra lagunemisprotsess ja riikide kujunemine, nimetatakse kokkuleppeliselt *kuningate* ajastuks; selle viimast perioodi Rooma ajaloos võib nimetada *etruski* perioodiks. Kuningate ajastu algust dateeritakse ligikaudselt VIII sajandiga e. m. a., selle lõppu aga VI sajandiga e. m. a.

Pärast etruskide minemakihutamist ning kuningavõimu kõrvaldamist algab Rooma vabariigi ajalugu, mis kestab kuni I sajandi viimase kolmandikuni e. m. a. ja jaguneb kolme perioodi. Esimest neist, *varajase vabariigi perioodi* (VI sajandi lõpust kuni III sajandi 60-ndate aastateni e. m. a.) iseloomustab orjandusliku tootmisviisi formeerumine Roomas, plebeide ja patriitside — Rooma orjandusliku ühiskonna vaba elanikkonna kahe põhirühma (seisuse) — vaheline võitlus, vabariikliku korra tugevnemine ning arenemine, ent samuti peaaegu lakkamatud sõjad, algul Laatsiumi aladel, hiljem kogu Itaalias, mis lõpevad kogu Apenniini poolsaare alistamisega Roomale. Sellesse aega kuulub rida katseid luua võimsaid suurriike Vahemeremaade lääneosas. V ja VI sajandil e. m. a. koondus suurem osa Sitsiiliast Sürakuusa ümber, kes pretendeeris üksvahe Itaalias asuvate kreeka linnade hegemooni kohale. Kuid kõige võimsamaks riiklikuks moodustiseks oli Kartaago mereriik, mis laiendas oma mõjuvõimu mitmetele aladele Vahemeremaade lääneosas. Sajandite vältel oli läänes vastuolude koldeks Sitsiilia, mille pärast Sürakuusa ja Kartaago lakkamatuid sõdu pidasid. Kui Rooma oli koondanud enese ümber kogu Apenniini poolsaare, sekkub ta 264. aastal e. m. a. Sitsiilia asjadesse ja sellest ajast algab uus periood, mida võib nimetada *Rooma võitlusperioodiks Vahemere alistamise pärast*. Pärast pikki ning veriseid Puunia sõdu, mida peeti vahelduva õnnega, alistab Rooma enesele kogu Kartaagole kuulunud territooriumi ja peaaegu kõik alad Vahemeremaade lääneosas. Idas peetud sõdade tulemusena kinnitas Rooma kõvasti kanna Kreekas ning Makedoonias ja nõrgestas senist vägevat Seleukiidide Süüria kuningriiki. See periood lõpeb Pergamose kuningriigi liitmisega Rooma külge. Tema põhituumaks oli orjandusliku tootmisviisi tugevnemine ning arenemine, milleks aitas kaasa orjade pidev juurdevool sõdade ajal võetud vangide hulgast. Orjandusliku tootmisviisi juurdumine tekitab suurmaavalduse kasvu Itaalias, millega kaasneb väike- ning keskmaavalduse allakäik. Rooma poliitilist korda iseloomustab senaatorliku aristokraatia — *nobiliteedi* — ülevõim, mis ainult harva põrkub opositsioonile pleebsi poolt, kuid juba sellal toimuvad esimesed orjade ülestõusud, mis olid veel lühiajalised ning lokaalsed.

Perioodi, mis kestab II sajandi 30-ndate aastate algusest I sajandi 30-ndate aastate lõpuni e. m. a., nimetatakse *kodusõdade perioodiks*.

Antiikühiskonna põhivastuolu, vastuolu orjade ja orjapidajate vahel, saavutab Roomas ebatavalise teravuse II sajandi lõpul ja I sajandil e. m. a.

Orjade kuhjumine suurtesse latifundiumidesse ja nende ebainimlik ekspluateerimine tekitab juba II sajandi alguses e. m. a. ülestõuse, mis sama sajandi 30-ndatest aastatest alates kasvavad üle kestvateks sõdadeks orjade ja orjapidajate vahel. Laostunud talupoegkond ja varanduseta linnapleebs nõuavad radikaalseid reforme ja see viib kokkupõrgeteni, mis lähevad mõnikord üle tõelisteks kodusõdadeks; vastuolud teravnevad ka senaatorliku (maavaldusliku) aristokraatia ja rahaaristokraatia — *ratsanike* — vahel. Provintside julm ekspluateerimine tekitab sealse elanikkonna massilisi ülestõuse.

Sotsiaalse võitluse teravnemine vaba elanikkonna erinevate kihtide keskel pani vankuma Rooma orjandusliku vabariigi riikliku aparaadi alused. Grandioosne orjade ülestõus Spartacuse juhtimisel I sajandi 70-ndate aastate teisel poolel e. m. a. vapustas Rooma suurriiki kuni selle juurteni. Ja kuigi rooma orjapidajatel õnnestus pärast pingelist võitlust see ülestõus maha suruda, oli ometi selge, et mitme sajandi eest kujunenud poliitiline kord ei rahuldanud enam valitseva klassi enese vajadusi. Päevakorda kerkis küsimus sõjalise diktatuuri kehtestamisest ja võitlus selle eest kasvas üle kodusõdadeks I sajandi 40—30-ndatel aastatel e. m. a., lõppedes viimaks vabariigi langemisega.

Varajase keisririigi periood kestab I sajandi 20-ndate aastate algusest e. m. a. kuni III sajandi viimase aastakümneni m. a. j. Selle perioodi Rooma poliitilist korda nimetatakse kokkuleppeliselt *printsipaadiks*. Tema iseloomulikuks jooneks oli vabariiklike vormide väline säilitamine, kusjuures tegelik võim kuulus palgasõdurite armeele toetuvale keisrile. Rooma ühiskonna sotsiaalne baas jääb endiseks — orjamajanduslikuks; printsipaadi alguses tugevneb orjanduslik süsteem ja levib ka nendele aladele (provintsidesse), kus roomlased leidsid eest veel ürgkogukondliku korra jälgi. Kodusõdade lõppemine mõjus kaasa vahetuskaubanduse arenemisele ja käsitööstusliku tootmise tugevnemisele eriti provintsides. Kasvavad ning arenevad omavalitsuslikud provintsilinnad, kes, eriti läänes, aitavad kaasa orjanduslike suhete levimisele provintsides. Keisrid, kes satuvad sageli konflikti senaatorliku aristokraatiaga, katsuvad leida tuge Itaalia munitsipaalse ühiskonna ning provintsiaristokraatia keskel. Kogu keisririigi kestvuse ajal jäi valitsevaks orjanduslik kord, ent juba I sajandi keskpaiku e. m. a. ilmnevad kriisisümptoomid, mis väljenduvad latifundiumide killustumuses ja väikeste maatükkide rendile andmises väiketootjatele — *koloonidele*.

Idas põrkab Rooma kokku Partia kuningriigiga, selle alla kuuluvate hõimudega, kes elavad Taga-Kaukaasia aladel; Rooma po-

liitiline mõju laieneb Bosporose kuningriigile; Rooma keisrid võtsid vastu saadikuid Indiast; Rooma jõudsid kaubad Hiinast.

Rooma agressiivne välispoliitika muutus keisririigi perioodil järk-järgult kaitsepoliitikaks. Ainult üksikud keisrid katsusid agressiivseid sõdu pidada. Kuid kogu majandusliku ning sotsiaalpoliitilise süsteemi kriisi teravnemine, välise surve tugevnemine arvukate hõimude poolt, keda roomlased nimetasid barbariteks, nõudis ülisuurt jõupingutust. Kõik Rooma ühiskonna ning poliitilise korra vastuolud andsid end eriti teravalt tunda III sajandi keskpaiku m. a. j. Mitmed provintsid lõid keisririigist lahku. Paljudel aladel tekkisid elanikkonna rõhutud kihtide ülestõusud.

Katseid ülestõusnute vastupanu maha suruda, barbarite sissetungi peatada ning keskvõimu tugevdada tehti juba III sajandi 70-ndatel aastatel m. a. j. Teatud edu saavutati selles osas alles 80-ndate aastate keskpaiku. Sellest ajast algab hilise keisririigi periood. Diocletianuse ja Constantinuse reformide tulemusena toimus ajutine keisrite võimu tugevnemine. Keisrid olid sellal keisririigi piiramatuteks valitsejateks. Kuid orjanduslik tootmisviis jäi endiselt sügava kriisi olukorda, kolonaat võttis üha laiema leviku, mille tõttu riik suurmaapidajate huvides kinnistas koloonid maa külge. Nõnda hakkasid orjandusliku ühiskonna rüpes järk-järgult kujunema feodaalsuhete elemendid, mis muutusid eriti tugevaks IV sajandi lõpul ja V sajandi algul m. a. j. Orjandusliku tootmisviisi kriis tekitas orjade ning koloonide revolutsioonilisi liikumisi, kusjuures nad tegutsesid koos sissetungivate barbaritega. See soodustas orjandusliku ekspluatatsioonivormi likvideerimist. Lääne-Rooma keisririigi langemise traditsioonilisseks daatumiks peetakse kokkuleppeliselt 476. aastat. Ida-Rooma keisririik (Bütsants) säilis võimsa riikliku moodustisena; siin kujunesid teised tingimused feodaalsele formatsioonile üleminekuks. Alates V sajandist m. a. j. on Bütsantsil pidevad suhted — kord rahulikud, kord sõjakad — mitmesuguste slaavi rahvaste ning hõimudega, kes etendasid suurt osa bütsantsi feodalismi arengus.

Kultuuriajaloole jättis Rooma silmapaistva pärandi. Rooma kultuur arenes algul iseseisvusetult. Suurt osa etendas etruskide ning kreeklaste mõju. Kuid I sajandi lõpul e. m. a. lõid roomlased peaaegu kõikides kultuurielu valdkondades suurepäraseid mälestusmärke, mis kõnelevad erinevate võõramaiste mõjude ületamisest ja uue, rooma kultuuri loomisest. Antiikkultuuri arengus on see eri staadiumiks.

Rooma keisririigi kujunemine aitas laialt levitada kultuuripärandit, mille jätsid teised antiikrahvad, eelkõige kreeklased; mitmetes kultuurivaldkondades jõudsid ka roomlased ise ületamatule tasemele. Rooma monumentaalsete ehituste jäänused on säilinud tänapäevani; paljud roomlaste poolt väljatöötatud terminid on läinud kõikidesse kaasaegsetesse euroopa keeltesse; ladina keelele, rooma poeetide ning prosaistide tundmaõppimisele oli

kaua aega rajatud tolleaegne kooliharidus. Ladina keele baasil on arenenud kõik niinimetatud romaani keeled (prantsuse, itaalia, hispaania jt.). Rooma jurisprudentsi peeti sajandite jooksul ületamatuks ja rooma õiguse dogmad etendasid ainulaadset osa erinevate Euroopa riikide seadusandluste ajaloos.

Rooma ajaloo viimased sajandid olid samaaegselt ka Vahemere orjandusliku antiikmaailma ajaloo lõpp-peatükiks. Just sellal tekkisid need suhted, mis etendasid ainulaadset osa järgneval perioodil — keskajal. Sellisena osutub Rooma ajalugu Lääne orjandusliku ühiskondliku formatsiooni arenemise ajaloo lõpp-perioodiks, mis teebki ta üheks maailma-ajaloo tähtsaimaks lüliks, määrates ära selle igakülgse uurimise paratamatu vajalikkuse.

ESIMENE OSA

VANA-ROOMA AJALOO ALLIKAD JA HISTORIOGRAAFIA

I PEATÜKK

ROOMA AJALOO ALLIKAD

Rooma ajastu silmapaistvamad kirjandusteosed, mis on säilinud suuremalt osalt keskaegsete käsikirjade näol, osutuvad põhiallikateks Vana-Rooma ajaloo alal. Suurimat tähtsust omavad antiikajaloolaste teosed, mis esitavad kogu Rooma ajaloo käiku katkematu ahelana. Viimasel ajal pöörati tähelepanu arheoloogia andmetele, samuti ka raidkirjadele, müntidele ja papüürustele. Rooma ajaloo mitmesuguste allikate klassifikatsioon, nende interpreteerimismeetodite süstematiseerimine, ehtsuse ning võltsitusega seotud küsimuste lahendamine moodustavad eridistsipliini — õpetuse Rooma ajaloo allikatest, mille tundmiseta pole võimalik Vana-Rooma ajalugu uurida.

Suuri raskusi tekitab Rooma ajaloo vanimate perioodide uurimine. Niisugust rahvaloomingu pärandit, nagu kreeka poeemid «Ilias» ja «Odüsseia», pole roomlastel säilinud. Rooma vanima mineviku sündmuste kohta saab teateid ainult ajalooliste teoste järgi, mis kuuluvad I sajandisse e. m. a., kusjuures nende teoste autorid on harva kasutanud dokumentaalseid andmeid (allikaid). Baseerudes oma eelkäijate töödel, refereerisid nad ainult ammu enne seda loodud rooma ajaloolist traditsiooni. Ja küsimuski, kuidas see traditsioon kujunes, on kaasaegses historiograafias üks komplitseeritumaid. Lugudes, mis käivad Rooma hallide aegade kohta, põimub usaldusväärne keeruliselt legendide ning väljamõeldistega ja selleks, et lahendada küsimust, missugune on selle ajaloolise traditsiooni väärtus, peab olema ettekujutus tema tekkeprotsessist enesest.

ESIALGNE ROOMA KROONIKA JA ROOMA TRADITSIOONI TEKKIMINE

Kõigepealt kerkib küsimus, missugused dokumentaalsed andmed on selle traditsiooni aluseks. Kirjaoskust tunti Roomas juba VI sajandil e. m. a. ja tollesse aega võiksid juba kuuluda ka ühed või teised ülestähendused, kuid vanimate ülestähenduste

jälgi pole peaaegu üldse säilinud. Üheks esimeseks ametlikuks dokumendiks oli k a l e n d e r, mida pidasid rooma preestrid — p o n t i f e k s i d. Selles kalendris määrati kindlaks *dies fasti,* s. t. päevad, millal võis pidada rahvakoosolekut ja kohut, ajada igasuguseid tsiviilasju, ja *dies nefasti* — päevad, millal see kõik ühtede või teiste religioossete kujutelmade tõttu oli keelatud. Loomulikult oli kalendriga seotud ka a j a a r v a m i n e. Vanadel roomlastel polnud ajaarvamise «nullpunkti», millest peale nad oleksid aastate kaupa arvet pidanud (ajaarvamine «Rooma linna rajamisest» ilmus tunduvalt hiljem, kujutades enesest rooma muinasajaharrastajate oletusi ja ametlikult ei kasutatud seda Roomas mitte kunagi). Vabariiklikul perioodil loeti aastaid kõrgeimate ametiisikute — konsulite — nimede järgi. Neid nimekirju kutsuti *fasti consulares* ja neil on eriline tähtsus Rooma historiograafia jaoks, kuivõrd nad seondusid kalendriga ja osutusid ajaarvamise aluseks.

Meil on teada konsulite nimestik, mis taastati osalt ajaloolaste teoste, osalt epigraafiliste andmete põhjal, ja mis algab vabariigi esimesest aastast, s. t. 510. või 509. aastast e. m. a. Pole kahtlust, et see on ümber töötatud. Algselt olid vabariiklikud magistratuurid kättesaadavad ainult patriitsisugukondade esindajaile ja alles IV sajandi 60-ndatel aastatel e. m. a. hakati valima üht konsulit plebeide hulgast. Rikkad plebeid katsusid tõestada oma ülimuslikkust, oma sugukondade vana päritolu, ja seepärast, kui plebeid aastal 300 e. m. a. pääsesid pontifekside kolleegiumi, võeti «parandamisele» ka *fasti consulares.* Nõnda sattusid sinna Juniused, Aquiliused, Cassiused, Genuciused ja plebeiliste sugukondade teised esindajad. Fastide võltsimises pole kahtlust, kuid sellest hoolimata o n f a s t i d p õ h i l i s e l t u s a l d u s v ä ä r s e d; võib rääkida interpolatsioonidest fastides ja nende täpsuse kronoloogilisest puudulikkusest 486. aastast kuni 364. aastani e. m. a., kuid 364. aastast alates ei tekita andmed kõrgeimate magistraatide kohta suuremaid kahtlusi.

Koos kalendriga olid *fasti consulares* aluseks nii rooma ajaarvamisele kui ka rooma kroonikapidamisele, sest juba Rooma ajaloo varasemal järgul, hulk aega enne ajalookirjanike ilmumist, kandis pontifekside kolleegiumi peamees — *pontifex maximus* — fastidesse mitmesuguseid sündmusi, mida ta silmapaistvateks pidas: igaliiki ended (nende hulka kuulusid päikese- ja kuuvarjutused), erilised pidustused, sõjad, leivahindade tõus jne. See oli rooma ajaloolise jutustamise varaseim žanr, millele võib leida analoogiaid ka teiste rahvaste juures. Iga-aastasi ülestähendusi nimetati annaalideks *(annales).* Rooma muinasajaharrastaja Festuse seletuse järgi nimetati neid suurteks annaalideks *(annales maximi),* sest et neid pidas *pontifex maximus.*

Iga-aastasi annaale hakati pidama IV sajandist e. m. a., kuid võib-olla juba V sajandist. Algselt olid need lihtsad märkmed,

kuid umbes 320. aasta paiku e. m. a. sai pontifeks maximus ametliku korralduse annaalide pidamiseks ja sellest ajast peale pandi need valgetele tahvlitele *(tabulae pontificum)* tehtud ülestähendused ametlikult välja kuningalossis *(Regia)*, forumil, kus pontifeks maximus sooritas ohvritoomisi ja kus oli tema residents. IV sajandi lõpul e. m. a. ei rahuldunud pontifeksid iga-aastaste tähtsaimate sündmuste äramärkimisega ja täitsid need lüngad, mis leidusid eelnenud annaalides. Need ümbertöötatud ning täiendatud iga-aastased ülestähendused andis 130. aasta paiku e. m. a. välja pontifeks maximus Publius Mucius Scaevola 80 raamatus, mis kandis pealkirja «Suured annaalid» — *«Annales maximi»*. Cicero sõnade järgi algasid need Rooma linna asutamise ajast. «Suured annaalid» olidki Rooma ajaloo põhiallikaks. Rooma poeedid ja ajaloolased kasutasid annaalide andmeid nii enne nende publitseerimist Mucius Scaevola poolt kui ka pärast seda.

Annaalidesse oli paigutatud ka teateid, suuremalt jaolt legendaarse iseloomuga, mis käisid kauge, niinimetatud kuningate ajastu kohta. Need legendid pärinesid osalt rooma eeposest, mille olemasolu ei saa eitada, nagu tegid seda mõned kodanlikud ajaloolased XIX sajandil, osalt olid need kõikvõimalike oletuste resultaadiks. Mõnes oma osas olid need legendid võltsitud aristokraatlike perekondade poolt, kes püüdsid oma esivanemaid ülistada. Peale selle tehti juba varajaselgi perioodil katset siduda Kreeka ja Rooma ajaloo sündmusi, tuletada ka Rooma ajaloo tekkimine Trooja sõjast, mida peeti paljude kreeka linnade ajaloo algmomendiks.

Kahtlemata mõjutasid traditsiooni privaatse iseloomuga dokumendid. Juba Rooma ajaloo varajasel järgul tekkisid niinimetatud e l o o g i d *(elogia)* — lühikesed kirjutised, mis koostati tuntud inimeste auks pärast nende surma. Kõige vanem kirjutis, mis sisaldab niisuguse eloogi, on säilinud Kolmanda Samniidi sõja aegse väejuhi, 298. aasta konsuli Lucius Cornelius Scipio Barbatuse auks püstitatud mälestussambal. Matuste ajal peeti kadunute auks neid ülistavaid kõnesid *(laudationes)*, mis samuti üles kirjutati ning säilitati. Need ülistused kandsid tendentslikku iseloomu, kuid nad mõjustasid historiograafiat. «Nende ülistuste tõttu,» kirjutas Cicero, «on meie mineviku ajalugu vigu täis; temasse lülitati sündmusi, mis iialgi aset ei leidnud: väljamõeldud triumfe, arvukaid konsulaate, valeteateid patriitsisugukondadest, kes olevat muutunud plebeilisteks.»

Enne roomlasi tegelesid Rooma ajalooga kreeklased. Pärast Lesbose Hellanikost (V sajand e. m. a.), kes esitas legendaarse versiooni Rooma asutamisest, Rooma minevikust, kirjutasid Rooma ajalugu peamiselt Sitsiilia kreeklased. Otsustades nende teadete põhjal, mida me leiame hilisemate autorite juures, huvitas kreeka ajaloolasi küsimus Rooma tekkimisest, mille puhul tavaliselt varieeriti müüti troojalaste ümberasumisest. Kreek-

lased kirjutasid ka rahvastest, kes asustasid Rooma territooriumi hallidel aegadel. Need teosed baseerusid tunduval määral oletustel, ent kui see kõik sai hiljem Roomas teatavaks, siis võeti seda puhta kullana ringide poolt, kes olid kreeka hariduse mõju all.

III sajandiks e. m. a. kuhjus Rooma ajaloo alal kokku suur materjal: annaalid, preestrite ülestähendused *(commentarii)*, mis sisaldasid igasuguseid kultuse kohta käivaid teateid, lepingud ja seadused, privaatkroonikad, eloogid, hauakõned, kreeka teosed, ajaloolised jutustused Rooma minevikust. Kaugeltki mitte kõik varajasematesse aegadesse puutuv materjal pole säilinud. Galli tulekahju aastal 387 e. m. a. laastas Roomat kõvasti: põlesid maha templid ja ühiskondlikud hooned, milledes hoiti tähtsaid dokumente (näiteks *Regia,* kus asus pontifekside arhiiv). Kuid antiikajaloolaste käsutuses oli dokumente, mis olid graveeritud vasktahvlitele ja avalikes paikades välja pandud, dokumente, mida hoiti Capitoliumi ja teiste säilinud templite sisemuses, ent samuti ka mõningaid privaatseid ülestähendusi.

Niisugune oli olukord Vana-Rooma ajaloo alaste materjalidega, kui Roomas hakkas kujunema isamaaline historiograafia. See toimus juba pärast Esimest Puunia sõda. Pärast seda, kui Rooma saavutas võidu vägeva vastase üle, tekkis vajadus jutustada sellest võitlusest, mis näis Rooma valitsevale klassile kangelaslikuna, ja siduda seda kangelaslikku epopöad sellega, mida teati Rooma minevikust, kuid mida mitte ükski roomlane polnud veel süstematiseerinud.

III SAJANDI POEEDID JA VANEMAD ANNALISTID

Esimesena võttis selle ülesande enese peale Kampaania maakonnast pärinev Gnaeus Naevius (274—206 a. e. m. a.), kes kirjeldas värssides Esimest Puunia sõda, millest ta ise osa võttis. Oma teose esimeses osas andis Naevius lühikesi teateid Rooma tekkimisest. Mõnevõrra hiljem kirjutas poeet Quintus Ennius (239—169 a. e. m. a.), kes esitas heksameetri vormis jutustusi Rooma ajaloost. Enniuse «Kroonika» algas Aeneasest ja jõudis välja poeedi kaasajani. Roomlased hindasid kõrgelt patriotismist läbiimbunud Enniuse «Kroonikat». Naeviuse ja Enniuse poeemid pole jõudnud meieni. Neist on säilinud vaid katkendeid hilisemate autorite töödes. Esimese proosateose, mis oli pühendatud Rooma minevikule, kirjutas kreeka keeles tuntud roomlane, konsulaar ning pontifeks Quintus Fabius Pictor (III sajandi lõpp e. m. a.). Tema teost nimetati «Kroonikaks», sest et selles oli sündmuste esitamisel kinni peetud annaalsest järjekorrast. Fabius Pictori lugu algas jutustusega Aenease Itaaliasse ilmumisest ja lõppes Teise Puunia sõja sündmuste refereerimisega. Fabius Pictor tundis hästi kreeka allikaid, kuid suurt tähelepanu pööras ta ka ladina omadele. Fastidest oli ta võtnud konsulite valitsusaastad ja

esitas sündmusi nende kaupa. Palju laenas ta tollal veel avaldamata pontifekside kroonikatest. Kahtlemata kasutas Fabius Pictor ka suulisi pärimusi, mis olid säilinud rooma perekondades, ent samuti ka eraarhiive. Fabius Pictor rajas aluse Rooma annalistikale. Teda ennast ja tema suuna lähimaid jätkajaid nimetatakse tavaliselt vanemateks annalistideks. Nende teosed olid mõeldud kitsale hellenite ringkonnale, keda huvitas Rooma minevik, ja Rooma riigitegelastele, kes valdasid kreeka keelt ja vajasid praktilisteks eesmärkideks teateid Rooma ajaloost.

Vanemate annalistide hulka kuulub ka väljapaistev Rooma poliitikategelane Marcus Porcius Cato Vanem (234.—149. a. e. m. a.). Tema esitas esimesena Rooma ajaloo ladinakeelses proosas (kuni temani kirjutati annaalid kreeka keeles). Cato «Tekkimised» (*«Origines»*) sisaldasid Rooma ajaloo linna asutamisest alates. Erinevalt oma eelkäijatest ei jutustanud Cato mitte ainult Roomast, vaid ka teistest Itaalia linnadest. Cato ajalooline töö pole säilinud; tervikuna on jõudnud meieni tema traktaat «Põllumajandusest», millel on suur tähtsus Rooma agraarajaloo uurimisel. Cato eeskujul oli positiivne tähendus Rooma historiograafia jaoks. Teda võib nimetada ladinakeelse ajaloolise jutustuse loojaks.

Vanemate annalistide teosed baseerusid osalt algallikate uurimisel ja paistsid silma usaldusväärsuse poolest autorite kaasajale lähedaste sündmuste osas. Kaugema mineviku kirjeldamisel tõid aga annalistid oma teostesse tolle legendaarse materjali, mille nad ammutasid kreeka autorite teostest ja suulistest jutustustest. Viimaste hulgas etendasid suurt osa niinimetatud etüoloogilised legendid, mis loodi selleks, et seletada vanu arusaamatuid nimetusi, kombeid ja ehitusi (näiteks tekkisid legendid Romulusest ilmselt selleks, et seletada sõna «Rooma»).

Vanemad annalistid kuulusid aristokraatlikesse ringkondadesse. Nad suhtusid täieliku usaldusega nendesse Rooma ajaloo moonutamistesse, mida oli tehtud ühtede või teiste sugukondade ülistamiseks. Paljude ajalooliste teadete ümbertöötamisele avaldasid mõju kreeka ajaloolised teosed. Mõned Rooma ajaloo sündmused esitati Kreeka ajaloost pärinevate episoodide põhjal tehtud analoogia alusel (on täiesti võimalik, et lugu Rooma kümne aasta pikkusest võitlusest etruski linna Vejiga kujunes analoogia põhjal kümme aastat kestnud Trooja piiramisega).

Vanemate annalistide suhtumine esitatavasse oli järjekindlalt roomalik. Roomlaste saavutusi suurendati, nende ebaõnnestumisi vähendati. Roomale omistati peaaegu tema tekkimismomendist peale seda poliitilist tähtsust, mis tal oli III sajandil e. m. a. Nii süstematiseerisid ja panid kirja poeedid ja vanemad annalistid mitmesuguseid Rooma minevikku puutuvaid andmeid. Kuid kõrvuti tõepäraste teadetega esineb nende jutustustes ka küllaltki palju legende ja oletusi. Nende teostest on säilinud vaid tähtsusetud fragmendid.

POLÜBIOS

II sajandil e. m. a. kirjutati kreeka keeles silmapaistev ajalooline teos, millel on erakordne tähtsus nii hellenistliku kui ka Rooma ajaloo jaoks. Selle autor Polübios sündis Arkaadias umbes aastal 200 e. m. a. Ta võttis osa Kreeka poliitilisest elust ja oli üks Ahhaia liidu juhte. Pärast Kolmandat Makedoonia sõda saadeti Polübios pantvangina Rooma (166. a.). Tutvumine Roomaga ja lähenemine rooma aristokraatia esindajatele mõjutasid Polübiose poliitilisi veendumusi: roomlaste vastasest muutus ta Rooma ülevõimu kaitsjaks Kreekas. Pärast kuueteistkümne aasta pikkust Roomas viibimist sai ta õiguse kodumaale tagasi pöörduda. Kuid Polübios ei jäänud Kreekasse kauaks. Ta läks reisima ja käis mitu korda Roomas. Koos Scipio Aemilianusega oli ta Aafrikas, kui roomlased hävitasid Kartaago. Pärast Korintose purustamist (146. a.) õnnestus Polübiosel saavutada võitjate-roomlaste käest mõningaid mööndusi võidetute kasuks, mille eest teda ülistati paljudes kreeka linnades. Polübios suri umbes 120. a. e. m. a.

Polübiose «Üldine ajalugu» hõlmas perioodi 264. aastast 146. aastani e. m. a. ja oli esimeseks katseks kirjutada maailma ajalugu. Polübios arvas, et tutvumine üksikute maade ajalugudega ei suuda anda kujutust tervikust, nii nagu elava organismi lahtikistud liikmete vaatlemine ei anna selget pilti elusolendi elujõust ning ilust. Polübios viitas asjaolule, et teatud ajast peale «põimuvad Itaalia ja Liibüa sündmused Aasia ning Hellase omadega ja kõik jooksevad kokku ühte punkti». Selle ühe punkti all mõistis ta kõikide Vahemere-äärsete rahvaste alistamist roomlaste poolt. See on põhiideeks Polübiose teoses, milles ta tahtis näidata, et roomlaste võidud on vältimatud ning ühtlasi õnnistuseks teistele rahvastele. Seda kirjutati eelkõige Polübiose kaasmaalaste jaoks, kes lühikest aega enne tema teose ilmumist olid kaotanud oma iseseisvuse.

Polübiose tähelepanu keskpunktis seisis poliitiline ajalugu (sotsiaal- ja majanduselu küsimusi puudutab ta möödaminnes). Suurt tähtsust omistas ta erinevate maade poliitilisele korraldusele. Polübios eelistas niisugust valitsust, milles arukalt — tema arvates — ühineksid erinevad poliitilised vormid. Nagu ta arvas, lähenes sellele ideaalsele valitsusvormile Rooma riigikord, milles on ühendatud monarhistlikud, aristokraatlikud ning demokraatlikud alused. Polübiose järgi oligi just see roomlaste poliitiliste ning sõjaliste saavutuste pandiks.

Polübiost võib nimetada üheks esimeseks niinimetatud «ühiskonna orgaanilise arengu» teooria esindajaks: Polübiose järgi arenes iga riik nagu elav organism vastavalt «looduse korrale», ja kasvu- ning arenguperioodidele järgnesid langus ning lagunemine, valitsusvormid muutusid, sündisid ümber ja pöördusid tagasi

«iidse alguse» juurde. See võis toimuda nii väliste tegurite kui ka «sisemise roiskumise» tagajärjel.

Polübios ei varjanud oma aristokraatlikke veendumusi; sellelt seisukohalt iseloomustas ta ka demokraatiat, mis tema arvates võib üle minna omavoliliseks anarhiaks ja türanniaks. Polübiose arvates oli just kreeka linnade sisemine laostumine roomlaste võitude põhjuseks Kreekas. Nende võite pidas ta nii vältimatuteks kui ka «saatuse kõige kaunimaks ning soodsamaks teoks».

Eristades sündmuste põhjusi ja ajendeid, katsus Polübios vaadelda ajaloolisi nähtusi nende vastastikuses seoses. Mitmekesistesse allikatesse suhtus Polübios kriitiliselt, katsus rajada oma töö dokumentaalsetele andmetele. Igakord ei uskunud ta ka pealtvaatajate juttu, väites, et «oma silmi tuleb usaldada rohkem kui kõrvu». Suurimat tähtsust omistas Polübios isiklikule kogemusele, viidates, et ajaloolasele tuleb esitada suuri nõudeid: ajaloolane peab tundma inimesi, ainet, millest ta kirjutab, olema vilunud sõjaasjanduses ning poliitikas, külastama mitmesuguseid maid. Teatud reservatsioonidega tunnistas Polübios ka saatuse osatähtsust, kuid arvas, et ajaloolane peab aru saama nähtuste tõelistest põhjustest, mitte aga seletama nähtusi jumalate tahtega. Suurt tähtsust omistas Polübios ka isiku osale ajaloos. Tema arvates määrasid Scipio Vanem, Hannibal, Flaminius, Perseus poliitiliste sündmuste käiku. Kui roomlased piirasid Sürakuusat, arvasid nad linnast kiiresti jagu saavat, sest neil oli palju töökäsi. «Kuid seejuures ei võtnud nad arvesse Arhimedese kunsti, ei oletanud, et mõnikord võib ühe inimese talent teha rohkem kui tohutu hulk käsi.» Rahva ajaloolist arengut ning tema elu-olu mõjustasid Polübiose järgi ka looduslikud tingimused. Polübiose arvates teenib ajalugu praktilisi eesmärke: ta peab õpetama inimesi, rikastama nende kogemusi, aitama neil mineviku kogemuse najal tulevikku ette näha. Polübios võttis esimesena kasutusele mõiste «pragmaatiline ajalugu», näidates sellega, et ta esitab rahvaste ja monarhide «tegusid» (kreeka keeles «praksis») ja määrab oma raamatud riigitegelastele kasutamiseks.

Sündmused on Polübiosel esitatud kronoloogilises järjekorras, ent kuna ta puudutas erinevate riikide ning maade ajalugusid, siis tuli tal mõnikord ühe või teise algdaatumi juurde tagasi pöörduda. Polübiose käsitlus pole vaba retoorilistest kaunistustest, kuid ta laitis neid ajaloolasi, kes taotlesid ainult kaasakiskuvat esitust.

Antiikhistoriograafia üheks iseärasuseks oli ajalooliste tegelaste olematute kõnede kokkuseadmine. Niisuguseid kombineeritud kõnesid esineb ka Polübiosel, kuid seda võtet kuritarvitas ta vähem kui teised antiikajaloolased.

Polübiose töö sisaldas usaldusväärseid teateid Rooma ajaloolistest sündmustest III sajandi lõpul ja II sajandi esimesel poolel e. m. a.

Kahjuks pole Polübiose teos jõudnud meie ajani täielikul kujul. Tervikuna on säilinud vaid esimesed viis raamatut, milledes jutustatakse peamiselt Puunia sõdade sündmustest, lõpetades Cannae lahinguga. Ülejäänud raamatutest on säilinud vaid katkendeid.

NOOREMAD ANNALISTID

Aastatest 130—120 e. m. a. algab Roomas noorema annalistika periood. Selle suuna esindajad, hoolitsedes rohkem kui nende eelkäijad esituse haaravuse eest, katsusid sündmusi dramatiseerida ja oma jutustamist detailiseerida. Jätkates ning arendades oma eelkäijate patriootilist traditsiooni, kandsid nooremad annalistid kaugetesse epohhidesse üle oma kaasaja poliitilisi ning sotsiaalseid motiive II sajandi lõpust ja I sajandist e. m. a., ulatuslike sotsiaalsete reformide ning kodusõdade ajajärgust. Paljud neist plebeide ja patriitside vahelise võitluse ajaloost kõnelevad ülidramaatilised jutustused, mis esinevad meie ajani jõudnud antiikkirjanike teostes, kuulusid noorematele annalistidele. Viimased panid legendaarsete ja poollegendaarsete tegelaste suhu poliitilisi ideid, mis vastasid autorite eneste vaadetele. Nii näiteks peab Servius Tullius (VI sajand e. m. a.) ühes tolle ajajärgu teoses kõne, mis meenutab Gracchuste programmi, patriits Appius Claudius (V sajandi keskpaiku e. m. a.) esitab samasuguseid argumente, mis olid käibel konservatiivide juures II sajandi lõpul ja I sajandi algul e. m. a. Nooremate annalistide teosed pole säilinud. Nende sisu on teada ainult hilisemate autorite kaudu, kes mainivad neid oma teostes.

CICERO JA CAESAR

I sajandi ajaloole e. m. a. on suure tähtsusega Marcus Tullius Cicero (106—43 a. e. m. a.) teosed. Cicero ei kirjutanud ajaloolist tööd, kuid oma arvukates teostes toob ta palju ajaloolisi andmeid. Cicero perioodi uurimiseks on tema teostel erakordne tähtsus. Cicero oli suur poliitikategelane, väljapaistev oraator, oma aja üks kõige haritumaid mehi. Tema teosed jagatakse tavaliselt kolme rühma: 1) kõned, 2) kirjad, 3) traktaadid. Eriti palju materjali poliitilise, sotsiaalse ja olustikulise ajaloo alalt sisaldavad kõned ja kirjad. Cicero kirjade tähtsus seisneb mitte ainult selles, et nad valgustavad rooma ühiskonna kõrgemate ringkondade igapäevast elu, vaid nad võimaldavad meil mõningaid sündmusi täpselt dateerida. Siiski tuleb arvestada Cicero otsustuste subjektiivset iseloomu. Võttis ju Cicero osa tähtsaimatest poliitilistest sündmustest, hindas pahatihti üle enda isiku osa ja muutis mitu korda poliitilist orientatsiooni. Cicero poliitilistes traktaatides peegeldusid senaatorliku aristokraatia ideaalid. Cicero arvukad traktaadid on tähtsad kultuuriajaloo uurimise seisukohalt. Nendes puudutab Cicero kõige mitmekülgsemaid ideoloogilisi küsimusi (filosoofia, religioon, õigusteadus, eetika ja poliitika), katsub põhjendada Rooma orjandusliku ühiskonna valitseva kihi seisukohta.

Memuaarkirjandusest, mis hakkas levima vabariigi lõpul, on säilinud Gaius Julius Caesari (100—44 a. e. m. a.) teosed. Talle kuuluvad «Märkmed Gallia sõjast» ja «Märkmed kodusõjast», mis taotlesid poliitilisi eesmärke. Esimeses teoses seadis Caesar oma ülesandeks õigustada gallidele kallaletungimist ning nende alistamist Roomale, ja viitas ka uute vallutuste tähtsusele. «Märkmetes kodusõjast» veeretas Caesar kogu vastutuse sõja eest oma vaenlastele ja näitas nende sõjalist kõlbmatust. Caesari jutustus torkas silma järjekindluse ning selguse poolest.

Caesari töid jätkas talle lähedane väejuht Aulus Hirtius, kes kirjutas viimase (VIII) raamatu Gallia sõjast ja eriteose Aleksandria sõjast. Meile tundmatu Caesari sõjakäikudest osavõtnu kirjeldas Aafrika sõda ja sõda Hispaanias.

SALLUSTIUS

Vabariikliku perioodi lõpul kirjutas oma ajaloolised teosed Gaius Sallustius Crispus (86—35 a. e. m. a.). Itaalia linnast Amiternumist pärinenud Sallustius oli rahvatribuuniks ja astus välja senaatorliku oligarhia vastu. Eriti energiliselt tegutses ta aristokraatia vastu 52. aastal, pärast rahvatribuun Clodiuse tapmist. Ilmselt kättemaksuks tema tegevuse eest kustutati Sallustius 50. aastal senaatorite nimestikust, kuid Caesar tõi ta uuesti senatisse. Hiljem võttis Sallustius osa kodusõdadest, võideldes Caesari poolel. 46. aastal nimetas Caesar ta Numiidia prokonsuliks. Siin ajas Sallustius väljapressimiste teel kokku tohutu varanduse, mis võimaldas tal Roomas suurepäraste aedade rajamisega oma nime kuulsaks teha. Sallustiuse varasemateks teosteks on tema kirjad Caesarile, milledes autor esineb ühiskondliku korra reformide pooldajana omapärases konservatiivse demokratismi vaimus. Pärast Caesari surma tõmbus Sallustius poliitilisest elust tagasi ja tegeles ainult kirjandusega. Matkides Tuküdidest ja Polübiost, valis Sallustius oma harrastusalaks ajaloo. Meieni jõudsid tervikuna ainult kaks tema teost: «Catilina vandenõust» ja «Jugurtha sõda». Sallustiuse kolmas töö kandis nimetust «Ajalugu» ja hõlmas perioodi 78. aastast 67. aastani e. m. a.; sellest on säilinud meie päevini ainult katkendeid. Eessõnas «Catilina vandenõule» kirjutas Sallustius, et ta seadis oma eesmärgiks «kirjeldada spetsiaalselt ... rooma rahva tegusid», kuivõrd tema hing oli «vaba poliitiliste parteide lootustest ning hädaohtudest». Siiski ei vasta need Sallustiuse avaldused tegelikkusele: ka pärast poliitilisest elust eemaldumist jäi ta endiselt tsesariaanlaseks. Tema teos Catilinast ilmus seoses nende rünnakutega, mida sooritati Julius Caesari vastu pärast viimase surma, ja pidi näitama, et Caesar ei võtnud osa katilinaaride liikumisest. Sallustiuse arvates tulenevad kõik Rooma riigi hädad rooma ülikute liiderlikkusest ja valitsemiskõlbmatusest. Eriti tugevasti on seda rõhutatud raamatus «Jugurtha sõda», kus on näidatud, et ülikud on kõlbmatud riiki valitsema ja

Põlva rajoon
LOOTVINA
KÜLARAAMATUKOGU

sõda pidama. Sallustius andis eredaid, kuid subjektiivseid ajalooliste tegelaste iseloomustusi. Oma ajastu populaarsete poliitiliste õpetuste vaimus rääkis ta roomlaste õnnelikust elust iidsetel aegadel, esimeste kuningate arukast valitsemisest. Samasuguses vaimus jutustas ta ka Aafrika hõimudest, kes polnud kultuuriga kokku puutunud. Sallustiuse teosed baseerusid usaldusväärseil allikail. Autor kasutas ulatuslikult memuaarkirjandust, samuti ka Posidoniuse töid.

TERENTIUS VARRO

Teatud tähtsus Rooma historiograafia arengule oli niinimetatud antikvaaridel. Ajaloolastest erinesid viimased selle poolest, et nad seadsid oma eesmärgiks mõningate kommete kirjeldamise, ühtede või teiste instituutide uurimise jne. Antikvaaride teostel oli praktiline tähtsus. Tuginedes paljus pretsedentidele ja tavadele, vajasid Rooma poliitikud juhiseid ning näiteid. Neid andsidki neile antikvaarid. Nii valiti aastal 70 e. m. a. konsuliks Pompeius, kes polnud läbi teinud sellele eelnevaid magistratuure ega pidanud senatis istungeid. Tuginedes kommete tundmisele kirjutas Varro talle spetsiaalselt juhendi, kuidas peab konsul senatis käituma.

Marcus Terentius Varro (116—27 a. e. m. a.) oli antiikmaailma üks kõige viljakamaid kirjanikke. Ajaloo jaoks on eriline tähtsus tema teosel, mis kandis nimetust «Inimlike ning jumalike tegude muistsed mälestusmärgid». See pole säilinud. Varro töö oli kompilatsioon, mis sisaldas muide küllaltki palju tähtsaid teateid. Erilist tähtsust omistas Varro kronoloogia läbitöötamisele. Ta paigutas Rooma asutamise kuuenda olümpiaadi kolmandale aastale (aastad 754—753 e. m. a.), ja see daatum sai hiljem laia leviku osaliseks. Varro rohkearvulistest töödest on säilinud tervikuna tema teos «Põllumajandusest» ja mõned raamatud tema traktaadist «Ladina keelest».

TITUS LIVIUS

Keisririigi algperioodil kirjutanud ajaloolastest evis erilist populaarsust Titus Livius (59. a. e. m. a. — 17. a. m. a. j.). Ta sündis Itaalia linnas Pataviumis (praegune Padua). Titus Livius sai reetorihariduse. Erinevalt oma paljudest eelkäijatest ei võtnud ta osa ei poliitilisest elust ega sõjalistest operatsioonidest. Ta jäi eluajaks reetoriks ning literaadiks. Varsti pärast printsipaadi kehtestamist hakkas Titus Livius kirjutama oma tööd ajaloo alalt. Eessõnas määras ta kindlaks oma töö ülesande: kirjeldada elu-olu ning kombeid vanade roomlaste juures, kes aitasid kaasa Rooma majesteetlikkuse loomisele, jutustada, missuguste vahendite ning võtetega lõid roomlased oma vägevuse. Titus Livius, nagu Sallustiuski, rääkis kommete langusest, kuid arvas temast erinevalt, et roomlased pidasid lugu vaesusest ning kasinusest kauemini kui ükski teine antiikrahvas; ahnus ning luksus tungisid

nende juurde hiljem kui teiste rahvaste juurde. Titus Livius arvas, et ajalugu võib aidata kombeid parandada ja seega määratakse ära ajaloolise jutustamise ning ajaloo uurimise didaktilised eesmärgid. Titus Liviuse poliitilised sümpaatiad pole tema kaasajas, vaid minevikus. Ta ülistas Rooma vabariigi legendaarseid kangelasi, kes ohverdasid oma elu kodumaa eest; kõrgelt hindas ta ka viimaseid vabariiklasi — Brutust ja Cassiust.

Siiski pole põhjust kõnelda Titus Liviuse opositsioonilisusest uue poliitilise režiimi suhtes. Kauge mineviku ning esivanemate suurte tegude ülistamine oli Augustuse valitsusajal ametlikuks traditsiooniks.

Reetorina ning kirjanikuna ei uurinud Titus Livius Rooma ajalugu, vaid refereeris seda. Ta sõltus täielikult oma eelkäijatest, laenates neilt andmeid ilma igasuguse kontrollita. Teatud perioodi või ka kindla sündmuste ringi esitas Livius tavaliselt ühe allika järgi. Üksikutel juhtudel ta kasutas ja koguni vastandas erinevate autorite andmeid; kuid ta ise ei läinud kunagi algallikate juurde, isegi kui need olid talle kättesaadavad. Nendel juhtudel, kus on võimalik kindlaks määrata Liviuse poolt kasutatud allikaid, võib veenduda (näiteks võrreldes teda Polübiosega), et ta piirdus ainult laenatud andmete refereerimisega.

Harmoonia ja huvitavus seisid Liviusel esiplaanil. Mõne legendi ilu sundis teda vahel ajaloolist tõde ohvriks tooma. Vaevalt uskus ta ise kõiki neid legende, mida ta edasi andis, kuid need veetlesid teda kui kunstnikku. Õpetlikkusele ning huvitavusele pööras ta rohkem tähelepanu kui ajalooliselt tähtsale, mistõttu fantastilised jutustused kuulsate roomlaste kangelastegudest, imedest ja ennetest võtsid ta töös rohkem ruumi kui Rooma poliitilisele ja sotsiaalsele korrale tähtsate seaduste refereerimine. Titus Liviuse kangelased peavad sageli kõnesid, mis on üles ehitatud kõnekunsti kõikide reeglite kohaselt. Autor ei püüa neid individualiseerida sõltuvalt isikutest, kes kõnesid peavad, ja nende esitamise ajendist. Hädaohu momendil peavad Liviuse kangelased väga pikki kõnesid, otsekui unustades toimuva. Sageli esineb Titus Liviusel ka ajalooliste tegelaste iseloomustusi; stiililiselt on nad kirjutatud hiilgavalt, kuid, samuti nagu kõnedki, vähe individualiseerituna.

Hiljem muutus Titus Livius üheks kõige populaarsemaks antiikajaloolaseks. Titus Liviuse poliitiline suund — mõõdukas vabariiklus ja lojaalsus Augustuse suhtes—, tema jutustamise rahulik toon, hiilgav ning huvitav esitus vastasid kõige paremini tema kaasaegsete ning nende järeltulijate maitsele. Teda loeti, teda jäljendati, pärast teda ei juletud Rooma ajalugu ladina keeles uuesti kirjutada, piirdudes vaid tema tohutu töö ümberkirjutamisega. Kogu Titus Liviuse teos koosnes 142 raamatust. Sündmuste esitamine viidi autori poolt Augustuse kasupoja Drususe surmani (9. a. e. m. a.). Hiljem jagati kogu teos dekaadideks, igaühes kümme raamatut. Meie ajani on säilinud Titus Liviuse teosest

35 raamatut: esimene dekaad tervikuna, milles esitatakse sündmusi hallidest aegadest kuni aastani 293 e. m. a., kolmas dekaad, neljas dekaad ja pool viiendast (raamatud 21—45) — sündmustest ajavahemikus 218—168 a. e. m. a. Teiste raamatute sisu on teada hilisemate kirjanike lühikeste refereeringute, väljavõtete ja üksikute peatükkide sisu ülevaadete järgi. Need niinimetatud *epitomae* ehk *perioche* on olemas peaaegu kõigi 142 raamatu kohta, peale 136-nda ja 137-nda.

DAMASKUSE NIKOLAOS JA POMPEIUS TROGUS

144 raamatust koosneva «Maailma ajaloo», millesse oli lülitatud ka Rooma ajalugu, kirjutas Augustuse õukonnas elanud, Süüriast pärinenud Damaskuse Nikolaos. Peale selle kuulus talle Augustuse biograafia, mis oli kirjutatud apoloogilises toonis. Nii esimesest kui ka teisest teosest on jõudnud meieni katkendeid.

Tollal ilmus ka esimene ladinakeelne maailma ajalugu. Selle kirjutas Galliast pärinenud Pompeius Trogus. See teos pole jõudnud meieni. Me otsustame selle üle Justinuse kroonikas (II sajand m. a. j.) leiduvate kärbete ning katkendite põhjal.

AUGUSTUSE-AEGSED KREEKA AJALOOLASED

Selsamal ajal ilmusid mõned ajaloolised teosed kreeka keeles. Sitsiilia saarelt pärinenud Diodoros (umbes 80—29 a. e. m. a.) kirjutas ülevaate Idamaade, Kreeka ja Rooma ajaloost alates ürgajast ja lõpetades aastaga 60 e. m. a. Selle nimeks oli «Ajalooline biblioteek» ja Polübiose teose sarnaselt koosnes see 40 raamatust. Meieni säilinud 11—20-nda raamatuni käsitletakse vabariigi ajalugu 486.—301. a. e. m. a.; teistest raamatutest on säilinud vaid katkendeid. Erilist tähtsust omasid Diodorose need andmed, mis puudutasid Sitsiiliat. Katkendid Diodorose teosest on peamiseks allikaks Sitsiilia orjade ülestõusude ajaloo alal. «Ajalooline biblioteek» oli tüüpiline kompilatsioon. Selle andmete väärtus sõltub nendest allikatest, mida Diodoros kasutas. Ta võttis materjali mitmetelt kreeka ajaloolastelt, eriti Polübioselt ja Poseidoniuselt, kasutades samuti ka vanemate annalistide kreeka keeles kirjutatud teoseid. Selles suhtes on Diodorose andmetel mõnikord suurem tähtsus kui Liviuse teadetel, mis baseeruvad peamiselt nooremate annalistide jutustustel.

Aastal 7 e. m. a. ilmus Halikarnassose Dionüsiose «Rooma arheoloogia». Autor püüdis näidata roomlaste sugulust kreeklastega, rooma seaduste tarkust ja rooma vaprust. See kõik pidi lepitama kreeklasi Rooma ülemvalitsusega. Dionüsios oli oma hariduselt reetor ja tal oli esiplaanil huvitav esitusviis ning hea stiil.

Autor kirjutab aastatepikkusest Rooma ajaloo allikate uurimisest, kuid ta teos annab alust arvamuseks, et Dionüsios suhtus oma allikaisse ilma kriitikata; ta kasutas peamiselt nooremate

annalistide töid. Dionüsiosel polnud selget ettekujutust vanast rooma õigusest, mõnikord segunesid tal hilisemad institutsioonid varasematega, kuid tema andmete kõrvutamine Titus Liviuse teadetega ja Diodorose töö katkenditega annab materjali Rooma ajaloo vanima perioodi käsitlemiseks. Kogu Dionüsiose teos oli jagatud 20 raamatuks. Tervikuna on säilinud esimesed üheksa raamatut. Kahest järgnevast on meieni jõudnud ulatuslikud katkendid. Nendes on käsitletud Rooma ajalugu kuni aastani 443 e. m. a. Ülejäänud raamatutest on säilinud ainult väljavõtteid.

Pontusest pärinenud kreeklane Strabon (umbes aastast 65 e. m. a. kuni aastani 29 m. a. j.) kirjutas 17 raamatust koosneva «Geograafia», milles ta kõrvuti geograafiliste teadetega andis ka palju ajaloolisi andmeid. Seetõttu võib Strabonit täie õigusega nimetada ajaloolise geograafia isaks.

ROOMA HISTORIOGRAAFIA JA KEISRIRIIGI ESIMENE SAJAND

Keisririigi perioodi rooma ajaloolaste peatähelepanu oli pööratud vabariigi viimaste aastate ja keisririigi esimeste aastakümnete uurimisele. Sellel ajal rajatakse keisririigi ajastu senaatoriseisuse poliitilise maailmavaate alused ja oma peamise väljenduse leiavad need ajaloolises kirjanduses. Senaatoriseisuse esindajad, kes polnud rahul oma poliitilise mõju kaotamisega, ei võinud kehtiva poliitilise korra vastu avalikult välja astuda. Jäi üle vaid kiita minevikku, õigustada aristokraatliku vabariigi viimaseid kangelasi. Kõik ajaloolased ei säilitanud kaugeltki Titus Liviuse ettevaatlikkust; oma poliitiliste sümpaatiate väljendamisel läksid paljud tunduvalt kaugemale. Printsipaadi esimeste aastakümnete ajaloolised teosed pole säilinud ja nende üle võib otsustada vaid hilisemate kirjanike teoste järgi.

CORNELIUS TACITUS

I sajandi lõppu ja II sajandi algusesse m. a. j. kuulub Rooma historiograafia ühe parima esindaja Cornelius Tacituse kirjanduslik tegevus. Tacitus sündis ratsaniku perekonnas umbes 55. aasta paiku m. a. j. ühes Itaalia linnas (Umbria maakonnas). Tänu oraatoritalendile õnnestus Tacitusel karjääri teha: ta sai kvestuuri, oli 97. aastal konsuliks, 111.—112. aastal aga Aasia prokonsuliks. Tacitus suri umbes 120. aasta paiku m. a. j.

Tacitus kirjutas «Ajaloo» ja «Annaalid» — kaks ajaloolist teost, mis jutustavad keisririigi varajase perioodi sündmustest, Augustuse surmast kuni Domitianuse valitsusaja lõpuni. Need teosed tegid Tacituse nime surematuks. Varasem teos — «Ajalugu» (14 raamatus) — jutustas sündmustest 69. aastast kuni Domitianuse surmani 96. aastal m. a. j., hilisem teos — «Annaalid» (16 raamatus) — andis Rooma ajaloo Augustuse surmast kuni Juliuste-Claudiuste dünastia lõpuni.

Engels nimetab Tacitust vana-rooma patriitsliku mõtteviisi viimaseks esindajaks.[1] Paremini kui kellelgi teisel õnnestus temal peegeldada oma teostes vana kustuva rooma aristokraatia maailmavaadet. Tacituse ideaal asus minevikus. Tema arvamise järgi olid inimesed õnnelikud üknes iidsel ajal: tollal elasid nad ilma pahedeta ja kuritegudeta ja nende keskel valitses võrdsus. Kaheteistkümne tahvli seadused olid Tacitusele viimaseks õiglase õiguse väljenduseks. Ta arvas, et peaaegu kõik määrused, mis võeti vastu pärast seda, olid seisuste ebakõlade resultaadiks, viidi ellu jõu abil ja taotlesid ebaõiglasi eesmärke; riik käis alla, tekkisid kodusõjad. «Siit on pärit,» ütleb ta, «Gracchused ja Saturninused, pleebsi ässitajad.» Ainult Augustusel õnnestus rahu jalule seada, kuid selle rahu said roomlased vabaduse kaotamise hinnaga. Tacitus ei lootnudki vabaduse täielikule taastamisele. Ta rahuldus sellega, et Nerval ja Trajanusel õnnestus printsipaati ning vabadust ühendada. Tacitus kadestas seda, kes jutustas vabariiklikust minevikust, sõdadest, konsulite tülidest tribuunidega, agraar- ja leivaseadustest. Tacituse sõnade järgi tuli keisririigi ajaloolasel kirjutada rahust, mida aruharva katkestasid sõjad, julmadest koraldustest, süütute hukkumisest ja sõprade reetlikkusest: «Kõik asjaolud sarnanevad üksteisega ja panevad igavust tundma.»

Tacitus seadis oma eesmärgiks kirjutada ilma viha ning erapoolikuseta (*sine ira et studio*). Didaktism avaldub Tacituse puhul eredamalt kui Polübiose ja Liviuse juures. Tema sõnade järgi seisneb ajaloo eesmärk selles, et «ei vaikitaks surnuks voorusi ja et halvad sõnad ning teod kardaksid järelsugu ja häbi...». Voorus (*virtus*) on Tacitusel esiplaanil. Ajaloo käik sõltub eelkõige inimestest ja nende tegudest. Suurt tähtsust omistas ta motiividele, milledest inimesed juhinduvad. Peatähelepanu pööras Tacitus nendele inimestele, kes seisid riigi eesotsas. Seepärast on loomulik, et keiser ning keiserliku õukonna elu seisid Tacitusel tähelepanu keskpunktis. Teda huvitab printsepsite suhtumine kõrgemasse seisusse, ta jälgib, kuidas ja missugustel põhjustel hukkusid rooma aristokraatia «tõelised» esindajad. Tundes kaasa viimastele vabariiklastele, mõistis Tacitus hukka need, kes valitsejate madalatel kirgedel mängides muutusid vägevaks, saavutasid rikkuse ning au. Rooma pleebsi, Itaalia linnu, provintse mainis Tacitus ühel või teisel põhjusel, kuid nende elu huvitas teda vähe.

Germaanlasi käsitleva teose põhjal võib arvata, et Tacitus omistas tähtsust looduslikele tingimustele ja rahvaste majanduselule, kuid ajaloolistes teostes see ei avaldu.

Tacitus tunnistas ajaloolist kausaalsust niisuguste nähtuste puhul, nagu üleminek vabariigilt keisririigile; mõningad tema järel-

[1] Vt. Ф. Энгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, lk. 606.

dused, näiteks tema järeldus armee osast kui «keisrivõimu saladusest», säilitab tähtsuse tänapäevalgi, kuid peamise osa ajalooliste sündmuste käigus omistas Tacitus inimeste tahtele ja nende moraalsetele omadustele. Selle kõrval sallis Tacitus juhuslikkust ajaloos ja saatuse mõju. «Ma ei suuda otsustada,» räägib ta ühes kohas, «kas toimuvad inimeste teod saatuse ning paratamatuse seaduse järgi või on nad alistatud juhusele.»

Tacitusel, nagu tema eelkäijatelgi, ei seisnud esiplaanil uurimine, vaid sündmuste refereerimine. Kõigile tema töödele avaldas suurt mõju retoorika, kuid tema poolt toodud faktid, üksikud ebatäpsused välja arvatud, paistavad silma usaldusväärsusega.

SUETONIUS TRANQUILLUS

Tacituse nooremaks kaasaegseks oli Gaius Suetonius Tranquillus (umbes 70—160 a. m. a. j.). Tema elust teatakse vähe. Ta isa kuulus ratsanikuseisusse ja oli sõjatribuuniks. Oma karjääri algul oli Suetonius advokaadiks ja tegeles kirjandusega; Hadrianuse ajal sai ta keisri sekretäriks, pärast selle koha kaotamist aga pühendus ainult kirjanduslikule tegevusele. Suetonius kirjutas palju teoseid, kuid tervikuna jõudsid neist meieni üksnes «Kaheteistkümne tseesari elulood»; osaliselt on säilinud kuulsate reetorite ja grammatikute biograafiad.

Suetoniusele oli kättesaadav keiserlik arhiiv, ta kasutas memuaare, pani kirja kaasaegsete tunnistusi. Järelikult baseerusid paljud nendest teadetest, mida ta annab, usaldusväärsetel andmetel. Kuid eelkõige oli ta kompilaator, kasutas oma allikaid ebakriitiliselt, ja seepärast ei pälvi mitte kõik tema poolt jutustatu uskumist.

Suetonius seisis lähedal kõrgetele senaatorlikele ringkondadele, kuid keisririigi perioodi suhtes ei pooldanud ta neid vaateid, mis on iseloomulikud Tacitusele. Suetonius oli monarhia pooldaja, kuid ta jagas keisrid headeks ja halbadeks. Tänu huvitavale ning elavale esitusviisile, heale keelele ja kompositsiooni lihtsusele olid Suetoniuse teosed kaua aega populaarsed. Tema töödest juhinduti keisririigi ajaloo koostamisel.

KREEKA HISTORIOGRAAFIA I—II SAJANDIL m. a. j.

JOSEPHUS FLAVIUS

Rooma ajaloo küsimusi Augustuse surmale järgnenud perioodil puudutati tolle ajajärgu kreeka ajalookirjanduse mitmesugustes teostes. I sajandi teisel poolel m. a. j. kirjutas juudi aristokraat ja kirjanik Josephus Flavius, kes võttis osa Juudamaa ülestõusust, kuid hiljem reetis ülestõusnud ja läks roomlaste poole üle, kreeka keeles algul «Juudi sõja ajaloo», hiljem «Juudi arheoloogia» ja autobiograafia, mis on täienduseks «Juudi sõja ajaloole». Suur osa nendest teostest on pühendatud Juudamaa ajaloole

Rooma perioodil. Need sisaldavad ka provintside elu ning Rooma poliitilist ajalugu puudutavaid andmeid, mis täiendavad rooma ja kreeka ajaloolaste teateid.

PLUTARHOS

I sajandi lõppu ja II sajandi algusesse m. a. j. kuulub Boiootia maakonna Haironeia linnast pärinenud Plutarhose (umbes 46—126 a. m. a. j.) kirjanduslik tegevus. Hariduse sai Plutarhos Ateenas. Ta viibis mitu korda Roomas, kus tal oli sidemeid rooma ühiskonna kõrgetes ringkondades, ja sai isegi konsulaari nimetuse. Ta juhtis Ahhaias asuvate keiserlike mõisate valitsemist. Plutarhos kirjutas suure hulga teoseid. Talle kuuluvad traktaadid väga mitmesuguste küsimuste valdkonnast (eetika, religioon jt.). Rooma ajaloo uurimise seisukohalt omavad erilist tähtsust tema «Paralleelsed biograafiad» (nendes kõrvutatakse silmapaistvaid kreeka ja rooma tegelasi). Plutarhose, nagu mõne teisegi keisririigi perioodi kirjaniku vaateid iseloomustab individualism ja suurmeeste erakordse osa tunnustamine ajaloos.

Plutarhose arvates erineb biograafiate koostaja eesmärk ajaloolase ülesannetest. Biograaf peab avama pahe ja vooruse, ent seetõttu ei või ta tähelepanu piirduda ainult hiilgavate kangelastegudega. «Sageli avab tühine tegu, sõna või nali paremini inimese iseloomu kui lahing, mis viis kümnete tuhandete surnuteni.»

Plutarhose karakteristikad kannavad enamikel juhtudel apoloogilist iseloomu. Seejuures tuleb märkida, et oma otsustustes pole Plutarhos alati järjekindel. Näiteks iseloomustab ta erinevalt Cicerot spetsiaalselt talle pühendatud biograafias ja Antoniuse biograafias. Plutarhosel seisid esiplaanil moralistlikud ülesanded, milledele ta omistas suuremat tähtsust kui rooma ajaloolased. Ajalooline autentsus polnud Plutarhosel põhiülesandeks ja ta avaldas isegi kahtlust objektiivse tõe kindlaksmääramise võimaluse kohta.

Roomlaste ja kreeklaste kõrvutamisega tahtis Plutarhos rõhutada nende rahvaste vaimusugulust. Plutarhos polnud mingi poliitilise doktriini järjekindel pooldaja. Ta suhtles rooma aristokraatidega ja oli nende mõju all, kuid tema ideoloogiale avaldasid mõju ka hellenistlikud poliitilised teooriad, mis eelistasid monarhiat. Ta hindas tõesti rooma vabariiklikke voorusi, kuid tunnistas samal ajal ka monarhia paratamatust. Plutarhose järgi sõltub isiksuse väärtus inimese karakterist, mitte aga tema poliitilisest tähtsusest. Näiteks hindas Plutarhos kõrgelt ülestõusnud orjade juhi Spartacuse isiklikke omadusi. Religioon etendas Plutarhose juures suurt osa. Ialgi ei lasknud ta mööda juhust rääkida iga liiki ennetest ning imedest, mis olid seotud ühtede või teiste ajalooliste sündmustega. Kogu nende subjektiivsusest hoolimata on Plutarhose «Paralleelsetel biograafiatel» Rooma ajaloo seisukohalt suur tähtsus.

APPIANOS

II sajandi teisel poolel m. a. j. ilmus kreeka keeles kirjutatud tõhus töö Rooma ajaloo alalt. Selle autor, kreeklane Appianos, sündis Aleksandrias, oli oma kodulinnas auväärsetel ametikohtadel, kuid põgenes siit rahva ülestõusu ajal. Roomas sai ta Rooma kodanikuõiguse ja oli algul fiskuse advokaadiks, hiljem aga prokuraatoriks. Oma tüübilt läheneb Appianose töö Polübiose ja Diodorose maailma-ajalugudele, kuid materjali jaotamisel on aluseks võetud mitte kronoloogiline, vaid territoriaalne printsiip. Appianos annab Rooma impeeriumi üksikute alade ajalood alates nende võitlusest roomlastega kuni nende lõpliku vallutamiseni Rooma poolt. Meieni on jõudnud Hispaania sõdade ajalugu, sõjad Hannibaliga, sõjad Aafrikas (Kartaago ja Numiidia), Süüria sõdade ajalugu. Teistest raamatutest (kuninglikust perioodist, sõdadest samniitidega jne.) on säilinud vaid fragmendid. Kõikides Appianose teostes esineb täiesti kindel Roomat pooldav tendents. Oma teose alguses kirjutas ta, et teda virgutas tööle imetlus Rooma ajaloo majesteetlikkuse vastu. Teiste rahvaste alistumises Roomale nägi ta saatuse tahet.

Appianos oli monarhistliku korra pooldaja; Caesari tapmist pidas ta patuseks ning alatuks teoks, kättemaks Caesari eest näis talle õiglasena; kuid ta hindas kõrgelt ka mõningaid vabariiklikke tegelasi. Appianose töö väärtus seisneb selles, et moralistlikud tendentsid ajalooliste sündmuste seletamisel on talle vähem omased kui tema eelkäijatele. Erinevalt teistest rooma ajaloolastest pööras ta suurt tähelepanu klassivõitluse osale. See avaldus eriti kodusõdade kirjeldamisel. Marx oma kirjas Engelsile 1861. a. 27. veebruarist kirjutas: «Ma lugesin õhtuti puhkuseks Appianost kodusõdade kohta Roomas, kreekakeelses originaalis. Väga väärtuslik raamat. Ta on päritolult egiptlane. Schlosser ütleb, et tal «pole hinge», tõenäoliselt seepärast, et ta katsub jõuda nende kodusõdade materiaalse aluseni.» [1] Kõrgelt hindas Appianost ka Engels: «Antiikajaloolastest, kes kirjeldasid Rooma vabariigi sisemuses toimunud võitlust, räägib meile ainult Appianos selgelt ning väljendusrikkalt, mille pärast seda peeti: maavalduse pärast.»[2]

DIO CASSIUS

Antiikajal oli suur populaarsus Dio Cassiuse (155. a. — umbes 235. a. m. a. j.) «Rooma ajalool».

Dio Cassius Cocceianus kuulus senaatorliku ülikkonna tollesse kihti, kes ilmus II sajandil m. a. j., kui hakati ulatuslikult praktiseerima provintsist pärinevate inimeste senati koosseisu lülitamist.

Dio Cassius andis üksikasjalise Rooma ajaloo käsitluse. Eriti tähtsad on tema teose need raamatud, mis sisaldavad keisririigi

[1] *К. Маркс, Ф. Энгельс,* Избранные письма, 1953, lk. 121.
[2] *К. Маркс и Ф. Энгельс,* Соч., т. XIV, lk. 673.

ajaloo, sest et selle ajajärgu mõningate perioodide kohta, Dio Cassiuse jutustus välja arvatud, on säilinud vähe andmeid.

Esitusmaneeris matkis ta Polübiost ja Tuküdidest, kuid see matkimine jäi paljudel juhtudel väliseks. Dio Cassiusel pole läbimõeldud ajaloofilosoofiat, ajalooline protsess jääb irratsionaalseks, inimmõistus ei suuda seda seletada, sündmused võivad sõltuda saatusest ja üleloomulikest jõududest. Imed etendavad Dio Cassiusel suurt osa isegi tema töö nendes jagudes, mis ta kirjutas oma isiklike mälestuste põhjal. Ajalooliste teoste kallale asus Dio Cassius, tema oma sõnade järgi, seepärast, et nõnda käskis teda saatus, kes end unes ilmutas; saatus kuulutaski talle tema teoste surematust.

Hoolimata oma kreeka päritolust ja kasvatusest, jagas Dio Cassius rooma aristokraatia vaateid, kuigi talle avaldas samuti mõju kreeka poliitiline publitsistika II sajandil m. a. j. Dio Cassius ülistas vabariigi (eriti varaseima vabariigi) aegu, kuid pidas üleminekut monarhiale vältimatuks. Tema mõtisklused sellest, missugust valitsemisvormi tuleb pidada parimaks, leidsid kajastamist Agrippa ja Maecenase kõnedes, milledega nood pöördusid Augustuse poole: esimene soovitab taastada vabariik, teine — rajada monarhistlik valitsusviis. Maecenase kõnes peegeldusid Dio Cassiuse enese poliitilised vaated. Ta unistas keisrist, kes valitakse senati poolt, millega senat säilitaks keisririigis kõrgema juhtiva organi auväärse positsiooni.

KRISTLIKU HISTORIOGRAAFIA ALGUS. EUSEBIOS

IV sajandil m. a. j. tekib kristlik historiograafia. Keiser Constantinusele lähedane Palestiina linna Kaisareia piiskop Eusebios kirjutas 10 raamatust koosneva «Kirikuajaloo». Eusebiose töö on tähtis eelkõige kirikuajaloo seisukohalt; Rooma keisririigi poliitilise ajaloo jaoks on tähtsad selles sisalduvad märkmed III sajandi teise poole (m. a. j.) keisrite kohta. Eusebiosele kuulub ka apoloogilise iseloomuga biograafia keiser Constantinusest. Peale selle kirjutas Eusebios «Kroonika», lühikese ülevaate maailma ajaloo sündmustest, mis olid esitatud sünkrooniliselt. Nii «Kirikuajalugu» kui ka «Kroonika» leidsid jätkajaid. Nad tõlgiti ladina keelde.

ROOMA HISTORIOGRAAFIA IV SAJANDIL m. a. j.

Rooma keisririigi ajaloo allikate seas on eriline koht real keisrite biograafiatel, mis on ühendatud «Scriptores historiae Augustae» («Augustuste ajalugude kirjanikud») nimetust kandvasse kogumikku. Selles kogumikus on antud keisrite biograafiad alates Hadrianusest ja lõpetades Numerianusega. Nende koostamine omistatakse kuuele ajaloolasele (Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Aelius Lampridius, Julius Capitolinus, Trebellius Pollio ja Flavius Vopiscus), kellest pole midagi teada peale nimede.

Üks nendest biograafiatest on pühendatud keiser Diocletianusele, teine Constantinusele. Need lihtsad, põnevaks lugemiseks mõeldud teosed olid kirjutatud erineva kvaliteediga, piiratud allikate põhjal, sisaldades lisaks oletusi ning otseseid väljamõeldisi. Kogumikku töötati korduvalt ümber ja meieni jõudis ta nähtavasti IV sajandi lõpu (m. a. j.) redaktsioonis. Keisrite biograafiad on üsna lootusetu allikas, kuid kahjuks jääb ta üksikute perioodide kohta peaaegu ainukeseks.

AMMIANUS MARCELLINUS

Rooma ja kogu antiikhistoriograafia viimaseks suureks esindajaks oli Ammianus Marcellinus (umbes 330.—400. a. m. a. j.). Ta sündis Antiookias aristokraatlikus kreeka perekonnas; noorukina astus ta sõjaväeteenistusse ja võttis osa Julianus Apostata sõjakäigust pärslaste vastu. Pärast Pärsiast tagasitulekut läks Ammianus erru ja elas algul kodulinnas Antiookias, hiljem aga Roomas, kulutades oma jõudeaega tööle ajaloolise teose kallal, mis on tuntud nimetuse all «Teod». See sisaldas rooma ajaloo 96. aastast kuni 378. aastani m. a. j. Meieni jõudsid viimased raamatud (14—31), mis hõlmavad perioodi 323. aastast kuni 378. aastani. Ammianus Marcellinuse eeskujuks oli Tacitus. Ammianus alustas oma jutustust sealt, kus Tacituse «Ajalugu» katkes. Esitusmeetodis, materjali rühmitamises ja ajalooliste isikute karakteristikates jäljendas Ammianus Tacitust, kuid see polnud lihtsalt matkimine. Ammianus oli iseseisev ajaloolane, kes suhtus tõsiselt oma ülesannetesse. Ta protesteeris kriitikute väidete vastu, kes olid harjunud nägema ajaloos vaid lihtsat anekdootide kogu. Ammianuse arvates peab ajaloolane kirjeldama tähtsaid sündmusi ja mitte tühja-tähja sisse tungima. Tõde on ajaloolase põhieesmärgiks, ta ei tohi seda moonutada. «Ajaloolane, kes sündmused teadlikult surnuks vaikib, sooritab niisama suure pettuse kui too, kes loob sündmusi, mida pole iialgi juhtunud.»

Ammianus nõudis ajaloolaselt objektiivsust ja erapooletust. Lõpetades oma «Tegusid», ütleb ta: «Ma tõotasin oma töös anda tõtt, ja mitte kusagil, nagu ma arvan, ei taganenud ma teadlikult sellest tõotusest vaikimise või valega.» Meieni jõudnud Ammianuse raamatud puudutavad tema kaasaegseid sündmusi. Nagu võib järeldada mitmesugustest vihjetest, on need kirjutatud sündmuste pealtnägijate ja sündmustest osavõtnute tunnistuste põhjal. Autor hindas kõrgelt dokumentaalseid andmeid, kuid tema arvates ei võinud ka riiklikes arhiivides säilitatavad aktid olla alati usaldusväärsed.

Ammianus oli sõjaväelane ja see peegeldus ka tema töös. Sõjaajaloole on ta pööranud suurt tähelepanu. Ammianuse poolt äratoodud keisrite ja väejuhtide kõned on peetud peamiselt sõduritele. Ta kirjeldas detailselt sõjakäike ning lahinguid ja seisab nendes kirjeldustes teatud suhtes kõrgemal oma eeskujust Tacitu-

sest. Oma töö lõpus lausus ta: «Mina, endine sõdur ja päritolult kreeklane, esitasin seda oma jõudu mööda, alates Caesar Nerva valitsemisest ja viies jutustuse Valensi hukkumiseni.» Suurt tähelepanu osutas Ammianus õukonna elule, mida ta hästi tundis. Rahvastiku laiade kihtide elust ei leia me Ammianusel süstemaatilisi teateid, tema andmed piirduvad vaid üksikute märkustega.

Tacituse mõju avaldus Ammianuse tähelepanus inimisiksuse vastu. Lugeja eest möödub mitmekesiste tüüpide galerii, kusjuures Ammianus ühtedel juhtudel annab ainult paar eredat joont, teistel aga detailse karakteristika. Suurima täielikkuse poolest paistavad silma keisrite iseloomustused. Need on kohandatud teadetega nende surmast ja annavad kadunute moraalse palge, tehes kokkuvõtteid nende tegevusest. Ammianuse arvates on keisrid vastutavad Rooma riigi paljude õnnetuste eest. Tema ideaaliks oli Julianus Apostata (361—363 a. m. a. j.), kelles Ammianus hindas mehisust, kõrget intellektuaalsust ja püüet säilitada ning restaureerida vanu kombeid; koos sellega laitis ta Julianuse religioosset sallimatust, mis viis õigustamatu julmuseni.

Ammianus tõstis kõrgele Rooma ja selle mineviku. Temale oli Rooma — *urbs aeterna* (igavene linn), mis kerkis kõrgele tänu tavaliselt riius olevate inimeste vaprusele ning õnnele. Room on elanud läbi oma nooruse ja meheea, tal on käes vanaduspõlv ja kõik rahvad austavad teda kui valitsejat ning kuningat.

Ammianusele ei saanud märkamatuks jääda allakäigu jooned, mis tema ajal selgesti avaldusid. Ta seletas neid väheste inimeste pahedega, nende liiderlikkusega, edevusega ja luksusega. Mõnikord mõistis ta hukka õukondlasi, kes oma kasude pärast avaldasid keisritele halba mõju.

Ammianus tundis hästi kirjandust ja filosoofiat, kuid jagas siiski oma aja eelarvamusi. Nagu enamik antiikautoreid, nii tunnistas temagi saatuse mõju inimeste elule ja ajalookäigule, uskus deemonitesse — neid võib heldima panna ja nende käest prohvetlikke sõnu teada saada —, samuti igasugustesse ennustustesse ning ennetesse, kuigi ta neid oma teoses ei kuritarvitanud. Hoolimata ebausust, silmaringi kitsusest ja retoorikasse kaldumisest tuleb Ammianust siiski pidada antiikmaailma suureks ajaloolaseks.

HISTORIOGRAAFIA V ja VI SAJANDIL m. a. j.

Historiograafias V sajandil m. a. j. peegeldus religioosne võitlus, mis toimus rooma ühiskonna kõrgemate klasside hulgas. Selle võitluse peamiseks ajendiks oli Rooma laastamine Alarichi poolt. Paganad süüdistasid kristlasi ja nõudsid visalt, et hakataks jällegi vanu jumalaid austama. Kristluse kaitseks astus välja Põhja-Aafrika Hippo linna piiskop Augustinus, kes kirjutas paljastava raamatu «Jumala linnast». Augustinus käsitleb kogu Rooma ajalugu kui lakkamatute sõdade ning sisetülide ajastut, mis algas tollest päevast, kui Romulus tappis Remuse. Seda Augustinuse

seisukohta arendas edasi ning põhjendas hispaania vaimulik Orosius, kes kirjutas aastal 417 m. a. j. teose pealkirjaga «Ajalugu paganate vastu».

Senaator Cassiodorus (VI saj. m. a. j.) koostas ladina keeles kroonika, mis sisaldas konsulite nimistu. Tema teost «Gootide ajalugu», mis pole jõudnud meieni, kasutas hiljem gooti ajaloolane Jordanes. Jätkati kroonikate koostamist ka kreeka keeles.

TEISED KIRJANDUSLIKUD ALLIKAD

Ajalooliste teoste kõrval on Rooma ajaloo uurimiseks suur tähtsus teistel kirjanduslikel mälestustel: belletristlikel teostel, oraatorite kõnedel, kirjadel ja ühtede või teiste sündmuste kaasaegsete muudel teostel, juriidilistel mälestustel ning traktaatidel, filosoofilistel, geograafilistel ja põllumajanduslikel teostel.

Vabariigi lõpu- ja keisririigi algusperioodi ajaloo uurimise seisukohalt etendavad erilist osa poeetide teosed, kes olid tuttavad Rooma ja Itaalia rahvastiku teatud ringkondade poliitiliste meeleoludega, ent samuti ka Petroniusele omistatud seiklusromaan «Satiricon», mis annab ettekujutuse itaalia ühiskonna mitmesugustest kihtidest I sajandil m. a. j.

Hilis-keisririigi ajaloo uurimiseks saab kasutada mitmete poeetide teoseid, keisritele kirjutatud panegüürikaid, kiriklikku kirjandust. Suurt huvi pakub traktaat «Expositio totius mundi et gentium», mis sisaldab Rooma keisririigi mitmesuguste alade geograafilise kirjelduse. See on koostatud IV sajandi keskpaiku m. a. j.

Allikate erikategooria moodustavad keisririigi ajajärgu juriidilised mälestused. Keisririigi ajastu juriidiline kirjandus oli ulatuslik, kuid tervikuna jõudsid meieni vaid vähesed kogumikud ja teosed. Nad on tähtsad mitte ainult rooma õigusteaduse uurimiseks. Juriidiliste mälestuste andmed lasevad taastada pildi hilise keisririigi perioodi sotsiaalsetest suhetest ja poliitilisest korrast.

ANTIIKHISTORIOGRAAFIA PÕHIJOONED

Rooma mineviku uurimisel osutuvad siiski peamisteks allikateks ladina ja kreeka autorite ajaloolised teosed. Nende tähtsus seisneb selles, et nad annavad kogu Rooma ajaloo sündmuste seotud esituse, sisaldavad palju fakte, teevad katset neid seletada ja toovad materjali rooma elu mitmesuguste nähtuste iseloomustamiseks.

Antiikhistoriograafial olid oma iseärasused, mida ei tohi tema andmete kasutamisel unustada. Paljude ajalooliste nähtuste käsitlemisel tõid ajaloolased sisse irratsionaalse momendi: nad apelleerisid saatusele, kelle otsuseid nad pidasid seletamatuteks ning vääramatuteks. See idee on religioosse mõtlemise igand. Antiikmaailma ühiskondliku elu omapära leidis peegelduse ka selles, et oma teostes seadsid ajaloolased esiplaanile poliitilise elu; sotsiaalsed nähtused jäid nende juures varju, majandusajaloo küsimusi aga peaaegu ei puudutatudki. Üksikisikutele omistati ajaloos era-

kordne osa. Rooma historiograafia ülevaade näitab, et antiikajaloolaste huvide ring oli üldiselt üsna piiratud. Vabariigi ajastul redutseerus kogu Rooma ajalugu õieti Rooma linna poliitiliseks ajalooks (*historia Romana*), keisririigi ajastul aga oli see peamiselt keisrite ajalooks (*historia Augusta*). Olukord muutus vähe ka neil juhtudel, kui Rooma ajalugu mahutati maailma ajaloo raamidesse.

Tingimata tuleb arvestada Rooma historiograafia klassiolemust. Publitsistlikud motiivid etendasid selles üsna suurt osa, eriti tema õitseajal. Oma arengu algul oli Rooma historiograafia peamiselt aristokraatlik; demokraatlikke ideid tõid sellesse vaid noorema annalistika mõningad esindajad. Peale poliitilise tendentslikkuse oli ka teisi momente, mis takistasid vabariiklikel ajaloolastel ajaloolise mineviku objektiivset kujutamist: soov ülistada oma sugukonda, Rooma riiki ja tema minevikku. Oma linna kuulsuse pärast ohverdasid rooma ajaloolased ajaloolise tõe: nad vaikisid surnuks lüüasaamised, suurendasid võitude tähtsust, ilustasid seda, mis võis roomlasi halvas valguses näidata.

Keisririigi ajastul tegelevad ajalooga peamiselt opositsioonilise senaatorliku aristokraatia esindajad. Möödunud aegade kiitmine (*laudatio tempori sacti*) on selle ajastu ajaloolaste enamiku põhitendentsiks. Õukonnale lähedased kirjanikud, kes olid keisri suhtes apologeetiliselt meelestatud, ei avaldanud historiograafia arengule olulist mõju. Nad kirjutasid vabariiklikust minevikust nende šabloonide järgi, mis olid välja töötatud senaatorliku historiograafia poolt.

Antiikhistoriograafia oluline iseärasus seisneb samuti selles, et ajalugu ei peetud teaduseks selle sõna ranges mõttes: ajalugu hõivas teaduse ja kunsti vahepealse koha. Antiikajaloolased hoolitsesid mitte ainult selle eest, et uurida minevikku ja teha kindlaks teatud ajaloolisi seaduspärasusi — nad püüdsid anda minevikust eredaid pilte ja tõid ajalukku neid meetodeid, mis iseloomustavad tööd kunstiteoste kallal. Peale selle püstitati ajaloole praktilisi eesmärke: ta pidi õpetama väejuhte ning riigitegelasi ja andma lihtsurelikele näiteid voorusest ja pahedest. See pidi peegelduma ka materjali valikus ja ajalooliste nähtuste hindamisel.

Antiikhistoriograafia esindajate juures oli esitamisvormil mõnikord suurem tähtsus kui sisul. Autorid katsusid anda dramaatilist ning näitlikku jutustust ega hoolinud alati kirjeldatavate sündmuste täpsusest ning usaldusväärsusest. Nad võtsid abiks kontrastid ja suurendamised, mõtlesid välja detaile, panid oma tegelaste suhu kõnesid, mis olid koostatud retoorika reeglite järgi.

Vormiharrastus meelitas ajaloolasi eemale uurimisülesannetest. Kreeka ajaloolaste Tuküdidese ja Polübiose eeskuju järgisid vähesed, ka uurimistehnika jäi madalale tasemele. Sageli käisid ühed ajaloolised teated ja isegi ühed ning samad tsitaadid käest kätte, neid võeti igasugustest krestomaatiatest, mis andsid ajaloolisi eeskujusid kõnemeestele. Antiikajal ei eksisteerinud autoriõiguse

mõistet, mispärast märkimata allika sõna-sõnalist edasiandmist ei peetud taunitavaks; nendel juhtudel, kui toodi ära tekstid viitega autorile, moonutati tekste sageli. Sellele tuleb lisada statistilise materjali alahindamine. Ajaloolased otsekui kartsid arvulisi andmeid ja kui nad neid ära tõidki, siis ilma igasuguse kriitilise kontrollita. See muudab antiikajaloolaste arvulised andmed pahatihti ebausaldatavateks.

Antiikajaloolaste hinnanguid ei saa omaks võtta ilma eelneva kriitikata ja ilma neid iseärasusi arvestamata, mis käivad nii kogu antiikhistoriograafia kui ka selle üksikute esindajate kohta.

DOKUMENTAALSED ALLIKAD. ARHEOLOOGIA ANDMED

Rooma mineviku mõningaid külgi võib uurida arheoloogiliste andmete ja dokumentaalsete allikate alusel. Kaasaegsed andmed eelajaloolisest Itaaliast, kivi- ja pronksiajast baseeruvad peaaegu eranditult arheoloogilistel materjalidel. Vähe kirjanduslikke teateid on säilinud ka Muinas-Itaalia rahva etruskide kohta; see-eest andsid väljakaevamised palju materjale, mis võimaldavad tutvuda etruski elu-olu ja kultuuriga. Suur tähtsus on väljakaevamistel Rooma enese piirkonnas. Traditsiooni andmed saavad arheoloogiliste väljakaevamiste valgusel teise tähenduse. Ebatavaliselt tähtsad on ka need arheoloogilised mälestusmärgid, mis on avastatud Itaalia mitmesugustes paikades: Rooma sadamas Ostias ja Vesuuvi purske ajal aastal 79 m. a. j. hukkunud linnade — Pompeii, Herculaneumi ja Stabiae — asemetel.

Üksnes arheoloogilised ja epigraafilised dokumendid võimaldasid uurida Rooma keisririigi mõningate provintside elu. Rooma keisririigi endistest läänealadest on arheoloogiliste leidude poolest eriti rikas Põhja-Aafrika. Siin on säilinud isegi terve linna varemed (Tamugadi — praegune nimetus Timgad), mis kunagi liiva alla mattus. Väljakaevamised idapoolsete linnade Palmüüra (Süürias) ja Dura-Europuse (Eufrati paremal kaldal) asemetel annavad ettekujutuse karavanilinnadest Rooma keisririigi idapoolsetel ääremaadel. Doonau-äärsete alade ajaloo uurimiseks on suur tähtsus väljakaevamistel, mida pärast Teist maailmasõda üha ulatuslikumates mõõtmetes teostatakse kaasaegsete rahvademokraatiamaade (Ungari, Rumeenia, Bulgaaria jt.) territooriumil.

RAIDKIRJAD

Rooma minevikku puudutavaid dokumentaalseid allikaid — lepinguid, seadusi jne. — esitati vahel antiikajaloolaste poolt, kuid niisuguseid teateid jõudis meieni võrdlemisi vähe ja peale selle ei saa pahatihti nende allikate sisu edasiandnud antiikautorite täpsust usaldada.

Tähelepanuväärset dokumentaalset materjali sisaldavad raidkirjad. Nad tutvustavad meid ühe või teise rooma epohhi elu kõige erinevamate külgedega. Nii ladina kui ka kreeka tolleaegsete

raidkirjade hoolikas uurimine on sageli võimaldanud valgustada rooma elu mitmesuguseid külgi suurema põhjalikkusega.

Vabariigi ajastust on vähe raidkirju säilinud ja põhiliselt pole nad pärit vanemast ajast kui III sajand e. m. a. See-eest on keisririigi perioodist pärit tohutu hulk ladina raidkirju (tunduvalt üle 100 tuhande).

Eriline tähtsus on dokumentaalsetel raidkirjadel: seadused, senati määrused, keisritelt või magistraatidelt pärinevad dokumendid, linnanõukogude, kolleegiumide, religioossete seltside jt. määrused. Ajalooteaduse arengule on kaasa aidanud mõningate epigraafiliste mälestusmärkide avastamine: agraarseadus aastast 111 e. m. a., «Jumaliku Augustuse teod» («Res gestae divi Augusti»). II sajandi m. a. j. ajaloo uurimiseks on suur tähtsus kolonaadisuhete arengut käsitlevatel dokumentidel; keiser Diocletianuse edikt hindade kohta on tähtis tekkiva dominaadi majandusliku ja poliitilise ajaloo seisukohalt. On olemas palju pühendusraidkirju, millega on pöördutud jumalate poole, austusraidkirju mitmesuguste tegelaste auks, monumentaalraidkirju (hoonetel ja ehitustel), hauakirju, kirju mitmesugustel esemetel jne. Privaatse iseloomuga raidkirjad konkretiseerivad meie andmeid rahvastiku sotsiaalsest koosseisust ja selle liikumisest, rahvastiku erinevate gruppide materiaalsest olukorrast, perekonna elust-olust, annavad materjali majandusajaloo jaoks, teatavad mitmesuguseid esemeid valmistanud käsitööliste nimesid.

PAPÜÜROSED

XIX sajandi lõpust peale alustati kreeka-rooma papüüroste uurimist. Need on leitud peaaegu eranditult Egiptusest (mõned rullid avastati Herculaneumis). Nad tutvustavad meid Egiptuse eluga keisririigi mitmesugustel perioodidel. On säilinud erakirju, kviitungeid, lepinguid, arveid, käske, andamite nimekirju ja teisi dokumente, mis on huvitavad Rooma-aegse Egiptuse eraelu ajaloo, agraarsuhete ja Rooma provintsiaalasutuste ajaloo seisukohalt. Selle kõrval on säilinud papüürosi, milledes sisalduvad dokumendid on tähtsad kogu Rooma keisririigi ajaloo jaoks (keiser Claudiuse kiri aleksandrialastele), Caracalla edikt aastast 212 m. a. j. provintsi elanikele Rooma kodanikuõiguse andmise kohta.

MÜNDID

Dokumentaalsete allikate viimase kategooria moodustavad mündid. Nende uurimine on tähtis majandusajaloo seisukohalt.

Ühtede või teiste Rooma müntide levikualad, müntide leiukohad ja erinevates paikades avastatud müntide hulk räägivad kaubasuhetest ja need on tähtsad majandusajaloo ning eelkõige rahakäibe ajaloo uurimise jaoks. Ajaloole on erakordselt tähtsad kujutused müntidel. Varajastele müntidele vermiti rooma jumaluste

kujutused, kultust või traditsioonilist Rooma minevikku puudutavad sümbolid (näiteks lapsi toitev emahunt). Vabariigi lõpust peale ilmuvad müntidele ka poliitiliste tegelaste kujutused, milledel on portreeline sarnasus. Keisririigi perioodi mündid annavad keisrite ikonograafia. Müntidele vermitud sõnad või väljendid (legendid) kujutavad enesest sageli ühe või teise perioodi poliitilisi loosungeid. Vabariigi lõpust peale on legendide temaatika ja kujutused müntidel erakordselt mitmekesised. Mündid olid üheks propagandavahendiks. Nende järgi võime me otsustada ühtede või teiste poliitiliste rühmituste või valitsejate programmide üle, need lasevad meil kontrollida antiikautorite andmeid. Seepärast on erakordne teaduslik tähtsus nende müntide uurimisel, mis kuuluvad kirjanduslikes mälestusmärkides puudulikult valgustatud perioodidesse (näiteks III sajand m. a. j.).

Abidistsipliinide andmed, mis täiendavad kirjanduslikku materjali, tulvustavad meid ühiskondliku ja eraelu tähtsate külgedega, osutudes vahel ainsaks teadeteallikaks Rooma ajaloo üksikute perioodide kohta.

II PEATÜKK

VANA-ROOMA HISTORIOGRAAFIA

ROOMA AJALOO UURIMISE ALGUS EUROOPAS

Huvi Vana-Rooma kui ka kogu antiikmaailma ajaloo vastu tekkis Euroopas renessansiajastul. Sündiva kodanluse ideoloogid — humanistid — katsusid Rooma minevikus leida relva võitluseks feodalismi ja selle ideoloogia — reaktsioonilise katolitsismi vastu. Humanistide peamine teene seisneb selles, et nad mõistsid päästa hävimisest, koguda ning trükkida antiikautorite põhiteoseid. Kuid lömitamine antiiksuse ees ei lubanud neil kahelda antiikse ajaloolise traditsiooni tõepärasuses.

XVI—XVIII sajandil tõmbas Rooma ajalugu enesele uurijate tähelepanu, kes alustasid antiikautorite teaduslikku uurimist, tegid esimesi järeldusi nende töödes esinevate vigade ning ebatäpsuste kohta ja avaldasid kahtlust rooma traditsiooni mõningate momentide autentsuse suhtes.

XVIII SAJANDI HISTORIOGRAAFIA

XVIII sajandil tekib eriti Prantsusmaal Rooma ajaloo vastu suur huvi. Rooma vabadusvõitlejates näevad valgustusajastu radikaalsed esindajad kodanikukohuse täitmise eeskujusid.

XVIII sajandi jooksul ilmuvad üldteosed, milledes esitatakse järjestikku kogu Rooma ajalugu. Esimene tõsine katse Rooma ajaloo käiku teoreetiliselt mõtestada ja selle arengu teatud seadus-

pärasusi kindlaks määrata kuulub Montesquieu'le (1689—1755), kes kirjutas raamatu «Arutlused roomlaste suuruse ja nende languse põhjustest».

Ajaloo ja erinevate rahvaste õigusnormide võrdlev uurimine võimaldas Montesquieu'l väljendada mõningaid üldisi teese, mis tema arvates seletavad Rooma ajaloo paljusid nähtusi. Varade võrdne jagunemine, kommete lihtsus ja arukad seadused tingisid need kodanikuvoorused, mis andsid roomlastele eelise algul võitluses Itaalia rahvastega, hiljem aga meretaguste sõdade ajal. Kuid vallutused tekitasid varandusliku ebavõrdsuse, sünnitasid parteide võitluse, mis viis lõppude lõpuks vabaduse kaotamiseni. Vabariiki idealiseerides vaatleb ta moralisti seisukohalt kogu keisririigi ajastut kui poliitilise ja moraalse progresseeruva allakäigu aega. Ainult tänu sõjakunstile õnnestus roomlastel mõne sajandi vältel «barbarite» survele vastu panna, ent kui kommete laostumine tungis ka sõjaväkke, langes Rooma «barbarihõimude» survel.

Montesquieu'l jääb endiselt esiplaanile poliitiline ajalugu, kuid selle arengu mitmesugused etapid teeb ta sõltuvaks rahvaste õigusnormidest, institutsioonidest ja seadustest. Montesquieu konstateerib vastastikust sidet sise- ja välispoliitika vahel. Kuid nagu teisedki prantsuse valgustusajastu esindajad on Montesquieu veel kaugel ajaloolise protsessi aluste mõistmisest. Määravat osa ajaloos etendavad tal kombed, riiklik struktuur, valitsemiskunst, kuigi ta ei omistanud üksikisikutele ajaloos otsustavat osa. Tema eitav hinnang keisririigi kohta peegeldas prantsuse valgustajate võitlust poliitilise despotismi vastu.

Teiseks katseks seletada kausaalset sõltuvust Rooma mineviku mitmesuguste nähtuste vahel oli Edward Gibbon'i (1737—1794) töö «Rooma impeeriumi allakäigu ja languse ajalugu», mis hõlmab perioodi II sajandi lõpust m. a. j. kuni Konstantinoopoli langemiseni 1453. aastal. Gibbonile on Bütsantsi ajalugu Rooma impeeriumi ajaloo jätkuks.

Nagu Montesquieu nii tunnustab ning hindab ka Gibbon Vana-Rooma kodanike voorust. Kuid keisririigi ajastu polnud Gibbonile lootusetu allakäigu ajaks. II sajandit m. a. j. — «Antoniuste sajandit» — nimetab ta üheks kõige õnnelikumaks perioodiks inimkonna ajaloos. Alles Commoduse valitsusajaga (a. 180—192 m. a. j.) algab allakäik. Rooma keisrite despotism nõrgendas rahva ettevõtlikkuse vaimu, keisrite auahnus ning meelekindlusetus aitasid kaasa distsipliini kadumisele, sõjavägi ei suutnud riiki kaitsta ja impeeriumi lääneosa vallutati «barbarite» poolt. Gibboni arvates etendas kristlus keisririigi elus negatiivset osa, nõrgendades patriotismivaimu ja kiskudes inimesi eemale nende kodanikukohustustest.

Gibboni töö on kirjutatud suure materjali alusel. Suurimat tähelepanu pöörab ta poliitilisele ajaloole, kuid huvitub ka elu teis-

test külgedest: ta annab üldisi teateid Rooma provintside elu kohta, puudutab finantsajalugu ja mitmesuguseid institutsioone; erilist tähtsust omavad tema töös peatükid, mis on pühendatud kristlusele. Gibbon katsus esimesena anda kristliku kiriku teaduslikku ajalugu selle kiriku eksisteerimise esimestest sajanditest peale. Tema tõstatas esimesena küsimuse kristluse laia leviku põhjustest ja teiste religioossete süsteemide väljatõrjumisest Rooma impeeriumis kristluse poolt. Tema arvates on kristluse võit üheks Rooma keisririigi lagunemise põhjuseks. Oma üldiste hinnangute poolest asus Gibbon XVIII sajandi valgustajate positsioonidel. Tema juures ei leia me veel sotsiaalset ajalugu, majandusajaloo osas aga satume vaid üksikutele märkustele. Ajalooliste tegelaste isiklikud motiivid etendasid Gibboni puhul tohutu suurt osa. Gibbon tegi kokkuvõtte sellest, mida andis XVII—XVIII sajandi historiograafia, ja tähistas ühtlasi tee, mida mööda läks kodanlik ajalooteadus XIX sajandil.

Prantsuse kodanlik revolutsioon aastail 1789—1794 aitas kaasa Rooma ajaloo ulatuslikule populariseerimisele. «Ja tema (s. t. kodanliku ühiskonna) gladiaatorid leidsid Rooma vabariigi klassikaliselt karmidest traditsioonidest need ideaalid ja kunstivormid, need illusioonid, mida nad vajasid, et varjata iseenda eest oma võitluse kodanlikult piiratud sisu ja hoida oma vaimustust suure ajaloolise tragöödia kõrgusel.» [1] «... nii vana Prantsuse revolutsiooni heerosed kui ka parteid ja rahvahulgad, — teostasid rooma kostüümis ja rooma fraasid huulil oma aja ülesande, tänapäeva *kodanliku* ühiskonna vabastamise ja kujundamise,» [2] kirjutas K. Marx 1852. aastal.

Rooma ajaloo alalt pärinevad prantsuse uurijate tööd populariseerisid valgustusajastul väljendatud mõtteid. Uued suunad Rooma ajaloo uurimises kuuluvad XIX sajandi algusesse, millal areneb kodanlik historiograafia. Ajalugu aitas võidelda feodalismiga. Rooma ajaloo küsimuste uurimine XIX sajandi algul on seotud huviga Euroopa rahvaste muinasaja vastu. XIX sajandi kodanlikud ajaloolased ei käsitle enam üksnes dünastiate ajalugu, vaid pööravad tähelepanu rahvale, selle omapärastele joontele, mis on leidnud väljendamist pärimustes ja elu-olus.

NIEBUHR JA KRIITILINE SUUND

Uue voolu rajajaks Rooma varajase mineviku uurimises oli Barthold Georg Niebuhr (1776—1831). Tema peatööks oli «Rooma ajalugu», kus esitus on viidud Esimese Puunia sõja lõpuni.

Niebuhr esines kriitilise meetodi pooldajana ajaloo uurimises. Teateid Rooma ajaloo varajasemate perioodide kohta pidas ta

[1] *Karl Marx ja Friedrich Engels,* Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 190.

[2] Sealsamas, lk. 189.

ebausutavateks. Niebuhr katsus kindlaks määrata, kuidas tekkis traditsioon, ja taastada sündmuste tõelist käiku. Niebuhri arvates eksisteeris roomlastel nagu teistelgi rahvastel ajalooline eepos, mis loodi ja mida säilitati peamiselt suursugustes sugukondades. Vabariigi algusest peale tekkisid roomlastel privaatkroonikad, hiljem aga, pärast galli tulekahju, hakkasid preestrid pidama «Suuri annaale», mis olidki annalistide tööde aluseks. Sellisel moel, hoolimata traditsiooni ebausutavusest, peitub selles ajalooline tuum, mida on võimalik taastada. Niebuhr omistab suurt tähtsust tollele etnograafilisele pinnasele, millel Rooma võrsus. Niebuhri arvates tekkis Rooma mitmete kogukondade ühtesulamise tulemusena; kujunesid kunstlikud organisatsioonid — triibused ja kuuriad, mis moodustasid sugukondliku organisatsiooni.

Ümberkaudsete asulate alistatud elanikud, mitmesugused juurdetulnud elemendid moodustasid pleebsi, kes oli patritsiaadi vastasrinnaks. Suurt tähtsust omistab Niebuhr etruski mõjule. Esimest kahte kuningat peab Niebuhr legendaarseteks; mis aga puutub lugudesse viimastest kuningatest, siis, kuigi nendes on palju ebausutavat, tuginevad need tema arvates siiski tõelistele sündmustele. Üksteise järel dešifreerib Niebuhr teateid, mis kuuluvad vabariiklikku perioodi, kõrvutades erinevaid versioone, katsudes autentset ebaautentsest eraldada. Suurt osa etendab Niebuhri konstruktsioonides analoogia. Laialdaselt kasutab Niebuhr andmeid Euroopa rahvaste ajaloost ja teateid mahajäänud hõimude elust. Ta pööras esimesena tähelepanu sellele, et iidsel ajal Roomas, nagu teistegi rahvaste juures, eksisteeris sugukondlik kord. Niebuhri arvates oli sugukond kunstlik organisatsioon (perekondade rühm). See definitsioon on ekslik, kuid siiski «esimeseks ajaloolaseks, kellel oli vähemalt ligilähedane kujutlus sugukonna olemusest, oli Niebuhr . . .» [1]

Tuleb märkida, et esitussüsteemi üldine konstruktsioon õnnestus Niebuhril vähem kui allikate kriitiline analüüs, üksikute faktide taastamine ja sotsiaalse ajaloo üksikute külgede karakteristika. Ta ei andnud uut seletust kogu Rooma ajaloo käigule. Seeeest, kasutades kriitilist meetodit, tõstis ta esile rea asjaolusid, mis puudutasid Rooma ajaloo erinevaid külgi selle arengu esimestel sajanditel.

Niebuhri püüe anda usaldusväärne, väljamõeldistest ja legendidest puhastatud Rooma ajalugu, tema kriitiline töö allikate kallal, võrdleva ajaloolise meetodi kasutamine mineviku nähtuste uurimisel ja niisuguste mõistete kehtestamine nagu sugukondlik kord, nominaalrühmad jne. aitasid kaasa ajaloo kui teaduse arengule ning ajaloo meetodite ning uurimisvõtete täpsustamisele ja avaldasid suurt mõju kodanliku historiograafia arenemisele.

---

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, Tallinn, 1958, lk. 156 (märkus).

Huvi Rooma ajaloo vastu tekkis juba Muinas-Venes. Juba XI sajandist alates tunti tõlgetena mitmesuguseid bütsantsi kroonikaid, mis kujutasid enesest antiikautorite kompilatsioone ja püüdsid pakkuda huvitavat lugemismaterjali. Oli olemas ka tõlkeid antiikautorite teostest, nagu näiteks Josephus Flaviuse «Juudi sõja» tõlge, tehtud ühe originaali variandist, mis pole meieni säilinud, ja on seetõttu suure väärtusega.

XVIII sajandil avaldab Teaduste Akadeemia rea antiikautorite teoste tõlkeid ja uusi töid Rooma ajaloo alalt (peamiselt üldajalugude tüüpi). Huvitavaks katseks anda vanaaja (Kreeka-Rooma) ajaloo üldülevaade progressiivselt seisukohalt osutub A. N. Radištševi «Ajalooline laul». Lühikeses poeetilises, väga väljendusrikkas vormis kirjeldab Radištšev selles Rooma ajalugu kõige vanemast perioodist kuni keiser Marcus Aureliuse surmani (aastal 180 m. a. j.). A. N. Radištšev ülistab vabariigi kaitsjate mehisust ja häbimärgistab halastamatult türanne. Teravalt iseloomustab ta Sullat, Catilinat, Caesarit, kuid eriti põlglikult skitseerib ta printsipaadi loojat — Augustust.

Rooma ajaloo ja rooma kirjanduse küsimuste esimeseks iseseisvaks vene uurijaks tuleb pidada D. L. Krjukovi (1809—1845). Loengud, mida ta pidas Moskva ülikoolis XIX sajandi 30-ndatest aastatest alates, hõlmasid Rooma ajaloo vanima perioodi ja lõppesid vabariigi esimeste sajanditega. Kursuse sissejuhatavas allikmaterjali osas tõi Krjukov näiteid rooma allikatest. Eriti üksikasjaliselt peatus ta Cicero teostel kui omapärasel ajalooallikal. Oma monograafias «Mõtted rooma patriitside ja plebeide esialgsest erinevusest religioosses suhtes» tegi Krjukov esimesena kindlaks, et vanimatest aegadest peale eksisteeris erinevus patriitside religiooni ja plebeide religiooni vahel. Esimene osutus sümboolseks religiooniks, teine paistis silma antropomorfismi poolest, mis arenes etruskide mõjul. Tema järeldused ennetasid tunduvalt tolleaegse Lääne-Euroopa teaduse omi.

XIX sajandi 40-ndaid aastaid tähistas ka Moskva ülikooli silmapaistva professori T. N. Granovski (1813—1855) tegevus, kes avaldas kaasaegsetele oma loengutega ülikoolis ja mujal suurt mõju. Tema osutus üldajaloo vene koolkonna loojaks. Granovski peatööd kuuluvad keskaja ajaloo valdkonda, kuid tema poolt on kirjutatud eredaid lehekülgi ka antiikmaailma ajaloost, eriti Rooma keisririigist. Tema loengud olid läbi imbunud usust progressi, kuigi ajalugu tema vaadete järgi võib mõnikord käänulisi teid valida; Granovski arvates ei saa antiiksust kaasajast lahti kiskuda: küsimused, mis erutasid inimesi antiikajal, tekkisid ka uusajal. Granovskist peale algab Rooma keisririigi ajastu süstemaatiline uurimine vene ajaloolaste poolt. Vabariigilt keisririigile üleminekus nägi Granovski progressiivset momenti. Tehes kokku-

võtet antiikmaailma arengust, iseloomustades keisririigi viimast perioodi kui vananemise, kõdunemise ning allakäigu aega, rääkis Granovski, et «sellel rikutud, õnnetul ajal arenesid kolm võrset, milledele oli määratud valitsevaks muutuda tulevaste aegade elulises arengus». Nende võrsete all mõtles Granovski «administratiivset monarhiat», kreeka ning rooma tsivilisatsiooni kokkusulamist ja kristluse arengut. Granovski ei pööranud vajalikku tähelepanu sotsiaalsele ajaloole, ta idealiseeris mõningaid tegelasi, näiteks Caesarit, kuid keisririigi arengu maailmaajalooline aspekt oli tõsiseks panuseks vene teadusse.

Granovski õpilane P. N. Kudrjavtsev (1816—1858) pühendas spetsiaalse töö Itaalia ajaloole, mis käsitles antiikajalt keskajale siirdumise perioodi. Talle kuulub rida ülevaateid, milledest olid eriti populaarsed «Rooma naised. Stseenid Tacituse järgi». Pärast Kudrjavtsevi surma asus tema kohale Moskva ülikoolis S. V. Ješevski (1829—1865).

Tema dissertatsioon «Siidoni Apollinarius» andis eredaid stseene rooma aristokraatia elust keisririigi lõpul. Ühtlasi pööras Ješevski tähelepanu tolle aja sotsiaalsetele vastuoludele ja andis nii tugevast sümpaatiatundest kantud iseloomustuse bagaudidele — sotsiaalse liikumise kandjatele Gallias ja Hispaanias —, missugust me ei leia ühelgi Lääne ajaloolasel. «Ühiskonna poolt hüljatud,» rääkis ta, «peavad temaga sõda mitte mõne printsiibi nimel, vaid kättemaksu nimel inimväärikuse mõnitamise eest, sajandite kestel vaikides kannatatud kuulmatult talumatute piinade eest. Linnad purustatakse, viljavoosid ja viinamäed põletatakse, röövlid aga leiavad kõikjal kaasatundmist ning abi, ja on vaja terveid armeesid, et ülestõusu maha suruda . . .» Ješevski loengud «Rooma — maailma tsentrum ja selle provintsid» oli maailma ajalookirjanduses esimeseks ülevaateks Rooma provintside ajaloost. Ješevski kogus ulatusliku materjali keisririigi kõikide piirkondade kohta, mis valgustasid provintside valitsemise küsimusi, nende etnograafiat ja kultuurielu. Ješevski uuris esimesena Rooma ja provintside vahelist sidet, teda huvitas küsimus provintside etnilisest koosseisust. Ta tegi järelduse romanisatsiooni leviku kohta ja romanisatsiooni osast Lääne-Euroopa kultuuriloos. Provintside majanduslikku ja ühiskondlikku elu puudutas ta vähe, mis seletub osalt allikate puudumisega, sest paljud dokumentaalsed materjalid polnud veel avastatud ja nende süstematiseerimine oli alles alanud. S. V. Ješevski märkis keisririigile ülemineku paratamatust, näitas, et Roomale I sajandil e. m. a. «oli võimalikuks väljapääsuks kas anarhia või diktatuur, sõjaline monarhia». Puudutades Rooma keisrite absolutismi, rõhutas ta, et «omaette eesmärgiks kujunenud absolutism mõjub hukatuslikult kõigele elavale, tabab surmatõvena ühiskonna organismi»; seepärast näiteks nägi Ješevski Augustuse-aja rooma kirjanduse õitsengus «eelnenud arengu resultaati, surnud vabaduse viimast testamenti». Ješevski juures

leiame me õiget arusaamist antiikriikide alustest. «Kõik antiikaja vabad riigid,» rääkis ta, «püstitasid oma mitmesugused riigivormid orjuse tugevale vundamendile.»

Sellisel moel viidi XIX sajandi keskpaiku Rooma ajaloo, eriti aga keisririigi ajaloo uurimine Venemaal teaduslikule alusele.

Suur tähtsus Rooma ajaloo uurimise arengus Venemaal XIX sajandi keskpaiku oli vene revolutsiooniliste demokraatide V. G. Belinski, N. G. Tšernõševski, N. D. Dobroljubovi, D. I. Pissarevi artiklitel ja üksikutel seisukohavõttudel. Rooma minevikule antud iseloomustustes tuginesid nad tolle aja ajalooteaduse saavutustele.

V. G. Belinski iseloomustas reas oma artiklites eredalt üksikuid rooma kirjanikke ja avaldas rea seisukohti nii rooma kirjandus- ajaloo küsimuste kui ka Rooma riigi ajaloolise arengu üldise käigu kohta.

N. G. Tšernõševski kirjutas spetsiaalse töö Rooma keisririigi langemise põhjuste kohta.

N. A. Dobroljubov oma retsensioonis Sallustiuse ja Julius Caesari teoste tõlgete kohta andis Cicerole ja Catilinale teravalt eitava iseloomustuse, kuid samuti osutas ta Julius Caesari tegevuse ajaloolisele tähtsusele.

Lõppeks analüüsis D. I. Pissarev spetsiaalses uurimuses «Tüana Apollonios» ühiskondlikku elu ja ideoloogilist võitlust Rooma keisririigis kristluse tekkimise perioodil.

Revolutsiooniliste demokraatide teosed avaldasid tugevat mõju vene intelligentsi progressiivsetele kihtidele, ja äratades nendes huvi ajaloo mitmesuguste probleemide vastu, aitasid kaasa antiikmaailma ja esmajärjekorras Rooma ühiskonna ökonoomika ning sotsiaalsete suhete uurimise arenemisele.

LÄÄNE-EUROOPA HISTORIOGRAAFIA XIX SAJANDIL

XIX sajandi keskpaiku tugevnes Läänes huvi ajaloo uurimise (peamiselt Rooma keisririigi ajaloo) vastu. Prantsuse bonapartistid pöörasid tähelepanu ka Caesari ajaloole, keda juba Napoleon I pidas oma prototüübiks. Napoleoni kultus, mis oli iseloomulik kodanluse teatud ringkondadele, peegeldus Caesari ülistamises. Tolle aja reaktsioonilised publitsistid kõrvutasid demagoogiliselt bonapartistliku partei poliitikat Caesari poliitikaga Roomas, ent ajalooliste tööde autorid, nagu V. Duruy oma «Roomlaste ajaloos», idealiseerisid Caesarit ja Rooma keisririiki. Caesari aja harrastus pole iseloomulik üksnes Prantsusmaale. See leiab pinda ka Saksamaal. Feodalismi igandite hävitamine ja maa ühendamine olid tollal Saksamaal poliitilise elu kõige aktuaalsemateks küsimusteks. Saksa kodanluse teatud rühmituste seas levib veendumus, et Saksamaa ühendamise ülesande võib täita ainult «demokraatlik monarhia», mis otsekui lepitab klassivastuolud ja päästab rah-

vuse. Need ideed projekteeritakse minevikku ja Saksamaal ilmuvad tööd, milledes ülistatakse Caesari tegevust.

Rahvuse taasühendamine ja «demokraatliku monarhia» ideed leidsid kajastumist ka suurima saksa kodanliku ajaloolase, 1858. aastast alates Berliini ülikooli professori Theodor Mommseni (1817—1903) laia leviku osaliseks saanud «Rooma ajaloos».

Ajavahemikus 1854—1856 ilmusid «Rooma ajaloo» kolm esimest köidet. Sündmuste esitamine ulatub nendes Thapsuse lahinguni (aastal 46 e. m. a.). Need köited on kirjutatud laiadele hulkadele. Mommsen ei viita allikatele ja väljendab harvadel juhtudel oma suhtumist teistesse ajaloolastesse. Ta valgustab rooma elu kõiki külgi, kuid peamise koha annab poliitilisele (sise- ja välispoliitika) ajaloole. Ülevaated usundi, õiguse, kommete, majanduse, kirjanduse ja kunsti olukorrast antakse osade lõpul ja need on poliitilise ajalooga ainult väliselt seotud.

«Rooma ajaloo» põhiidee on tingitud saksa historiograafia ideoloogilisest suunitlusest XIX sajandi keskpaiku. Itaalia vallutamist Rooma poolt tõlgendab Mommsen kui «kogu itaalia hõimu ühendamist üheks riigiks». Valitsevad aristokraatlikud rühmitused võrdsustatakse preisi junkurlusega; Mommsen laidab ning taunib neid. Kuid samal ajal suhtub ta halvakspanevalt ka pleebsisse.

Mommsen arvab, et vabariik, mis oma eksisteerimise lõpul laiendas oma võimu ka teiste rahvaste üle, osutus Rooma ees seisvate ülesannete lahendamiseks kõlbmatuks. Mommseni arvates oli Rooma päästjaks Caesar, kes seadis oma eesmärgiks rooma rahvuse ning sügavale langenud hellenistliku rahvuse jaluleaitamise. Kolmandas köites on Caesar kogu «Rooma ajaloo» keskseks kujuks. Selles suhtes on eriti iseloomulik XI peatükk, mis osutub kiidulauluks Caesarile ja kõigele, mida ta tegi. Ideaaliks seatakse isegi see, et ta «oli vaba igasugusest ideoloogiast», s. t. tegutses põhimõttelagedalt. Mommsen jagab vaadet Caesari kui «demokraatliku monarhi» suhtes, kes olevat teostanud klassidest ning seisustest kõrgemal asuvat poliitikat, mis pidi päästma riigi. Ta ülistab Caesarit kui ideaalset kangelast mitte ainult Rooma, vaid ka kogu maailma ajaloos, kui esimest ning ainukest tõelist monarhi peaaegu kogu maailma ajaloos.

Rooma arengu kontseptsioonis etendas Mommsenil suurt osa «rahvuslik ühinemine». Ta arvab ebaõigesti, et rahvused eksisteerivad iidsest ajast peale, kusjuures igaühel neist on kindlad, talle omased jooned. Ta omistas roomlastele armastuse korra ning subordinatsiooni vastu, kuid arvas, et «itaalia rahvus» polnud iialgi kõlblik kunsti ja vaimse loomingu jaoks, ja et see on omane ainult kreeklastele ja sakslastele.

Subjektivism ajaloos muudetakse Mommseni poolt printsiibiks. Oma taotluses lähendada Rooma minevikku tänapäevale kandis Mommsen minevikku üle oma aja jooni. See ei puudutanud mitte ainult poliitikat, mitte üksnes rühmade ning isikute karakteristi-

kat, vaid ka majanduslikke suhteid. Majanduslike suhete iseloomustamisel rääkis Mommsen kapitalismi ja kapitalistide olemasolust juba V sajandil e. m. a. Võrdlev ajalooline meetod muutus tal niisugusel moel antiikmaailma ajalooliste nähtuste modernisatsiooniks. Tema poolt valesti mõistetud termini «kapitalism» kohta kirjutas K. Marx: «Oma Rooma ajaloos ei tarvita hr. Mommsen sõna «kapitalism» sugugi kaasaegse ökonoomika ja kaasaegse ühiskonna mõttes, vaid populaarse ettekujutuse vaimus, mis ei levi küll enam Inglismaal ja Ameerikas, kuid kontinendil siiski kui hävinud suhete muistne igand.» [1] Mommsen oli üks esimesi Lääne-Euroopa uurijaid, kes kasutas ulatuslikult modernisatsiooni võtet. Järgneval perioodil kasutati modernismi peamiselt reaktsioonilistel eesmärkidel. «Rooma ajalugu» käsitles rida küsimusi oma aja kohta uut moodi. Mommsen eitas kuningate kohta käivate lugude usaldusväärsust ja pidas Rooma ajalugu lõplikult autentseks alles Pürrose sõjast alates. Mommsen viitas talupoegkonna proletariseerumisprotsessile seoses majanduslike tingimuste muutumisega. Ta märkis, et Rooma poliitiline ja sõjaline võimsus polnud ajaloo erinevatel perioodidel ühesugune. Mõned osad tema tööst on käesolevaks ajaks vananenud. Eriti käib see I köite esimeste peatükkide kohta. Kuid siiski, hoolimata subjektivismist, hoolimata sajast aastast, mis on möödunud «Rooma ajaloo» kolme esimese köite ilmumisest, on see üks nendest teostest, millega tutvumist võib soovitada igaühele, keda huvitab ajalooteadus.

«Rooma ajaloo» IV köide ilmus väikese artiklite kogumikuna. Osalt oli see tingitud asjaolust, et Mommsen pettus ühtse Saksa keisririigi tugevas valitsuses, mille eest ta varem nii tuliselt võitles, ega soovinud Rooma keisririigi poliitilist ajalugu üksikasjaliselt esitada. 1885. aastal ilmus tema «Rooma ajaloo» V köide, mis erines esimestest oma meetodi poolest. Selles käsitleb Mommsen Rooma kõiki provintse. Suurt tähelepanu pöörab ta Rooma välispoliitikale seoses üksikute Rooma alade ajalooga ning romanisatsiooni levikuga. Mommsen annab valitsemisajaloo üksikute provintside kaupa ja puudutab nende kultuurielu. See oli suur kokkuvõtlik töö Rooma provintside ajaloo alalt, baseerudes peamiselt epigraafilisel materjalil. Mommsen näitas, et Rooma keisririigi ajalugu ei saa redutseerida Rooma linna ajalooks, keisririigi ajaloo uurimiseks vajalikku materjali ei saa piirata ainult antiikautorite teostega. V köite puuduseks on asjaolu, et üksikute provintside areng esitatakse isoleeritult, mistõttu ei saa ettekujutust impeeriumi majandus- ja kultuurielust tervikuna.

Mommseni teistest suurtest töödest tuleb ära märkida tema «Rooma riigiõigust», mis koosneb kolmest köitest (viies osas). Selles antakse süstemaatiline ülevaade Rooma riiklikest institutsioonidest (magistratuurid, komiitsid, senat, munitsipaalnõukogud).

[1] *К. Маркс*, Капитал III, 1955, lk. 800 (märkus 43).

Mommsen katsus taastada kogu Rooma riigiõiguse süsteemi. Üksikküsimuste süstemaatiline käsitlemine viib aga pahatihti ajaloolise perspektiivi kaotamiseni. Nõnda katsub Mommsen II köite teises osas anda keisrivõimu (printsipaadi) aluseid Rooma impeeriumi kõikide sajandite jaoks, ignoreerides asjaolu, et keisrivõim polnud midagi muutumatut.

Mommseni üksikartiklid ja -uurimused hõlmasid Rooma ajaloo kõige mitmekesisemaid külgi. Mommseni toimetamisel avaldati rida juriidilisi mälestusi jne. Tähtsaks ettevõtteks oli tema poolt alustatud ladina raidkirjade *(Corpus inscriptionum Latinarum)* väljaandmine, mida Saksa Teaduste Akadeemia Berliinis tänapäevalgi jätkab. Mommsen etendas suurt osa Rooma mineviku mitmesuguste küsimuste uurimisel, kuid tema töödes avaldub tema ajalooliste vaadete kodanlik piiratus ja Rooma ajaloo nähtuste moderniseerimine, ent mõnikord ka kodanlik natsionalism.

1864. aastal ilmus Prantsusmaal silmapaistva kodanliku ajaloolase Fustel de Coulanges'i «Antiikmaailma kodanikkond», milles ta astus küll välja modernismi vastu, kuid idealistlikelt positsioonidelt lähtudes katsus näidata ühiskondliku korra sõltuvust inimese mõtlemisest. Fustel de Coulanges'i järgi oli Kreeka ja Rooma tsiviilelu aluseks religioon. Esivanemate kultus, mille keskpunktis oli kodukolle, osutus selle religiooni põhisisuks. Kõik ühiskondlikud instituudid — perekond, õigus, kohus, eraomand — tulenevad religioonist. Religioon selgitab sugukondlike liitude suletust, nende eraldatust ja võitlust nende vahel. Patriotism oli antiikaja inimesele harduseks, pagendamine aga eemaldamiseks kodukolde, perekondliku religiooni tsentrumi juurest. Kuid esivanemate kultuse kõrval arenesid ka teised religioossed süsteemid. Rooma keisririik ja kristlus purustasid antiikse kogukonna. Oma teises töös — «Muinas-Prantsusmaa ühiskondliku korra ajalugu»[1] — andis Fustel de Coulanges Gallia ajaloo enne Rooma aega ja Rooma perioodil. See oli üks esimesi katseid anda süstemaatiline ülevaade ühe provintsi ühiskondlikust arengust seoses Rooma keisririigi ajaloo üldiste küsimustega. Fustel de Coulanges idealiseeris Rooma keisririiki, tema juures pole revolutsioonilisel liikumisel kohta, üleminek antiikajalt keskajale toimus temal rahuliku evolutsiooni alusel.

ROOMA AJALOO KÜSIMUSED K. MARXI JA F. ENGELSI TÖÖDES

XIX sajandi keskpaiku ilmusid K. Marxi ja F. Engelsi tööd, mis rajasid aluse tõeliselt teaduslikule ajaloomõistmisele.

«... Marx,» kirjutas V. I. Lenin, «tegi lõpu vaatele, mis käsitas ühiskonda kui indiviidide mehhaanilist agregaati, mis lubab

[1] *Фюстель де Куланж,* История общественного строя древней Франции, I—VI, СПБ 1901—1904 jj.

igasuguseid muudatusi ülemuse tahtel (või, ükskõik, ühiskonna ja valitsuse tahtel) ning mis tekib ja muutub juhuslikult, ja tõstis esimesena sotsioloogia teaduslikule pinnale, määrates kindlaks ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste kui antud tootmissuhete kogumi ja tehes kindlaks, et nende formatsioonide arenemine on looduslooline protsess.» [1] Oma töödes puudutasid Marx ja Engels korduvalt antiikajaloo, eriti Rooma ajaloo küsimusi. [2]

«Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimises» pööras Engels erilist tähelepanu Rooma riigi tekkimisele ning arenemisele, viitas sugukondliku korra olemusele Roomas ja klassiühiskonnale ülemineku revolutsioonilistele tingimustele, uuris küsimusi, mis olid seotud üleminekuga orjanduslikult formatsioonilt feodaalsele. K. Marx ja F. Engels rõhutasid korduvalt orjanduse osa antiikühiskonnas ja orjandusliku formatsiooni arenemise seaduspärasust. Teostes «Poliitilise ökonoomia kriitika» ja «Kapital» näitab K. Marx, milles seisneb orjade ekspluateerimise olemus, mille poolest see erineb võõra töö ekspluateerimise teistest liikidest. K. Marx määrab kindlaks raha osa antiikmaailmas, kauba- ja liigkasuvõtliku kapitali tähtsuse, defineerib antiikset majandust kui majandust, mis oma põhiolemuselt on naturaalmajandus. «Saksa ideoloogias» ja käsikirjas «Kapitalistlikule tootmisele eelnenud vormid» [3] arutatakse küsimust antiikomandi iseloomust, avaldatakse seisukoht eraomanduse varajasest sanktsioneerimisest Roomas. Rooma ajaloo üksikute isikute ning sündmuste täpsed iseloomustused on antud K. Marxi poolt «Kronoloogilistes väljakirjutustes». [4]

Erilist tähelepanu pöörasid K. Marx ja F. Engels maavalduse küsimustele, millele K. Marxi arvates võib tagasi viia kogu Rooma vabariigi sisemise ajaloo. Keisririigi ajastu ühiskondlike suhete iseloom on esitatud F. Engelsi poolt töödes: «Bruno Bauer ja varajane kristlus» ja «Algkristluse ajaloo juurde». F. Engels iseloomustab keisrivõimu mitmesuguseid sotsiaalseid aluseid ning rahvastikurühmade olukorda ja uurib kristluse tekkimise ning leviku põhjusi. Suurt tähelepanu pühendasid K. Marx ja F. Engels antiikühiskonnalt feodaalühiskonnale ülemineku tingimustele. Orjandusliku ühiskonna sisemine areng, orjandusliku korra vastuolud — just nendes tuleb otsida antiikmaailma langemise põhjust. Sellisel moel valgustasid K. Marx ja F. Engels Rooma ajaloo mitmeid põhiküsimusi.

Nende teostes puudutatakse ka Rooma ajaloo ning Rooma his-

[1] *V. I. Lenin*, Teosed, 1. kd., Tallinn, 1960, lk. 122.

[2] Meie ei too siinkohal ära marksismi-leninismi rajajate kõiki Rooma ajaloo küsimusi puudutavaid seisukohti. Need seisukohad antakse Vana-Rooma ajaloo süstemaatilise esitamise käigus.

[3] *К. Маркс*, Формы предшествующие капиталистическому производству, «Вестник древней истории» № 1, 1940, lk. 8—26.

[4] Vt. «Архив Маркса и Энгельса», V, 1938.

toriograafia mõningaid üksikprobleeme. Nii hindasid K. Marx ja F. Engels uusaegsetest ajaloolastest kõrgelt Niebuhri. F. Engels aktsepteerib rea tema seisukohti, mis puudutavad varajast Roomat, ent ühtlasi ka kritiseerib tema ekslikku arusaamist sugukondlikest suhetest.

LÄÄNE HISTORIOGRAAFIA XIX SAJANDI LÕPUL JA IMPERIALISMI AJASTU ALGUL

K. Marxi ja F. Engelsi ideed avaldasid otsustavat mõju ühiskonnateaduste, eriti Rooma ajaloo arengule, hoolimata kodanlike õpetlaste arvukatest edututest katsetest marksismi «kummutada».

Vastavalt sellele, kuidas «vaba» kapitalism kasvab üle imperialismiks, kajastub kodanliku reaktsiooni kasv ka rooma historiograafias, eriti ajaloolise arengu üldküsimuste tõlgendamises. Tehakse katseid antiikajaloost võetud näidetega tõestada kapitalistliku korra iidsust, luuakse terve rida idealistlikke kontseptsioone Rooma arenemise ning hukkumise küsimuste alal. XIX sajandi 80-ndad ja 90-ndad aastad on kodanliku rooma historiograafia allakäigu alguseks. Tõsi küll, uurijate töödes puudutatakse uusi küsimusi, tehakse üldistusi, täiustatakse uurimismeetodeid; uued arheoloogilised mälestusmärgid, raidkirjad, papüürused tegid võimalikuks mitte ainult Rooma tsentrumi, vaid ka provintside uurimise, lubasid valgustada Rooma elu niisuguseid külgi, mis näisid nüüdisajale alatiseks teadmatuks jäävat. Kuid see puudutab peamiselt üksikküsimusi.

Eriti silmatorkavaks muutuvad kodanliku historiograafia kriisisümptoomid üleminekul imperialismile XIX sajandi viimastel aastatel.

Üheks põhiküsimuseks, mille üle ajaloolises kirjanduses vaieldi, oli üldküsimus antiikse, eriti Rooma majanduse iseloomust. Juba saksa majandusteadlane Rodbertus (1805—1875) tõestas raamatus «Uurimised klassikalise antiikaja rahvusliku ökonoomika alal», et antiikne majandus oli kodune, sest see rahuldas ainult majavaldaja ja tema perekonna vajadusi.

Rodbertuse vaateid arendas edasi saksa majandusteadlane Karl Bücher (1847—1930). Tema töös «Rahvamajanduse arenemine» määratakse majanduse arengus kindlaks kolm staadiumi: 1. Suletud koduse majanduse aste, millal esemed kasutatakse ära sellessamas majapidamises, milles nad toodeti. 2. Linnalise majanduse aste, millal toimub otsene vahetus tootva majapidamise ja tarbiva majapidamise vahel. 3. Rahvamajanduse aste, millal esemed enne tarbijani jõudmist läbivad terve rea vahelülisid. Antiikmaailma kõikide perioodide jooksul ja varajasel keskajal domineerib Bücheri arvates kodune või naturaalne majandus. Vahetus on juhuslik nähtus: omandatakse ainult luksusesemeid. Raha pole üleüldiseks ekvivalendiks, vaid ainult varanduste säilitamise vahendiks. Bücheri põhiviga seisnes selles, et ta pidas majanduselu

aluseks mitte tootmissuhteid, vaid vahetust, s. t. teisejärgulist tunnust. Koos sellega ei saa Bücheri moodi eitada ka kaubanduse osa ja kaubanduslike tsentrumite olemasolu Vahemere basseinis antiikajal. Siiski tuleb tähendada, et Bücheri teooria kriitikas läks kodanlik historiograafia teist teed.

XIX sajandi lõpul astus Bücheri vastu välja üks silmapaistvamaid saksa kodanlikke antiikmaailma ajaloouurijaid — Eduard Meyer (1855—1930). Brošüüris «Antiikmaailma majanduslik areng» räägib ta, et antiikmaailm elas läbi needsamad arengustaadiumid mis Euroopa ühiskondki, et antiikmaailmas oli oma keskaeg, oma kapitalismi õitsenguperiood, ja lõpuks langusaeg, tagasipöördumine palju primitiivsemate ühiskondlike suhete juurde, mis langeb kokku uue keskaja kättejõudmisega. Rooma keisririigi varajast perioodi peab Eduard Meyer kapitalismi perioodiks, hilis-keisririigi ajal aga toimub tagasipöördumine naturaalmajanduse juurde, «kultuur saab otsa» ja antiikmaailm hukkub. «Sellega lõpeb antiikse arengu ringkäik.» Sellisel moel esineb Eduard Meyer tsüklilisuse pooldajana ajaloos. Artiklis «Orjus antiikajal» tõestab ta otseselt, et pole printsipiaalset erinevust orja ja vaba töölise vahel, nad erinevad vaid oma juriidilise seisundi poolest. Meyeri töödes tehakse ajaloo moderniseerimine printsiibiks. See teenib reaktsioonilisi eesmärke, sellega püütakse tõendada, et kapitalism osutub ühiskondliku arengu kõrgeimaks staadiumiks, et kapitalismi häving tähendab ühtlasi samal ajal kultuuri langemist ja tagasipöördumist palju primitiivsemate majandusvormide juurde. Meyeri teooria oli suunatud kapitalistlike maade töölisklassi revolutsioonilise võitluse vastu, õpetuse vastu sotsialismist. Poleemika Bücheri ja Meyeri vahel näitas, et kodanlik historiograafia on võimetu lahendama antiikaja majandusajaloo põhiküsimusi. Rääkides antiikmajandusest lähtub nii üks kui ka teine vahetuse iseloomustamisest, mitte aga tootmissuhetest.

Reaktsiooniline modernism levis laialt kodanlikus, peamiselt just saksa historiograafias. Selles suhtes on eriti iseloomulikud saksa ajaloolase Robert Pöhlmanni (1852—1914) vaated. Aastatel 1893—1901 ilmus tema «Antiikse kommunismi ja sotsialismi ajalugu». Selles kinnitab Pöhlmann, et eraomand eksisteeris iidsetest aegadest peale; majanduslike ja sotsiaalsete suhete areng Kreekas ja Roomas viis kapitalismi kehtestamiseni, millega ilmusid antiikmaailma ühtlasi sotsialism ja kommunism. Klassivõitlus toob endaga kaasa antiikriigi languse ning hävingu. Ainult klassidest kõrgemal seisev «sotsiaalne monarhia» võis pidurdada ühiskonna hukkumist. Kristlus sisaldas eneses kommunistlikke motiive ja mõned sektid püstitasid enesele puhtrevolutsioonilisi eesmärke. Revolutsioonilised vapustused hukutasidki lõpptulemusena Rooma impeeriumi ja põhjustasid antiikmaailma langemise. Kapitalism on Pöhlmannile arengu kõrgeimaks staadiumiks, kapitalismi häving tähendab tema arvates kultuuri hävingut.

Sellele ajale sümptomaatiliseks on itaalia ajaloolase G. Ferrero (1871—1942) töö «Rooma suurus ning langemine». Peatähelepanu pööras autor Rooma vabariigi lõpule. Teatud määral oli Ferrero majandusliku materialismi mõju all. Ta räägib suurmaavalduste kasvust, rahvastiku proletariseerumisest, kõrgema seisuse degradatsioonist. Ajalugu on Ferrerole stiihiliseks protsessiks. Sündmused selles on vastastikku seotud, kuid arenevad nendest osavõtjate tahtest sõltumata. Väike sündmus võib tuua kaasa suuri muudatusi, kusjuures sündmustest osavõtjad on võimetud nende käiku muutma.

Omalaadne fatalism kombineerub Ferrerol lömitamisega stiihilisuse ees. Eredates stseenides ja elavates iseloomustustes on Ferrerol palju subjektiivset, mis ei baseeru dokumentidel. Modernisatsioon Rooma mineviku kujutamisel annab tema juures veelgi rohkem tunda kui paljude teiste kodanlike ajaloolaste puhul. Teoses «Rooma suurus ning langemine» peegeldus väikekodanluse kõhklemine imperialismi ning proletaarsete revolutsioonide perioodil. Erilist tähelepanu pööras Ferrero Rooma agressiivsetele sõdadele I sajandil e. m. a. Väike-Aasias ja Süürias, tõstes esile ning ülistades igati Sulla konservatiivse võitluskaaslase — «koloniaalimperaatoritest esimese» — Licinius Luculluse kuju. See oli apoloogiliseks kiidulauluks «Augustuse Suurele Impeeriumile», itaalia imperialismi agressiivsete lootuste peegelduseks. Noid lootusi toetati väikekodanluse ja intelligentsi teatud ringkondades.

Kodanliku historiograafia kriisi üheks jooneks oli skeptitsism, mis viis hüperkritiitsismini (ülemäärase kriitikani). Viimane avaldus niisuguste sündmuste ebaautentseks tunnistamises, millede autentsuses pole põhjust kahelda. Kõige markantsemalt ilmneb see nähtus itaalia õpetlase E. Pais'i töödes, milledes autor eitab Rooma traditsiooni igasugust usaldatavust kuni III sajandini m. a. j. Pais'i skeptitsism ja hüperkritiitsism peegeldavad kodanliku teaduse uskumatust võimalusse materjali süstemaatilise ning tõeliselt teadusliku uurimise teel lahendada varajase Rooma ajaloo kardinaalseid küsimusi.

Järgnevate aastate kodanliku historiograafia iseloomulikuks jooneks on originaalsete konstruktsioonide puudumine. Tõsi küll, võib täheldada üksikuid modernismi kritiseerimise katseid.

Nii M. Weber'i «Antiikmaailma agraarajaloos» kui ka Salvioli raamatu «Kapitalism antiikmaailmas»[1] esimeses väljaandes juhiti tähelepanu sellele, et pole põhjust näha antiikses majanduses neidsamu jooni, mis on omased uusimale kapitalismile. Rooma traditsiooni puudutavate Pais'i hüperkriitiliste väidete vastu astus eelkõige välja de Sanctis, kes kinnitas oma «Rooma ajaloos», et võltsingutest hoolimata on Rooma ajaloo fak-

[1] Oma raamatu teises väljaandes 1929. aastal eemaldub autor endistelt positsioonidelt ja kaldub nende seisukohtade poole, mida väljendasid Meyer ja Pöhlmann.

tid oma põhilises osas usaldatavad, annaalid aga sisaldavad palju autentseid teateid. Eitades peaaegu täielikult Rooma kuningate kohta käivate lugude usaldusväärsust, tunnistab de Sanctis, et Rooma varajasema ajaloo paljud faktid pälvivad õigustatud tähelepanu. Kuid need katsed on arglikud ja metodoloogiliselt ebapiisavalt põhjendatud. Kritiseerides oma eelkäijate mõningaid seisukohti, jäid kodanlikud ajaloolased ise modernistlikele positsioonidele, kuna nad ei näinud erinevusi orjandusliku ühiskonna ja teiste formatsioonide vahel.

Sellisel moel hakkavad Lääne kodanlikus historiograafias domineerima reaktsioonilised motiivid, hoolimata uute materjalide poolest rikastumisest ja uurimisvõtete täiustumisest. Rida kodanlikke ajaloolasi protesteerib avalikult progressi ja demokraatia vastu, püüdes põhjendada kapitalistliku korra igavesti püsivat ideed; esineb ka pessimistlikke motiive, mis leiavad väljenduse hüperkriitikas ja skeptitsismis, antiikmaailma nähtuste moderniseerimises ja rangelt teadusliku uurimise asendumises impressionistliku käsitlusega.

VENE KODANLIK HISTORIOGRAAFIA XIX SAJANDI LÕPUL JA XX SAJANDI ALGUL

XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul tegi vene ajalooteadus tunduvaid edusamme. Ajaloolise mõtte tsentrumiks olid ülikoolid. XIX sajandi 60-ndatest aastatest alates ei piirdunud ülikooli õppetöö ainult loengute pidamisega — suurt tähelepanu pöörati praktilistele harjutustele, tööle allikate alal. Paljude aastate jooksul juhtis Moskva ülikoolis Rooma ajaloo stuudiumi V. I. Gerje (1837—1919). Talle kuuluvad «Loengud Rooma ajaloo alalt», artikkel Augustusest ja raamat Püha Augustinusest. Gerje oli ajaloolane-idealist, omistas otsustavat tähtsust ideedele, hindas üle ka «suurte inimeste» osa, kelle tegevuse ajalugu Gerje arvates võimaldab «tundma õppida nende kaasaegset sajandit või silmitseda nende kõrguselt tervet sajandite rida inimkonna ajaloos». V. I. Gerje tegevuse positiivne külg seisneb peamiselt tema ülikoolitöös, mis baseerus allikate uurimisel. Tema õpilasteks olid tuntud vene teadlased P. G. Vinogradov ja R. J. Vipper.

Oluline tähtsus Rooma ajaloo küsimuste läbitöötamisel oli Peterburi ülikooli professorite F. F. Sokolovi (1841—1909) ja I. V. Pomjalovski (1845—1906) tegevusel. Erinevalt XIX sajandi esimese poole Moskva professoritest-valgustajatest puudus F. F. Sokolovil huvi suurte ajalooliste küsimuste ja üldistuste vastu, antiikajaloo põhiprobleemide lahendamise vastu. Ta oli ajaloolane-empiirik, «faktikummardaja», nagu ta ennast ise nimetas. Tema töödest Rooma ajaloo alalt on mõningane tähtsus uurimusel, mis puudutab Rooma kronoloogiat. Ometi võrsus F. F. Sokolovi koolkonnast rida antiikaja uurijaid, kelle tööd baseerusid nii kirjanduslike kui dokumentaalsete allikate hoolikal ning metoodilisel

uurimisel. I. V. Pomjalovski oli üks parimaid asjatundjaid ladina epigraafika alal, mille ta muutis ka ülikooli õppeaineks, samuti nagu tegi seda Sokolov kreeka epigraafikaga.

Üheks originaalsemaks progressiivseks õpetlaseks oli M. P. Dragomanov (1841—1895), kes õpetas mõni aeg Kiievi ülikoolis, ent hiljem, seoses tema jälitamisega tsaarivalitsuse poolt, oli sunnitud Venemaalt emigreeruma. Dragomanov pöördus tagasi küsimuse juurde Rooma impeeriumi tähtsusest, mille olid püstitanud XIX sajandi esimese poole ajaloolased-valgustajad, ja arutas seda historiograafilises plaanis oma teoses «Küsimus Rooma impeeriumi maailmaajaloolisest tähtsusest ja Tacitus» (Kiiev, 1869). Dragomanov katsub selgitada, millest on tingitud rea uusaja ajaloolaste eitav suhtumine keisririiki, ja jõuab tulemuseni, et paljudel juhtudel on põhjuseks ajaloolaste maailmavaade. Ta märgistab energiliselt katoliikliku historiograafia tendentslikkust, ent samuti ka saksa historiograafia natsionalismi. Kuid Dragomanov jätab kahe silma vahele, et ka Rooma keisririigi idealiseerimine prantsuse ajaloolaste poolt teise keisririigi ajal oli samuti tingitud poliitilistest motiividest.

Agraarküsimus ja talurahva liikumine Venemaal XIX sajandi teisel poolel, 1905.—1907. aasta revolutsiooni eelõhtul ning revolutsiooni ajal tõmbasid vene ajaloolaste peatähelepanu agraarküsimuse uurimisele Rooma ajaloos. Juba 1861. aastal pidas Moskva ülikooli professor P. M. Leontjev aktusekõne põllundusega tegelevate klasside saatusest Roomas.

Silmapaistvatest töödest agraarajaloo alal, mis pole kaotanud oma tähtsust käesoleva ajani, tuleb mainida I. M. Grevsi (1860—1941) tööd «Äärjooni rooma maavalduse ajaloost, peamiselt keisririigi ajastul», kus autor katsus jälgida rooma agraarsuhete evolutsiooni ja iseloomustas erinevat tüüpi mõisaid. Autor uurib üksikasjaliselt andmeid Horatiuse majapidamise kui Augustuse-aegse keskmise mõisa näidise ja Pomponius Atticuse, vabariigi lõpuperioodi ühe suurima maavaldaja majapidamise kohta. Tuleb märkida, et autor suurendab Bücheri teooria tähtsust. Metodoloogiliselt osutub ebaõigeks ka see, et majapidamiste iseloomustamisel lähtub autor psühholoogiliselt seisukohalt.

Suurt tähtsust omistati kolonaadi ajaloo uurimisele. Sellal kui Lääne-Euroopa uurijad käsitlesid kolonaati peamiselt juriidilise instituudina, seisnes vene uurimuste erinev joon selles, et nendes käsitleti kolonaati sotsiaalse nähtusena. P. G. Vinogradov katsus oma raamatus «Feodaalsuhete tekkimine langobardlikus Itaalias» (1880) ja reas teistes hilisemates töödes kindlaks määrata kolonaadi seost hilisema feodaliseerumisprotsessiga ja iseloomustas kolonaati institutsioonina, «mis hoidis ülal ning muutis paremaks Itaalia põllunduskultuuri».

Kolonaati puudutas reas uurimustes ka Peterburi ülikooli konservatiivne professor M. I. Rostovtsev (1870—1952), kes päri-

nes reaktsioonilisest aadlikeskkonnast ja emigreerus pärast Suurt Oktoobrirevolutsiooni Nõukogude Venemaalt. Olles täielikult solidaarne Lääne-Euroopa ajaloolaste-modernistidega, ei näinud ta kolonaadis kindla ajajärgu sotsiaalset nähtust, nagu rääkisid sellest P. M. Leontjev ja P. G. Vinogradov, ja käsitles kolonaati, ilma et oleks seda sidunud Rooma ajaloo teiste ühiskondlik-majanduslike nähtustega. M. I. Rostovtsev tuletas kolonaadi sunnisrendist hellenistlikes riikides, kõrvutades põllumajanduslikke olusid hellenistlikul ja rooma ajastul. Kuigi Rostovtsevil õnnestuski seletada mitmeid üksikuid asjaolusid, kuid põhiküsimused kolonaadi tekkimisest, kolonaadist kui sotsiaalsest nähtusest nihutati tema mõjul uusima kodanliku historiograafia poolt siiski teadlikult tagaplaanile.

Sellest hoolimata pöörati vene historiograafias suurt tähelepanu agraarsuhetele Roomas. Küsimust rendikogukonna olemasolust Roomas puudutas oma töödes V. I. Sinaiski, asjatundja Lõuna-Venemaa agraarsuhete alal. Töös «Põhijooni põllunduse ja õiguse ajaloost Vana-Roomas» (Jurjev, 1908) esitas ta rea huvitavaid tähelepanekuid Rooma agraarajaloo alalt. Kuid oma töödes kuritarvitas ta analoogia meetodit ja kandis Rooma kolooniatele üle vene kasakatele iseloomulikke maa kasutamise tavasid.

Avastusi arheoloogia, epigraafika ja papüroloogia valdkonnas kasutati laialdaselt vene õpetlaste poolt. S. A. Žebelev (1867—1941) kirjutas kaks tööd, mis olid pühendatud hilis-Kreekale. Esimene neist — «Ateena ajaloost (229.—31. a. e. Kr.)» — käsitleb küsimusi, mis puudutavad nii hellenismi kui ka Rooma ajalugu. Autor analüüsib igakülgselt Ateena langemise tingimusi. Sellel S. A. Žebelevi uurimusel on vabariigi ajastu provintsiaalelu uurimise seisukohalt suur tähtsus. Teises töös — «AXAIKA (Ahhaia provintsi muististe valdkonnas)» (1903) — uuritakse mitmesuguseid küsimusi, mis puudutavad Kreeka ajalugu Rooma varajase keisririigi ajal. Küsimust ajast, millal Kreeka muutus Ahhaia provintsiks, küsimusi, mis puudutavad provintsi valitsemist ja linna ametiasutuste tegevust, on valgustatud siin muististe, peamiselt raidkirjade range ning metoodilise uurimise alusel. S. A. Žebelevi teistest töödest, mis käsitlevad Rooma ajalugu, tuleb ära märkida tema artiklit Esimese Makedoonia sõja kohta.

Papüroloogilist materjali kasutas M. M. Hvostov; ta kirjutas kaks tööd, mis on tähtsad Rooma keisririigi majandusajaloo seisukohalt. Tema «Kreeka-Rooma Egiptuse idakaubanduse ajalugu» (1907) kujutab enesest üksikasjalist ülevaadet kaubanduse ajaloost seoses üksikute idamaade poliitilise, sotsiaalse ja majandusliku eluga. Teoses «Tekstiilitööstus Kreeka-Rooma Egiptuses» (1914) kirjeldas M. M. Hvostov esmakordselt egiptuse kangrukäsitöölise elu, iseloomustas tema majapidamist, kangrute-õpipoiste seisundit jne.

Rooma-eelse Itaalia uurimise seisukohalt oli suur tähtsus V. I. Modestovi (1839—1907) töö «Sissejuhatus Rooma ajalukku» (I osa, 1902; teine osa, 1904) ilmumisel. Rooma kirjandusajaloo uurija V. I. Modestov pühendas palju jõudu Tacituse uurimisele ja tema teoste tõlkimisele; oma elu viimasel perioodil huvitas teda varajase Itaalia ajalugu. Tuleb tähendada, et Itaalias teostati ammugi väljakaevamisi, kuid nende tulemused olid arheoloogide pärisosa, kes tegelesid esemete kirjeldamise ja klassifitseerimisega, asulatüüpide määramisega, ent ei sidunud seda kõike üldse ajalooga. Töös «Sissejuhatus Rooma ajalukku» tegi Modestov arheoloogiliste uurimiste resultaadid ajaloo objektiks. Tööd alustas ta Itaaliast leitud paleoliitilise ajastu mälestusmärkide kirjeldamisega ja seadis oma eesmärgiks anda arheoloogia andmete põhjal ürgaegse Itaalia süstemaatiline ajalugu, kavatsedes seda käsitleda kuni Rooma ajaloo alguseni. Modestovi arvates oli arheoloogiline uurimistöö «ainukesena täiesti teaduslik ja ainukesena käesoleval ajal ka viljakas. Üksnes see suund on võimeline piiri panema... sellele piiramatule omavolile, millega epigoonid kriitilisest koolkonnast, mida alustas nii kuulsusrikkalt Niebuhr ja millel on ajalooteaduses tohutu suured teened, muutsid Rooma ajaloo esimesed sajandid kõige ohjeldamatuma subjektivismi areeniks, nimetades seda otsekui pilkeks veel kriitikaks.» Epigoonide all mõtles Modestov kahtlemata Pais'i ja viimasele lähedasi hüperkriitikuid. Oma töö teise osa pühendas Modestov etruske ja messapasid puudutavate teadete analüüsile, hiljem aga arutas mõningates artiklites küsimust mitmesuguste rahvaste levikualadest Itaalias. Modestovil ei õnnestunud oma uurimustega jõuda Rooma tekkimiseni, kuid ta märkis ära arheoloogilise materjali kasutamise tee Itaalia üldise ajaloo koostamiseks. Kuigi tema töö on mõningates osades vananenud, on see isegi pärast uue materjali avastamist praeguseni jäänud üldtunnustatud väärtuslikuks käsiraamatuks ürgaegse Itaalia ajaloo alalt.

Rooma ajaloo küsimusi kuningate ajajärgust ja varajase vabariigi perioodist puudutas oma rohkearvulistes artiklites I. V. Netušil (1850—1928). Teda võib nimetada mõõdukalt skeptilise suuna esindajaks.

Ta ei usaldanud rooma traditsiooni, kuid Pais'i hüperkriitikast oli ta kaugel. Netušili arvates etendasid mitmesuguste legendide kujunemises suurt osa järgnenud poliitilised sündmused. Nii tekkis Tarquiniuste lugu Catilina vandenõuga seotud sündmuste mõjul. Netušili mitmed järeldused magistratuuride tekkimisest ja Rooma välispoliitikast pälvivad kahtlemata tähelepanu, kuid tuleb märkida, et osa tema kriitilistest uurimistöödest ei andnud positiivseid tulemusi ja kõike neis leiduvat ei saa omaks võtta: poliitilise elu sündmusi uuris ta lahus sotsiaalsest ajaloost. Netušili tööde puuduseks oli ka see, et ta jättis kõrvale arheoloogia.

Tema üldkursus «Ülevaade Rooma ajaloost ja allikõpetusest»

oli omal ajal heaks teatmeteoseks. Samasuguseks võib pidada ka tema «Rooma riiklike muististe põhijooni» (teine trükk 1907), kus on antud süstemaatiline ülevaade Rooma riiklikest institutsioonidest.

Vabariigi viimaste sajandite ning keisririigi esimeste aastakümnete rooma elu küsimusi käsitles «Rooma keisririigi ajaloo põhijoontes» progressiivne õpetlane R. J. Vipper (1859—1954). Töö annab ereda pildi majanduslikust elust ja sotsiaalsest võitlusest; selle töö autor oli 1905.—1907. aastate revolutsiooni ja viimasele järgnenud reaktsiooni mõju all. Oma töös protesteerib autor paljudes kohtades reaktsioonilise demagoogia vastu ja esineb demokraatlike aluste veendunud pooldajana.

R. J. Vipper pööras suurt tähelepanu rooma demokraatia olukorrale ja selle võitlusele vabariigi lõpul. «Rooma sureva demokraatia hukkamõistmine on ühekülgne ja ebaõiglane. See ei baseeru niivõrd rooma demokraatia poliitilise kroonika analüüsil, kuivõrd demokraatiavastaste pingutustega loodud teoreetilisel iseloomustusel, kusjuures ühises pealetungis liituvad vabariigi lõpu antiikkirjanikud ja demokraatia vaenlased uusimas Euroopas». [1]

Otsustavalt vaidleb ta vastu levinud vaatele, et keisrivõim Roomas oli «demokraatlik monarhia». Siiski tuleb ära märkida, et sotsiaal-majandusliku ajaloo käsitluses on R. J. Vipperile omased kodanliku modernismi jooned. Autor jätab hoopis rõhutamata rooma majanduse orjandusliku iseloomu, küll aga räägib ta kapitalist, rooma kapitalistidest ja börsist, kasutades neid termineid tänapäeva tähenduses. R. J. Vipperi uurimuse oluliseks puuduseks on ka see, et selles pole pööratud tähelepanu võitlusele orjade ja orjapidajate vahel ja sotsiaalsete liikumiste osale provintsis. Üldise ülevaate Rooma keisririigi poliitilisest ja sotsiaalsest ajaloost andis R. J. Vipper oma loengutes keskaja ajaloo alalt. [2]

Rooma keisririigi sotsiaal- ja majandusajaloo küsimusi on valgustanud D. M. Petruševski (1863—1942) teoses «Põhijooni keskaegse ühiskonna ja riigi ajaloost». Raamatus antakse süstemaatiline ülevaade keisririigi-aegsest majandus- ja sotsiaalajaloost. Pärast sotsiaalsete suhete iseloomustamist keisririigi õitseajal I ja II sajandil m. a. j. analüüsib D. M. Petruševski neid tingimusi, mis viisid pärisorjuse tekkimiseni, siis Rooma riigi nõrgenemiseni ja lõpuks tema langemiseni. Historiograafias oli see esimeseks katseks anda Rooma keisririigi ajastu sotsiaal-majanduslikust ajaloost sünteetilist käsitlust. D. M. Petruševski töö negatiivseks küljeks osutus sotsiaalse võitluse faktide ignoreerimine. Analüüsides detailselt Rooma keisririigi instituutide evolutsiooni ja jälgides üleüldist orjastamisprotsessi, läheb autor täieli-

[1] *P. Ю. Виппер*, Очерки истории Римской империи, 1908.
[2] Vt. *P. Ю. Виппер*, История средних веков, 1947.

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU
TRÜ Raamatukogu

kult mööda provintsielanikkonna, koloonide ja orjade ülestõusude küsimusest.

Sellisel moel tegi vene kodanlik teadus XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul Rooma ajaloo uurimisel silmapaistvaid edusamme. Vene õpetlased andsid suure hulga iseseisvaid uurimusi Rooma ajaloo üld- ja üksikküsimuste alalt, mis ei jäänud sugugi maha Lääne-Euroopa ajaloolaste töödest, vaid asusid mitmeski suhtes tunduvalt progressiivsematel positsioonidel. Vene historiograafia eesrindlike esindajate tööde iseärasus seisnes küsimuste ulatuslikus püstitamises, katses lahendada Rooma ajaloo kõige aktuaalsemaid probleeme. Kuid kõige selle kõrval tuleb tingimata ära märkida vene revolutsioonieelse historiograafia klassiolemust ja kodanlikku piiratust. Küllaltki sageli võtsid selles võimust Lääne kodanliku historiograafia reaktsioonilised tendentsid. Nii näiteks satume me paljude vene uurijate käsitluses modernismile, hüperkriitikale ja emporismile. Vajalikul määral ei hinnatud alati ka kodumaise historiograafia saavutusi, ja niisuguste silmapaistvate õpetlaste, nagu Krjukovi, Ješevski ja Dragomanovi teostele on pööratud tähelepanu alles viimasel ajal.

LÄÄNE HISTORIOGRAAFIA KAPITALISTLIKU SÜSTEEMI ÜLDKRIISI PERIOODIL

Pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu tugevnevad Lääne-Euroopa historiograafias reaktsioonilised tendentsid. Kodanlike ajaloolaste keskel levib laialdaselt ühe kõige reaktsioonilisema emigrandi M. I. Rostovtsevi raamat «Rooma keisririigi sotsiaal-majanduslik ajalugu». Püüdes kasutada ajalooteadust ideoloogilise võitlusrelvana, katsus Rostovtsev anda keisririigi majanduslike ja sotsiaalsete suhete ajalugu põhiliselt I ja III sajandil m. a. j. Ta tõstatas küsimuse keiserliku režiimi ühiskondlikust alusest ja selle muutumisest erinevatel perioodidel. Rostovtsevi järgi tuginesid Juliuste-Claudiuste dünastiast keisrid «võitnud itaalia kodanlusele», hiljem aga, eriti Antoninuste ajal, tugineb keiserlik valitsus «arvukate provintsilinnade kodanlusele». Kuid valitsev kiht jäi alati tähtsusetuks, linnades tekkis võitlus rikaste ja vaeste vahel. See viib III sajandil m. a. j. sõjalise anarhiani, mis Rostovtsevi arvates oli revolutsioon. Rooma armees, kes vahetas keisreid oma äranägemise järgi, nägi Rostovtsev rahvastiku relvastatud alamkihte («proletaarlasi ja talupoegi»), kes astusid välja linnakodanluse vastu ja saavutasid tema üle võidu. Idamaist tüüpi despootlik valitsemine, mille kehtestasid Diocletianus ja Constantinus, ei suutnud takistada keisririigi ja kogu antiikmaailma hukkumist. Keisririigi aega iseloomustab kultuuri lai levik, mille tõttu kultuur «kaotas oma intensiivsuse», ja see aitas kaasa antiikmaailma hukkumisele. Rostovtsev võttis omaks suurema osa XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse historiograafia kõige reakt-

sioonilisematest seisukohtadest: Pöhlmanni arvamuse revolutsiooni hävitavast tegevusest antiikmaailmas, E. Meyeri arvamuse kultuuri vältimatust hävingust ja baieri reaktsioonilise professori O. Seeck'i arvamuse, et rooma kultuur kaotas oma intensiivsuse. Rostovtsev on antiikaja majanduslike nähtuste moderniseerimise printsipiaalne pooldaja. Linlaste koorekihti nimetab ta kõikjal munitsipaalseks kodanluseks. Eriti markantselt avaldub tema reaktsiooniline modernism III sajandi m. a. j. kriisi käsitlemisel. Tema tõlgendusega, et armee oli «relvastatud proletaarlased ja talupojad», pole nõus isegi paljud kodanliku historiograafia esindajad. Olemuselt on tema «Rooma keisririigi ajalugu» teoseks, mis teenib vääriliselt maailma reaktsiooni eesmärke.

Kapitalismi üldkriisi perioodil kasutatakse Rooma ajalugu imperialistlikes riikides pahatihti reaktsioonilise propaganda vahendina.

Pärast fašistide võimuletulekut Saksamaal rakendasid fašistlikud ninamehed seal antiikmaailma ajaloo natsismi propaganda teenistusse ja see pidi põhjendama nende reaktsioonilisi ja agressiivseid plaane. Erilist tähelepanu pöörati «rassiküsimusele». Itaalia kultuuri arengut käsitleti kui «kõrgema», «aaria» rassi Itaalia aladele ilmumise resultaati; roomlastele omistati eriline osa. Sotsiaal-majanduslikke küsimusi peeti teisejärguliseks, mõned fašistlikud «ajaloolased» eitasid koguni sotsiaalsete motiivide olemasolu patriitside ja plebeide võitluses, viies selle poliitilise ja hõimuliku võitluse pinnale. Fašistlike autorite kinnitust mööda viis segunemine teiste rahvastega «rassipuhtuse» kadumisele, muutis roomlased «alaväärtuslikeks» ja aitas kaasa Rooma vallutamisele germaanlaste poolt. Seda vallutust käsitleti fašistlike «ajaloolaste» poolt kui Lääne-Euroopa uuendamist «puhtavereliste» germaanlastega. Sõjaajalugu kisti lahti sotsiaalsest ajaloost ja käsitleti esimest kui «rahva-vallutaja võidukat rongkäiku». Rooma välispoliitika ajalugu käsitleti kui maailmavalitsemise idee plaanipärast elluviimist. Üksikute tegelaste esiletõusu ei viidud sõltuvusse poliitilisest ja sotsiaalsest situatsioonist, vaid nende rassilisest tüübist. Nõnda ülistasid fašistlikud võltsijad Caesarit kui «tõelist aarialast» ja Augustust kui «valitsejanatuuri», «põhjatüüpi».

Fašistlikud autorid kiitsid rooma distsiplineeritust, armastust subordinatsiooni vastu ja eitasid roomlaste võimet iseseisvaks loominguks kultuuri valdkonnas. Ühe ja teise sünteesi peeti ainult germaani hõimude pärisosaks.

Rooma ajalugu võltsisid ka itaalia fašistid, kes käsitlesid Itaalia ajalugu uusajal ning uusimal ajal Vana-Rooma ajaloo jätkuna. Oma imperialistlikke nõudlusi õigustasid itaalia fašistid näidetega Rooma impeeriumi ajaloost ja avaldasid pretensioone kogu Vahemere ülemvalitsusele. Nad idealiseerisid Augustust kui «rahutoojat» Itaaliale ja «Rooma vägevuse loojat» ning püüdsid oma propagandas kasutada printsipaadiaegseid loosungeid.

«Rassiteooria» polnud levinud sugugi vaid fašistlikul Saksamaal. Inglise ja prantsuse kodanlikud ajaloolased räägivad sageli termini «etnilised erinevused» asemel rassilistest erinevustest, kuigi need «rassid» on erinevad itaalia hõimud. Katseid selgitada ühtesid või teisi sündmusi rassiliste erinevustega võib kohata ka mõningate ameerika ajaloolaste juures; nendel leiame me katseid seletada antiikmaailma langemist «rassilise tüübi mandumisega» ja «rasside segunemisega».

On sümptomaatiline, et küsimus antiikmaailma langemisest täidab ka käesoleval ajal kodanlikku kirjandust. Juba XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate algul väitsid mõned kodanlikud õpetlased (Dopsch jt.), et antiikmaailma langemist tegelikult polnudki ja üleminek keskajale oli rahulik, et see polnud seotud ei kultuuri allakäiguga ega majanduslike suhete muutumisega. Käesoleval ajal räägivad reaktsioonilised kodanlikud ajaloolased vastuoksa katastroofist, mis hukutas Rooma impeeriumi. Rassismiga liitunud reaktsiooniline modernism on eriti laialt levinud mõningate ameerika kirjanike ajaloolistes teostes, mis on ilmunud pärast Teist maailmasõda.

Rea Lääne-Euroopa ja ameerika ajaloolaste iseloomustavaks jooneks on Rooma ekspansiooni apoloogia. See kontseptsioon sündis juba XX sajandi algul. Arnoldi, Lukase, Krameri ja teiste arvates ei taotlenud Rooma teadlikult annekteeringuid. Need tulid iseenesest, kuid koos sellega arenes roomlastel välja niisugune rahvaste valitsemise süsteem, mis on eeskujuks järgnevatele sajanditele. Uusajal osutub niisuguseks Rooma «õpilaseks» Suurbritannia; asjatult pole rooma päritoluga kõik niisugused terminid, nagu dominioonid, kolooniad, impeerium. Need ajaloolased-publitsistid leidsid palju ühist, ühelt poolt Rooma ja provintside, teiselt poolt Suurbritannia ja kolooniate vastastikustes suhetes.

Nende kontseptsioonide puhul kirjutas Lenin: «... «üldised» arutlused imperialismist, mis unustavad või lükkavad tagaplaanile ühiskondlik-majanduslike formatsioonide põhjaliku erinevuse, muutuvad paratamatult tühiseks banaalsuseks või hooplemiseks, nagu «suure Rooma ja suure Britannia» võrdlemine»».[1] Kuid neid XX sajandi algul publitsistide ja ametnike poolt väljendatud banaalsusi kultiveerivad ja varieerivad paljud tänapäeva inglise ja ameerika ajaloolased, kes püüavad tõestada, et alati kisti Rooma konfliktidesse, millest ta «juhuslikult» tuli välja võitjana, ja omandas uusi territooriume «paratamatuse jõul». See «teooria» on määratud kaasaegsete imperialistlike annekteeringute ning agressioonide õigustamiseks. Koos sellega hakkas rida Lääne-Euroopa rooma ajaloolasi kasutama oma uurimustes prosopograafilist meetodit, s. t. asendama sotsiaalse võitluse ajalugu rooma üksikute suursuguste perekondade ajalooga, kelle egoistlikud huvid, nende

[1] *V. I. Lenin*, Teosed, 22. kd., lk. 241.

arvates, olevat määranud Rooma vabariigi poliitilise ajaloo arengut III—I sajandini e. m. a.

Tänapäeva kodanlikku historiograafiat iseloomustab formalism, mis avaldub eriti kultuuri — õiguse, religiooni, kirjanduse — uurimisel. Vahel ühineb see mingi sümbolismi ja isegi müstitsismiga. Räägitakse rahvastest, kelle kultuuri määratletakse Jupiteri, Marsi või Kore ja Demeteri austamisega.

Omalaadne fideism avaldub mõningate ajaloolaste juures kriitika traditsioonide täieliku hülgamise ning selle tingimusteta tunnustamise näol, mida XIX sajandil ja XX sajandi algul peeti ebausaldatavaks. Pärast Teist maailmasõda (1939—1945) katsusid USA ja Lääne-Euroopa mõningad ajaloolased taastada versiooni kristluse müütilise rajaja isiku ajaloolisusest (prantsuse ajaloolane Leaubriaul, ameerika ajaloolased Durant, Olmstead) ja mitmete Constantinuse kohta käivate legendide reaalsusest (Holesapple). Niisuguste küsimuste alalt, nagu ühiskondlike liikumiste ajalugu ja kolonaat, hakkas spetsiaalseid töid ilmuma harva ja kolonaat näiteks on jäetud peaaegu hoopis mainimata isegi mitmeköitelistes väljaannetes Vana-Rooma majandusajaloo alalt.

Samuti iseloomustab kodanlikku historiograafiat eklektitsism. Üha harvemini ning harvemini ilmub üldistava iseloomuga töid. Neid asendavad kollektiivsed väljaanded, mis hakkavad ilmuma XX sajandi 20-ndatest aastatest peale.

Niisugused on näiteks «Cambridge'i antiikajalugu», prantsuse väljaanded: Glotzi toimetatud «Üldine ajalugu» ja «Inimkonna evolutsioon» jt. Neis väljaannetes on kasutatud uusi materjale, arvestatud viimaste arheoloogiliste ja epigraafiliste avastuste andmeid, kuid nende tööde põhilistele järeldustele on omased kodanliku historiograafia üldised puudused: sotsiaal-majandusliku ajaloo küsimustes jäävad autorid modernismi positsioonidele, laiad üldistused on neile võõrad, suurem osa artikleid on kompilatiivse iseloomuga.

Mõningane teaduslik tähtsus on «Cambridge'i antiikajalool». Selles teoses algab Rooma ajaloo käsitlus VII köitest, kus see antakse koos hellenistlike riikide ajalooga. Köited IX—XII on terveni Roomale pühendatud. Ka selles väljaandes ei leidu ühtset seisukohta. IV köites näiteks käsitletakse etruske Aasiast tulnud rahvana, VII köites aga kui autohtoonset rahvast. Koguteoses on rida õnnestunud artikleid; huvi pakuvad näiteks provintside elu puudutavad peatükid; mõningane tähtsus on ka indeksitel, kuid tervikuna puudub ka «Cambridge'i antiikajalool» ühtne kontseptsioon; selles on leidnud kajastuse kodanlike õpetlaste ebaõiged kontseptsioonid; näiteks on sellele iseloomulik anglo-ameerika vaatekoht Rooma annekteeringutele kui «juhuslikule» või «vältimatule» vahelesegamisele.

Küllaltki täielikult on esitatud Rooma ajalugu Glotzi «Üldises ajaloos». Ent terve koguteos koosneb üksikutest köidetest, mis pole

omavahel ideeliselt seotud. Nii on kirjutatud I köide Pais'i poolt, kes käsitles Rooma ajalugu hüperkriitiliselt seisukohalt, varajase keisririigi ajaloo on aga kirjutanud Homo, kes ei andnud midagi uut ega pööranud tähelepanu isegi uutele avastustele Rooma provintside ajaloo alal.

Teravalt kritiseerides näiliselt akadeemiliste arutlustega varjatud ühe või teise ajaloolase reaktsioonilisi tendentse, mis kajastavad teatud agressiivsete ringkondade imperialistlikke plaane, ei saa nõukogude ajalooteadus jätta arvestamata seda väärtuslikku ja progressiivset, mida välismaal on tehtud antiikajaloo uurimise alal.

PROGRESSIIVNE VÄLISMAINE HISTORIOGRAAFIA

Käesoleval ajal on alust rääkida ka progressiivsetest tendentsidest Lääne-Euroopa historiograafias. Mõned õpetlased, näiteks Inglismaal ja Itaalias, katsuvad antiikajalugu valgustada marksistliku teooria seisukohalt. Nendes töödes pole kõik vastuvõetav, ent olulise tähtsusega on fakt, et sellal, kui reaktsioon mobiliseerib kõik jõud marksistliku õpetuse «kummutamiseks», leidub teadlasi, kes katsuvad valgustada ajaloo küsimusi marksistlikelt positsioonidelt.

Antiikmaailma ajaloo valdkonnas tehakse suurt tööd rahvademokraatiamaades. Paljud vanast koolist pärinevad õpetlased, kes olid veel hiljuti kodanlike teooriate mõju all, püüavad minna mööda marksismi-leninismi teed ja uurivad nõukogude teaduse saavutusi. Suuri töid tehakse seal küsimuste alal, mis puudutavad Balkani ja Doonau piirkondi Rooma ajal, töötatakse läbi ka Rooma ajaloo üksikprobleeme.

NÕUKOGUDE HISTORIOGRAAFIA

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon lõi kõik tingimused teaduste viljakaks arenguks. V. I. Lenin arendas marksistlikku õpetust ja andis nõukogude ajaloolastele tõeliselt teadusliku ajaloolise analüüsi musternäidised. Palju väärtuslikku ammutab antiikmaailma ajaloolane V. I. Lenini teosest «Riigist». Selles antakse riigi üldine definitsioon ja räägitakse selle vormidest ja osast orjanduslikus ühiskonnas. V. I. Lenin iseloomustab klassivõitlust orjanduslikus ühiskonnas ja peatub üksikasjaliselt orjade ülestõusude tähtsusel ning osal. Mõningates oma töödes pöörab V. I. Lenin tähelepanu Rooma välispoliitika anastuslikule iseloomule, karakteriseerides seda kui imperialistlikku poliitikat.[1] Väga huvitava iseloomustuse on andnud V. I. Lenin Puunia sõdadele.[2]

Marksismi rajajate tööd on nõukogude ajaloolastele nende uurimistöös metodoloogiliseks aluseks. Erilist tähelepanu pöörasid

---

[1] Vt. *V. I. Lenin*, Teosed, 22 kd., lk. 241.
[2] Vt. *V. I. Lenin*, Teosed, 26. kd., lk. 137.

nõukogude ajaloolased sellele küsimusele, mida kodanlik historiograafia üldse ei puudutanud: küsimusele orjade ülestõusudest ja nende osast Rooma ajaloos. Tõeliseks avastuseks oli S. A. Žebelevi uurimus «Viimane Perisades ja sküüdi ülestõus Bosporoses», milles autor tegi kindlaks, et Rooma ajastul II sajandil e. m. a. toimus NSV Liidu praegusel territooriumil, Bosporose kuningriigis, sküüdi orjade ülestõus Saumakose juhtimisel. S. A. Žebelevile kuulub ka uurimus orjade esimeste ülestõusude ajalooallikate alalt. See töö on kirjutatud koos S. I. Kovaljoviga; viimane kirjutas osa, mis käsitleb orjade ülestõuse Sitsiilias ja nende tähtsust Rooma ajaloos. Professor A. V. Mišulin pühendas Spartacuse ülestõusule monograafia, milles andis iseseisvad hinnangud rea tähtsate küsimuste kohta, mis puudutavad liikumise kronoloogiat, käiku ja spartaklaste lüüasaamise põhjusi. A. V. Mišulin käsitleb Spartacuse ülestõusu tihedas seoses orjade teiste liikumistega.

Nõukogude historiograafia pöörab erilist tähelepanu vabariigilt keisririigile ülemineku sotsiaalsetele tingimustele, rahvastiku erinevate kihtide (eriti orjade ja koloonide) olukorrale keisririigi perioodil, kristluse levikule, orjade ülestõusudele ja samaaegsetele «barbarite» sissetungidele antiikajalt keskajale ülemineku.

S. I. Kovaljov ja A. V. Mišulin tõstatasid küsimuse vabariigilt keisririigile ülemineku sotsiaalsetest põhjustest. Sellesama probleemi uurimisele on pühendatud ka N. A. Maškini kapitaalne töö «Augustuse printsipaat». Itaalia põllumajanduse ajalugu vabariigi lõpul ja keisririigi algul seoses orjade liikumiste tagajärgedega on valgustanud oma uurimustes M. J. Sergejenko, Gracchuste-aegsete vabastusliikumiste ideoloogiat on uurinud S. I. Protassova. Ideoloogilist võitlust I sajandil e. m. a. vaatleb põhjalikult S. L. Utšenko oma monograafias.

Nõukogude ajalookirjanduses on ilmunud rida töid, mis käsitlevad Rooma provintse. Oma raamatus «Rooma impeeriumi idaprovintsid I—III sajandil» jälgib A. B. Ranovitš neid muutusi, mis toimusid provintsides pärast keisririigi kehtestamist, pöörates tähelepanu agraarsuhetele, linnade elule ja kultuurile. A. B. Ranovitš kogus ulatusliku materjali, ja rida tähtsaid epigraafilisi ning papüroloogilisi dokumente ilmusid vene tõlkes esmakordselt.

R. J. Vipper ja A. B. Ranovitš uurisid varajase kristluse ajaloo küsimusi seoses keisririigi ajaloo üldiste probleemidega.

1954. aastal avaldati R. J. Vipperi monograafia «Rooma ja kristlus», milles on esitatud teaduslikud vaated kristliku religiooni tekkimise kohta. Raamatus seotakse see protsess ühiskondlike suhete üldise ajaloolise arenemisega Rooma impeeriumis.

Rooma impeeriumi tsentrumi ja perifeeria ajaloolise arenemise protsessi I—II sajandil m. a. j. on uuritud ka O. V. Kudrjavtsevi monograafias.

Erakordselt suur tähtsus on puudulikult läbitöötatud küsimusel ekspluateeritud rahvastiku ülestõusudest, mille tõstatasid nõuko-

gude uurijad. Kodanlike õpetlaste töödes nende ülestõusude ajalugu peaaegu ei käsitletagi. Allikate kasinusest hoolimata näitasid nõukogude uurijad N. A. Maškin, J. M. Štajerman ja A. D. Dmitrev ja teised, et kohaliku elanikkonna vastupanu ei soikunud ka Rooma keisririigi ajaloo kõige soodsamatel perioodidel, kriiside ajajärgul aga võttis see erakordselt teravad vormid.

Suurt tähelepanu on pööratud ka rahvusvaheliste suhete ajaloole antiikajal. «Diplomaatia ajaloo» (I k., 1941) esimestes peatükkides andis V. S. Sergejev üksikasjalise ülevaate välispoliitilistest suhetest antiikmaailmas. Autor määrab kindlaks Rooma diplomaatia võtted ning meetodid ja rõhutab, et diplomaatia etendas Rooma impeeriumi loomisel suurt osa. Rida spetsiaalseid töid puudutab Rooma välispoliitika küsimusi seoses meie kodumaa ajalooga. Akadeemik J. A. Manandjan monograafias «Tigranes II ja Rooma» (1943) käsitleb neid suhteid, mis kujunesid Armeenial ja tema naaberaladel Roomaga I sajandi algul e. m. a. ja uuris Armeenia esilekerkimise ajalugu ning Armeenia võitlust Roomaga. Rooma ja Bosporose kuningriigi vastastikustele suhetele on pühendatud D. P. Kalistovi ja V. F. Haidukevitši tööd. V. N. Djakov kirjutas spetsiaalse töö, mis puudutab küsimust, kuidas roomlased kinnitasid kanna Tauricuse aladel. A. I. Boltunova pühendas oma uurimuse Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia alade uurimisele Rooma perioodil. Küsimusi Ida-Rooma keisririigi ja slaavlaste vastastikustest suhetest on valgustatud A. V. Mišulini uurimustes.

Ajakirjas «Вестник древней истории» (ilmub 1937. aastast alates) on trükitud rida uurimusi Vana-Rooma ajaloo alalt. Peale selle on avaldatud ajakirjas teateid väljakaevamiste tulemustest endise Rooma impeeriumi territooriumi mitmesugustes osades, Rooma ajalugu käsitleva kirjanduse kriitilisi ülevaateid, ent samuti ka allikate tõlkeid. Nõukogude Liidus ilmusid uued tõlked klassikalistest autoritest (Plautus, Terentius, Vergilius, Horatius, Apuleius, Petronius, Lukianos jt.). M. M. Pokrovski ja I. M. Tronski on avaldanud töid, mis on pühendatud ülevaate andmisele rooma kirjandusajaloost.

Üldistest töödest tuleb tingimata ära märkida S. A. Žebelevi tööd «Vana-Rooma» (1922—1923), kus sündmuste lühikese esitamisega kaasnevad märkused, mis tutvustavad lugejat Rooma ajaloo allikmaterjali ja Rooma historiograafia põhiküsimustega. A. I. Tjumenev pühendas Kreeka ja Rooma ajaloole üldise ülevaate «Antiiksete orjanduslike ühiskondade ajalugu», kus peatähelepanu on pööratud majandusküsimustele.

Erilist tähtsust nõukogude historiograafiale omas V. S. Sergejevi «Vana-Rooma ajaloo äärjoonte» ilmumine 1938. aastal. Töö paistab silma elava ja kujuka esitusviisi poolest. Autor annab meisterlikke ajalooliste tegelaste iseloomustusi, joonistab oskuslikult erinevaid sotsiaalseid tüüpe. Raamatus osutub kõige originaalsemaks vabariigilt monarhiale ülemineku tingimuste tõlgen-

dus. Erilist tähelepanu pöörab V. S. Sergejev niinimetatud «eelkeisritele», kellede hulka ta arvab juba Scipio Vanema ja kes, tuginedes teatud sotsiaalsetele ringkondadele, sillutasid teed monarhiale. Suurim tähtsus on «Põhijoonte» teisel osal, mis on pühendatud Rooma keisririigile. Autor põhjendab seisukohta, et üleminek keisririigile oli paratamatu ja teatud suhtes progressiivne nähtus, mis aitas kaasa majanduse kasvule ja provintsielu arengule. V. S. Sergejev näitab, et keisririigi ajal tekivad orjandusliku ühiskonna rüpes feodaalühiskonna elemendid. Suurt tähelepanu pööras V. S. Sergejev hilis-keisririigi ajaloole.

1948. aastal ilmusid V. N. Djakovi «Rooma rahva ajaloo» I osa ja S. I. Kovaljovi «Rooma ajalugu». Nii ühes kui ka teises raamatus on pööratud suurt tähelepanu Rooma varajasele ajaloole, eriti küsimusele rooma traditsiooni autentsusest. Autorite järeldused on erinevad: sellal kui S. I. Kovaljov peab traditsiooni paljuski autentseks, avaldab V. N. Djakov kahtlust traditsiooni andmete tõepärasuse suhtes, lähenedes hüperkriitikute positsioonidele. Niisugune lahkheli näitab, et nõukogude historiograafia peab tõsiselt käsile võtma küsimuse, mis tõstatati kodanliku historiograafia poolt XIX sajandi algul ja mille lahendamiseks ta osutus jõuetuks. S. I. Kovaljov annab kirjanduslikele allikatele lähedase üksikasjaliku ning süstemaatilise käsitluse Rooma ajaloost (eriti vabariigi varajases ajaloos). Ta tõstab rea uusi küsimusi, pöörab eriti suurt tähelepanu sellele, mida tuleb mõista revolutsiooni ja revolutsiooniliste liikumiste all Rooma ajaloos.

Marksismi teooria ja need tingimused, milles asub ajalooteadus Nõukogude Liidus, tagavad Rooma historiograafia viljaka arenemise ja tolle tohutu pärandi kriitilise uurimise, mille jättis nüüdisajale antiikmaailm mitmekesiste mälestusmärkide ning allikate näol.

TEINE OSA

ROOMA-EELNE ITAALIA JA ROOMA AJALOO VANIM PERIOOD

III PEATÜKK

ANTIIKSE ITAALIA LOODUSLIKUD TINGIMUSED

Apenniini poolsaar, mis on saanud ammust ajast nimetuse Itaalia, omab keskset asendit Vahemere loodeosas. Läänest uhab teda Türreeni, idast aga Aadria meri, mis moodustavad osa Vahemerest; viimast on antiikautorite poolt sageli nimetatud «sise-» ja isegi «meie» mereks. Apenniini poolsaare rannajoon on vähem liigestatud kui Balkani poolsaare lõunarannik; Itaalias polnud suurel hulgal sobivaid sadamaid ega rannikulähedasi saari, mis aitasid kaasa laevanduse arengule Kreeka ajaloolise elu kõige varajasematel epohhidel.

Türreeni mere kõige sobivamad abajad olid Neapolise lahes, kus ajaloolisel ajal asusid tähtsad sadamad Neapolis ja Puteoli, ent samuti ka Tiberi suudmes, kus juba varajasel Rooma epohhil tekkis Ostia sadam. Mis puutub Türreeni mere lõunaossa, siis kõlbasid siinsed mere poolt moodustatud lahed ning abajad peatuspaigaks ainult väikestele laevadele. Mõningaid sadamaid asus ka Aadria mere rannikul. Selle rannal laiub vägagi pikalt leetseljakuteks üleminev uhtliivavöönd, mille tõttu laevad võisid ankrusse jääda vaid kaldast mitme kilomeetri kaugusel. Leetseljakud takistasid ligipääsu isegi suurepärasele looduslikule sadamale, kus asetses Rooma epohhil tähtis sadamalinn Brundisium. Brundisiumist mõnevõrra varem saavutas suure tähtsuse Tarentum, mis asus avara abaja ja üsna suure laguuni vahelisel maakitsusel. Tarentumist lõuna pool moodustab meri mõningaid väikesi sadamaid, millede lähedale ehitati kreeka linn-kolooniad. Ainult kitsas Sitsiilia (või Messiina) väin lahutab Itaalia lõunatippu Sitsiilia saarest, mis osutub geoloogilises suhtes otsekui mandri jätkuks.

Rannikuäärsetes paikades arenes rida tootmisharusid, millel oli suur tähtsus itaalia hõimude elus. Näiteks asus Tiberi suudmes ammust ajast «soolatehas», ja tee selle juurde kandis nimetust «Soolatee». Mitmel pool tegutsesid elanikud kalapüügiga seotud tootmisharudes, mõningates kohtades aga (näiteks Tarentumis) püüti teokarpe, millest saadi villaste kangaste värvimiseks vajalikku purpurit.

Põhjas eraldavad Apenniini poolsaart Euroopa muust mandrist kõrged Alpid, millest ülepääs oli küllaltki raske, kuid siiski võimalik. Nendest mägedest voolavate jõgede orud, ent samuti ka mäekurud võimaldasid ümberasujatel ja vallutajatel Itaaliasse tungida.

Mitmeks mäeseljandikuks liigendatuna ulatuvad Apenniinid läbi kogu poolsaare. Nende jätkuks on Sitsiilia mäed. Suuremalt osalt koosnevad Apenniinid madalatest mäeahelikest, mille tippudest vaid mõned ulatuvad kõrgemale kui 2500 meetrit üle merepinna. Mäeahelikud ei takistanud ühenduse pidamist poolsaare mitmesuguste piirkondade vahel — selles suhtes oli Itaalial Kreekaga võrreldes suuri eeliseid.

Poolsaare mitmesugustes geoloogilistes muudatustes etendasid suurt osa vulkaanid. Paljudes kohtades on Itaalia pinnas vulkaanilise päritoluga. Vulkaanidest on eriti tuntud Etna Sitsiilia saarel ja Vesuuv Itaalia läänerannikul. Viimast peeti lõplikult kustunuks kuni augustikuuni aastal 79 m. a. j., millal tekkis ootamatult kohutav purse, ja tollest peale jääb Vesuuv lakkamatult tegutsevaks vulkaaniks.

Paljudes kohtades lõikavad Itaalia mägesid läbi mitmesuguse suurusega jõed. Suurimaks neist on Poo jõgi (antiikajal Padus). Kesk-Itaalias oli laevatatav ainult Tiberi jõgi. Apenniini poolsaare teised jõed ei etendanud rahvastiku majanduselus mingit tähtsamat osa.

Itaalia torkab silma pehme kliima poolest. Suhteliselt jahedaid talvi esineb maa põhjaosas, kus külm ulatub vahel 10 ja isegi 12 kraadini. Selles piirkonnas on ka aasta läbi rikkalikult sademeid, kõige rohkem sügisel ja talvel. Juulikuu keskmine temperatuur on 23—25°. Apenniinidest lõuna pool, Kesk-Itaalias, on talv tunduvalt soojem, lund tuleb väga harva, suvi on palavam, vihma sajab ainult kevadel ja sügisel. Lõuna-Itaalias ja Sitsiilias valitseb subtroopiline kliima: siin on suvi palav, mille jooksul peaaegu üldse vihma ei saja, ja talv soe ning pehme.

Itaalia floora on rikas ja mitmekesine. Lehtpuude kõrval, mis on tavalised paraja kliimaga maadele (tamm, pappel, lepp), kasvavad siin granaatpuud, igihaljad põõsad (loorber, mirt), lõunas aga võivad kasvada datlipalmid.

Klimaatilised ja mullastikulised tingimused aitasid kaasa mitmesuguste kultuurtaimede laiale levikule. Varakult hakati Itaalias kultiveerima kõrsvilju. Viinamarjakasvatus kuulub juba eelajaloolisse aega. Kreeklaste mõjul hakkasid viinamäed ja oliivipuud levima peaaegu kogu poolsaarel. Tollal ilmusid ka küpress ja piinia, mis on tänapäeva Itaaliale kõige iseloomustavamad puud. Rooma perioodil istutati Itaaliasse kastaneid, aprikoosi- ja virsikupuid. Itaalia fauna on samasugune kui Euroopa teisteski maades. Antiikajal leidus Apenniinides gaselle, metskitsi, kaljukitsi; mäenõlvadel kasvavates metsades karusid ja hunte.

Antiikse Itaalia elanike peategevusalaks oli põllundus. Kõige viljakamaks piirkonnaks oli Poo jõe org. Kesk-Itaalia aladest oli oma viljarikaste põldude poolest eriti kuulus Kampaania. Kesk-Itaaliasse kuulub ka Laatsium, mis võtab enda alla Tiberi alamjooksu piirkonna ja on naabermaakondadest eraldatud madalate mägedega; viimastest omasid ajaloos erilist tähtsust Albani mäed. Laatsiumi edelaosas hakkas maapind kergelt soostuma ja seepärast oli siin põlluharimine võimalik ainult drenaaži rakendamisel. Laatsiumist põhja pool paiknes mägine piirkond — Etruuria.

Kesk- ja Ida-Itaalia mägirajoonid olid kohased peamiselt karjakasvatusega tegelemiseks; Apenniini poolsaare idaosa pole nii viljakas kui lääneosa. Sellest hoolimata edenesid VIII—V sajandini e. m. a., kreeka linnade vägevuse perioodil, hästi Apuulia ja sellega piirnevad Lõuna-Itaalia maakonnad (Kalaabria, Lukaania, Bruttium). Rooma epohhil esines siin märgatav allakäik, keisririigi ajal jäid need hõreda rahvastusega aladeks, kus domineeris veisekasvatus.

Loodusvarade suhtes jäi Itaalia maha Pürenee ja Balkani poolsaarest. Ainult Etruurias kaevandati vaske ja tina, Ilva (Elba) saarel aga rauda. See asjaolu sundis Apenniini poolsaare elanikke juba ammust ajast teistest maadest metalle sisse vedama.

Peaaegu kõikide antiikmaailma autorite seisukohad ühtisid selles, et Itaalia on inimesele elamiseks soodus maa. Nad rääkisid looduslikest kindlustest, viljakast maapinnast, rikkast taimestikust ja suurepärasest kliimast. Kuid Itaalia loodus nõuab tööd. Pinnas vajab mitte ainult harimist, vaid mõnikord tingimata ka kunstlikku niisutamist ja drenaažitöid, milleta ta soostub ja muutub põlluharimise jaoks kõlbmatuks. Itaalia mõningates soistes paikades levis juba iidsel ajal kergesti malaaria.

Nimetus «Itaalia» pärineb kreeklastelt. Algselt käis see Kalaabria ühe piirkonna kohta. Hiljem läks see üle tervele Bruttiumile. III sajandi II poolel e. m. a. käib nimetus «Itaalia» juba kogu poolsaare kohta. Keisririigi algul määrati kindlaks, et Itaalia piiriks on Alpid.

IV PEATÜKK

ITAALIA VANIM ELANIKKOND

1. Itaalia muinasaegne arheoloogia

PALEOLIITIKUM JA NEOLIITIKUM

Inimkultuuri vanimad mälestusmärgid on säilinud tänapäeva Itaalia ja Sitsiilia mitmesugustes osades. Vanema kiviaja (paleoliitikumi) asukatelt, kes elasid koobastes, tegelesid küttimise ning

korilusega, on jäänud järele kivikirveid, tulekivist kaabitsaid ja nooleotsi, luust ja teokarpidest ehteid. Arheoloogilised kaevamised annavad tunnistust sellest, et paleoliitikumi hilisel perioodil maeti surnud madalatesse haudadesse; laibad värviti punase värviga, pandi neile hauda kaasa relvi ja tööriistu.

Uusimad arheoloogilised uurimused on näidanud, et neoliitikumi periood Itaalias oli lühike ja neoliitilise kultuuri mälestusmärke on vähe säilinud. Varajasemad jäljed neoliitilistest asulatest kuuluvad umbes neljanda aastatuhande lõppu e. m. a. Tollel perioodil ei elatud üksnes koobastes ning grottides, vaid ehitati juba ka hütte, mis grupeerusid asulateks, hakati loomi kodustama, alustati savinõude valmistamist.

ÜLEMINEK PRONKSILE. TERRAMAARE KULTUUR

Viimaste aastakümnete arheoloogilised avastused annavad tunnistust Itaalia varajastest sidemetest Egeuse tsentrumitega, Balkanimaadega, Doonau-äärsete aladega jne. Apenniini poolsaare mitmesugustes osades ja poolsaarele lähedastel saartel tekkisid erinevatel ajajärkudel kultuurikeskused, mis asusid vastastikuses suhtlemises ja mõjutasid üksteist. See annab põhjust kõnelda üldítaalialiku arengu kindlakskujunenud joontest, mis ulatuvad iidsete aegadeni. Side teiste maadega aitas kaasa metallide varajasele sissetungile Itaaliasse. Arheoloogilised andmed räägivad sellest, et kolmanda aastatuhande teisest poolest algab üleminek eneoliitikumile: kivi kõrval algab vase kasutamine esemete valmistamisel; vask jääb veel luksusasjaks, tarvitusele tuleb ka kuld ja hõbe. Kõige täielikumalt on esindatud eneoliitilised asulad Põhja-Itaalias (Liguurias), kuid nende jälgi leidub ka Umbrias, Põhja-Laatsiumis ja teistes kohtades. Relvad ja tööriistad valmistati veel kivist, kuid esines vaskasju ja hõbeehteid. Küttimise ja kalapüügi kõrval tegelesid elanikud ka karjakasvatusega. Elati koobastes, ent ka ümmargustes, ovaalsetes ja ristkülikukujulistes hüttides, mis tehti puust ja määriti saviga üle. Laibad maeti maa sisse, kusjuures nad enne matmist ookriga üle värviti ja võib-olla ka balsameeriti, hauda pandi kaasa mitmesuguseid esemeid: relvi, ehteid; on viiteid sellele, et surnu auks korraldati mõnikord matusetuleriit.

Põhja-Itaalia elanikud olid kahtlemata seotud Hispaaniaga; eksisteerisid sidemed ka kreeta-mükeene kultuuri tsentrumitega. Mõned stseenid «Odüsseiast» annavad tunnistust ahhaialaste lähedasest tutvumisest Sitsiilia ja Itaalia loodusega. Kreeta-mükeene kultuuri mõju on kõige ilmsem Sitsiilias, kus üleminek vase ja pronksi kasutamisele algab suhteliselt vara. Eneoliitilise kultuuri tsentrumeid asus ka teistel saartel. Eriti silmapaistvad on grandioossete ehituste jäänused Malta saarel; dolmenite tüüpi ehitusi leidub Sardiinias.

Vase- ja pronksiaega üleminekut võib jälgida Itaalia mitmesu-

gustes piirkondades. Apuulias toimus see protsess Sitsiilia mõju all. Varajase pronksikultuuri jälgi on leitud samuti Kalaabrias ja Türreeni mere kallastel. Pronksiaja uurimiseks on eriti huvitav Põhja-Itaalia, kuhu umbes 1800. a. paiku e. m. a. ilmusid uued asukad. Nad püstitasid oma ehitused vaiadele (palafiidid — *palafites*) ja elutsesid algul ainult jõgedel ja järvedel, hiljem aga püstitati vaiehitusi ka kuival maal. Nende asulate jäänuseid nimetavad tänapäeva itaallased terramaareks (*terra marna* — rammus maa), millest pärineb ka kogu kultuuri nimetus.

Terramaare asulakohtadelt on leitud mitmesuguseid pronksasju: relvi, tarbeesemeid ja tööriistu, samuti ka ehteid; esineb sarvest ja luust valmistatud esemeid. Terramaare elanikud seisid võrdlemisi kõrgel kultuuritasemel. Nad tegelesid karjakasvatusega. Tollal ilmus Itaaliasse hobune ja esmakordselt hakati kasutama kaherattalist vankrit. Karjakasvatuse kõrval hakkas etendama suurt osa maaharimine. Kultiveeriti nisu ja ube. Juba sellesse perioodi kuuluvad viinapuude ja viljapuude esimesed istandused. Edusamme tegi ka keraamikatööstus.

Terramaare elanikud põletasid laibad ja matsid surnute tuha eriliste nõude sees maha. Terramaare kultuur arenes peamiselt Põhja-Itaalias, kuid avaldas mõju ka Itaalia teiste piirkondade asukaile, eriti Laatsiumi omadele.

ÜLEMINEK RAUALE. VILLANOOVA KULTUUR

Rauaaega üleminek on täheldatav kõige varem (enne aastat 1000 e. m. a.) Sardiinias, kus eksisteeris eriline küllaltki kõrge kultuur; kõrvuti raudesemetega leiti seal sõdalasi ning preestreid kujutavaid pronksist pühendusfiguure; preestrid omasid ilmselt erilist mõju. Umbes aastasse 1000 e. m. a. kuulub raua-aja kultuuri esimese faasi algus Sitsiilias, ent ligikaudu X sajandil e. m. a. täheldatakse raua ilmumist ka Itaalia lõunaaladel — Kalaabrias, Apuulias, seejärel aga Lukaanias, Kampaanias ja teistes kohtades. X sajandil e. m. a. ilmuvad Põhja-Itaaliasse uued ümberasujad, kes toovad Itaaliasse omapärase kultuuri, mida Villanova (Bologna lähedal Põhja-Itaalias) asulast saadud arheoloogiliste leidude järgi kutsutakse v i l l a n o o v a k u l t u u r i k s. Selle kultuuri asulad levisid ka Kesk-Itaalias. Raudesemed etendavad villanoova tüüpi asulates suuremat osa kui teistes piirkondades. Pronks- ja savinõud on kaunistatud keerulise geomeetrilise ornamendiga. Ka villanoova kultuuri kandjatele on iseloomustav põletusmatus: tuhk koguti erilistesse kaksikkoonilistesse nõudesse ja maeti niinimetatud šahthaudadesse. Villanoova epohhi linnused kujutavad enesest kindlustatud sugukondlike asulate jäänuseid.

Villanoova kultuur eksisteeris umbes ajavahemikus 900—700 aastat e. m. a. Villanoova leide meenutavaid arheoloogilisi mälestusmärke on avastatud ka teistes maades, peamiselt Doonau ääres.

Need kuuluvad niinimetatud halštati kultuuri perioodi. On täiesti võimalik, et halštati kultuuri esindajad asusid Doonau kallastelt Itaaliasse ümber.

2. Itaalia hõimud

Arheoloogilised andmed annavad tunnistust mitmesuguste kultuurkihtide olemasolust Apenniini poolsaare piirides ja sellest, et Itaalia oli asustatud hallidest aegadest peale ning et mõningad kultuuritraditsioonid pärinevad kõige kaugemast minevikust. Uustulnukad, kes tungisid mitmel korral Itaaliasse, ei hävitanud seda, mis oli juba loodud, vaid segunesid kohaliku rahvastikuga ja lõid uusi etnilisi moodustisi.

Ajaloolisel epohhil paistis Itaalia rahvastik etnilises mõttes silma ebatavalise kirevuse poolest. Kokkuleppeliselt peetakse vanimaks Põhja-Itaalias elutsenud liguuride poolt järelejäetud kihti, ja samuti sikulite ning sikaanide oma, kes asusid ajaloolisel epohhil Sitsiilias, kuid kelle jälgi leidub ka Itaalias. Esimese aastatuhande keskpaiku enne meie ajaarvamist moodustasid Itaalia elanikkonna enamuse itaalikute indo-euroopa hõimud. Nende iseloomustavaks jooneks oli keelte sarnasus, kultuurilises suhtes aga valitses itaalikute hulka kuuluvate hõimude seas palju erinevusi, mis viitab sellele, et erinevad hõimud kujunesid mitmesuguste etniliste gruppide kokkusulamise tulemusena. Itaalikute hõimudest olid tähtsaimad sabellid, umbrid, oskid ja latiinid.

Sabelli hõimudest kõige arvukamad olid samniidid. Osa neist alistas Kampaanias asuvad oskid ja oskide ning samniitide segunemise tulemusena tekkisid kampaanlased, kes lõid kreeklaste mõju all kampaania kultuuri. Kuid samniitide enamik, kes säilitas ürgkogukondliku korra jooned, tegeles Apenniini mägede keskosas karjakasvatusega. Nemad kuulusid kõige sõjakamate hõimude hulka. Sabelli hõimude kultuuris säilis jooni, mis pärinesid itaalia eneoliitikumist. Eksisteeris laipade matmise komme. Ajaloolisel epohhil kujunes samniidi föderatsioon, lülitades enesesse erinevad sabelli hõimud.

Umbrid asusid Tiberi jõe ülemjooksu alal. Nad elasid kindlustatud külades, milledest igaüks oli teistest eraldatud, ja tegelesid karjakasvatusega. Hõimudeks liitumist ei esinenud. Umbrid säilitasid jooni, mis olid iseloomulikud villanoova asulatele, eriti kommet matta surnud põletatult.

Ajaloos omandas erilise tähtsuse itaalikute hõimude latiini haru, kes paiknes Laatsiumis (vt. allpool).

Itaalikute kõrval elasid mitmetes piirkondades illüüria, balkani ja muu päritoluga hõimud (veneedid, japiigid jt.).

Pika aja jooksul säilitasid itaalikud ürgkogukondliku korra

jooni. Hõimud jagunesid sugukondadeks. Enamiku hõimude juures valitses patriarhaalne eluviis. Pika aja jooksul eksisteeris mõningate itaalikute hõimude juures püha kevade (*ver sacrum*) komme. See seisnes selles, et kevadel suundus rühm noori inimesi koos koduloomadega uusi asustuskohti otsima. Hõimud säilitasid veel totemismi igandeid. See leidis kajastust juttudes pitseenide ümberasumisest, keda olevat juhtinud uutesse kohtadesse rähn (*picus*); härg juhtis samniite, hunt hirpiine jne. Ürgkogukondlike suhete lagunemine toimus Itaalias eri aegadel.

3. Etruskid. Kreeka kolooniad Itaalias ja Sitsiilias

VAHEMERE LÄÄNEOSA VIII—VI SAJANDINI e. m. a.

Umbes VIII sajandist e. m. a. algab Itaalia ajaloos etruski periood. Juba tol ajal on Itaalia ajalugu üldises seoses poliitilise elu tähtsamate sündmustega Vahemere lääneosas. Juba X ja IX sajandil e. m. a. õnnestus foiniiklastel Põhja-Aafrika rannik koloniseerida. Hiljem asusid nad elama ka Sitsiiliasse ja Pürenee poolsaarele. Kuid alates VIII sajandist e. m. a. hakkasid foiniiklastega konkureerima kreeklased, kelle kolonisaatorlik tegevus jätkus kuni VI sajandi lõpuni e. m. a. Võitlus kreeklaste ja foiniiklaste vahel VIII sajandist IV sajandini e. m. a. seisiski Vahemere lääneosa rahvusvahelise elu keskpunktis. Kreeklased kinnitasid kanna Kampaanias, Sitsiilias, kus foiniiklastele jäi kõigest kolm väikest punkti, ja Lõuna-Itaalias. Umbes 600. a. e. m. a. katsusid fokaialased, kes olid asutanud Massilia linna (tänapäeva Marseille' kohal), laiendada oma mõju Läänele ja avaldasid isegi pretensioone mere ülemvalitsemisele. Kreeka kolooniates, samuti nagu Kreekas eneseski, oli domineerivaks orjanduslik kord.

Kuid alates VII sajandist e. m. a. tugevnes puunia (foiniikia) mõju. Tüürose koloonial Kartaagol, mis pärimuse järgi oli asutatud aastal 814 e. m. a., õnnestus enese ümber koondada teised puunia linnad Aafrikas, ja samal sajandil algaski Kartaago ekspansioon väljapoole Aafrika kontinendi piire. Kartaagol õnnestus kanda kinnitada Sardiinias, VI sajandil e. m. a. aga ka Sitsiilias.

ETRUSKIDE PÄRITOLU

Meie andmed etruskidest baseeruvad peamiselt arheoloogilistel mälestusmärkidel, mis on avastatud Kesk-Itaalias ja eelkõige Etruurias eneses.

Küsimused etruskide päritolust, etruski keelest, sotsiaalsest korrast ja etruskide osast Itaalia varajasemas ajaloos kuuluvad kõige komplitseeritumate ning vassitumate hulka kogu ajalooteaduses, mis tegeleb antiikmaailmaga.

Kuni käesoleva ajani kaitsevad uurijad kolme erinevat teooriat etruskide päritolu kohta, mis lõpptulemusena väljenduvad sama-

des arvamustes, mida avaldasid juba antiikautorid. Kõige levinumaks tuleb pidada teooriat etruskide idapoolsest päritolust. Selle pooldajad arvavad, et etruskid jõudsid Itaaliasse mööda mereteed ja asusid elama Türreeni mere kaldale. Teine teooria kinnitab, et etruskid tulid Itaaliasse Alpide tagant. Kolmanda teooria järgi olid etruskid Itaalia põhielanikud, autohtoonid.

Raske on kindlaks määrata, missugusesse keelkonda kuulub etruski keel. Käesoleva ajani on õnnestunud kindlaks teha vaid mõnekümne sõna tähendus, kuigi etruskidel oli olemas kreeklastelt laenatud tähestik, ent need resultaadid ei võimalda veel mingeid kindlaid järeldusi teha. Mõned uurijad arvavad, et võtit etruski keele küsimuse lahendamiseks tuleb otsida Idast.

Küsimused etruskide päritolust ja etruski keelest jäävad lahtiseks. Hüpoteesil etruski autohtoonsest päritolust on teatav alus. On võimalik, et poolsaare vanimate asukate mingi haru moodustas rahvastiku põhituuma, millega võisid ühineda ümberasujad teistest maadest, eriti Väike-Aasiast. Erinevate hõimude segunemine viiski etruski rahvarühma kujunemiseni. Teiselt poolt on võimalik, et etruskid olid sisserännanud rahvas ja moodustasid võrdlemisi väikese sõjalis-preesterliku ülikkonna kihi, kes valitses itaalikute hõimurühmade üle.

ETRUSKIDE SOTSIAALNE KORD

Juba varajased arheoloogilised mälestusmärgid annavad tunnistust etruskide majandusliku ja sotsiaalse arengu kõrgest tasemest. Peaosa etruskide majanduselus etendas maaharimine. Etruuria pind soostub kiiresti ja põllundus on siin võimalik vaid soode kunstliku kuivendamise korral. Teistest Itaalia hõimudest varemini arenes etruskidel põllumajandustehnika. Laias mastaabis rakendasid etruskid drenaažisüsteemi, mis oli võimalik vaid töötõu massilise kasutamise ja ürgkogukondlikku suurperet meenutava kogukondliku organisatsiooni puhul. See võimaldas teiste grandioossete ehituste loomise, mille jäänused on säilinud meie päevini. Selles suhtes on etruskidel palju ühist egiptlaste ja babüloonlastega. «Kolossaalsetes mõõtudes esineb lihtsa kooperatsiooni mõju vanade aasialaste, egiptlaste, etruskide jne. hiigelehitustes.»[1]

Etruuria oli Itaalias esimeseks suurmaavalduse piirkonnaks. Varakult tekkisid Etruurias ka linnad, mis lähenevad oma tüübilt antiikmaailma linnadele. Need linnad asetsesid tavaliselt looduse poolt kaitstud kohtades, olid müüridega ümbritsetud, reeglipäraselt planeeritud ja koosnesid suuremalt osalt kiviehitustest. Näidiseks võib siin olla arheoloogide poolt hästi uuritud etruski linn, mis asub tänapäeva Marciabotto asula lähedal. See on müüridega ümbritsetud; tellistest ning kividest ehitatud majad asuvad sirgete tänavate ääres, millede ristumiskohad moodustavad reeglipäraseid

[1] *K. Marx*, Kapital, 1. kd., Tallinn, 1953, lk. 292.

kvartaleid. Varakult arenesid Etruurias käsitöö ja kaubandus. Suurt osa etendasid etruskid vahetuskaubanduses. Nende laevad käisid nii Kartaagos kui ka Foiniikias. Kreekas tunti etruski kaupmehi juba VI sajandil e. m. a. Sel ajal on Etruurias käibel joonia mündid; hiljem vermivad ka etruski linnad ise münte kreeka eeskujude järgi.

Aja jooksul suurenes Etruurias, peamiselt läänepoolsetes linnades, ka oma kohalik tootmine. Etruskid olid kuulsad metallitöötlemise kõrge tehnika poolest, mille nad viisid teatud suhtes täiuslikkuseni. Etruuriast enesest saadi vaske, naabersaarelt Elbalt aga rauda. Ka etruski keraamika oli kõrgelt arenenud.

Kuigi etruskid võrdlemisi vara läksid ürgkogukondlikult korralt üle klassiühiskonnale, säilisid neil sugukondlike suhete teatud igandid. On täiesti võimalik, et mõningate etruski linnade nimetusedki pärinevad mõjukate sugukondade nimedest. Tarquinii linna näiteks võib siduda Tarquiniuste sugukonnaga, etruski keeles Tarchna. Tööjaotus, vahetuskaubanduse arenemine, vallutused — see kõik aitas kaasa sugukondliku korra lagunemisele ja valitsevate perekondade eraldumisele. Meie käsutuses olevate nappide kirjanduslike allikate ja arheoloogiliste mälestusmärkide põhjal valitses etruskide juures rangelt aristokraatlik sotsiaalne kord. Sõjalis-preesterlik ülikkond (lukumoonid) moodustas ühiskonna privilegeeritud osa, kellele allusid elanikkonna teised kihid.

Etruski sotsiaalse korra iseärasuseks tuleb lugeda naiste vaba seisundit; naistel olid teatud privileegid. Mõningate uurijate arvates sõltus paljude kodust elu puudutavate küsimuste lahendamine perekonnaemast, mitte aga -isast. Tõenäoliselt tekib orjapidamine Etruurias varakult ja jõuab esmakordselt Itaalia ajaloos arenenud vormideni. Selle eksisteerimise üheks tõendiks võivad olla gladiaatorlikud võitlused, mida korraldati etruski aristokraatide õukondades. Need tekkisid veel tollel ajajärgul, millal vangivõetud vaenlasi sunniti võitlema langenud väejuhtide haual, hiljem aga säilitasid nad oma tähtsuse vaatemängudena ja teised Itaalia rahvad võtsid need Etruuriast üle.

Oma sõjaliste kaaskondadega, mis koosnesid orjadest ning sõltuvatest inimestest, tungisid lukumoonid naaberaladele kallale ja tegelesid piraatlusega. Etruski lukumoonide matused ja hauamonumendid annavad meile teatud ettekujutuse nende laiast eluviisist, luksusest ning hellitatusest.

Algselt valitsesid etruskide linnu kuningad. Ilmselt oli kuningas Etruurias valitav ja poliitilise elu arenedes nõrgendas aristokraatia kuningavõimu, mille tulemusena mõningates linnades kuningad asendati valitavate magistraatidega.

Etruski linnad olid iseseisvad linnriigid. 12 linna moodustasid vaba föderatsiooni, mis ajas ühist välispoliitikat. Etruski föderatsioon polnud iialgi monoliitne. Linnade vahel toimus pidev kon-

kurents. Ei saanud olla siserahu ka üksikutes etruski tsentrumites, mille heaolu baseerus elanikkonna alamkihtide ülemäärasel ekspluateerimisel.

ETRUSKI KULTUUR

Etruski kunsti kõrgest tasemest annavad tunnistust meie ajani säilinud sarkofaagid skulptuursete kujutustega, freskod, kujud ja etruski arhitektuuri jäänused.

Etruski kunstis säilis jooni, mis on iseloomulikud itaalia varajastele kultuuridele. Kuid etruskid võtsid vastu mõjusid Vahemere idaaladelt (eriti Väike-Aasiast) ja hiljem kartaagolastelt ning kreeklastelt. Alates VI sajandist e. m. a. avaldas etruskidele tohutu suurt mõju kreeka kunst. Etruski kujutava kunsti üheks jooneks oli realism. Süžeed kreeka mütoloogiast leidsid siin oma interpretatsiooni, kusjuures selles oli rohkem inimlikkust kui kreeka eeskujudes. Etruski linnade ja ehituste planeeringus säilisid kreeka arhitektuuri mõju kõrval ka algupärased jooned.

Etruski kunsti varajased mälestusmärgid kuuluvad VI sajandisse e. m. a., õitseng langeb siiski peamiselt IV sajandile e. m. a.; hiljem tugevnevad üha rohkem ning rohkem hellenistlikud jooned, etruski kunst kaotab oma originaalsuse ja degradeerub.

Ka religiooni valdkonnas avaldasid kreeklased etruskidele suurt mõju, kuid erinevalt kreeka usundist varjutavad kogu etruski religiooni sünged toonid. Mõte hauatagusest maailmast, jumalate kättemaksust ning kohutavast kohtumõistmisest surnu hinge üle etendas etruskidel tunduvalt suuremat osa kui kreeklastel.

Maa-aluse kuningriigi jumalused moodustasid kolmainsuse (Mantus, kes vastas kreeka Dionüsosele, Mania võrdus Persefonega, maajumalaks oli Demeter). Teise kolmainsuse moodustasid Tinia, taeva peajumalus, Uni ja Menrva. Etruskid austasid jumalustena loodusjõude ja mitmesuguseid deemoneid. Etruski aristokraadid, kes tegelesid röövimisega ja elasid ligipääsmatutes lossides, asustasid looduse lepitamist nõudvate süngete olenditega. Etruskide kultuses säilis ürgaegsete kommete jooni kuni inimohvrite toomiseni. Suurt osa etendas etruskidel esivanemate kultus.

Etruskidel oli olemas keeruline vaatlemissüsteem loodusnähtuste jaoks, millede põhjal oli nende uskumuste järgi võimalik tulevikku ennustada ja jumalate tahet teada saada. Seepärast omistati ennustajatele — *haruspex*'idele — võimu ohvriloomade sisikondade, välgulöökide jne. järele tulevikku kindlaks määrata.

ETRUSKIDE POLIITILINE AJALUGU

Etruuria poliitiline tugevnemine algas VII sajandi teisel poolel e. m. a. ja kuulub peamiselt VI sajandisse e. m. a., millal etruskide valdused ulatusid põhjas Alpideni, lõunas võtsid enese alla mõned alad Laatsiumis, kus VI sajandil e. m. a. kinnitas Roomas kanna

Tarquiniuste etruski dünastia, ja Kampaania, kus etruskide mõju tsentrumiks oli Capua linn. Poolsaare kirdeosas asuv etruski linn Aadria andis nime Aadria merele.

Etruskid olid kartaagolaste liitlasteks ühise vaenlase — kreeklaste vastu. Aastal 535 e. m. a. lõi kartaago-etruski ühendatud laevastik kreeklasi Alalia linna lähedal Korsikal. Viimane läks etruskide valdusesse, lahingu tulemus aga pani piiri massiillaste pretensioonidele. Hiljem käis võitlus vahelduva õnnega. Etruskide edasiliikumine Kampaanias pidurdus ilmselt VI sajandi 20-ndatel aastatel e. m. a. Kui etruskid liidus umbritega 524. aastal ründasid Küme linna, lõi neid selle linna demokraatlik valitseja Aristodemos. Hiljem õnnestus Aristodemosel võita etruske Laatsiumis Aricia lahingus. Umbes sellest ajast peale algab etruski föderatsiooni lagunemine. Etruskide võimsuse nõrgenemist ei tekitanud ainult välised põhjused, vaid ka sisemised vastuolud etruski föderatsioonis ja selle poolt alistatud alade vastupanu.

V sajandil e. m. a. tugevnesid kreeklaste positsioonid. 480. aastal saavutasid nad Himera juures võidu kartaagolaste üle, 474. aastal aga lõi ühendatud kreeka laevastik Küme merelahingus hävitavalt etruske. Sellega üheaegselt algas ka Itaalia rahvaste võitlus etruski hegemooniast vabanemise eest. Põhjas tuli etruskidel pidada rasket võitlust poolsaarele ilmunud kelti hõimudega. Etruski riigi territoorium vähenes, nõrgenes ka sisemine side etruski föderatsiooni kuuluvate linnade vahel. Siiski jätkasid etruskid juhtiva osa etendamist Itaalia kultuurilise arengu valdkonnas kuni IV sajandi lõpuni e. m. a. Enamik väljapaistvaid mälestusmärke loodi nende poolt IV ja III sajandil e. m. a.

Etruski kultuur (arhitektuur, kujutav kunst, religioon jne.) avaldas tugevat mõju Itaalia teiste rahvaste kultuurile, eriti rooma omale. Suur mõju oli etruskide riigikorra üksikutel vormidel ja nende religioonil. Järk-järgult loovutasid etruskid oma koha naaberhõimudele ja -rahvastele, peamiselt roomlastele, kellede poliitiline osa tugevnes, III sajandil e. m. a. aga saavutas suure tähtsuse ka rooma kultuur. I sajandi keskpaiku e. m. a. kaotas etruski rahvas igasuguse tähtsuse, varsti aga unustati ka etruski keel.

KREEKA LINNAD ITAALIAS JA SITSIILIAS

Suurt osa Itaalia kultuuri arengus etendasid kreeka kolooniad. Tänu kreeka kolooniatele oli Itaalia seotud Kreekaga ja see peegeldus Apenniini poolsaare majanduselus. Arheoloogilised andmed kõnelevad, et VII ja VI sajandi piiril e. m. a. muutus Vahemere paljudel aladel valitsevaks Korintose kaubandus. Protokorintose ja korintose stiilis nõusid ning nõude kilde esineb Itaalias mitmesugustes paikades. Need olid kohalikule kreeka keraamikale eeskujuks. Umbes aastal 560 e. m. a. hakkas avalduma ka Ateena kaubanduslik mõju. Kuid Itaalia linnades arenes ka iseseisev käsitööstuslik tootmine. Pärast võitu etruskide üle V sajandil e. m. a.

omandas Sitsiilias suure tähtsuse Sürakuusa riik, Itaalias aga tugevnes kreeka linnade poliitiline osa.

Kuid V sajandi teise poolega e. m. a. algas nende nõrgenemine. Selle põhjuseks olid sotsiaalsed suhted, klassivõitlus, mis toimus üksikute poliste sisemuses ja viis mõnikord julmade ning veriste kokkupõrgeteni linnade vahel. Paljudes Itaalia kreeka linnades domineerisid aristokraatlikud rühmitused. Juba VI sajandi lõpul e. m. a. purustasid Krotoni linna aristokraadid rikka kreeka linna Sübarise, kus valitsemisviis oli demokraatlik. Sisevõitluse ja üksikute linnade vahel valitseva vaenu kõrval etendas kreeklaste nõrgenemises suurt osa kohalike itaalia hõimude — samniitide, lukaanlaste ja bruttide — tugevnemine. Umbes aastal 491 e. m. a. saavutasid samniidid võidu kreeklaste üle ja sellest ajast peale ei suutnud niisugused linnad nagu Tarentum, Turii ja Regium sageli nende sissetungidele vastu seista. Sitsiilias muutusid IV sajandil e. m. a. tugevamaks kartaagolased.

Itaalia ja Sitsiilia kreeka linnad olid peamiselt põllunduslikeks keskusteks ja aitasid kaasa põllumajanduse kõrgemate vormide levimisele Apenniini poolsaarel. Nendelt võtsid itaalikud üle viinamägede ja õlipuuistanduste eest hoolitsemise võtted.

Kreeka kultuuriloos etendasid Itaalia ja Sitsiilia kreeka linnad suurt osa. Läänes arenesid mitmesugused filosoofilised süsteemid. Sitsiilias tekkis varakult retoorika, mis etendas kreeka hariduses suurt osa. Kaunilt vermitud mündid, majesteetlike ehituste jäänused Sitsiilias ja Lõuna-Itaalias annavad tunnistust läänepoolse kreeka kultuuri kõrgest tasemest. Kreeka sotsiaalsed ja poliitilised institutsioonid, kreeka tehnika, kunst ja arhitektuur, religioon ja mütoloogia, samuti ka kunst ja kirjandus avaldasid itaalikute kultuurile tohutut mõju. Erilist osa etendas Küme linn Kampaanias. Siin võtsid etruskid üle kreeka alfabeedi. Kampaania elanikele oli kreeka mõjul erakordne tähtsus. Kreeklaste mõjustusel arenesid siin mitmesugused käsitööharud, tekkis eriline kampaania kultuur, mille omapära säilis ka pärast seda, kui Kampaania oli Rooma poolt vallutatud.

V PEATÜKK

ROOMA KUNINGATE PERIOODIL

1. Muistne Laatsium

Erinevalt teistest aladest hakati Tiberi jõe alamjooksust lõuna pool asuvat piirkonda — L a a t s i u m i — asustama alles teise ja esimese aastatuhande piiril. Kõige varjasemad arheoloogilised

mälestusmärgid, mis on leitud Albani mägedes ja Rooma rajoonis, kuuluvad esimese aastatuhande algusesse või koguni X sajandisse e. m. a. ja on kahtlemata seotud villanoova kultuuri varasemate asukatega, kuid kaunistuste stiil, samuti ka laipade põletamise komme ja kadunute tuha matmine onnikujulistes nõudes räägivad veelgi varajasema terramaare kultuuri mõjust.

Latiinid tegelesid ammustest aegadest peale põllumajandusega. Nad õppisid varakult selgeks drenaažitööd, milleta polnud maaharimine Laatsiumis võimalik. Peamiseks põllumajanduslikuks kultuuriks oli okasnisu; võrdlemisi vara hakati kasvatama viinamarju. Suurt osa etendas karjakasvatus. Mägede nõlvadel karjatati lehma-, lamba- ja seakarju. Hobused ilmusid hiljem kui muud koduloomad. Latiinidel säilis ürgkogukondliku korra jooni. Nad elasid kindlustatud asulates *(oppida)*. Traditsioon loeb üles kolmkümmend niisugust asulat eesotsas Alba Longaga. Latiini linnade föderatsioon, mis loodi kaitse eesmärgil välisvaenlaste vastu, tekkis võrdlemisi vara. Sellel olid ühised pühapaigad: Jupiter Latiarise tempel, hiis Ferentinuse allika juures, Juno tempel Laviniumis ja Diana pühamu Nemi järve kaldal.

Latiinid polnud Laatsiumi ainsad asukad. Arheoloogilised avastused näitavad, et sellel perioodil esineb laipade põletamise kõrval ka laipade matmist, mida praktiseerisid sabelli päritoluga hõimud. Uurijad arvavad, et need olid s a b i i n l a s e d. Laatsiumi mägirajoonides elasid a e k v i d, h e r n i k i d ja v o l s k i d, kes olid ilmselt lähedased latiinidele.

2. Rooma linna algus

Aja jooksul omandas Laatsiumi linnade seas erilise tähtsuse Rooma, mis tekkis hiljem kui teised latiini kogukonnad. Mingisuguseid autentseid teateid tema tekkimisest pole säilinud.

Itaalia-Sitsiilia kreeklaste seas olid kaugetest aegadest peale laialt levinud lood, mis sidusid Itaalia minevikku legendaarse kreeka ajalooga. Loodi legend Odüsseuse Itaalias viibimisest.

Tõenäoliselt juba VI sajandil e. m. a. tekib Lõuna-Itaalia ja Kampaania kreeklaste mõjul etruski-rooma keskkonnas legend troojalasest Aeneasest, kes tuli Itaaliasse. Seda tõendab hiljuti leitud etruski kujude rühm, mis kuulub stiililt VI sajandi lõppu ja V sajandi algusesse e. m. a. ja kujutab Aeneast, kes kannab oma isa Anhisest. See legend saavutab erilise populaarsuse. Rooma asutamisest räägitakse legendis järgmist. Üks Aenease järeltulija — kuningas Numitor — kukutati troonilt oma venna Amuliuse poolt. Amulius surmas Numitori poja; tema tütre Rea Silvia aga, kartusest, et tollest võiks sündida seaduslik troonipärija, pühitses ta Vesta neitsiks, kes olid vandega kohustatud jääma vallaliseks. Kuid Silvial sündisid jumal Marsiga kaksikud pojad Ro-

mulus ja Remus. Et neist lahti saada, käskis julm Amulius nad Tiberisse visata. Kaksikud vennad pääsesid ime läbi: laine heitis nad kaldale ja nad ei surnud nälga, sest emahunt toitis neid. Lapsed kasvatas üles kuninga karjus, kelle juures kaksikud elasid täisealiseks saamiseni. Asjaolude õnneliku kokkulangemise tulemusena said Romulus ja Remus lõpuks oma päritolu teada, karistasid Amuliust ja taastasid oma vanaisa õigused. Nad ise asutasid uue linna, mis nimetati vanema venna auks Roomaks *(Roma)*. Kuid vendade vahel tekkis tüli, milles Romulus tappis Remuse.

Mis puutub linna asutamise aega, siis poldud selles antiikajal ühisel arvamisel. Esitati mitu daatumit, millest erilise leviku osaliseks sai Varro poolt kasutusele võetud daatum, aasta 754/753 e. m. a.

Legendaarsed teated, kuivõrd nad baseeruvad hilisematel oletustel, annavad meile väga vähe Rooma tõelise ajaloo jaoks. Suur tähtsus on arheoloogilistel mälestusmärkidel; kuigi need ei võimalda taastada Rooma varajast ajalugu, lubavad nad siiski anda enam-vähem tõepärase ettekujutuse tema tekkimisest.

Vanim Rooma asetses Tiberi vasakul kaldal, umbes 25 kilomeetri kaugusel jõe suudmest. Keisririigi ajal oli see võtnud enese alla seitse küngast (Capitolium, Aventinus, Palatinus, Quirinalis, Viminalis, Esquilinus ja Caelius) ja hõlmas ka osa Janiculuse mäest Tiberi paremal kaldal. Esimeste asulate jäänused tulevase Rooma linna territooriumil kuuluvad ligikaudu X sajandisse e. m. a. Kõige sobivamaks asula kohaks oli Palatinus, mille kolm külge olid järsud kaljud ja mis sellisel moel oli looduse enese poolt rünnakute vastu kaitstud. Tõenäoliselt ilmusid juba X sajandil e. m. a. Palatinusele asukad, kes põletasid surnute laibad ja matsid tuha eriliste nõude sees. Nendel forumi kaevamistel leitud haudadel on palju ühist Alba haudadega, mille põhjal tehaksegi järeldus, et Palatinusele asusid elama Albast väljarännanud latiinid. Nende asula aluseks oli hiljem «kvadraatne Rooma» *(Roma Quadrata)* — tarastatud paik, mis pakkus kaitset metsloomade ja rahutute naabrite kallaletungide eest. Seda kohta austati hiljem pühapaigana ja seal säilitati esemeid, mida traditsioon sidus Rooma asutamisega. Kuid ilmselt juba alates IX sajandist e. m. a. hõivati naaberkünkad — Esquilinus, Quirinalis ja Viminalis — teiste asukate poolt, kes matsid oma surnud maa sisse. Need asukad kuulusid tõenäoliselt itaalikute sabelli harusse, sabiinlaste hulka, keda sageli mainitakse Rooma ajaloo varasemaid sajandeid käsitlevates legendides. Ilmselt ühinesid VIII sajandil e. m. a. Palatinuse ja Esquilinuse küngastel paiknevad külad Septimontiumi (Seitsme mäe) liiduks. Hiljem astusid liitu ka teiste küngaste asulad, eriti sabiini asulake Quirinalisel. Capitoliumile aga tekkis tsitadell, mis oli noore linna kindluseks kui ka usuliseks keskuseks.

Järk-järgult hõlmas Rooma ka teised künkad peale Aventinuse,

mis liideti alles IV sajandil e. m. a. Varem soostunud forum kuivendati; linn ümbritsetakse müüridega. Linna piir kandis nimetust *pomerium*. Sõna «Rooma» *(Roma)* ise on etruski päritoluga. Mõned uurijad seovad seda etruski sugukonnanimega «ruma». Sellisel moel tekib Rooma latiini ja sabiini kogukondade kokkusulatamisest. Ühtlasi võtavad varajasematest aegadest peale linna elust osa ka etruskid, kes laiendavad Roomale algul oma kultuurilist, hiljem aga ka poliitilist mõju.

3. Rooma seitse kuningat

Meie kirjanduslikud allikad annavad küllaltki üksikasjalise, kuid vähe usaldustväärse käsitluse Rooma ajaloost selle esimesel perioodil, mida nimetatakse kuningate ajastuks.

Traditsioon jutustab seitsmest Rooma kuningast. Esimesele kuningale Romulusele omistatakse põliste rooma instituutide asutamine: ta jagas kodanikud patriitsideks ja plebeideks, lõi kuuriad, asutas senati, organiseeris sõjaväe. Varsti pärast linna rajamist kutsusid roomlased, kellel polnud naisi, naabreid-sabiinlasi vaatemängule ja röövisid pidustuste ajal ära nende tütred. Vihale aetud sabiinlased tulid sõjaga roomlaste kallale, kuid vangistatud tütred lepitasid nad oma meestega. Pärast seda sulasid rooma ja sabiini kogukonnad üheks ja Romulus valitses koos sabiini kuninga Titus Tatiusega viimase surmani. Romulus pidas edukaid sõdu naaberlinnadega. Tema surma kohta on olemas kaks versiooni: ühe järgi võeti ta elusalt taevasse, teise järgi tapeti patriitside poolt.

Vastavalt traditsioonile ajas Romuluse järglane, sabiinlane Numa Pompilius, rahulikku poliitikat. Talle omistatakse mitmesuguste kultuste rajamine, preestrite kolleegiumi ja ka käsitööliste kolleegiumi loomine. Seevastu kolmas Rooma kuningas — Tullus Hostilius — liitis Roomaga Alba Longa; selle linna elanikud said rooma kodakondsuse. Võitlusega Alba Longa vastu on seotud legend Horatiustest ja Curiatiustest. Horatiused olid roomlastest kolmikvennad, Curiatiused albalastest kolmikvennad. Albalaste juht ja Tullus Hostilius leppisid kokku, et kahevõitlus üksikute sõdalaste vahel peab otsustama võitluse lõpptulemuse. Roomlaste poolt läksid võitlema Horatiused, albalaste poolt — Curiatiused. Kaks roomlast lõid haavu kolmele Curiatiusele, kuid langesid ise tapetuina. Kolmandal Horatiusel õnnestus kõikidest vastastest jagu saada; triumfeerides läks ta maleva ees ja kandis tapetud vastaste sõjariistu. Kuid tema õde, kes oli ühe Curiatiusega kihlatud, päästis leina märgiks valla juuksed ja nuttis oma peigmeest taga. Vihaseks saanud Horatius tappis ta. Selle eest anti ta kohtu alla ja teda ootas surmanuhtlus. Siis pöördus Horatiuse isa rahva poole ja rahvas andis kangelasele armu.

Pärast Tullus Hostiliust olevat valitsenud Ancus Marcius, kes lõi rängalt latiine, ehitas silla üle Tiberi ja asutas Tiberi suudmesse Ostia sadama. Pärast teda sai kuningaks Etruuriast ümberasunud Tarquinius Priscus. Tema püstitas tsirkuse, tema ajal rajati Capitoliumi tempel, ehitati kloaak. Tal tuli pidada sõdu latiinidega ja etruskidega. Tarquinius Priscusele järgnes tema kasvandik — orja poeg Servius Tullius, kelle nimega on seotud kodanikkonna reform, võit Veji linna üle ja Diana templi ehitamine. Servius Tullius tapeti oma väimehe Tarquinius Superbuse (Uhke) poolt.

Viimaseks Rooma kuningaks peetakse T a r q u i n i u s S u p e r b u s t. Traditsioon kujutab teda türannina, kes oma alamatega julmalt arveid õiendas ja nõnda üldise rahulolematuse esile kutsus. Tema poeg saatis häbisse oma sugulase Tarquinius Collatinuse naise — Lucretia. Viimane jutustas sellest oma mehele ja teostas enesetapu. Tarquiniuste jõledused ja Lucretia surm kutsusid esile ülestõusu, mis lõppes Tarquiniuse minemakihutamisega (ta leidis varjupaiga etruski kuninga Porsenna juures) ja kuningavõimu langemisega Roomas.

Kuningate perioodi kohta käivad legendid tekkisid mitu sajandit pärast neid sündmusi, milledest nad jutustavad. Oma tekkimise ning sisu poolest kujutavad varajast Roomat käsitlevad legendid enesest komplitseeritud kangast. Mitmesugused oletused, mis seletavad iidseid tavasid ja muistseid nimetusi, teaduslikud väited, mis seovad Rooma ajalugu Kreeka omaga, lihtsad analoogiad jutustustega Kreeka ajaloost, Rooma ajaloo hilisemate sündmuste ülekandmine minevikku ja rooma sugukondades säilinud legendid — see kõik on kõige imetlusväärsemal kombel läbi põimunud jutustustes varajasest Roomast. Pole kahtlust, et nendes legendides on mingi tõetera, kuid seda tera on raske ära tunda, väljamõeldust vabastada.

Traditsiooni mitmesuguste momentide kohta on olemas enamvähem tõenäolised seletused. Mõned legendid, eriti kuningate nimed, on e t i o l o o g i l i s e iseloomuga. Romulus oli Rooma linna eponüümiks (Roma — Romulus). Linna eponüümi esialgseks nimeks oli Rhomos, kõrvuti sellega ilmus Romulus. Nendest kahest nimest loodigi legend vendadest — Rooma asutajatest.

Mõned legendid loodi tõenäoliselt ühtede või teiste sugukondade poolt, eriti plebeiliste sugukondade poolt (Pompiliused, Hostiliused, Marciused), selleks et ülistada oma aristokraatlikku väärikust. Episood kohtupidamisest Horatiuse üle seletas Rooma kodanike igivana õigust pöörduda magistraatide otsuste puhul apellatsiooniga rahvakoosoleku poole *(jus provocationis)*. Tullus Hostiliuse nimi võis tekkida kui seletus hoone nimetuse kohta jne.

Mõningad pärimused peegeldasid teatud määral ajaloolist tegelikkust. Lood Tarquiniustest on kuningate kohta käivate pärimuste kõige usaldusväärsem osa. Rooma varajase

ajaloo viimast perioodi (VII—VI sajand e. m. a.) iseloomustas etruskide hegemoonia Laatsiumis, mis kajastuski jutustustes Tarquiniustest.

Tarquiniuste endi nime võib pidada ajalooliseks. Cneve Tarchu Rumach'i (Rooma Tarquiniust) mainitakse raidkirjas, mis on leitud etruski haualt Vulcist.

Etruski ülemvõim tugevdas Roomas etruskide mõju, kuid ei suutnud seisma panna Rooma poliitilist arengut. Traditsioon kuningas Tarquinius Superbuse pagendamisest kajastab etruski ülemvõimu langemist Laatsiumis ja teatab Rooma vabanemisest etruski hegemoonia alt.

4. Ühiskondlik kord

Tunnustades vajalikul määral muid mõjusid, tuleb tingimata ütelda, et Rooma riik ei tekkinud vallutuste tulemusena: Rooma arengu aluseks oli rooma sugukonna lagunemine. Niinimetatud kuningate periood oli üleminekuajaks ürgkogukondlikult korralt klassiühiskonnale ja osutus teatud arengustaadiumiks, mida Engels määratles *sõjalise demokraatiana*.

Rooma kogukonna majanduslikuks aluseks oli põllumajandus. Pärimuse järgi jagas Romulus linna asutamisel maa kodanike vahel, kusjuures igaüks sai 2 juugerit (juuger oli umbes veerand hektarit); seda maatükki sai pärandusena edasi anda. Kõige tõenäolisemalt on siin juttu talundist ja selle juurde kuuluvast maast. Tunduv osa maast oli kasutatav kollektiivselt ja moodustas *ager publicus*'e (*ühiskondliku põllu*).

ROOMA SUGUKOND

Põhiliseks ühiskondlikuks ühikuks oli isajärgne *eksogaamne sugukond*. Sugukonna liikmed olid seotud vastastikuse pärimisõigusega, neil olid ühised usundilised pidustused ja ühine kalmistu. Varajasel ajajärgul olid sugukonnal ühised maavaldused. Sugukondlased pidid üksteist kaitsma. Sugukonna vanemad *(principes)* ilmselt valiti. Sugukonnad jagunesid perekondadeks. Üksikud perekonnad võisid sugukonda adopteerida võõraid, kes muutusid sugukonna liikmeteks.

KUURIAD JA TRIIBUSED

Sugukonnaliikmete arv polnud ühetaoline. Traditsiooni andmete kohaselt koosnes näiteks Fabiuste sugukond vabariigi algul 300 liikmest, Claudiuste sugukonda aga kuulus 5 000 inimest. Kümme sugukonda moodustasid *kuuria*, kümme kuuriat aga — *triibuse* (hõimu). Kolm triibust — *Tities*, *Ramnes* ja *Luceres* — moodustasid rooma rahva *(populus Romanus)*. «Hõimud kannavad kunstliku moodustamise, enamasti küll sugulaselemen-

tidest ja vana eeskuju järgi võrsunud, mitte kunstlikult loodud hõimu pitserit, sealjuures ei ole võimatu, et iga kolme hõimu tuumikuks võis olla mõni vana tõeline hõim.» [1]

On täiesti võimalik, et Titieste triibus on sabiini päritolu, ja jutustuses Titus Tatiusest peitub terake ajaloolist tõtt. Tolle perioodi Rooma sõjavägi, mis jagunes sugukondade ja hõimude kaupa, koosnes relvakandevõimelistest sugukondlastest.

KOMIITSID

Tähtsaimate küsimuste lahendamiseks tuli rooma rahvas kuuriate kaupa kokku, ja need koosolekud kandsid nimetust kuriaatsed komiitsid *(comitia curiata)*, igal kuurial oli üks hääl. Kuuriatest võtsid osa kõik täiskasvanud mehed. Kuriaatsed komiitsid tegelesid asjadega, mis olid seotud kultusega, perekondlike suhetega ja asjadega, mis puudutasid terve kogukonna elu. Ilmselt toimusid komiitsidel kuninga valimised ja otsuse langetamine sõjakuulutamise kohta. Komiitsid võisid kohut mõista kodanike üle, kui nood olid süüdi rasketes kuritegudes. Komiitsidel kanti ette testamente, toimusid adopteerimised ja võeti vastu kogukonna koosseisu uusi sugukondi.

Mõned õpetlased võrdlevad rooma kuuriaid «meeste majadega», mis esinevad mõningatel madala kultuuritasemega rahvastel.

KUNINGAVÕIM

Terve kogukonna eesotsas seisis kuningas *(rex)*. Kõik andmed kõnelevad sellest, et kuningas valiti komiitsidel kuuriate poolt ja tema võim oli piiratud. Engelsi arvates oli ta hõimu juhiks. [2] Kuninga välisteks tunnusmärkideks olid purpurmantel, kulddiadeem, kotkaga skepter, elevandiluust kuruulne tool. Kuninga ees käisid liktorid (teenrid) kepikimpudega, milledesse olid pistetud kirved. Peaaegu kõik need insignumid, s. t. kõrgeima võimu tunnusmärgid, olid etruskidelt üle võetud. Nende mõjul kujunes ka roomlastel ettekujutus kõrgeima võimu jagamatusest *(imperium)*, mida kasutas kuningas ja mis sisaldas eneses väejuhi, kohtuniku ja mõningate religioossete kommete täitja kohustusi.

SENAT

Kuninga kõrval seisis senat. Traditsiooni järgi koosnes see esialgu 100 inimesest, hiljem aga suurendati tema liikmete arvu 300-ni. Sõna «senat» *(senatus)* tuleneb sõnast «senex» — vanamees. Kõige tõenäolisemalt koosnes senat varajasemal ajal sugukondade vanematest. See on vanameeste nõukogu, mida esineb varajasel arengustaadiumil paljude rahvaste juures. Kõik kuriaatsete komiitside otsused pidid saama senati heakskiidu osaliseks

---

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 110.
[2] Sealsamas, lk. 117 jj.

(*auctoritas patrum*); senat oli isade traditsioonide säilitaja (*mos majorum*) ja kuninga nõuandja kõige tähtsamate asjade puhul. Senati liikmeid kutsuti isadeks (*patres*).

PEREKOND

Rooma kogukonna areng viis sugukonna lagunemiseni.

Vastavalt sugukondlike suhete nõrgenemisele tugevnes rooma perekond (*familia*), kes jäi sajandite vältel põhiliseks majanduslikuks ning ühiskondlikuks üksuseks.

Perekonna eesotsas seisis perekonnaisa (*pater familias*). Tema võim naise ja laste üle oli piiramatu. Tal oli õigus otsustada nende elu ja surma üle (*jus vitae ac necis*). Hiljem vaadeldi perekonnaliikmete kogu varandust kui perekonnaisa eraomandust. Kõiki isikuid, kes asusid isavõimu all, nimetati agnaatideks. Nende hulka kuulusid nii need, kes olid perekonnaisaga veresuguluses, kui ka tema poolt adopteeritud isikud, ja ka naised, kes abiellusid tema laste ja lastelastega. Agnaatluse mõiste kõrval eksisteeris rooma perekonnaõiguses kognaatluse mõiste. Kognaatideks nimetati isikuid, kes olid seotud veresugulusega. Sellisel moel säilitas meheleläinud isik kognaatlikud sidemed oma omastega, kuid läks üle teise perekonna agnaadiks.

Kuningate perioodil tekkis ka orjus, kuid meil pole mingeid andmeid ei orjade hulga ega nende olukorra kohta. Me võime vaid ütelda, et orje oli võrdlemisi vähe, orjus oli patriarhaalse iseloomuga, s. t. orjade olukord erines vähe majakondsete olukorrast, kes olid perekonnaisa alluvuses. Orjad osutusid perekonna kõige alamateks liikmeteks ja neid hangiti peamiselt sõdade kaudu. «Sõna *familia*...» kirjutab Engels, «... roomlastel ei käi see algselt üldse abielupaari ja nende laste kohta, vaid ainult orjade kohta... Selle väljendi leiutasid roomlased, et sellega tähistada uut ühiskondlikku organismi.» [1]

Orjuse ilmumine viis vabade inimeste kihistumisele rikasteks ning vaesteks ja sugukondliku korra edasisele lagunemisele.

Kuigi sidemed sugukondlaste vahel tunduvalt nõrgenesid ja paljud sugukondliku korra institutsioonid kadusid, säilisid siiski selle jooned igandite näol. Sugukonnad muutusid suletud korporatsioonideks, rooma ühiskondlikus korras säilisid ka sugukondliku organisatsiooni teatud elemendid, vanimate institutsioonide mitmesugused igandid. Rooma arengu iseärasuseks oli konservatism, mille tõttu mõningad rooma sugukondlikule korrale omased jooned säilitasid tähtsuse peaaegu Rooma ajaloo viimaste sajanditeni.

Sugukondliku korra jooned peegeldusid ka rooma nimedes. Roomlase nimi koosnes kahest, hilisemal ajal aga sageli kolmest ja rohkemastki osast. Esimene osa on eesnimi (*praenomen*), teine

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 51.

osa sugukonnanimi *(nomen)*, hiljem ilmunud kolmas osa, hüüdnimi *(cognomen)*, tähistas sugukonna haru või käis ainult antud isiku kohta. Näiteks: Publius (eesnimi) Cornelius (sugukonnanimi) Scipio (hüüdnimi, mis käis sugukonna haru kohta) Africanus (individuaalne aunimi) Vanem (et eraldada teda teisest, Nooremast). Kuningate ja varase vabariigi perioodil olid kasutusel vaid eesnimi ja sugukonnanimi.

PATRIITSID JA PLEBEID

Rooma tungis kallale naaberhõimudele ja -linnadele ja sai ka ise rünnakute osaliseks oma naabrite poolt. Kokkupõrked naaberhõimudega avaldasid suurt mõju rooma sugukonna lagunemisele. Vallutuste tagajärjel laiendas Rooma järk-järgult oma territooriumi. Rooma kogukonna täisõiguslikud liikmed, kes olid ühinenud sugukondadeks, muutusid järk-järgult ühiskonna privilegeeritud osaks. Neid kutsuti p a t r i i t s i d e k s *(patricii* — isasid omavad), ja algselt moodustasid ainult nemad rahva *(populus Romanus)*. Selle kõrval etendasid p l e e b s i kujunemises suurt osa vallutused ja naaberasulate ühendamised, ent samuti ka naabrite ja uustulnukate vabatahtlik või sunniviisiline ümberasustamine Rooma. Oletatakse, et sõna «plebs» ise tuleneb sõnast «pleo» (täiendan) ja tähendab massi, hulka. «Kõik need uued riikkondsed,» näitab F. Engels, «... seisid väljaspool vanu sugukondi, kuuriaid ja hõime, ei moodustanud järelikult osa populus romanusest, Rooma põlisrahvast.» [1]

Sellel ajal sai laia leviku osaliseks tõenäoliselt juba varem, võib-olla etruskide mõjul tekkinud eriline suhete vorm, mis oma sotsiaalset olemust muutes säilis kogu Rooma ajaloo vältel: sugukondade üksikud liikmed muutusid p a t r o o n i d e k s, s. t. võtsid oma kaitse alla üksikuid isikuid, kes kohustusid omakorda olema ustavad, sõnakuulelikud (k l i e n d i d). See side oli isiklik, põhines u s t a v u s e l *(fides)* kliendi ja patrooni vahel. Üksikud plebeid otsisid protektsiooni kõige vägevamate patriitside juures ja muutusid nende klientideks.

Plebeide ilmumine mõjus sugukondlikule korrale laostavalt. Sugukonnasisestele vastuoludele tulid lisaks vastuolud ning võitlus plebeide ja patriitside vahel. Patriitside võimsuse aluseks oli peamiselt karjakasvatus (asjatult ei tulene *pecunia* — raha — sõnast *pecus* — kari). Plebeid tegelesid peamiselt maaharimisega, tõenäoliselt läks neil maa eraomandiks varem kui patriitsidel. Etruskide mõju oli tugevam patriitside kui plebeide hulgas; viimased võtsid palju üle kreeklastelt.

---

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 118.

MAJANDUSE ARENEMINE

Kaubandus ja käsitöö hakkasid arenema etruski perioodil, millal Rooma muutus silmapaistvaks kaubanduskeskuseks ning etruski mõju tsentrumiks. Kõige järele otsustades olid käsitöö ja kaubandus plebeide ja võõramaalaste kätes. Arheoloogilised andmed näitavad, et kaubeldi peamiselt etruski linnadega.

Kõige rohkem on säilinud keraamikatooteid. Rooma jõudsid kaubad Lõuna-Itaalia kreeka linnadest, peamiselt kohalik toodang, kuid siia sattus importkaupu ka Balkani Kreekamaalt. Kuningate perioodi lõpuga võib dateerida küllaltki palju atika keraamika näidiseid. Sellal suutis Rooma arendada ka iseseisvat kaubandust Itaalias asuvate kreeka linnadega; sellesse aega kuulub ka esimene leping Kartaagoga, mis tõendab Rooma kaubanduslikke sidemeid ülemeremaadega. On säilinud ka rooma kohaliku keraamika tooteid VI sajandist e. m. a.; enamikul juhtudel on need imitatsioonid kreeka nõudest või nendest, mida toodeti etruskide poolt kreeka eeskujude järgi. Esineb ka metallesemeid, peamiselt pronksist. Kuid raud oli juba kasutusel. Odaotsad tehti sellal peamiselt rauast.

Siiski oli Rooma majanduslikus mõttes etruski linnadest madalamal, *varanduslikud erinevused* sellel ajal *polnud veel tunduvad ja Rooma säilitas endiselt talupoegliku linna jooni.*

5. Servius Tulliuse reform ja etruski ülemvõimu lõpp Roomas

Patriitsid ja plebeid seisid teineteise vastas isoleeritud rühmadena kuni *poliitilise revolutsioonini*, mida traditsioon omistab kuuendale kuningale — Servius Tulliusele (traditsiooni põhjal VI sajandil e. m. a.). «... on võimatu,» räägib Engels, «öelda midagi kindlat selle revolutsiooni ajast, käigust või põhjustest, mis tegi lõpu vanale sugukondlikule korrale. Kindel on ainult, et selle põhjus peitus plebsi ja populuse omavahelises võitluses.» [1] Plebeid moodustasid tunduva osa elanikkonnast, pleebsi arvuline üleolek, tema kasvav majanduslik tähtsus ja lõppeks see, et plebeisid võeti sõjaväeteenistusse kõrvuti patriitsidega, ja et nad relvastusid oma kulul nagu viimasedki — see kõik viis selleni, et plebeid lülitati *populus Romanus*'esse ja laiendati nende poliitilisi õigusi.

Roomas tekkis kodanikest maakaitsevägi, mis koosnes peamiselt põlluharijatest. Sõjaväkke kutsuti kogu vaba relvakandevõimeline elanikkond, kes oli jagatud viieks klassiks (*classis* — kutse väeteenistusse) vastavalt varanduslikule tsensusele. Traditsioon

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 118.

omistab selle klassideks jagamise Servius Tulliusele, kuid see osutus pika ajaloolise arengu tulemuseks.

Iga klass pani välja kindlaksmääratud hulga väeüksusi (tsentuuriaid — sadakondi). Igale klassile kuulus kindlaksmääratud relvastus. Esimeselt klassilt nõuti täisrelvastust: kiiver, ümmargune kilp, säärekaitsed, pantser (kõik pronksist), mõõk ja oda. Teistelt klassidelt nõuti vähem; viienda klassi kodanikkudel pidid olema ainult lingud ja kivide tagavara viskamiseks. Isikutest, kellel oli samasugune tsensus kui esimesel klassil, komplekteeriti 18 ratsanike tsentuuriat.

Traditsiooni andmete järgi kehtestati alljärgnevalt kodanikkonna jaotus:

Ratsanikud	tsensus	100	tuhat	assi,	panid	välja	18	tsentuuriat	kokku 98
Esimene klass	„	100	„	„	pani	„	80	„	
Teine „	„	75	„	„	„	„	22	„	kokku 95
Kolmas „	„	50	„	„	„	„	20	„	
Neljas „	„	25	„	„	„	„	22	„	
Viies „	„	11	(või	$12^1/_2$)	„	„	30	„	
Proletaarlaste „	„	—	—		välja 1 tsentuuria				
					Kokku: 193				

Ilma tsensuseta kodanikud moodustasid proletaarlaste klassi. Käsitöölised ja muusikamehed panid välja neli tsentuuriat (need hääletasid teiste klassidega koos), proletaarlased — ühe. Tsentuuriad olid nii sõjaväelised kui ka poliitilised üksused. Koosolekule kogunedes jagunesid kodanikud tsentuuriate kaupa ja iga klass sai niipalju hääli, kuipalju tsentuuriaid ta välja pani; ülekaal jäi esimesele klassile, kellel oli (koos ratsanikega) 98 tsentuuriat 193-st. Hääletamine ei ulatunud tavaliselt isegi keskmiste klassideni, viimastest klassidest hoopis rääkimata.

Peale kodanikkonna klassideks jagamise omistatakse Servius Tulliusele Rooma jagamine territoriaalseteks triibusteks, kellest neli olid linnatriibused (Sucusana, Esquilina, Palatina, Collina) ja ülejäänud — maatriibused; ühtekokku oli neid Titus Liviuse järgi 21, Dionüsiose järgi 26, kuid otsustades muistsete nimetuste järgi (patriitslike sugukondade järgi) oli neid kokku 16. Uue korralduse juures omandasid erilise tähtsuse koosolekud sadakondade kaupa — tsenturiaatsed komiitsid *(comitia centuriata)*, milles peamist osa etendas varanduslik seisund, mitte aga päritolu, koosolekud kuuriate kaupa kaotasid oma endise tähtsuse. Siiski tuleb ära märkida, et sugukondlik aristokraatia ei kaotanud oma mõju.

Suure tõenäosusega viitas teade Serviuse reformist reale sündmustele, millel oli Rooma riigi ajaloos revolutsiooniline tähtsus.

Pole kahtlust, et kõige tähtsamaks ning kõige varajasemaks nendest sündmustest oli patriitside ja plebeide sulamine üheks rahvaks — populuseks. Varajasse perioodi kuulus ka klassidesse jagamine, kuid ilmselt polnud tsensus algselt rahaline, vaid maa alusel.

Servius Tulliuse reform oli tõeline poliitiline revolutsioon ja sellega lõppes üleminek riigiks. See reform oli iseloomulik ürgkogukondlikult korralt klassiühiskonnale üleminekule. See tõestas seda, et sugukondlik organisatsioon käis alla ja ühiskonna vanem jaotus ei suutnud kauem säilida. «Varakad klassid, lülitunud kogu elanikkonna massi, pidasid kasulikuks sugukondade hävitamist, kes olid muutunud suletud korporatsioonideks.»[1] Algas «rahva» *(populuse)* ühtesulamine plebeidega ühiseks riigiks. Tekkisid uued institutsioonid.

Kuningate perioodi lõpul ilmusid kuninga poolt nimetatud ametiisikud. Nõnda nimetas kuningas oma äraoleku ajaks linna prefekti *(praefectus urbis)*, kelle hoolde usaldati Rooma valitsemine.

Rooma tugevnemine Serviuse reformi tulemusena tagas talle juhtiva osa latiini linnade liidus. Selle väljendiks oli üldlatiini jumalanna Diana templi ehitamine Aventinuse künkale. Kuid etruski kuningatel ei õnnestunud muuta Roomat üldlatiini keskuseks. Võib-olla aitas Aristodemose võit Aricia all kaasa latiini elementide ning etruskivastase liikumise tugevnemisele Laatsiumis, mis lõppes etruski ülemvõimu langemisega Roomas.

6. Varajane rooma religioon

Varajasel arenguastmel, ürgkogukondlikult korralt klassiühiskonnale üleminekul, etendas religioon roomlaste ühiskondlikus ning eraelus erakordset osa. Rooma religioonil polnud iialgi lõpuleviidud süsteemi. Roomlased ei loonud eredaid religioosseid müüte ja suhtumises jumalatesse hämmastavad nad oma kuiva praktilisusega. Rooma religioonis peegeldus rahva elu-olu, kes tegeles küll raske põllutööga, küll sõjapidamisega naabrite vastu. Usundis elasid koos muistsete uskumuste jäänused ja religioossed kujutelmad, mis olid üle võetud kõrgemal kultuurilisel arengutasemel seisvatelt rahvastelt.

TOTEMISMI IGANDID

Nagu teisteski itaalia kultustes, nii säilisid ka rooma religioonis totemismi igandid. Sellest räägivad legendid emahundist, kes toitis Rooma asutajaid. Hundiga *(lupus)* olid ilmselt seotud

[1] *К. Маркс*, Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество», «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, 1941, lk. 180.

luperkaalide pidustused ja eriline Faunusele pühendatud Lupercaluse pühamu, luperkuste preestrikolleegium jt. Ka teistel jumalustel oli loomi, mis olid neile pühendatud. Rähn, hunt ja härg olid pühendatud Marsile, haned Junole jne. Tuleb siiski tähendada, et totemistliku kultuse jooni, mis eeldasid looma identifitseerimist sugukonna esiisaga, pole Roomas ajaloolisel perioodil märgatud. See vaimne arengustaadium oli itaalia hõimude poolt juba läbitud.

SUGUKONDLIKUD KULTUSED JA PEREKONDLIK RELIGIOON

Tähtsat osa etendasid rooma religioonis sugukondlikud kultused. Üksikud jumalused, sugukondade kaitsjad, saavutasid üldroomaliku tähtsuse ja muutusid mitmesuguste loodusjõudude kehastuseks.

Perekonna muutumine primaarseks sotsiaalseks moodustiseks leidis kajastamist ka religioonis. Igal perekonnal olid oma reliikviad, oma kaitsejumalad, oma kultus. Selle kultuse keskpunktiks oli kolle, mille ees *pater familias* sooritas kõik iga tähtsa asjaga kaasnenud kombed; näiteks kuulutas perekonnaisa kolde ees vastsündinu oma lapseks. Koduhoidjatena austati penaate, kes hoolitsesid perekonna heaolu ning jõukuse eest. Need head vaimud on maja asukad. Väljaspool maja muretsesid perekonna ja tema varanduse eest laarid, kelle altarid olid paigutatud maatükkide piiridele. Igal perekonnaliikmel oli oma geenius, keda peeti antud inimese jõu, tema eluenergia väljenduseks ning ühtlasi selle inimese kaitsjaks. Perekonnaisa geeniust austasid kõik majakondsed. See oli *genius familias* ehk *genius domus*. Ka perekonnaemal oli oma geenius, keda kutsuti Junoks. Igal majal oli palju jumalusi, kes maja kaitsesid. Erilise tähtsuse omandas uksejumal Janus, kes valvas ja kaitses sissepääsu majja.

Perekond hoolitses surnud esivanemate eest. Kujutelmad hauatagusest elust polnud roomlastel arenenud. Roomlaste uskumuste kohaselt elas inimese hing pärast surma edasi tolles hauas, kuhu paigutasid kadunu põrmu tema omaksed ja kuhu nad toitu viisid. Need annid olid esialgu üsna tagasihoidlikud: kannikesed, veini sisse kastetud pirukake, kamalutäis ube. Surnud esivanemad, kelle eest nende järglased hoolitsesid, olid head jumalused — maanid. Kui aga surnute eest hoolt ei kantud, muutusid nad kurjadeks ning kättemaksuhimulisteks lemuurideks.

ANIMISM

Perekonna ja sugukonna religiooni puudutavate uskumuste ring, ent samuti ka kujutlused hauatagusest elust iseloomustavad rooma religiooni kui religiooni, mis oma olemuselt on animistlik. Rooma animismi iseärasuseks olid tema abstraktsus ja isikupäratus. Maja geeniused, penaadid ja laarid, maanid ja lemuu-

rid — need on isikupäratud jõud, vaimud, kelledest sõltub perekonna heaolu ja keda võib mõjustada palvete ning ohvriandidega.

Põllunduslik elu-olu kajastus loodusjõudude austamises, kuid iidne rooma religioon oli kaugel antropomorfismist, temale polnud omane looduse personifitseerimine jumaluste näol, kes varustatakse inimlike omadustega, ja selles suhtes erines ta kreeka religioonist. Eriti iseloomustavateks rooma animismile olid kujutelmad erilistest müstilistest jõududest, mis on omased loodusnähtustele; need jõud ongi jumalused *(numina)*, kes võivad tuua inimesele kasu ja kahju. Sündimisest saadik ümbritsevad jumalused inimest. Oli olemas esimese häälitsuse jumalus; erilised jumalad õpetasid last jooma, sööma, rahulikult asemel lebama. Neli jumalannat jälgisid lapse esimesi samme. Looduses toimuvaid protsesse, nagu näiteks seemnete idanemist või vilja valmimist, kujutlesid roomlased samuti eriliste jumalustena. Ühiskondliku ja poliitilise elu arenguga muutus tavaks ka niisuguste abstraktsete mõistete nagu lootus, au, üksmeel jt. jumalustamine.

Arvukatest jumalatest tõusid esile niisugused, kes omandasid tähtsuse terve kogukonna jaoks.

ROOMA PANTEON

Üheks vana-rooma jumalaks oli J a n u s. Uksejumalusest, valvsast väravavahist muutus ta kõige alguse jumaluseks, Jupiteri eelkäijaks. Teda kujutati kahenäolisena ja hiljem ühendati temaga maailma algust.

Võrdlemisi vara ilmus kolmainsus: J u p i t e r, M a r s, Q u i r i n u s. Jupiteri kui taevajumalust austasid peaaegu kõik itaalikud. Jupiteriga seondusid ka kujutelmad kõrgeimast jumalusest, jumalate isast. Tema nimele lisandus hiljem epiteet *pater* (isa), etruskide mõjul aga muutus ta kõrgeimaks jumaluseks ja tema nime hakati kasutama koos epiteetidega «Parim» ja «Suurim». Klassikalisel ajajärgul oli Mars sõjajumalaks, Rooma vägevuse allikaks ning kaitsjaks, ammustel aegadel aga oli ta kevadise taimekasvu geeniuseks. Quirinus oli tema teisikuks.

Kodukolde kaitsja ning hoidja V e s t a kultus, mis kuulus Palatinuse kogukonnale, oli Roomas üks austatavamaid.

Laenud naaberhõimude religioossete kujutelmade tsüklist algavad küllaltki varakult. Ühena esimestest hakatakse austama latiini jumalannat D i a n a t, naiste kaitsjat, kuujumalannat ning ühtlasi igal aastal tärkava taimkatte jumalannat. Pärimuse kohaselt ehitati Diana tempel Aventinusele Servius Tulliuse ajal. Võrdlemisi hilja hakati austama teist latiini jumalannat — V e n u s t — aedade ning köögiviljaaedade kaitsjat ja samal ajal ühtlasi ka külluse ning looduse õitsemise jumalust.

Rooma panteoni loomisel etendasid suurt osa etruskid. Suursündmuseks rooma religiooni ajaloos oli etruski eeskujude järgi ehitatud ristkülikukujuline tempel Capitoliumil. Templi pindala oli

9 300 ruutmeetrit; tempel pühendati kolmainsusele: Jupiterile, Junole ja Minervale. Traditsioon omistab etruski eeskuju järgi loodud templi ehitamise Tarquiniustele, selle sisseõnnistamine aga toimus vabariigi esimesel aastal. Sellest ajast peale ilmusid roomlastel jumalakujud.

Juno oli algul iidseks itaalia jumalannaks, teda peeti naiste geeniuseks-kaitsjaks, Etruurias oli ta tuntud Uni nime all ja Roomas muutus ta üheks austatuimaks jumalannaks. Itaalia jumalannaks, kelle etruskid üle võtsid, oli ka Minerva; Roomas muutus ta käsitöö kaitsjaks.

Capitoliumi kolmainsuse kõrval võtsid roomlased etruskidelt üle teiste jumaluste austamise. Mõned neist olid algselt üksikute etruski sugukondade kaitsjad, hiljem omandasid nad üldetruskilise tähtsuse. Nii näiteks austati Saturnust algselt ainult Satriuste sugukonnas, hiljem saavutas ta üldise tunnustuse. Roomlased austasid teda kui külvijumalust, tema nimi seoti ladinakeelse sõnaga «sator» (külvaja).[1] Tema andis esimesena inimestele toitu ja valitses algselt maailma; tema aeg oli inimestele kuldseks ajastuks. Saturnaalide pidustustel muutusid kõik võrdseteks: polnud ei isandaid, teenreid ega orje.

Vulcanust austati algul etruski Velchade (ehk Volcade) sugukonnas. Roomas oli ta tulejumaluseks, hiljem aga sepatöö kaitsjaks.

Roomlased võtsid etruskidelt üle rituaali ja nende taigade ning loitsude omapärase süsteemi. Kuid juba varajasel epohhil avaldasid roomlastele mõju ka Kampaania linnade kreeklaste religioossed kujutelmad. Kreeka kujutelmad ühtedest või teistest jumalustest liitusid ladina nimedega. Ceres (toit, vili) assotsieerus kreeka Demeteriga ja muutus taimeriigi jumalannaks, peale selle ka surnute jumalannaks. Kreeka veinivalmistamise, veini ning lõbususe jumalat Dionüsost hakati kutsuma Liberuseks, Demeteri tütar, kreeka Kore, muutus Liberaks. Kolmainsust: Ceres, Liberus ja Libera, austati kreeka eeskujude järgi ja need olid plebeilised jumalused, samal ajal kui Capitoliumi templi kolmainsus ja Vesta olid patriitslikeks religioosseteks keskusteks. Kreeklastelt tuleb Rooma üle ka Apollo, Hermese (Roomas — Mercurius) ja teiste jumaluste austamine.

Rooma panteon ei jäänud suletuks. Roomlased ei keeldunud sellesse võtmast ka teisi jumalaid. Nõnda katsusid nad sõdade ajal tihtilugu teada saada, missuguseid jumalusi paluvad nende vastased, et noid jumalaid enda poole meelitada.

Rida pidustusi olid seotud perekondliku ja ühiskondliku eluga, surnute mälestamisega, põllumajandusliku kalendriga. Hiljem ilmusid sõjalised pidustused ja lõpuks käsitööliste, kaupmeeste, meresõitjate pidustused.

---

[1] Teiste seletuste järgi võeti Saturnus üle sikulitelt itaalikute poolt.

Üheaegselt Capitoliumi templi ehitamisega või varsti pärast seda hakati Roomas etruski eeskujul mänge (*ludi*) korraldama, mis seisnesid algselt sõjavankrite võidukihutamises ja ka atleetide võistlemises.

ROOMA KULTUS

Rooma religioossetes tavades ning kommetes kajastusid religioosse arengu vanimad staadiumid. Rida religioosseid keelde pärineb vanimast tabust.

Nii ei võinud Silvanuse (metsajumala) jumalateenistusel viibida naised, Hea jumalanna (Bona dea) pidustustele aga ei lastud seevastu mehi. Mõned preestriametid olid seotud kõige mitmekesisemate keeldudega: Jupiteri flamiinid (preestrid) ei tohtinud silmitseda relvastatud sõjaväge, kanda sõrmust ja vööd; mõningatest keeldudest üleastumist, näiteks vallaliseks jäämise tõotuse murdmist Vesta neitsite poolt, karistati surmaga.

Rooma kultuses etendasid suurt osa igasugused maagilised toimingud ja loitsud. Kultus seisnes roomlastel loomade ja taimsete viljade ohverdamises, palvetes ja erilistes rituaalsetes toimingutes. Roomlasele oli palve jumaluse või mingi nähtuse maagiliseks mõjutamisvahendiks. Jumalale pakuti teatud ohver, tema aga pidi palve täitma. Palved olid sõnaohtrad, kuna taheti kõiki juhtumeid ette näha ja jumalatelt võtta võimalus rohkem nõuda kui lubatud.

Rooma palvetel puudus ekstaas, vaimustus. Roomlasele oli see ebausuks (*superstitio*). Jumalate suhtes, nagu oma perekonnaliikmete ja võrdsel määral ka terve kogukonna suhtes, tuli silmas pidada ustavust, hardust, mida väljendati sõnaga «pietas». Rooma religioonil polnud kindlaid eetilisi norme. Peamine oli tavade range täitmine ja kõikide keeldude silmaspidamine. Pärastpoole (I sajandil e. m. a. ja hiljem) tuletasid rooma kirjanikud sõna «religio» verbist «religare», mis tähendab «siduma».

Rooma religiooni iseärasuste hulka kuulub päevade piiritlemine — *dies fasti* ja *dies nefasti* (vt. eespool lk. 10). Päevad jagunesid ka peo- ja tööpäevadeks; olid õnnetud päevad jne. Nõnda loodi spetsiaalne religioosne kalender.

Etruski mõjul muutusid populaarseks igasugused ennustused. Eriti tähtsatel juhtudel pöördusid väejuhid sõjakäigul või vanemad Roomas *haruspex*'ide (vt. eespool lk. 69) poole, kuid sagedamini päriti nõu preestritelt-ettekuulutajatelt — auguritelt, kes mõistatasid jumalate tahet lindude lennu järele või selle põhjal, kuidas pühitsetud kanad teri nokivad.

Kuningate perioodil rajati rooma õiguse alused. Sellel ajajärgul tekib õiguse jagamine *fas*'iks ja *jus*'iks. Kategooriasse *fas* kuuluvad jumalikud ettekirjutused, kategooriasse *jus* võimude ettekirjutused ning ühtlasi ka kohus. Varajasel epohhil hõlmab *fas* laia valdkonda: rahvusvahelised suhted, kriminaalkuriteod, abielu

sõlmimine, adopteerimine, mitmesugused lepingud, piirivagude kindlaksmääramine — see kõik oli religiooniga seotud. Õiguse kujunemise allikaks oli tava.

Rea teiste Vahemere-äärsete rahvastega võrreldes hakkas rooma kultuur arenema hiljem. Seejuures ei arenenud ta iseseisvalt, vaid peamiselt etruskide ja kreeklaste mõju all. Varajasel epohhil oli Rooma kultuuriline areng etruskide mõju all. Etruskidelt võtsid roomlased üle alfabeedi ja paljud tavad. Pärast etruskide minemakihutamist tugevnes kreeka mõju. Kuid rooma kultuuris ei saa näha üksnes vaid laene. Sellele olid omased originaalsed jooned, mis pärinesid ammustest aegadest; kõige rohkem originaalseid jooni oli sellel ajal tekkinud rooma õiguses.

KOLMAS OSA

VARAJASE VABARIIGI PERIOOD. ROOMA VÕITLUS VAHEMERE ALISTAMISEKS

VI PEATÜKK

ROOMA JA LAATSIUM V SAJANDIL e. m. a. PLEBEIDE VÕITLUS PATRIITSIDEGA ROOMAS

Antiikkirjanikud kujutavad rooma kogukonda pärast Tarquiniuste minemakihutamist Laatsiumi tugeva riigina, mida ahistasid igast küljest vaenlased, kuid mis julgete sõjaliste operatsioonide ja targa välispoliitika tõttu jäi püsima ning laiendas oma territooriumi.

Rooma traditsioon, jutustades varajastest sõdadest, on ebaautentne, kuigi kahtlemata kajastab sündmuste üldist kulgu. Rooma ajaloolased, kes kandsid oma kaasaegsed suhted minevikku üle, lõid selle kontseptsiooni siis, kui Rooma oli juba võimas riik. Seepärast ei vasta see tollele reaalsele jõudude vahekorrale, mis tekkis Laatsiumis pärast etruskide minemakihutamist. Muide, kui Roomas valitsesid etruski kuningad, oli Rooma kuningate perioodi viimastel aastakümnetel saavutanud teatud privilegeeritud seisundi, nüüd kaotas ta selle ja oli vaid üks Laatsiumi silmapaistvatest linnadest.

See nähtub asjaolust, et V sajandisse e. m. a. kuuluvaid arheoloogilisi muistiseid on leitud vähem kui VI sajandi muistiseid. Keraamikatoodetest osutuvad vaid mõned eksemplarid suurepärasteks atika töödeks. Ülejäänud on kohaliku toodangu produktid. Jätkates osalt neid traditsioone, mis loodi eelnenud perioodil, jäävad nad teostuse poolest oma eeskujudest maha; esineb keraamikatooteid, mille puhul on pöördutud tagasi vanade itaalia-latiini vormide juurde. V sajandil e. m. a. ei ehitata niisuguseid hooneid, nagu Capitoliumi Jupiteri tempel. Kõik see räägib nende majanduslike sidemete katkemisest, mis loodi etruski perioodil. Roomal tuleb pidada oma naabritega pingelist võitlust ja samal ajal toimub äge võitlus noore, kujuneva orjandusliku riigi sisemuses.

Pärast etruski kuningadünastia pagendamist (traditsiooni järgi umbes aastal 509 e. m. a.) olukorras, kus oldi sõjajalal etruskidega ja ühtlasi ebamäärastes, pigemini vaenulikes suhetes naaberlinna-

dega, kehtestatakse Roomas vabariik. Iseloomustavaks jooneks Rooma vabariigi varajasele perioodile on orjapidamise kasv, varandusliku diferentseerumise tugevnemine vabade hulgas ja võitlus plebeide ning patriitside vahel; Rooma välist ajalugu iseloomustavad peaaegu lakkamatud sõjad Itaalia hõimude ning rahvarühmadega.

Rooma vabariigi eesotsas seisid kaks konsulit. Kõrgeim võim kuulus komiitsidele, endiselt funktsioneeris vanemate nõukogu — senat. Vabariigi esimese aasta (510.—509. aasta e. m. a.) konsulitena mainib traditsioon Lucius Junius Brutust ja Publius Valerius Poplicolat.

Allikates on säilinud selle aja detailne siseajalugu, kuid tõenäoliselt on see veel vähem autentne kui välisajalugu. Teatud määral kannab see minevikku üle sündmusi II ja I sajandist e. m. a.

Katsed jagada fakte autentseteks ja ebaautentseteks pole andnud täiesti kindlaid, üldtunnustatud resultaate. Siiski võib kindlaks teha, et traditsioon annab õigesti edasi siseajaloo arengu põhijooned.

Vastavalt traditsioonile võime me iseloomustada ajajärku VI sajandi lõpust kuni III sajandi alguseni e. m. a. kui võitlusaega plebeide ja patriitside vahel. «Kommunistliku partei manifestis» määratlesid Marx ja Engels selle võitluse klassivõitlusena. «Vaba ja ori, patriits ja plebei, mõisnik ja pärisori, tsunftimeister ja sell, rõhuja ja rõhutav on olnud teineteisega alalises antagonismis, on pidanud lakkamatut, kord varjatud, kord avalikku võitlust,» [1] kirjutasid nad. Pole kahtlust, et patriitside ja plebeide vahelise võitluse peapõhjuseks oli algusest peale võitlus maa pärast. Marx näitas, et Rooma siseajaloo kuni Augustuse ajani «võib täielikult redutseerida võitlusele väikemaavalduse ja suurmaavalduse vahel, arusaadavalt sisse tuues need modifikatsioonid, mida tingis orjuse olemasolu.» [2] Juba varajastel arenguastmetel esines Roomas maa koondumist patriitside kätte, kes tegelesid peamiselt karjakasvatusega, ja maapuudust põlluharijate-plebeide juures. Edaspidi tõusis küsimus uute maade jagamisest, mida Rooma oli naabritelt anastanud, ühiskondliku maa *(ager publicus)* jaotamise reeglitest. Rahamajanduse areng viis liigkasuvõtmise kasvamisele. Maapuuduse loomulikuks tagajärjeks oli pleebsi võlastumise kasv ja selle resultaadiks plebeide võlaorjus. Selle perioodi ajalugu kõneleb pleebsi survel vastuvõetud agraarseadustest, ja samuti seadustest, mis piirasid liigkasuvõtmist. Sellega koos käib võitlus plebeide poliitiliste õiguste laiendamise eest. Plebeid kasutasid Rooma kodanikuõigusi: nad teenisid sõjaväes, võtsid

[1] *Karl Marx ja Friedrich Engels*, Valitud teosed, I kd., lk. 19—20.

[2] *К. Маркс*, Письмо к Энгельсу от 8 марта 1855 г., К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXII, lk. 89.

osa rahvakoosolekust, kuid neid ei võidud valida konsuliteks ja nad ei võinud olla senati liikmed. Vanas ajaloolises traditsioonis esitatakse kõige markantsemalt, kuigi mitte alati kõige usaldusväärsemalt küsimus plebeide võitlusest võimu juurde pääsemiseks.

ROOMA SÕJAD VI JA V SAJANDIL e. m. a.

Rooma sisepoliitika on algusest peale kõige tihedamalt seotud tema välispoliitikaga, sõdade ajalooga, mida Rooma pidas. Põhjas tuli Roomal sõdida etruskidega, kes ei leppinud hegemoonia kaotamisega Laatsiumis. Traditsioonis peegeldus see võitlus poollegendaarsetes jutustustes Porsennast, etruski linna Clusiumi kuningast. Porsenna tahtis Tarquiniust Rooma tagasi tuua, ta piiras linna, purustas kindlustused ja tegi rahu tingimustel, mis olid Roomale ebasoodsad. Ilmselt takistas teiste latiini linnade vastupanu etruskidel uuesti Tiberi vasakul kaldal kanda kinnitada.

Selle sõjaga sidusid roomlased hulga legende. Horatius Cocles, kes kattis taganemist, võitles koos kahe vapra roomlasega arvukate vaenlaste vastu. Noormees Mucius Scaevola, kes otsustas tappa Porsenna, tungis vaenlase leeri, kuid tappis kuninga asemel viimase kõrval istuva kirjutaja. Porsenna tegi Muciusele ettepaneku vandeseltslased välja anda, ähvardades julmade piinamistega, kuid too pistis ise parema käe tulle ega teinud häältki, kuni ta käsi söestus. Muciuse mehisus ja hädaoht, mis Porsennat ähvardas, virgutasid viimast roomlastega austavat rahu sõlmima. Aristokraatlik neiu Cloelia anti Porsennale pantvangiks. Neiu pettis valvurid ära, ujus teiste roomlannadega üle Tiberi ja pöördus Rooma tagasi. Kuid senat, kes kartis, et Porsenna loeb sellega lepingu tühistatuks, saatis Cloelia tagasi. Porsenna austas neiu vaprust ja lubas tal koos alaealiste pantvangidega kodumaale tagasi minna. Kaasmaalased püstitasid Cloeliale ratsakuju. Need legendid loodi patriitslikes sugukondades. Legend Muciusest seletas hüüdnime Scaevola (Kurakäeline), legend Cloeliast neiu kuju ratsu turjal.

Vahetult ähvardasid Roomat etruski linnad Veji ja Fidenae, mis asusid Rooma lähedal. Võitlus nendega käis vahelduva õnnega.

Roomlastel tuli võidelda ka sabiinlastega, latiinidega, ent samuti ka mägihõimudega — hernikkidega, eekvidega ja volskidega. Kõige keerukam oli küsimus suhtlemisest latiini linnadega. Rooma leping Kartaagoga näitas Rooma domineerimist Laatsiumis kuningate epohhi lõpul, kuid olukord muutus järgneval perioodil. Nähtavasti loodi või taastati võitlemiseks etruskidega kaheksa latiini linna föderatsioon. Nende seas oli esimesel kohal Tusculum. See föderatsioon saavutas Laatsiumis valitseva seisundi ja sellega tuligi roomlastel pärast etruskidest vabanemist võitlusse astuda. Aastale 496 e. m. a. paigutab traditsioon roomlaste võidu latiinide üle Regilluse järve ääres.

Varsti (aastal 493 e. m. a.) sõlmis konsul Spurius Cassius liidu latiini linnade föderatsiooniga. Selle lepingu teksti toob ära Halikarnassose Dionüsios. Viimase esituses esineb Rooma võrdõigusliku, mitte aga domineeriva poolena. Nähtavasti astus Rooma latiini föderatsiooni ega kerkinud teiste linnade seas esile. Koos teiste latiini linnade elanikega saatsid ka roomlased vägesid, kes sõdisid latiini diktaatorite ülemjuhatuse all. Sellesse liitu tõmmati ka hernikid, kuid roomlaste ning latiinide ühisteks vaenlasteks jäid eekvid ja volskid. Rooma ajaloolased peatuvad üksikasjaliselt võitlusel nendega, kuid nende jutustustes leidub vähe usaldusväärset.

Rooma välispoliitikat ei saa kujutada kaitsepoliitikana. Taludes pidevalt oma naabrite survet ja pidades nendega peaaegu lakkamatuid sõdu, sooritas ka Rooma ise rünnakuid, mis pidid tugevdama tema seisundit ja laiendama hiljem tema mõju teisel pool Tiberit.

Areneva orjandusliku korra tingimustes etendas sõda Rooma majanduses suurt osa. Nagu teistegi hõimude juures, kes Laatsiumi asustasid, käis see võitlus naabritega uute territooriumide vallutamise, maafondi laiendamise, uute karjamaade ja orjade omandamise pärast. Sellel perioodil «osutub sõda tolleks üldiseks ülesandeks, tolleks suureks ühiseks tööks, mida on vaja kas selleks, et anastada eksisteerimise objektiivseid tingimusi, või selleks, et seda anastust kaitsta ning põlistada. Just seepärast on perekondadest koosnevad kogukonnad oma algaegadel organiseeritud sõjaväeliselt kui sõjaline ning armeelik organisatsioon, ja niisugune organisatsioon osutub kogukonna kui omaniku eksisteerimise üheks tingimuseks.» [1]

Seepärast ei seisnud varajases Rooma riigis sõjaline organisatsioon mitte asjatult esiplaanil: rahvakoosolekust võtavad osa relvastatud kodanikud, kõrgemateks ametiisikuteks on eelkõige väejuhid.

Naturaalmajanduse tingimustes ei saanudki Roomas olla palgalist sõjaväge, Rooma armee kujutas enesest endiselt kodanikest maakaitseväge, kuid selle süsteemi juures pidi elanikkonna enamus, kes sõdadest osa võttis, s. t. pleebs, vältimatult suurt poliitilist osa etendama.

Tavaliselt esitati plebeide nõudlused sõja ajal või pärast sõda. Nii toimus traditsiooni järgi sõja ajal eekvidega üks esimestest suurtest kokkupõrgetest plebeide ja patriitside vahel.

ESIMENE SETSESSIOON JA TRIBUNAADI ASUTAMINE

Titus Liviuse järgi toimus see aastal 494 e. m. a. (Diodorose järgi aastal 470 e. m. a.). Plebeid, jutustab Livius, rahulolematud

---

[1] *К. Маркс*, Формы предшествующие капиталистическому производству, «Вестник древней истории» № 1, 1940, lk. 11—12.

patriitside rõhumise tõttu, eriti võlgade suhtes tehtud otsuste pärast, keeldusid eekvide vastu sõjakäigule minemast ja läksid ära Pühale mäele.

Patriitsid olid sunnitud järeleandmisi tegema ja nõustusid sellega, et plebeid valiksid igal aastal oma esindajad, rahvatribuunid, kelle kohuseks oleks kaitsta plebeide huvisid patriitslike magistraatide omavoli vastu.

Traditsiooni järgi kuulub aastasse 486 e. m. a. Spurius Cassiuse agraarseaduse projekt, milles Cassius tegi ettepaneku jaotada võidetud maa plebeide vahel. Spurius Cassius võitis latiine Regilluse järve ääres, teda süüdistati türannias ja ta hukati. V sajandi 50-ndatel aastatel e. m. a. (traditsiooni järgi) võeti vastu rahvatribuun Iciliuse seadus Aventinusel asuvate maade jagamise kohta kõige vaesemate kodanike vahel.

Kaasaegne Lääne-Euroopa historiograafia vaidleb vastu varajase perioodi agraarseaduste kohta käivate teadete autentsusele. Võib muidugi vaielda nende seaduste initsiaatorite nimede ja seaduste daatumite üle, kuid selle võitluse ägedat iseloomu võib seletada üksnes agraarküsimus.

Selle ajaga on seotud rida populaarseid legende. Marcius Coriolanus, kes oli vahvusega silma paistnud ja saanud oma hüüdnime eduka tormijooksu eest volskide linnale Coriolile, oli plebeide veendunud vastane. Roomas valitses nälg, kuid Sitsiilia türanni käest õnnestus saada leiba. Coriolanus tegi ettepaneku müüa leiba vana hinnaga vaid sellisel juhul, kui plebeid on nõus rahvatribuunide ametikohtade kaotamisega. See ettepanek ajas pleebsi vihale ja Coriolanus oli sunnitud Roomast põgenema. Ta läks volskide poole üle ja tõi need kodulinna ründama. Roomlased olid sunnitud alustama läbirääkimisi, kuid Coriolanus esitas niisugused tingimused, et nendega polnud võimalik nõustuda. Siis saadeti Coriolanuse juurde Rooma suursugused naised, kelle hulgas oli ka tema ema. Need nõudsid, et Coriolanus Rooma alt ära läheks. Ema nõudmisele ei pidanud reetur vastu ja käskis oma maleval tagasi tõmbuda.

Lucius Quinctius Cincinnatus, kes astus lahingus langenud konsuli asemele, võitis volskid. Siis esines ta lepitajana patriitside ja plebeide vahel, mille järel eemaldus maaüksindusse, kus haris oma kätega nelja juugeri (umbes ühe hektari) suurust maatükki. Kui eekvid koos sabiinlastega jällegi Rooma müüridele lähenesid, otsustati Cincinnatus diktaatoriks valida. Senati saadikud leidsid Cincinnatuse töötamas, ta kaevas kraavi (või kündis põldu). Kui Cincinnatus oli toogasse rõivastunud, kuulas ta ära saadikute õnnitlused, võttis väejuhatuse enda kätte ja saavutas võidu. See legend pidi alla kriipsutama rangeid tavasid ning kombeid roomlastel, kes rajasid aluse Rooma vägevusele Itaalias.

PLEEBSI EDUSAMMUD VÕITLUSES PATRIITSIDEGA

V sajandi keskel e. m. a. saavutavad plebeid võitluses patriitsidega mõningaid tulemusi. Aastal 451 e. m. a., nagu traditsioon edasi annab, valiti pleebsi survel kümneliikmeline komisjon seaduste kirjapanemiseks *(decemviri legibus scribundis)*. Komisjon koosnes silmapaistvatest patriitsidest ja sellele anti laialdased volitused. Detsemvirid kasutasid erakordset võimu. Selleks aastaks ei valitud konsuleid ega rahvatribuune. Kodifitseerimistööd ei lõpetatud esimese aasta jooksul ja teiseks aastaks valiti teine komisjon, kes koosnes samuti kümnest mehest, kuid nendest olid viis plebeid. Teisi detsemvire on kujutatud traditsiooni poolt usurpaatoritena, kes tegutsesid küll plebeide, ent isegi ka patriitside vastu. Traditsiooni järgi otsustas üks detsemviridest — Appius Claudius — plebei Virginiuse tütre omastada, pärast seda kui ta oli sundinud oma klienti tütarlapse orjatariks kuulutama. Virginia isa Virginius, kes ei tahtnud lasta tütart häbistada, tappis tütre, ja see oli signaaliks — plebeid läksid algul Aventinusele, hiljem aga Pühale mäele.

Ainult silmapaistvate kodanike sekkumine hoidis ära kodusõja puhkemise. Traditsiooni järgi sõlmisid 449. aastal e. m. a. konsulid Valerius ja Horatius vaenulike seisuste vahel piduliku rahu ja andsid välja seadused *(leges Valeriae Horatiae)*.

Vastavalt nendele seadustele sai iga Rooma kodanik, kes oli surma mõistetud, apellatsiooniõiguse rahvakoosolekule. Surmaotuseid Rooma kodanike suhtes võidi täide viia alles pärast seda, kui rahvakoosolek oli need kinnitanud. Iga kodaniku õigus apelleerida magistraadi (kõrgeima ametiisiku) ebaõiglase otsuse puhul rahvakoosolekule muutuski aja jooksul Rooma kodanikuõiguse üheks tähtsaimaks jooneks *(jus provocationis)*.

Olevat kinnitatud ka plebeide muud õigused, eriti rahvatribuunide isikupuutumatus. Taastati varem eksisteerinud magistratuurid. Titus Liviuse vahendatud ajalooline traditsioon omistab Valeriusele ja Horatiusele ka määruse, mille järgi triibuste koosolekutel vastuvõetud otsused *(plebiscita)* olid kohustuslikud kogu kodanikkonnale (triibuste koosolekutest võtsid osa nii plebeid kui ka patriitsid).

KAHETEISTKÜMNE TAHVLI SEADUSED

Detsemviride poolt kirjapandud seadused avaldati üldiseks teadmiseks ja need on tuntud ajaloos K a h e t e i s t k ü m n e t a h v l i s e a d u s t e nimetuse all. Oma olemuselt kujutasid nad enesest tavaõiguste registrit, välistamata võimalust, et neile avaldasid mõju enamarenenud Lõuna-Itaalia kreeka seadusandlused.

Kohus kujutas enesest eelkõige võistlust. Hageja ise tõi kostja kohale. Riigiorganid reguleerisid kohtuprotsessi, esinedes otsekui vahekohtuniku osas. Kohtuotsused aga olid kohustuslikud.

Uued seadused annavad tunnistust ilmliku õiguse *(jus)* edusammudest, kuid ühtlasi kammitsesid rooma õigust endiselt terve rida tavasid ning vormeleid, mida tuli silmas pidada äriasjades ja ühiskondlikus elus, eriti iga liiki tehingute sooritamisel.

Kaheteistkümne tahvli seadused andsid tunnistust eraomanduse arenemisest eelkõige maale, majale, karjale, orjadele, õigusest läbi võõra maatüki karja ajada, vett juhtida, liikuda, mis moodustasid *res mancipi* (s. t. mantsipatsiooni teel võõrandatud), ent samuti ka õigustest vahetuse abinõudele. Need seadused kehtestasid asjade teiste isikute omandisse ülemineku (mantsipatsiooni) piduliku vormi.

See oli eriline komme, mis nõudis, et asja omandaja ja endine omanik oleksid tingimata kohal. Peale selle pidid juures viibima viis täiskasvanud kodanikku tunnistajatena ja kuues, kes hoidis vaskseid kaale. Käega üleantavat asja puudutades lõi omandaja vasetükikesega (see sümboliseeris maksmist eseme eest) kaalu pihta, andis vasetükikese eseme müüjale ja lausus kindlaksmääratud sõnad.

Sellel epohhil tekkis mõiste piiramatust kviriitlikust omandist[1] *(deminium ex jure Quiritium)*, mis võis olla ainult roomlastel. Omandi rikkumist karistati karmilt. Seda, kes öösel söötis paljaks või õsus puhtaks võõra põllu, mis adraga üles haritud, nuheldi surmaga. Surmanuhtlus ähvardas süütajaid ja neid, kes sooritasid öisel ajal varguse. Varguse eest päeval, omavolilise metsaraiumise ja teiste taolist liiki kuritegude eest määrati suur trahv.

Kaheteistkümne tahvli seadused tunnustasid testamendivabadust. Kuid kollektiivse (sugukondliku) omandi printsiip eksisteeris veel edasi. Kui Rooma kodanik suri ilma testamendita, siis pärisid Kaheteistkümne tahvli seaduste järgi «tema pärijad» *(sui heredes)*; nende all mõisteti isikuid, kes asusid vahetult kadunu isavõimu all. Kui pärijaid polnud, läks varandus lähimatele agnaatidele, ent kui polnud ka agnaate, siis sugukondlastele *(gentules)*.

Võlaõiguse küsimustes seisid seadused kreeditori poolel. Maksujõuetu võlgnik *(nexus)* tehti orjaks. Tema varandus ja lapsed läksid võlausaldaja valdusesse. Pärast võla tasumist sai *nexus* vabaks. Maksimaalse aastaprotsendina kehtestati $8^1/_3$ protsenti.

Seadused puudutasid ka perekondlikke suhteid. Perekonnaisal oli piiramatu võim, ta võis müüa oma lapsed orjadeks. Tõsi küll, poega võidi vaid kolm korda orjaks müüa. Kui poeg pärast seda vabaks sai, siis vabanes ta isa võimu alt.

Seadustes kajastusid ka patronaat ja klienteel, kusjuures ustavuse murdmist patrooni poolt käsitleti religioosse kuriteona. Karistused erinevate kuritegude eest olid mitmesugused. Iidse talioni

[1] kviriidid — rooma kodaniku iidne nimetus.

(talio — kättemaks) kõrval mainitakse trahve, mis nõuti sisse assides — vasetükkides. Uutes seadustes peegeldus rooma ühiskonna varanduslik diferentseerumine. Need rääkisid rikastest *(assidui)* ja vaestest *(proletarii)*.

Riigikorra aluseid Kaheteistkümne tahvli seadused ei puudutanud, kuid nad määrasid kindlaks teede laiuse, keelasid linnadesse matmise, nähtavasti etruski kommete vastu oli suunatud uhkete matuste keeld, eriti ei lubatud matta koos kullast esemetega.

Kaheteistkümne tahvli seadused, mis etendasid suurt osa rooma õiguse edasises arengus, peegeldasid rooma ühiskonna sotsiaalseid suhteid selle üleminekumomendil orjapidamisele. Orjus oli juba laialt levinud, kuid säilitas veel patriarhaalse iseloomu. Seda võidi laiendada kodanikele, isegi perekonnaliikmetele. Arenes eraomand, kuid selle sisestumist tsiviilellu pidurdas kollektiivse, sugukondliku omandi olemasolu.

CANULEIUSE SEADUSED

Kaheteistkümne tahvli seadused kinnitasid veel abielukeeldu patriitside ja plebeide vahel. Traditsiooni andmetel tühistati see keeld alles aastal 445 e. m. a. tribuun Canuleiuse esitatud seadusega. Sellega hävitati piir orjandusliku ühiskonna kahe seisuse vahel ja on alust arvata, et selle korraldusvõttega lõppes patriitside ja plebeide vahelise võitluse esimene periood.

Alates aastast 444 e. m. a. hakati konsulite asemele valima konsulaarse võimuga sõjatribuune. See ametikoht oli kättesaadav ka plebeidele. Algul ei valitud sõjatribuune igal aastal, nende valimised vaheldusid konsulite valimisega. Kuid IV sajandi algul e. m. a. asendasid konsulaarse võimuga sõjatribuunid võrdlemisi pika aja jooksul konsuleid.

Plebeide edusammudele aitasid osalt kaasa lahkhelid ning võitlus patriitslike sugukondade vahel. Üksikud sugukonnad ajasid koguni iseseisvat välispoliitikat. Nõnda hukkus aastal 477 e. m. a. võitluses Vejiga 306 Fabiust. Pleebsi edusammud viisid patritsiaadi konsolideerumisele, mille tõttu leevendusid tülid ning kokkupõrked sugukondade vahel. Kuid plebeide edusammud olid tingitud eelkõige plebeide kasvanud majanduslikust võimsusest ja nende osast sõjaväes. Kõik allikad kinnitavad, et patriitsid tegid sageli järeleandmisi, kui plebeid keeldusid sõjakäigule minemast või läksid vastumeelselt. Plebeid moodustasid armee põhimassi, ja setsessioone (plebeide lahkumist Roomast) aastatel 494 ja 450 e. m. a. kujutavad allikad omalaadsete sõjaväeliste streikidena.

Kuid Rooma sõdadest olid huvitatud nii patriitsid kui ka plebeid. Pärast etruski linna Veji purustamist — traditsiooni põhjal kestis viimane sõda Vejiga kümme aastat (406—396 e. m. a.) ja selle lõpetamine omistatakse Marcus Furius Camillusele — jagati

selle territoorium plebeide vahel, kusjuures Liviuse järgi sai igaüks 7 juugerit maad.[1] Muide on see teade maa täielikust uuestijagamisest väheusutav, sest 287. aasta puhul e. m. a. räägib Livius nelja maatriibuse asutamisest Veji ja selle juurde kuuluvate maade territooriumile.

Sellisel moel kinnitasid roomlased tugevasti kanna Tiberi paremal kaldal ja laiendasid oma territooriumi etruski valduste arvel, mis osutus roomlaste sissetungi alguseks etruskide alale.

GALLIDE SISSETUNG

Varsti pärast roomlaste võitu Veji üle langes Kesk-Itaalia gallide (keltide) kallaletungi ohvriks. V sajandi viimastel aastakümnetel e. m. a. tulid keldi hõimud üle Alpide ja asusid elama piki Poo jõe orgu. Aastal 390 e. m. a. (või teise versiooni järgi aastal 387) ületasid keldi asukad, tõenäoliselt senoonide hõim, Apenniinid, tungisid Kesk-Itaaliasse ja piirasid ümber etruski linna Clusiumi. Selle elanikud pöördusid abi saamiseks Rooma poole. Traditsiooni järgi läkitasid roomlased sinna saadikud. Nood pidid gallidelt nõudma, et gallid ei tungiks kallale inimestele, kes pole neile mingit kurja teinud. Kuid saadikud ei piirdunud läbirääkimistega ja sekkusid võitlusse. See aga oligi gallide sõjakäigu ajendiks roomlaste vastu. Tiberi harujõekesel Allial said roomlased lüüa ja tee Rooma oli vaba. Linn vallutati ning rüüstati gallide poolt. Säilis ainult Capitolium, mille kaitsjad pärimuste järgi äratati öösel, gallide ootamatu kallaletungi momendil, Juno hanede poolt. Gallidest võidetud roomlased pidid maksma lunaraha. Mõne aja pärast lahkusid gallid Roomast, tõenäoliselt seetõttu, et nende endi asulaid ähvardasid teised keldi hõimud. Siiski seob traditsioon seda Veji võitja Camilluse edukate sõjaliste operatsioonidega, kes kutsuti pagendusest tagasi ja nimetati diktaatoriks. Pärast sõda gallidega ehitati Rooma Camilluse juhatusel üles ja ümbritseti tugevate müüridega, mille jäänused on säilinud meie ajani. Galli invasiooni tagajärjeks oli rooma mõju nõrgenemine Laatsiumis ja ajutine suhete katkemine latiini linnade föderatsiooniga, mis tollel ajal tugevnes ning kõvenes.

VII PEATÜKK

PLEBEIDE JA PATRIITSIDE VÕITLUSE LÕPULEJÕUDMINE. ITAALIA VALLUTAMINE ROOMA POOLT

Galli invasioon avaldas suurt mõju Rooma riigi seisundile. Gallide laastamistöö tabas raskesti eelkõige rahvastiku kehvemaid kihte. Ehitused nõudsid suuri summasid, sellega seoses kas-

[1] Diodoros toob kaks arvu: 4 pletronit ja 28 pletronit (pletron = 0,095 ha).

vas võlastumine, mis tolleaegsete karmide seaduste kohaselt tõi enesega kaasa orjastamise. Täheldati klassivõitluse teravnemist. Selle vastukaja leiame me jutustuses 392. aasta e. m. a. konsulist Marcus Manlius Capitolinusest, kes aitas võlgnikke ja võitis sellega plebeide hulgas populaarsuse. Patriitsid süüdistasid Manliust türanlikes taotlustes; ta mõisteti surma ja visati Tarpeiuse kaljult alla aastal 384 e. m. a.

Sellal rünnati Roomat igast küljest. Tal tuli sõdu pidada aekvidega, volskidega ja etruskidega. Rooma nõrgenemist kasutades langesid temast ära latiini liitlased ja hernikid. Mõningate latiini linnade sõjaväed, mis koosnesid osalt galli palgasõduritest, toetasid volske ja tungisid Rooma territooriumile. Palju võite nendes sõdades omistab traditsioon Marcus Furius Camillusele, keda kujutatakse suure väejuhina, ent ühtlasi ka veendunud aristokraadina, rahvatribuunide vastasena. Rea võrdlemisi lühiajaliste sõdade tulemusena õnnestus Roomal vastastest jagu saada.

Edukad sõjad viisid Rooma territooriumi laienemisele. Osa vallutatud maadest, mis moodustas ühiskondliku maafondi *(ager publicus)*, jäi jagamata, ja Rooma kodanikele jäi okupatsiooniõigus (s. t. õigus võtta tühi maatükk enda võimusesse). See fond suurenes.

LICINIUSE JA SEXTIUSE SEADUSED

Peaaegu lakkamatute sõdade ajal IV sajandi 70-ndatel ja 60-ndatel aastatel e. m. a. tugevnes pleebsi osa ja patritsiaat pidi tegema uusi järeleandmisi. Traditsiooni järgi võeti aastal 367 e. m. a. vastu rahvatribuunide Gaius Licinius Stolo ja Lucius Sextius Lateranuse kolm seadust. Licinius ja Sextius võitlesid kümne aasta jooksul pleebsile kasulike seaduste eest.

Esimese seaduse järgi arvati tasutud laenuprotsendid võla hulka, kusjuures võla ülejäänud osa võis tasuda võrdsetes osades kolme aasta jooksul; teine seadus lubas igal kodanikul hõivata (okupeerida) kuni 500 juugerit maad ühiskondlikust maafondist; kolmas seadus taastas konsulite võimu; konsulaarse võimuga sõjatribuunide asemele valiti uuesti konsulid, kusjuures üks neist pidi olema plebei.

Liciniuse ja Sextiuse seadustel oli suur tähtsus. Nad rahuldasid varakaid plebeisid, andes neile õiguse saada konsuliks valitud. Nad pidid teatud määral kergendama kehvade plebeide seisundit, kellede võlastumine kasvas eriti galli invasioonile järgnenud aastatel. Maaseaduse puhul kirjutasid Marx ja Engels, et oli olemas «eraomanduse kontsentratsioon, mis algas Roomas väga vara (tõendiks on Liciniuse agraarseadus)...» [1] On võimalik, et seadused võlgade ja maa kohta on omavahel seotud. Alluviaalne pin-

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Немецкая идеология, Соч. т. III, 1955, lk. 22.

nasekiht on Laatsiumi mõningates kohtades õhuke, peale selle on mõningates paikades tülikas teostada kuivendus- ja niisutustöid. Niisugused rajoonid olid maaharimiseks ebasoodsad, need määrati karjamaadeks. *Ager publicus*'e laienemisel hõivasid sellest teatud osa patriitsid, kes lõid suhteliselt suured karjamajandid. Kuigi patriitsid Liciniuse ja Sextiuse esimese seadusega kaotasid intressi peale antud rahalt protsendid, pidid nad jalamaid saama oma käsutusse suuri summasid, mida nad oleksid võinud kasutada karja suurendamiseks ja mis oleks tugevdanud *ager publicus*'e hulka kuuluvate maade hõivamist.

Seadus okupatsioonist pani sellele piiri ja nõrgendas ühtlasi patriitside mõju.

VÄLISPOLIITIKA AKTIVISEERUMINE

Gallide uue invasiooni oht (nad tungisid Laatsiumi aastal 360 e. m. a.) aitas kaasa latiini liidu taastumisele ning tugevnemisele. Gallid paisati tagasi, ent kui nad mõne aasta pärast uuesti kallale tungisid, siis saavutasid roomlased liidus Kesk-Itaalia teiste hõimudega nende üle otsustava võidu.

IV sajandi keskpaiku e. m. a. kujutas Rooma enesest juba Laatsiumi väga tugevat riiki. Tema välispoliitika aktiviseerus ega piirdunud nüüdsest peale ainult piiride kindlustamisega, rünnakute tõrjumisega ja latiini linnade liitlassuhete taastamisega.

Välispoliitika aktiviseerumine oli tingitud nähtavasti sellest, et suure mõju saavutasid rikkad plebeilised perekonnad, kes olid huvitatud territooriumi laiendamisest ja sidemete tugevdamisest teiste aladega. Rooma majanduslik seisund tugevnes, laienesid tema sidemed nii Itaalia teiste aladega kui ka Kreekaga ja samuti Kartaagoga; plebeiline aristokraatia, kes hakkas eriti pärast aastat 367 e. m. a. mõjuvõimu omandama, ei tahtnud nüüdsest peale piirduda traditsiooniliste sidemetega, endise poliitikaga, mis ei ulatunud üle Laatsiumi piiride. Erilise tähtsuse omandasid sidemed Kampaaniaga. Viimasele laiendasid tollal oma mõju samniidid, kes olid tolleks ajaks organiseerinud sabelli hõimude sõjaka föderatsiooni.

KAMPAANIA LIITMINE

Aastast 354 e. m. a. oli Rooma samniitidega liidus, kuid see liit polnud kindel. Samniitide poolt loodud föderatsioon hõlmas suurema territooriumi kui latiini oma; samniidi sõdalased paistsid silma vapruse poolest. Kuid latiini föderatsiooni eeliseks, kelle eesotsas seisis Rooma, oli tema suurem tsentraliseeritus, ja ka majanduslikus mõttes seisid roomlased ja nende liitlased kõrgemal samniitidest, kellel oli säilinud ürgkogukondliku korra jooni. Juba V sajandil e. m. a. laiendasid samniidid oma võimu Kampaaniale, nende poolele läks üle Capua linn. Capua suurmaapidajad, kes said samniidi vallutuse tagajärjel kannatada, pöördusid abi saami-

seks Rooma poole ja andsid oma linna tema kaitse alla. See tekitas Esimese Samniidi sõja, mis kestis aastast 343 kuni aastani 341 e. m. a. ja lõppes Rooma võiduga.

LATIINI SÕDA

Rooma tugevnemine pärast Capua liitmist ja võit samniitide üle viisid antagonismi teravnemisele tema ja latiini linnade vahel. Latiini ülikkond sepitses Rooma vastu vandenõu ja Rooma senatisse kutsutud erinevate linnade esindajad tulid välja nõudmistega, et üks konsuleist olgu latiin ja ka pool senatit koosnegu latiinidest. See nõudmine tekitas Roomas meelepaha ja selle tulemusena puhkes Latiini sõda, mis kestis aastail 340—338 e. m. a. Üles tõusid peaaegu kõik latiini linnad. Nendega ühinesid kaapualased. Eriti visalt pani vastu mereäärne Antiumi linn. Sõda lõppes Rooma võiduga ja uute suhete kehtestamisega Laatsiumis.

Võit kindlustas Rooma juhtivat positsiooni Kesk-Itaalias. Võidu peatulemuseks oli latiini liidu likvideerimine ja latiini linnade sundföderatsiooni loomine. Iga linna peeti Rooma liitlaseks, kuid ühtlasi keelati igal linnal liit teise linnaga.

Roomale lähimad linnad läksid tema koosseisu ja nende elanikud tunnistati roomlastega võrdõiguslikeks, teiste latiini kogukondade asukad võrdsustati roomlastega tsiviilõiguse osas, kuid neile ei antud hääletamisõigust rahvakoosolekul. Ainult kahte linna (Tibur ja Praeneste) koheldi kui Rooma liitlasi. Nõnda pandi alus ladina kodanikkonnale (vt. allpool lk. 117).

SAMNIIDI SÕJAD

Uuesti ja sedapuhku kindlalt kinnitasid roomlased kanna Kampaanias, mis viis uuele suhete teravnemisele samniitidega, ja kui roomlased anastasid Neapolise, algas Teine Samniidi sõda (327—304 e. m. a.).

Sõja algus, millal roomlased tegutsesid samniidi garnisonide vastu Kampaania linnades, oli Roomale edukas. Roomlaste poole tulid üle lukaanlased ja apuullased. Need pidid tungima Samniumi ida poolt, samal ajal kui Rooma teostas operatsiooni läänes. Kuid roomlastel oli neile harjumatutes mägismaastiku tingimustes ebatavaliselt raske sabelli hõimude föderatsiooniga sõdida ja esimestele võitudele järgnes raske lüüasaamine. Aastal 321 pidi Caudinae mäekurus ümberpiiratud Rooma sõjaväge andma end võitja meelevalla alla. Selle lüüasaamise tulemusena pidid roomlased okupeeritud linnadest lahkuma ja andma kuni lepingu kinnitamiseni pantvange. Enne 316. a. ei toimunud sõjategevuses murrangut. Roomlased muutsid taktikat, reorganiseerisid sõjaväe. Uuenduste tulemusena saavutasid Rooma sõjaväed samniitide ja nende liitlaste üle rea võite.

Samniitide ja nende liitlastega sõlmitud rahu põhjal said roomlased rea territooriume kolooniate rajamiseks, kuid samniidi föderatsioon jäi püsima ja Rooma sõlmis sellega uuesti lepingu.

Aastal 299, pärast pikemat vaheaega, tungisid etruskidega ühinenud gallid Rooma enese territooriumini. Rasket olukorda kasutasid samniidid, kes panid uuesti maksma oma mõju Lukaanias, Roomaga varem liidus olnud alal. See sai Kolmanda Samniidi sõja (298—290 e. m. a.) ajendiks. Sõjalised operatsioonid toimusid Itaalia erinevates rajoonides. Eriti ohtlik oli roomlaste olukord põhjas, Umbrias, kus galli väeüksustega tugevdatud samniidi armee pidi ühinema etruskidega. Pärast seda, kui roomlased tungisid Etruuriasse, lõid etruskid keltidest lahku, samniitide ja gallide üle aga saavutasid roomlased Sentinumi lahingus (296. a.) otsustava võidu, mis tegelikult määraski Itaalia saatuse. Etruuriaga sõlmiti rahu, sõda samniitidega aga lõppes võiduga.

Samnium oli sunnitud Roomaga liidu sõlmima. Sabelli föderatsioon oli sõja tõttu nii tugevasti nõrgenenud, et roomlased alistasid sabiinlased täielikult. Suurem osa nende maadest läks võitjate kätte, säilinud linnad aga läksid Rooma riigi koosseisu, kusjuures nende elanikud said piiratud Rooma kodanikuõigused — *civitas sine suffragio,* s. t. kodanik ilma hääletamisõigusteta. Alistusid ka Picenumi elanikud. Nende alale Aadria mere rannikul asutati ladina koloonia Adria, mis pani alguse Rooma vägevusele Itaalia idarannikul. Roomlased valitsesid nüüd Kesk-Itaaliat. Galli hõimud paisati põhja poole, etruski linnad aga olid sunnitud Roomaga liidu sõlmima.

PLEBEIDE JA PATRIITSIDE VÕITLUSE TERAVNEMINE

Samniidi sõdade ajal jätkus võitlus pleebsi ja patritsiaadi vahel. Traditsioon jutustab reast võlgnike kasuks tarvitusele võetud abinõudest; eriline tähtsus oli Poeteliuse seadusel (326. a. e. m. a.), mille järgi võlgnik vastutas võlausaldaja ees oma varandusega, mitte aga isikuga. Sellega hävitati võlaorjus Rooma kodanike suhtes.

Suurt osa etendas 312. aasta tsensori Appius Claudiuse tegevus. Ta ehitas esimese tee *(via Appia),* mis ühendas Roomat Capuaga ja millel oli suur tähtsus võitluses samniitidega. Tema ehitas ka esimese akvedukti, mis tõi Rooma joogivett.

Appius Claudius protežeeris vabakslastuid ja linnaplebeisid ja kaitses tõenäoliselt kaubanduslik-liigkasuvõtlike ringkondade huve. Appius Claudius oli vaenujalal Fabiustega, kes etendasid tollal Rooma poliitilises elus suurt osa. Vastukaaluks vanale aristokraatiale kandis Appius Claudius tsensorina senati nimekirja endiste vabakslastute lapsi; peale selle lubas ta vaestel kodanikel registreeruda mitte üksnes linnatriibustesse, vaid ka maatriibustesse. Sellega loodi soodsad tingimused vabakslastutele, kes maavaldust omamata võisid registreeruda mistahes triibusesse ja said

sellisel moel võimaluse mõjutada rahvakoosolekute otsuseid.[1] Selle põhjal võib öelda, et faktiliselt võrdsustati rahaline tsensus maatsensusega. On täiesti võimalik, et sellesse aega kuulub niinimetatud Serviuse konstitutsiooni lõplik redaktsioon.

Appius Claudiusele omistatakse ka rea teiste abinõude tarvituselevõtmist. Ta täiendas ladina alfabeeti, muutis Heraklese erakultuse üldroomalikuks kultuseks, oli õigusteaduse üheks rajajaks.

Ediil Gnaeus Flavius, vabakslastu poeg, kes oli Appius Claudiuse protektsiooni all, avaldas aastal 304 e. m. a. kohtuvormelid *(legis actiones)* ja tegi kalendri kõigile teatavaks. See abinõu oli suunatud pontifekside preestrikolleegiumi vastu, keda peeti õiguse ainsateks asjatundjateks ning interpreteerijateks ja kelle valduses oli töö- ja puhkepäevade keerulise süsteemiga kalender. IV sajandi algul e. m. a. muutusid plebeidele kättesaadavaks kõik ametikohad, aastal 300 võeti vastu vendade Ogulniuste seadus, mille põhjal plebeid pääsesid ka pontifekside ja augurite kolleegiumi. Siiski määrati esimene pontifeks plebeide hulgast alles aastal 252 e. m. a.

HORTENSIUSE SEADUS

Aastal 287 e. m. a. teravnes Roomas uuesti poliitiline võitlus. Ülestõusnud plebeid siirdusid jällegi Janiculumile (küngas Tiberi paremal kaldal). Diktaatoriks valitud Quintus Hortensius kehtestas seaduse, mis kinnitas ühe punkti Valeriuse ja Horatiuse seadustest aastast 449 e. m. a. Selle põhjal omandasid triibuste koosolekul *(comitia tributa)* pleebsi tehtud otsused seaduse jõu ega vajanud senati järgnevat heakskiitmist *(auctoritas)*.

Hortensiuse seadust peetakse kokkuleppeliselt plebeide ja patriitside vahelise võitluse ajaloo lõpetamiseks, mis viis orjapidajate klassi konsolideerumisele.

ROOMA JA TARENTUM

Pärast võitu samniitide üle sattusid roomlased vahetusse kokkupuutesse Lõuna-Itaalia kreeka linnadega. III sajandi algul e. m. a. oli Itaalias kõige tähtsamaks kreeka linnaks Tarentum, mis oli kuulus oma rikkuse poolest ja mis kaitses visalt oma sõltumatust. Algselt oli linna poliitiline kord rangelt aristokraatlik, kuid hiljem kindlustus Tarentumis demokraatlik kord; ometi asus võim rikaste kaupmeeste (liigkasuvõtjate) ja laevaomanike käes. Tarentumil polnud oma sõjaväge ja ta kasutas kreeka palgasõdurite abi. Apenniini poolsaare kaguosas tuli kreeklastel pidada lakkamatuid sõdu naaberhõimudega, kes katsusid mere äärde tungida.

III sajandi algul e. m. a. püüdis Tarentum laiendada oma mõju

[1] Aastal 304 e. m. a. registreeriti vabakslastuid uuesti ainult nelja linnatriibusesse.

eelkõige Lõuna-Itaalia teistele kreeka linnadele. Pärast seda, kui sabelli hõimud said võitluses Roomaga lüüa, tugevdasid nad oma survet kreeka linnadele. Viimastel polnud aga tahtmist ei sabelli hõimudele alistuda ega ka Tarentumi hegemooniat tunnustada.

Lukaanlaste kallaletungi ajal pöördus Thurii linn abi saamiseks Rooma poole ja astus temaga liitu. Roomlased saatsid talle abiks sõjaväe, kes saavutas lukaanlaste üle võidu, mille järele Thuriisse jäi rooma garnison. Varsti jäid rooma laevad, mis suundusid Aadria merele, Tarentumi sadamasse ankrusse. Tarentumi elanikud nägid selles roomlastega varemalt sõlmitud lepingu rikkumist, tungisid rooma laevadele kallale ja lasksid osa neist põhja. Pärast seda vallutasid tarentumlased Thurii ja sundisid rooma garnisoni linnast lahkuma. Aastal 280 e. m. a. läkitasid roomlased Tarentumisse saadikud, kuid neid teotati seal, ja see saigi sõjakuulutuse ajendiks. Nõnda viis Rooma tungimine Apenniini poolsaare idarannikule sõjani Tarentumiga.

SÕDA PÜRROSEGA

Võitluseks Roomaga pöördus Tarentum abi saamiseks ühe tolle aja suurima väejuhi Epeirose kuninga Pürrose poole. Aastal 280 e. m. a. maabus ta Itaalias sõjaväega, mis koosnes hästi väljaõpetatud jalaväelastest, ratsaväelastest ja 20 sõjaelevandist, kelle rakendamine oli uuenduseks tolle aja sõjatehnikas.

Esimene lahing roomlaste ja Pürrose vahel, mis lõppes viimase võiduga, toimus veel samal aastal Heraclea lähedal. Suurt osa etendasid selles sõjaelevandid, kellede vastu roomlased ei osanud veel võidelda.

Pärast seda võitu läksid lukaanlased ja samniidid Pürrose poole üle. Tema võimu all olid peaaegu kõik Lõuna-Itaalia kreeka linnad. Läbi Samniumi ja Kampaania minnes tungis Pürros Laatsiumi piiridesse, kuid ei leidnud siin latiinide poolt toetust. Roomlased aga koondasid Laatsiumi suured sõjajõud, nii et Pürros oli sunnitud oma vägedega tagasi minema ja Tarentumisse siirduma.

Järgmisel aastal (279 e. m. a.) saavutas Pürros roomlaste üle uue võidu Ausculumi juures Apuulias, kuid nii suurte kaotuste hinnaga («Pürrose võit»), et ta läkitas saadikud Rooma ettepanekuga rahu sõlmida. Senat aga lükkas selle ettepaneku tagasi. Selleks ajaks oli Rooma astunud läbirääkimistesse Kartaagoga ja sõlminud viimasega lepingu, mille järgi mõlemad pooled kohustusid teineteist aitama ja ilma vastastikuse nõusolekuta kreeklastega mitte rahu sõlmima.

Varsti läks Pürros tarentumlastega tülli, lahkus Itaaliast ja siirdus Sitsiiliasse õnne otsima, kuhu teda kutsusid kreeka linnade elanikud. Algul õnnestus Pürrosel anastada peaaegu kõik Kartaago valdused Sitsiilias. Ta kavatses suure laevastiku eesotsas rünnata vastaseid Aafrikas eneses ja anda neile seal otsustav hoop, kuid see oleks nõudnud tohutu suuri ohvreid Sitsiilia kreeka linnadelt;

pealegi hakkas Pürros Sitsiilias valitsema nii, nagu valitsesid hellenistlikud kuningad oma võimualuseid maid. Selle tulemusena hakkasid Pürrosega rahulolematud Sitsiilia kreeklased suhtlema kartaagolastega. Kartaago sõjavägi ilmus uuesti Sitsiiliasse ja peagi pöördus Pürros Itaaliasse tagasi. Tema äraoleku ajal pidasid roomlased vahelduva õnnega sõda tarentumlastega, kes olid raskes olukorras. Pürrose ilmumine Itaaliasse sundis roomlasi algul taganema, kuid 275. a. toimus Beneventumi juures Epeirose kuninga armee ja Rooma sõjavägede vahel otsustav lahing. Rooma vibukütid suutsid kohutada elevante, sundida neid tagasi pöörduma ja ajada segi vaenlasväe read. Roomlased saavutasid otsustava võidu ja said tohutu suure sõjasaagi. Pürros oli sunnitud Epeirosesse tagasi minema ja hukkus peagi (272. a. e. m. a.).

Pürrose ilmumine algul Itaaliasse, pärast Sitsiiliasse rääkis sellest, et ta taotles ulatusliku ning võimsa läänepoolse suurriigi loomist. Pürros tegutses mitte ainult palgasõdurite armee ülemjuhatajana, vaid nende vallutusplaanide ühe teostajana, mis Makedoonia Aleksandrilt tema järglastele üle tulid. Sõda Roomaga tarentumlaste palgasõdurina, samuti ka sõda Sitsiilias kartaagolastega olid ainult ulatuslike plaanide teostamise vahendiks. Pärast Pürrose lüüasaamist pühendasid Rooma ja Kartaago kogu jõu oma positsioonide taastamisele ning tugevdamisele.

Aastal 272 e. m. a. andis Pürrose poolt Tarentumisse jäetud garnison linna roomlastele üle. Tarentumlased olid sunnitud oma laevad roomlastele välja andma ja linnamüürid maha lõhkuma. Samal aastal alistusid Roomale samniidid, lukaanlased ja brutid, kes sõdisid Pürrose poolel. Aastal 270 e. m. a. võeti ära Regium, kus oli end kindlustanud mässuline Kampaania leegion, aastal 265 e. m. a. aga vallutasid roomlased etruski linna Volsinii, ja sellega oli Itaalia vallutamine lõpule viidud.

1. Sotsiaal-majanduslikud suhted III sajandi algusel e. m. a.

Rooma võimsuse laienemine vastas ajaloolise arengu vajadustele. See oli seotud orjapidamise arenguga, ürgkogukondliku korra väljatõrjumisega ja orjandusliku elulaadi kindlustamisega. Seepärast osutuski Roomas tootmissuhete põhiliseks jooneks orjanduslike suhete sissetungimine ja vanade, patriarhaalsete suhete hävimine. Nõnda kaotas orjandus oma patriarhaalse iseloomu. Pärast aastat 326 e. m. a. ei etendanud võlaorjus Roomas enam mingit osa. Orjade arv ei võinud olla eriti tähelepanuväärne, kuid sõjad suurendasid orjade juurdevoolu; aastal 367 e. m. a. kehtestatud maks orjade vabakslaskmise puhul viitas orjakaubanduse arengule.

Orjanduslik elulaad omandas üha suurema tähtsuse ka Itaalia teistel aladel. Itaalia ei seisnud ju kõrval teiste Vahemeremaade arengust, sest nii kreeka ekspansioon kui ka kartaago ekspansioon Vahemere läänepoolsetel aladel tähendas orjandusliku elulaadi levimist.

Majanduslikus suhtes seisid Itaalia alad erinevatel arenguastmetel. Kui kreeka linnad asusid juba VI—VII sajandil e. m. a. majanduslikus mõttes kõrgel tasemel, siis Kesk-Itaalia hõimud olid paljuski veel ürgkogukondliku korra staadiumis.

Majanduse aluseks Roomas ja üldse Itaalias oli põllundus. Rooma riigi maafondi *(ager Romanus)* kuulusid nii *ager publicus* kui ka eramaad. IV sajandile e. m. a. on iseloomulik riikliku kogukondliku omandi olemasolu ja eraomanduse areng. «Kogukondlik omand — riikliku omandina, *ager publicus*'ena — on lahutatud... eraomandusest. Üksikinimese enese omand ei osutu vahetult... kogukondlikuks omandiks.» [1] Nii varajasema kui ka hilisema Rooma agraarseadusandluse mõte seisnes eelkõige selles, et tagada võimalikult suuremale arvule kodanikele pärandatav maavaldus.

Orjapidamise ja liigkasuvõtmise areng viis maaomandi kontsentratsioonini, talupoegkonna maatustumiseni ja katseteni laiendada maaomandit faktiliselt riikliku maafondi *(ager publicus)* arvel. Pleebsi juhid astusid nende katsete vastu välja, kaitstes väike- ja keskmaapidajate huve. Vallutused, millega kaasnesid alistatud hõimu maade konfiskeerimised, ainult aeglustasid seda protsessi, kuid ei suutnud teda seisma panna, kuna parimad maad anastati ülikkonna esindajate poolt; viimaste seas oli sageli isegi neid, kes astusid välja plebeide poolel. Siin võib viidata Liciniusele, kes traditsiooni järgi mõisteti hukka selle eest, et ta rikkus tema enese initsiatiivil vastuvõetud seadust maamaksimumist.

Vahetusmajandus arenes vabariigi varajasel perioodil võrdlemisi aeglaselt. Nagu eespool on näidatud [2], iseloomustas V sajandit e. m. a. käsitööstusliku tootmise langus, vahetuse ja kaubanduslike sidemete kängumine ja isegi tagasipöördumine varajaste primitiivsete vormide juurde. Arheoloogilised andmed näitavad, et niisugune olukord kestis IV sajandi esimese veerandi lõpuni e. m. a. Sellest ajast peale hakkas ilmuma Faleriist (Etruurias), Kampaaniast ja Apuuliast sisseveetud värvilist keraamikat. Suurel arvul on säilinud jäänuseid terrakota ohvrianumatest, mis annavad tunnistust Kesk-Itaalia keraamikatoodete, eelkõige Apuulia kaunifiguurilise keraamika mõjust. Rooma oli seotud Kesk-Itaaliaga peamiselt Praeneste ja Falerii kaudu, võib-olla pärinesid sealt ka meistrid, kes Roomas töötasid, kuigi on põhjust oletada, et tekkisid ka kohalikud käsitöölised. Nõnda oli ühele kastile kir-

---

[1] *К. Маркс*, Формы, предшествующие капиталистическому производству, «Вестник древней истории» № 1, 1940, lk. 12.

[2] Vt. lk. 88.

jutatud: «*Novios Plautios med Romai fecid*» («Tegi Novios Plautios Roomas»).

III sajandil e. m. a., kui tugevnes Rooma poliitiline mõju, võib märgata edasiminekut ka keraamikas. Rooma tooted kopeerisid veel Kampaanias, Apuulias ja Sitsiilias valmistatud eeskujusid, kuid ühtlasi ilmnesid Rooma käsitöös ka iseseisvad jooned. Nüüd vahetusid osad: Praenestesse ja Calesisse ilmusid Rooma tooted, ja kohalikud käsitöölised matkivad Rooma eeskujusid. Võrdlemisi vähe leidub sellesse perioodi kuuluvaid tooteid väärismetallidest, kuigi neid mainitakse kirjanduslikes allikates. Elu Roomas paistis silma veel lihtsuse poolest ja varanduslikud vahed ei avaldunud nii teravalt kui järgneval ajastul. Kuid Rooma muutumine Itaalia poliitiliseks tsentrumiks kiirendas ka tema majanduslikku arengut.

Vahetuse suhteliselt aeglasest kasvust annavad tunnistust ka numismaatika kohta käivad andmed. Kaua aega olid roomlastel rahana käibel töötlemata vasetükid (*aes rude*), äärmiselt ebamugavad käibevahendid. Alles IV sajandi teisest poolest e. m. a. hakati neile andma kangikeste vormi koos härja, peegasuse või kotka rohmaka kujutusega (*aes signatum*). Pärast Kampaania linnade liitmist hakkasid Roomas ringlema Kampaania mündid. Alles pärast Latiini sõda algab vaskmüntide regulaarne vermimine. Rahasüsteemi ühikuks oli ass, naelaraskune (327 grammi) ümmargune münt Januse ja laevaninade kujutusega (*aes grave*). Samniidi sõdade ja Pürrose sõja ajal vermiti Kampaanias spetsiaalse tellimuse peale Rooma jaoks hõbemünte kirjaga Roma või Romano. Alles aastast 268 e. m. a. läksid roomlased üle iseseisvale hõbemüntide vermimisele. Sõdade tulemusena olid koondunud riigikassasse hõbeda tagavarad; peale selle nõudsid vahetuse areng ja Rooma poolt loodud Itaalia föderatsiooni huvid ühist raha. Kehtestati hõbeda suhe pronksisse kui 1:120. Uut hõbemünti nimetati teenariks; see vastas atika drahmile ja võrdus 10 pronksassiga. Hõbepeenrahaks oli sesterts, mis võrdus veerandteenariga. Teenar muutus ülditaalialikuks mündiks. Mõned kreeka linnad jätkasid veel hõbemüntide vermimist, kuid viiekümne aasta jooksul tõrjuti need Rooma teenari poolt välja.

Orjapidamise ja vahetusmajanduse areng viis liigkasuvõtliku kapitali tugevnemisele. Plebeidel õnnestus saavutada võlaorjuse kaotamine, kuid mitmel korral väljaantud seadused liigkasuvõtmise vastu ei suutnud selle rõhumise tugevnemist peatada.

PLEBEIDE JA PATRIITSIDE VAHELISE VÕITLUSE TULEMUSED

Plebeide ja patriitside võitlus viis selleni, et poliitiliste õiguste poolest võrdsustati alam seisus kõrgema seisusega. Selle tulemusena kujunesid uued suhted. Patriitsid jäid oma privileegidest

ilma. Kuid sotsiaalses ja majanduslikus suhtes polnud pleebs homogeenne. Oma sissetulekute ja elulaadi poolest oli pleebsi ladvik lähedane patritsiaadile ja saavutas viimasega võrdsustamise ka poliitilistes õigustes. Pleebsi võitu ei saa vaadelda kui demokraatlike algete piiratud võitu: kasu said rikkad plebeilised sugukonnad, s. t. pleebsi privilegeeritud osa, kes sulas pikkamööda ühte säilinud patriitslike sugukondadega ja moodustas IV sajandi lõpuks e. m. a. ühtse privilegeeritud sotsiaalse rühmituse — nobiliteedi.[1] See oli võitluse üks peamisi tulemusi.

Plebeiline mass saavutas personaalõiguste tunnustamise, kuid vaevalt küll tema majanduslik olukord paranes. Väljapääsu sellest otsisid plebeide juhid vallutustest. Uute Itaalia maade vallutamine aitas vähese maaga plebeisid teatud määral rahuldada. Edaspidi aitasid oma mõõtmetelt erakordsed sõjad pleebsi kõige aktiivsema osa tähelepanu enesele tõmmata, ja III sajandi 30-ndaiks aastaiks e. m. a. pole enam andmeid kokkupõrgetest aristokraatia ja pleebsi vahel.

NOBILITEET

Sellest hoolimata, et uus aristokraatia — nobiliteet — koosnes nii patriitsidest kui ka rikastest plebeidest, ei kaotanud patritsiaat oma poliitilist tähtsust. Tema mõju põhines suurmaavaldusel, arenenud klientlikel sidemetel, ühe ja sama sugukonna esindajate vastastikusel toetusel. Mõningatele sugukondadele oli omane teatud poliitiline liin. Nii esinesid Fabiused aristokraatliku poliitika kompromissitute pooldajatena. Aemiliustele oli iseloomustav kompromissipoliitika plebeide suhtes. Mõjukate sugukondade silmapaistvad tegelased panid väga sageli kõrgetele ametikohtadele oma sugulasi, langusid ja isikuid, kes olid nendega klientlikes suhetes. Vastavalt pleebsi tugevnemisele ilmusid patriitslike sugukondade kõrvale silmapaistvad plebeilised sugukonnad, kelle poliitika meenutas patriitsisugukondade oma. IV sajandil e. m. a. olid eriti mõjukad Liciniuste, Liviuste ja Genuciuste sugukonnad. Erandiks olid juhud, millal kerkisid esile inimesed, kes polnud seotud ei patriitsliku ega plebeilise aristokraatiaga, nagu Manius Curius Dentatus, väejuht Kolmanda samniidi sõja ja Pürrose sõja ajal; tema saavutas kõrge koha tänu oma isiklikele omadustele ja pleebsi toetusele.

Rooma nobiliteet oli tihedalt seotud latiini ja mõningate Itaalia linnade aristokraatlike sugukondadega. Varajasel perioodil võeti

[1] Terminil «nobiliteet» on ladina keeles mitmesugune tähendus. Mõnikord tähendab ta ülikkonda üldse, mõnikord on tal kitsam tähendus. Mõned uurijad väidavad, et sõnaga «nobiles» ei nimetatud mitte kõiki senaatoriseisuse liikmeid, vaid ainult kõige silmapaistvamaid, neid, kes pärinesid konsuli ametikohal olnud inimestest. Sellel tähelepanekul on mõningane alus. Kuid meie kasutame sõna «nobiliteet» kogu Rooma ülikkonna, senaatorliku aristokraatia tähenduses.

latiini ja sabiini sugukondi patritsiaadi koosseisu. Tõenäoliselt oli aga Claudiuste sugukond viimane, kellele see au osaks sai. Alates V sajandi keskpaigast e. m. a. arvati latiini, hiljem aga ka mitmesugused Itaalia sugukonnad Rooma pleebsi hulka. Kuid mõned neist kuulusid Rooma nobiliteedi koosseisu (Ogulniused ja Perpernad pärinesid Etruuriast, Fulviused ja Mamiliused Tusculumist, Atiliused Kampaaniast jne.), teistega oli Rooma nobiliteet sugulus- ja ärisuhetes. Ühed ja teised sugukonnad olid seotud «külalislahkuse» lepinguga *(hospitium)*.

2. Rooma riiklik kord III sajandi algusel e. m. a.

Rooma poliitilist ajalugu V—IV sajandil e. m. a. iseloomustab vabariikliku korra tugevnemine ja plebeide võitlus selle demokratiseerimise eest. Kuid pleebsi edust hoolimata jäi riigikord oma põhiolemuselt endiselt aristokraatlikuks. Kuigi Rooma oli alistanud kogu Itaalia, säilitas ta linnriigi iseloomu.

KOMIITSID

Rooma kogukonnal oli kolme liiki rahvakoosolekuid. K u r i a a t s e d k o m i i t s i d kaotasid oma tähtsuse juba vabariigi alguseks. Neile jäi perekonnaõiguse mõningate küsimuste — adopteerimise ja testamentide kinnitamise — otsustamine, ent samuti magistraatidele kõrgeima võimu *(imperium)* andmine. Viimane polnud muud midagi kui formaalne tava ja vabariigi lõpul asendasid kuriaatsete komiitside liikmeid kolm augurit kolmekümne liktoriga, kes esindasid tõenäoliselt kuuriaid.

Kõrgeimaks organiks olid t s e n t u r i a a t s e d k o m i i t s i d, mis kõrgeimate magistraatide (konsulite, diktaatorite, preetorite) poolt kokkukutsutuina säilitasid endiselt relvastatud rahvakoosoleku näilisuse, ja kogunetigi tsentuuriate kaupa, nagu see oli kehtestatud Servius Tulliuse reformiga. Varajasel perioodil langes sõjaline organisatsioon ühte poliitilisega. Hiljem säilis see igandina. Koosolek kutsuti kokku väljaspool linnapiire Marsi väljakule. Kodanikud kogunesid koidikul, esialgu olid nad kõik relvastatud. Janiculumil pandi lehvima punane lipp, mis võeti maha, kui Roomat mingi hädaoht ähvardas. See komme tekkis ajal, kui Roomat ähvardasid igast küljest rünnakutega ta naabrid, ent see säilis ka siis, kui kogu Itaalia oli alistatud Roomale ja sõjalised operatsioonid toimusid kaugel väljaspool Apenniini poolsaare piire. Hääletamine toimus tsentuuriate kaupa, kusjuures igal tsentuurial oli üks hääl. Tsenturiaatsed komiitsid valisid konsulid, preetorid ja tsensorid. Tsenturiaatsete komiitside otsus oli seaduseks *(lex)*, mis jõustus pärast selle heakskiitmist senati poolt *(auctoritas patrum)*. Kuid hiljem, rea seaduste tulemusena, vabastati komiitside otsused sellest seaduse obligatoorsest heakskiitmisest

senati poolt, mis järgnes seadusprojekti vastuvõtmisele. Pärast Hortensiuse seadust siirdus seadusandlik tegevus järk-järgult tribuutsetele komiitsidele, ja üksnes sõja ja rahu küsimusi käsitleti alati tsenturiaatsete komiitside poolt. Serviuse konstitutsiooni põhjal oli nendel komiitsidel otsustav tähtsus kõrge varandusliku tsensusega kodanikel.

Alates V sajandi keskpaigast e. m. a. omandasid tähtsuse koosolekud triibuste järgi — tribuutsed komiitsid *(comitia tributa)*. Algselt võtsid neist osa ainult plebeid, kes kogunesid triibuste kaupa plebeilisi magistraate valima. Hiljem kutsuti plebeiliste koosolekute *(concilia plebis)* kõrval territoriaalsete triibuste kaupa kokku kõikide kodanike koosolekuid.

Kauges minevikus valisid tribuutsed komiitsid ainult alamaid magistraate (ediile ja kvestoreid), kuid aja jooksul suurenes nende osa vabariigi seadusandlikus tegevuses. Pärast mitut seadust, milledest viimase kehtestas Hortensius, määrati kindlaks, et pleebsi otsus triibuste kaupa omab seaduse jõu, s. t. on võrdne tsenturiaatsete komiitside otsusega ega vaja senati heakskiitu. Tribuutsed komiitsid toimusid mitmes kohas: forumil, Capitoliumil, mõnikord linna taga. Vabariigi lõpuperioodil toimusid tribuutsed komiitsid magistraatide valimiseks Marsi väljakul. Neid kutsusid kokku ja juhatasid kuruulsed magistraadid (konsul, diktaator, preetor, kuruulne ediil) või plebeilised magistraadid (rahvatribuun, plebeiline ediil). Esimesel juhul nimetati koosolekut *comitia tributa,* teisel juhul — *concilia plebis*. Hääletamine toimus triibuste kaupa. Arvesse võeti üksiktriibuse hääl. Kui ettepaneku poolt oli hääletanud 18 triibust, muutus see seaduseks, kuna kõiki triibuseid kokku oli 35. (Algul nimetati otsust *plebiscitum,* hiljem — *lex plebeive scitum* või lihtsalt *lex.) Concilia plebis* valis triibuste kaupa rahvatribuunid.

Rahvakoosolekutel toimusid magistraatide valimised ja otsustati vaid tähtsamaid küsimusi. Istungite läbiviimise kord välistas küsimuste igakülgse arutamise võimaluse. Erinevat liiki rahvakoosolekute kompetentsisfäär polnud täpselt piiritletud. Sellest tingituna oli rahva vahetu mõju poliitilisele elule piiratud. Tegelikult olid Rooma kodanikud poliitilisest initsiatiivist ilma jäetud, kuna rahvakoosolekutel otsustati vaid neid küsimusi, mida tõstatasid koosolekuid kokkukutsunud magistraadid. Poliitilise elu jooksvad küsimused lahendasid magistraadid ja senat.

MAGISTRATUURID

Magistratuurid jagunesid ordinaarseteks (tavalisteks) ja ekstraordinaarseteks (erakorralisteks). Magistraat, nagu näitab sõna ise (*magister* — ülem), seisis rahvast kõrgemal, koos rahvaga osutus ta riikliku «majesteetlikkuse» kandjaks. Tema solvamine võrdus rooma rahva ülevuse solvamisega. Oma ametisoleku ajal ei saadud magistraati vastutusele võtta ega vallandada. Magistraadi

kohustuste täitmine polnud teenistus, vaid *honor* — au, lugupidamine. Kõik magistratuurid olid tasuta, valitavad, tähtajalised (peale tsensori valiti kõik ordinaarsed magistraadid üheks aastaks), peale diktatuuri olid kõik kollegiaalsed. Ühenimelised magistratuurid olid võrdõiguslikud. Üldist võimumõistet tähistati terminiga *potestas*; kõrgeim võim, mis sisaldas eneses sõjaväe ülemjuhatuse, kõrgeima tsiviilvõimu, ent samuti ka teatud religioosseid funktsioone (auspiitside õigus), kandis nimetust *imperium*.

Plebeide pääsemine kõikidesse magistratuuridesse, peale mõningate preesterlike ametikohtade, ei omanud poliitilist tähtsust, ei tähendanud veel Rooma ühiskondliku korra täielikku demokratiseerimist. Magistratuuride tasutus oli selle pandiks, et need ametikohad polnud faktiliselt vaestele plebeidele kättesaadavad. Valiti ainult rikkaid plebeisid. IV sajandi lõpul e. m. a. valiti magistraadid tavaliselt nobiliteedi hulgast.

Magistraatide võimupiirid olid laiad, kuid magistraadid ei tegutsenud tavaliselt oma huvides, vaid neid esile nihutanud gruppide, eelkõige vanade sugukondlike korporatsioonide huvides. Marxi sõnade järgi osutusid rooma sugukonnad vabariigi perioodil seisuslike organisatsioonide omapäraseks vormiks. Magistraadid tegutsesidki oma sugukondade, s. t. teatud seisuslike korporatsioonide huvides. Kõik magistratuurid olid linnalised, vahetult linnaga sidusid neid tavad ja traditsioonid. Oma volitused võisid magistraadid saada ainult Roomas eneses.

ORDINAARSED MAGISTRATUURID

K a k s k o n s u l i t, keda nimetati ka *praetores, judices*, olid algselt ainsateks valitavateks magistraatideks, neile kuulus kogu võimutäius. Pärast teiste valitavate ametiisikute ilmumist jäid konsulid kõrgeimateks magistraatideks, neile kuulus *imperium majus*, s. t. kõrgeim tsiviilvõim, sõja ajal aga juhatasid nad sõjavägesid. Liciniuse ja Sextiuse seaduste järgi (aastal 367 e. m. a.) hakati ühte konsulit valima plebeide hulgast. Kõrgeima võimu tundemärgina käisid konsuli ees 12 liktorit kepikimpudega *(fasces)*, milledesse väljaspool linnapiiri pisteti kirved. Väljaspool Roomat oli konsuli võimutäius igas suhtes piiramatu, kaasa arvatud Rooma kodanike elu ja surma puudutavad küsimused, samal ajal kui linnas piirati konsulite õigusi kindlaksmääratud normide kohaselt.

Alates aastast 366 e. m. a. saavutasid patriitsid selle, et nende keskelt valiti ü k s p r e e t o r, kellel oli *imperium minus* ja kes osutus konsulite nooremaks kolleegiks *(collega minor)*, nende asetäitjaks. Ta võis sõjaväge juhatada, kuid preetorite peamiseks kohustuseks oli *custodia urbis*, s. t. korra hoidmine linnas; sellest kujunes välja kriminaal- ja tsiviiljurisdiktsioon, mis muutus hiljem preetori põhikompetentsiks. Preetori ees käisid tavaliselt kuus

liktorit; nendel juhtudel, kui ta pidas kohut Roomas, oli tema juures kaks liktorit. Plebeidele muutus preetoriamet kättesaadavaks aastast 337 e. m. a.

Alates aastast 443 e. m. a. hakati valima kahte tsensorit, algselt ainult patriitside hulgast. Need valiti iga viie aasta tagant poolteiseks aastaks. Nende kompetentsi kuulus tsensuse kindlaksmääramine ja kodanike jaotamine triibuste ning tsentuuriate kaupa, Oviniuse seaduse järgi (umbes 312. a. e. m. a.) aga hakkasid nad koostama ka senaatorite nimestikke. Peale nende korraldusvõtete sooritamist panid tsensorid oma volitused maha. Seoses kohustustega kujuneb tsensorite uus funktsioon — kommete silmaspidamine *(cura morum)*. Lõpuks, tsensorid võtsid osa vabariigi finantside valitsemisest (nad määrasid kindlaks maksude, tollide suuruse, ühiskondlike tööde jõudluse, hiljem rentide maksmise jne.). Plebeidele muutus tsensoriamet kättesaadavaks aastast 351 e. m. a. Publius Philo seadus 339. a. aga kehtestas nõude, et üks tsensoritest peab olema tingimata plebei. Rahvatribuunid ei võinud tsensorite otsuste vastu protesteerida. Tsensorite võimu märgiti kui *potestas,* neile ei omistatud *imperiumi* nagu konsulitele ja preetoritele, s. t. neil polnud õigust sõjaväge juhatada; kuid tsensoriametisse valiti silmapaistvaid kodanikke, väga sageli neid, kes olid varem olnud konsuliteks. Aja jooksul omandas tsensuur Rooma poliitilises elus suure tähtsuse.

Eriline tähtsus oli sotsiaalse võitluse tulemusena tekkinud tribunaadil. See ametikoht oli kättesaadav ainult plebeidele. Esialgu valiti kaks tribuuni (teise versiooni järele neli); hiljem valiti neid kümme. Tribuuni isikut peeti puutumatuks. Rahvatribuunide peamiseks funktsiooniks oli plebeide huvide kaitsmine *(jus auxilii)*. Siit kujunes välja vahelesegamise õigus kõikide magistraatide tegevusse *(jus intercessionis),* peale diktatuuri ja tsensori. Rahvatribuuni *veto* (mis tähendab «keelan») tühistas magistraadi korralduse, rahvakoosoleku ja senati otsuse. Rahvatribuunidele kuulus koguni magistraadi areteerimise õigus *(jus prensionis)*. Tribuuni elamu oli igale plebeile varjupaigaks; see pidi olema avatud nii päeval kui ööl. Kuid väljaspool linnapiiri kaotasid tribuunid oma võimu. Karm karistus ähvardas seda, kes katkestas rahvatribuuni kõne. Tribuun ei võinud mingit abinõu tarvitusele võtta, kuid ta võis esineda selle seaduse initsiaatorina tribuutsetel komiitsidel. Tribuunidel oli õigus kokku kutsuda plebeide koosolekuid (õigus tegutseda pleebsiga — *jus agendi cum plebe)*. Nad võisid protesteerida senati otsuse vastu, kuid algselt polnud neil senatis esinemise õigust, neil lubati vaid viibida tolle hoone uste ees, kus toimus senati istung. Hiljem said tribuunid õiguse senatisse minna, vaidlustest osa võtta ja isegi senati istungit kokku kutsuda *(jus agendi cum patribus)*. Nähtavasti kasutasid tribuunid seda õigust juba IV sajandi keskpaiku e. m. a. Rooma demokraatliku liikumise ajaloos etendas tribunaat suurt osa, kuid

rahvatribuunideks valiti ka nobiliteedi esindajaid (tõsi küll, alati plebeilise päritoluga), ja pahatihti tegutsesid tribuunid senaatorliku oligarhia huvides. Muide, varajasel perioodil esinesid tribuunid harva üldriiklikku iseloomu omavate ettepanekutega. Nad olid eelkõige kaitsjateks üksikutele plebeidele, kes pöördusid abi saamiseks nende poole. Tribuunid polnud magistraadid selle sõna ranges tähenduses.

Koos tribuunidega loodi plebeiliste ediilide amet, kes olid algselt rahvatribuunide abilisteks. Nende asupaigaks sai plebeide poolt austatud jumalanna Cerese tempel *(aedes)*, kus asus pleebsi arhiiv. Alates aastast 366 e. m. a. hakati peale kahe plebeilise ediili valima veel kahte kuruulset ediili — algselt ainult patriitsidest, kuid väga kiiresti muutus ka see ametikoht plebeidele kättesaadavaks ja kuruulsed ediilid koos plebeiliste ediilidega moodustasid ühise kolleegiumi. Ediilide peamisteks kohustusteks olid: *cura urbis* — korra järele vaatamine linnas; *cura annonae* — hoolitsemine linna toiduainetega varustamise eest ja turgude järele vaatamine; *cura eudorum* — hoolitsemine ühiskondlike mängude korraldamise eest. Ediilid valiti tribuutsete komiitside poolt.

Kvestorid nimetati algselt konsulite poolt ja nad olid konsulite abilisteks. Alates aastast 447 e. m. a. hakati valima nelja kvestorit. 409. aastast peale sai see amet pleebsile kättesaadavaks. Kvestorid valdasid riigikassat, pidasid tulude-kulude raamatuid, olid riigiarhiivi hoidjateks, saatsid konsuleid sõjakäikudel ja hoidsid armee kassat, kuid tegelesid ka sõjasaagi jaotamise ning müümisega.

DIKTAATOR

Ekstraordinaarsetest magistratuuridest tuleb mainida diktaatorit. Selle ametikoha asutamise aeg on teadmata. Kõige tõenäolisemalt kuulub see latiini magistratuuride hulka. Diktaator seisis latiini liidu tariväe eesotsas. Nähtavasti tekkis siit juba varajasel perioodil Rooma diktatuur. Esimesed Rooma diktaatorid seisid liitlasvägede eesotsas. Formaalselt nimetas diktaatori konsul, faktiliselt aga valiti ta senati poolt. Diktaatori nimetamine toimus erakordsete asjaolude puhul (sõda, siserahutused jne.).

Diktaatorile kuulus kogu võimutäius, mis oli piiratud ainult tähtajaga (mitte üle kuue kuu). Temale allusid kõik magistraadid. Tema korralduste suhtes oli kehtetu rahvatribuunide veto. Algselt määrati diktaatorid patriitside hulgast; esimene diktaator plebeide seast nimetati alles aastal 356 e. m. a. Diktaatorit kutsuti ka *magister populi*. Tema erakorralise võimu tähistamiseks kõndisid tema ees 24 liktorit kepikimpudega, milledesse olid pistetud kirved. Tavaliselt nimetas ta enesele abilise, ratsaväe ülema *(magister equitum)*.

SENAT

Rooma riigi elus oli eriline tähtsus senatil. Selle koosseisu läksid peamiselt endised magistraadid. Senaatorite nimekirja koostamine oli algul konsulite ülesandeks, hiljem aga läks üle tsensoritele. Nimekirja nimeks oli *album* ja senaatorid olid sellesse sisse kirjutatud ranges järjekorras, sõltuvalt astendusest. Kõigepealt kanti sisse endised konsulid *(consulares)*, siis endised preetorid *(praetori)* jne. Senaatorit, kes oli nimekirjas esimesena, kutsuti *princeps senatus*. Senatit võisid kokku kutsuda kõrgemad magistraadid: diktaator, konsul, preetor; hiljem said selle õiguse ka rahvatribuunid. Pärast senati kokkukutsunud magistraadi ettekannet toimus selle arutamine. Iga senaator, sõltuvalt oma kohast nimekirjas, avaldas oma arvamuse, pärast seda toimus hääletamine ja langetati otsus *(senatus consultum, decretum)*.

Formaalselt oli senat nõuandvaks institutsiooniks magistraatide juures, faktiliselt aga muutus ta vabariigi kõrgeimaks institutsiooniks. Arvestades seda, et rahvakoosolek tuli kokku võrdlemisi harva, oli erakordselt kohmakas institutsioon ega saanud otsustada jooksvaid asju, magistraadid aga valiti üheks aastaks ega võinud alati omada vajalikke kogemusi, ja selletõttu, et senatis olid esindatud kõik juhtivad, kõige rikkamad, kõige mõjukamad rahvastiku kihid, etendas senat riigis tohutut osa. Ta tegeles religiooni küsimustega, riiklike finantsidega, sisemise julgeoleku küsimustega. Tema käes oli välispoliitika. Rahvakoosolek otsustas vaid formaalselt sõja ja rahu küsimuse. Vabariigi algusest peale oli senat aristokraatia kantsiks. Paljude aastate jooksul on Rooma siseajalugu tagasi viidav võitlusele senati ja pleebsi vahel.

PREESTERLIKUD AMETIKOHAD

Roomas polnud religiooniküsimused poliitilisest elust lahutatud. Kõikidele kõrgematele magistraatidele kuulusid ka ühed või teised religioossed funktsioonid. Preesterkonda kui seisust Roomas ei eksisteerinud. Preestrite kolleegiumid olid omalaadseteks magistratuurideks, kuid ainult usundlikeks magistratuurideks. Preestrid olid ühinenud erilistesse vennaskondadesse, mida täiendati peamiselt koopteerimise teel. Üheks vanimaks seltsiks oli arvaali vendade (vendade-kündjate) kolleegium, kes korraldas oma pidustusi viljakusjumalanna auks. Pärast kuningavõimu langemist omandas erilise tähtsuse pontifekside kolleegium ja eriti selle peamees suur pontifeks *(pontifex maximus)*, kes alates III sajandi lõpust e. m. a. valiti erilistel komiitsidel.

Religioosses suhtes oli ta otsekui Rooma riigi *pater familias*. Ta oli mitmesuguste religioossete tseremooniate peaosavõtjaks, viibis religioossete kommete juures, mida sooritasid mitmesugused magistraadid, andis neile kultuseküsimustes nõu, täiendas kalendrit,

tegi iga-aastasi ülestähendusi jne. Kõikides küsimustes pidas ta nõu pontifekside kolleegiumiga. Pontifikaat oli tihedalt seotud aristokraatiaga ja esindas selle huve.

Pontifex maximus'ele allus Januse preester, kes kandis tiitlit *rex sacrorum;* see oli kuningavõimu igand. Seda ametikohta võis täita ainult patriits.

Mitmesuguste templite preestrid kandsid flamiinide nimetust. Nende seas oli eriline tähtsus Jupiteri, Marsi ja Quirinuse flamiinidel.

Tõenäoliselt ilmusid vabariigi algul Roomas niinimetatud sibülla raamatud, millede koostamine omistati ennustajale Cumae Sibüllale. Need raamatud sisaldasid mitmesuguseid kreeka oraakleid. Sibülla raamatute poole pöörduti erakordsetel juhtudel. Nende hoidmise ning interpreteerimisega tegeles eriline preestrite kolleegium.

Teatud mõju ka poliitilisele elule avaldas augurite kolleegium, sest mitmesuguste loitsude ning ennete seletamine augurite poolt võeti aluseks koosolekute pidamise ja sõjakäigule asumise termini kindlaksmääramisel. Roomlaste juures olid suures lugupidamises jumalanna Vesta preestritarid *(virgines vestales)*.

Fetsiaalide kolleegium tekkis juba kuningate perioodil ja tema peamiseks kohustuseks oli fetsiaalõiguse *(jus fetiale)* hoidmine ning elluviimine. Fetsiaalõiguse all mõisteti rahvusvahelistesse suhetesse puutuvate kommete ning tavade kogu. Need kombed olid roomlastel ja teistel itaalikutel ühised. Fetsiaalid olid saadikuteks, nad sooritasid kombeid, millede saatel toimus sõjakuulutamine ja rahusõlmimine. Ainult nende kommete range täitmise korral peeti sõda õiglaseks *(bellum justum)* ja lepingut kehtivaks.

ROOMA KODANIKUD

Rooma rahvastik erines õigusvõime astmete poolest. Täielik õigusvõime oli vaid Rooma kodanikul *(cives)*. Täielikku õigusvõimet iseloomustasid järgmised jooned: a) *jus connubii* — abieluõigus, s. t. õigus astuda kviriitlikku abiellu, millega kaasnesid teatud juriidilised tagajärjed (isavõim, laste õigus perekonnaisa pärandusele jt.); b) *jus commercii* — täielik varanduslik õigusvõime koos õigusega pöörduda Rooma kohtu poole oma materiaalsete huvide kaitseks; c) *jus suffragii* — hääletamisõigus, s. t. õigus rahvakoosolekutest osa võtta; d) *jus honorum* — õigus esitada oma kandidatuuri magistratuuri valimiseks.

III sajandi algul e. m. a. patriitsid ja plebeid oma õigusvõimelt ei erinenud. Nad olid täisõiguslikud kodanikud *(cives optimo jure)*. Mittetäisõiguslike kodanike *(cives non optimo jure)* kategooria moodustasid vabakslastud *(libertini)*, kellel polnud abieluõigust,

kes ei võinud olla magistraatideks ja kelle hääletamisõigus oli piiratud; nad võtsid osa vaid tribuutsetest komiitsidest ja ainult neljas linnatriibuses.

Orjadel polnud riigi poolt mingit kaitset. Orjad olid tsiviilelust välja lülitatud. Rooma orjapidajate seisukohalt polnud orjade ja loomade vahel mingit vahet; isandal oli meelevald oma orjade elu ja surma üle. Erinevalt kreeka riikidest ei võinud ori Roomas kusagil pelgupaika leida, keegi ei suutnud teda kaitsta.

ROOMA SÕJAVÄGI

Rooma tugevnemisele aitas kaasa tema tugev ning distsiplineeritud sõjavägi. Vabariigi varajasel perioodil ilmus varandusliku jaotamise kõrvale, mis traditsiooni põhjal teostati Servius Tulliuse poolt, jaotamine vanuse järgi. Kõik kodanikud 17. eluaastast kuni 46. eluaastani olid kohustatud osa võtma kõikidest sõjakäikudest, ükskõik kui sageli need toimusidki. Väe kogumise sooritasid konsulid, kes komplekteerisid armee tsensorinimestike põhjal. Rooma sõjaväe põhiliseks lahinguüksuseks oli leegion, mis koosnes I sajandil e. m. a. tavaliselt 4500 mehest, nendest 3000 raskelt relvastatud jalaväelast, 300 ratsaväelast ja 1200 kergelt relvastatud jalaväelast. Raskelt relvastatud jalaväelased jagunesid kolme gruppi: nooremaid kutsuti hastaatideks *(hastati,* sõnast «hasta» — «oda»), keskealisi printsipiteks *(principes)* ja aastatelt vanemaid triaarideks *(triarii)*. Hastaate ja printsipeid oli leegionis à 1200, triaare aga 600. Algselt jagunes leegion ainult tsentuuriateks, kuid tõenäoliselt juba Samniidi sõdade käigus koosnes leegion 30 maniipulist, iga maniipul aga kahest tsentuuriast; tsentuuriat juhatas tsentuurio — sadakonnaülem, kusjuures üks tsentuurio juhatas maniipuli paremat, teine aga vasakut tiiba, mõnikord võis üks tsentuurio juhatada kogu maniipulit. Iga leegioni juurde kuuluv ratsavägi jagati kümneks turmaks, igaühes 30 meest.

Vanimateks ülemusteks sõjaväes olid sõjatribuunid, kes nimetati algul konsulite poolt, hiljem aga hakati neid valima rahvakoosolekul. III sajandi algul e. m. a. koosnesid roomlaste põhilised relvastatud jõud neljast leegionist, kuid Rooma armee kõrval omandasid üha suurema tähtsuse liitlaste väed; liitlased olid kohustatud välja panema kindlaksmääratud kontingente.

Lahingut alustasid kergelt relvastatud jalaväelased *(velites)*, kes heitsid viskodad vaenlase pihta ja tõmbusid tiibadele, kus asus ratsavägi. Pärast seda astusid lahingusse hastaadid, nende järele printsipid, triaarid aga võtsid taplusest osa vaid erandjuhtumitel. Relvadeks olid mõõgad, odad ja viskodad, kaitseks vaenlaste vastu kasutati kilpe, kanti pantsereid ja kiivreid.

Suurt osa etendasid rooma kindlustatud laagrid, mis loodi kindla plaani järgi. Need olid öökorteriks või varjupaigaks taga-

nemise puhul, ent samuti osutusid nad tugipunktideks kõikides sõjalistes operatsioonides.

Eriti suur tähtsus oli armees distsipliinil. Distsipliini hoiti ülal karmide karistustega. Sõjakäigul oli sõdur täielikult oma ülemale allutatud. Armee ülemjuhataja võis sõjakäigul oma äranägemise järgi süüdlast surmanuhtlusega karistada, tsentuuriod võisid karistada sõdureid iga üleastumise eest, laialt rakendati sõjaväes kehalisi karistusi. Distsipliini hoidis ülal ka asjaolu, et Rooma sõjavägi koosnes vabadest meestest, kes olid huvitatud vaenlase võitmisest, kuna oli tegemist kodulinna kaitsmisega, nagu näiteks galli invasiooni ajal või sõjas Pürrosega, või siis uute maade vallutamisest oma põldude ja aedade jaoks. Varakult viidi Roomas sisse ka sõduritele palgamaksmine *(stipendium)*.

Armees eksisteerisid ka erilised autasud. Väejuht, kellel oli *imperium* ja kes oli võitnud välisvaenlast sõjas, mis kuulutati kindlate reeglite järgi, sai õiguse t r i u m f i l e — nõnda nimetati pidulikku rongkäiku, milles väejuht, peas loorberipärg, seljas kullaga kaunistatud purpurtooga, sõitis sõjavankril võiduka armee saatel Rooma. Rongkäik lõppes Capitoliumil, kus toimus pidulik ohverdamine. Väikest triumfi nimetati o v a t s i o o n i k s. Sellisel puhul sõitis väejuht Rooma hobuse seljas või tuli jalgsi, tal oli peas mirdipärg ja seljas tavaline tooga.

Sagedased sõjad aitasid kaasa sellele, et sõjaväeline elu muutus igapäevaseks nähtuseks, sõdurid ei võõrdunud sõjaväeteenistusest, vaid karastusid ja muutusid sõjanduses vilunuks. Roomlaste kõrgema seisuse liikmetele võis ainult teenimine sõjaväes avada tee poliitiliseks karjääriks. III sajandil e. m. a. polnud sõjandus muutunud veel elukutseks, armee säilitas endise, talupoegliku iseloomu ja pärast sõjakäikude lõppemist katsus suurem osa sõdureid kodukollete juurde tagasi pöörduda.

ITAALIA PÄRAST ROOMA VALLUTUST

Ürgkogukondlike suhete väljatõrjumine ja üleminek orjanduslikule tootmisviisile muutsid kitsaks üksikute üksteisest sõltumatute ning isoleeritud linnakeste raamid ja takistasid orjandusliku ühiskonna arengut. Rooma vallutuspoliitika seletubki nende objektiivsete protsessidega, mis toimusid Itaalia ühiskonna rüpes.

Itaalia vallutamine Rooma poolt, mis algas Rooma hegemoonia kehtestamisega Laatsiumis, vältas umbes 200 aastat. Ei saa rääkida roomlaste lakkamatust võidukast pealetungist, kuna Rooma sai mitut puhku lüüa.

Mispärast siis saavutas Rooma võidu kõikide Itaalia hõimude üle? Ühelt poolt põrkus Rooma kokku niisuguste vastastega, kes oma ühiskondliku arengu poolest seisid roomlastest madalamal: enamiku Itaalia hõimude juures oli säilinud veel sugukondlik kord. Sotsiaalses ja kultuurilises suhtes jäid nad Roomast maha.

Sõjalises suhtes oli samniidi föderatsioon algul latiini omast tugevam. Kuid samniidi föderatsioonile oli iseloomustavaks see asjaolu, et seal polnud veel lõppenud ürgkogukondliku korra lagunemine. Samniidid ja nende liitlased võisid anda Roomale küll tõsiseid lööke, kuid ei suutnud kestvale võitlusele vastu pidada ja olid sunnitud noorele orjanduslikule riigile alla vanduma. Paljud hõimud läksid Rooma riigi koosseisu mitte vallutuste tulemusena, vaid liitlaslepingute põhjal.

Teiselt poolt võitles Rooma rahvastega, kes olid temast kultuurilises suhtes kõrgemal — etruskidega ja itaalia kreeklastega, kuid etruskidel ja kreeklastel polnud niisugust sõjalist organisatsiooni nagu oli roomlastel: kreeklastel oli palgasõduritest vägede süsteem, etruski föderatsioon polnud iialgi tugev; sisevõitlus Etruurias ja etruski mõju nõrgenemine Itaalias ja väljaspool selle piire aitasid kahtlemata kaasa algul etruski suurriigi lagunemisele, hiljem aga etruski linnade järkjärgulisele poliitilisele degradatsioonile. IV sajandi lõpuks e. m. a. nõrgenesid kreeklaste ja etruskide jõud seoses Vahemeremaade rahvusvaheliste suhetega, mistõttu ka need rahvad olid sunnitud Roomale alistuma.

Rooma edusammudes etendas suurt osa diplomaatia: printsiip «divide et impera» — «jaga ja valitse» — oli Rooma välispoliitika juhtmõtteks.[1] Peaaegu igas sõjas astus Rooma liitu mingite hõimude ja linnadega. Sageli ajas Rooma oma vastaste liidu lõhki ja see tõi talle võite. Kuid Rooma välispoliitilisi edusamme ei saa käsitleda sisesuhetest sõltumatult. Rooma oli noor orjanduslik riik ja tema võit Itaalia hõimude üle oli orjandusliku korra võiduks ürgkogukondliku korra üle. Rooma edusammudele IV sajandi lõpul ja III sajandi algul e. m. a. aitas kaasa orjapidajate klassi konsolideerumine. Vallutuse tulemusena ühendati Itaalia Rooma võimu alla. Nii jõudis teatava põhiliselt sugulaslike elementidega asustatud territooriumi poliitilise ühendamise protsess lõpule. *«Itaalia rahvus» ei kujunenud ega võinudki kujuneda orjandusliku korra tingimustes. Rooma vallutuste tagajärjel kujunes Roomale alistunud hõimudest ning linnadest sundföderatsioon ja algas orjanduslike suhete levimine üle kogu Apenniini poolsaare.*

Itaalia vallutamine ning ühendamine on keerulise ja pikaldase protsessi tulemuseks, peegeldades ürgkogukondliku korra järkjärgulist lagunemist Itaalia hõimude keskel ja nende poliitilist konsolideerumist Rooma ülemvõimu all. Itaalia hõimude ja linnade alistamine Rooma poolt ei muutnud Roomat tsentraliseeritud Itaalia riigiks. Rooma jäi linnriigiks, kellele allusid mitmesugused hõimude liidud ja linnad; kõik need säilitasid enamikel juhtudel oma sisemise autonoomia. Nad elasid veel iseseisvat, isoleeritud elu.

[1] Tõsi küll, seda loosungit ei formuleeritud Roomas, vaid see pärineb Louis XI ajast.

Rooma-Itaalia föderatsioon ei kujutanud iseenesest ühtset tervikut ka etnilises suhtes. Itaalia elanikud, kes kuulusid nimetatud föderatsiooni koosseisu, rääkisid ladina, kreeka, etruski, keldi ning umbria keelt ja mitmesuguseid samniidi murdeid. Mõned neist keeltest olid sugulaskeeled, teised, vastuoksa, kuulusid erinevatesse keelkondadesse.

III sajandi 60-ndate aastate keskpaiku e. m. a. ei kujutanud föderatsioon endast ühtset tervikut ka poliitilises suhtes. Selle liikmed olid Roomaga lepingulistes suhetes. See leping *(foedus)* oli peale sunnitud. Erinevad hõimud ja linnad astusid sellesse föderatsiooni erinevatel alustel.

Privilegeeritud olukorras olid mõned linnad, kellele olid antud Rooma kodanikkonna õigused. Niisuguseid linnu nimetati m u n i t s i i p i u m i d e k s. Munitsiipiumid säilitasid autonoomia siseelu küsimuste otsustamises. Ühtedel nendest olid täielikud õigused, teistel polnud poliitilisi õigusi — nende kodanikud ei võinud Rooma komiitsidest osa võtta, neil oli «kodanikuõigus ilma hääletamisõiguseta» *(civitas sine suffragio)*. Rooma kodanikuõiguse saanud linnadest seisid madalamal need linnad, kellel oli latiini kodanikuõigus. Mõiste «l a t i i n i d» *(latini)* käis algselt vabade latiini linnade elanike kohta. Roomaga sõlmitud lepingute põhjal anti neile varanduslik õigusvõime, mõned aga said ka abieluõiguse. *Jus migrationis* andis liitlaslinnade kodanikele õiguse saada Rooma ümberasumise korral täieliku kodanikuõiguse. Pärast Latiini sõda said Laatsiumi mõnede linnade elanikud Rooma kodanikuõiguse, teisi aga kutsuti endiselt latiinideks. Neile jäi roomlastega võrdselt abieluõigus ja varanduslik õigusvõime, kuid Rooma poliitilisest elust ei võtnud nad üldse osa. Tõsi küll, kui nad kuni III sajandi keskpaigani e. m. a. Rooma üle kolisid ja tsensuse alla läksid, muutusid nad täieõiguslikeks kodanikeks. Latiini kodanikuõigus laienes ka mittelatiinliku päritoluga hõimudele. Kolmanda kategooria moodustasid liitlased *(socii)*. Nende hulka kuulus enamus. Ka liitlaslepingute tingimused polnud ühesugused. Ühiseks oli asjaolu, et kõik liitlaslinnad minetasid õiguse iseseisvat välispoliitikat teostada ja olid kohustatud välja panema sõjaväe, mis koosnes erilistest abisalkadest.

Linnade erikategooriaks olid k o l o o n i a d. Esimesed kolooniad rajas latiini liit. Nende kolooniate asukateks võisid olla nii latiinid kui ka roomlased. Pärast Latiini sõda rajasid roomlased ise kolooniaid, mida nimetati latiini kolooniateks. Need olid sõjalis-põllunduslikud asulad, mis rajati äsjavallutatud aladele. Kolooniad said autonoomia kuni müntide vermimise õiguseni ja neil oli linnalik korraldus, mis meenutas Rooma oma. Niisugustes kolooniates said Rooma kodanikuõigused endised linnanõukogu liikmed ja isikud, kes olid olnud magistraatideks. Latiini kolooniates asus 2000—6000 inimest; iga asukas sai 30—50 juugeri suuruse maatüki ja oli kohustatud osa võtma garnisoniteenistusest.

Kõrgemasse järku kuulusid Rooma kodanike kolooniad. Vabariigi varajasel perioodil kujutasid need endist sõjalisi kindlusi merede rannikuil. Sellised olid Ostia, Antium, Sena Gallica jt. Tõenäoliselt polnud neil algul omavalitsust. Hiljem hakkasid neid valitsema duumvirid, kes meenutasid Rooma konsuleid, ja dekuuriote nõukogu, kes vastas Rooma senatile.

Sellel ajajärgul asutatakse kolooniaid peamiselt strateegilistel eesmärkidel. Laialipillatuina vallutatud maade erinevatesse paikadesse, pidid nad kaitsma Rooma huvisid, hoidma rahvast Rooma vastu välja astumast, ülestõusude korral aga need maha suruma. Kolooniate rajamisel varustati vaeseid liikmeid mõningal määral maaga.

Föderatsiooni kehtestamine oli kasulik Itaalia rahvarühmade ning hõimude mõningatele kihtidele. Itaalia linnade sisemuses toimus võitlus, mis meenutas nähtavasti võitlust Roomas eneses ja osutus võitluseks linnade sugukondliku aristokraatia, suurmaapidajate ja demokraatlike kihtide vahel; viimaste hulgas etendasid teatud osa väikemaapidajad, keda toetasid kaubanduslik-käsitööstuslikud elemendid. Rooma sekkus teiste linnade siseasjadesse, kaitstes järjekindlalt nobiliteedi huve. Seepärast hoidiski nobiliteet või selle suurem osa latiini linnades Rooma poole.

Kreeka linnad, mis läksid Rooma-Itaalia föderatsiooni koosseisu, säilitasid oma endised instituudid, õigused ja privileegid kaubanduse alal. Nad olid vabastatud sõjalistest kohustustest. Föderatsioon pidi kaitsma nende huve. Kuivõrd kreeka linnad olid seotud väljaspool Itaaliat asuvate aladega, avaldas nende lülitamine föderatsiooni koosseisu mõju Rooma välispoliitikale.

Rooma võitlus etruskidega viis selleni, et viimased olid sunnitud talle alistuma. Kui Kolmanda samniidi sõjani oli etruski linnadel omavalitsus ja nad säilitasid oma tähtsuse, siis nende väljaastumine liidus gallide ning samniitidega Rooma vastu viis selleni, et nad kaotasid suure osa oma territooriumist, nende autonoomiat aga nähtavasti piirati.

Itaalia föderatiivne korraldus polnud fiktsioon. Rooma õiguses polnud mõistet «alam». Föderatsiooni kõiki liikmeid peeti liitlasteks. Nad ei maksnud makse või samuti nagu roomlasedki, maksid makse ainult erakordsetel juhtudel, näiteks sõja korral. Nad teenisid abivägedes, samuti nagu roomlased armees. Itaalikud pidid Rooma kasuks loovutama osa maad.

Siiski polnud varajasel perioodil avalikke ülestõuse roomlaste vastu ja Rooma-Itaalia föderatsioon oli elujõuline, kuigi ka heterogeenne nii poliitilises kui ka majanduslikus, sotsiaalses, etnilises ja kultuurilises suhtes.

VIII PEATÜKK

ROOMA VÕITLUS KARTAAGOGA

(kuni III sajandi lõpuni e. m. a.)

Pärast Itaalia vallutamist ja võitu Pürrose üle muutus Rooma tugevaks riigiks Vahemere lääneosas. Asjatult ei seadnud aastal 273 e. m. a. Egiptus Roomaga sisse diplomaatilisi suhteid. Rooma võimsuse kasv viis Rooma ja Kartaago kokkupõrkeni. Kartaago oli juba alates V sajandi keskpaigast e. m. a. Vahemere lääneosa kõige tugevamaks riigiks.

1. Kartaago ühiskondlik-poliitiline kord

Kartaago valdused asusid Aafrikas, Pürenee poolsaarel, Sitsiilias ja teistel saartel Vahemere lääneosas.

Kuni V sajandi alguseni e. m. a. oli Kartaago tähelepanu keskendatud meretaguste valduste kindlustamisele, Aafrikas piirdusid ta valdused rannikuribaga, Puunia linnade territooriumiga. Kartaagol tuli Aafrika hõimudele isegi makse maksta, kuna võeti arvesse, et Kartaago asus nende territooriumil. Lüüasaamine Himera juures (vt. eespool lk. 70) nõrgendas kartaagolaste positsiooni Sitsiilias ja sundis neid suuremat tähelepanu pöörama võitlusele Aafrikas. Siin tuli otsida viljaressursse, kuna kartaagolaste rünnak viljakale Sitsiiliale oli seisma pandud.

Paljude sõdade tulemusena muudeti V sajandi keskpaiku e. m. a. liibüalased Kartaago alamateks, nad pidid loovutama osa oma maadest, andma igal aastal osa oma viljasaagist maksuna ära ja teenima Kartaago vägedes. Rida sõltumatuid numiidia hõime muutus Kartaago liitlasteks, osa numiidia hõime ning linnu pidid maksu maksma ja andma sõdureid Kartaago armee jaoks.

Kartaago majanduselus etendas otsustavat osa vaheltkauplemine. Viimase menukuse määras kindlaks põllunduse domineerimine nende rahvaste juures, kellega kartaagolased astusid kaubanduslikesse suhetesse. K. Marx liigitas Kartaago antiikmaailma kõige tähtsamate kaubanduskeskuste hulka.[1] Kartaago kaupmehed olid seotud kõikide Vahemeremaadega; ranniku ligi hoidudes tungisid nende laevad Atlandi ookeanil kaugele põhja ja lõunasse. Kartaagolased pidasid hoolega kinni oma kauplemismonopoli printsiibist või privilegeeritud seisundist Vahemere lääneosa mitmetel aladel ega kohkunud tagasi oma huvide relvastatud kaitsmisest.

Esmajärgulist osa etendas Kartaago kaubanduslikes suhetes orjadega kauplemine, kusjuures orje hangiti kõige erinevamatel viisidel. Tähtsateks kaubaartikliteks olid metallid: hõbe ja teised metallid Hispaaniast, tina Britanniast, kuld Aafrikast. Mitmetesse maadesse eksportisid kartaagolased veini ja oliiviõli. Suurt osa

[1] Vt. *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. VIII, lk. 209.

etendas kauplemine keraamikatoodetega, elevandiluuga, vaipadega, ehetega jne.

Käsitööstuslik tootmine oli Kartaagos võrdlemisi nõrgalt arenenud. See teenindas peamiselt kohalikke turge ja sellel puudusid originaalsed jooned. Käsitööstuslikus tootmises oli teatud tähtsus orjade tööl.

Liibüalaste alistamise ajast peale hakkas Kartaagos, mis asus viljarikkal alal, jõudsalt arenema põllumajandus. Kartaago piirkonnas, anastatud maadel, millelt kohalikud elanikud minema kihutati, paiknesid Kartaago ülikute suurmaavaldused; neid hariti orjade jõul. Kartaagolased rakendasid esimestena suuremas ulatuses *orjade tööd põllumajanduses*, ekspluateerides neid halastamatult. Maaharimisega tegelesid terved orjade salgad, kes olid ahelatesse needitud. Sellest, kuidas ratsionaalsemalt orjade tööd kasutada, kuidas maapinda harida ja kuidas mitmesuguseid kultuure kasvatada, räägiti spetsiaalses põllumajandusalases kirjanduses, mis tekkis kartaagolastel. Eriti kuulus oli Mago töö, mis tõlgiti kreeka ja hiljem ka ladina keelde. Maavaldusi iseloomustas intensiivne majandamine, veini ja oliiviõli tootmine.

Nende kõrval säilitati avaratel riigimaadel kohalike elanike maavaldusi. Kohalikud elanikud muutusid poolsõltuvateks talupoegadeks — rentnikeks, kes olid kohustatud suurt loonusrenti maksma. Seda osa rahvastikust iseloomustas majandamise ekstensiivne vorm koos suure hulga teravilja tootmisega.

Poliitilises suhtes valitses Kartaagos *oligarhia*. Rahvakoosolek, mis valis ametiisikud, ei omanud tavaliselt poliitilist tähtsust. Riigi eesotsas seisid kaks sufeeti, kes valiti rahvakoosoleku poolt ja kelle nimede järgi nimetati ka aastat. Kõrgeim võim oli koondatud 30 mehest koosneva aristokraatide nõukogu kätte. Eksisteerisid ka teised institutsioonid; nendest eriline tähtsus oli kontrollorganil — saja nelja nõukogul.

Kogu Kartaago poliitikat juhtis valitsev aristokraatia, kuid suursugusel päritolul ilma rikkuseta ei olnud Kartaagos ilmselt tähtsust. Valitseva aristokraatia hulgast kerkisid esile vaid mõned perekonnad, kes etendasid silmapaistvat poliitilist osa kogu Kartaago ajaloo vältel. Mitmesugused ofitsiaalsed ametid ning preestrikohad olid nendes perekondades põlvest põlve pärandatavad.

Pärast Aafrika territooriumi vallutamist võib täheldada Kartaago plutokraatia seas kahte tendentsi: üks, mis tugines kaubanduslikele ringkondadele ja taotles mõju laiendamist meretagustel aladel; teine, mida esindasid suurmaapidajad, pooldas seda, et Aafrikas kindlamini kanda kinnitada.

V sajandi lõpul e. m. a. saavutas välispoliitikas määrava tähtsuse esimene grupeering ja laevastikule ning sõjaväele hakati kulutama suuri summasid. Kartaago laevastik, mis koosnes hästi varustatud laevadest, oli Vahemere lääneosas kõige võimsam. Kartaago armee koosnes liitlaslinnade ja liibüalaste poolt välja-

pandud sõjasalkadest; suur tähtsus oli mitmesugustesse rahvustesse kuuluvatel palgasõduritel: keltidel, ibeeridel, itaalikutel ja kreeklastel. Vägesid juhatasid oligarhia esindajad, kes sattusid mõnikord konflikti valitseva aristokraatiaga. Võimsad väejuhid, kes meelitasid oma poole õigusetuid kehvikuid ja varatute vabade kihte, vahel aga kasutasid koguni orje ja poolsõltuvuses olevaid elanikke, katsusid mitmel korral võimu haarata, kuid need katsed purustas oligarhia vägevus.

Kartaago kontinentaalse suurriigi laienemisega ja orjade arvu kasvuga Kartaagos süvenesid vastuolud suurel hulgal võimsatesse mõisatesse koondunud orjade ja orjapidajate vahel (põhivastuolu), talupoegadeks muudetud orjastatud liibüalaste ja valitseva kihi vahel, Kartaago ja alistatud linnade vahel, palgasõdurite ja riigi vahel, vabade ja plutokraatia vahel, ent samuti süvenesid vastuolud valitseva kihi sisemuses.

Kartaago peatähtsus seisnes selles, et ta tõi Aafrikasse kõrgema puunia kultuuri ja aitas kaasa ürgkogukondlike suhete lagunemisele, orjandusliku tootmisviisi klassiolemuse kujunemisele ning kindlustamisele Vahemere lääneosa mitmetel aladel ja eriti Põhja-Aafrikas.

III sajandiks e. m. a. tekkisid numiidia hõimude keskel ja Põhja-Aafrika mitmetes osades enam või vähem stabiilsed poliitilised moodustised (kuningriigid), kus võeti omaks puunia kultuur ja paljud kartaago tavad; tekkisid linnad. Numiidlaste naabrus, kes olid keele ja kultuuri poolest sugulased orjastatud liibüalastele, oli Kartaagole eriti hädaohtlik välispoliitiliste raskuste perioodil, mil numiidia hõimud tungisid pahatihti Kartaago territooriumile ja toimusid liibüalaste suured ülestõusud; viimastega liitusid mõnikord orjad ja need kõik ähvardasid Kartaago suurriigi olemasolu. Real juhtudel õnnestus neid ülestõuse ainult tohutute jõupingutustega maha suruda.

Kartaago religioonis, mis jätkas vanade foiniiklaste traditsioone, säilis palju arhailist kuni inimohvrite toomiseni sõjajumal Mooloki auks. Peamisteks jumalusteks olid taevajumal Baal ja kuujumalanna Tanit.

Puunia kultuur ei olnud kuigi algupärane, talle oli iseloomustavaks kreeka ja idamaiste elementide segunemine. Kuid see kultuur, mis oli oma tasemelt madalam hellenistlikust kultuurist, takistas hellenismi arengut Vahemere lääneosa mitmetel aladel. Puunia kultuur etendas suurt osa Aafrika ajaloos, kus puunlaste keel ja nende uskumused eksisteerisid terveid sajandeid.

2. Esimene Puunia sõda

Pärast kartaagolaste lüüasaamist Himera all ei õnnestunud kreeklastel neid siiski Sitsiiliast välja tõrjuda. Toimus omalaadne mõjusfääride piiritlemine saare suhtes. V ja IV sajandil e. m. a.

muutus Sürakuusa Sitsiilia peamiseks keskuseks, mille ümber koondusid kreeka linnad. Üksvahe pretendeeris Sürakuusa ülemvõimule Itaalia kreeka linnade üle ning pika aja jooksul oligi ta Kartaago peamiseks rivaaliks Sitsiilias.

Aastal 409 e. m. a. alustas Kartaago Sitsiilias uuesti sõdu. Teatud vaheaegadega kestsid need 241. aastani. Mitugi korda olid kartaagolased Sürakuusa müüride all, kuid üsna tihti said nad ka lüüa. 310. aastal kandus sõjategevus Sürakuusa türanni Agatoklese juhtimisel koguni Aafrika aladele, mida tahtis korrata ka Pürros. Kuid varsti taastasid kartaagolased ilma eriliste pingutusteta oma võimu saare suurema osa üle. Ainult selle idaosa kuulus Sürakuusale, kus varsti pärast Pürrose lahkumist tuli võimule türann Hiero II; viimane katsus Sürakuusale alistada vaid Sitsiilia kirdeosa.

MAMERTIINLASED

Hierol tekkisid kokkupõrked mamertiinlastega ehk «Marsi poegadega». Nii nimetasid end Kampaania palgasõdurid, kes olid teeninud Agatoklese juures, pärast tema surma aga hõivasid Messana linna, kus tapsid jõukad kodanikud, organiseerisid omavalitsuse ja alistasid osa saarest. Kodanikest moodustatud sõjaväe abil saavutas Hiero mamertiinlaste üle võidu ning seejärel kuulutati ta kuningaks. Pärast seda piiras Hiero sisse ka Messana linna.

Mamertiinlased ei lootnud omade jõududega vastu pidada ja otsustasid pöörduda abipalvega tugevate suurriikide poole, kuid selles suhtes puudus üksmeel: üks osa mamertiinlasi pöördus Kartaago poole, paludes tema kaitset, teine osa, viidates veresugulusele, palus abi Roomalt. Kartaagolased okupeerisid Messana linna kindlustused ja Hiero oli sunnitud taganema. Mamertiinlastele abi osutamise küsimus, mis oleks viinud sõjani Kartaagoga, tekitas Roomas lahkhelisid; esialgu oli senaatorite seas küllaltki palju selle sõja vastaseid.

ROOMA—KARTAAGO VASTUOLUD

Rooma ja Kartaago vahel püsisid pikemat aega sõbralikud suhted. Esimese lepingu Rooma ja Kartaago vahel paigutab Polübios juba VI sajandisse e. m. a. Teine leping sõlmiti 348. aastal, mis nagu esimenegi reguleeris kaubanduslikke suhteid. Aastal 279 sõlmisid Rooma ja Kartaago vastastikuse abistamise liidu võitluseks Pürrosega, ent olukord muutus, kui Rooma tõusis Itaalia etteotsa ning tema võimu alla läksid kreeka linnad, kelledega Kartaago oli sageli vaenujalal. Tarentumi langemise ning Sürakuusa nõrgenemisega läks ülemvõim Vahemere lääneosas täielikult Kartaagole. Kui kartaagolased oleksid kinnitanud kanna Messanas, siis oleks Rooma ja tugeva ning hädaohtliku naabri lahutajaks jäänud vaid kitsas väin. Rooma huvid ei võinud lubada, et Vahemere lääneosa

oleks muutunud Kartaago sisemereks. Senat kõhkles ega võtnud vastu otsust, sest hiljuti enne seda karistasid roomlased mamertiinlastega sugulussuhetes olevat mässulist Kampaania leegioni, kes asus Regiumis ja sai abi just samadelt mamertiinlastelt. Peale selle, eriti kui võtta arvesse Kartaago võimsat laevastikku, oli Kartaago Roomale sõjaliselt hädaohtlikuks võistlejaks. Selle küsimuse otsustas mõningate agressiivsete gruppide mõjustusel rahvakoosolek. Polübiose sõnade järgi «rahvas, kes oli kurnatud eelnenud sõdadest ja ihaldas parandada oma olukorda üksköik mil viisil, otsustas konsulite manitsuse peale mamertiinlastele abi anda; lisaks sellele, mis on öeldud sõja kasust riigile, arvutasid nad erakasusid üksikute kodanike jaoks».

See tähendas, et võimalused rikastuda jõukate Sitsiilia linnade röövimise arvel, võtta vange ja müüa sõjavangid orjusesse, mis võis suurendada orjade arvu, kes arenenud orjandusliku korra tingimustes olid hädavajalikud — kahtlemata mõjustas see kõik rahvakoosoleku otsust, ja ta otsustaski saata sõjaväe Sitsiiliasse.

Rahvakoosoleku otsust võisid mõjutada senaatorlike perekondade esindajad, kes olid seotud mamertiinlaste sugulashõimude sabelli hõimudega, ent samuti ka kreeka kaubalinnadega (näiteks Atiliused, kes pärinesid Kampaaniast, sabelli päritoluga Otaciliused). Polübiose sõnad räägivad selgelt sõja anastuslikust iseloomust. Ja ka Kartaago poolt oli see anastussõda. Nii roomlased kui kartaagolased võitlesid Sitsiilia üle valitsemise pärast. Sõda nende vahel, mida kutsutakse Esimeseks Puunia sõjaks, kestis 23 aastat (264.—241. a. e. m. a.).

SÕJATEGEVUSE ALGUS

Aastal 264 e. m. a. suundusid Rooma väed Sitsiiliasse, vallutasid Messana, purustasid algul kartaagolased, hiljem aga sürakuusalased, ja asusid Sürakuusat piirama. Paljud kreeka linnad läksid roomlaste poole üle ja Hiero oli sunnitud sõlmima Roomaga rahulepingu, mille põhjal ta andis vangid tagasi ja maksis 100 talenti hõbedat (umbes 150 000 kuldrubla). Rahu ning liit Hieroga kergendasid edasist sõjapidamist, kuna roomlased said nüüd oma leegionide jaoks toitu koha peal.

AGRIGENTUMI VALLUTAMINE

Aastal 262 e. m. a. vallutasid roomlased Agrigentumi linna, ühe tähtsaima Sitsiilia keskuse. Kuid edu Sitsiilias halvati Kartaago laevastiku tegevusega, kes domineeris merel ja võis takistamatult rünnata Itaalia rannikuid. Roomlastel, eriti aga nende liitlastel oli laevu vähe, ja selleks, et anda kartaagolastele merel vastulöök, pidid roomlased asuma sõjalaevastiku ehitamisele. Roomlaste uus laevastik koosnes suurtest laevadest, mis olid varustatud eriliste

langesildadega. Lahingu ajal haakus laev vaenlase laeva külge ja heitis sellele silla, mida mööda leegionärid jooksid vaenlase laevale ja alustasid võitlust nagu maismaal.

SÕDA MEREL

Esimeses merelahingus Lipari saarte juures käis roomlaste käsi halvasti, kuid see-eest varsti pärast seda lahingus Mylae juures, nendesamade saarte lähedal, saavutas konsul Gaius Duilius võidu Kartaago laevastiku üle (260. a. e. m. a.). Lahingu ajal etendas otsustavat osa tehniline uuendus rooma laevadel (langesillad). Ülekaal meresõjas oli roomlaste poolel ja otsustati rünnata kartaagolasi Aafrikas eneses.

REGULUSE EKSPEDITSIOON

Aastal 256 e. m. a. varustati selleks suur ekspeditsioon, mille eesotsas seisis konsul Regulus. Eknomose neeme juures toimus antiikaja üks suuremaid merelahinguid, milles Kartaago laevastik purustati. Seejärel maabusid roomlased Aafrika rannikul. Algul tegutsesid Rooma väed konsul Marcus Atilius Reguluse juhtimisel edukalt ja vallutasid suure territooriumi. Kartaagolastele tungisid kallale ka numiidlased, keda toetasid Kartaago poolt alistatud liibüa hõimud. Roomlaste poole tulid üle puunia linnad ja kui Regulus oli juba üsna pealinna lähedal, alustasid kartaagolased rahuläbirääkimisi. Kuid Regulus hindas oma edu üle: ühelt poolt esitas ta niisugused tingimused, et kartaagolased otsustasid sõda jätkata, teiselt poolt laskis ta vabaks osa oma sõduritest, kes olid kindlaksmääratud teenistusaja täis teeninud. Kartaagos palgati teenistusse uusi kreeka palgasõdurite salku, sõjaväe juhiks aga pandi vilunud väepealik — spartalane Ksantippos. Lahingus selle uue Kartaago armeega said roomlased hävitavalt lüüa. Regulus ise langes vangi. Kõigele sellele krooniks oli Rooma laevastiku (koos Reguluse armee jäänustega) peaaegu täielik häving tormis tagasiteel Aafrikast Itaaliasse.

SÕJA VIIMANE PERIOOD

Sõjateatriks muutus jällegi Sitsiilia. Mitmel korral hävis Rooma laevastik tormis. Kuid kartaagolased ei osanud kasutada oma üleolekut merel. Roomlased, kellel oli suurepärane jalavägi, tõrjusid kartaagolased Sitsiilia loodeossa, nii et viimastele jäi vaid kaks suurt sadamat: Lilybaeum ja Drepanum. Kartaagolaste käsi hakkas paremini käima alates aastast 247 e. m. a., millal Sitsiiliasse saabus noor energiline väejuht Hamilkar Barkas, kes reorganiseeris Kartaago sõjaväe. Ta avaldas roomlastele mitte ainult energilist vastupanu, vaid läks ka ise üle rünnakule. Pärast Eryxi mäe vallutamist ei andnud Hamilkar vaenlastele rahu. Kuid riigi- ja eraressursside äärmise pingutamise hinnaga ehitasid roomlased

uue laevastiku. Selle tulemusena vallutasid roomlased Lilybaeumi ja Drepanumi linna, aastal 241 aga lõi Rooma laevastik hävitavalt Kartaago laevastikku lahingus Egaadi saarestiku juures.

Varsti pärast seda oli Hamilkar sunnitud rahulepingu sõlmima. Kartaagolased lahkusid Sitsiiliast, loovutasid Roomale saared, mis asusid Itaalia ja Sitsiilia vahel, andsid vangid tagasi ja kohustusid kümne aasta jooksul kontributsiooni maksma.

ÜLESTÕUS KARTAAGOS

Sõda läks Kartaagole maksma tohutu suuri summasid, Kartaago riigikassa oli tühi ja tal polnud millegagi sõjavägedele palka maksta. See viis aastal 241 e. m. a. palgasõdurite ja liibüalastest sõdalaste ülestõusuni, millega ühinesid orjad ja poolsõltuvad liibüa talupojad; ülestõusnutele osutasid abi ka vabad numiidia hõimud. Ülestõusnute põhimassi moodustasid liibüalased. Ülestõusnute eesotsas seisid liibüalane Matho ja kampaanlasest ori Spendius. Sõja lõpul olid ülestõusnute poolel kaks puunia linna — Utica ja Biserta. Ülestõusu ajal, mis kestis üle kolme aasta ja võttis laia ulatuse, avaldusid Kartaago riigikorra kõik vastuolud. Sõjaliste operatsioonide käigus piirati Kartaagot. Lõppude lõpuks õnnestus Hamilkar Barkasel vaid äärmiste abinõude rakendamisega ning väga kalli hinnaga ülestõusnutest jagu saada. Antiikmaailma ajaloos oli see ülestõus üks esimesi, millal rõhutud massid saavutasid ajutiselt otsustava edu. Kuid objektiivseid eeldusi nende võiduks ei olnud.

Sardiinias tõusid samuti üles Kartaago palgasõdurid, kes pöördusid abi saamiseks Rooma poole. Kasutades Kartaago nõrkust, vallutasid roomlased 238. a. Sardiinia, kinnitasid kanna Korsikal ja kuulutasid Kartaagole sõja ettekäändel, et too relvastuvat Rooma vastu, mitte aga sardiinlaste vastu. Sõjast palgasõduritega jõuetuks jäänud kartaagolased loovutasid Sardiinia ja maksid suure summa lunaraha.

Kartaago Sitsiilia valdusi ja Sardiiniat koos Korsikaga hakati kutsuma Rooma provintsideks.[1] Meretaguste maade anastamine muutis Rooma riigi Itaalia hõimude föderatsioonist võimsaks suurriigiks Vahemere lääneosas.

Esimene Puunia sõda, kuigi see läks kahtlemata suuri summasid maksma, andis Roomale tohutuid sissetulekuid. Rooma sissetulekute üldsumma sõja ajal sõjalistest kontributsioonidest, väljaostusummadest ja vangide orjusesse müügist moodustas ligikaudsete arvestuste järgi 65,5 miljonit talenti. Sellele lisaks kaasnesid linnade vallutamistega tavaliselt rüüstamised. Sõjast osavõtjad tõid röövitud vara kodumaale, millega suurenes käibel olevate rikkuste üldsumma.

[1] Vt. lk. 152.

3. Rooma sise- ja välispoliitika Esimese ja Teise Puunia sõja vahelisel perioodil (aastail 241—218 e. m. a.)

GAIUS FLAMINIUS

Perioodi pärast Esimest Puunia sõda iseloomustab pleebsi osatähtsuse mõningane tugevnemine. Selle aja demokraatlik liikumine on seotud plebeiliste ringkondade poolt esile tõstetud Gaius Flaminiuse tegevusega. Oma rahvatribuuniks olemise ajal (232. a. e. m. a.) viis Flaminius läbi seaduse 285. aastal e. m. a. vallutatud gallide maade *(ager Gallicus)* jagamise kohta kodanike vahel. Flaminiusel tuli pidada võitlust senaatorite monoliitse ning energilise opositsiooniga. Maade jagamine tekitas sõja gallidega (225—222 e. m. a.), mis algas nende sissetungiga Etruuriasse. Sõja algul said roomlased lüüa, kuid juba 224. a. saavutati võit gallide üle. 223. a. asus Flaminius konsulina sõjakäigule, purustas gallid, ja järgmisel aastal pärast tervet rida võidukaid lahinguid lõppes sõda. Pärast võitu gallide üle rajati uuestialistatud alale — Gallia Cisalpinasse — kolooniad (Placentia, Cremona, Mutina) ja pandi sellega alus oma viljakuselt kuulsa Poo jõe oru romaniseerimisele.

220. a. e. m. a. valiti Flaminius tsensoriks. Nähtavasti tema toetusel võeti vastu rahvatribuun Claudiuse seadus; selle põhjal keelati senaatorlikel perekondadel laevade omamine, mille maht oli üle 300 amfora (80 hektoliitrit). Sellega eemaldati nobiliteet merekaubandusest, mis läks üle peamiselt ratsanike kätte. Ratsanike all mõisteti roomlasi, kes kuulusid 18 ratsanike tsentuuriatesse. Reeglina olid nad kõige jõukamad plebeid, kes polnud magistratuure läbi teinud ega senaatorite nimestikku sisse kantud. Flaminiuse ja Claudiuse ajast peale lähevad järk-järgult ratsanikeseisuse kätte üle kaubanduslik-liigkasuvõtlikud operatsioonid, nobiliteedi majanduslikuks kantsiks jääb suurmaavaldus.

KOMIITSIDE REFORM

241. ja 222. a. vahel e. m. a. toimus tsenturiaatsete komiitside reform. Vana, serviusliku jaotuse asemel pidi 35 triibusest igaüks välja panema kaks tsentuuriat igast klassist. Sellisel kombel said kõik klassid võrdse arvu tsentuuriaid ja järelikult ka võrdse arvu hääli rahvakoosolekul: tsentuuriate üldarv oli 373 (35×10+18 ratsanike tsentuuriat + 4 käsitööliste ja muusikameeste tsentuuriat + 1 proletaarlaste tsentuuria).

Serviuse konstitutsiooni järgi võis komiitsidel asju otsustatuks lugeda ainult esimese klassi ja ratsanike tsentuuriate häältega. Uue korra puhul oli enamuse saamiseks vaja 187 tsentuuriat. Nii andis see reform teatud eelise teise ja kolmanda klassi kodanikele,

mis aga puutub vaestesse kodanikesse, siis jäid need endiselt poliitiliselt mõjutuiks ja Rooma konstitutsioon jäi ikka aristokraatlikuks.

Sellal toimus Rooma konstitutsioonis ka mõningaid muid muudatusi. Alates aastast 242 e. m. a. hakati valima teist preetorit, kes tegeles kohtuasjadega, mis olid tekkinud välismaalaste vahel või roomlastel välismaalastega (*praetor qui inter peregrinos jus dicit*) jne.

ILLÜÜRIA SÕJAD

Kuni III sajandi 20-ndate aastateni e. m. a. seisid roomlased kõrval nendest ebatavaliselt keerulistest välispoliitilistest suhetest, mis on iseloomulikud tolle ajastu hellenistlikele riikidele. Selleks ajaks oli tugevnenud Aadria mere kirderannikul Illüüria riik, mis kujutas enesest erinevate hõimude föderatsiooni. Illüürlaste piraatluse all kannatasid niihästi kreeka laevad kui ka rooma ning itaalia kaupmeeste omad. 229. a. algas Esimene Illüüria sõda, mille ajal roomlased tegutsesid ühiselt Ahhaia ja Aitoolia liitudega. Juba 228. a. saavutati võit illüürlaste üle ja sõlmiti rahu, mille põhjal illüürlased loovutasid suure osa oma territooriumist, kaotasid vaba meresõidu õiguse ja pidid maksma tribuuti. Korküra saar, Epidamnos ja teised linnad Aadria mere rannikul muutusid 229. a. Rooma liitlasteks. Segamata end veel kreeka linnade siseasjadesse, astus Rooma nendega regulaarsetesse diplomaatilistesse suhetesse.

Korintosesse ja Ateenasse läkitati Rooma saatkond, kellele osutati seniolematut au: saadikutel lubati osa võtta Istmose mängudest ja Eleusise pidustustest; sellisel moel tunnistati roomlased hellenitega võrdseks.

Aastal 219 e. m. a. pidasid roomlased Teise Illüüria sõja, mille ajal nad andsid hoobi oma endisele liitlasele, Farose Demetriosele, kes nende vastu üles tõusis.

Roomlaste edusammud Illüüria rannikul puudutasid Balkani kõige tugevama riigi — Makedoonia — huve ja see pidi roomlased varem või hiljem temaga kokkupõrkeni viima.

4. Teine Puunia sõda

Esimene Puunia sõda ei lahendanud Rooma—Kartaago vastuolusid ja kahe aastakümne pärast avaldusid need veelgi suurema teravusega.

Juba Esimese Puunia sõja aastail laiendas Kartaago väejuht Hanno Kartaago territooriumi lõuna suunas. Hanno ja tema pooldajad esinesid meretaguse ekspansiooni vastastena ja nõudsid Kartaago positsiooni kindlustamist Aafrikas.

Varsti pärast palgasõdurite ja orjade ülestõusu mahasurumist kandis Hamilkar Barkas oma tegevuse üle Hispaaniasse, kus ta lootis laiendada ning tugevdada Kartaago valdusi, arvestades, et Pürenee poolsaare loodusvarade ekspluateerimine võimaldab kindlustada armee võimsust tulevaseks sõjaks Roomaga. Hamilkari plaan tekitas vastuseisu aristokraatide rühmituse poolt, kuid toetudes Kartaago deemosele, kelle õigusi tolleks ajaks oli nähtavasti laiendatud, õnnestus Hamilkaril saavutada selle kinnitamine.

Pürenee poolsaar oli iidsest ajast kuulus väärismetallide leiukohtade ja maapinna viljakuse poolest. Tema rahvastiku põhimassi moodustasid ibeeri hõimud, kelle kultuuriline arengutase oli erinev. Põhjarajoonidesse tungisid keldid, kes osalt ibeeridega segunesid. Mõningad hõimud, eriti lõunapoolsed, lõid omapärase ibeeri kultuuri, millele avaldasid mõju võõramaised kultuurid, kuid mis säilitas algupärasuse jooni. Pürenee poolsaare rahvastik paistis silma sõjakuse poolest ja mõned kohalikud hõimud kaitsesid oma sõltumatust võõraste sissetungijate vastu mitme sajandi jooksul. Juba foiniikia kolonisatsiooni ajajärgul tekkisid Pürenee poolsaarele foiniiklaste asulad. Kartaagolased kinnitasid Hispaanias kanna VI sajandi lõpul e. m. a. ja nähtavasti võitluses nendega häviski muistne Tartessose kuningriik, mis suhtles kaugete idamaadega juba X sajandil e. m. a. Kartaago leping Roomaga 348. aastast e. m. a. kaitses Hispaaniat välismaalastest kaupmeeste vastu. Kuid nähtavasti Esimese Puunia sõja ajal kaotasid kartaagolased osa territooriumi. Hispaanias, kus tugevnes Rooma liitlase Massilia mõju, seadis Hamilkar oma eesmärgiks mitte ainult Kartaago endiste valduste taastamise, vaid ka tema territooriumi laiendamise. Ta hakkas oma plaani edukalt ellu viima, surudes maha kohalike hõimude vastupanu, kuid hukkus aastal 229. e. m. a. Sõjavägi valis endale juhiks tema väimehe Hasdrubali. Viimane jätkas Hamilkari üritust ja asutas Uus-Kartaago linna, mis muutus nii tähtsaks sõjaliseks kindluseks kui ka silmapaistvaks kaubasadamaks.

Kartaagolaste edasiliikumine Põhja-Hispaania suunas tegi roomlased rahutuks. Hispaaniasse läkitati Rooma saatkond, aastal 226 e. m. a. sõlmiti Hasdrubaliga leping, mille põhjal kartaagolased kohustusid mitte ületama Hiberuse (Ebro) jõge sõjalistel eesmärkidel. See leping oli Kartaagole kahtlemata kasulik, kuna tunnustati tema õigusi suuremale osale Hispaaniast.

Sisemised sündmused Roomas, ent samuti ka sõda gallidega ei võimaldanud roomlastel Kartaago võimsuse tugevnemise vastu Hispaanias midagi tõsisemat ette võtta.

221. a. tapeti Hasdrubal. Tema asemele valiti Hamilkari poeg Hannibal, kes oli tollal 25-aastane. Oma noorusest hoolimata oli

Hannibal juba küps väejuht, keda oli kasvatatud Rooma vihkamise vaimus. Kui ülemjuhatus tema kätte läks, arvas ta, et Kartaago võib juba Roomaga võitlusse astuda. Ka roomlased valmistusid sõjaks. Vahetuid huvisid neil Hispaanias ei olnud, kuid kartaagolaste tugevnemine oli neile hädaohtlik. Pealegi ässitasid roomlasi sõdima Massilia linna kreeklastest elanikud, nüüd nende kaubanduslikku mõjusfääri tungivate kartaagolaste ammused rivaalid.

SÕJA AJEND

Lõuna pool Hiberust asuvatest Hispaania rannikulinnadest ei alistunud kartaagolaste võimule vaid Saguntum, helleniseeritud ibeeri linn, ja astus Roomaga liitu. Ettekäändel, et Saguntumi elanikud tungisid kallale ühele Kartaagole alistunud hõimule, alustas Hannibal linna piiramist. Kaheksa kuu jooksul kaitsesid Saguntumi elanikud oma sõltumatust. Kui linn oli vallutatud ja täielikult purustatud (219. a. e. m. a.), läkitasid roomlased Kartaagosse saatkonna ja nõudsid Hannibali väljaandmist. Vaidlused Rooma saadikute ja Kartaago senati liikmete vahel jäid tagajärjetuks. Kõik senaatorid peale Hanno keeldusid üksmeelselt Rooma nõudmisi täitmast ja seega võttis Kartaago Rooma poolt kuulutatud sõja vastu.

HANNIBAL ITAALIAS

Roomlaste strateegiline plaan oli varem välja töötatud. Nad kavatsesid sõdida vastase territooriumil ja sellel eesmärgil pidi üks Rooma armee maabuma Aafrikas, teine aga Hispaanias. Kuid Hannibal jõudis roomlastest ette. Ta pidas kõige otstarbekamaks lüüa Roomat Itaalias ja purustada roomlased enne, kui nad oma sõjajõud suudavad valmis seada. Ta sõlmis sidemed hiljuti Rooma poolt alistatud gallidega ja nood lubasid teda toetada. Peale selle arvestas Hannibal, et pärast tema esimesi võite löövad liitlased Itaalias Roomast lahku ja tulevad tema poole üle. Selleks, et seda plaani teostada, tuli sooritada senikuulmatu teekond mööda maad Pürenee poolsaarelt Itaaliasse üle Püreneede ning Alpide, ja Hannibal otsustas selle ohtliku retke ette võtta.

218. a. kevadel asus Hannibal suure sõjaväega Uus-Kartaagost teele, läks üle Püreneede ja liikus piki mererannikut, mida asustasid keldi hõimud. Mõningate kohalike hõimudega õnnestus tal kokkuleppele jõuda, teistega tuli tal võidelda. Galli hõimud ei suutnud takistada Hannibali üleminekut Rhodanuse (Rhone'i) jõest. Eriti raske oli üleminek Alpidest. Ent Hannibalil, kuigi suurte kaotuste hinnaga, õnnestus jagu saada takistustest, mida püstitasid karm Alpi loodus ja talle vaenulikud keldi hõimud. Teisel pool Alpe sai Hannibal varem lubatud toetuse gallidelt, kes polnud rahul Rooma ülemvõimuga. See võimaldas tal lasta puhata oma vägedel, kelle arv oli tunduvalt vähenenud: suurest malevast

oli järele jäänud kõigest 20 000 jalaväelast ja 6 000 ratsanikku. Hannibali sõjaväe tulek üle Alpide oli roomlastele täielikuks ootamatuseks.

LAHINGUD TICINUSEL JA TREBIAL

218. aasta konsul Publius Cornelius Scipio suundus juba Hispaaniasse Hannibaliga võitlema, kuid peatus Põhja-Itaalias, kus gallid üles tõusid. Teate Hannibali liikumisest sai ta Massilias ja oli sunnitud Hispaania sõjakäigust loobuma. Ta jõudis hilja Rhodanusele ega suutnud seetõttu takistada Hannibali jõge ületamast. Kui ta oli saatnud Hispaaniasse oma venna Gnaeuse, pöördus ta tagasi Itaaliasse, et jõuda enne Hannibali Alpi mäekurude juurde. Sitsiiliast kutsuti tagasi teine konsul — Tiberius Sempronius Longus. Nii langes Aafrika ekspeditsioon ära. Lahingus T i c i n u s e jõe ääres purustas Hannibal Scipio sõjaväe. Varsti ühinesid mõlemad konsulaararmeed ja ründasid Hannibali T r e b i a jõe lähedal, kuid siingi said roomlased lüüa.

Teade kahe konsulaararmee ebaõnnestunud operatsioonidest oli roomlastele täielikuks ootamatuseks ja tekitas Roomas erinevate poliitiliste rühmituste võitluse. Ülekaalu saavutasid demokraatlikud rühmad, kes valisid 217. aasta konsuliks populaarse tegelase Gaius Flaminiuse.

LAHING TRASIMENUSE JÄRVE ÄÄRES

Pärast roomlaste lüüasaamist Trebial algas Põhja-Itaalias keldi hõimude üldine ülestõus. Hannibali plaan — tõmmata kaasa Roomaga rahulolematud gallid — teostus, keldi ülestõusnute arvel suurenes ta armee enam kui kahekordseks. 217. aasta kevadel e. m. a. lahkus Hannibal talvekorterist, et jätkata kallaletungi Itaaliale. Rooma väed, kes olid koondatud Ariminumisse ja Arretiumi, pidid kaitsma läbipääse Apenniini mägedest, kuid Hannibal läks hoopis Arnuse (Arno) jõe soise madaliku kaudu. Neli päeva ja kolm ööd läks Kartaago sõjavägi vööst saadik vees, ja sõdurid said puhata üksnes hukkunud hobustel. See rännak läks Hannibalile väga kalliks: langes palju sõdureid, suri palju hobuseid, järele jäi kõigest üks elevant. Väejuht ise kaotas silma. Kuid selle julge ning hädaohtliku retke tulemusena läks Hannibali armee roomlaste kindlustatud positsioonidest mööda ja tuli roomlaste selja taha, lõigates läbi tee Rooma.

Möödudes Flaminiuse armeest liikus Hannibal ümbruskonda laastates lõunasse, Rooma poole. Flaminius otsustas vaenlasele järele jõuda, oma väega teda võita ja sellega enese valimist õigustada. Ta hakkas vaenlast jälitama ilma küllaldaste ettevaatusvahenditeta. Seetõttu olid kõik ta toimingud Hannibalil teada, kellel oli hästikorraldatud luure. Flaminiuse tee viis läbi kitsa kuru, mis asus mägede vahel ja mida piiras ühelt poolt raskesti läbitav küngas, teiselt küljelt aga Trasimenuse järv. Öösel lõikas Hanni-

bal tee läbi, hõivas kõrgendiku ja paigutas väed küngaste taha, mis tasandikku ääristasid. Sombusel hommikul tulid Rooma väed laagrist pahaaimamatult kaldaäärsele teele ja ootamatult ründasid neid igast küljest Hannibali väed. Flaminius langes kohe lahingu algul. Osa Rooma väest hävitati, teise osa paiskas ratsavägi järve. Ainult 6000-mehelisel salgal õnnestus hõivata küngas, kuid vaenlastest sissepiiratuina andsid nad alla tingimusel, et võivad vabalt taanduda. Hannibal jättis roomlased vangi, nende liitlased laskis vabaks, soovides seega näidata, et ta pole tulnud sõdima itaalikutega, vaid roomlastega itaalikute vabastamise eest. Selles lahingus hukkus 15 000 roomlast.

Pärast võitu Trasimenuse järve ääres siirdus Hannibal Aadria mere rannikule, et seada jalule seniajani katkenud side Kartaagoga. Minnes laastates läbi Umbria ja Picenumi, peatus Hannibal Apuulias, kus laskis oma vägedel puhata ja reorganiseeris jalaväe rooma eeskuju järgi.

FABIUS MAXIMUS JA TEMA TAKTIKA

Teade Trasimenuse katastroofist tekitas Roomas, nagu räägib Polübios, üldise masenduse. Senat arutas kujunenud olukorda mitu päeva. Flaminiuse lüüasaamine aitas kaasa aristokraatliku partei tugevnemisele. Senat otsustas nimetada diktaatoriks Quintus Fabius Maximuse, kes paistis silma konservatiivsete vaadete poolest. Kuna konsulit polnud tollal Roomas, siis valiti Fabius diktaatoriks tsenturiaatsetel komiitsidel.

Fabius koostas uue sõjaplaani, mis oli mõeldud võõral maal asuva vaenlase väljakurnamiseks. Polübiose sõnade järgi arvestas Fabius, et «kartaagolased olid põletanud kõik sillad enese taga, ja nende ainsaks päästevahendiks on jäänud võit. Rooma sõjaväe olukord oli hoopis teine. Seepärast nägi Fabius ette vältimatut lüüasaamist otsustavas lahingus ega julgenud selleni minna; ta mõistis, milles seisnes tema olukorra paremus vastase omaga võrreldes, ta arvestas ainult seda ja vastavalt sellele pidas ka sõda; roomlaste eelised seisnesid tagavarade ammendamatuses ja nende vägede arvulises ülekaalus.» Fabius vältis otsustavaid kokkupõrkeid. Ta häiris vaenlast väikeste kähmlustega, rünnates eelkõige kartaago moonamuretsejaid. Kuid Fabiuse niisugune taktika, mille tõttu teda hüüti Cunctatoriks (kõhklejaks, viivitajaks), ei leidnud kõlapinda Rooma rahvastiku demokraatlikus osas, kes oli äärmiselt rahulolematu Paduse madalmiku kaotamise tõttu; selle ala asustasid pärast Flaminiuse reformi ja viimast Galli sõda rooma kolonistid. Peale selle oli Rooma ja Itaalia talupoegkond rahulolematu asjaolu pärast, et Hannibal, keda ei lastud suurte linnade lähedale, laastas külasid. Fabiuse taktika vastaseks oli isegi tema lähim abiline, ratsaväe ülem Marcus Minucius, kellel õnnestus Fabiuse äraoleku ajal juhuslikus kokkupõrkes kartaagolasi lüüa. See avaldas Roomas nii tugevat muljet, et vastu igasugu-

seid tavasid valiti Minucius teiseks diktaatoriks. Kuid peagi purustati Minucius Hannibali poolt ja ainult Fabiuse abi päästis ta väe hävingust. See näitas, kui õige oli Fabius Maximuse taktika.

Toiduvarude ja muude tagavarade täiendamine oli Hannibalil üheks tähtsaimaks ülesandeks. Apuuliast läks ta Samniumi, sealt aga siirdus Kampaaniasse. Fabiusel ei õnnestunud tõkestada Kampaaniast tagasi tuleva Hannibali teed. Viimase armee, kes oli kogunud tagavarasid, läks tagasi Apuuliasse, kus Hannibal veetis 217. ja 216. a. talve. 216. aasta konsuliteks valiti Lucius Aemilius Paullus, Fabius Maximuse taktika pooldaja, ja Gaius Terentius Varro, demokraatlike ringkondade soosik ning otsustavate sõjaliste operatsioonide pooldaja. Varro taktika viiski ühe kõige otsustavama lahinguni antiikajaloos.

LAHING CANNAE JUURES

216. aasta suvel Aufiduse jõel C a n n a e juures (Apuulias) kohtusid Rooma väed Hannibaliga. Rooma väed ületasid arvuliselt Kartaago armee, Hannibalil aga oli tugev ratsavägi. Rooma armee eesotsas seisid kaks teineteisega võistlevat komandöri, kellel tuli kohtuda andeka kartaago strateegiga. Hannibal rivistas oma väed poolkuukujuliselt üles. Tsentris asusid keldid, tiibadel aga Kartaago jalaväe eliitrühmad ja ratsavägi. Väikesearvuline Rooma ratsavägi tallati maha ning pühiti laiali kohe lahingu algul. Roomlaste rünnaku all tõmbusid keldid tagasi, ent kui rooma leegionärid hakkasid neid ahistama, tõi Hannibal lahinguväljale aafrika eliitjalaväe. Samal ajal Kartaago ratsavägi, kes oli lõpetanud Rooma ratsaväe jälitamise, pöördus lahinguväljale tagasi ja andis Rooma jalaväele hoobi selja tagant. Roomlased olid ümber piiratud. Algul moodustasid nad rõnga ja katsusid end kaitsta, kuid hiljem ei pidanud vastu ja sattusid segadusse. Algas Rooma sõjaväe massiline hävitamine. Roomlaste kaotused olid tohutud. Suur osa Rooma armeest tapeti lahinguväljal, paljud langesid vangi ja ainult väike osa vägedest pääses põgenema. Armeest, milles oli vähemalt üle 86 000 mehe, pääses mõningate allikate andmetel kõigest 14 000. Põgenema pääsnute hulgas oli ka konsul Terentius Varro. Teine konsul Lucius Aemilius Paullus, samuti nagu paljud senaatoridki, hukkus tapluses. Põgenenud sõjaväe riismed pidas kinni ja korrastas noor sõjatribuun Publius Cornelius Scipio. → Africanus Maior

Roomlased valmistusid selleks, et Hannibal tuleb Rooma peale, ja tehti kõik võitlusvõimeliste üksuste loomiseks. Sõjaväeteenistusse kutsuti kõik Rooma jäänud kodanikud alates seitsmeteistkümnendast eluaastast. Senat läks äärmise abinõu rakendamiseni: kaks leegioni moodustati riigi poolt ostetud orjadest.

Kuid Hannibal, kaotustest samuti tugevasti nõrgestatud, kasutas roomlaste lüüasaamist eelkõige diplomaatilistel eesmärkidel. Esialgu katsus ta astuda Roomaga rahuläbirääkimistesse, ent pä-

rast seda, kui senat keeldus temaga läbirääkimisi pidamast, saavutas ta lõpuks selle, mida arvestas sõjakäiku Rooma vastu organiseerides: Kesk- ja Lõuna-Itaalia paljud hõimud ja linnad, kes olid senini Roomale truuks jäänud, tulid üle Hannibali poolele või lõid kõhklema; kõikjal võtsid võimust roomavastased rühmitused. Ühena esimestest lõi Roomast lahku Capua. Capua senat seisis algselt liidu säilitamise eest roomlastega, pleebs aga oli Hannibali poolel. Pleebsi survel andis Capua ülikkond linna kartaagolastele üle, kui oli välja tinginud täieliku autonoomia säilitamise: Capua säilitas oma korra ning oma seadused, tema elanikud polnud kohustatud sõjaväes teenima, ükski Kartaago ametnik ei tohtinud Capua kodanike kallal vägivalda tarvitada. Capua järel läksid Hannibali poolele üle teised linnad. Nola aristokraatia oli Rooma poolel, pleebs aga tahtis ühineda Hannibaliga. Kuid selles linnas oli ülekaal aristokraatia poolel. Kreeka linnad Kampaanias — Cumae ja Neapolis — jäid Roomale truuks. Hannibali poolele tulid üle samniidid, lukaanlased, hirpiinid ja peaaegu kõik Lõuna-Itaalia hõimud. Eriti aktiivselt võitlesid tema poolt brutid. Nad organiseerisid kallaletunge kreeka linnadele, mis olid Roomale truuks jäänud. Kuid ka kreeka linnades tugevnesid rühmitused, kes pooldasid Roomast lahkulöömist. Kohaliku aristokraatia liikmetele tuginedes õnnestus Hannibalil 212. a. vallutada Tarentum, kuigi linna tsitadell veel jäi roomlaste kätte. Varsti pärast Tarentumit läksid Hannibali poolele üle Metapontum ja siis ka Thurii. Viimaste lahkulöömise üheks ajendiks oli pantvangide tapmine roomlaste poolt, kui pantvangid katsusid Roomast põgeneda. Kõikumine Rooma ja Kartaago vahel oli sageli Itaalia linnade sisemuses toimuva sotsiaalse võitluse peegelduseks. Kord (209. a.) tõstsid isegi latiinid nurinat, et nad on maksudega kurnatud ja 12 latiini kolooniat keeldusid Hannibali vastu vägesid välja panemast. Kuid rida alasid, näiteks Etruuria, jäid Roomale truuks.

Roomas eneses avaldas pleebs esimestel sõja-aastatel poliitilise elu käigule teatud mõju; see väljendus asjaolus, et kõrgetele ametikohtadele valiti isikud, kes polnud senaatorlikule oligarhiale meelepärased (Flaminius, Terentius Varro jt.). Sõja lõpupoole, ilmselt selle tagajärjel, et pleebsi aktiivseim osa oli sõjaväkke võetud, lakkas pleebs poliitilises elus osa etendamast. Seoses iga liiki hangetega sõjaväe jaoks, mis teostati rendi korras, tugevnesid ratsanikud.

Kõikuma lõi ka Rooma rahvusvaheline seisund. Varsti pärast Cannae lahingut sõlmis Hannibal liidu Makedoonia kuninga Filippos V-ga, kes pidi Rooma vastu välja astuma. Sitsiilias astus Rooma vastu välja Sürakuusa valitseja Hieronümos.

ESIMENE MAKEDOONIA SÕDA

Pärast lüüasaamist Cannae juures vältisid roomlased otsustavaid lahinguid Itaalia pinnal. Nad piirdusid nende poolel asuvate linnade toetamisega, segasid Hannibalil proviandi kogumist ja

Kartaagost abivägede saamist. Roomlaste peatähelepanu ning jõu neelasid sõjalised operatsioonid väljaspool Itaaliat. Illüürias alustas Rooma vastu sõda Filippos V (215. a. e. m. a.). Kuid diplomaatiliste läbirääkimiste teel õnnestus roomlastel kiskuda võitlusse Makedoonia vastu Aetoolia liitu ja mõningaid teisi kreeka linnu, hiljem aga astus Makedoonia-vastasesse koalitsiooni ka Pergamose kuningas Attalus I. See sõda, mis sai Esimese Makedoonia sõja nimetuse, lõppes aastal 205 ja sõlmiti rahu, mille põhjal roomlased pidid loovutama Filipposele mõned maa-alad Illüürias. Kuid Rooma diplomaatia peaeesmärgid saavutati: sõda peeti suuremalt osalt Rooma liitlaste poolt, ja kõige tähtsam — roomlastel õnnestus takistada Filippos V kallaletungi Itaaliale ja sellega segada tal aktiivse abi osutamist Hannibalile.

SITSIILIA VALLUTAMINE ROOMA POOLT

Sitsiiliasse saadeti Marcus Claudius Marcellus, kes 213. a. e. m. a. piiras Sürakuusa sisse. Kuid linna oli raske vallutada — see oli varustatud kõige hädavajalikuga. Kaitsekindlustuste loomisest aga võttis aktiivselt osa antiikaja kuulus füüsik ning matemaatik Arhimedes. Alles 211. a. kevadel õnnestus roomlastel Sürakuusast jagu saada. Linn anti sõduritele rüüstamiseks ja paljude teiste elanike hulgas hukkus ka Arhimedes. Sürakuusast veeti minema tohutu sõjasaak ja rohkel arvul kreeka kunstiteoseid. Pärast Agrigentumi langemist aastal 210 e. m. a. said roomlased kogu Sitsiilia isandaiks.

VÕITLUS HISPAANIAS

Aastast 218 e. m. a. ei lakanud sõjategevus Hispaanias. Sinna saadeti Gnaeus Cornelius Scipio, hiljem aga (217) tuli talle sõjaväega appi tema vend Publius (218. a. konsul, kes sai Hannibalilt lüüa). Esialgu õnnestus roomlastel pealetungile minna; nad vallutasid Saguntumi ja võitsid liitlasi kohalike hõimude seas. Kuid 211. a. muutus olukord. Mõlemad Scipiod purustati Hannibali vendade poolt ja hukkusid lahingus. Roomlased pidasid hädavajalikuks vallutada kartaagolastelt Hispaania, kust viimased said hõbedat ja sõdureid oma vägede täiendamiseks. Seepärast läkitati 210. a. Hispaaniasse uus ekspeditsioon; selle etteotsa pandi Publius Cornelius Scipio (211. aastal Hispaanias hukkunud 218. aasta konsuli poeg), kes oma noorusest hoolimata oli Ticinuse ja Cannae lahingus silma paistnud ja kellel oli suur autoriteet. Rahvakoosoleku eriotsusega anti Scipiole *imperium* ning prokonsuli õigused. Scipio tegutses edukalt. 209. a. vallutas ta Kartaago põhibaasi Hispaanias — Uus-Kartaago. Kindlus oli maa poolt ligipääsmatu. Scipio kasutas ära mõõna ja roomlased tungisid kindluse sellesse ossa, mis oli vastu merd pööratud. Mõned ibeeri hõimud, kes polnud rahul Kartaago ülemvõimuga, tegutsesid liidus Roomaga.

Kuigi Scipio ei suutnud takistada Hannibali venda Hasdrubali sõjaväge Itaaliasse viimast, sundis ta 206. a. e. m. a. siiski kartaagolasi Hispaanias vastupanu lõpetama, ja roomlased hõivasid Püreenee poolsaare kaguosa.

HANNIBAL ANTE PORTAS

Samuti toimus Itaalias eneses järk-järgult murrang. Pärast seda, kui roomlastel õnnestus teha mõningad edusammud ja võtta Hannibalilt sõjaga üksikud linnad, asusid nad aastal 212 e. m. a. Capuat piirama. Linn ei alistunud, lootes Hannibali abile. 211. a. kevadel ilmus Kartaago väejuht linna alla, kuid roomlased ei lõpetanud piiramist. Et roomlaste tähelepanu kõrvale juhtida, võttis Hannibal suuna Rooma peale. See tekitas linnaelanike seas paanika. Sõnad «Hannibal väravate ees» (*Hannibal ante portas*) muutusid kõnekäänuks. Kuid tõenäoliselt ei kuulunud Rooma piiramine Hannibali plaanidesse, sest linna alla jõudes piirdus ta sellega, et rüüstas ümberkaudseid põlde ning linnataguseid villasid ja kui ta oli tükk aega linna all seisnud, läks ta Rooma alt Kampaaniasse, hiljem aga suundus Lõuna-Itaaliasse. Capua linn oli sunnitud varsti pärast seda kapituleeruma ja teda karistati karmilt.

Capua langemine lõi kõikuma Hannibali autoriteedi tema Itaalia liitlaste seas. Capua järel vallutati ka teised Kampaania linnad. Vastavalt sellele, kuidas kartaagolasi tabasid ebaõnnestumised, lõid neist lahku mitmesugused linnad ning hõimud. 209. a. vallutas kaheksakümne-aastane Fabius Maximus Tarentumi. Kurnamissõda nõrgendas ka Hannibali. Suuri lootusi pani ta abile Hispaaniast, kust ta vend tõi vägesid ligikaudu sedasama teed mööda, mille kaudu tuli Hannibal. Kuid 207. a. sai Hasdrubal M e t a u r u s e j õ e ä ä r e s lüüa ja tapeti. Sellest momendist peale muutus Hannibali olukord eriti raskeks, kuna ta ei saanud Kartaago oligarhialt vajalikku toetust (viimane kartis silmapaistva väejuhi tugevnemist).

LAHING ZAMA JUURES

Pärast võite Hispaanias kasvas Scipio autoriteet; ta valiti konsuliks aastaks 205 e. m. a. Aastal 204 maabus Scipio Aafrikas Utica lähedal 30 000-mehelise sõjaväega, mille koosseisus oli umbes 7 000 vabatahtlikku-veterani. Kartaago senat kutsus Hannibali Itaaliast ära. Enne ärasõitu käskis Kartaago väejuht tappa kõik itaalikud, kes teenisid tema vägedes, kuid ei soovinud kodumaalt lahkuda. Hannibal suundus Aafrikasse. Viimane, sõja tulemust lõplikult otsustav lahing toimus Zama linna juures 202. a. Suurt abi osutas roomlastele Kartaago naaber, Numiidia kuningas Massinissa. Ta kogus roomlastele suurepärase ratsaväe ja l a h i n g u s Z a m a j u u r e s sai Hannibal lüüa. Kartaago ei suutnud enam vastu panna.

RAHU SÕLMIMINE

Aastal 201 e. m. a. sõlmiti rahu, mille põhjal Kartaagole jäid üksnes ta valdused Aafrikas. Ta ei tohtinud teiste maadega sõda pidada, Aafrikas aga võis ta sõdida ainult Rooma loal. Kartaagolased pidid 50 aasta jooksul maksma 10 000 talenti kontributsiooni. Nad jäid ilma kogu laevastikust (välja arvatud kümme valvelaeva) ja andsid Roomale pantvange. Suuri privileege sai Massinissa, kelle kuningriik tugevnes nii vabade kui ka varem Kartaagost sõltunud numiidia hõimude arvel. Kartaago vägevus oli murtud.

TEISE PUUNIA SÕJA RESULTAADID

Pärast rahu sõlmimist tugevneb Kartaagos Barkiidide-vastane partei, kuid Hannibal säilitas mõju demokraatlike ringkondade seas. Meretaguste valduste kaotamine mõjus eriti raskelt kaupmeeste ja käsitööliste — Kartaago deemose mõjuka osa — olukorrale. Aastaks 196 e. m. a. valiti Hannibal sufeediks ja ta teostas rea demokraatlikke reforme, kehtestas range kontrolli finantside üle, nii et avanes võimalus roomlastele kontributsiooni maksta kaaskodanikke erakordsete maksudega koormamata. Kuid Hannibali tegevus kutsus Kartaagos esile oligarhilise partei rahulolematuse ja tugevdas roomlaste umbusklikkust. 195. a. oli Hannibal sunnitud Kartaagost põgenema, kuid oma surmatunnini ei jätnud ta mõtet Roomale kätte maksta.

Scipio Aafrika ekspeditsioon andis Kartaago väejuhile lõpliku hoobi, kuid tema saatus oli juba Itaalias ette otsustatud. Hoolimata kartaagolaste edust sõja algul, ei suutnud nad murda oma territooriumi kaitsvate roomlaste vastupanu. Polübios osutas õigesti sellele, et «roomlaste eelised seisnesid tagavarade ammendamatuses ja nende vägede arvulises ülekaalus». Roomlased võitlesid oma territooriumil, nende sõjavägi koosnes vabadest kodanikest. Hannibal aga tegutses võõral territooriumil, tema käsutuses olid peamiselt palgasõdurid. See sõda näitas mitmesuguste hõimude palgasõduritest koosnevate armeede süsteemi kõiki puudusi. Hannibali arvestused selles osas, et liitlased löövad Roomast lahku, õigustasid end vaid võrdlemisi lühikeseks ajaks, ent niipea kui roomlased hakkasid võite saavutama, hakkasid mõned liitlased vabatahtlikult tagasi pöörduma. Roomlaste poolele läksid uuesti üle need itaalia liitlastest, kes ei lootnud, et Itaalia vallutamine võõramaalaste poolt nende olukorda parandaks. Samal ajal ei osutanud Kartaago oligarhia Hannibalile vajalikku abi.

Selle sõja ajal võis esmakordselt täheldada neid poliitilisi tendentse, mis etendasid hiljem Rooma saatuses suurt osa. Rooma konstitutsioon osutus kohaldamatuks sõja aja erakorralistele tingimustele. Scipio nimetamine Hispaaniasse, tema ekspeditsioon Aafrikasse, tema toetamine pleebsi ja talle andunud veteranide

poolt — see kõik käis vastu Rooma poliitilistele traditsioonidele. Senatis etendas veel suurt osa isamaa päästjaks tunnistatud Fabius Maximus Cunctatori, senati *princeps*'i konservatiivne grupp. Kuid pärast tema surma pidi nobiliteet tunnustama Scipio autoriteeti, kes sai oma võitude eest hüüdnimeks Africanus.

Roomlased ei piirdunud oma territooriumi kaitsmisega; Teine Puunia sõda oli mõlemalt poolt samasugune anastussõda nagu esimenegi.

Teise Puunia sõja tulemusena laiendas Rooma oma meretaguseid valdusi. Talle läks üle Lõuna-Hispaania, pärast aastat 210 e. m. a. oli tema käes kogu Sitsiilia. Rooma muutus kõige tugevamaks suurriigiks Vahemere lääneosas.

Puunia sõjad erinevad eelnenud sõdadest selle poolest, et võitlus ei käinud mitte Itaalia hõimude ühendamise eest Rooma ümber, vaid uute territooriumide vallutamise pärast, orjade hankimise pärast, maade ümberjagamise pärast Vahemere lääneosas. Selles suhtes võib III sajandil e. m. a. peetud sõdu nimetada imperialistlikeks. Lenin ütleb: «Ka imperialistlikke sõdu oli nii orjanduse pinnal (Rooma sõda Kartaagoga oli mõlemalt poolt imperialistlik sõda)... Iga sõda, milles m õ l e m a d sõdivad pooled rõhuvad võõraid maid või rahvaid, sõdides saagi jagamise pärast, selle pärast, «kellele jääb rohkem rõhuda või röövida», tuleb nimetada imperialistlikuks.» [1]

Puunia sõjad panid aluse anastussõdade reale, mida roomlased pidasid järgneva aja jooksul. Teine Puunia sõda tõi kaasa muudatusi mitte ainult Rooma välises seisundis, vaid tekitas ka suuri sisemisi muudatusi. Sõjategevus viis pahatihti tervete rajoonide mahajätmiseni. Roomast äralangenud linnu ning alasid karistati julmalt, millega kaasnes maade konfiskeerimine. Selle tulemusena kasvas riiklik maafond *(ager publicus)*. Teisest Puunia sõjast peale tugevneb senati kontroll itaalia liitlaste üle. Kui Rooma võimud senini arvestasid Itaalia linnade autonoomiat, siis II sajandi algusest peale jälgis Rooma senat tähelepanelikult, mis toimub Itaalia aladel. Karistusekspeditsioonid surusid maha ülestõusukatsed, samuti ka orjade rahutused Itaalia mitmesugustes rajoonides. Liitlaste õigusi (eriti armees) kärbiti. Roomlased hakkavad neile vaatama kui alamatele. Veel rohkem kui enne piirati latiini kodanike õigusi. Suur osa neist saadeti pärast Teist Puunia sõda Roomast välja.

Need muudatused Rooma majanduses ja sotsiaalses korras Teise Puunia sõja ajal ja pärast seda avaldusid eriti markantselt II sajandi keskpaiku.

---

[1] *V. I. Lenin*, Teosed, 26. kd., lk. 137.

ROOMA JA HELLENISTLIKUD RIIGID II SAJANDI ESIMESEL POOLEL e. m. a.

1. Rooma ja Idamaad III sajandi lõpul ja II sajandi algul e. m. a.

Illüüria sõja ajal, ent veelgi rohkem Esimese Makedoonia sõja [1] ajal, mis toimus üheaegselt Teise Puunia sõjaga, sattus Rooma kontakti kreeka linnadega ja hellenistlike riikidega. Pärast võitu Hannibali üle omandasid Rooma poliitikas tähtsa koha küsimused, mis olid seotud suhetega Idamaal.

Üldist olukorda hellenistlikes maades III sajandi lõpul e. m. a. iseloomustatakse tavaliselt jõudude tasakaaluna. Sellel mõnevõrra ebamäärasel iseloomustusel on küllaldane alus. Peamisteks hellenistlikeks riikideks jäid endiselt Ptolemaioste (Lagiidide) Egiptuse kuningriik, Seleukiidide Süüria kuningriik ja Makedoonia kuningriik, mida valitsesid Antigones Gonatase järeltulijad — Antigoniidid.

EGIPTUSE KUNINGRIIK

Lagiidide kuningriik kujutas enesest tsentraliseeritud poliitilist liitu, mis valdas tohutuid ressursse. Ptolemaios I Soter (305.—283. a. e. m. a.) oli üks esimesi, kes loobus pretensioonidest maailma valitsemisele ja pööras tähelepanu oma riigi konsolideerimisele ning tugevdamisele. Kuid nii tema kui ka ta lähimad järglased, tuginedes suurele palgasõdurite armeele, ajasid agressiivset välispoliitikat Vahemere basseini idaosas. Nende võimu all olid Kürenaika, suur osa Vahemere Süüria rannikust, Küpros ja mõned teised saared, ent samuti ka Egeuse mere rannikulinnad. Siiski hakkab alates III sajandi 20-ndatest aastatest e. m. a. Egiptuse välispoliitiline tähtsus langema. Ptolemaios IV Filopatori valitsemise ajal aga kaotas Egiptus peamiselt sotsiaalsete liikumiste tõttu, hoolimata Süüria Antiohhos III üle saavutatud võidust, endise mõju.

EES-AASIA RIIGID III—II SAJANDI KÜNNISEL e. m. a.

Hellenistlikest riikidest oli suurimaks Seleukiidide kuningriik, mis ulatus algselt Vahemerest India piirini. See koosnes nii majanduslikus, kultuurilises kui ka etnilises suhtes erinevatest aladest, mis olid omavahel nõrgalt seotud.

Seleukiidid ei suutnud oma käes hoida kogu territooriumi, mis oli neile pärast dünastia rajaja surma osaks langenud. Kõige vähem puudutas hellenisatsioon idapoolseid äärealaid. Siin polnud Makedoonia Aleksandri järglaste võim iialgi kindel. III sajandi keskpaiku e. m. a. tekkis kirdealadel Partia kuningriik;

[1] Vt. lk. 133—134.

selle rajajad kuulusid poolnomadiseerivate rahvaste hulka, kes elasid stepivöötmes Kaspia merest ida poole, tänapäeva Turkmenistani oaasides. Parnide hõim lahkub kodusteppidest ja alates III sajandi keskpaigast e. m. a. võtab Seleukiididelt sõjaga ära rea idasatraapiaid. Nõnda pandi alus Partia kuningriigile, mille kujunemine oli hellenismivastase reaktsiooni resultaadiks.

Välist nõrgenemist ja sisevõitlust Seleukiidide kuningriigis kasutasid Väike-Aasia väikesed dünastiad. Eriti suure tähtsuse omandas Pergamose kuningriik. Selle pealinn — Pergamose linn — muutus hellenistliku Ida üheks suurimaks kultuuritsentrumiks. Pergamose kuningate diplomaatia oli suunatud tasakaalu säilitamisele hellenistlike riikide süsteemis. Peale Pergamose säilitasid oma iseseisvuse ka Väike-Aasia teised riigid — Pontos, Bitüünia, Kapadookia, Galaatia, kaubanduslik vabariik Rodos. Suurtest hellenistlikest riikidest jäi sõltumatuks ka Bosporose kuningriik, mis asus Spartakiidide dünastiast kuningate võimu all. Selle tsentrumiks oli Pantikapaion (tänapäeva Kertš), selle koosseisu aga kuulusid Kertši ja Tamani poolsaar, samuti Kubani jõe alamjooksu piirkonnad. Sisevõitlus (nähtavasti peamiselt dünastiline) ja võitlus «barbaritega» (sküütide ja sarmaatidega) ei õõnestanud III sajandil e. m. a. veel Bosporose riigi majanduslikku heaolu. Viimasele aitasid kaasa elavad kaubanduslikud sidemed Balkani Kreeka ja Väike-Aasia linnadega, Rodosega ja teiste hellenistlike riikidega. Egiptuse konkurentsist hoolimata jäid Musta mere äärsed linnad endiselt teraviljaga varustajateks; selle kõrval veeti välja kuivatatud ja soolatud kala, loomakasvatuse produkte ja lõpuks — orje.

MAKEDOONIA KUNINGRIIK JA KREEKA

Makedoonia kuningriik tugevnes pärast Antigones Gonatase trooniletõusmist (276. a. e. m. a.). Oma territooriumi ja materiaalsete ressursside poolest jäi Makedoonia kuningriik maha teisest kahest võimsast hellenistlikust monarhiast, kuid ta jätkas Filippos II ja Aleksandri traditsioone, tuginedes kohalikule aristokraatiale ja distsiplineeritud sõjaväele, kes oli rahvaga seotud. Seega oli Makedoonia vastandiks Süüria ja Egiptuse hellenistlikele riikidele, kus pärisrahvastiku massile jäid tsentraalvõimu huvid võõraks. Makedoonia kuningad pidasid pikka võitlust teiste riikidega hegemoonia pärast Kreeka linnade ja Egeuse mere saarte üle.

Pärast oma iseseisvuse kaotamist elas Kreeka läbi langusajastu. Seoses Makedoonia Aleksandri sõjakäikudega saabunud kreeka tööstuse ning kaubanduse elavnemise lühike periood ei kestnud kaua. Uute kaubandus- ja tööstuskeskuste arenemisega Idas ja kreeka linnade kasvuga perifeerias kaotasid vanad kreeka tsentrumid endise majandusliku tähtsuse, võis täheldada rahvastiku kasvu vähenemist ning aeglustumist, hindade tõusu produktide osas, vaba kehvistu olukorra halvenemist, klassivõitluse teravne-

mist. Sotsiaalsed vastuolud avaldusid eriti teravalt Spartas. Ateena, mis alates aastast 229 e. m. a. evis poliitilist vabadust, säilitas tähtsuse kultuuritsentrumina, kuid ei etendanud osa välispoliitikas. Kaks kreeka liitu — Ahhaia ja Aitoolia — katsusid välispoliitilisi vastuolusid ära kasutades oma seisundit tugevdada. Mitmete hellenistlike suurriikide vahel toimus võitlus oma mõju tugevdamise eest Kreekas. Makedoonia nõrgestamise eesmärgil toetasid Ptolemaiosed pika aja jooksul kreeka föderatsioone, kuid võitluseks Sparta kuninga, reforme teostanud Kleomenes III vastu loobus Ahhaia liit oma traditsioonilisest poliitikast ja astus liitu Makedooniaga, kartes revolutsioonilis-demokraatlike voolude tugevnemist Balkani poolsaarel; ta võitles Makedoonia poolel ka Esimese Makedoonia sõja ajal (215—205 e. m. a.). Tänu liidule ahhaialastega avaldas Filippos V mõju Kreekale. V imase linnade võitlust vabaduse eest toetasid Pergamos ja Rodos, kes kartsid, et Makedoonia monopoliseerib enda kätte kaubanduse Hellespontose ja Pontus Euxinuse piirides; nad katsusid Makedooniat nõrgestada ja eksisteerivaid suhteid säilitada.

FILIPPOS V JA ANTIOHHOS III LIIT. ROOMLASTE SEKKUMINE

Reaalne hädaoht kehtestatud tasakaalu purustamiseks kerkis III sajandi lõpul e. m. a. Pärast edukaid idasõjakäike tugevdas Süüria Antiohhos III oma kuningriigi seisundit ja katsus laiendada selle piire lääne poole. Kui suri Ptolemaios IV ja troonipärijaks jäi tema nelja-aastane poeg Ptolemaios V Epifanes, sõlmisid Süüria ja Makedoonia kuningad Antiohhos III ja Filippos V liidu, mille peamiseks eesmärgiks oli Ptolemaioste väljaspool Egiptust asuvate valduste jagamine ja väikestele sõltumatutele riikidele kallaletungimine. Antiohhos tungis Lõuna-Süüriasse, Filippos V aga hõivas Ptolemaioste valdused Egeuse merest põhja pool.

Pergamos, Rodos, Ateena ja tolleks ajaks sõjaliselt nõrgenenud Egiptus pöördusid abi saamiseks Rooma poole. Ühe suurvõimu või mõlemate agressiivsete riikide tugevnemine väiksemate naabrite arvel, s. t. traditsioonilise tasakaalusüsteemi purunemine, oli kahjulik Roomale, kellel tuli juba Teise Puunia sõja ajal kogeda Makedoonia ähvardust Itaaliale kallale tungida.

ROOMA DIPLOMAATIA III SAJANDI ALGUL e. m. a.

Pärast seda, kui Rooma muutus läänes võimsaks riigiks, hakati Idale suuremat tähelepanu pöörama. Erinevalt eelnenud ajastust ajas Rooma III sajandi algusest peale e. m. a. ulatuslikku välispoliitikat. Välispoliitilisi asju juhtis senat. Rahvakoosolekule jäi põhimõtteliselt sõja kuulutamise ja rahu sõlmimise õigus, kuid talle esitati kinnitamiseks juba valmis otsused; vaid aruharva läks ta vastuollu senati otsustega. Seoses uue olukorraga töötati välja ning täiustati Rooma diplomaatilisi võtteid.

Diplomaatia etendas küllaltki suurt osa ka Rooma võitlusajastul hegemoonia pärast Itaalias ja Puunia sõdade ajal; III sajandil e. m. a. võtsid roomlased palju üle hellenistlike maade väljakujunenud diplomaatilisest praktikast (võitlus kreeka linnade vabaduse eest, protektoraatide süsteem, mõjusfääride jagamine). Nagu antiikmaailma teistel riikidel, nii polnud ka Roomal alalisi diplomaatilisi esindajaid. Suurt osa etendasid diplomaatilises elus saatkonnad. Algselt täidavad saadikute kohustusi preestrid-fetsiaalid [1], kuid aja jooksul jäi fetsiaalidele ainult traditsiooniliste religioossete kommete sooritamine, mis käisid kaasas mitmesuguste välispoliitiliste aktidega, läbirääkimisi ja muid diplomaatilisi missioone aga hakati usaldama erilistele saatkondadele *(legationes)*, kes nimetati ja keda juhiti senati poolt ja kes koosnesid senati liikmetest. Saatkonnad evisid erilisi privileege, saadiku isikut peeti pühaks. Saadiku tapmine või solvamine oli mitmelgi korral sõja ajendiks. Sellel ajal töötatakse Roomas välja saadikute vastuvõtmise etikett.

2. Teine Makedoonia sõda (200—197 e. m. a.)

Rooma väljaastumine Makedoonia vastu langeb aastasse 200 e. m. a. ja paneb aluse Rooma agressioonile Idas. Senati sekkumine idaasjadesse põrkus algselt rahvakoosoleku opositsioonile. Sõjategevusele Makedoonias eelnesid keerulised diplomaatilised läbirääkimised. Rooma saabusid hellenistlike kuningriikide ja linnade delegatsioonid. Rooma saatkonnad pidid tegema kindlaks üksikute riikide positsiooni eelseisvas sõjas. Filipposele esitati ultimaatum, milles tehti ettepanek tagastada Egiptuse kuningale temalt äravõetud valdused, lõpetada sõjategevus kreeklaste vastu ja anda vahekohtule lahendada tüliasjad Makedoonia kuninga, Pergamose ja Rodose vahel. Filippose keeldumine nende nõuete täitmisest sai sõja ajendiks.

Filippose vastu moodustati tähelepanuväärne koalitsioon. Eriti aktiivset osa etendasid selles Pergamos ja Rodos. Pergamose kuningas Attalos I katsus muuta oma kuningriiki Väike-Aasia tähtsaks suurriigiks, Rodos aga kaitses oma domineerivat kaubanduslikku tähtsust Egeuse basseinis. Sõja käigus liitusid koalitsiooniga aitoollased, hiljem aga tuli Rooma poolele üle ka Ahhaia liit. Rooma diplomaatia suursaavutuseks oli lepingu sõlmimine Antiohhos III-ga, mille põhjal Rooma *de facto* ei vaielnud vastu roomlastele sõbraliku Egiptuse kuninga Süüria valduste anastamisele Antiohhose poolt; Antiohhos omakorda kohustus Euroopas mitte sõda pidama, s. t. mitte aitama Filippost tema sõjas Roomaga.

[1] Vt. lk. 113.

LAHING KÜNOSKEFALOI JUURES

Rooma armee, mis koosnes kahest leegionist ja ühest numiidia ratsanike tuhatkonnast, maabus aastal 200 e. m. a. Illüürias, kuid pealetungioperatsioonid algasid alles järgmisel aastal. Osa Rooma vägedest saadeti Ateenale appi, peajõud aga tungisid Makedooniasse; kuid algselt polnud sõjalised operatsioonid otsustava tähtsusega. Merel tegutses Makedoonia rannikulinnade vastu liitlaste laevastik. Koalitsiooni laienemine (sellega ühinesid Aetoolia ja Ahhaia liidud) tugevdas roomlaste positsiooni ja 197. a. e. m. a. Rooma väed, keda juhatas Titus Quinctius Flaminius, lõid l a h i n g u s K ü n o s k e f a l o i j u u r e s (Tessaalias) hävitavalt Filippos V. Aetoollased käisid peale, et sõda jätkataks Makedoonia täieliku hävitamiseni, kuid Flaminius sõlmis Filipposega vaherahu, hiljem aga oli Filippos sunnitud nõustuma nende rahutingimustega, mis talle esitati. Rooma ei omandanud mingeid uusi territooriume, kuid Filippos loobus kõikidest oma vallutustest, maksis Roomale tuhat talenti sõjakulude hüvitamiseks, andis roomlastele üle oma laevastiku, välja arvatud kuus laeva, ja kohustus vähendama maaväge 5000 meheni. Kuid rahutingimuste peapunktiks oli Kreeka linnade vabaduse tunnustamine.

ROOMA POLIITIKA KREEKAS

196. a. e. m. a. Istmose mängudel kuulutas Flamininus Kreeka linnad vabaks. Tema edikti sõnad võeti vastu ebatavalise entusiasmiga. Sellel vabadusel aga oli ka teine külg. Kreeka mitmete rajoonide okupatsioon viis kreeka asulate täieliku hävinguni. Kreeka linnade vabaks kuulutamise eesmärgiks oli Makedoonia nõrgestamine, kuna rooma valitsevad ringkonnad arvasid, et kui Makedoonial on Kreekas ebakindel tagala, ei julge ta iialgi mingeid otsustavaid väljaastumisi ette võtta. Tolle aja Kreeka linnades toimus võitlus mitmesuguste rühmade vahel, aristokraatia ja demokraatia vahel. Roomlased toetasid aristokraatlikke parteisid ja Flamininus saavutas populaarsuse juhtivates aristokraatlikes rühmades. Aristokraatlik oli Ahhaia liit — Rooma tugi Kreekas tollel ajal. Kreeka aristokraatiale näis tollal hädaohtlikuna Spartas kanna kinnitanud Nabise poolt kehtestatud kord. Ahhaia liit pidas Nabisega võitlust.

Nabise tegevus ähvardas Kreeka linnade aristokraatlikke ringkondi, sest Nabis kihutas minema suursuguseid ning rikkaid, vabastas orje ja Polübiose sõnade järgi «avas oma valdustes otsekui püha varjupaiga igaühele, kes sünnimaalt välja aetud». Esinedes aristokraatia kaitsjatena, alustasid roomlased aastal 195 e. m. a. sõda Nabise vastu. Flamininus katsus anda sellele sõjakäigule üldkreekaliku ürituse tähtsust. Nabis sai lüüa ja pidi Flamininuse poolt esitatud tingimused vastu võtma.

Järgmisel aastal lahkusid Rooma sõjaväed Kreeka territooriumilt. Oma suhtumises Kreeka linnadesse kasutasid roomlased

hellenistlike suurriikide poliitikat, kes kuulutasid kreeklased vabaks, selleks et nõrgestada oma võistlejaid. Roomlased kasutasid seda poliitikat ulatuslikult.

3. Süüria sõda

ANTIOHHOS III KOKKUPÕRGE ROOMLASTEGA

Leping Roomaga ei seganud Antiohhost oma agressiivsete kavatsuste elluviimisel. Sellal kui Balkani poolsaarel käis Teine Makedoonia sõda, vallutas ta Ptolemaioste valdused algul Süürias, hiljem Väike-Aasias, läks siis üle Hellespontose ja hakkas Euroopapoolsel kaldal ära võtma linnu, mis olid anastatud Filippose poolt, hiljem aga kuulutatud iseseisvaiks. See viis Antiohhose esimese diplomaatilise kokkupõrkeni roomlastega. Oktoobrikuus 196. a. e. m. a. kohtusid Rooma saadikud Lüsimahheias Antiohhosega. Kohtumine oli esialgu sõbraliku iseloomuga, kuid läbirääkimiste käigus teravnesid suhted. Roomlased nõudsid visalt Egiptuse kuningalt anastatud linnade tagasiandmist ja esinedes Kreeka vabaduse kaitsjate maski all, nõudsid nad Antiohhoselt Kreeka linnade vabastamist Väike-Aasias ja Euroopas. Antiohhos eitas roomlaste õigust sekkuda Kreeka asjadesse, ent kui konverentsil astusid üles Aasia linnade esindajad, keeldus ta vastamast nende etteheidetele ja katkestas läbirääkimised. Senat lükkas tagasi Antiohhose ettepaneku sõlmida Roomaga leping. Kokkupõrge muutus vältimatuks.

Antiohhos andis varjupaika Hannibalile, kes 195. a. e. m. a. põgenes Kartaagost. Hannibal esitas Antiohhosele ulatusliku plaani Rooma-vastase koalitsiooni loomise ja liitlaste vägede Itaaliasse sissetungimise kohta. Selle plaani kohaselt pidi sõjast roomlaste vastu osa võtma ka Kartaago. Kuid Antiohhos, kes osutas küll tähelepanu oma külalisele, ei asunud siiski seda plaani teoks tegema. Ta leidis olevat otstarbekohasema alustada sõjategevust Kreekas, kus sellal oldi juba pettunud Rooma vabastamispoliitikas. Eriti rahulolematud roomlaste suhtes olid aitoollased, kes arvasid, et neid on Teisest Makedoonia sõjast osavõtmise eest vähe autasustatud.

Hellenistliku vabaduse kaitsjatena kutsusidki aitoollased Antiohhost, kes 192. a. e. m. a. tuli Kreekasse. Kuid temaga liitusid vaid teisejärgulised linnad. Ahhaialased seisid roomlaste poolel. Lubaduste hinnaga saavutas Rooma, et Filippos jäi varasemate lepingute suhtes lojaalseks ja koguni aitas roomlasi. Samuti osutasid Roomale abi Rodos ja Pergamos. Rooma vägede survel tuli Antiohhosel Kreekast lahkuda. Varsti saavutas roomlaste liitlaseks olev kreeka laevastik võidu merel ja sõda kandus üle Väike-Aasiasse. 190. a. saadeti sinna Lucius Cornelius Scipio, keda saatis legaadina ta vend Publius, Teise Puunia sõja kuulus väejuht; vii-

mane muutuski faktiliselt sõjaliste operatsioonide ja diplomaatiliste läbirääkimiste peajuhiks.

LAHING MAGNESIA JUURES JA RAHU ANTIOHHOSEGA

Lahingus Magnesia juures (190. a. e. m. a.) sai Antiohhos hävitavalt lüüa. Väike-Aasia linnad lõid temast lahku ja ta oli sunnitud rahu paluma. Rahulepingu tingimused määrati kindlaks Publius Scipio poolt ja saadeti Rooma senatile kinnitamiseks. Lõplik rahu sõlmiti Apameais 188. a. e. m. a. Antiohhos pidi tõmbuma Tauruse taha ja maksma 12 aasta jooksul 15 000 talenti; ta kohustus piirduma vaid 10 laevaga ja mitte sõjaelevante pidama.

Süüria sõja tulemusena ei saanud roomlased mingisuguseid territoriaalseid valdusi, kuid Pergamose kuningas Eumenes II laiendas tunduvalt oma territooriumi ja roodoslased said maid Väike-Aasias. Mõned Väike-Aasia linnad kuulutati vabadeks. Samuti purustati Antiohhose Väike-Aasia liitlased (galaatlased, kapadooklased jt.). Näiteks korraldati veel enne rahu sõlmimist Galaatiasse ekspeditsioon, kes röövis maad ja anastas suure sõjasaagi. Rahulepingu põhjal kohustus Antiohhos Roomale välja andma Hannibali. Viimane põgenes algul Armeeniasse, hiljem aga Bitüüniasse ja elas seal mitu aastat. Ent kui ta teada sai, et Bitüünia kuningas on ta välja andnud ja et ta maja ümbritsevad mõrtsukad, siis võttis ta mürki, mida alati enesega kaasas kandis (183. a. e. m. a.). Selsamal aastal suri ka tema võitja Scipio Africanus.

SÜÜRIA SÕJA TULEMUSED

Süüria sõja tulemusena kaotas Seleukiidide monarhia oma endise tähtsuse. Antiohhose lüüasaamise üheks tagajärjeks oli hellenismivastane reaktsioon. Seleukiidid kaotasid võimu Armeenia ja teiste alade üle, mis muutusid iseseisvateks kuningriikideks. Antiohhos III katsus taastada oma võimu Iraanis, kuid tapeti. Idaalade äralangemine jätkus ka tema järglaste ajal. Partia energilise kuninga Mitridates I ajal (umbes 160.—138. a. e. m. a.) algas partlaste otsustav pealetung Seleukiidide kuningriigi idaaladele. Mitridates laiendas tunduvalt oma valduste piire. Partia muutus üheks tugevamaks idapoolseks riigiks. Teineteisest sõltumatult andsid Rooma ja Partia hoope Seleukiidide monarhiale, mis kaotas järk-järgult igasuguse poliitilise tähtsuse.

Hellenismivastane reaktsioon puudutas ka Seleukiidide monarhia läänealasid. Selle reaktsiooni väljenduseks oli vabastussõda Juudamaal Makabeide juhtimisel, mis lõppes ülestõusnute võiduga ja iseseisva Juuda kuningriigi moodustamisega (128. a. e. m. a.). Tema iseseisvust tunnustas ka Rooma, kes kinnitas erilises läkituses idamaistele dünastiatele, et Juuda valitsus on sõpruses Roomaga. Ilma Rooma diplomaatia vahelesegamiseta ei toimunud nüüd enam ühtegi natuke tähtsamat sündmust hellenistlikes riikides.

PERSEUS JA TEMA LIITLASED

Makedoonia jõud polnud murtud pärast Künoskefaloi lüüasaamist. Filippos pingutas kogu jõudu, et endist vägevust taastada. Ta oskas mööda hiilida rahulepingu tingimustest, mis piirasid Makedoonia armee arvulise suuruse 5000 sõduriga. Igal aastal pärast väljaõpetamist laskis Filippos 4000 sõdurit koju ja värbas uued. Seda nähes katsusid roomlased Makedoonia uuestisündi takistada. Nad toetasid Filippose poega Demetriost, kes oli meelestatud roomlaste poolt. Kuid Filippose teisel pojal Perseusel, roomlaste vastasel, õnnestus oma vend kõrvaldada ja pärast isa surma Makedoonia kuningaks saada. Perseus hakkas koguma jõude võitluseks Roomaga, ta sõlmis liite ja astus läbirääkimistesse nendega, kes polnud Roomaga rahul. Palju poolehoidjaid leidis ta Kreekas.

Olukord Kreekas oli tollal äärmiselt pinev. Flamininuse poolt väljakuulutatud hellenite protežeerimine oli muutunud Rooma karmiks eestkosteks ning süstemaatiliseks sekkumiseks Kreeka linnade siseasjadesse. Võitlus aristokraatia ja deemose vahel kasvas üle tõeliseks kodusõjaks. Nõnda oli see Tessaalias, Boiootias ja teistes kohtades. Erilise teravuse omandas võlaküsimus. Peaaegu kõikjal toetasid roomlased oligarhilisi rühmi: seetõttu olid demokraadid läbi imbunud Rooma-vastastest meeleoludest ja toetasid meeleldi Perseust. Viimane kuulutas end nende kaitsjaks, kes põgenesid võlgade tõttu, kes olid pagendatud poliitiliste ja muude kuritegude pärast; ta tõotas neile Makedoonias pelgupaika, hiljem aga ka kaasabi varanduste tagasisaamiseks. Makedoonias tühistas Perseus riigivõlglaste võlad ja vabastas need, keda süüdistati riiklikes kuritegudes. Sümpaatia Perseuse vastu kasvas ja lõpptulemusena kujunes tõsine Rooma-vastane koalitsioon, mis ähvardas nii Roomat kui ka tema liitlasi, eriti Pergamose kuningat Eumenes II. Viimane külastas Roomat ja võttis osa võitlusplaani väljatöötamisest Perseuse vastu, keda süüdistati kallaletungis Rooma liitlastele. Kuid Rooma polnud veel valmis sõjategevuse alustamiseks.

SÕJA ALGUS

Roomlased katsusid eelkõige diplomaatilisel teel sõda venitada. Rooma saatkond veenis Perseust senatiga uusi läbirääkimisi alustama, kusjuures Rooma delegatsioon tegi samal ajal suuri pingutusi, et lõhkuda Perseuse liitlaseks olevat Boiootia linnade föderatsiooni. Perseuse rahuettepanekud lükati tagasi ja algas Kolmas Makedoonia sõda (171—167 e. m. a.). Sõja algus oli Perseusele soodne. Rooma armees polnud küllaldast distsipliini, Perseuse pöördumine abipalvega mitmete riikide poole leidis

poolehoidu. Siis saatsid roomlased Makedooniasse abivägesid, keda juhatas Lucius Aemilius Paullus, 216. a. e. m. a. Cannae lahingus langenud konsuli poeg.

LAHING PÜDNA JUURES JA ROOMA PROTEKTORAADI KEHTESTAMINE MAKEDOONIA ÜLE

Lahingus Püdna juures (168. a. e. m. a.) purustati Perseuse väed, tal enesel õnnestus algul põgeneda, kuid hiljem oli ta sunnitud end roomlaste kätte andma. Roomlaste võit Perseuse üle oli tubliks sammuks edasi nende hegemoonia kindlustamisel Kreekas. Rahulepingu tingimuste põhjal ei jäänud Makedoonia ilma üksnes iseseisvusest, vaid julmalt karistati ka neid, kes Perseust aitasid või talle ainult kaasagi tundsid. Makedoonia jagati neljaks linnaringkonnaks. Iga ringkond kuulutati iseseisvaks, tal oli oma raha ja ta ei tohtinud suhelda Makedoonia teiste ringkondadega. Faktiliselt muutus Makedoonia sõltuvaks riigiks ja oli kohustatud Roomale maksu maksma.

Perseusega liidus olnud Epeirose linnad purustati ja nende 150 000 inimesest koosnev elanikkond müüdi orjusse. Ahhaia liidu tuhat silmapaistvamat kodanikku asustati pantvangidena Rooma ja Itaaliasse. Selle eest, et Rodose esindajad väljendasid avalikult rahulolematust sõja vastu, kaotas ta oma valdused mandril, mis andsid suurt tulu. Peale selle kuulutati Deelose saar vabasadamaks *(porto franco)*, mis kajastus ebasoodsalt Rodose büdžetis; senini oli Rodos saanud tohutuid sadamalõive. Pergamose kuningas Eumenes, keda kahtlustati salasidemete pidamises Perseusega, kaotas endise mõju ja roomlased hakkasid ilmselt proteežeerima Eumenese vastaseid Väike-Aasias. Kui Eumenes tahtis ise senatisse asja seletama minna, avaldas senat otsuse, et kuningad ei või ja tulevikus ei tohi Rooma ilmuda. Eumenesel tuli Brundisiumist tagasiteele asuda.

Pärast Kolmandat Makedoonia sõda oli Kreeka ja idamaiste riikide välispoliitika täielikus sõltuvuses Rooma senatist. Nende võitude tulemusena muutus Rooma Vahemere-maailma ainsaks vägevaks suurriigiks.

Kui II sajandi algul e. m. a. roomlased Idas taotlesid *status quo* säilitamist, siis sajandi keskpaiku olukord muutub. Üheskoos Rooma sõjavägede ja poliitikutega tungivad Idamaadele rooma ja itaalia kaupmehed, ja rooma-itaalia liigkasuvõtlik kapital hakkab etendama tähtsat osa hellenistlike riikide elus. See kajastub ka Rooma poliitikas. Pärast sõda Perseusega loobub Rooma üksikute linnade ning väikeste kuningriikide tugevdamise poliitikast võimsate naabrite arvel ja läheb üle nõrgenenud riikide annekteerimise ettevalmistamisele.

X PEATÜKK

ROOMA VÄLISPOLIITIKA LÄÄNES II SAJANDI ESIMESEL POOLEL e. m. a. MAKEDOONIA JA KREEKA VALLUTAMINE

PÕHJA-ITAALIA JA SARDIINIA NING KORSIKA SAARE LÕPLIK VALLUTAMINE

Teise Puunia sõja ajal võitles Poo jõe oru piirkonna galli hõimudest suur osa Hannibali poolel ja rooma asulad said seal rängalt kannatada. Sõdu Põhja-Itaalias alustati uuesti 201. a. e. m. a., siis järgnes uus ülestõus, millega liitusid isegi liiguurlased, kes olid ammugi Rooma poolt alistatud. Võitlus kestis aastani 191 e. m. a. ja lõppes insurgentide julma maharõhumisega. Keldi piirkonnad jäid alles ainult põhja pool Pood. Need pidid olema kaitseks transalpiinsete keltide vastu. Kuid ka sellel alal levis kiiresti romanisatsioon. Polübios, kes külastas neid paiku II sajandi 60-ndail aastail e. m. a., kirjutas, et ainult vähesed külad on säilitanud keldi värvingu. Poo jõe orgu rajati uuesti kolooniad, milledest said eriti tuntuiks B o n o n i a, P a r m a ja M u t i n a.

Sõjad Liguurias, Korsikal ja Sardiinias pidid kindlustama Rooma võimu nendel aladel. Need sõjad paistsid silma erakordse julmuse poolest. Tiberius Sempronius Gracchus, tulevaste tribuunide isa, osalt tappis, osalt aga võttis vangi umbes 80 000 sardiinlast. Orjadeks muudetuina müüdi neid nii madala hinna eest, et tekkis kõnekäänd: «Odav kui sardiinlane.»

SÕJAD HISPAANIAS

Hispaanias kinnitasid roomlased kanna juba 206 a. e. m. a. Kuid roomlaste võim piirdus peamiselt rannikuvöötmega. Rooma ülemvõimu tugipunktideks olid Tarraco, Uus-Kartaago ja Saguntumi linnad. Oma ülemvõimu kindlustamiseks rajasid roomlased Hispaaniasse sõjalisi asulaid. 197. a. e. m. a. organiseeriti Rooma valdustest Hispaanias kaks provintsi.

Kui roomlased Teise Puunia sõja ajal võitlesid kartaagolastega Pürenee poolsaarel, toetasid neid mõningad kohalikud hõimud. Kuid see ei tähendanud, et nad oleksid oma iseseisvusest loobunud. Roomlastel tuli Hispaanias kokku põrgata vapra rahvastikuga, kes kaitses visalt oma sõltumatust, ja võidelda temaga rasketes ning harjumatutes tingimustes. Nende hõimude sõdalased kasutasid võitluses vallutajatega partisanisõja meetodeid. Roomlastel tuli sõjaga võtta piirkond piirkonna järel; eriti raske oli võitlus mägirajoonides, ja poolsaare loodeosa alistati alles keisririigi algul.

197. a. e. m. a. algas ülestõus, mis haaras kogu Hispaania. 195. a. saadeti selle vastu armee, kes ülestõusu vaevaga maha surus.

194—189. a. peeti sõda lusitaanlastega, 181. a. aga puhkes keltibeeride ülestõus, mis suruti lõplikult maha 179. a. 154. a. algas lusitaanlaste uus ülestõus, millega ühinesid keltibeerid ja teised hõimud. Rooma väejuhtide andetus ja reetlikkus Roomale sõbralike hõimude suhtes, ent samuti ka täiesti motiveerimatud lepingute murdmised nendega aitasid kaasa selleks, et sõda Lusitaanias seadis hädaohtu roomlaste ülemvõimu sellel alal. 150. a. e. m. a. tungis preetor Servius Sulpicius Galba lusitaanlaste maale, sõlmis nendega rahu, ent niipea kui nood relvad maha panid, tappis ja müüs ta neist suure osa orjusesse. Uuesti ülestõusnud lusitaanlaste keskelt tõusis juhiks Viriathus, kes oli olnud varem lihtne karjus. Viriathus osutus andekaks väejuhiks ja suurepäraseks organisaatoriks. Kümne aasta jooksul jäi ta võitmatuks ja tunnistati roomlaste poolt isegi kuningaks. Ainult reetmine vabastas roomlased hädaohtlikust vastasest: roomlaste poolt äraostetud Viriathuse lähikondlased tapsid ta telgis une ajal (139. a. e. m. a.).

Pikale venivad sõjad Hispaanias olid kohaliku rahvastiku visa vastupanu, ent samuti ka Rooma riigi siseseisundi ja eelkõige armee olukorra tagajärjeks. Vägede komplekteerimise kord jäi endiseks. Leegionid koosnesid talupoegadest, kellede laostumine võttis massilise iseloomu; sõdurit ei huvitanud sõjad ega vallutused, vaid tagasipöördumine kodumaale, mille tagajärjel langes sõjavägedes distsipliin. Peale selle oli nobiliteedi ülemvõim seotud omalaadse kohajärgusega magistratuuride saamisel ja kõrgetele sõjaväelistele ametikohtadele määramisel. Pahatihti tõrjuti kõige andekamad väejuhid ning poliitikud tagaplaanile ja nad loovutasid kohad mõjuvõimsatele isikutele.

Pärast Viriathuse võitmist muutus ülestõusu tsentrumiks Numantia linn. Aastal 137 e. m. a. piirati linna ohustav Rooma armee, hoolimata oma arvulisest ülekaalust, numantslaste poolt sisse. Konsul Mancinus oli sunnitud kapituleeruma ja saatis kvestor Tiberius Sempronius Gracchuse (tulevase tribuuni) Numantiasse läbirääkimisi pidama. Gracchusel õnnestus sõlmida leping, mille põhjal Rooma armeele garanteeriti vaba taganemistee, kuid kõik laagris leiduv vara läks numantslastele.

Senat ei tunnustanud seda lepingut. Hispaaniasse saadeti tolajal kuulus Publius Cornelius Scipio Aemilianus, kes aastal 133 e. m. a. alistaski Numantia.

KOLMANDA PUUNIA SÕJA PÕHJUSED

Pärast Teist Puunia sõda olid kartaagolased sunnitud väliekspansioonist loobuma ja poliitilises mõttes muutus Kartaago teisejärguliseks riigiks. Kuid tema majanduslikust võimsusest oli raske jagu saada. Kolooniate kaotamise ning kaubakäibe vähenemisega omandasid erilise tähtsuse viinamarja- ja samuti ka õlipuukultuurid. Nii vabanes Kartaago pikkamööda veini ja õli importimisest Rodose saarelt ja Sitsiiliast. Kartaago poliitilises elus võitlesid

kolm parteid: r o o m a m e e l n e, kes tugines tõenäoliselt konservatiivsetele elementidele; nood katsusid säilitada suurmaapidamist ja tugevdada ülemvõimu Liibüa üle; selle partei liikmed esinesid pahatihti Rooma agentidena; d e m o k r a a t l i k partei, kes jätkas Barkiidide traditsioone ja seisis Kartaago kui võimsa mereriigi taastamise eest; ta tugines demokraatlikele elementidele, eelkõige väikekaupmeestele ja käsitöölistele, kes said kannatada Kartaago meretaguste valduste kaotamise tõttu; kolmas, n u m i i d i a partei pooldas kokkulepet Numiidia kuninga Massinissaga; sellesse parteisse kuulusid nähtavasti maavaldajate teatud ringkonnad, ent samuti need kaupmehed ja käsitöölised, kes lootsid sidemete tugevdamisele Numiidiaga.

Numiidia kuningriik, mis Kartaago lüüasaamise tõttu igas suhtes võitis, tegi selle perioodi jooksul suuri edusamme. Massinissa valitsuse ajal suurenesid seal vanad linnad ning tekkisid uued, tugevnes regulaararmee. Numiidia tugevnes ka majanduslikult. Massinissa saatis teraviljaga koormatud laevu isegi Egeuse merele, Deelose saarele. Numiidiasse veeti kaupu Kartaagost ja äsjatekkinud linnades arenes käsitööstuslik tootmine. Kuid hoolimata Numiidia ja Kartaago majanduslike sidemete tugevnemisest tekkisid nende vahel lakkamatult konfliktid, kusjuures Rooma asus alati Numiidia kuninga poolele.

Selleks ajaks leidis Roomas üha vähem pooldajaid Scipio mõõdukas välispoliitiline programm, mis seisnes sõltuvate ja poolsõltuvate riikide süsteemi loomises, ja pärast võitu Perseuse üle leidis Rooma ühiskonna valitseva klassi mitmesuguste rühmituste juures kõlapinda anastuspoliitika Kartaago suhtes. Nende meeleolude väljendajaks oli Marcus Porcius Cato (Vanem), kes oli Scipiotest rohkem seotud kaubanduslik-liigkasuvõtlike ringkondadega. 153. a. e. m. a. viibis Cato Kartaagos ja veendus selle linna jõukuses. Cato arvates võis see jõukus anda Kartaagole võimaluse tugevnemiseks ka poliitilises suhtes. Cato pooldas Kartaago täielikku alistamist, ja tema kõned senatis lõppesid alati sõnadega: *«Ceterum censeo Carthaginem delendam esse»* («Muide arvan ma, et Kartaago tuleb hävitada»).

Massinissa lakkamatud rünnakud aitasid kaasa selleks, et Kartaagos tugevnes demokraatlik partei, kes pani oma lootused roomlaste lüüasaamisele Hispaanias. Massinissa anastustele otsustati anda vastulöök, ja Kartaago alustas temaga sõda, milles sai täielikult lüüa. Roomlased nägid selles 201. a. e. m. a. sõlmitud lepingu tingimuste murdmist ja Kartaagole kuulutati sõda. Tollal oli Kartaagos võimul rahupartei, kes oli valmis igasuguste tingimustega nõustuma. Ent kui Uticasse saabunud Rooma konsulid teiste tingimuste kõrval nõudsid kartaagolastelt, et nood linna maha jätaksid ja asuksid elama merest vähemalt 15 kilomeetri kaugusele, lükkasid kartaagolased selle nõudmise põlastusega tagasi ja otsustasid kaitsta oma linna lõpuni.

KARTAAGO PIIRAMINE

Kartaagolased tegid kõik, et kodulinna kaitsta. Roomlased lootsid Kartaagot tormijooksuga vallutada, kuid nende katsed ei kandnud vilja. Tuli asuda pikaldasele piiramisele. Nagu Hispaania sõjakäikude ajal, nii polnud ka nüüd Rooma vägede võitlusvõime kaugeltki nii kõrge kui varem. Kartaago osutus ligipääsmatuks kindluseks, väljatungide ajal aga sundisid isegi roomlaste üksikuid väesalku taganema.

Nõnda kestis see 147. aastani e. m. a., millal Aafrikasse saadeti Publius Cornelius Scipio Aemilianus. Aemilianus Paulluse poeg, Perseuse võitja Scipio Aemilianus, oli Scipio Africanuse kasulaps ja oma aja üks kõige energilisemaid väejuhte.

Kui Scipio oli saanud Rooma armee etteotsa, tugevdas ta kõigepealt distsipliini vägedes ja võttis siis kasutusele kõik abinõud, et tõkestada Kartaagole igasugune ligipääs. Piiratud lõigati ära välismaailmast ja produktide juurdevedu lõppes. Väljaspool linna asuv Kartaago armee purustati. Kartaago kaitset juhtiv nimekas väepealik Hasdrubal hakkas rahu paluma. Kuid Scipio ei nõustunud sellega ja 146. aasta kevadel e. m. a. algas tormijooks linnale.

KARTAAGO LANGEMINE

Kuue päeva kestel kees võitlus linnatänavatel. Alles seitsmendal päeval õnnestus roomlastel vallutada Byrsa — Kartaago akropol. Kartaagolased talusid piiramist mehiselt, kuid roomlaste ülekaalukatele jõududele ei suutnud nad vastu panna. «Kolmandat Puunia sõda,» kirjutas Engels, «saab vaevalt sõjaks nimetada; see oli väga nõrga vastase lihtne orjastamine kümme korda tugevama vastase poolt.» [1]

Scipio tahtis linna säilitada, kuid senati nõudel tuli Kartaago täielikult hävitada. Linn põletati ja tehti siis maatasa; tema territoorium pandi needuse alla ja sellel elamine keelati igaveseks ajaks. Linna elanikud müüdi orjadeks. Senati komisjon fikseeris, et silmapaistev osa Kartaago valdustest muudetakse Aafrika nimeliseks Rooma provintsiks, suur osa maast kuulutatakse riigimaaks ja elanikud peavad maksu *(stipendium)* maksma. Ainult mõned Roomale abi osutanud linnad (Utica, Hadrumetum jt.) säilitasid vabaduse ja said enesele isegi osa Kartaago maid. Suurendati Numiidia kuningriigi territooriumi, kus valitsesid Massinissa pojad; viimane ise suri Kolmanda Puunia sõja ajal kõrges raugaeas.

MAKEDOONIA JA KREEKA ALISTAMINE

Seisund, mis kujunes Makedoonias pärast võitu Perseuse üle, osutus ebakindlaks. Ringkondade vahel tekkisid lahkhelid, mis tõid

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. VIII, lk. 434.

enesega kaasa Rooma senati sekkumise. Rahvastiku rahulolematust kasutas keegi Andriscos, kes esitles end Perseuse poja Filippposena. Teda tunnustati Traakias ja osutati talle abi. Vale-Filippos tuli Makedooniasse, kus ta vaimustusega vastu võeti, ja tungis Tessaaliasse. Tema vastu saadetud Rooma leegion purustati (149. a. e. m. a.), ja roomlastel tuli läkitada Makedooniasse suuri jõude. Pergamose kuninga Attalos II toetusel purustasid roomlased Vale-Filippose väed, Makedoonia ühendati Roomaga ja kuulutati Rooma provintsiks (148. a. e. m. a.). Äsjaalistatud alal oli roomlaste jaoks suur strateegiline tähtsus. See piirnes «barbarite» maailmaga, mis ähvardas Rooma valdusi. Üsna tihti alustasid roomlased siit oma sõjakäike kirdesse, milleks nad rajasid Aadria merd Egeuse merega ühendava tee Dürrahhionist Tessalonikesse.

Sellal toimus Kreeka linnades äge klassivõitlus; peale selle olid üksikud linnad üksteisega vaenujalal. Kõikjal oli roomlaste pooldajaid ja vastaseid. 149. a. e. m. a. tekkis küsimus Ahhaia liitu astunud Sparta piiride ja õiguste kohta. Senati komisjoni kohalejõudmist ootamata ründasid ahhaialased Spartat. Senati saadikud nägid selles omavolitsemist ja tegid otsuse Sparta, Korintose ja teiste linnade liidust eraldamiseks. See otsus tekitas protesti Ahhaia liidu nõukogu liikmete hulgas, keda toetas Korintose deemos. Rahuläbirääkimised ei kandnud vilja, ja Ahhaia liit kuulutas Roomale sõja. Otsustaval momendil pöördus Ahhaia liidu strateeg Diaios kehvikkonna poole üleskutsega, et sõjaväkke astuksid kõik, kes suudavad relvi kanda, ja lülitas armee koosseisu 12 000 Kreekas sündinud orja; rikastele pandi peale erakorraline maks. Ometi ei andnud kõik need abinõud soovitud tulemusi. Istmosel toimunud lahingus löödi ahhaialased puruks ja Kreeka ühendati Roomaga. Senati otsesel käsul purustati 146. a. e. m. a. Korintos, elanikud müüdi orjadeks, territoorium aga muudeti *ager publicus*'eks. Teised Kreeka linnad säilitasid ofitsiaalselt vabaduse, kuid nad kõik pandi Rooma asehalduri kontrolli alla, mõningaid neist koormati tribuudiga. Ainult Spartat ja Ateenat peeti iseseisvateks, Roomaga liidus olevateks linnadeks.

PERGAMOSE KUNINGRIIGI ÜHENDAMINE

Makedoonia ja Kreeka järel tabas sama saatus ka Pergamose kuningriiki. Eumenes II järglaste ajal kaotab Pergamos järkjärgult oma tähtsuse mereriigina Vahemere basseinis, samal ajal kui roomlaste mõju üha rohkem tugevneb ja levib. Attalos III ajal (138—133 e. m. a.) peremehetsesid Pergamoses juba rooma liigkasuvõtjad. Attalos, kes pidas roomlastele alistumist nähtavasti vältimatuks, pärandas oma kuningriigi 133. a. Roomale; testamendis garanteeriti vabadus mõningatele linnadele, eelkõige Pergamosele. Selle loovutuse motiivid pole meile küllalt selged. On täiesti võimalik, et oma osa etendas rahvastiku alamkihtide liikumine. Rooma okupatsioon pidi osutama abi orjapidajatele võitluses

rahulolematute elementidega, kuid roomlastel ei õnnestunud otsekohe uue territooriumi valdamisele asuda. Pergamoses puhkes orjade ülestõus Aristonikose juhtimisel, kes esines trooni-pretendendina ja leidis toetust rahvastiku alamkihtide hulgas. Alles pärast visa võitlust panid roomlased maksma oma ülemvõimu Pergamoses, mis muudeti Aasia nimeliseks provintsiks.

ROOMA PROVINTSID

II sajandi keskpaigaks e. m. a. kujutas Rooma enesest juba ulatuslikku suurriiki. Meretagused territooriumid organiseeriti teistel alustel kui Itaalia alad, kus viidi järjekindlalt ellu sundusliku föderatsiooni printsiip. Väljaspool Itaaliat asuvaid Rooma valdusi vaadeldi tema provintsidena.

Algselt tähendas termin «provincia» ülesannet (tavaliselt sõjalist), mis anti kõrgemale magistraadile. Nüüd hakkas see sõna ka vallutatud territooriumide kohta käima. Esialgu ei kehtestatud Rooma poolt mingit kindlat provintsiaalvalitsemise süsteemi. Vallutatud ala asus Rooma magistraadi käsutuses, kes seda täisvõimuliselt valitses. Alistatud linnad (mõningate eranditega) pidid suuri makse maksma, osa vallutatud territooriumist kuulutati *ager publicus*'eks. Oma suhtumises provintside elanikesse võtsid roomlased palju üle nii kartaagolastelt kui ka Sürakuusa riigilt, kus oli kindlaks kujunenud alistatud rahvaste valitsemise hellenistlik süsteem, mida iseloomustas vallutatud ala jagamine privilegeeritud linnadeks ja õigustest ilmajäetud maarahvastikuks.

Edaspidi loodi neli uut provintsiaalpreetori ametikohta. Nendele usaldati teatud provintside valitsemine (alates aastast 227 e. m. a. valitakse kaks preetorit Sitsiiliat ja Sardiiniat valitsema, aastast 197 e. m. a. valitakse kaks preetorit Hispaania provintsidesse).

Provintsiaalpreetorid, nagu teisedki magistraadid, valiti üheks aastaks, kuid provintside valitsemise tähtaega võis pikendada senati erilise määrusega — *prorogatio imperii*. Provintsidesse saadeti vahel endisi magistraate, ent samuti ka isikuid, kes polnud veel kõrgeid magistratuure saanud. Asehaldurit, kes valitses provintse pärast magistraatlike täisvolituste tähtaja möödumist või kuni magistratuuri saamiseni, peeti promagistriks. Ta sai prokonsuli *(pro consule)* või propreetori *(pro praetore)* nimetuse. Nende poolt valitsetavate provintside piirides oli provintsiaalasehalduritel samasugune võim *(imperium)* nagu kõikidel kõrgetel magistraatidel, kuid väljaspool oma ala piire olid nad eraisikud. Koos magistraadiga läkitati provintsi kvestor, kes ajas finants- ja majandusasju. Peale selle olid provintsiaalmagistraadi juures tavaliselt senaatorid legaatidena.

Provintside valitsemise süsteem kujunes järk-järgult. Ei võetud vastu mingeid üldisi seadusi, mis oleksid käinud kõikide provintside olukorra ning valitsemise kohta. Eksisteerisid üksikud määrused ühtede või teiste provintside kohta *(leges provinciale)*, mis

olid senati või provintside valitsejate poolt kindlaks määratud. Oma ametisse astudes avaldas provintsiaalmagistraat tavaliselt edikti *(edictum provinciale)*; selles näitas ta, millest ta hakkab juhinduma ühtede või teiste juhtude lahendamisel.

Provintsi koosseisu kuuluvate linnade seisund oli mitmesugune. Suur osa neist kuulus sõltuvate linnade *(civitates stipendiariae)* kategooriasse; nad maksid makse, allusid provintsi valitsejale ja säilitasid autonoomia vaid kohalike küsimuste lahendamises. Nende kõrval eksisteerisid vabad linnad *(civitates libera)*, kes jagunesid omakorda mitmesse kategooriasse. Linna õigusi, tema vabadust *(libertas)* võidi kindlaks määrata erilise liidulepinguga *(foedus)*; siis peeti linnu liidusolevaiks *(civitates foederatae)*. Neil oli täielik autonoomia, nad ei maksnud makse, kuid sõja ajal olid nad kohustatud vägesid või laevu välja panema. Üksikjuhtudel ei tulenenud linnade vabadus lepingust, vaid see garanteeriti senati poolt. Niisugustel linnadel oli autonoomia, nad säilitasid oma kohtupidamiskorra, mille juures ühed neist vabastati maksudest *(civitates liberae et immunes)*, teised aga pidid koguma kindlaksmääratud maksusummasid. Provintse organiseerides tegutsesid roomlased sel moel põhimõtte järgi: «Divide et impera» («Jaga ja valitse»). Roomlased suhtusid provintsidesse kui «omandisse», «rooma rahva mõisasse» *(praedia populi Romani)*, esmajoones kui sissetulekuallikasse.

Teatud osa maast (Kartaago ja Korintose territoorium, Hispaania kaevandused jt.) muudeti *ager publicus*'eks ja anti preetorite poolt rendile. Alistatud linnad olid kohustatud maksma otsest maksu *(tributum, stipendium)*, mida võeti vahel naturaalses vormis *(vectigalia)* kümnisena viljalõikuselt, vahel rangelt kindlaksmääratud rahasummade näol. Peale selle koormati linnu kaudsete maksudega, mis seisnesid peamiselt tollimaksudes. Provintsi valitseja ülalpidamine toimus kohaliku rahvastiku arvel. Viimase õlgadel lasusid ka provintsi majutatud sõjavägede toiduga varustamine ja samuti kõik kohalikeks vajadusteks minevad kulutused. Paljudel juhtudel tühistasid roomlased vana andamite süsteemi.

Maksukoorem kasvas andamite kogumise ja nende võtete tagajärjel, mida roomlaste poolt praktiseeriti. Sitsiiliast võtsid nad eelkõige üle renditamise süsteemi, mida praktiseeriti hellenistlikes maades. Kujunesid maksurentnike seltsid *(societates publicanorum)*, kes maksid riigile ette ära kindlaksmääratud summa, mille nad hiljem koos suurte kasudega kohalikult rahvastikult välja pressisid. Missugused võisid olla publikaanide (maksurentnike) tegevuse resultaadid, see nähtub Titus Liviuse sõnadest: «Kuhu ilmuvad publikaanid, seal muutub avalik õiguski tühjaks sõnakõlksuks või liitlastele ei jää vabaduse varjugi.» Senaatorite hulgast pärinevad provintside valitsejad kasutasid iga liiki väljapressimisi, et provintside arvel rikastuda. Provintsielanikud ei võinud oma magistraadi peale kaevata, kui too võimul oli; nad võisid apellee-

rida valitseja otsusele alles pärast seda, kui too oli oma täisvolitused maha pannud. Aastal 149 e. m. a. asutati Calpurniuse seaduse ga erilised kohtud, niinimetatud püsivad kohtukomisjonid väljapressimistesse puutuvate asjade arutamiseks *(quaestiones perpetuae de rebus repetundis)*, kuid nendes komisjonides istusid senaatorid, kes üsna sageli, hoolimata ilmsetest süütõenditest, langetasid oma seisuse liikmete kohta õigeksmõistvaid otsuseid.

Seoses vallutustega ja provintside elanikkonna ekspluateerimisega muutus Rooma riigi ja tema rahvastiku erinevate kihtide olukord. Sõdadega kaasnesid suurte sõjasaakide ning vangide hõivamised; viimased tehti orjadeks. Jutustustes triumfidest, mida korraldasid Rooma väejuhid, räägitakse kulla ning hõbeda, kallihinnaliste nõude, müntide tohutu suurest hulgast; neid kanti sõjasaagina triumfaatori ees. Maksurentnike kompaniide kaudu voolas provintsidest igal aastal Rooma riigikassasse kohalike elanike makse riigimaadelt, iga liiki lõive ja muid tulusid. Riikliku tulu juurdekasv oli nii suur, et pärast Püdna lahingut lakkasid Rooma kodanikud otsest maksu *(tributum)* maksmast, mida oli senini võetud sõjaliste vajaduste tarbeks.

XI PEATÜKK

ROOMA ÜHISKOND II SAJANDI KESKPAIKU e. m. a.

1. Nobiliteet ja ratsanikuseisus

ROOMA ÜLIKKOND II SAJANDI ALGUL e. m. a.

Rooma ajaloos iseloomustab seda perioodi nobiliteedi ülemvõim. Rahvakoosolek jäi endiselt kõrgeimaks institutsiooniks riigis. Üksikutel juhtudel lükkas ta tagasi senati otsuseid, valis kõrgeimatesse riigiametitesse isikuid, kes polnud nobiilidele meeltmööda, kuid niisugused juhud olid erandiks, mitte reegliks. Ametlikult kuulus kogu võimutäius kõrgeimatele magistraatidele, kuid nad valiti lühikeseks ajaks ja nende valimised sõltusid senati enamusest. Gaius Flaminius oli üks viimaseid väljapaistvaid poliitikuid, keda plebeilised ringkonnad olid esile nihutanud. Hannibalivastase sõja viimasel perioodil suurenes senati osatähtsus, järgneval epohhil tugevnes tema mõju veelgi enam. Senat juhtis kogu sise- ja välispoliitikat. Ta oli nobiliteedi kantsiks. Nobiilide seas kuulus valitsev positsioon endiselt vanimaile patriitslikele sugukondadele — Aemiliustele, Corneliustele, Claudiustele, Valeriustele. Mõned sugukonnad kaotasid oma tähtsuse ja jäid pikkamööda tagaplaanile. Samal ajal saavutasid suure tähtsuse üksikud

plebeide sugukonnad. Nendest paistsid silma Liviused, Sempronius-ed ja eriti Caecilius Metellused. Kui eelnenud ajajärgul täiendus senaatorlik ülikkond mitte ainult plebeidega, vaid ka Laatsiumi ning isegi Kampaania linnade esindajatega, siis III sajandi lõpust peale e. m. a. muutus olukord. Uutel liikmetel läks senatisse pääsemine raskemaks. Need, kes ei kuulunud senati ülikkonda, võisid saada kõrgeimatesse riigiametitesse ainult erandjuhtumeil. Need olid «uued inimesed» *(homines novi)*.

Nobiilid jagunesid mitmesugustesse rühmitustesse, «parteidesse», kelle arvamused läksid mõnikord lahku välispoliitilistes küsimustes, kuid kõige sagedamini konkureerisid nad omavahel kõrgeimate magistratuuride, tähtsate preestrikohtade jne. saamise pärast. Üksikud pere- ning sugukonnad moodustasid koalitsioone, tugevdasid poliitilisi liitusid abielude sõlmimistega, toetasid üksteist vastastikku, kui keegi antud poliitilise rühmituse liikmetest kohtulikule vastutusele võeti.

Endine lihtsus andis maad toretsemisele. Ülimuslikud perekonnad kandsid hoolt oma prestiiži eest: ühiskondliku arvamuse silmis oli suur tähtsus sugukonna igipõlisusel ja kuulsate esivanemate olemasolul. Küllaltki sageli võltsiti perekonnakirju, suurendati kuulsate sugulaste arvu, ilmusid esivanemad, kellele omistati fantastilisi kangelastegusid. Perekondlike traditsioonide püsimist soodustas õigus omada esivanemate vahakujusid *(jus imaginum)*. Neid säilitati elamu tähtsaimas osas, aatriumis, ja need toodi välja pidulike matuserongkäikude ajal.

Senaatorid kandsid laia purpurpalistusega tuunikat, nelja rihmaga sandaale ja kuldsõrmust. Nende majades tunglesid kliendid, kes saatsid kõikjal oma patrooni.

Rikastel aristokraatlikel majadel oli tohutu hulk kliente linna- ja maaelanike hulgas. Klientideks muutusid kõik vabakslastud. Nad hääletasid valimistel oma patrooni poolt, tegid tema kasuks kihutustööd. Patroon omakorda astus kliendi eest välja kohtus, toetas teda oma kingitustega.

Nobiliteedi võimsuse majanduslikuks aluseks oli suurmaapidamine. Edukad sõjad rikastasid eelkõige senaatoriseisusest väejuhte. Tohutuid tulusid andis provintside haldamine, mis oli täielikult senaatorite käes. Claudiuse seadus aastast 220 e. m. a., mis piiras nobiliteedi kaubanduslikke operatsioone, aitas kaasa sellele, et sõdadest ning provintside paljaksröövimisest saadavad nobiliteedi tulud mahutati peamiselt maavaldusse.

SCIPIO VANEM JA CATO

Rooma poliitilist elu II saj. esimesel poolel iseloomustab võitlus nobiliteedi enese keskel.

Teise Puunia sõja ajal oli senaatorite seas silmapaistev mõju Quintus Fabius Maximusel, keda kutsuti Cunctatoriks. Senati *princeps*'ina avaldas ta nobiliteedile suurt mõju. Pärast Fabiuse

surma omas erakordset autoriteeti Publius Cornelius Scipio Africanus Vanem. Aastail 199—184 e. m. a. oli ta senati *princeps*'iks ja välis- ning sisepoliitikat teostati tema mõju all. Välispoliitikas oli ta uute provintside moodustamise vastu ja pooldas Rooma võimsuse tugevdamist Roomast sõltuvate riikide süsteemi loomise teel. Sisepoliitikas oli Scipio senati valitsemissüsteemi pooldajaks, ent ühtaegu seadis ta oma eesmärgiks sõjaväeteenistuse kergendamise ja otseste maksude vähendamise. Scipio oli populaarne oma endiste sõdurite keskel, kes olid sooritanud koos temaga küllaltki palju sõjakäike, ent samuti ka pleebsi hulgas, kus tal oli rohkearvuline ning laialdane klientkond. Scipio arendas kindlailmelist poliitikat oma sugukonna huvides. Tema ajal on Corneliuste sugukonna esindajad mitut puhku kõrgetes riigiametites. Paljude teiste sugukondadega (näiteks Aemiliustega) olid Corneliused sõbralikes ja sugulaslikes suhetes. Sellest hoolimata valitses senaatorite oligarhia keskel Scipio vastu ka tugev opositsioon. Tema vastu olid vaenulikult meelestatud Fabiused ja need perekonnad, kes olid Fabiustega seotud. Kaua aega oli Scipio vastaseks Tiberius Sempronius Gracchus, tulevaste rahvatribuunide isa. Filippos V võitja Titus Quinctius Flamininus valiti konsuliks 198. aastaks e. m. a. vastu Scipio tahtmist, kes pooldas teisi kandidaate. Süüria sõjast võttis Publius Scipio osa legaadina oma venna Luciuse juures; pärast seda sõda tema tähtsus langeb.

187. aastal e. m. a. nõuti Lucius Scipiolt aruannet Süüria sõjasaagist saadud rahasummade kasutamise kohta. Publius leidis, et see nõudmine on alandav ja hävitas demonstratiivselt arved. Kuid varsti algasid kallaletungid uuesti ja 184. a. mõistsid komiitsid Luciuse suurt rahasummat tasuma. Kui ta aga keeldus, taheti teda vangi panna. Vahele segas end Publius, teda toetas rahvatribuun Tiberius Gracchus, kes oli küll siiani Scipioga vaenujalal olnud, kuid pidas siiski komiitside otsust ebaõiglaseks. Ta pani Luciuse vangistusotsusele veto. Lugu Scipiote protsessist pole täielikult usaldatav, kuid see peegeldab teatud määral Scipiote poliitilise mõju kadumist. Igatahes ei võtnud Publius Scipio sellest momendist peale riigiasjadest osa, ta elas oma mõisas, kus surigi (183. a.).

Üheks kõige järjekindlamaks Scipio vastaseks oli Marcus Porcius Cato Vanem. Oma päritolult ei kuulunud ta aristokraatiasse (tema perekond põlvnes Tusculumist), ent kui ta tõusis senaatoriks saamiseks vajalikesse riigiameteisse, asus ta ägedalt võitlema rooma vanade kommete säilitamise eest ja kaitsma aristokraatlikke privileege. Samal ajal sõitles Cato üksikuid nobiliteedi esindajaid, kõneles nendega teravalt ja viitas sapiselt nende puudustele. Ometi ei takistanud Cato konservatism teda väljendamast kiiresti areneva orjamajanduse ning liigkasuvõtliku kapitali huve. Ta nõudis visalt Kartaago hävitamist; Hispaanias arendas ta poliitikat, mis käis risti vastu Scipio omale: Rooma liitlasteks peetavate ülestõusnud hõimude maa-alad ühendati provintsiga. Sellal kui

Scipiod pooldasid seisukohta, et Rooma võtaks omaks hellenistliku kultuuri, on Cato rooma vanade kommete kaitsjaks. Ta oli nördinud sellest, et Ateena ja Oropose vahelise konflikti tõttu (155. a. e. m. a.) saabus Rooma Ateena delegatsioon, mis koosnes kolme filosoofilise koolkonna esindajatest eesotsas akadeemik Karneadesega. Cato kartis, et uued õpetused, mis tekitasid tohutut huvi rooma ühiskonnas, kahjustavad kommete puhtust. Paljude aastate jooksul võitles Cato toretsemise vastu. 184. a. valiti ta tsensoriks. Cato tsensoriks olemine omandas erilise tähtsuse. Ta kehtestas maksu toredusele; mõningaid senaatoreid, kelle käitumist selle kõrge kutse jaoks Cato väärituks pidas, ei kandnud ta senaatorite uue nimekirja koostamisel sisse; samuti vähendati ka ratsanikkude arvu. Cato tsensoriaja rangus muutus kõnekäänuks. Tema vastu ühinesid nobiliteedi mitmesugused rühmitused. Järgmiseks ametiajaks valitud tsensorid tühistasid palju sellest, mis Cato oli kehtestanud.

Cato Vanem elas 85-aastaseks ja suri samal aastal, kui algas Kartaagoga viimane sõda, mille eest ta kaua oli võidelnud.

VILLIUSE SEADUS

Scipio langemine kui ka Cato korralduste tühistamine räägivad senaatorite oligarhia üha suuremast tugevnemisest, mis väljendus ka II sajandi esimese poole e. m. a. seadusandluses. Villiuse seadus (180. a.) määras kindlaks magistratuuri läbimise korra. Kõrgeimatesse riigiametitesse (konsulaat, pretuur) võisid saada ainult need, kes olid olnud madalamates valitavates riigiametites (kvestuur, ediliteet). Esimesele magistratuurile pretendeerija pidi olema vähemalt 28 aastat vana ja kümme aastat sõjaväes teeninud või siis kümne aasta jooksul väeteenistusse kutsumise korral kohale ilmunud. Seega võis saada preetoriks alles 40 aasta vanusest alates, konsuliks aga 43. eluaastast peale. See seadus pidi aitama oligarhiat võitluses meestega, kes olid pleebsi hulgas populaarsed. Reeglipäraselt pääsesid kõrgeimatesse riigiametitesse suursuguse päritoluga keskpärased isikud. Tiberius Sempronius Gracchuse taolised energilised mehed olid erandiks.

RATSANIKUSEISUSE OSATÄHTSUS

Kõrgeimasse seisusse pääsemise kitsendamine tõi enesega kaasa pleebsi madala päritoluga ladviku — r a t s a n i k u s e i s u s e — tugevnemise. Ratsanike kätes olid mitmesugused maksurendid. Erilist tähtsust omasid provintsimaksude renditamised. Maksurentnike kompaniide liikmete hulgas võis olla ka keskmise jõukusega inimesi, kes maksid sisse oma osa ja said sellele vastaval määral tulusid, ent peamist osa etendasid ratsanikud. Nende kompaniide liikmeid nimetati publikaanideks. Provintsides makse kogudes, kõrvuti iga liiki kuritarvitustega, harrastasid nad liigkasuvõtmist; kui maksumaksjail polnud vara ja nad ei suutnud

maksu viivitamatult tasuda, laenasid publikaanid neile kõrgete protsentide eest vajaliku summa ja tähtaja möödumisel nõudsid raha kõige julmemate abinõudega sisse.

Ratsanike kätte läksid liigkasuvõtlikud operatsioonid Roomas, samuti nagu väliskaubanduski. Tänu maksurendile ja rooma kaubandusliku ning liigkasuvõtliku kapitali erilisele asendile provintsides kasvas ratsanikuseisuse rikkus. Pikkamööda eraldusid ratsanikud plebeide põhimassist ja kujunesid omaette seisuseks.

Samuti nagu nobiliteet, kuulus ratsanikuseisus orjandusliku ühiskonna koorekihti. Nii ratsanikud kui ka nobiilid ekspluateerisid provintse. Nobiilid võtsid variisikute kaudu osa igasugustest liigkasuvõtuoperatsioonidest ja kaubanduslikest spekulatsioonidest, ratsanikud omakorda valdasid maid nii Itaalias kui ka provintsides. Ent siiski kujutasid esimesed endist põhiliselt maaaristokraatiat, teised aga raha-aristokraatiat.

Huvide ühtsusest hoolimata valitses senaatorite ja ratsanike vahel küllaltki palju vastuolusid ja see õhutas ratsanikke osa võtma senativastastest koalitsioonidest, mida hakkas tekkima II sajandi teisel poolel e. m. a. vastavalt sellele, kuidas süvenesid klassivastuolud ja tugevnes klassivõitlus.

2. Itaalia põllumajandus II sajandi keskpaiku e. m. a.

Hoolimata vallutustest ja kaubanduslik-liigkasuvõtliku kapitali arenemisest jäi itaalia majanduse põhiharuks endiselt põllumajandus.

CATO TRAKTAAT «PÕLLUMAJANDUSEST»

Üheks põhiallikaks, mis annab meile ettekujutuse itaalia põllumajandusest II sajandil e. m. a., on Cato Vanema traktaat «Põllumajandusest». Puudutades mitmesuguseid tegevusalasid, eelistab Cato siiski põllutööd. «Kui esivanemad kiitsid tublit meest,» räägib ta, «siis kiitsid nad teda kui head põllumeest.» «Põllumeeste hulgast pärinevad kõige vapramad mehed ja kõige südikamad sõdurid, põllutöö aga on kõige austamisväärsem ning kindlam tegevusala, inimestele, kes pühenduvad maaharimisele, on halb mõttelaad kõige vähem omane.» Kaubandus näib Catole riskantse tegevusalana, liigkasuvõtmine aga on kodanikule sündsusetu.

Esinedes Vana-Rooma kaitsjana, mille sotsiaalseks toeks olid kesk- ja väikemaaomanikud, andis Cato siiski mõistele «hea põllumees» *(agricola bonus)* täiesti teise sisu. Tema väljendustest selles küsimuses võib järeldada, et «hea põllumehe» all ei mõtelnud ta vana aja talupoega, vaid maavaldajat, kes kasutas orjatööd ja oli turuga seotud. Cato traktaadis peegeldusid need suured muudatused, mis toimusid Itaalia põllumajanduses sellel perioodil.

Cato on intensiivse põllumajanduse pooldaja. Seejuures ei pea ta kõiki kultuure ühtemoodi kasulikeks. Rääkides mõisa mitmesuguste maatükkide tulukusest, asetab ta esikohale viinamarjakasvatuse, teisele köögiviljaaia, kolmandale pajuistandikud, neljandale oliivipuu-istandikud, viiendale heinamaa ja alles kuuendal kohal seisab tal teraviljapõld. Terminit «villa» kasutab Cato keskmise suurusega maamajandi tähistamiseks. Samas tähenduses kasutatakse teistes allikates sõna «fundus», millest tekkis suurmaapidamist märkiv mõiste «latifundium». Cato räägib kahest villatüübist: 240-juugerilisest (umbes 60-hektarilisest) oliivipuude alla pandud villast ja 100-juugerilisest (umbes 25 hektarit) viinamägede all olevast villast. On täiesti võimalik, et mõlemad villad asuvad teineteise lähedal või moodustavad isegi ühe mõisa osad.

Cato nõuanded puudutavad kõige mitmekesisemaid põllumajanduse küsimusi: ta räägib oliivipuude ja viinamarjaväätide eest hoolitsemisest, põlluharimisest ja karjakasvatusest.

Hea peremees peab hoolitsema eelkõige maa hea harimise eest. Cato annab rea näpunäiteid, millal ja kuidas tuleb põldu väetada. Väetatakse mitte üksnes oraseid; hea heina saamiseks tuleb väetada ka niitusid, puhastada neid umbrohtudest. Külvamise, rohimise, viljakogumise, viljapeksu, rehealuste valiku ja ehituse, kogutud saagi säilitamise reeglid — see kõik on tähelepaneliku peremehe poolt ette nähtud. Hoolitsemine viinamäe ja oliivipuu-istandike eest, veini ja oliivõli valmistamine, nende hoidmine ja lõpuks müümine — see kõik on Cato erilise hoolitsuse objektiks. Ta annab retsepte, mida kasutades itaalia peremees võib valmistada veini, mis pole kvaliteedilt Cosa omast halvem. Samuti näitab ta, kuidas on kasulikum oliivisaaki turustada. Catol on näpunäiteid, mis puudutavad viljapuude aretamist. Erilise hoolega soovitab ta karja eest hoolitseda ja jutustab sellest, kuidas tuleb ehitada latreid, pidada ja toita karja.

Cato teos teeb kokkuvõtteid mitte ainult Itaalia maaharijate põllumajanduslikest kogemustest. Kuigi autor oli kõige võõramaise vastane, kasutas ta hellenistlike agronoomide nõuandeid ja oma konkurentide — Kartaago agronoomide — töid. Cato töö sisaldab ratsionaalseid nõuandeid mitte ainult põllumajanduse alalt. Ta õpetab ka mõisaomanikku, kuidas tuleb jumalaid paluda, kuidas iga liiki tehinguid sooritada. Tema raamat on kogumik praktilisi nõuandeid, mille täitmine garanteerib peremehele edu. Palju tähelepanu pühendab ta sellele, kuidas tuleb villat ehitada, kuidas mõisat valitseda ja kuidas tööd organiseerida. Suurt tähelepanu pööratakse samuti tööjõu ratsionaalse kasutamise küsimusele. Hea peremees — see on orjapidaja, kes peab maksimaalselt kasutama oma orje; nood moodustavad tööjõu peamise kontingendi. Orjade hulk on võrdlemisi väike: oliivipuu-istandiku kohta 13, viinamäe kohta 16. Kuid tuleb arvesse võtta, et Catol on tegemist «ideaalsete villadega», faktiliselt oli orje mõisates

tunduvalt rohkem. Orjapidaja peab orjadest välja pigistama lisaprodukti maksimumi; kui ori vananeb või haigestub, siis ei maksa teda enam pidada, ta tuleb maha müüa nagu vana vanker, vanad instrumendid või midagi muud, mis on majapidamises tarbetu. Orjad ei tohi ilma tööta istuda; vihmase ilmaga tuleb nad panna vaate pesema, sõnnikut välja vedama, seemneid puhastama, köisi keerutama, igasugust vana majakraami parandama. Orjade jaoks pole puhkepäevi: pidupäevadel maal, millal on keelatud põllul töötada, peavad orjad teid parandama, köögiviljaaeda kobestama, ruume puhastama. Mõned orjad, ilmselt ebausaldatavad, pidid Kartaago eeskuju kohaselt töötama ahelatesse neediituina. Orjade ülalpidamiseks minevad kulud viidi miinimumini. Võrdlemisi palju anti neile päevas leiba — kuni 5 naela (rooma nael = 327,5 grammi) — raskete tööde ajal, kuid neil polnud peaaegu üldse sooja toitu, neile anti hapuks läinud veini ja kõige halvema kvaliteediga võid. Riietest oli orjadele ette nähtud kõigest üks tuunika ja üks mantel terve aasta peale.

Peremees ise ei elanud alati villas. Kõike juhtis valitseja — *villicus*, kes oli orjade keskelt seatud. *Villicus*'e kohustusi üles lugedes viitas Cato, et *villicus* peab jälgima orjade meeleolu. Cato üksikutest märkustest võime kindlaks teha, et orjade põgenemised olid tavaliseks nähtuseks ja selleks, et orje kuulekuses hoida, tegi Cato Plutarhose sõnade järgi «... alati nõnda, et orjade keskel valitseksid riid ning vaen, sest üksmeelt nende hulgas pidas ta hädaohtlikuks ja kartis seda».

Põllumajanduslikud tööd olid sesoonse iseloomuga; sellepärast polnud kasulik üleliigseid orje kogu aasta ülal pidada, et neid lühikese aja jooksul kasutada. Seepärast on Cato mõtelnud ka palgalise tööjõu kaasatõmbamisele. Rääkides mõisa valikust, nägi Cato ette vabade tööliste olemasolu antud kohas. Me saame teada oliivisaagi kogumise võtteid; selle töö tegid ära võõrad artellid. Mõnikord anti teravilja koristamise tasuks teatud, tavaliselt tühine osa lõikusest. Nende tingimustega nõustusid tõenäoliselt kohalikud vaesed talupojad.

PÕLLUMAJANDUSE INTENSIIVSETE VORMIDE LEVIMINE

Cato teos annab meile õiguse järelduse tegemiseks, et Itaalias olid II sajandil e. m. a. levinud põllumajanduse intensiivsed vormid. Kui tuleb juttu mõisa valikust, soovitab Cato tähelepanu pöörata sellele, kas on «läheduses korralikku linna, merd, laevatatavat jõge või head rahvarikast teed». Teiste sõnadega, ta peab silmas eelkõige linnalähedast majapidamist. Tema üksikutest märkustest võib järeldada, et villa, mida ta silmas peab, paikneb Rooma lähedal, Laatsiumis või Kampaanias. Kaugemates rajoonides säilitas endiselt tähtsuse põlluharimine ja karjakasvatus. Cato arutlustest selle kohta, missugune majapidamine on kasulikum, ja mitmetest tema nõuannetest võib tähele panna, et odava mere-

taguse teravilja juurdevooluga Itaaliasse muutus teravilja kasvatamine vähetasuvaks; sellel asjaolul oli suur tähtsus järgneva perioodi Rooma sotsiaalsele ajaloole. Kaatolikku tüüpi keskmise põllumajandusliku intensiivsusega villade kõrval hakkasid II sajandi algul e. m. a. ilmuma suured ekstensiivsed majapidamised. See oli Teise Puunia sõja üheks tulemuseks. *Ager publicus* kasvas sõja ajal mahajäetud põldude ja sõnakuulmatutelt liitlastelt konfiskeeritud maade arvel. Suur osa sellest fondist langes suurmaapidajate kätte. Eriti iseloomulik oli see Lõuna-Itaaliale, mis Hannibali sõja ajal jäi inimestest hõredamaks ning sai rohkem kannatada kui poolsaare teised osad.

3. Tööstus ja kaubandus

Uued majandussuhted avaldasid mõju ka Itaalia tööstuse arengule. Roomas ja mitmetes Itaalia linnades eksisteerisid töökojad (tõenäoliselt väikesed), mis töötasid maal elavate peremeeste tarvete rahuldamiseks. Üksikud linnad spetsialiseerusid põllumajanduse vajadusteks tarvilike ühtede või teiste esemete tootmisele. Cato kirjutab, et tuunikaid, mantleid ja jalanõusid orjade jaoks osteti Roomas; Capuas ja Nolas (Kampaanias) hangiti ämbreid, urne oliiviõli ja veini jaoks ja mitmesuguseid vasknõusid.

Kampaania ja Etruuria olid arenenuima käsitööstusliku tootmisega rajoonideks. Tolleaegses Etruurias võis täheldada keraamikatööstuse langust, kuid see-eest arenes edasi metallide töötlemise tehnika, valmistati pronksist ja rauast majapidamistarbeid, samuti tööriistu. Käsitööstuslikud töökojad rahuldasid peamiselt kohalike maal elavate peremeeste ja ümberkaudsete linnade elanike vajadusi.

Arenes kaubandus. Luksusesemed tulid Itaaliasse Kreekast ja hellenistliku Ida riikidest; läänepoolsed alad andsid põllumajanduslikke produkte. Sissevedu ületas tunduval määral väljaveo. Põllumajanduses toimunud muudatused avaldasid mõju Itaalia kaubandusele: itaalia vein ilmus Egeuse mere basseini mitmetele aladele, võitles endale kätte turud ja tõrjus välja kreeka veini. Sellest kõnelevad Deeloselt leitud raidkirjad ja suur hulk itaalia templitega veiniamforate kilde.

Peamised kaubanduslikud tsentrumid asusid idas. III ja II sajandil e. m. a. etendas maailmakaubanduses erakordset osa Rodos; pärast aastat 167 e. m. a. omandas suure tähtsuse Deelos, kus kohtusid kaupmehed mitmetest maadest ja kus eksisteerisid professionaalset ning religioosset iseloomu kandvad itaalikute mitmesugused assotsiatsioonid. Kartaago ja Korintose langemine aitasid kaasa Deelose osatähtsuse veelgi suuremale tugevnemisele. Rooma vallutused avasid avara tegevusvälja peamiselt Lõuna-Itaalia kreeklastele ja Kampaania kaupmeestele.

Rooma rahvastiku mitmesugused kihid kisti kõikvõimalikesse spekulatsioonidesse. Esikoha hõivasid muidugi ratsanikud. Kuid asjaosalisteks olid siin ka nobiilid, kes tegutsesid eelkõige oma klientide kaudu. Isegi põllumajanduse innukas pooldaja Cato tegeles suure agarusega tulutoovate operatsioonidega. Ta ostis ja müüs edasi järvi, kohti, mis olid sobivad kalevivanutustöökodade ehitamiseks, laenas raha pandiks antud laevade vastu jms. Kuna meretransport polnud alati usaldatav, moodustas Cato kompaniid, ja igaüks neist varustas laeva, mis kaupu üle vedas. Tema summad olid mahutatud paljudesse kompaniidesse. Sellisel moel vähenes raha kaotamise risk laevade hukkumise korral ja suurenes kasusaamise lootus.

Muutus ka Rooma riigi finantsolukord. Kui aastani 200 e. m. a. tundis Rooma teatud nappust hõbemüntidest, siis pärast vallutusi, eriti pärast Hispaania ning tema rikaste hõbedakaevanduste anastamist avanes Rooma riigil võimalus garanteerida oma rahasüsteem täielikult hõbeda alusel. Hannibali sõja ajal oli pronksass viidud kahelt untsilt ühele, nüüd vähendati tema kaal poolele untsile (unts = 27,29 grammi). Ass hakkas etendama peenraha osa.

LIIGKASUVÕTMISE ARENG

Kulla ja hõbeda juurdevool aitas kaasa liigkasuvõtmise arengule. Rahamehed avasid vahetamispoed. Nende poodide omanikud, *argentarii*, olid peamiselt vabakslastud või võõramaalased, suurelt osalt kreeklased. Nende kasutuses oli alati sularaha, nad jälgisid rahaturu seisundit, vahetasid münte, määrasid kindlaks nende kvaliteedi, võtsid hoiule ja kandsid üle rahasummasid ühe hoiustaja arvelt teise arvele ja laenasid raha protsentidega. Kuid ei tule üle hinnata *argentarii* tähtsust: tõelist krediiti Roomas ei eksisteerinud ja kõik rahalised operatsioonid olid peamiselt liigkasuvõtliku iseloomuga.

4. Rooma orjapidamine II sajandi keskpaiku e. m. a.

ORJUSE ALLIKAD

Orjapidamine eksisteeris Roomas hallidest aegadest peale, kuid oma klassikalise vormi omandas orjus Puunia sõdade ajal. Iga vallutusega kaasnes tuhandete vangide orjusesse müümine ja vangipõlve jätmine (näiteks 167. a. e. m. a. orjastati 150 000 epeiroslast, Sardiinia rahustamise ajal 80 000 sardiinlast jne.).

Vangid läksid sõjaväe juures asuva kvestori käsutusse ja too müüs nad oksjonil maha. Neid ostsid ülesostjad, kelle kaudu nad sattusid turule. Orjakaubanduse tsentrumiks oli Deelos, kuhu kogunes mõnikord 10 000 orja päevas, õhtuks olid need kõik müüdud. Turu varustamisel etendasid suurt osa piraadid. Nii klassikalise Kreeka ajal kui ka hellenistlikul ajastul takistasid piraatide lae-

vad normaalset mereliiklust. Orjade hankimine ja nende müümine turgudel oli piraatide tegevuse üheks tähtsaks punktiks.

Orjatari sünnitatud lapsed loeti selle omandiks, kellele kuulus ema. Ka see oli orjuse üheks allikaks. Siiski tuleb märkida, et II sajandil e. m. a. läks orja kasvatamine kodus kallimaks kui tema turult ostmine.

Tolleaegne rooma õigus lubas vaba inimest orjaks muuta. Isa võis müüa orjadeks oma lapsed, vaba inimene võis orjaks muutuda kohtuotsuse põhjal teatud kriminaalkuritegude eest (kuriteokohalt tabatud varas, süütaja, desertöör), kuid vabade orjadeks tegemise juhtumeid oli võrdlemisi vähe ja sellel orjuse allikal polnud majanduslikku tähtsust.

ORJA JURIIDILINE SEISUND

Juriidiliselt peeti orja isanda omanduseks; ta kuulus *res mancipi* hulka, s. t. teda võidi müüa manitsipatsiooni teel, kinkida, pärandada jne. Ühtlasi oli ta perekonnaisa võimu all. Ori kuulus perekonda kui selle kõige õigusetum liige. Isandal oli õigus tema elu ja surma üle *(jus vitae ac necis)*. Kui perekonna teiste liikmete suhtes seda õigust tavaliselt ei rakendatud, siis orjade julmalt karistamised ja isegi hukkamised olid tavaliseks nähtuseks.

Orjadel võis olla järglasi. Rooma seaduste põhjal ei peetud orja ja orjatari vahekorda või orja ja vaba inimese vahekorda abieluks, vaid kooseluks ja sellel polnud mingit juriidilist tähtsust.

Sõltuvalt sellest, kus orjade tööd rakendati, jagati nad kahte rühma: ühed töötasid põllul, need olid maaorjad *(familia rustica)*, teised linnas, need olid linnaorjad *(familia urbana)*. Esimeste olukorda kujutab meile Cato traktaat. Mis aga puutub linnaorjadesse, siis osa neist töötas oma isanda majas teenijatena, osa aga oli rakendatud käsitöölistena. Majaorjade hulgas oli teatud määral privilegeeritud rühm laste kasvatajate, õpetajate, arstide, muusikameeste ja kunstnike näol; siia kuulusid ka igasugused majavalitsejad. Orjad-käsitöölised võisid töötada majas, teenindades selle vajadusi, kuid suuremat osa neist rakendati töökodades. Eksisteerisid ka riigiorjad, kes töötasid kirjutajate, arhivaaride jt. kohuseid täites.

Sellisel moel osutus orjus kogu tootmise aluseks, orjad olid põhiliseks tootvaks klassiks, ent vastuolu orjade ja orjapidajate vahel oli Rooma orjandusliku ühiskonna põhivastuoluks.

ORJANDUSLIKU TOOTMISVIISI ISEÄRASUSED

Orjandusliku tootmisviisi iseärasused ja selle põhierinevuse teistest tootmisviisidest selgitas välja K. Marx. Orjandusliku tootmisviisi üheks põhiiseärasuseks on tööjõu omastamise naturaalne viis. «Ka orjaturg ise,» räägib K. Marx, «saab pidevalt

täiendavat kaupa — tööjõudu — sõjast, mereröövist jne., see röövimine aga toimub omakorda ilma ringlemisprotsessi vahenduseta, ta kujutab endast võõra tööjõu naturaalset omastamist otsese füüsilise sunduse abil.» [1]

Ori erineb proletaarlasest selle poolest, et viimane müüb oma tööjõudu, kuid «ori on müüdud lõplikult» [2]. Juriidiliselt on ta õigusetu, osutub «oma isanda eseme**k**s». Ta «töötab tootmise võõraste tingimuste teel ja mitte iseseisvalt» [3]. Orja omandamine erineb printsipiaalselt tööjõu üürimisest. «Orjandussüsteemi tingimustes etendab tööjõu ostmiseks kulutatav rahakapital põhikapitali rahavormi osa, kusjuures seda põhikapitali asendatakse ainult järkjärgult, pärast orja aktiivse eluperioodi möödumist». [4] Kuid orja ostmisel makstud kapital ei lähe tolle kapitali koostisse, mille abil orjast kasu, lisatööd saadakse. Selle tulemusena jäi orjanduslik tootmine oma orgaaniliselt koostiselt vältimatult madalale tasemele. Peamised vahendid kulutati orjade ostmisele, mitte aga ettevõtete sisseseadmisele. Orjandusliku tootmise arengut segas ka orja suhtumine töösse ja tootmisvahenditesse. Ori polnud huvitatud oma töö tootlikkuse tõstmisest. Vähe sellest, «antiikrahvaste tabava väljenduse järgi erineb tööline ainult kui instrumentum vocale [kõnelev tööriist] loomast, kes on instrumentum semivocale [häälitsev tööriist], ja elutust tööriistast, mis on instrumentum mutum [tumm tööriist]. Kuid tööline ise annab loomale ja tööriistale tunda, et ta ei ole nende sarnane, vaid on inimene. Sellega, et ta neid halvasti kohtleb ja con amore [mõnuga] rikub, tekitab ta endas tunde, et ta neist erineb. Seepärast on selle tootmisviisi majanduslikuks põhimõtteks kasutada ainult kõige jämedamaid ja kohmakamaid tööriistu, mida just nende jämeduse ja kohmakuse tõttu on raske rikkuda.» [5] Tootmisriistu peaaegu ei täiendatud ega muudetud ja see mõjutas töötootlikkust. Cato nõuanded, mis puudutavad põllumajanduse ratsionaliseerimist, võtavad arvesse pinnase väetamise, seemnete ettevalmistamise, saagi kogumise ning säilitamise, tööriistad aga jäävad primitiivseteks, jämedateks; ka see seletub esmajoones tootmise orjandusliku iseloomuga.

Antiikaja ettevõtetes tunti tööjaotust ainult kõige elementaarsemates vormides. Massiliselt kasutati orjade tööd vaid seal, kus esines lihtne kooperatsioon. Sellesse tüüpi tuleb arvata suuremõõtmeline plantatsioonimajandus rooma latifundiumis, mis hakkas arenema eriti II sajandi lõpust ja I sajandi algul e. m. a.

Kuid sellest hoolimata polnud orjanduslik majandus ühtlane. K. Marx rõhutab selle dünaamilisust. Ta näitab, et see «... läbib

---

[1] *K. Marx*, Kapital, II kd., lk. 405.
[2] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., V, lk. 467.
[3] *К. Маркс*, Капитал, III, lk. 803.
[4] *K. Marx*, Kapital, II kd., lk. 405.
[5] *K. Marx*, Kapital, I kd., lk. 174 (märkus 17).

rea astmeid alates patriarhaalsest süsteemist, mis oli arvestatud peamiselt isiklikuks tarbimiseks, kuni päris plantaatorliku süsteemini, mis töötas maailmaturu jaoks» [1].

II sajandi keskpaiku e. m. a. omandas orjandus Roomas klassikalise vormi. Sõjad ja Rooma domineeriv poliitiline seisund põhjustasid orjade juurdevoolu, ja muutsid nende hinna suhteliselt odavaks. Kõige otstarbekam oli orjade kasutamine põllumajanduses: kuivõrd põllumajanduslikud tööd ei nõudnud erilist kvalifikatsiooni (orjadel oli tegemist lihtsate tööriistadega), võis orjatööd rakendada laias ulatuses. Peale selle, tootes teatud põllumajanduslikke produkte, võisid roomlased neid Itaaliast välja vedada, samal ajal kui tööstuse alal säilitasid endise tähtsuse Ida arenenud tööstuskeskused.

Rooma poliitilise seisundi tagajärjeks oli ka rahaliste vahendite kontsentratsioon; need laekusid sõjasaagi, maksude, kasu kandma pandud kapitalide protsentide jne. näol. Osa neist mahutati põllumajandusse: maade omandamiseks, põllumajanduslike orjade ostmiseks ja mõisate sisseseadmiseks. Kuid suurem osa rahalistest vahenditest pandi kasu kandma ja mahutati igasugustesse spekulatiivsetesse operatsioonidesse.

Orjatööl baseeruva suurpõllumajanduse areng ja kaubanduslikliigkasuvõtliku kapitali kasv osutuvad Rooma majanduselu põhijoonteks II ja I sajandil e. m. a. Käsitööstuslik tootmine teenindab peamiselt kohalikku turgu. Selles suhtes erineb Itaalia arenenud hellenistlikest maadest, kes käsitööga toodetud esemeid välja vedasid.

TALUPOEGKONNA LAOSTUMINE

Üheaegselt suurmaapidamise arenguga võis täheldada väikepõllunduse langust. See oli orjandusliku elulaadi juurdumise üheks tagajärjeks. Orjade töö oli vabade tööst odavam ja talupoeglik väikemajand ei suutnud suurmajandiga konkureerida. Suurmaaomanike püüe oma valdusi laiendada ning ümardada viis sellele, et väikeperemeeste maatükid eksproprieeriti vägivaldselt ning ebaseaduslikult. Maatükkide okupeerimisele *ager publicus*'e raamides oli õigus kõigil kodanikel, kuid suurema osa nendest maadest anastasid nobiliteedi ja ratsanikeseisuse liikmed. Talupoegkonna pauperiseerumisele aitasid kaasa ka teised põhjused. Teise Puunia sõjaga kaasnes nende alade laostumine, kust Hannibal läbi läks ja kus toimus sõjategevus. Pikaajalised sõjad rikastasid valitsevaid klasse, kuid kajastusid väga ebasoodsalt talupoja majanduses, kuna peamised töötegijad olid sunnitud osa võtma sõjakäikudest. Ebasoodsat mõju avaldas väikepõllundusele ka odava teravilja sissevedu Itaaliasse. Selle kõige tõttu vähenes vabade kodanike arv, kellel oli olemas vastav maatsensus. Tsensus näitas

[1] *К. Маркс*, Капитал, III, lk. 816.

164. a. e. m. a. sõjaväekohustuslike elanike arvuks 337 452; 159. a. — 328 316; 147. a. — 322 000; 136. a. e. m. a. — 317 933.

Talupoegkonna laostumise protsessi märgiti juba Vana-Rooma ajaloolaste poolt. Kõige markantsemalt on seda kujutanud Appianos.

«Rikkad inimesed,» Appianose sõnade järgi, «hõivanud suure osa sellest jagamatust maast, ja hõivamise ammuaegsuse tõttu lootes, et seda neilt ära ei võeta, hakkasid liitma oma valdustega vaeste naabrite maatükke, osalt neid raha eest kokku ostes, osalt jõuga ära võttes, nii et lõpuks olid neil väikeste maatükkide asemel käes latifundiumid. Põldude harimiseks ja karjade hoidmiseks hakkasid nad orje ostma, sest vabad töölised kisti sõjaväeteenistuse tõttu põlluharimisest eemale. Peale selle tõi ka orjapidamine ise suurt tulu, sest orjad olid vabad sõjaväekohustusest ja nende juurdekasv oli suur. Sellisel moel rikastusid võimsad mehed erakordselt, maa aga täitus orjadega. Itaalikute arv seevastu vähenes, sest neid kurnasid viletsus, maksud ja sõjakäigud, ja ka siis, kui need rängad koormad muutusid mõnevõrra kergemaks, jäid itaalikud ikkagi ilma tööta, sest maa kuulus rikastele, kes harisid seda orjade kätega, mitte vabade abiga.»

Orjandusliku tootmisviisi iseärasuste tõttu ei muutunud laostunud talupoegkonna põhimass vabadeks töölisteks (orjatöö oli odavam), vaid läks õnne otsima Rooma, kus elas juhuslikust teenistusest, rikaste inimeste almustest ja riigi abist. Kaltsakproletariaat moodustas antiikmaailma suurte linnade elanikkonnast tähelepanuväärse osa. Vastavalt talupoegkonna laostumise määrale kasvasid kaltsakproletariaadi kihid Roomas, sellel aga olid omakorda tähtsad sotsiaalsed tagajärjed. Iseloomustades selle rahvastikukihi elu iseärasust, tsiteeris K. Marx Sismondit: «... rooma proletariaat elas ühiskonna kulul, kuna tänapäeva ühiskond elab proletariaadi kulul.» [1] Selles seisnebki antiikaja proletariaadi põhiline erinevus kapitalistlike maade proletariaadist. Ühes oma kirjas iseloomustab K. Marx rooma talupoegkonna laostumise tulemusi: ««Kapitali» mitmes kohas mainisin ma saatust, mis tabas Vana-Rooma plebeisid. Algselt olid need vabad talupojad, kes harisid, igaüks omaette, oma isiklikku väikest maatükki. Rooma ajaloo käigus nad ekspropriieeriti. Seesama liikumine, mis lahutas nad nende eksisteerimis- ning tootmisvahenditest, tõi enesega kaasa mitte ainult suurmaaomandi kujunemise, vaid samuti ka suurte rahaliste kapitalide kujunemise. Sellisel moel selgus ühel ilusal hommikul, et ühel poolel on vabad inimesed, kes on kõigest ilma jäänud, peale oma (isikliku) tööjõu, teisel poolel aga asuvad nende töö ekspluateerimiseks kõikide omandatud rikkuste valdajad. Mis siis juhtus? Rooma proletaarlased ei

[1] *K. Marx*, Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnes brümäär. Eessõna teisele trükile, Karl Marx ja Friedrich Engels, Valitud teosed, I kd., lk. 186.

muutunud palgatöölisteks, vaid lihtsalt parasiitideks, keda põlati rohkem kui Ühendriikide lõunaosa hiljutisi «poor whites» (vaeseid valgeid), ja koos sellega ei arenenud kapitalistlik, vaid orjanduslik tootmisviis. Sellisel moel viivad hämmastavalt analoogilised sündmused, mis aga toimusid erinevas ajaloolises miljöös, täiesti erinevate tulemusteni.» [1]

5. Rooma riik II sajandi teise poole algul e. m. a. ja Scipio Aemilianuse reformipartei

Itaalia talupoegkonna laostumine, mis toimus peamiselt Kesk-Itaalia, ent osalt ka Lõuna-Itaalia aladel, jätkus paljude aastate jooksul. Põhjas ja Kesk-Itaalia mägialadel sai talupoegkond uute majanduslike tingimuste tõttu samuti raskusi tunda. Talupoegkonna vaesumine kajastus ebasoodsalt Rooma riigi olukorras ja eelkõige Rooma sõjalises võimsuses. II sajandi esimesel poolel e. m. a. kujunesid eeldused orjade ülestõusudeks ja vaba kehvistu ulatuslikuks liikumiseks. Selle tagajärjel tekkis mõte reformist isegi mõningatel nobiliteedi liikmetel, eriti Scipio Aemilianusel ja talle lähedastel isikutel.

Samuti nagu pärast Teist Puunia sõda oli Roomas eriline mõju Scipio Africanus Vanemal, nõnda etendas pärast Kolmandat Puunia sõda Rooma poliitilises elus suurt osa Kartaago hävitaja Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Noorem, kes ühendas kahe patriitsisugukonna — Corneliuste ja Aemiliuste — traditsioonid.

Juba kuueteistkümneaastase noorukina paistis Scipio Aemilianus silma Püdna lahingus. Hiljem sõdis ta edukalt Hispaanias ja sai viimaks kuulsaks Kolmanda Puunia sõja lõpetamisega ning Kartaago hävitamisega. Scipio Aemilianusel oli üksvahe suur autoriteet pleebsi hulgas; ühtlasi olid tal suured sidemed aristokraatlikes ringkondades ja tal oli küllaltki palju pooldajaid senaatorliku ülikkonna seas. Aemilianus oli hellenistliku kultuuri ja hellenistliku filosoofia innukas austaja. Talle lähedaste isikute hulka kuulusid ajaloolane Polübios, filosoof Panaitios, dramaturg Terentius ja terve rida tolleaegse Rooma teisi kultuuri- ja poliitikategelasi. Scipio Aemilianus asus stoikute mõju all, kuid ühtlasi oli ta ka Vana-Rooma ideaalide pooldaja. Ta hindas kõrgelt Catot, sellest hoolimata, et too suhtus eitavalt hellenistlikku kultuuri. Scipio mõttekaaslaste ringis loodi vana hea aja range roomlase ideaal, kes paistis silma vapruse, lihtsuse ja õiglusega oma otsustes.

Scipio kerkis esile eelkõige talle ustavate sõdurite toetusel. Ta sai aru, missugune tähtsus on talupoegkonnal Rooma julgeoleku

[1] *К. Маркс*, Письмо в редакцию «Отечественных записок», *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. XV, lk. 377—378.

suhtes. Mõte reformi hädavajalikkusest, nende suhete taastamisest, mis valitsesid vabariigi varajasel perioodil, tekkis talle lähedaste inimeste seas. Siiski oli Scipio nobiliteediga niivõrd tugevasti seotud ja senati võimu nii tingimusteta pooldaja, et ta ei suutnud otsustavaid abinõusid tarvitusele võtta. Talle lähedane Gaius Laelius koostas agraarseaduste projekti, kuid ei esitanud seda komiitsidele. Scipio tsensuur paistis silma ranguse poolest, kuid tema võitlus luksusega ei andnud märkimisväärseid tulemusi.

Nii ei teostanud stsiipioliku suuna esindajad mitte mingisuguseid reforme, kuid sellest hoolimata avaldasid nende vaated mõju järgneva perioodi poliitilisele ideoloogiale.

XII PEATÜKK

ROOMA KULTUUR II SAJANDI KESKPAIKU e. m. a.

Sotsiaal-majanduslik areng III ja II sajandil e. m. a. lõi Roomas eeldused kultuuri arenemiseks. Tänu kokkupuutele hellenistlike maadega tugevnes Roomas hellenistliku kultuuri mõju. Selle perioodi rooma kultuurilugu ei saa aga redutseerida hellenistliku kultuuri lihtsaks ülevõtmiseks ning omandamiseks. See on keeruline protsess, mis kaasnes mitmesuguste rühmituste võitlusega rooma ühiskonna sisemuses ja jättis sügava jälje roomlaste maailmavaatesse. Nende sajandite rooma kultuuris on palju laenatut ning ebaoriginaalset, küllaltki palju vastuolulist ning läbitöötamatut, kuid endisi itaalia traditsioone ei unustatud, need aitasid Roomale võõrastest kultuuritendentsidest jagu saada.

Vastavalt sellele, kuidas tugevnes rooma kultuur, põrkas hellenism kokku ladina reaktsiooniga. See ideelis-poliitiline võitlus toimub nobiliteedi sisemuses, kuid see haarab ka teisi kihte: ratsanikeseisust, vabakslastuid, Itaalia elanikke.

ELU-OLU MUUTUMINE

III ja II sajandil e. m. a. kujunenud sotsiaal- ja majanduselu uued tingimused muutsid Rooma elu-olu põhialuseid. Rooma kaotas talupoegliku linna jooned ja muutus maailma tsentrumiks. Rooma kommete lihtsus oli kadunud. Tsensorite ranged abinõud ei suutnud peatada luksuse levikut. Luksus riietuses (eriti naistel), luksus pidudel ja koduses õhkkonnas muutus valitsevate klasside elu lahutamatuks koostisosaks.

Varajasel ajastul oli isa oma laste ainsaks kasvatajaks, ta õpetas neile kirjatarkust ja arvutamist, andis neile lihtsaid juhiseid agronoomia alal, sundis neid Kaheteistkümne tahvli seadusi õppima, kasvatas neid esivanemate kommete vaimus. Alates II sajandist e. m. a. muutub haridus komplitseeritumaks. Ilmuvad õpetajad-kreeklased, kes väga sageli kuulusid orjade hulka. Alates

II sajandi 60-ndatest aastatest avatakse Roomas kreeka koolid. Nendes loetakse ja interpreteeritakse kreeka poeete, õpitakse grammatikat, pööratakse tähelepanu mitmesuguste retooriliste võtete omandamisele, tutvustatakse osavõtjaid mitmesuguste filosoofiliste süsteemide alustega. Vastavalt rooma kirjanduse arengule viiakse koolidesse sisse tunnid ka ladinakeelsete teoste jaoks. Rooma konservatiivide (eriti mõjuvõimas oli neist Cato Vanem) protestid ei suutnud hellenistliku hariduse levikut peatada.

HELLENISMI MÕJU ROOMA RELIGIOONILE

Hellenism avaldas mõju ka rooma ideoloogia mitmesugustele vormidele. Religiooni valdkonnas toimus helleniseerumisprotsess aeglaselt. Roomlased tõid sisse kreeka jumalad, säilitasid nende nimed, või siis samastasid need teatud rooma jumalustega. Kreeka Olümpose panteon sai lõppeks ametliku tunnustuse.[1] Olümpose jumaluste kõrval toodi Rooma järk-järgult ka teisi kreeka kultusi. Religioossed uuendused kehtestati tavaliselt senati poolt.

Juba vabariigi varajasel perioodil tekkisid roomlastel jumalakujud, mis etruskidelt ja kreeklastelt üle võeti. Linna müüridest sissepoole ehitati templeid, mis olid pühendatud kreeka jumalatele. Pärast kreeka linnade vallutamist viidi Rooma ja paigutati mitmetesse templitesse omastatud jumalakujusid; kreeka mütoloogia hakkas levima. Kõik see aitas kaasa antropomorfismi levikule, mis oli võõras varajasele rooma religioonile.

Rooma religiooni helleniseerumine ei tähendanud teise usku üleminekut. See oli traditsiooniliste rooma arusaamade kohandamine uutele elutingimustele ja uuele maailmavaatele. Roomas säilisid ametlikud pidustused, säilisid ka paljud muistsed kombed, kuid osa neist muudeti roomlaste poolt üha rohkem arusaamatuks. Kõige kauemini säilis ja kõige vähem tegi läbi muudatusi perekondlik kultus.

Sellel perioodil levivad rooma ühiskonna kõrgemate kihtide seas kreeka filosoofide mitmesugused vaated religioonile. Ladina keelde tõlgiti Euhemerose teos, kes pidas kõiki jumalaid kunagi elanud inimesteks. Scipio Aemilianusele lähedane filosoof Panaitios oli religiooniküsimustes skeptik. Ometi täitis Scipio ise, kuigi vahest ka tema neid vaateid jagas, siiski kohusetruult ofitsiaalse religiooni kõiki ettekirjutusi, pidades usku riigielu aluseks. Tema ringi inimestele oli selge ka religiooni tähtsus. Poeet Lucilius, Panaitiose õpilane, kõneles: «Selleks, et rahvahulga üle valitseda, tuli tahtmatult pöörduda teadmatuse õuduste ja mitmesuguste kohutavate fiktsioonide väljamõtlemise poole.» Ent nõnda räägiti vaid kitsas ringis. Kui tõusis küsimus preestri valimise õiguste

[1] Olümpose kaheteistkümneks jumalaks peeti: Jupiter (Zeus), Juno (Hera), Neptun (Poseidon), Minerva (Atena), Mars (Ares), Venus (Afrodite), Diana (Artemis), Vulcanus (Hefaistos), Vesta (Hestia), Mercurius (Hermes), Ceres (Demeter) ja Apollo, keda austati sama nime all.

üleandmisest rahvale, pidas Scipio Aemilianusele lähedane Laelius tulise kõne, milles ülistas vanu kultusi.

Sellisel moel hellenistlikud mõjud mitte ainult muutsid roomlaste religioosseid kujutelmi, vaid aitasid kaasa ka rooma religiooni allakäigule, mis leidis väljenduse nii skeptilises suhtumises traditsioonilisse religiooni kui ka idamaiste kultuste levimises.

Teise Puunia sõja lõpul otsustati Roomas sisse seada Suure Jumalate Ema austamine. Tema kehastuseks peeti meteoriiti, mis asus varem Väike-Aasia linnas Pessinuses ja mis hiljem Rooma üle toodi. Jumalate Emale korraldati pidulik vastuvõtt, kivi paigutati Victoria templisse (Palatinusel), korraldati iga-aastased mängud kreeka eeskuju järgi.

Suurt Ema austati Väike-Aasias Rei ja Kübele nime all. Teda peeti jumalate emaks, kõige elu alguseks. Tema kultuse pooldajad arvasid, et temast sõltub loomade ja taimede elu, et tema valitseb maa peal ja allmaailmas. Tema armastatu Attis sureb igal aastal, kuid ärkab jällegi ellu. Tema kultus kuulus orgialike kultuste hulka; jumalateenistusel sattusid preestrid ekstaasi. Nad kuulutasid ette ja sooritasid pühi tantse, millega kaasnesid enesepiinamised. See oli Idas eksisteerivate kultuste hulgas üks kõige tooremat est.

Selle kultuse rajamine tähistas idamaiste hellenistlike religioonide levimist Roomas ja Itaalias. Need hakkasid Rooma tungima koos orjadega, idamaade päriselanikega, kes jäid oma religioossete uskumuste ning kommete austajaiks. Orjad levitasid neid nendes majades, kus nad elasid, sisendasid väga sageli oma religioosseid tavasid alaealistele vabadele, kelle järele nad vaatasid ja keda kasvatasid.

Idamaised kultused leidsid endale pooldajaid demokraatlike ringkondade hulgas. Kultusi, mille pooldajate hulgas oli inimesi alamatest klassidest, peeti kahtlasteks, kuna traditsioonilise religiooniga seostus Rooma riigi, kogu tema orjandusliku korra poliitiline stabiilsus ning vankumatus.

Tõenäoliselt seepärast keelaski senat 186. a. e. m. a. Dionüsose kultuse Roomas ja Itaalias. Selle pooldajaid karistati karmilt, paljusid surmanuhtlusega.

ROOMA POEESIA, DRAAMA JA PROOSA TEKKIMINE

Rooma võitlusajastu Vahemerel domineerimise pärast oli rooma kirjanduse ja kunsti mitmesuguste žanride tekkimis- ja arenemisajaks. Rooma ilukirjanduse esimesed sammud olid samuti seotud kreeka hariduse levikuga Roomas. Varajased rooma kirjanikud matkisid kreeka kirjanduse klassikalisi eeskujusid, kuigi nad kasutasid rooma süžeesid ja mõningaid rooma vorme.

Hallil ajal tekkis Roomas suuline poeesia. Luuleloomingu kõige varajasemad vormid olid seotud kultusega. Nõnda tekkis religioosne hümn, püha laul *(carmen)*, mille näidiseks on meie ajani

säilinud Saliuste laul. Patriitsisugukondades koostati laule ja pärimusi, mis ülistasid kuulsaid esivanemaid. Ilmusid eloogid, mis olid koostatud aristokraatlike perekondade esindajate auks. Suulise loomingu teistest liikidest tuleb mainida matuselaule, mida esitasid erilised nutunaised, loitsusid ja nõiasõnu, mida koostati samuti värssides.

Rooma rahvadraama alged ilmnesid mitmesuguste külapidustuste ajal, kuid selle arenemine oli seotud naaberrahvaste mõjuga. Draamaetenduste põhiliigiks olid atellaanid (lõbusad näidendid — ekspromptid), millede sisu võeti maaelust või väikeste linnade elust.

Muistsetesse aegadesse kuulub ka rooma proosa algus, mille esimesteks mälestusmärkideks olid kirjutatud seadused, lepingud, jumalateenistusraamatud. Ühiskondliku elu tingimused aitasid kaasa ilukõne arengule. Esitatud kõnedest pandi mõned kirja. Varajasel ajastul tekkisid Roomas ka hauakõned (*laudationes funebres*).

ROOMA ESIMESED POEEDID

Esimeseks rooma poeediks oli Livius Andronicus, päritolult kreeklane, kes sattus 272. a. e. m. a. vangina Rooma, ent lasti hiljem vabaks. Ta tõlkis «Odüsseia» värssides ladina keelde. Tema tõlke järgi õpiti hulga aastate jooksul rooma koolides. Livius Andronicus kirjutas mõned komöödiad ja tragöödiad, mis kujutasid enesest kreeka teoste tõlkeid või mugandusi.

Livius Andronicuse eluajal alustas luuletegevust Gnaeus Naevius (umbes 274—206 e. m. a.), kellele kuulub eepiline teos Esimesest Puunia sõjast ja mõned tragöödiad, millede süžeeks olid osalt rooma pärimused. Pärast Teist Puunia sõda ilmusid poeet Enniuse (239—169 e. m. a.) teosed, milledest peamiseks oli «Kroonika». [1]

Peale selle kirjutas Ennius tragöödiaid ja komöödiaid; tema tõi esimesena ladina kirjandusse heksameetri.

Nende kolme poeedi teostest on tänapäevani jõudnud vaid katkendid.

ROOMA KOMÖÖDIA JA SATIIR

III sajandist peale e. m. a. algab rooma komöödia areng. Maailmakirjanduse ajaloos on säilitanud tähtsuse Plautuse ja Terentiuse looming.

Titus Maccius Plautus (umbes 254—184 e. m. a.) sündis Umbrias. Kui ta oli Rooma tulnud, astus ta näitetruppi teeniks, tegeles siis kaubandusega, ent ebaõnnestunult, töötas pärast seda palgalisena, vabal ajal aga kirjutas komöödiaid. Plautuse

[1] Vt. lk. 12.

edasine saatus on teadmata. Me teame vaid, et ta suri 184. a. Plautusel tuli palju reisida, kohtuda inimestega, kes kuulusid Itaalia rahvastiku kõige mitmekesisematesse kihistustesse.

Plautusel polnud patroone-aristokraate, ta sõltus eelkõige massivaatajast, tema komöödiates peegelduvad teatud määral linnapleebsi huvid ning vaated. Me leiame tema loomingus protesti liigkasuvõtmise, aristokraatliku upsakuse jne. vastu.

Süžeelt, tegelaskonnalt ja tüüpide iseloomult osutuvad Plautuse komöödiad matkivateks. Nad on loodud uus-atika olustikukomöödia mõju all. Sellest hoolimata, et Plautuse komöödiate tegevus toimub kreeka linnades ja kangelased kannavad kreeka nimesid, on nendes komöödiates palju elavat vastukaja Rooma tegelikkusele. Mõnikord luuakse situatsioonide koomilisus sellega, et kreeka kangelasele omistatakse puhtroomalik amet. Nii räägitakse ühe kreeka vanamehe kohta, et ta läheb provintse jagama jne. Nagu uus-atika komöödias, nii figureerivad ka Plautuse komöödiates tinglikud tüübid.

Suurt osa etendavad näidendites orjad, tänu kellele tihti tegevust arendatakse ja lõpplahendus ette valmistatakse. Tema komöödiates figureerivad peaaegu alati söödik (parasiit) ja kupeldaja. Naiste osad on mõnevõrra ühekülgsed ning ebaehtsad, laval mängiti neid meeste poolt. Komöödia aluseks on tavaliselt armuintriig. Kõik Plautuse komöödiad lõpevad peategelastele õnnelikult.

Plautus lõi rooma komöödia keele, mis torkab silma värskuse ja mitmekesisuse poolest. Ta võttis palju alamklasside kõnekeelest.

Plautust matkiti paljude sajandite jooksul. Uusaja komöödiograafia on talle oma üksikute süžeede ja motiivide eest kahtlemata tänu võlgu.

Teine komöödiate tuntud autor Publius Terentius Africanus (umbes 190—159 e. m. a.) kuulus Scipio Aemilianuse ringi.

Ta oli pärit Kartaagost ja sattus juba varajases nooruses orjana Rooma. Tema isand andis talle hariduse ja laskis ta vabaks. Terentius viibis rooma ühiskonna kõrgemates ringkondades, ja tema komöödiad on mõeldud haritud vaataja jaoks. Ka Terentius matkis kreeka autoreid, kõige rohkem Menandrost, uus-atika komöödia tuntud autorit. Kõik Terentiuse teosed paistsid silma keele elegantsuse poolest. Selles suhtes peeti teda eeskujuks ja kommenteeriti mitut puhku grammatikute poolt.

Scipio ringi teine esindaja — Lucilius (180—102 e. m. a.) on tuntud oma satiiride poolest, milledes peegeldusid ajastu ühiskondlik elu ja poeedi enese mõtted.

Lucilius ründas oma kaasaegse ühiskonna pahesid: ta mõistis hukka vandemurdmise, ahnuse ja luksuse, kuid nende kõrval puudutas ta ka kirjanduslikke ja muid teemasid. Sõna *satura* tähendas algselt mitmesugustest viljadest koosnevat rooga ja kuni Luciliuseni oli sellel mitu tähendust. Lucilius kasutas seda oma teoste

kohta, et viidata kirjanduslikule segavormile, kuid tema ajast peale hakati seda mõistet tavaliselt rakendama didaktiliste teoste kohta, mis seadsid oma eesmärgiks pahede hukkamõistmise ja autori kaasaegse ühiskonna kommete parandamise. Luciliuse satiiridest on säilinud vaid katkendeid.

Luciliuse ajast peale muutus satiir puhtroomalikuks kirjandusžanriks, mis arenes välja järgmisel perioodil.

PROOSA

Sellesse aega kuuluvad vanemate annalistide ajaloolised teosed proosas, neist esimene oli Quintus Fabius Pictori töö (III sajandi lõpp e. m. a.). Algselt olid need kreeka eeskujude matkimised, ent juba varajased tööd Rooma ajaloo alal, kuigi need olid kirjutatud kreeka keeles, olid puhtroomalikest tendentsidest läbi imbunud. Esimesena kirjutas Rooma ajaloo ladinakeelses proosas Marcus Porcius Cato, kellele kuulus ka traktaat «Põllumajandusest».

Kirjandus tutvustas rooma ühiskonnale uusi ideid, see aitas kaasa selle ladina keele loomisele, mida uuriti hiljem paljude sajandite vältel.

TSIRKUS JA AMFITEATER

Tragöödia ja komöödia ei tõrjunud välja neid vaatemänge, mis tekkisid juba eelnenud perioodil ja olid seotud mitmesuguste rooma pidustustega. Vanimateks vaatemängudeks olid iga liiki võistlused. Need toimusid orus Aventinuse ja Palatinuse küngaste vahel *(Circus Maximus)*, kus kunagi, pärimuse järgi, roomlased röövisid sabiinitare. Siin hakati juba varajasel perioodil sisse seadma kohta vaatemängude jaoks. Need olid puust tribüünid, mis pärast mängude lõppu ära koristati. Rooma elu sotsiaalsed tingimused (rikkuste juurdevool, aristokraatia esindajate püüe Rooma rahvahulki oma poolele meelitada, linnapleebsi suurenemine) aitasid kaasa, et vaatemängud muutusid üha pikemaajalisteks, uhkemateks ja mitmekesisemateks. Tsirkuseetendused koosnesid mitmesugustest võistlustest: korraldati rusikavõitlusi, vankritega võiduajamisi, üksikud kodanikud võistlesid jooksus, noored roomlased etendasid vaatajate ees musterlahinguid.

Kõrvuti tsirkuseetendustega ilmusid ka teised vaatemängud. Juba etruski linnade õitseajal olid Etruurias populaarsed gladiaatorite mängud, mis olid algselt seotud surnutekultusega. [1] Surnud aristokraatide haual sunniti vangivõetud sõdalasi elu ja surma peale võitlema. Hiljem hakati neid veriseid vaatemänge esitama amfiteatrites etendustena. Gladiaatorite mängud korraldati esmakordselt 264. a. e. m. a. II sajandi keskpaigaks e. m. a. muutuvad need mängud igapäevaseks nähtuseks, neid korraldati tavaliselt eraisikute poolt pärast suursuguste roomlaste matuseid. Võistlus-

[1] Vt. lk. 68.

test osavõtvate gladiaatorite arv kasvas, vaatemängude korraldamisele aga kulutati suuri rahasummasid. Gladiaatoreid valiti hukkamõistetud kurjategijate, sõjavangide ja süüdlaseks osutunud orjade seast. Erilised ülevaatajad õpetasid neid võitlema. Hiljem tekkis gladiaatorikunsti õpetajate elukutse ja hakati avama erilisi gladiaatorite koole.

Ka järgnevatel perioodidel oli gladiaatorite mängudel Roomas ja Itaalias niisugune menu, mis draamaetendustele iialgi osaks ei saanud.

ARHITEKTUUR JA KUJUTAVAD KUNSTID

Varajastest aegadest peale hakati Roomas püstitama kiviehitusi. Mõningad monumentaalsed ehitused kuuluvad Rooma ajaloo kõige vanematesse perioodidesse.

Üheks vanimaks ehituseks oli jumalanna Vesta ümmargune tempel, millel oli arhitektuurilises suhtes ühiseid jooni etruski hauamälestusmärkidega ja isegi neoliitikumi ovaalsete hüttidega. Kuid vara hakkas avalduma ka kreeka mõju rooma arhitektuurile.

Kõrvuti templitega hakati ammust ajast püstitama ehitusi, millel oli praktiline tähtsus. Varsti pärast gallide sissetungi ümbritseti Rooma kivimüüriga, mille otsad laskusid Tiberini. Veelgi varem, võib-olla kuningate perioodil, ehitati kividest laotud roiskveekraav — kloaak mustuse äravooluks. Hiljem püstitati akvedukte (veejuhtmeid), ehitati sildu ja rajati teid. Rooma ehituste silmatorkavaks jooneks on nende erakordne vastupidavus. Roomlased täiendasid mitmesuguseid müüriladumise võtteid, mis olid laenatud peamiselt etruskidelt, kuid erilise kunstini jõudsid nad võlvide ehitamises. Viimaseid kasutati sildade, akveduktide ja mitmesuguste hoonete ehitamisel.

Oma välisilmelt jäi Rooma arvatavasti kauaks ajaks «külataoliseks» linnaks tagasihoidlike puumajadega.

Vana rooma maja oli ühekorruseline. Selle keskel asus suur tuba — aatrium, milles paiknesid perekonna pühad esemed ja leegitses kolle. Selle lähedale rajati väike bassein, mis täitus läbi katuseavause sadavast veest. Aatriumis möödus majaelanike kogu elu. Aatriumiga külgnes magamistuba. Teisi ruume majas ei olnud.

Kuid need poliitilised ja majanduslikud muudatused, mis olid toimunud II sajandiks e. m. a., peegeldusid ka üksikelamute siseehituses ja linna välisilmes.

Maja plaan jäi põhiliselt endiseks, kuid seda hakati ehitama kahe- ja kolmekorruselisena. Kolonnidega kaunistatud aatrium muutus vastuvõtutoaks, aatriumi taga asusid: võõrastetuba, söögituba, magamistuba, vannituba, siseõuekesed ja -aiad, mis olid ümbritsetud kolonnidest ja kaunistatud kujudega. Alates III sajandist e. m. a. hakatakse ehitama mitmekorruselisi üürimaju, niinimetatud *insulae* (saared).

Järk-järgult ehitati ümber kogu linn. Foorum kaotas talupoegliku turu ilme, mida ümbritsesid latrid loomade jaoks, ja muutus suure linna keskväljakuks, mis kaunistati templite ja ühiskondlike hoonetega.

Roomas kerkivad seninähtamatud ehitused. III sajandi lõpul e. m. a. ehitatakse Flaminiuse tsirkus, II sajandi algul e. m. a. ilmuvad basiilikad (erilise arhitektuurilise plaaniga ühiskondlikud hooned). Nendes toimusid kohtuistungid, sooritati iga liiki tehinguid, korraldati poliitilisi koosolekuid, ja lõpuks otsiti nendes varju vihma ja päikeselõõsa eest. II sajandi algusest peale e. m. a. kaunistavad võitjad linna triumfikaartega, mis kujutavad enesest võlvkonstruktsiooni dekoratiivset kasutamist.

Tohutu suurt mõju rooma arhitektuurile vallutuste perioodil avaldasid hellenistlikud konstruktsioonid. Ehituste plaan säilitas endisi etruski-itaalia jooni, ent hellenistliku praktika mõjul täiendatakse müüritist, ja eriti kasutati uusi võtteid ehitiste vooderdamises ja kaunistamises.

Võrdlemisi vara ilmusid Roomas ka skulptuursed kujutused. Esimesena paigutati Capitoliumi templisse, mis pärimuse järgi oli vabariigi algul sisse pühitsetud, Jupiteri terrakotakuju. Hiljem asetatakse teistesse templitesse jumalate ja kangelaste kujud, mis on loodud etruski ja kreeka eeskujudel.

III ja II sajandil e. m. a. veeti vallutatud kreeka linnadest Rooma paljude kuulsate kreeka skulptorite teoseid. Rooma väejuhtide keskel leidus niisuguseid «kreeka kunsti austajaid», kes röövisid kreeka linnu, vedades siit minema kõik väärtuslikud skulptuuriteosed. Pole siis ime, et Rooma templeid, ühiskondlikke hooneid ja eramaju kaunistasid esmaklassilised kujud. Kuid III ega II sajandil e. m. a. ei loonud roomlased ise jumaluste ja kangelaste originaalkujusid, ei läinud kaugemale kreeka originaalide kopeerimisest ja matkimisest. Roomlaste teened seisnesid kaht tüüpi skulptuuride arendamises ja täiustamises: kaetud kuju ja realistlik portree.

Vastandina kreeka paljastatud kujudele, seoses ettekujutusega Rooma magistraadi ülevusest ja väärikusest, kes ilmub toogasse rõivastatuna rahva ette, loovad roomlased «kaetud kuju». Rooma skulptuuri iseloomulikuks mälestusmärgiks II sajandil e. m. a. on kuju, mis kujutab toogasse rõivastatud roomlast. Tõstetud käsi tähistab oraatorit, kes pöördub kuulajate poole. Hoolikalt väljatöötatud tooga annab kujule maalilisust ja konkreetsust. Selles töös avaldusid üheaegselt etruskilikud ja hellenistlikud kujutamisvõtted kõrvuti puhtroomalike võtetega.

Portreemeisterlikkus seisab tihedas seoses esivanemate kultusega. Rooma individuaalportree arengus oli teatud tähtsus surnute nägudelt võetud vahamaskidel. Kuid pole alust tuletada rooma portreed maskidest. See on etruski traditsiooni jätkuks ja oma printsiipidelt võib seda isegi vastu seada kreeka skulptuuri

mälestusmärkidele. Kreeka kujud idealiseerivad inimest, rooma portree annab tema realistliku kujutuse. Rooma portree üheks varajasemaks musternäidiseks võib pidada IV—III sajandist e. m. a. pärinevat pronksbüsti, mis on tuntud Lucius Junius Brutuse portree nimetuse all.

Rooma ajaloo kaugel perioodil tekkis ka maalikunst, mida roomlased pidasid erilise au sees.

Rooma maalikunst jätkab etruski ja oski-samniidi kunstnike traditsioone, talle on omane seesama realism, mis on iseloomulik rooma skulptuurile. II sajandil e. m. a. ilmuvad Roomas reljeefkujutused. Algselt olid need hellenistlike teoste jäljendusteks, kuid järgneval perioodil omandab rooma reljeef iseseisvaid jooni.

Sellisel moel võtsid roomlased kultuurilise arengu kõikides valdkondades palju oma naabritelt — etruskidelt ja kreeklastelt, kuid nad ei piirdunud ainult ühtede või teiste eeskujude matkimisega, vaid töötasid need ümber, säilitasid ja arendasid seejuures ka oma originaalseid jooni. Nõnda oli see selle perioodi religiooni ja kultuse, arhitektuuri ja skulptuuri, luule ja proosa, komöödia ja tragöödia valdkonnas.

NELJAS OSA

KODUSÕDADE AJAJÄRK

XIII PEATÜKK

KLASSIVÕITLUS ROOMAS II SAJANDI 30—20-NDATEL AASTATEL e. m. a.

1. Esimene orjade ülestõus Sitsiilias

II sajandi 30-ndatel aastatel e. m. a. astus klassivõitlus Roomas uude faasi. Ühiskondliku korra vastuolud vallandusid avalikes orjade ülestõusudes ja tekitasid vaba kehvistu liikumise; sotsiaalsed konfliktid leidsid oma väljenduse kodusõdades, mis lõpptulemusena viis vabariigi hukkumiseni ja Roomas monarhistlikku tüüpi valitsuse kehtestamiseni.

ORJADE ÜLESTÕUS ITAALIAS II SAJANDI ALGUL e. m. a.

Orjade ülestõusud puhkesid Roomas juba varajasel ajajärgul, ent kuni II sajandini e. m. a. olid need võrdlemisi väikesed väljaastumised, mis ei avaldanud Rooma poliitilisele elule erilist mõju. Juba päris II sajandi algul e. m. a. puhkesid orjade rahutused, mis nõudsid Rooma valitsuselt relvastatud vahelesegamist. 199. a. astusid Setia linnas Rooma lähedal Kartaago pantvangid ühendusse kohalike orjadega ja tegid agitatsiooni teiste linnade vabaduseta elanikkonna hulgas. Kuid kaks reeturit andsid vandeseltslased välja: Setiasse läkitati preetor, kes arreteeris juhid ja vältis ülestõusu võimaluse. Varsti puhkes orjade ülestõus Praenestes. Selle mahasurumisega kaasnes 500 orja hukkamine. 196. a. tõusid orjad üles Etruurias, kuid ülestõus purustati, organisaatorid aga löödi risti.

II sajandi algusest peale e. m. a. hakkasid orjade vandenõud ning ülestõusud sageli korduma Lõuna-Itaalias ja Sitsiilias, kus suurmõisates töötas suurel hulgal orje. 80-ndail aastail tõusid üles orjad-karjused Apuulias. Liikumine lämmatati kiiresti. Sellest osavõtu eest mõisteti surma 7000 inimest. Mõningatel õnnestus põgeneda, teised löödi risti.

ORJADE OLUKORD SITSIILIAS

Esimene väga suur ning pikaajaline orjade ülestõus toimus Sitsiilias II sajandi lõpul e. m. a. Sitsiilia suurmaapidajad, riigimaade

rentnikud, kellede seas etendasid peaosa rooma ratsanikud, katsusid saada võimalikult rohkem sissetulekuid nii maast kui ka oma karjadest ja kohtlesid oma orje ebatavaliselt julmalt.

«Sitsiillased ostsid palju orje,» räägib Sitsiilia Diodoros. «Viies neid hulgakaupa kasvandustest minema, märgistasid nad orjad jalamaid templite ja omandimärkidega. Noori orje kasutasid nad karjustena, teisi aga nõnda, kuidas kellelgi vaja. Isandad koormasid neid teenistusega ja hoolitsesid väga vähe nende toidu ja riietuse eest.»

Rooma administratsioon kartis Sitsiilia orjapidajaid ja ei võtnud midagi ette orjade vastu, kes olid sunnitud tegelema röövimisega.

ORJADE ÜLESTÕUSU ALGUS SITSIILIAS

Orjade kibestumus oma isandate vastu lõi lõkkele ülestõusus, mille algus kuulub aastasse 138 e. m. a. [1] Selle initsiaatoriteks olid Sitsiilia rikka orjapidaja Damofilose orjad; too mees kohtles oma orje eriti julmalt. Damofilos ise ja tema naine tapeti orjade poolt, nende villa aga põletati. See oli orjade ülestõusu signaaliks kogu Sitsiilias. Liikumise levimisele aitas kaasa ka see, et Sitsiilia orjade enamik kuulus ühte rahvusse: need olid peamiselt süürlased.

Liikumise juhiks oli o r i E u n u s, kellel oli osava maagi ning prohveti kuulsus; ta pidi olema suure süüria jumalanna (Atargatise) kaitse all.

Ülestõusu tsentrumiks sai Henna linn. Samaaegselt Eunuse liikumisega tõusid orjad üles ka Sitsiilia edelaosas ja nende juhiks sai kiliiklane Kleon, kelle kohta Diodoros räägib, et kodumaal oli ta karjuseks ning röövliks.

Ülestõus levis saarel kiiresti ja orjapidajate lootus ülestõusu lõhenemise ning kahe juhi võitluse osas ei täitunud. Eunus ja Kleon ühendasid oma jõud. Liikumise ülemjuhatajaks sai Eunus, Kleon aga läks tema alluvusse; ülestõusnute ühendatud armee hävitas mitu rooma sõjasalka ja hõivas rea tähtsaid Sitsiilia linnu. Ülestõusnute põhitsentrumiks sai Tauromeniumi linn, mis muudeti kindluseks.

Orjade ülestõusu sümpatiseerisid ka vaba elanikkonna mõningad kihid. Sitsiilias olid orjadele kõige lähemal väikemaapidajad, kes rentisid maad väikeste tükkidena. Orjad, nagub näitab Diodoros, «ei põletanud väikesi villasid, ei hävitanud nendes ei vara ega viljatagavarasid ega puudutanud neid, kes jätkasid tegelemist maaharimisega, pööbel aga sööstis kadedusest orjade maski all külladesse ja riisus nii varad kui põletas ka villad.»

---

[1] Ajaloolises kirjanduses dateeritakse esimese orjade ülestõusu algust erinevalt. Ajaloolaste enamik peab algusdaatumiks 136. a. e. m. a. Kuid professor A. P. Djakonov tõestas, et ülestõus algas 138. a. Vt. tema artiklit О хронологии первого восстания рабов в Сицилии во II в. до н. э.», стник древней истории» № 3, 1940.

UUS-SÜÜRIA KUNINGRIIK JA SELLE ORGANISATSIOON

Sitsiilia ülestõus II sajandi 30-ndatel aastatel e. m. a. on huvitav kui esimene katse luua orjade iseseisev riik. Ülestõusu juhid püüdsid kasutada valmis poliitilisi vorme. Ülestõusnud tunnistasid Eunuse kuningaks, kes võttis enesele Süüria kuningate nime — Antiohhos. Mälestus Seleukiidide monarhiast säilis nii kuninga nimes kui ka tema alamate, ülestõusnud orjade nimetuses; noid kutsuti süürlasteks. Peale kuninga eksisteeris nõukogu, kuhu valiti «mõistuse poolest silmapaistvaid inimesi». Eriti tõusis esile kreeklane Ahhaios, kellel oli erakordne energia. Sellisel moel ühinesid Uus-Süüria kuningriigis hellenistliku monarhia ja hellenistlike linnade elemendid. Orjust kui instituuti ei hävitatud; vabaduse said ainult need, kes ühinesid liikumisega. Ülestõusu juhtidel õnnestus algul luua niisugune tugev sõjavägi, et roomlasi tabas üks lüüasaamine teise järel. Sitsiiliasse tuli saata konsulaararmeesid ja alles 132. a., pärast pikka piiramist, vallutas konsul Publius Rupilius algul Tauromeniumi, hiljem aga Henna.

Ülestõusnud kaitsesid end mehiselt ja nad võideti mitte niivõrd relva jõul, kuivõrd pikaajalise nälja poolt. Kleon tapeti väljatungi ajal, Eunus aga võeti kinni ja ta suri vanglas.

ÜLESTÕUSU TÄHTSUS

Orjade ülestõus Sitsiilias oli signaaliks tervele reale ülestõusudele Vahemeremaades. II sajandi lõpul e. m. a. toimusid ülestõusud Itaalias, Laurioni kaevandustes Atikas, Deelose ja Hiose saarel.

Sitsiilia orjadel õnnestus haarata võim, kuid selle organiseerimisel ei loonud nad printsipiaalselt mitte midagi uut, püsima jäi isegi orjapidamine sotsiaalse instituudina. Iseloomustades orjade ülestõuse antiikajal ütleb Lenin järgmist: «Orjad, nagu teame, tõusid üles, korraldasid mässe, alustasid kodusõdasid, kuid nad ei suutnud kunagi kujundada teadlikku enamust, võitlust juhtivaid parteisid, ei suutnud selgesti mõista, missuguse eesmärgi poole nad liiguvad, ja jäid alati, isegi ajaloo kõige revolutsioonilisematel momentidel, mängukannideks valitsevate klasside käes.» [1]

Orjade ülestõusud II sajandil e. m. a. ei loonud uusi ühiskondlikke suhteid, kuid nad vapustasid orjanduslikku korda, süvendasid orjandusliku ühiskonna kriisi ja kiirendasid tema lagunemisprotsessi; selles on nende ülestõusude revolutsiooniline tähtsus.

2. Tiberius Gracchuse tribunaat

Orjade ülestõus Sitsiilias II sajandil e. m. a. oli kõige teravamaks küpsenud vastuolu sümptoomiks rooma ühiskonnas, kuid nobiliteedi valitsemine tekitas rahulolematust ka vaba elanikkonna laiade kihtide hulgas.

[1] *V. I. Lenin*, Riigist, Teosed, 29. kd., lk. 449—450.

Opositsioon senati vastu tugevnes veel II sajandi 40-ndatel aastatel e. m. a. Juba 145. aastast peale hakkasid rahvatribuunid kõnelema, nägu rahva poole pööratud, 139. a. aga viidi Gabiniuse seaduse põhjal valimiskomiitsidel sisse salajane hääletamine. Kuid need olid vaid üksikud episoodid. Võimsa demokraatliku liikumise alguseks tuleb pidada agraarreformide otsustava pooldaja ning initsiaatori Tiberius Sempronius Gracchuse rahvatribuuniks valimist 134. a.

TIBERIUS GRACCHUS

Vennad Tiberius ja Gaius Gracchused kuulusid Semproniuste kuulsasse plebeilikku sugukonda. Tulevaste tribuunide isa Tiberius Sempronius Gracchus oli tuntud väejuht, diplomaat ja poliitikategelane. Nende ema Cornelia, Scipio Vanema tütar, paistis silma arukuse ja hariduse poolest ja pühendas pärast mehe surma kogu oma jõu laste kasvatamisele.

Gracchused kuulusid Scipio Aemilianuse ringi. Mõlemad vennad said hiilgava hariduse. Nagu Scipio ringi teisedki liikmed, nii olid ka nemad hellenistliku filosoofia mõju all. Tiberiuse õpetajad — reetor Diofanes Mütileenest ja filosoof-stoik Blossius Cumaest — juhtisid ta kreeka maailmavaate sotsiaal-poliitiliste ideede ringi. Noorukina võitles Tiberius koos Scipioga Kartaago müüride all.

Sõja ajal Hispaanias oli Tiberius kvestoriks ja sõlmis 137. a. e. m. a. lepingu Numantiaga, kuid senaatorlike ringkondade esindajad polnud rahutingimustega rahul ja Scipio Aemilianuse initsiatiivil leping tühistati. See oligi ilmselt põhjuseks, mistõttu Tiberius katkestas suhted Scipioga ja läheneb ringkondadele, kes olid viimasele vaenulikud.

TRIBUUNIKS VALIMINE JA AGITATSIOON AGRAARSEADUSE EEST

Detsembris 134. a. e. m. a. valiti Tiberius rahvatribuuniks 133. aastaks. Rooma poliitiline olukord oli sellal pinev. Paljudel poliitikategelastel tekkis mõte agraarseaduse vajalikkusest. Maad ihkav inimhulk väljendas oma soove templite ja ühiskondlike hoonete seintesse kraabitud kirjutustes. Tiberius tegi agitatsiooni maareformi kasuks. Plutarhose sõnade järgi kõneles ta: «Isegi metsloomadel, kes elavad Itaalias, on oma urud ja koopad, samal ajal kui inimestel, kes surevad Itaalia eest võideldes, pole mitte midagi peale õhu ja valguse. Nad on ilma peavarjuta, neil pole püsivat elukohta, nad hulguvad naiste-lastega ringi. Väejuhid petavad sõjamehi, keelitades neid vaenlasega võitlema esivanemate haudade ja templite eest, samal ajal kui roomlaste hulkadel pole ei altareid ega esivanemate kalmistuid. Teid kutsutakse maailma isandateks, sellal kui te ei või omaks nimetada isegi jalatäit maad.»

Agraarreformi eesmärgiks oli vaba talupoegkonna taassünd. See

pidi tõstma Rooma armee võitlusvõimet ja tõkestama orjade ülestõuse, niisuguseid, mis toimusid sellal Sitsiilias. Appianus viitas, et «Gracchus rääkis nördimusega orjade hulgast, kes on sõjaväeteenistuseks kõlbmatu ja alati truudusetu oma isandate vastu. Ta meenutas seda, kuidas isandad hiljuti Sitsiilias kannatada said orjade läbi, kelle arv on tugevasti suurenenud, sest põllumajanduslikeks töödeks vajatakse orjade käsi; ta meenutas ka roomlaste sõda orjade vastu, mis polnud kerge ega lühike, vaid venis pikale ja oli täis omapäraseid ning hädaohtlikke murranguid.»

TIBERIUS GRACCHUSE SEADUSPROJEKT

Tiberiuse seadusprojekt taastab olulistes joontes Liciniuse ja Sextiuse vana seaduse, millega piirati riigimaa anastamist üksikisikute poolt. Tiberius tegi ettepaneku, et perekonnapeal ei tohi olla üle 500 juugeri maad enese jaoks ja üle 250 juugeri täiskasvanud poegade jaoks, nii et iga perekond valdaks maad mitte rohkem kui üks tuhat juugerit. Ülejäänu tuli eritasu eest ära võtta, jagada 30-juugerilisteks maatükkideks ja anda talupoegadele pärandatavaks kasutamiseks, kuid ilma võõrandamisõiguseta ja eriliste maksude kohustustega. Selle seaduse elluviimiseks tuli valida igal aastal kolmeliikmeline komisjon.

Sellisel moel teostati reform laostunud talupoegkonna huvides. Ühtlasi taotles Tiberius sellega üldriiklikke eesmärke: orjade hulga vähendamist ja väike- ning kesktalupoegkonna taastamist; viimased pidid andma armeele võitlusvõimelisi sõdureid ja tugevdama Rooma suurriigi võimsust.

REFORMI KULG

Tiberius tegutses üksmeeles nobiilide teatud grupiga, kes oli Scipio Aemilianuse suhtes vaenulikult häälestatud. Tiberius Gracchuse seadusprojekti vahetute autoritena nimetab Cicero Publius Mucius Scaevolat ja tema venda Licinius Mucianust. Reformi eest seisis ka senati princeps Appius Claudius, kelle tütrega Tiberius oli abielus. See kõik räägib Tiberiuse mõõdukatest plaanidest tema tribunaadi algul. Tema püüe piirata maavaldust ei käinud vastu nende maaomanike huvidele, kes olid intensiivse majanduse pooldajaiks. Gracchuse poolt esitatud ühiskondliku maa valdamise normid (kuni 1000 juugerit) olid täiesti küllaldased Cato tüüpi majapidamise sisseseadmiseks, kuid siiski ei õnnestunud reformi rahulikul teel teostada. Senaatorliku aristokraatia enamus oli seadusprojekti vastu. Tiberiuse ettepanek leidis teravat vastuseisu valitseva grupi poolt ja täieliku poolehoiu talupoegade keskel. «Ja voolasid Rooma,» räägib Diodoros, «rahvahulgad küladest otsekui jõed kõike vastuvõtvasse merre.»

Võitlus agraarreformi eest muutus massiliseks liikumiseks. Senati vastutöötamine sundis Tiberiust kasutama omapärast obstruktsiooni. Ta sulges Saturnuse templi, kus hoiti riigikassat, ja

kasutades tribuuni vetot tühistas kõik korraldused, mis tulid nii senatilt kui ka magistraatidelt.

Kui seadusprojekti hakati arutama tribuutsetel komiitsidel, siis rahvatribuun Marcus Octavius, kes oli üheks suurmaapidajaks (possessoriks), pani Gracchuse seadusprojektile oma veto, kuid Tiberius võttis tarvitusele tollal senikuulmatu abinõu, pani hääletusele küsimuse: «Kas võib olla rahvatribuuniks see, kes läheb rahva huvide vastu?» Enamik triibuseid asus Tiberiuse poolele, ja Octavius tagandati ametist.

Rahvatribuun, kellel oli õigus magistraatide korraldusi ja rahvakoosolekute otsuseid seisma panna, jäeti esmakordselt Rooma ajaloos oma volitustest ilma. Oma teguviisiga asetas Tiberius rahvakoosoleku suveräniteedi kõrgemale konstitutsioonilistest traditsioonidest. Hiljem hindas senaatorliku partei esindaja Cicero Tiberius Gracchuse seda tegu mässuna või ülestõusuna. Tiberiuse seadusprojekt võeti vastu, maade jagamiseks valiti kolmeliikmeline komisjon *(tres viri agris iudicandis adsignandis)*, kellel olid kõige ulatuslikumad volitused. Selle koosseisu kuulusid Tiberius ise, tema vend Gaius ja Tiberiuse äi Appius Claudius.

Komisjon asus tööle, kuid tal tuli kokku põrgata rea raskustega. Mõningatel juhtudel oli *ager publicus*'e piiride kindlakstegemine peaaegu võimatu. Palju raskusi tuli ette valdusõiguste kindlaksmääramisel. Lõpuks riivati piiriajamisel küllaltki sageli liitlaste õigusi.

133. a. e. m. a. suri Pergamose kuningas Attalos III, kes pärandas oma kuningriigi Roomale. Tiberius tegi ettepaneku, et riigikassat ei käsutaks senat, vaid rahvakoosolek, ja et Roomale pärandatud raha läheks talupoegade abistamiseks, kes on uuesti maad saanud. Sellega anti uus hoop senatile, kes oli senini ilma kontrollita käsutanud kõiki finantsasju ja riigimajandust.

REAKTSIOONI VÕIDUTSEMINE. TIBERIUS GRACCHUSE HUKKUMINE

Komisjoni töö venis pikale ja Tiberius seadis oma kandidatuuri järgmiseks aastaks üles, lülitades ühtlasi oma programmi rea demokraatlikke reforme (kohtureform, sõjaväeteenistusaja lühendamine jne.). Tema positsiooni ebakindlus seisnes selles, et teistkordne rahvatribuuniks valimine oli vastuolus Rooma konstitutsiooniliste tavadega. Peale selle toimusid valimised suvel, kibedal põllutööajal, ja paljud talupojad, Tiberiuse peamised pooldajad, ei saanud neist osa võtta. Sellest hoolimata hääletasid esimesed triibused Gracchuse poolt. Siis õnnestus ta vastastel koosolek laiali saata ja määrata valimised järgmisele päevale. Appianos jutustab, et teise, otsustava valimispäeva eelõhtul ilmus Tiberius, seljas leinariided, koos oma alaealise pojaga foorumile, ja pöördudes mõningate isikute poole, andis oma poja nende hoole alla, kuna ta ei lootnud eluga pääseda.

Teisel valimispäeval lõid kired nii tugevalt lõkkele, et asi läks relvastatud kokkupõrkeni. Senatis süüdistati Gracchust türanniaja kuningavõimutaotlustes. Rühm senaatoreid nõudis, et konsul võtaks tarvitusele otsustavad abinõud, ent kui too keeldus, organiseeris osa senaatoreid eesotsas *pontifex maximus*'ega, suurmaapidaja Scipio Nasicaga, kallaletungi Tiberiusele, mille ajal viimane tapeti. Temaga üheaegselt hukkus umbes 300 tema pooldajat. Hukkunute laibad visati Tiberisse.

Ometi ei katkenud pärast Tiberius Gracchuse surma maade jagamine. See üritus oli niivõrd elulise tähtsusega, et isegi konsul Popilius, kes pagendas Roomast Gracchuse pooldajad, ütleb meieni jõudnud raidkirjas enese kohta, et tema «... teeks esimesena nõnda, et riigimaadel karjused loovutaksid koha põlluharijatele». Nii ei suutnud isegi Tiberiuse kõige aktiivsemad vastased tema seaduse teostamist takistada. Tiberiuse hukkumine ei seletu tema projekti utoopilisusega, vaid sellega, et seaduse teostamise meetod ise õõnestas senati võimsust. See meetod puudutas eelkõige senati poliitilist võimsust ja senaatorite kui riigi kõrgeima seisuse prestiiži, rikkus kõiki traditsioone, mis kehtisid Rooma konservatiivsetes aristokraatlikes ringkondades; seejuures polnud jõud, kes demokraatlikust liikumisest osa võtsid, veel küllaldaselt liitunud. Tiberius Gracchuse toeks oli talupoegkond. Võitluse lõpp näitas, et linnapleebs, kellest teatud osa oli klientlikes suhetes nobiliteediga, ei toetanud Tiberiust küllaldaselt. Seaduse ellurakendamine puudutas ratsanike-maavaldajate huve, kuid nood olid siiski teatud opositsioonis senatiga, ja selleks, et neid oma poole tõmmata, projekteeris Tiberius Gracchus kohtureformi. Kuid sellest tõmbas kriipsu läbi Tiberiuse surm. Hilisemad allikad (Appianos ja Plutarhos) räägivad selgelt, et Tiberius Gracchus astus välja vaeste kaitseks rikaste vastu.

3. Poliitiline võitlus pärast Tiberius Gracchuse surma

OPTIMAADID JA POPULAARID

Tiberius Gracchuse surmaga ei katkenud poliitiline võitlus. Sellest ajast alates võib rääkida Rooma kahest põhilisest poliitilisest parteist: optimaatidest *(optimates* sõnast «optimus» — parim) ja populaaridest *(populares* sõnast «populus» — rahvas).

Optimaatide eesmärgiks, nagu seda hiljem konstateeris Cicero, oli Rooma riigi konservatiivsete aluste, eriti magistraatide võimu ja senati autoriteedi *(auctoritas)* kaitsmine ning säilitamine. Nende toeks oli senat ja nad väljendasid nobiliteedi huvisid. Populaarid olid rooma linna- ja maapleebsi parteiks ja nad püüdsid tugineda rahvakoosolekule. II sajandi 30-ndatel ja 20-ndatel aastatel toetasid populaare ratsanikud, kuid nende toetus polnud alati usaldatav.

Need poliitilised grupeeringud polnud täielikult väljakujundatud poliitilised parteid selle sõna tänapäevases mõttes. Reeglina ei pärinenud populaaride juhid alamkihtidest, vaid nendest samadest nobiilidest. Pahatihti tugevdasid poliitilist võitlust intriigid nobiliteedi mitmesuguste gruppide vahel, võitlus kombineerus arveteõiendamisega üksikute sugukondade ja perekondade vahel, kuid populaaride ja optimaatide vahelise võitluse keskpunktis II sajandi lõpul ja I sajandi algul e. m. a. seisis agraarküsimus ja Rooma riigi demokratiseerimise küsimus.

Tiberius Gracchuse surmaga ei jäänud agraarkomisjoni töö seisma. Tema ja Appius Claudiuse asemele (viimane suri varsti pärast oma väimehe hukkumist) valiti komisjoni liikmeteks Marcus Fulvius Flaccus ja Gaius Papirius Carbo, populaaride partei silmapaistvad tegelased. Nagu Tiberiuse eluajalgi, põrkas komisjon oma töös kokku ületamatute raskustega. Kuid komisjon tegutses otsustavalt ja konfiskeeris maid laias mastaabis. Agraarseaduse elluviimisega olid rahulolematud mitte üksnes roomlased, vaid ka itaalikud, kellelt samuti maid ära võeti. Nurisejad leidsid enesele kaitsja Scipio Aemilianuse näol.

SCIPIO AEMILIANUS JA TIBERIUS GRACCHUSE LIIKUMINE

Scipio asus Hispaanias, kui temani jõudis sõnum Tiberius Gracchuse hukkumisest. Kui Scipio sellest teada sai, tsiteeris ta «Odüsseiast» värsi: «Ja nõnda hukkugu igaüks, kes taolist teha söandaks.»

Pärast seda, kui Scipio Rooma tagasi tuli, hakkas ta saama kaebusi itaalikutelt, kelledest paljud teenisid tema vägedes. Scipio võttis need oma kaitse alla ja asus Gracchuse vastaste poolele. 129. a. e. m. a. võeti Scipio ettepanekul agraarkomisjonilt õigus arutada kohtukorras asju, mis olid seotud piiriajamisega, ja anti see üle tsensoritele ja konsulitele; see otsus määras agraarkomisjoni tegevusetusele. Pleebs polnud Scipioga rahul. Liikusid kuuldused, et ta kavatseb Gracchuse seaduse hoopis annulleerida. Sellel äreval ajal leiti Scipio ühel hommikul oma majas surnuna (129. a. e. m. a.).

ARISTONIKOSE ÜLESTÕUS

132. a. e. m. a. algas orjade ülestõus Väike-Aasias, Pergamose kuningriigis, mille Attalos III pärandas Roomale. Ülestõusu juhtis Eumenes II sohipoeg Aristonikos, kes kuulutas orjad vabaks ja kutsus kehvistu ülestõusule. Oma pooldajaid nimetas Aristonikos heliopoliitideks, s. t. «päikeseriigi» kodanikeks. Nimetus «heliopoliidid» pole juhuslik: Jambulose utoopilises romaanis, mis ilmus hellenismi ajastul, räägiti riigist «päikesesaartel», kus inimesed elavad õnnelikku elu ja nende vahel valitseb üksmeel. Hellenistlik ajastu tundis ka sotsiaalse ümberkorraldamise projekte; nende

utoopiliste konstruktsioonide vastukajasid leiamegi me tõenäoliselt Aristonikose programmis.

Aristonikose sõjavägi koosnes peamiselt orjadest ja vabakslastuist. Kahe aasta jooksul (132—130 e. m. a.) ei suutnud roomlased ülestõusust jagu saada, sellest hoolimata, et neid aitasid Väike-Aasia kreeka linnad ja mõned kuningad (Bitüünia, Paflagoonia, Kapadookia), kes kartsid, et ülestõus levib ka nende valdustesse. 130. a. purustas Aristonikos konsul Publius Licinius Crassuse, kui too piiras Leuka linna. Konsul ise langes lahingus. Kuid Aristonikose jõud lõppes otsa ja Crassuse järglane purustas ülestõusnud Stratonikeia juures (129. a.). Aristonikos ise võeti vangi ja saadeti Rooma, kus ta vanglas kägistati.

Alles pärast selle ülestõusu lämmatamist võisid roomlased uue provintsi vallutada.

REFORMID AASTAIL 131—125 e. m. a. ÜLESTÕUSUD ASCULUMIS JA FREGELLAES

Hoolimata konservatiivsete elementide võidutsemisest polnud Roomas eneses demokraatlik liikumine lõplikult maha surutud. 131. a. e. m. a. õnnestus ühel rahvatribuunidest — Gaius Papirius Carbol — läbi viia seadus, mille järgi seadusandlikel komiitsidel viidi sisse salajane hääletamine. Varsti lubati ka ühte isikut korduvalt rahvatribuuniks valida.

125. aasta konsul Marcus Fulvius Flaccus, Gracchuste lähedane sõber, kavatses esineda seadusprojektiga, et itaalia liitlastele antaks kodanikuõigused. Kuid senat saatis ta Galliasse ülestõusu maha suruma ja ta ei jõudnud esitada oma seadust kinnitamiseks. Senati eitav suhtumine Fulvius Flaccuse seadusprojekti tekitas itaalikute vastuhaku Asculumis ja Fregellaes. Fregellae tuli alistada relvajõul. Linn hävitati roomlaste poolt, tema territoorium aga läks osalt naabritele, osalt võeti Rooma kolooniale.

4. Gaius Gracchuse reformid

GAIUS GRACCHUSE ISELOOMUSTUS

Demokraatliku liikumise uus tugevnemine on seotud Gaius Sempronius Gracchuse tribunaadiga. Ajalooallikad kujutavad teda veendunud, energilise ja kindla mehena, kellel oli oraatoriannet.

Pärast Tiberiuse surma oli Gaius endiselt triumviriks maajagamise alal, hiljem saadeti ta kvestorina Sardiiniasse. Kui ta sealt tagasi tuli, võeti ta vastutusele kui mässuõhutaja Fregellaes. Ent pleebs oli tema poolt ja Gracchus mõisteti õigeks.

124. a. e. m. a. seadis Gaius oma kandidatuuri üles ja valiti rahvatribuuniks 123. aastaks, hiljem aga ka 122. aastaks.

GAIUS GRACCHUSE SEADUSANDLIKU TEGEVUSE ALGUS

Oma poliitilises tegevuses esines Gaius Gracchus oma venna ürituse jätkajana ja kättemaksjana tema hukkumise eest. Gaiuse esimestes üleastumistes sulasid kokku isiklikud ja üldpoliitilised motiivid. Kättemaksu venna eest pidas Gaius oma kohuseks ja esimese seaduse põhjal, mis tema initsiatiivil läbi viidi, võeti kohtulikule vastutusele need, kes pagendasid Rooma kodanikke ilma kohtuotsuseta. See seadus oli suunatud Popilius Lenatuse vastu, kes oma konsulaadi ajal pagendas Roomast Tiberius Gracchuse pooldajad. Popilius oli sunnitud Itaaliast lahkuma. See seadus, mis kaitses Rooma kodaniku isikut magistraadi omavoli vastu, laiendas muistset õigust apelleerida rahvakoosolekule *(jus provocationis)*. Gaius Gracchuse ajast peale hakati seda rakendama ka armees, kus senini ei saadud komandöri otsuse peale kaevata. Ka Gaius Gracchuse teised sõjaväge puudutavad seadused on samasuunalised: sõjaväeteenistusse ei või võtta seitsmeteistkümnest aastast nooremaid mehi, lõpetati sõduripalgast mahaarvamised varustuse eest jm.

Pärast neid abinõusid, mis kindlustasid Gaius Gracchuse poliitilist seisundit, hakkas arenema tema mitmekülgne sotsiaalne tegevus. See pidi ühendama kõik vabad elemendid, kes olid häälestatud senaatoriseisuse vastu: maa- ja linnaplebeid, ent samuti ratsanikud.

LEIVA- JA AGRAARSEADUSED

Ühena esimestest teostati leivaseadus *(lex frumentaria)*, mille põhjal iga plebei isiklikult võis osta leiba odava hinnaga.

Selle seaduse idee polnud uus. Leiva müümist odavate hindadega oli Roomas varemgi ette tulnud. Mis aga puutub suurtesse hellenistlikesse linnadesse, siis peeti seal hoolekandmist kodanike toiduga kindlustamise eest valitsuse üheks peamiseks ülesandeks, ja aeg-ajalt toimus nendes linnades leiva jagamine vaestele kodanikele. Nende eeskuju avaldas Gracchusele kahtlemata mõju.

Gracchuse seaduse iseärasus seisnes selles, et materiaalne abiandmine vaestele kodanikele tunnistati riigi kohuseks. Gaius Gracchus taotles ka teatud poliitilisi eesmärke: seadus viidi ellu vaeste linnaplebeide huvides, kes pidid muutuma reformaatori pooldajaiks.

Maapleebsi huvides taastati täies ulatuses Tiberius Gracchuse agraarseadus.

LEX DE PROVINCIA ASIA

Võitlus nobiliteedi vastu nõudis ratsanikeseisuse kaasatõmbamist, kelle majanduslik võimsus oli kasvanud ja kellel olid tekkinud teatud poliitilised nõudlused. Gaius Gracchus viis läbi seaduse Aasia provintsi kohta *(lex de provincia Asia)*, millega seal kümnis

sisse seati. Selle maksu kogumine jäi maksurendikompaniide hooleks, renditamine aga pidi toimuma oksjonil. See seadus viidi ellu ratsanike huvides, kuna oksjoneid pidid korraldama tsensorid Roomas, mitte aga provintsis eneses (nagu see toimus näiteks Sitsiilias), millega kõrvaldati kohalike finantsistide konkurentsivõimalus. Sellisel moel said ratsanikud piiramatud õigused rikka idaprovintsi majanduslikuks ekspluateerimiseks. Sellest ajast tugevnes rooma liigkasuvõtjate osa idaprovintside finantselus.

KOHTUSEADUS

Suur tähtsus ratsanikeseisuse jaoks oli ka kohtuseadusel *(lex judiciaria)*, mille järgi alalistesse kohtukomisjonidesse provintsides sooritatud kuritarvituste arutamiseks pidid kuuluma ratsanikud. See seadus andis nobiliteedile raske löögi. Ratsanikkude kätte läks senaatorite tegude arutamine, kes olid olnud provintside asehaldureiks ja keda süüdistati provintsielanike poolt; niisugused juhtumid aga olid tavaliseks nähtuseks. Publikaanide kuritarvitused jäid aga karistamata, sest publikaanid olid rooma kohtunike kompanjonideks.

TEEDE EHITUS

Itaalia majanduselu elavdamiseks võttis Gaius Gracchus käsile teede ehitamise. See andis teenistust vaesele elanikkonnale, ratsanikud said hankelepinguid, head ühendusteed olid kasulikud ka maaelanikele.

KOLOONIATE RAJAMINE

Esmajärgulist tähtsust omistas Gracchus uute kolooniate rajamisele. Gaius Gracchus kavatses asutada kolooniad eelkõige Capua ja Tarentumi kohale. Erilise seadusega, mis esitati rahvatribuun Rubriuse poolt, otsustati rajada Junonia koloonia vana Kartaago kohale. Seega ei hoolinud Gaius Gracchus religioossest needusest, mis lasus sellel territooriumil. Sinna pidi ümber asustatama 6000 inimest, kusjuures igaüks sai kuni 200 juugeri suuruse maatüki. Ilmselt oli selle eesmärgiks luua ja tugevdada keskmiste maavaldajate kihti, kes harib maad mitte ainult oma vajaduste rahuldamiseks, vaid ka põllumajanduslike produktide müümiseks.

Uued kolooniad, mis asutati vanade kaubanduslike keskuste kohale, ei sarnanenud järelikult endiste sõjalis-põllunduslike asulatega. Nende asutamine pidi huvitama mitte ainult neid, kes arvestasid maasaamist, vaid samuti ka kaupmehi ja käsitöölisi.

Gracchusel oli erakordne autoriteet Rooma rahvastiku demokraatlikes ja ärilistes ringkondades. Oma tegevuses väljus ta nendest raamidest, mis olid rahvatribuunidele kindlaks määratud. Ta juhtis agraarkomisjoni, sekkus välispoliitilistesse asjadesse, juhatas teede ehitamist ja kolooniate rajamist. Senatil polnud jõudu talle vastu töötada ja ta leppis Gracchuse ettepanekutega. Vanade

tavade järgi ei võinud rahvatribuun Roomast lahkuda, kuid Gaius Gracchus sõitis Aafrikasse, et Junonia rajamist isiklikult juhtida.

Vastavalt Gaiuse mõju tugevnemisele kasvas samal ajal ka opositsioon. Uued kolooniad asutati maade arvel, mida suurmaapidajad olid rendile võtnud. Koloonia asutamine Kartaago kohale käis vastu poliitilistele traditsioonidele, sest koloonia rajati väljapoole Itaalia piire, ja religioossetele, sest Kartaago kohta peeti neetuks.

SEADUSPROJEKT LIITLASTE KOHTA

Eriti terava opositsiooni tekitas Gaius Gracchuse seadusprojekt liitlastele Rooma kodanikuõiguste andmise kohta. Kõikides sõdades võitlesid liitlased koos roomlastega, kuid erinevalt viimastest jätkasid nad otsese sõjalise maksu *(tributum)* maksmist, ei võtnud osa maade jaotamisest, nende isikut ei kaitsnud provokatsiooniõigus, ja Rooma magistraatide kuritarvitused liitlaste suhtes ületasid mõnikord igasuguse piiri. Omavoli ulatus selleni, et Itaalia linnade vabadele elanikele anti ilma igasuguste põhjusteta avalikult ihunuhtlust. Kodanikuõiguste andmine oleks suurendanud mitmekordselt poliitiliselt täisõiguslike kodanike arvu ja tugevdanud seega Rooma demokraatia positsioone. See seadusprojekt, mis puudutas Rooma kodanike erinevate kihtide huve, leidis vastuseisu mitte üksnes senaatorite, vaid ka pleebsi hulgas, kes ei tahtnud loobuda oma privileegidest liitlaste kasuks.

LIVIUS DRUSUS VANEMA ETTEPANEK

Tõenäoliselt aitas Gaiuse Aafrikas viibimine kaasa opositsiooni liitumisele. Rahvatribuunide seas (122. a. e. m. a.) oli Gaius Gracchuse vastaseks Marcus Livius Drusus. Senati heakskiitmisel esines ta uue agraarseaduse projektiga, mis näis palju radikaalsemana Semproniuse seadusest. Drusus tegi ettepaneku asutada Itaalias 12 uut kolooniat, igaühes 3000 maatükki; uutesse kolooniatesse pidi ümber asustatama kõige vaesemad kodanikud, kusjuures nad kõik vabastati igasugustest maksudest maa eest. Seadus oli ilmselt demagoogilise iseloomuga. See pidi tõstma senati autoriteeti ja tõmbama Gracchuselt ära tema peamised pooldajad.

GRACCHUSE LIIKUMISE MAHASURUMINE JA GAIUS GRACCHUSE SURM

Livius Drususe ettepanek võeti vastu, Gaius Gracchuse seadusprojekt liitlaste kohta lükati tagasi. Gaius Gracchuse vaenlased hakkasid julgemalt tegutsema. Rahvatribuunide ümbervalimise momendil 121. aastaks lugesid nad hääli valesti ja teatasid, et Gaius Gracchust pole rahvatribuuniks valitud. Algasid optimaatide kallaletungid neile seadustele, mis Gracchuse osavõtul läbi viidi. 121. a. tõstatati küsimus Junonia koloonia kohta. Optimaa-

did kasutasid ära kuuldused ebasoodsatest ennetest, mis olevat Junonia rajamisel aset leidnud. Räägiti, et hundid kiskusid öösel välja piirikivid, mis olid päeval tulevase koloonia piirile paika pandud. Seda tõlgendati augurite poolt kui jumalate vihaavaldust neetud maale koloonia asutamise pärast. Konsul Lucius Opimius, Gracchuse üks peamisi vastaseid, kutsus kokku rahvakoosoleku, et Rubriuse seadust Junonia koloonia kohta tühistada.

Meeleolu Roomas oli ärev, mõlemad pooled valmistusid palavikuliselt eelseisvateks komiitsideks, Rahvakoosoleku kohaks määrati Capitolium, kuhu ilmusid otsustavaks võitluseks valmistunud vaenulike parteide pooldajad varahommikul. Sellal, kui Opimius sooritas tavalist ohverdamist enne rahvakoosoleku avamist, solvas tema liktor populaare ja tapeti sealsamas kellegi Gracchuse pooldaja poolt.

Liktori tapmine andis Opimiusele põhjuse senat kokku kutsuda, et läbi viia senatimäärust, mis kuulutas riigi hädaohus olevaks ja andis konsulile erakorralised volitused niinimetatud *senatus consultum ultimum* vormis; see kõlas järgnevalt: «*Videant consules ne quid detrimenti respublica capiat*» («Vaadaku konsulid, et riik mingit kahju ei saaks»). See oli esimeseks juhuseks, kus rakendati niisugust erakorralist senatimäärust.

Opimiuse käsul ilmusid senaatorid ja osa ratsanikke Capitoliumile relvastatuina. Gaius Gracchus ja Fulvius Flaccus (konsul 125. aastal e. m. a.) oma poolehoidjatega hõivasid Aventinuse.

Viimasel momendil pöördusid Gracchus ja Fulvius Flaccus abi saamiseks orjade poole, tõotades neile vabadust, kuid nende hääli polnud kuulda: oli juba liiga hilja. Konsul Opimius saatis populaaride vastu Kreeta palgasõdurid, kes külvasid need üle nooleraheg. Umbes 3000 Gracchuse poolehoidjat tapeti, nende laibad heideti Tiberisse, hukkunute varandus konfiskeeriti, nende omastel keelati nende pärast leinariideid kanda.

Fulvius Flaccus tapeti oma kliendi töökojas, kus ta end peita tahtis. Gaius Gracchusel õnnestus üle Tiberi põgeneda, kuid ta ei soovinud vaenlaste kätte langeda ja käskis oma orja, et too ta surmaks.

Selles otsustavas kokkupõrkes Rooma demokraatiaga saavutasid optimaadid võidu. Opimius sooritas linna piduliku puhastamise ja püstitas templi üksmeele jumalanna Concordia auks.

Senati traditsiooni kohaselt peeti Gracchusi «mässulisteks *(seditiosi)* tribuunideks». Rooma plebeid aga austasid sügavalt Gracchuste mälestust. Rooma rahvas, kirjutas Plutarhos, «... näitas peagi, kui suur on tema armastus Gracchuste vastu ja kurbus nende pärast. Ta püstitas nende kujud esinduslikule paigale, pühitses kohad, kus nad tapeti, käis seal ja tõi sinna, mida pakuvad erinevad aastaajad, paljud aga tõid neile iga päev ohvreid ja langesid silmili otsekui jumalate templeisse astudes.»

GRACCHUSTE SEADUSANDLUSE TULEMUSED

Gracchuste reformid puudutasid Rooma ühiskonna kõige elulisemaid huvisid. Need olid nende suurte nihkumiste resultaadiks, mis toimusid Vana-Rooma ühiskondlikus elus. Rooma pleebsi pooldajatena esinenud Gracchused tõid uue voolu Rooma poliitilisse ellu. Nad katsusid ellu viia neid demokraatlikke ideid, mis kujunesid Kreekas klassikalisel ajastul ja millede eest käis võitlus kreeka linnades hellenismi ajastul. Ehkki Tiberius ja Gaius langesid reaktsiooni ohvritena, oli ka Rooma oligarhiale antud hoop. Gracchuste ajast peale algas Roomas pingelise poliitilise võitluse uus periood, mis kestis üle sajandi. Üksikute sotsiaalsete grupeeringute seisund muutus.

Gracchuste poliitika andis suurimat kasu ratsanikkonnale, kes omandas Gaius Gracchuse ajast peale erilise seisuse *(ordo equester)* tähtsuse. Ta sai teatud poliitilisi ja majanduslikke privileege, suutis edukalt konkureerida senaatoritega nii Roomas kui ka provintsides. Selle grupi kõik nõudlused olid rahuldatud. Kuid radikaalsed sotsiaalsed reformid — kolooniate rajamine väljapoole Itaaliat, kodanikuõiguste andmine liitlastele — käisid vastu ratsanike huvidele, seepärast astusidki otsustaval momendil ratsanike teatud grupid Gaiuse vaenlaste leeri.

Agraarpoliitika valdkonnas õnnestus Gracchustel samuti teatud edu saavutada. Gracchuste reformide tulemusena suurenes väikemaapidamiste hulk: 136. a. e. m. a. tsensuse põhjal oli sõjaväekohustuslikke Rooma kodanikke 317 933, 125. a. e. m. a. oli neid 394 736. Sõjaväekohustuslaste juurdekasv seletub sellega, et kasvas tsensust omavate isikute arv. Sellisel moel said pärast reformi maatükke umbes 80 000 kodanikku. Kuid agraarseaduste edu oli vaid osaline. Gracchused ei kõrvaldanud põhjusi, mis viisid talupoegkonna maatustumiseni, uute väikemaaomanike kiht oli tähtsusetu, endise talupoegliku armee jõu taastamine oli võimatu.

Hoolimata Gracchuste ebajärjekindlusest ja nende reformide sotsiaalsest piiratusest on nende silmapaistvate tegelaste tähtsus Rooma ajaloos väga suur.

AGRAARSEADUSANDLUS PÄRAST GAIUS GRACCHUSE SURMA, 111. AASTA e. m. a. SEADUS

Agraarseadusandlus jäi Rooma poliitilise elu keskpunkti püsima ka pärast Gaius Gracchuse surma. Livius Drususe ettepanek jäigi teostamata. Pärast 121. aastat e. m. a. vastuvõetud seadused tühistasid järk-järgult selle, mis oli Gracchuste poolt kehtestatud. Selles suhtes oli viimaseks 111. aasta e. m. a. seadus, mis kõige tõenäosuse järgi anti välja rahvatribuun Spurius Toriuse poolt.

Selle seaduse põhjal läksid anastatud maade mitmesugused kategooriad eraomandiks. See puudutas Gracchuste-eelse aja «vanu valdusi» *(vetus possessio)* ja maatükke, mis olid saadud

Gracchuste seaduste järgi. Nende valdajad muutusid oma maaosa piiramatuiks eraomanikeks, nad vabastati igasugustest maksudest ja võisid müüa nii oma maatükkidel asuvaid ehitusi kui ka maatükke endid. Tulevikus minetasid eraisikud õiguse anastada senini veel jagamata riigimaid. Neid hakati andma rendile või kasutama ühiskondlike karjamaadena. Kehtestati maksimum suur- ja väikekarja kohta, keda lubati karjatada ühiskondlikel karjamaadel.

111. aasta seadus käis nii Itaalia kui ka provintside maade kohta. Kõige rohkem räägiti selles Aafrika maadest.

Teatavasti eksisteerisid selles provintsis riigimaade mitmesugused kategooriad, millede hulka kuulus suur osa vallutatud Kartaago territooriumist. Osa sellest jäeti kohalikele elanikele, kes pidid maksma selle eest erimaksu — *stipendium* (seda osa nimetati *ager stipendiarius)*, teine osa anti Rooma kodanikele privaatseks kasutamiseks tingimusega maksta erimaksu — *vectigal* (see oli *ager privatus vectigalisque)*, osa maad jäi riigi kätte ja anti rendile kodanikele ja peregriinidele (võõramaalastele). 111. aasta seadus jättis Aafrikas jõusse Rubriuse seaduse. Kolooniat endise Kartaago kohale ei loodud, kuid kolonistidest sai igaüks 200 juugerit maad, nad vabastati kümnisemaksust ja karjamaamaksudest, nende valitsemiseks aga määrati kaks duumvirit. On vihjeid *ager publicus*'e kohta ka Korintosel.

Sellisel kombel 111. aasta e. m. a. seadus, säilitades demokraatliku fraseoloogia ja tunnistades Semproniuse seaduse kehtivaks, andis vaba voli maa eraomandi mobilisatsiooniks. Nii Itaalias kui ka provintsides alustasid rikkad maavaldajad uuesti oma naabrite väikeste maatükkide kokkuostmist.

Gracchuse-aegsete possessorite enamiku saatus on täpselt teadmata; nähtavasti ühed neist laostusid, teised muutusid suurmaapidajateks. Tuleb märkida, et kesk- ja väikemaavaldust ei tõrjutud lõplikult välja ka pärast Gracchusi. Talupoeglik maavaldus säilis näiteks Põhja- ja Kesk-Itaalias, kus oli alles jäänud rohkem naturaalmajanduse jooni, orjapidamine aga ei etendanud niisugust otsustavat osa nagu Lõuna-Itaalia latifundiumides.

XIV PEATÜKK

ROOMA VÄLISPOLIITIKA LÄÄNES II SAJANDI LÕPUL e. m. a.

II sajandi 20-ndatel ja järgnevatel aastatel, kui Roomas toimus võitlus populaaride ja optimaatide vahel, käisid peaaegu kõikidel Rooma riigi piiridel sõjad piirirahvastega.

Gracchuste reform ei avaldanud olulist mõju Rooma armee võitlusvõimele; peale selle kerkis nobiliteedi valitsevast rühmitu-

sest harvadel juhtudel võimekaid ning talendikaid väejuhte. See avaldus mitut puhku sõdade ajal põhjas, kuid eriti selgelt ilmnes see niinimetatud Jugurtha sõja ajal.

Põhjas oli Rooma välispoliitika peaülesandeks tagada enesele side Hispaaniaga nii maismaad kui ka merd mööda. See oli tähtis nii strateegiliselt kui ka kaubanduse huvide seisukohalt. Alpi hõimudele kallaletungimisel oli ka teisi eesmärke. Roomlased püüdsid omandada maid Alpi jalamil, et rajada sinna kolooniat. Mis aga puutub Itaalia kirdeossa, siis siin ei muretsenud roomlased niivõrd vallutuste eest, kuivõrd selle pärast, et kaitsta piire sissetungi vastu.

SÕDA PÕHJA-ITAALIAS

Massiilia elanikud, keda ähvardasid liguurid, pöördusid juba 154. a. e. m. a. abi saamiseks Rooma poole. Pärast visa võitlust saavutati võit liguuride üle. Aastal 125 e. m. a. astusid roomlased massiillaste palvel välja keltide vastu. Selle aasta konsul, üks populaaride partei juhte Gaius Fulvius Flaccus, läks esimese roomlasena üle Alpide. Sõda jätkus ka järgnevatel aastatel. Roomlastel tuli kohtuda keldi hõimude vägeva koalitsiooniga, kelle hulgas domineeriv tähtsus oli arvernidel. Viimastel oli õnnestunud alistada suur osa keldi hõime ja levitada oma võimu Püreneedest Reinini. Roomlased sõlmisid liidu eedulastega, kes olid arvernidega sõjajalal. Fulvius Flaccuse sõjakäigu tulemusena alistati üksikud hõimud ja kohustati Massiiliale maksu maksma. 122. a. e. m. a. asutati Aquae Sextiae kindlus, 118. a. aga rajati vanasse keldi linna Narbosse rooma koloonia. Alpide ja Püreneede vahel moodustati uus provints, mis sai nimeks Gallia Narbonensis; uuel alal kinnitasid kanna rooma kaupmehed ja ümberasujad; Itaaliat Hispaaniaga ühendav maismaatee asus nüüd roomlaste käes. Piraatide tugipunktiks olnud Baleaari saarte vallutamine garanteeris ka ühendusteed mere kaudu Pürenee poolsaarega. Kuid sõjad Ida-Alpides, Illüürias ja Doonaul polnud roomlastele alati edukad.

1. Jugurtha sõda

OLUKORD NUMIIDIAS

Numiidia kuninga Massinissa järglaste vahel toimus võitlus Numiidia trooni pärast. Massinissa lapselaps Jugurtha võttis ära oma nõbude valdused. Üks neist tapeti, teisel — Adherbalil — õnnestus Rooma põgeneda, kus ta palus endale abi osutada. Jugurtha oli andekas väejuht ning diplomaat. Ta oli populaarne ning autoriteetne kohalike hõimude seas ja ta tundis hästi roomlasi. Omal ajal võitles ta Scipio Aemilianuse juhatusel Numantia all ja sõbrunes paljude rooma aristokraatidega. Rooma kommetega tutvumise tulemusena jõudis Jugurtha veendumusele, et altkäe-

maksu abil võib Roomas kõike saavutada ja igasugust üleastumist hüvitada.

Pärast seda, kui ta nõbu Adherbal Rooma siirdus, hakkas Jugurtha oma saadikute kaudu, kokku hoidmata kulda mõjukate isikute äraostmiseks, silmapaistvatelt senaatoritelt toetust otsima. Senat saatis Aafrikasse spetsiaalse komisjoni. Kuid Jugurthal õnnestus rooma legaate altkäemaksuga ära osta ja asi otsustati tema kasuks: talle anti Numiidia viljakas lääneosa; hõredalt asustatud idaosa koos pealinna Cirtaga sai Adherbal.

SÕDA JUGURTHAGA

Numiidias kehtestatud kord osutus siiski ebakindlaks: varsti pärast piiriajamist ründas Jugurtha nõo valdusi. Roomas saadi sellest teada, kuid reaalse abi asemel läkitati Aafrikasse saatkondi, kes ilma mingite tulemusteta Rooma tagasi pöördusid. Jugurtha võttis nõo vangi ja hukkas ta oma lubadustest hoolimata, ent peale selle tapeti tema käsul kõik Cirta linnas leiduvad mehed. Hukkunute hulgas oli Rooma kodanikke ja itaalikuid, kes tegelesid Numiidias kaubandusega. Teade sellest tekitas Roomas meelepaha. Eriti pahased olid ratsanikud. Hoolimata mõningate senaatorite vastuseisust kuulutati Jugurthale sõda (111. a. e. m. a.). Rooma väed tungisid Numiidiasse, kuid Jugurthal õnnestus rooma väejuhte ära osta ja nood sõlmisid rahu, mis oli Roomale häbistav. See leping tekitas Roomas uue meelepahalaine. Energiline rahvatribuun Gaius Memmius nõudis visalt koguni Jugurtha Rooma kutsumist. Jugurtha tuli rahvakoosoleku ette, ent niipea kui Memmius hakkas talle küsimusi esitama, keelas teine rahvatribuun, kes oli Jugurtha poolt ära ostetud, küsimustele vastamise. Asi ei piirdunud sellega. Jugurtha mitte üksnes ostis ära senaatoreid, vaid saatis koguni mõrtsuka Numiidia kuningriigi ühe troonipretendendi kallale, kes tollal Roomas viibis. Alles niisugune avalik hoolimatus igasuguse õiguse suhtes sundis senatit rahulepingut tühistama ja Jugurthat Roomast minema kihutama. Räägitakse, et Roomast lahkudes hüüdis Jugurtha: «Oo, müüdav linn, sa lakkad olemast, kui vaid leidub kohane ostja.»

Pärast seda algas sõda Numiidias uuesti (110. a. e. m. a.), kuid seda peeti äärmiselt oskamatult. Varsti pärast sõjategevuse algust tungis Jugurtha ootamatult Rooma laagri kal'ale ja sundis roomlased kapituleeruma. Rooma väejuht osteti Jugurtha poolt ära ja ta sõlmis lepingu, millega tunnistas Numiidia kuninga rooma rahva liitlaseks. See edu tõstis sedavõrd Numiidia kuninga prestiiži, et tema lipu alla hakkas voolama vabu ja poolvabu hõime. Roomas oli ühiskondlik arvamus äraostetava, andetu ja aktiivseks välispoliitikaks kõlbmatu senaatorliku oligarhia tõttu vihale aetud. Algasid kohtuprotsessid — ja rida silmapaistvaid senaatoreid, nende

hulgas ka Opimius, Gaius Gracchuse tapmise organiseerija, pagendati Roomast. Alles pärast seda algasid otsustavad sõjalised operatsioonid.

QUINTUS CAECILIUS METELLUS

Aastal 109 e. m. a. saadeti Aafrikasse vilunud väejuht Quintus Caecilius Metellus, veendunud ning leppimatu aristokraat, kuid äraostmatu mees. Kui Metellus jõudis sõjategevuskohale, võttis ta eelkõige tarvitusele kõige otsustavamad abinõud, et tõsta distsipliini laostunud armees. Jugurtha mõistis lüüasaamise vältimatust, hakkas rahu paluma ja nõustus igasuguste tingimustega, kuid Metellus viis Rooma armee Numiidia sisemaale ja andis vaenlasele hävitava löögi. Siiski jätkas Jugurtha vastupanu. Ta pidas partisanisõda Aafrika hõimude energilisel toetusel.

Metellus ei pidanud võimalikuks lõpetada sõjakäiku ilma Jugurthat ennast kinni võtmata, seepärast omandas sõda pikaleveniva iseloomu.

GAIUS MARIUS

Vägede ülemjuhatus anti üle äsjavalitud konsulile Gaius Mariusele, kes võttis osa Numiidia sõjast Metelluse juhatuse all.

Gaius Marius oli «uus inimene» *(homo novus)*. Ta pärines latiini perekonnast, kes elas külas Arpinumi linna lähedal. Vanemad ei andnud talle haridust. Noorusest peale teenis Gaius Marius armees ja paistis vaprusega silma juba Numantia sõja ajal. 119. a. e. m. a. valiti Marius rahvatribuuniks ja ta viis läbi mõned seadused pleebsi kasuks. Selleks, et oma seisundit tugevdada, abiellus Marius Juliaga, kes kuulus Juliuste vanasse patriitsisugukonda. Varsti pärast seda valiti Marius preetoriks, hiljem aga valitses ta Hispaaniat. Jugurtha sõjas oli ta legaadiks Metelluse juures, kellega ta oli ammust ajast seotud klientlike suhetega. Mariusel õnnestus end näidata andeka väepealikuna. Tal oli suur autoriteet sõdurite keskel, kuna ta oli neile lähedane oma mõttelaadi ja eluviisi poolest. 108. aastal seadis Marius üles oma kandidatuuri konsuli kohale. Mariuse poolt hääletasid ratsanikud ja publikaanid, teda toetasid ka plebeid.

SÕJA LÕPP JA MARIUSE TRIUMF

Rahvakoosoleku eriotsusega tehti Mariusele korraldus jätkata sõda Jugurthaga. Marius võttis ülemjuhatuse vastu ja purustas Jugurtha lõplikult. Numiidia kuninga äi — Mauretaania kuningas Bocchus — läks roomlaste poole üle ja andis neile oma väimehe välja. Mariuse armees olev kvestor Lucius Cornelius Sulla läks Bocchuse juurde ja võttis Jugurtha kinni (105. a. e. m. a.). Sõda Numiidia kuningaga oli lõppenud.

1. jaanuaril 104. a. pühitses Marius triumfi. Triumfirongkäigus käis Jugurtha ahelates, seljas kuninglik rõivastus. Pärast triumfi Jugurtha hukati. Osa Numiidia kuningriigist läks Mauretaania kuningale Bocchusele, ülejäänud osa aga anti Jugurtha sugulasele.

2. Mariuse sõjaline reform

Gracchuse reformid ei lahendanud Rooma armee komplekteerimise korra küsimust. Vana värbamissüsteem aga muutus üha tähtsamaks. Järgnevate sündmuste jaoks, nii välis- kui ka sisepoliitikas, olid tähtsad Gaius Mariuse uuendused. Tema hakkas esimesena sõjaväkke võtma proletaarlasi — kodanikke, kellel polnud tsensust. Et Roomas oli vaeseid inimesi suurel hulgal, siis polnud raske leida neid, kes soovisid meeleldi sõjaväkke astuda. Kuid seega muutus komplekteerimise põhiprintsiip. Sellega alustati kodanikest koosneva tariväe asendamist vabatahtlikult värvatud palgasõdurite alalise armeega. Sõdurid said kindla palga ja täieliku varustuse, teenistus sõjaväes määrati sõltumatult sõja- või rahuajast kindlaks 16 aastale. Pärast seda läksid sõdurid erru ja said tavaliselt maad.

Sellest ajast peale jagunes leegion 10 kohordiks, milledest igaüks koosnes 3 maniipulist, maniipulis aga oli 2 tsentuuriat. Igas kohordis oli 500 või 600 meest ja leegioni arvulisus kasvas sellisel moel 5000—6000 meheni. Taktikaliseks üksuseks polnud nüüd maniipul, vaid kohort. Selle reformi tulemusena saavutati suurem kontsentratsioon (mitte 30, vaid kõigest 10 taktikalist üksust). Endine rivi koosnes kergelt relvastatud hastaatidest, printsipitest ja triaaridest [1], kusjuures sõdurid arvati igasse kategooriasse sõltuvalt tsensusest. Mariuse ajal jäi rivi kolmerealiseks, kuid igas kohordis oli nüüd triaaride maniipul, printsipite maniipul ja hastaatide maniipul. Nii relvastus kui ka koht rivis määrati kindlaks komandöride poolt, tsensusel polnud enam mingit mõju. Viidi sisse ka vähemaid muudatusi: näiteks vanade väeosa-standardite asemel viidi sisse uued (hõbedased kotkad). Peale selle parandati tunduvalt distsipliini. Sõdurid pidid pidevalt õppust tegema, töötama laagris, ehitama teid, püstitama kindlustusi jne. Mariuse reformide tulemusena muutus Rooma armee, kasvas selle võitlusvõime.

Reformil oli tähelepanuväärseid poliitilisi tagajärgi. Väkke kutsutud sõdurid katsusid võimalikult ruttu sõda lõpetada ja tagasi pöörduda kodumaale, kus neid ootasid nende majapidamised. Mariuse sõdurid muutusid sõduriteks-professionaalideks. Nende

[1] Vt. lk. 114.

taotluseks olid uued sõjakäigud, mis tõotasid saaki ja rikastumist. Muutusid suhted ka väejuhi ja sõdurite vahel. Viimased hindasid eriti neid komandöre, kes viisid sõdureid edukatele sõjakäikudele. Niisuguseid väepealikuid olid sõdurid valmis teenima mitte ainult välissõdades. Vajaduse korral toetasid sõdurid relvaga ka nende poliitilisi nõudmisi. Üleminek vabatahtliku sõjaväe süsteemile aitas suuresti kaasa järgneva perioodi kodusõdade tekkimisele, vajutas teatud pitseri kogu sisevõitluse käigule vabariigi lõpul.

3. Sõda kimbrite ja teutoonidega

Samaaegselt Jugurtha sõjaga tuli roomlastel sõda pidada põhjas keldi ja germaani hõimude kimbrite ja teutoonidega.

Roomlaste esimene kokkupõrge kimbritega toimus juba 113. a. e. m. a. Aquileia lähedal ja lõppes roomlaste lüüasaamisega. Kimbritega ühinesid mõned keldi hõimud, kes asustasid Alpide-taguseid alasid ja roomlased said lüüa mitme aasta jooksul. Eriti suuri kaotusi kandsid roomlased lahingus Arausio juures aastal 105 e. m. a., millal hävitati kaks Rooma armeed ja hukkus umbes 80 000 sõdurit. Gallia ja Itaalia päästis täielikust purustamisest üksnes see, et kimbrid ei suundunud Itaaliasse, vaid läksid Hispaaniasse.

104. a. e. m. a. usaldati võitlus kimbrite ja teutoonidega Mariusele, kes tavadest hoolimata valiti tagaselja uuesti konsuliks. Ees seisis raske sõjakäik, 104. ja 103. a. e. m. a. käis armee ettevalmistamine, siis, kui vaenulikud väed võtsid suuna Itaaliale, andis Marius neile otsustava lahingu.

LAHINGUD AQUAE SEXTIAE JA VERCELLAE JUURES

102. a. e. m. a. lahingus Aquae Sextiae juures purustas Marius teutoonid. Järgmisel, 101. aastal saavutas ta võidu kimbrite üle Põhja-Itaalias Vercellae juures; lahing lõppes kimbrite peaaegu täieliku hävitamisega. Vastu kehtivaid seadusi valiti Marius lühikese vaheaja järel 5 korda konsuliks (107. aastaks ja 104. — 101. aastani) ja tal oli riigis erakordne mõju. Tavalises korras valitud konsulid osutusid hädaohtlikus võitluses põhjapiiril jõuetuiks. Poliitilised grupeeringud, kes võitluses välise hädaohu vastu lubasid armee organiseerida printsiipidel, mis olid Roomale senini võõrad, rikkusid konstitutsiooni, valides igal aastal konsuliks Mariuse. See oli üks esimestest sammudest sõjalise diktatuuri kindlustamise teel. Pärast võitu kimbrite üle pühitses Marius triumfi ja valiti aastaks 100. e. m. a. kuuendat korda konsuliks. Seekordne Mariuse valimine polnud tingitud välishädaohust. See oli Mariuse ja populaaride juhtide liidu tulemuseks.

SOTSIAALNE VÕITLUS II SAJANDI I LÕPUL JA I SAJANDI ALGUL e. m. a.

1. Teine orjade ülestõus Sitsiilias

Pingeline olukord, mis tekkis väliste raskuste tulemusena, komplitseerus II sajandi lõpul e. m. a. sisesündmuste tõttu. Need aastad märgitsevad orjade ülestõusude uut lainet. 104. a. toimus orjade ülestõus Capua lähedal Kampaanias. Seda juhtis laostunud rooma ratsanik Minucius, kes relvastas 3500 orja. Kuid see oli vaid episood orjade võitluse ajaloost. Roomale tunduvalt hädaohtlikum oli teine orjade ülestõus Sitsiilias, mis algas selsamal 104. aastal.

ÜLESTÕUSU AJEND

Selle ülestõusu ajend oli järgmine. Sõja ajal kimbritega andis senat Mariusele õiguse pöörduda abi saamiseks naaberkuningate poole. Kui Marius pöördus palvega toetuse saamiseks Bitüünia kuninga poole, vastas too, et enamik tema võitlusvõimelistest alamatest on Rooma publikaanide poolt ära viidud ja vaevleb orjuses mitmetes provintsides. Siis avaldas senat määruse selle kohta, et liitlasriikide alamad, kellelt on ebaseaduslikult vabadus röövitud, tuleb orjusest vabastada. Sitsiiliat valitsev Rooma preetor asus senati otsuse täitmisele ja vabastas lühikese aja jooksul 800 orja. Kuid altkäemaksude ning ähvardustega sundisid Sitsiilia orjapidajad preetorit katkestama ebaseaduslikult orjadeks tehtud inimeste edasise vabastamise. See saigi ajendiks ülestõusule, mis algas mitmes kohas. Ülestõusnute ühe rühmaga õnnestus preetoril toime tulla, kuid ülestõusnute teine osa tungis kallale rooma väeüksusele, tappis sõdurid maha ja relvastus saadud sõjariistadega. Selle tulemusena haaras ülestõus Sitsiilias tähelepanuväärse osa saare territooriumist.

ÜLESTÕUSU JUHID

Nagu Sitsiilia esimese ülestõusu ajal, nii valisid ülestõusnud orjad ka sedapuhku kuninga ja moodustasid viimase juurde nõukogu. Kuningaks kuulutati süürialane Salvius, keda peeti kogenud ennustajaks loomade sisikondade järgi. Salvius võttis endale nimeks Trüfon (nõnda kutsuti ühte Süüria kuningat-usurpaatorit, päritolult orja) ja tegi oma residentsiks laagri Triocalese mäel. Suure sõjaväega asus Trüfon Murgantia linna piirama. Ta kuulutas linnas asuvatele orjadele, et nad saavad vabaks, kui tulevad ülestõusnute poole üle. Siis tõotasid Murgantia orjapidajad omalt poolt orjad vabaks lasta, kui nood aitavad linna kaitsta, ja orjad eelistasidki vabadust saada oma isandate käest, mitte aga ülestõus-

nud orjadelt. Kiiruga kokkukogutud rooma sõjasalk, kes piiratuile appi tuli, purustati Trüfoni poolt. Kuid Murgantia elanikel õnnestus orjade abiga linna kaitsta. Ometi tabas vabakssaamist lootvaid orje pettumus: preetor tunnistas orjapidajate lubaduse kehtetuks, kuna see oli antud hädasunnil.

Üheaegselt Trüfoni armeega tegutses läänes teine armee, mille eesotsas seisis kiliiklane Atenion; viimast peeti kuulsaks tähetargaks. Ka Atenion kuulutas enese kuningaks, ja kui tal oli kujunenud tähelepanuväärne armee, asus piirama Lilybaeumit, mis — tõsi küll — lõppes nurjumisega. Triocaleses toimus kahe ülestõusnute armee ühinemine. Atenion tunnustas Trüfoni võimu ja alistus talle kõiges. Tugevasti kindlustatud Triocalese laager muutus Sitsiilia teise orjade riigi pealinnaks. Seal asus kuningaloss, mille ees toimusid rahvakoosolekud; viimased otsustasid küsimusi, mida oli nõukogus eelnevalt arutatud. Trüfon, ent hiljem ka Atenion ilmusid rahva ette, diadeemid peas, seljas laiad kitoonid ja purpurtoogad; nende ees käisid liktorid.

Samaaegselt tõusis üles ka vaba kehvistu, kes anastas rikaste karju ning varasid.

ÜLESTÕUSU MAHASURUMINE

Roomlaste katsed ülestõusnuid alistada lõppesid 103. ja 102. a. e. m. a. nurjumisega. Alles aastal 101 õnnestus Manius Aquilliusel, Mariuse sõbral ning kaaskonsulil, ülestõus maha suruda. Selleks ajaks oli Trüfon surnud ja tema kohale asunud Atenion, kes — Diodorose sõnade järgi — tapeti Aquilliuse poolt kangelaslikus kahevõitluses. Varsti vallutati orjade viimane kindlustatud pelgupaik. Sellega ülestõusnute vastupanu lõppeski.

Sitsiilia orjade teine ülestõus, samuti nagu esimenegi, leidis vastukaja Rooma impeeriumi teistes osades: Deelose saarel ja Atikas.

2. Populaaride väljaastumine aastal 100 e. m. a.

II sajandi viimastel aastatel e. m. a. teravnes Roomas poliitiline võitlus. Uuesti tugevnes populaaride partei, mida tõendasid populaaride kandidaadi Gaius Mariuse korduvad konsuliks valimised Mariuse võidud aitasid kaasa populaaride poliitilise positsiooni edasisele tugevnemisele ja ühendasid mitmesuguseid rühmitusi, kes polnud senatiga rahul. Opositsiooniliste gruppide energilisteks juhtideks olid Lucius Appuleius Saturninus ja Gaius Servilius Glaucia.

SATURNINUS JA GLAUCIA

103. a. e. m. a. oli Saturninus esmakordselt rahvatribuuniks. Ta sai populaarseks sellega, et rääkis foorumil avalikult valitseva aristokraatia müüdavusest, hiljem aga esitas agraarseaduse, mille

järgi Mariuse veteranidele anti maid. Saturninuse väljaastumised põrkusid optimaatide opositsioonile. Tema otsustavaks vastaseks oli Numiidia Metellus (konsul 109. a. e. m. a.). 102. a. tsensoriks olles tahtis ta Saturninust senati koosseisust välja lülitada. Järgmisel, 101. a. saavutasid populaarid valimistel suure võidu: hoolimata senati vastuseisust valiti Marius 100. aastaks konsuliks kuuendat korda, Saturninus — tribuuniks ja Glaucia — preetoriks. Kuivõrd poliitilised kired lõkkele lõid, seda tõendab juba see fakt, et valimisvõitluse ajal tappis rahvahulk Saturninuse konkurendi.

SATURNINUSE SEADUSED

Ilmselt kuulub Saturninuse teise tribunaadi aega, s. t. aastasse 100 e. m. a., leivaseadus, mis teostati linnapleebsi huvides. Leiva hind ühe modiuse eest alandati viie kuuendiku assini. Senat vaidles otsustavalt seaduse vastu, viidates asjaolule, et see abinõu on riigile erakordselt koormav. Koosoleku ajal pani teine tribuun Caepio seadusele veto, kuid Appuleius käskis hääletuskastid siiski kohale tuua ja hakati hääletama. Siis optimaadid, eesotsas Caepioga, purustasid sillakesed, mida mööda liikusid hääletajad, ja paiskasid urnid ümber. Koosolek katkestati, seadus ei läinud läbi — Caepio võeti vastutusele, süüdistatuna rooma rahva ülevuse solvamises. Kuid kõige tähtsam oli agraarseadus, mille järgi Mariuse iga veteran pidi saama Aafrikas 100 juugerit maad; jagamisele läksid ka gallide maad, mis sõjaga kimbritelt ära võeti (seda, et need alad kuulusid rooma rahva liitlastele, ei võetud arvesse). Mariuse veteranid said need maad eraomandiks ega pidanud oma maatükkidelt makse maksma. Peale selle kavatseti organiseerida kolooniaid mitmetes provintsides. Kõikide abinõude teostamine usaldati Mariusele.

Saturninuse seadusprojektide ümber puhkes vihane võitlus. Optimaadid katsusid nende läbiviimist kõigi vahenditega segada, minnes selleni, et püüdsid rahvakoosolekut jõuga laiali ajada. Kuid ka Saturninus pani kõik abinõud mängu. Lõppude lõpuks õnnestus Mariuse sõdurite osavõtul rahvakoosolek ära pidada ja Saturninuse ettepanekud said seaduse jõu. Nende elluviimise tagatiseks pidi olema senaatorite truudusvanne uutele seadustele. Ükski senaator ei julgenud sellele nõudele vastu tõrkuda peale Numiidia Metelluse: ta keeldus vande andmisest ja oli sunnitud Itaaliast lahkuma.

SATURNINUSE JA GLAUCIA ÜLESTÕUS. NENDE HUKKUMINE

Sel kombel õnnestus Mariusel ja Saturninusel lahti saada mõjuvõimsast vastasest, kes paistis silma poliitiliste veendumuste sta-

biilsuse poolest. Seadused võeti vastu, kuid võitlus jätkus. Algasid magistraatide valimised järgmiseks aastaks. Saturninusel õnnestus end järjekordselt rahvatribuuniks valida lasta. Glaucia aga taotles konsulaati. Tema konkurendina esines Gaius Memmius, kes oma tribuuniks olemise ajal kuulus populaaride hulka ja nõudis visalt Jugurtha Rooma kutsumist seletuste andmisek [1], hiljem aga läks üle optimaatide poole. Glaucia pooldajad organiseerisid kallaletungi Memmiusele; ta tapeti malakatega valimiseelse kampaania ajal. Memmiuse tapmine teravdas veelgi võitlust. Senat kasutas kujunenud olukorda selleks, et kuulutada riik hädaohus olevaks. Rahutuste mahasurumine usaldati konsul Mariusele. Algul Marius kõhkles, siis ühines optimaatidega ja kasutas talle antud õigusi. Ta piiras ümber Capitoliumi, kus ta endised liitlased Saturninus ja Glaucia istungit pidasid. Capitolium vallutati, Saturninus ja Glaucia aga suleti kuuriasse. Hoolimata Mariuse soovist nende elu päästa, tapeti nad optimaatide poolt.

Saturninuse väljaastumine tähistas klassivõitluse uut etappi. Tugevamini kui varem avaldus linna- ja maapleebsi huvide erinevus. Eriti markantselt paljastus see agraarseaduste hääletamise ajal. Maa- ja linnaelanikud lasksid seadusprojekti hääletamise ajal käiku malakad, ja alles pärast seda, kui esimesed peale jäid (nende seas oli kõige rohkem Mariuse veterane), võeti seadusprojekt vastu. Linnapleebsi hulgas olid tugevad klientlikud sidemed silmapaistvate optimaatidega. Peale selle polnud linnapleebs agraarküsimuse lahendamisest huvitatud ja seepärast astus osa temast otsustaval momendil koguni populaaride juhtide vastu välja. Saturninuse seadused tähistasid agraarseadusandluse uue etapi algust: need pidasid silmas esmajoones maade jaotamist veteranidele; see oli armee koosseisus toimunud muudatuste üks tagajärgi. Maid ei jagata vaestele või maata talupoegadele, vaid oma teenistusaja ärateeninud sõduritele. Mariuse kõhklemised ei räägi ainult tema poliitilisest printsiibitusest; tõenäoliselt on need iseloomulikud ratsanikeseisusele, kes Mariust alati esile nihutas ning toetas. Provintside maade ümberjagamine käis vastu ratsanike huvidele ja nad toetasid senatit tema võitluses Saturninuse ja Glauciaga. Endised konstitutsioonilised võitlusmeetodid osutusid kõlbmatuteks. Võitlevad rühmitused võtsid kasutusele kõige mitmekesisemaid vahendeid, minnes kuni koosolekute laialiajamiseni ja ebameeldivate kandidaatide tapmiseni. Poliitiline võitlus 100. a. e. m. a. läks üle kodusõjaks, milles sõjaline juht, kes oli kerkinud esile tänu pleebsi toetusele, surus demokraatliku liikumise relvade jõul maha. Seda nähtust võib pidada vabariigi languse ja monarhia vormis sõjalise diktatuuri maksmapaneku üheks esimeseks sümptoomiks.

---

[1] Vt. lk. 193.

Kuid pärast Saturninuse ja Glaucia tapmist oli Marius populaaride silmis kompromiteeritud. Optimaadid aga, hoolimata Mariuse poolt neile osutatud teenetest, suhtusid temasse endiselt kui «uude» inimesse. Võttes arvesse oma seisundi ebamäärasust, sõitis Marius Roomast Itta ettekäändel, et täita tõotust ning kummardada Jumalate Ema. 99. a. e. m. a. tuli Metellus Rooma tagasi ja Saturninuse seadused tühistati. Saturninuse pooldajaid hakati kohtulikult jälitama.

3. Livius Drusus Noorem ja Liitlassõda

Nobiliteedi ja ratsanike üksmeel, mis tekkis võitluse ajal Saturninuse ja Glaucia vastu, polnud pika eaga. Kõikvõimsad ratsanike kohtud, kes kõrvaldasid liigkasuvõtjatele ebameeldivaid provintside valitsejaid, sõltumatult viimaste päritolust, ratsanike seisund ühiskonnas ja käitumine provintsides kutsusid esile optimaatide terava protesti.

LIVIUS DRUSUSE SEADUSPROJEKTID

Uus võitluspuhang muutus vältimatuks. Rahvatribuuniks 91. aastaks e. m. a. valiti M a r c u s L i v i u s D r u s u s, Gaius Gracchuse samanimelise vastase poeg.

Oma iseloomult sarnanes Drusus Gracchustega, kuigi ta oma vaadetelt oli lähedane optimaatidele. Otsustava ja sirgjoonelise mehena asetas Drusus — erinevalt oma paljudest kaasaegsetest — esiplaanile riigi huvid. Ta oli heades suhetes silmapaistvate senaatoritega — oraator Crassusega, senati *princeps*'i Aemilius Scaurusega. Tema seadusprojektid pidid meelitama plebeisid nende optimaatide poolele, kes taotlesid riigi uuendamist. Drusus oli valitseva senaatorliku oligarhia ja kohtukomisjonides võimutseva ratsanikkonna ladviku vastaseks. Drusus tegi ettepaneku reformeerida kõigepealt kohtud, asendada ratsanikud nendes senaatoritega. Samuti pidi reformeeritama senat. Drususe projekti järgi tuli selle koosseisu täiendada 300 uue liikmega ratsanike hulgast (sellisel moel oleks senatiliikmete arv ulatunud 600-ni); üheaegselt sellega, eriliste finantsiliste vahendite teel, laienes odava leiva müük ja kavatseti rajada kolooniaid Kampaaniasse ja Sitsiiliasse. Drusus tahtis võtta kolooniate jaoks Itaalia maafondi jagamatu osa. Sellega oleks võetud tulevastelt reformaatoritelt-demagoogidelt võimalus esitada seadusprojekti Itaalia maade jagamise kohta.

LIITLASTE KÜSIMUS

Pärast neid abinõusid tahtis Livius Drusus esitada seaduse Rooma liitlastele kodanikuõiguste andmise kohta. Selle küsimuse tõstatasid juba Fulvius Flaccus ja Gaius Gracchus. Liitlased teenisid endiselt sõjaväes, kusjuures teenistusse kutsutute hulk kogu

aja kasvas, ent sellal, kui igal Rooma kodanikul, isegi lihtsõduril, oli provokatsiooniõigus, olid itaalia liitlased õigusteta ja isegi komandöre võis surma mõista. Latiini kodanike õigusi oli veel rohkem piiratud, ja *jus migrationis,* mille põhjal Rooma elama asunud latiinid läksid tsensuse alla ja said täielikud kodanikuõigused, oli faktiliselt tühistatud; tugevdati kontrolli Itaalia linnade üle, Rooma magistraatide omavoli aga ületas mõnikord igasugused piirid. Juba Gaius Gracchus jutustas niisugusest juhtumist. Üks talupoeg tegi iroonilise märkuse kandetooli kohta, milles kanti rooma aristokraati, kes pealegi polnud magistraat. Süüdlasele anti ihunuhtlust ja peksti ta surnuks.

Küsimus kodanikuõiguste andmisest liitlastele oli seotud ka majanduslike nõudmistega: liitlaste küsimus oli suur- ja väikemaapidajate vahelise võitluse väljenduseks. Liitlased võtsid koos roomlastega osa sõjakäikudest, kuid neid ei puudutanud maade jagamine, mida teostati Gracchuste ajast alates. Pealegi viis Rooma suurmaavalduse kasv sellele, et anastati territooriume, mis olid hallidest aegadest peale olnud itaalia rahvarühmade ja hõimude kasutuses. Nii näiteks tekkisid rooma magnaatide suured karjamajandid Apuuliasse, kuhu igivana kombe kohaselt ajasid oma karja itaalia hõimud, kes elasid Kesk-Itaalia mägistel aladel. Kodanikuõigusi taotlesid ka Itaalia linnade elanikud. Nende huvid olid seotud Rooma provintsidega, kuid seal tuli neil konkureerida rooma ratsanikega, kes kasutasid mitmesuguseid privileege.

Õigusi taotlevad liitlased otsisid kaitset ning toetust rooma ühiskonnategelastelt. Livius Drususe osavõtul kujunes salaorganisatsioon, mille liikmed olid omavahel seotud piduliku vandega. Drususe arvates pidi õiguste andmine liitlastele Rooma riigi seisundit tugevdama.

Rahvakoosolek, millel arutati Livius Drususe seadusprojekte (peale liitlasi puudutava projekti), oli erakordselt rahvarikas. Tolle aasta konsul Lucius Marcius Philippus, Drususe üks tähtsamaid ning visamaid vastaseid, kritiseeris teravalt seadusprojekte. Siis käskis Drusus, kasutades oma tribuuniõigusi, konsuli arreteerida ja vanglasse viia. Rahvakoosolekul läksid seadused läbi, algselt leidsid nad heakskiitmist ka senatis, kuid Drususe ja liitlaste salajaste suhete paljastamine aitas Marcius Philippusel saavutada seaduste tühistamine formaalsetel põhjustel. Varsti pärast seda Drusus tapeti.

SÕJA ALGUS

Drususe liitlasreformi läbikukkumine ja Drususe surm viisid liitlaste ülestõusuni, mis on ajaloos tuntud Liitlassõja (90.—88. a. e. m. a.) nime all.

Pärast Drususe surma tugevdas liitlaste salaorganisatsioon oma tegevust. Üksikute linnade vahel vahetati pantvange. Seda märkas Asculumi linnas asuv Rooma preetor ja esines teatrisse kogu-

nenud rahvahulga ees ähvardava kõnega, kuid tapeti koos oma legaadi ning teda ümbritseva valvesalgaga. Linnaväravad suleti, kõik Asculumis leiduvad roomlased tapeti maha, nende varandus rööviti. Sündmused Asculumis olid ülestõusu signaaliks. Ülestõusu kõige aktiivsemateks osavõtjateks osutusid marsid (seepärast nimetatakse seda sõdagi mõnikord Marsi sõjaks), nendega ühinesid väikesed sabelli hõimud ja samniidid, kellede eeskujule järgnesid Kesk- ja Lõuna-Itaalia teised hõimud. Roomale jäid ustavaks etruskid ja umbrialased, kuna nende seas etendasid tähtsat osa suurmaapidajad. Teistes paikades hoidsid Rooma poole vaid üksikud linnad, näiteks Nola ja Nuceria Kampaanias. Lõpuks olid roomlaste kantsiks kolooniad, mis olid asutatud Itaalia vallutamise perioodil poolsaare mitmesugustesse osadesse.

Rooma vastu ülestõusnud itaalia hõimude koalitsiooni peaorganisaatoriteks ning juhtideks olid Quintus Pompedius Silo marside hõimust ja samniit Gaius Papius Mutilus.

Roomlased lükkasid tagasi ülestõusnute ettepaneku, et nad panevad relvad maha, kui neile on antud kodanikuõigused. Itaalikute vastu ühinesid Rooma ühiskonna kõik rühmitused. Kohtud katkestasid ajutiselt oma tegevuse, leivajagamist piirati. Rooma sõjaväe etteotsa asusid 90. aasta konsulid e. m. a. Lucius Julius Caesar ja Publius Rutilius Lupus, kuid legaatidena juhatasid vägesid rooma kogenud väepealikud — Idast tagasitulnud Gaius Marius ja Lucius Cornelius Sulla.

LIITLASTE RIIKLIK ORGANISATSIOON

Liitlased lõid oma riikliku organisatsiooni, mis ühendas Rooma konstitutsiooni printsiibid, hellenlikud föderatiivsed organisatsioonid ja iidsed itaalia institutsioonid.

Uue liitlasorganisatsiooni tsentrumiks muutus Corfiniumi linn, mis sai nimeks «Italia». Seal pidas istungeid itaalikute poolt valitud 500-liikmeline senat, seal ajasid asju 2 konsulit, 12 preetorit. Sõna «Itaalia» oli peamiseks roomavastaseks loosungiks, ent itaalia härg, kes tallab jalge alla rooma emahunti — võitlussümboliks. Need sümboolsed kujutused vermiti spetsiaalselt väljalastud müntidele.

SÕJA ESIMENE AASTA

Sõda peeti enneolematu ägedusega ja erinevates kohtades. Ülestõusnud ei kontsentreerinud kuskil oma jõude ja ka roomlastel tuli oma armee killustada. Lõunas tegutsenud Rooma armee, tuginedes truuksjäänud linnadele, katsus Kampaaniat oma käes hoida ja alistamatuid hõime rünnata. Kuid roomlastel oli edu vaid üksikutes lahingutes, ülekaal oli liitlaste poolel, ja konsul Lucius Julius Caesaril tuli taganeda. Liitlaste kätte läks peaaegu kogu Kampaania, seehulgas ka Nola linn, mis muutus nüüd itaalikute

kantsiks Kampaanias. Põhjas olid sõjategevuse tulemused ebamäärasemad. Ainult Mariusel õnnestus paar võitu saavutada.

Liitlaste võidud viisid selleni, et umbrialased ja etruskid lõid kõhklema. Rasked kaotused ja uute hõimude äralangemise hädaoht sundisid roomlasi järeleandmisi tegema.

JULIUSE SEADUS JA PLAUTIUS PAPIRIUSE SEADUS

90. aasta lõpul e. m. a. viis konsul Lucius Julius Caesar läbi seaduse *(lex Julia)*, mille järgi liitlastele, kes olid selle ajani Roomale truuks jäänud, anti Rooma kodanikuõigused. 89. a. rahvatribuunide Marcus Plautius Silvanuse ja Gaius Papirius Carbo seaduse *(lex Plautia Papiria)* järgi said Rooma kodanikuõigused kõik need, kes kahe kuu jooksul relvad maha panid. Eriseadusega anti 89. a. ladina kodanikuõigused Põhja-Itaalia — Gallia Cisalpina — elanikele. Need seadused tekitasid ülestõusnute leeris lahkheli. Umbrialased ja etruskid jäid Roomale truuks, ka teised hõimud ja kogukonnad hakkasid Rooma poole üle minema. Võitlus siiski jätkus, säilitades üksikutel aladel oma ägeda iseloomu. Eriti visalt võitlesid marsid.

LIITLASSÕJA LÕPP

Pärast mitmeid lüüasaamisi pöördusid liitlased 88. a. e. m. a. abipalvega Pontose kuninga Mitridatese poole. Mitridates ei toetanud neid. Samal aastal langes lahingus liitlaste kõige andekam juht — Pompedius Silo. Roomlased vallutasid ühe ala teise järel. Liitlas-Itaalia organisatsioon Rooma vastu osutus efemeerseks. Liitlastel tuli relvad maha panna. Ainult siin-seal jätkasid ülestõusnud veel lootusetut võitlust Rooma vastu (nende hulgas Nola linn Kampaanias). Siiski saavutas Rooma selleks ajaks oma peaeesmärgi — Itaalia föderatsiooni lagunemise. See võit saavutati mitte üksnes relvajõul, vaid suurel määral ka järeleandmispoliitikaga: rahuldati liitlaste need minimaalsed nõudmised, milledega nad pöördusid Rooma poole sõja algul. Peaaegu kogu Itaalia vaba elanikkond sai Rooma kodanikuõigused. Tõsi küll, selleks et uute kodanike poliitilist mõju paralüseerida, ei registreeritud neid kõikidesse 35 triibusesse, vaid ainult 8 triibusesse, kuid seetõttu nende kodanikuõigused ei vähenenud. Itaalia linnades säilis kohalik omavalitsus; nüüd võeti arvesse, et linnades elavad Rooma kodanikud, kellel on õigus Rooma poliitilisest ja ühiskondlikust elust osa võtta. Sellega võitsid kõige rohkem linna kõrgema seisuse liikmed. Pärast Liitlassõda algab paljude Itaalia linnade kasvamine, mis kestis I sajandi keskpaigani e. m. a. Romanisatsioon edenes jõudsalt ja üksnes mõningad mägirajoonid säilitasid oma algupärase näo.

VABARIIGI KRIIS JA VÕITLUS SÕJALISE DIKTATUURI KEHTESTAMISE EEST

XVI PEATÜKK

OPTIMAADID JA POPULAARID

(Võitlus võimu pärast nobiliteedi ja ratsanikkonna vahel I sajandi 80-ndatel aastatel e. m. a.)

1. Esimene sõda Mitridatesega ja Sulla riigipööre

MITRIDATES VI EUPATOR

Üheaegselt Liitlassõjaga algas Väike-Aasias sõda Pontose kuningas Mitridates VI-ndaga, kes ohustas Rooma ülemvõimu idaprovintsides.

Mitridates VI Eupator (120—63 e. m. a.) pärines isa poolt Ahhemeniididest, ema poolt aga Seleukiididest. Ta oli energiline ja andekas mees, kellel oli tohutu füüsiline jõud. Mitridates ei saanud süstemaatilist haridust, kuid siiski tundis ta 22 keelt, oli tuttav oma aja hellenistliku kultuuri parimate esindajatega, kirjutas ise teoseid loodusloo ajaloo alalt ja pidas ennast teaduste ja kunstide kaitsjaks. Kuid selle kõrval paistis ta silma ebausu, salakavaluse ja julmuse poolest. See oli tüüpiline asiaatlik despoot. Salamõrvad — nende ohvriks langes ka Mitridatesele lähedasi inimesi — olid Pontose kuninga õukonnas tavaliseks nähtuseks.

Mitridates sai isalt päranduseks territooriumilt tühise kuningriigi, vallutuste tulemusena lõi ta aga suure riigi. Ta vallutas ning muutis Pontose satraapiaks Kolhise, mis asus Musta mere idakaldal. Umbes II sajandi keskpaiku e. m. a. kujunes Krimmis tugev Sküüdi kuningriik, mis katsus tungida mereni. Võitluses sküütidega pöördus Hersonesos Mitridatese poole. Hersonesose eeskujule järgnes ka Bosporose kuningas, Spartakiidide dünastia viimane esindaja, kes loobus võimust Mitridatese kasuks. Mitridatese väejuhil õnnestus sküüdid Hersonesose juurest tagasi tõrjuda. Sellal toimus Bosporose kuningriigis orjade ülestõus Saumakose juhtimisel, kes suutis terve aasta võimul püsida. Orjade liikumine suruti maha Mitridatese vägede poolt; Mitridatesele läks nüüd võim Spartakiidide valduste üle. Ta astus liitu sküü-

tide, bastarnide ja traaklastega. Kreeka linnad ja Bosporose kuningriik andsid Mitridatesele vilja ja rahalisi vahendeid, kirdepoolsed «barbarid» täiendasid tema armeed.

Mitridates astus liitu Armeenia kuninga Tigranesega ja aitas teda võitluses Kapadookia ja Süüria kuningatega. Mitridatese võimu levimine Väike-Aasia kesk- ja läänealadele põrkus muidugi roomlaste vastupanule. Lucius Cornelius Sulla, kes aastal 92 e. m. a. valitses Kiliikiat, taastas Kapadookia kuningriigi iseseisvuse. Kuid varsti pärast Sulla ärasõitu kihutas Mitridates Kapadookia ja Bitüünia kuningad minema ja pani nende asemele oma soosikud. Rooma senati korraldusel taastas konsulaar Manius Aquillius, kes surus omal ajal maha orjade ülestõusu Sitsiilias, jällegi Bitüünias ja Kapadookias endise seisundi. Mitridates, kes ei soovinud antud momendil Roomaga sõda, ei hakanud sellele vastu seisma. Kuid Aquillius läks kaugemale. Tema initsiatiivil alustas Bitüünia kuningas Mitridatesega sõda.

SÕJATEGEVUSE ALGUS

Mitridatese vastupanu tunnistati Rooma vahelesegamise ajendiks, ja Aquillius astus sõtta. Nõnda algas Esimene sõda Mitridatesega (89—84 e. m. a.). Mitridatesel oli tugev ja hästi ettevalmistatud armee. Bitüünia väed purustati otsekohe, hävitavalt said lüüa ka Rooma väeosad, ja Mitridates tungis Aasia provintsi. Aquilliusel õnnestus põgeneda, kuid Lesbose elanikud andsid ta Mitridatesele välja.

MITRIDATES AASIAS JA KREEKAS

Oma pool sajandit kestnud valitsemisega olid roomlased jõudnud ennast endise Pergamose kuningriigi rahvastiku hulgas vihatavateks muuta ja seepärast hakkas Mitridates Aasiasse sisse tungides vabastaja osa etendama. Kreeka linnades võeti ta vastu juubeldusega, Efesosse ilmus delegatsioon, seljas peorõivad, ja tervitas teda kui uut Dionüsost, Aasia isa ning päästjat. Mitridatese esimesed abinõud olidki suunatud rooma mõju väljajuurimisele. Ta avaldas Efesoses käsu, millega tegi kõikide linnade ülematele korralduse: surmata kindlaksmääratud päeval kõik Väike-Aasia linnades leiduvad roomlased ja itaalikud, soole ja vanusele vaatamata. See käsk täideti ja antiikajaloolaste andmeil tapeti kuni 80 000 inimest.

Vallutatud territooriumi jagas Mitridates satraapiateks; mis aga puutub kreeka linnadesse, siis tunnistati need vabadeks ja vabastati viieks aastaks igasugustest maksudest.

Väike-Aasiast suundus Mitridates oma armeega Kreekasse. Tema toetusel haaras Ateenas võimu epikuurliku filosoofia õpetaja Aristion, kes kehvistule tuginedes viis läbi radikaalse demokraatliku programmi. See sundis suurema osa rikastest linnast

lahkuma. Niisiis, samal 88. a. e. m. a., kui roomlastel õnnestus saavutada teatud edu võitluses itaalikutega, kaotasid nad võimu tähtsate ida-alade üle.

SOTSIAALSE VÕITLUSE TERAVNEMINE ROOMAS

Senat usaldas Aasia valitsemise ning sõjapidamise Mitridatese vastu silmapaistvale optimaadile — Lucius Cornelius Sullale, kes oli näidanud ennast äärmiselt julma väejuhina Liitlassõja ajal. See määramine põrkus Rooma demokraatlike kihtide vihasele vastupanule, kuna Liitlassõja ajal teravnesid sotsiaalsed suhted. Endisest suurema teravuse omandas võlaküsimus.

88. a. e. m. a. ühinesid uuesti senati vastu populaarid ja ratsanikud, kes ei saanud kuidagi leppida asjaoluga, et rikkas provintsis hakkavad valitsema optimaadid. Neid meeleolusid ära kasutades tuli Gaius Marius välja oma pretensioonidega ülemjuhataja kohale ja leppis kokku populaaride esindaja rahvatribuun Publius Sulpicius Rufusega. Viimane esitas seadusprojekti, mis vastas antisenaatorlike gruppide huvidele.

SULPICIUS RUFUSE SEADUSED

Sulpicius Rufus tegi ettepaneku, et lubataks tagasi pöörduda kõigil neil, kes pagendati aastal 100 e. m. a. seoses Appuleius Saturninuse looga, ja et senatist heidetakse välja kõik, kellel oli üle 2000 teenari võlgu. See abinõu pidi nõrgestama senatit, kuna tema koosseisus oli arvukalt mehi, kellel võlad ületasid sissetulekud. Kolmanda seaduse järgi registreeriti uued kodanikud (itaalikutest) mitte 8, vaid kõigisse 35 triibusesse. Senati enamuse vastuseisust hoolimata läksid Sulpiciuse seadused läbi. Komiitside erimäärusega anti Mariusele prokonsullik võim ja nimetati ta ülemjuhatajaks sõjas Mitridatesega.

SULLA SÕJAKÄIK ROOMA PEALE

Kui Sullale teatati rahvakoosoleku otsusest, ei alistunud ta sellele. Sulla kutsus oma sõdurid kokku ja teatas neile komiitside otsustest. Armee ootas idasõjakäiku, mis tõotas rikkalikku saaki, ja kartis, et teine väejuht värbab teised sõdurid. Sõdurid nõudsid, et Sulla viiks nad Rooma peale. Kõrgemad ohvitserid keeldusid kodusõjast osa võtmast, kuid see ei seganud Sullat oma armeega Rooma peale minemast, mida ta, oma sõnade järgi, tahtis päästa türannide käest.

Marius ja Sulpicius katsusid vastupanu osutada. Nad pöördusid abi saamiseks elanikkonna valitsevate rühmituste poole ja kutsusid viimasel momendil võitlema isegi orje, tõotades neile vabadust. Kuid kõik need vahendid osutusid asjatuks. Sulla väed vallutasid Rooma, Sulla osutus linna piiramatu võimuga käskijaks. Sulpicius tapeti, Marius aga põgenes Aafrikasse.

SULLA SEADUSANDLUS

Sulla korraldusel tühistati Sulpiciuse seadused ja viidi ellu uued seadused optimaatide partei huvides. Sulla kuulutas välja tagasipöördumise Servius Tulliuse seaduste juurde, mille põhjal tugevdati tsenturiaatseid komiitse tribuutsete komiitside kahjuks; seejuures taastas Sulla serviaanliku hääletamiskorra tsentuuriate kaupa. Senati võim laienes, ja samaaegselt vähenes peamiste plebeiliste magistraatide — rahvatribuunide — võim. Rahvatribuuni iga ettepanekut tuli eelnevalt senatis arutada; senati liikmete arvu tuli suurendada 300 inimese võrra. Veteranide huvides rajati uusi kolooniaid. Võeti tarvitusele abinõusid ka võlgnike kasuks, nähtavasti seisnesid need protsendi piiramises.

2. Mariuslaste võimutsemine (aastad 87—82 e. m. a.)

Aastaks 87 e. m. a. valiti konsuliteks Lucius Cornelius Cinna (mariuslane) ja Gnaeus Octavius (sullalane-optimaat). Sulla võttis konsulitelt truudusvande tema poolt kehtestatud riigikorrale ja läks Mitridatesega sõda pidama.

CINNA VÄLJAASTUMINE

Varsti pärast Sulla ärasõitu esitas Cinna rahvakoosolekule seadused, mille järgi uued kodanikud (liitlased) jaotusid kõikide triibuste vahel, ja peale selle pöördusid Rooma tagasi kõik need, kes pagendati pärast Sulla riigipööret. Võitlus oli nii äge, et koosolek muutus tõeliseks lahinguks, mis lõppes sullalaste võiduga. Cinnal ja teistel populaaride juhtidel tuli Roomast pageda.

MARIUSE TAGASITULEK JA MARIUSLASTE VÕIDUTSEMINE

Siiski ei kavatsenud Cinna oma vastaste ees taanduda. Tema poolele tuli üle Nola all asuv Rooma armee, teda toetasid itaalikud. Suure sõjaväe eesotsas suundus Cinna Rooma poole. Mariusele ja teistele maapagulastele saadeti kutse Itaaliasse tagasi tulla, ja varsti maabuski Marius Etruurias. Vabakssaanud orjadest, tema juurde rutanud itaalikutest ning tagasipöördunud maapagulastest õnnestus Mariusel luua tähelepanuväärne armee. Mariuslased piirasid Rooma ümber.

Cinna kuulutas vabaks kõik orjad, kes temaga ühinevad. Algas mittevabade elementide massiline põgenemine Roomast. Mariuslaste poole läksid üle ka optimaatide vägedes teeninud sõdurid. Selle tulemusena pidi senat Cinnale alistuma, ja Rooma loovutati. Algas julm arveteõiendus sullalastega. Tapeti ka konsul Octavius. Erilise julmusega paistis silma Marius ise. Aastaks 86 e. m. a. valiti konsuliteks Marius ja Cinna. Kuid Mariuse seitsmes konsulaat kestis vaid mõne päeva: 13. jaanuaril ta suri. Orjad, kes toetasid Cinnat ja Mariust, muutusid orjapidajatele hädaohtlikeks.

Nad tungisid eelkõige oma peremeeste majadesse ja õiendasid nendega arveid. Cinna nõusolekul kogus silmapaistev mariuslane Quintus Sertorius endised orjad kokku, piiras need oma sõduritega ümber ja hävitas.

Sullalt võeti ülemjuhataja õigused ja võitluseks Mitridatese vastu saadeti armee Lucius Valerius Flaccuse juhtimisel, kes sai konsuliks pärast Mariuse surma. Roomas etendas nüüd peaosa Cinna, kes valiti igal aastal konsuliks. Sulla kõik seadused tühistati. Uued kodanikud (itaalikud) jaotusid jällegi 35 triibuse vahel. Mariuslased katsusid linnapleebsi hulgas toetust leida. I sajandi algusest saadik e. m. a. etendas suurt osa võlastumuse küsimus.

Cinna valitsemise ajal kärbiti eriseadusega võlgu veerandi võrra. Kaheldamatu tähtsus oli ka finantsreformil; sellest ajast peale, kui Livius Drusus laskis käibele alaväärtuslikud mündid, oli raharinglus häiritud. Mariuslaste ajal alaväärtuslik raha osalt kõrvaldati käibelt, osalt hakati seda vastu võtma oma nominaalväärtusest madalamalt. Samuti katsuti teostada mõningaid reforme ka maapleebsi kasuks, kuid piirduti sellega, et asuti organiseerima kolooniat Capuasse, mida oli lubanud juba Gaius Gracchus. Kuid Cinna peatoeks oli ratsanikkond, kes Mitridatese sõja ja Sulla sõjakäigu tulemusena jäi ilma idaprovintside tuludest. Teatud toetust osutasid Cinnale ka itaalikud.

3. Sulla võitlus Mitridatesega

SULLA KREEKAS. ATEENA VALLUTAMINE

87. a. e. m. a. maabus Sulla Epeiroses, sooritas siit kiirmarsi Boiootiasse, kus lõi Mitridatese väejuhti Arhelaost. Seepeale läks ta Atikasse ja asus Ateena piiramisele, mis kestis mitu kuud. 86. a. 1. märtsil võeti linn tormijooksuga ja anti sõduritele röövimiseks.

Sellal vallutasid Mitridatese väed Makedoonia ja ühinesid Boiootias Arhelaose armee jäänustega. Pealahing toimus Boiootias, Haironeia juures (86. a. e. m. a.), ja lõppes Sulla võiduga. Pärast teist roomlastele võidukat lahingut Orhomenose juures lahkusid Mitridatese vägede säilinud jäänused Kreekast.

MITRIDATESE LÜÜASAAMINE JA DARDANOSE RAHU

Mitridatese seisund vallutatud aladel oli ebakindel. Roomlastel oli küllaltki palju pooldajaid rahvastiku valitsevate rühmituste hulgas. Eriti tugev oli roomameelne partei Hiose linnas. Mitridatese väejuht vallutas linna, määras talle tohutu suure kontributsiooni ja saatis vaba elanikkonna orjade konvoeerimisel Kolhisesse. Mitridatese sõjalised operatsioonid nõudsid paratamatult väeteenistusse kutsumisi Kreekas, kuid see tekitas massides rahulolematust. 86. a. e. m. a. puhkes Efesoses ülestõus, mille roomameelne partei ette valmistas. Liikumine Efesoses leidis vastukaja teistes

linnades ja Mitridates võttis tarvitusele äärmised abinõud. Väike-Aasia kõikidele linnadele anti vabadus, kuulutati välja võlgade kassatsioon, orjad lasti vabaks, metoigid aga said kodanikuõigused. Sellisel moel kasutas Mitridates demokraatlikke loosungeid, kuid kaotatud vägevuse taastamine polnud võimalik.

86. a. maabus Kreekas Valerius Flaccus. Kuid tema sõdurid hakkasid Sulla poole üle jooksma. Kuna Flaccus ei lootnud oma vägede ustavusele, siis vältis ta kokkupõrkeid sullalastega ja suundus Makedooniasse, et sealt Aasiasse tungida. Teel puhkesid tema vägedes rahutused. Flaccus tapeti, armee juhiks sai Gaius Flavius Fimbria. Propontise juures purustas ta Mitridatese väed. Siis liikus Fimbria lõuna poole ja sundis Mitridatest Pergamosest loobuma. Nii Kreekas kui ka Väike-Aasias lüüasaanud Mitridatese seisund komplitseerus veelgi selle tõttu, et Sulla kvestor Lucius Licinius Lucullus organiseeris laevastiku ja anastas Egeuse mere saared. Väike-Aasia linnade ja saarte elanikud, kellede hulgas muutusid domineerivaks aristokraatlikud rühmitused, läksid roomlaste poole üle.

Väga raskelt mõjusid sõjalised operatsioonid kohaliku elanikkonna seisundile. Kõik armeed toitusid kohaliku rahvastiku arvel. Linnade röövimised, tapmised, kontributsioonid, eraisikute ja templite varanduste massilised konfiskatsioonid, muinasmälestiste hävitamine olid eriti iseloomulikud Sulla armeele, kuid samu abinõusid kasutasid ka mariuslased.

Mitridates oli sunnitud Sullaga läbirääkimistesse astuma, ja Dardanose linnas, kus Sulla ja Mitridates isiklikult kohtusid, sõlmiti rahu (85. a. sügisel e. m. a.). Sulla sai 3000 talenti kontributsiooni ja osa Pontose kuningriigi laevastikust. Mitridates pidi lahkuma vallutatud aladelt. Kahtlemata oli see Roomale kompromissrahuks. Polnud mingeid tagatisi, et Mitridates loobub oma agressiivsetest kavatsustest. Kuid Sulla tõttas idasõjale lõppu tegema, et astuda võitlusesse oma poliitiliste vastastega.

Pärast lepingu sõlmimist Mitridatesega läks Sulla Fimbria vastu. Viimase sõjavägi keeldus võitlemast. Fimbria tappis enese, tema sõdurid aga läksid üle Sulla poole.

Roomas oli senaatorite seas sullalasi ja mehi, kes kõhklesid, kes olid valmis Sullaga kokku leppima; algasid läbirääkimised Sulla Itaaliasse tagasituleku üle. Cinna ei arvestanud neid, ta läks armee juurde, et paigutada seda laevadele ja viia Sulla vastu, kuid langes Anconas sõjaväe mässu ohvriks. Sellest hoolimata jäid läbirääkimised Sullaga tagajärjetuks. Ka pärast Cinna surma peeti Sullat endiselt mässuliseks väejuhiks. 85. a. lõpu ja osa 84. a. veetis Sulla Aasias. Roomlaste vastaseid ja 88. aasta itaalikute tapmise osalisi karistati julmalt. Orjade vabastamine ja võlgade kassatsioon tühistati. Vägede majutamine ja tohutu suur 20 000 talendiline kontributsioon õõnestasid Aasia jõukuse. Üksnes

väheseid linnu, kes olid Roomale truuks jäänud ja Mitridatese tõttu kannatada saanud, autasustati ja anti neile rida privileege.

84. a. teise poole veetis Sulla Kreekas. Kreeka linnad said sõja tõttu samuti tugevasti kannatada, paljud neist olid laastatud, templite varandused röövitud. Sulla taastas kõikjal vanad suhted. Nii Kreeka linnades kui ka Makedoonias tugevdati roomlaste võimu, ja pärast ettevalmistusi sõjakäiguks mariuslaste vastu purjetas Sulla Itaaliasse.

4. Sulla diktatuur

SÕDA ITAALIAS

83. a. kevadel e. m. a. maabus Sulla 40 000-mehelise armeega Brundisiumis. Esimeste hulgas ilmus tema juurde noor Gnaeus Pompeius, kes tõi siia kaks klientidest ning rentnikest formeeritud leegioni. Sulla juurde põgenesid ka mõned silmapaistvad optimaadid. Et tõmmata oma poolele Itaalia vaba elanikkonna enamust, teatas Sulla, et ta jätab uutele kodanikele kõik nende poolt saavutatud õigused. Sellest hoolimata avaldasid mõned hõimud, eriti samniidid, talle visa vastupanu ega saadud neist jagu kuni sõja lõpuni. Algul ei alistunud Sullale ka Etruuria.

Mariuslased kogusid kokku suure sõjaväe, kuid neil polnud ühtset võitlusplaani. Üksikjuhtudel avaldasid nad küll visa vastupanu, kuid Sullal ja tema poolele siirdunud väejuhtidel-optimaatidel õnnestus oma vaenlaste vägesid puruks lüüa. Viimase lahingu vaenlastega, kes katsusid vasturünnakule minna, pidas Sulla Rooma sissepääsu, Collina väravate ees. Mariuslased said hävitavalt lüüa ja kui pärast seda alistus nende viimane kants Praeneste linn, võis Sulla pühitseda täielikku võitu. Ainult mõningatel silmapaistvatel mariuslastel õnnestus põgeneda.

Pärast mariuslaste lüüasaamist avaldasid vaid vähesed Itaalia linnad vastupanu. Lääneprovintsides, Sitsiilias ja Aafrikas pidasid mariuslased vastu kuni 79. a. e. m. a.

Sulla võiduga mariuslaste üle kaasnes julm arveteõiendus nii Itaalias kui ka Roomas. Marsi väljakul hukati mitu tuhat vangistatud samniiti. Samniumi ja Etruuriasse saadeti karistusekspeditsioonid; seejuures laastati Samnium nii põhjalikult, et ta enam kunagi ei suutnud vajalikul määral kosuda. Karistusvahendeid rakendati 79. aastani e. m. a.

PROSKRIPTSIOONID

Roomas eneses alustas Sulla pärast linna jõudmist arveteõiendamist oma vastastega. Koostati erilised nimestikud (proskriptsioonid) isikute kohta, kes näisid Sullale kahtlastena. Need inimesed kuulutati lindpriiks; igaüks, kes neid tappis või välja andis, sai autasu; nende varandus kuulus konfiskeerimisele,

orjad aga said vabaks. Tapetute pead pandi välja foorumile. Nendel päevadel sooritati küllaltki palju karistamatuid mõrvu isiklike arvete tõttu või omakasupüüdlikel motiividel. Mõningate andmete põhjal tapeti 90 senaatorit ja 2600 ratsanikku. Hukatute varandus müüdi oksjonil maha. Sulla lähikondlased, kelle seas oli tema poolt vabakslastuid ning veterane, ajasid kokku tohutuid varandusi.

SULLA DIKTATUUR

Pärast võimu haaramist kandis Sulla hoolt oma seisundi juriidilise vormistamise eest, kasutades iidset diktatuuri instituuti. Ta pöördus senati poole läkitusega, milles viitas, et korra jalulesead-miseks riigis peab ta hädavajalikuks erakorraliste täisvolituste andmist ühele isikule.

Arvestades seda, et polnud konsuleid, oli tollal Roomas võimul ajutine valitseja — *interrex* (vahekuningas). See komme pärines juba hallidest aegadest. Kuninglikul perioodil siirdus kõrgem võim kuninga surma puhul tavaliselt senatile, kes määras vahekuningad *(interreges)*. Nood valitsesid järgemööda senikaua, kuni valiti uus kuningas. Vabariigi ajal nimetati mõlemate konsulite hukkumise korral nende volituste tähtaja lõppemiseni ja uute valitute ametisse astumiseni senati poolt valitud magistraati samuti *interreges*, kellele siirdus kõrgem võim.

82. a. lõpul e. m. a. viis *interrex* Lucius Valerius Flaccus Vanem komiitside kaudu läbi seaduse kõrgemast võimust *(lex Valeria de imperio)* ja nimetas Sulla diktaatoriks.

Diktaatorite nimetamist polnud Roomas Teisest Puunia sõjast saadik kasutatud. Sulla diktatuur sarnanes iidse diktatuuriga vaid nimetuselt. Erinevalt endistest diktaatoritest määrati Sulla tähtajatuks diktaatoriks. *Lex Valeria* põhjal sai ta diktaatori erilised erakorralised õigused seaduste väljaandmiseks ja riigi korraldamiseks *(dictator legibus scribundis et reipublicae constituendae)* koos piiramatute täisvolitustega.

Sulla diktatuur seadis oma eesmärgiks senaatorliku rühmituse — optimaatide — mõju tugevdamise; nende kätte koondus kogu võim. Kõik tema uuendused olid konservatiivsest vaimust läbi imbunud: need olid suunatud demokraatia vastu ja nende eesmärgiks olid nobiliteedi poliitilised privileegid.

SULLA KONSTITUTSIOON

Vastavalt Sulla poolt avaldatud seadustele muutus senat faktiliselt kõrgeimaks riigiorganiks. Tema koosseisu uuendati ning suurendati 300-lt 600-le liikmele; senati uued liikmed kuulusid peamiselt Sulla vanade väepealikute hulka. Tänu senaatorite nimestikkude koostamise uutele printsiipidele muutus senaatori nimetus faktiliselt eluaegseks. Laiendati senati kohtufunktsioone. Alaliste kohtukomisjonide *(quaestiones perpetuae)* arvu suuren-

dati: ilmusid komisjonid altkäemaksu, mürgitamise, testamentide võltsimise jne. arutamiseks. Vandemeesteks hakati määrama senaatoreid, nagu seda oli tehtud Gaius Gracchuse ajani, komisjonide eesistujaiks olid preetorid. Suurenes magistratuuride arv: 6 preetori asemel hakati valima 8, 8 kvestori asemel — 20. Konsulid ja preetorid pidid ühe aasta vältel asuma Roomas. Konsulite võim oli piiratud ja käis peamiselt Rooma ja Itaalia kohta. Mis puutub preetoritesse, siis tegelesid nood võimuloleku aastal ainult kohtutega. Pärast aasta möödumist määrati konsulid ja preetorid provintsidesse, kus neil olid endiselt suured õigused. Magistratuuride läbimises kehtestati kindel järjekord: kvestoriks ei võidud saada enne 30. eluaastat, preetoriks enne 39. ja konsuliks enne 42. eluaastat. Kõikide ametite vahel pidi olema vähemalt kahe aasta pikkune vaheaeg; uuestivalimine ühele ja samale ametikohale võis järgneda alles kümne aasta pärast.

Tsensorid jäeti ilma nende peafunktsioonidest ja faktiliselt tsensuur hävitati. Rahvatribuunid pidid uute seaduste põhjal olema ülejäänud plebeide asjus eestpalujaiks, nagu see oli vabariigi algaegadel. Tõsi küll, nad võisid esitada rahvakoosolekule seadusprojekte, kuid üksnes neid, mis senat eelnevalt heaks kiitis. Inertsessiooniõigust piirati tunduvalt. Peale selle ei võinud endised tribuunid hiljem teisi magistratuure taotleda. Sellega likvideeriti võimalus noorte nobiilide jaoks alustada oma karjääri rahvatribunaadiga. Senati võimu tugevnemine viis komiitside õiguste piiramiseni, kes olid sunnitud suure hulga Corneliuse seadusi vastuvaidlematult aktsepteerima. Kõik need seadused teostati nobiliteedi huvides. Pleebs jäi ilma leivajagamisest, mida oli Gracchuste ajast saadik regulaarselt tehtud.

SULLALIKU REAKTSIOONI SOTSIAALNE BAAS

Sulla võimu vahetuks toeks oli sõjavägi, tänu kellele ta võimule tuli. Sõjaväe pärast konfiskeeriti maad Itaalia linnadelt. Etruuriasse, ent samuti Laatsiumi ja Kampaania mõningate linnade territooriumile asutati kolooniad, kuhu asustati umbes 100 000 Sulla veterani. Endisi sõdureid laiali asustades täitis Sulla eelkõige oma lubaduse; peale selle, tänu veteranide laialiasustamisele, pidi Itaalias taaselustuma kesk- ja väikemaavaldus, ja lõppeks, sellega jäi Sulla käsutusse terve armee, keda võis vajaduse korral teenistusse kutsuda. Kõik Sulla kolonistid ei suutnud oma maatükke ratsionaalselt kasutada. Paljud kolonistid ei tulnud toime maamajandite pidamisega, langesid võlgadesse ja loobusid maast, teised aga mõistsid hakkama saada ja majandasid oma maid ratsionaalselt.

Roomas eneses tugines Sulla 10 000 korneeliusele. Nõnda nimetati proskriptsioonide ajal süüdimõistetud ning hukatud kodanike orje, kes lasti vabaks ja kes said kodanikuõigused. Nende kaudu sai Sulla rahvakoosolekutele survet avaldada.

Sulla oli Rooma piiramatuks käskijaks, kuid 79. a. e. m. a. pani ta ootamatult diktaatori volitused maha ja asus elama oma mõisasse kui tsiviilisik, säilitades, tõsi küll, mõju poliitilisele elule. 78. a. Sulla suri. Tohutu suure rahvahulga — veteranide, vabakslastute, Itaalia linnade deputaatide — saatel toodi ta keha Rooma. Matuserongkäigust Roomas eneses võtsid osa kõik preestrid, magistraadid ja senaatorid, aristokraatlik noorsugu, seljas sõjarüüd, ja ratsanikud; rongkäigus kanti kahte tuhandet kuldpärga leegionide, linnade ja sõprade poolt. Marsi väljakul Sulla keha põletati ja maeti sinnasamasse Rooma kuningate haudade kõrvale. Sullalaste mõju oli nii suur, et keegi ei avaldanud protesti uhkete matuste vastu, missuguseid Rooma polnud veel näinud. Appianose sõnade järgi oli Sulla kohutav isegi pärast oma surma.

SULLA DIKTATUURI TÄHTSUS

Sulla diktatuur oli tähtsaks momendiks Rooma poliitilises ajaloos. Erinevate poliitiliste rühmade relvastatud kokkupõrked muutusid Gracchuste ajast peale tavaliseks nähtuseks. 80-ndatel aastatel kujunesid need relvastatud kokkupõrked pikaks ning visaks kodusõjaks, millega kaasnes julm arveteõiendamine vastastega. Sõjaliste operatsioonidega, mitte aga traditsioonilise konstitutsiooni raames, püüdsid Marius ja Sulla saavutada poliitilisi eesmärke. Oma poliitilistest vastastest järjekindlamana haaras Sulla sõja tulemusena võimu, muutus ainuisikuliseks valitsejaks, et rahuldada tolle grupi põhilisi poliitilisi nõudmisi, kes ta esile tõstis. Ent kuigi Sulla teostas reforme, mis ofitsiaalselt pidid taastama vana Rooma poliitilise korra, siiski tähistab tema võimu iseloom uut etappi Rooma poliitilistes suhetes. Vana Rooma konstitutsioon oli vabariiklik. See eeldas seadusel ning taval baseeruvat rahvakoosoleku kõrgemat võimu, senati autoriteeti, magistraatide volitusi. Sulla taastas vaid formaalselt Gracchuste-eelse või koguni veelgi varajasema poliitilise korra. Sisuliselt oli Sullal piiramatu monarhistlik võim, tema loodud konstitutsioon aga tagas ülemvõimu oligarhiale, mitte kogu nobiliteedile tervikuna, vaid selle teatud grupile.

See oli esimeseks katseks relvajõul poliitilist võimu haarata, see oli pretsedendiks, eeskujuks, mida järgisid ka teised rooma väejuhid-poliitikud.

Sulla saavutas võimu, tuginedes eelkõige palgasõdurite armeele. Niisiis kasutas ta armee reorganisatsiooni, mille teostas Marius. Palgasõdurite armeed võidi kasutada mitte ainult sõdades välisvaenlastega, sellest ajast alates muutus see poliitilise võitluse tööriistaks.

ROOMA IMPEERIUM I SAJANDI 70-NDATEL AASTATEL e. m. a. JA SUUR ORJADE ÜLESTÕUS ITAALIAS AASTATEL 74—71 e. m. a.

1. Itaalia põllumajandus I saj. keskpaiku e. m. a.

ORJAPIDAMISE KASV

Selle 50 aasta jooksul, mis möödus Tiberius Gracchuse väljaastumise ajast Sulla diktatuurini, toimusid rooma ühiskonna elus märkimisväärsed nihked. I sajandi esimesel poolel e. m. a. on Rooma majanduselu üheks põhijooneks orjapidamise kasv. Mariuse ja Sulla sõdadega, samuti ka järgnevate sõjakäikudega kaasnesid hulgalised vangide võtmised; viimased tehti orjadeks. Orjaturu täiendamise tähtsaks allikaks oli piraatlus, mis tugevnes eriti Liitlassõja ja Mitridatese sõja ajal.

Orjakauplemise tsentrumiks Egeuse basseinis jäi endiselt Deelose saar. Missugune tähtsus tal oli Rooma ja Itaalia elu jaoks, nähtub sellest, et saare vallutamisel Mitridatese poolt tapeti seal 20 000 itaalikut.

Itaalia majanduses omandas orjanduslik kord veel suurema tähtsuse kui eelnenud perioodil. Orjatöö jätkas vabade töö väljatõrjumist, mille tulemusena tugevnes väiketootjate laostumisprotsess.

PÕLLUMAJANDUSE ARENG

Itaalia orjandusliku majanduse juhtivaks haruks I sajandi keskpaiku e. m. a. jäi põllumajandus. Selle arengudünaamikast võime saada ettekujutuse, kui võrdleme Cato andmeid, mis käivad II sajandi keskpaiga kohta e. m. a., sellega, mida kirjutab rooma kirjanik Marcus Terentius Varro oma teoses põllumajandusest. Varro kirjutas oma agronoomilise traktaadi I sajandi 30-ndatel aastatel e. m. a., kuid paljugi sellest, mida ta räägib põllumajanduslikest suhetest, võib kanda üle ka sajandi esimesele poolele. Cato nõuanded puudutavad peamiselt Laatsiumi ja Kampaaniat, Varro aga peab silmas kogu Itaaliat, mille viljakust ta kõrgelt hindab. «Mida kasulikku leidub majanduses, mis ei võrsuks Itaalias, ega oleks pealegi suurepärane?» kirjutab ta. «Missugust teist okasnisu võib võrrelda kampaania omaga? Missugust nisu apuulia omaga? Missugust veini falernumi omaga? Missugust oliiviõli venafrumi omaga? Kas pole Itaalia tervenisti puid täis istutatud, nii et ta näib ainsa aiana?»

SUURMAJANDITE KASV

Mõisad, mida Varro silmas peab, on oma mõõtmetelt Cato omadest tõhusamad, avaramad. Varro on selle pooldaja, et kõik tehtaks vastupidavalt ning ratsionaalselt. Oma nõuannetes puudutab ta peaaegu kõiki põllumajandusharusid. Kuid küsimust sellest, missugune neist on kõige kasulikum, ei lahenda Varro nii lihtsalt, nagu tegi tema eelkäija. Tuues ära Cato poolt antud erinevate kultuuride võrdleva tulukuse tabeli, märgib Varro: «Kuid sellega pole kõik nõus; mõned annavad esikoha headele heinamaadele.» «Mõned räägivad,» jätkab ta, «et viinamägede kulud neelavad tulu.» Varro annab suure koha karjamajandusele. Niisiis viis suurvalduste kasv mõisate ekspluateerimise ekstensiivsete vormide levimisele. Varro eelistab mõisaid, mis on seotud turuga. «On teada,» kirjutab ta, «et paljudel peremeestel on mõisasse sissevedu hädavajalik, sest seal ei jätku leiba, veini või midagi muud; seevastu on küllaltki palju niisuguseid, milledel mõningate produktide väljavedamine on paratamatu.» See märkus annab alust kinnituseks, et eksisteerisid ka niisugused mõisad, mis ajasid läbi oma toodetega, harrastasid suletud majandust. Varro teab latifundiume, milledes olid oma vasesepad, vanutajad ja teised käsitöölised.

Niisiis arenesid Itaalia aladel suurmajandid, mis olid turuga vähe seotud, tootsid peamiselt oma tarbeks ja säilitasid naturaalmajandusliku aluse. Varro ainult mainib neid. Ta ise eelistab majapidamist, mis töötab müügi jaoks.

ORJATÖÖ MÕISATES

Varro mõisas on orjad põhiliseks tööjõuks. Varrole kuulub tuntud definitsioon orjast kui kõnelevast tööriistast. «Töövahendid,» räägib ta, «jagatakse kolme ossa: kõnelevad tööriistad *(instrumentum vocale)*, tööriistad, mis toovad kuuldavale artikuleerimatuid häälitsusi *(semivocale)*, ja tummad tööriistad *(mutum)*; kõnelevate hulka kuuluvad orjad, artikuleerimatuid häälitsusi kuuldavale toovate hulka härjad, tummade hulka — vankrid.» Kuid orjatöö kõrval rakendati mõisates ka vabade tööd. Palgatöölisi kasutati sesoonsete tööde ajal, kuid peale selle kasutati rentnikke ja pooleteramehi. «Ebatervislikes paikades,» annab Varro nõu, «on kasulikum maad harida palgatööliste kui orjade kätega.» Selle nõuande mõte on selge: ori maksab raha ja järelikult on hädavajalik tema tervise eest mingilgi määral hoolitseda, sellal kui vaba tööline on villaperemehele kõrvaliseks isikuks, keda võib soovitud momendil teisega asendada või töölt vallandada.

Varro, nagu teisedki agronoomiliste traktaatide autorid, annab nõu, kuidas tuleb orjadega ümber käia. Ta räägib, et ei maksa omandada ühest rahvusest orje, «sest suurelt jaolt on see koduste rahutuste põhjuseks». Autor ei eita kehaliste karistuste osa orjade

puhul, kuid kõneleb ka manitsustest. «Tööindu,» kirjutab ta, «võib esile kutsuda vabama režiimiga, ohtrama toidu ning rõivastusega, tööhulga vähendamisega või loaga karjatada mõisa maadel mõnepealist isiklikku karja või millegi muu sellelaadilisega.»

Villade valitsejaid (*villicus*'i) ja orjade ülevaatajaid nimetatakse samuti orjade hulgast. Kuid Varro soovitab asetada nad erinevasse seisundisse — anda neile peculia, s. t. niisugune varandus, millega nad võivad toimida oma äranägemise järgi, kuid mis jääb majavaldaja omandiks; neil võib olla orjatare-abikaasasid ja lapsi. «See teeb nad tasakaalukamateks ja seob neid rohkem mõisaga,» märgib traktaadi autor. Tekitada orjade hulgas lahkhelisid ja hoida nad sellisel moel kuulekatena — see on Varro põhimõte. Kuid Varro peab silmas ideaalset mõisat. Ta arvestas oma aja ning eelnenud perioodi maaperemeeste kogemusi. Tema nõuanded kajastasid nende orjapidajate huve, kes katsusid suurendada oma sissetulekuid oma majapidamise maksimaalse ratsionaliseerimise teel.

Sündmused I sajandi 70-ndatel aastatel e. m. a. näitasid, et orjapidajad ei suhtunud sugugi nii leebelt oma orjadesse, nagu Varro neile soovitas. On võimalik, et ta oma nõuannetes võttis arvesse suure orjade ülestõusu kogemusi Itaalias. Sulla aega ja järgnevatesse aastakümnetesse langeb suurlatifundiaalse majanduse õitseng. Rooma magnaatide mõisad võtsid enese alla tohutu suuri territooriume. Nii ulatusid näiteks Domitianus Ahenobarbuse valdused üle 40 000 juugeri. Maade müümine pärast Sulla proskriptsioone aitas kaasa nende kontsentreerumisele üksikisikute kätte. Suurmajandid polnud alati ühte kohta koondatud. Sageli koosnesid nad mõisatest, mis asusid Itaalia erinevates osades. Sellele latifundiaalsele omandile olid teatud vastukaaluks veteranide asulad, kuid muidugi ei suutnud need mõjustada suur- ja keskmaapidajate vastastikuseid suhteid. Cicero jutustab, et tema ajal, s. t. 20 aastat pärast maajagamist Sulla veteranidele, valdasid neist vaid vähesed oma maatükke. Keelust hoolimata müüdi kolonistide maatükke ja need siirdusid magnaatide kätte. Leidsid aset ka ebaseaduslikud anastamised. Ühes oma kõnes jutustab Cicero keskmise maatüki anastamisest relvastatud orjade abil. Sedasama tunnistavad valduste õigusliku kaitse vormid (niinimetatud interdiktid), mis töötati välja tollel perioodil ja mis tõendavad, et omavolilised anastamised olid tavaliseks nähtuseks.

2. Käsitöö ja kaubandus

KÄSITÖÖ

Orjade tööd rakendati kõikjal. Kaevandustes ja kivimurdudes kasutati peaaegu eranditult üksnes orje. Käsitöökodades ei tõrjunud orjade töö vabade oma lõplikult välja, kuid etendas dominee-

rivat osa. Käsitööstusliku tootmisega tegelevate orjade seas oli vilunud meistreid, keda hinnati teistest orjadest kallimateks ja kes asusid eriseisundis, võrreldes põllumajanduses või kaevandustes rakendatud orjadega.

Itaalia linnades domineeris käsitööstuslik väiketootmine. Väikestes töökodades töötas mitu inimest peremehe, tema vabakslastu või orja järelevalve all. Itaalia käsitöö teenindas sellel perioodil mitte ainult kohalikke, Itaalia vajadusi, vaid mõned töökojad hakkasid töötama ka ekspordiks teistesse maadesse. Väljapoole Itaaliat hakati eksportima eriti Kampaania linnade meisterlikke pronks- ja vasktooteid ja Põhja-Itaalia keraamikat. Need leidsid minekut eelkõige gallide aladel, kus romanisatsioon tegi teatud edusamme.

ITAALIA KAUBANDUS

Kuigi paljud Itaalia linnad ja alad olid kaubitsemisse tõmmatud, jäi Itaalia kaubandus ikkagi passiivseks. Itaalia ekspordi maksumus oli tunduvalt madalam Itaaliasse imporditavate kaupade maksumusest. Peamine koht impordis kuulus orjadele ja leivaviljale, nendele kaupadele järgnesid metallid, ent samuti ka luksusesemed, mis puudutasid rooma elu-olu kõige mitmekesisemaid külgi. Suuri sissetulekuid tõi merekaubandus, kuid see oli seotud riskiga, kuna meretransport kannatas sageli loodusõnnetuste ja piraatide kallaletungide tõttu. Vahetult asus kaubitsemine peamiselt itaalikute (eriti kampaanlaste) ja Itaalia kreeklaste kätes; rooma kaupmehed eelistasid sellest vaid oma kapitaliga osa võtta. Süürlaste ja kreeklaste asulad Puteolis tõendavad seda, et Itaalia kaubanduse teatud harud asusid peregriinide kätes.

Itaalia kaubanduse passiivne bilanss kompenseerus sellega, et väljaspool majandust asuvate repressioonide tagajärjel voolasid Rooma tohutu suured ressursid provintsidest ja sõltuvatest hellenistlikest riikidest.

3. Provintside ekspluateerimine ja liigkasuvõtmise osa

Liigkasuvõtmine eksisteeris Roomas iidsetest aegadest peale, kuid Sulla ajast alates omandas see väga ulatuslikud mõõtmed. Sullale lähedased inimesed rikastusid konfiskatsioonidega ja lasksid raha käibele. Ilmusid suuremastaabilised ärimehed. Ühest niisugusest rääkis Cicero, et too ajas tuhandeid asju, sai rendile mitmesuguseid tuluallikaid, valdas suuri aktsiaid erinevates kompaniides. «Ta krediteeris rahvaid ja ... laenas kuningatele.» Provintside ekspluateerimisest olid huvitatud nii ratsanikud kui ka nobiilid. Ratsanikud katsusid tagada publikaanide kompaniide ülemvõimu, nobiliteedi esindajad tahtsid provintsidest raha pigistada väljapressimiste teel. Provintsides sooritati kõige suuremamastaabilisi liigkasuvõtlikke operatsioone, linnad olid sunnitud liigkasu-

võtjatelt raha laenama, selleks et maksta summasid, mida nõuti publikaanide või provintside asehaldurite poolt. «Juba alates vabariigi lõppjärgust oli Rooma võim seisnud vallutatud provintside hoolimatus ekspluateerimises.» [1] Sõda Mitridatesega näitas, missuguste tulemusteni võib see ekspluateerimine viia. Sellest hoolimata ei võtnud rooma vallutajad õpetust Itaalia residentide saatusest Väike-Aasias pärast Mitridatese Efesose käsku. Provintside laastamine õhutab roomlasi uutele vallutustele. Sulla ajast peale algab Rooma imperialismi uus periood. Koloniaalpoliitikast olid huvitatud Rooma ja Itaalia rahvastiku mitmesugused ringkonnad. Uute maade omandamist taotlesid nii nobiliteedi esindajad kui ka ratsanikud, nii linnarahvastiku keskkihid, kes paigutasid oma summad ülesostukompaniidesse, kui ka pleebs, kes arvestas leivajagamist ja vaatemänge pärast edukaid sõjakäike. Kasutades mõisteid «imperialism» ja «koloniaalpoliitika», peame me silmas pidama seda, mis on Vana-Roomale spetsiifiline. «Koloniaalpoliitika ja imperialism olid olemas ka enne kapitalismi uusimat astet ja isegi enne kapitalismi. Orjandusele tuginenud Rooma ajas koloniaalpoliitikat ja teostas imperialismi. Kuid «üldised» arutlused imperialismist, mis unustavad või lükkavad tagaplaanile ühiskondlik-majanduslike formatsioonide põhjaliku erinevuse, muutuvad paratamatult tühiseks banaalsuseks või hooplemiseks, nagu «suure Rooma ja suure Britannia» võrdlemine.» [2]

4. Rooma orjanduslik ühiskond I sajandi esimesel poolel e. m. a.

NOBILITEET

Nagu eelnenud perioodilgi, nii kuulus ka nüüd valitsev positsioon riigis nobiliteedile, kuid tema keskel toimus teatud diferentseerumine: eraldus võrdlemisi väike magnaatide grupp, kes tuginenes arenenud klienteelile; viimasesse lülitati terveid provintsilinnu.

Rooma magnaatluse materiaalseks aluseks — nagu eelnenud perioodilgi — oli suurmaavaldus, kusjuures Itaalia mõisate kõrval omandavad rikkad roomlased suuri valdusi ka provintsides.

Rooma nobiliteedil oli ka teisi meetodeid provintside ekspluateerimiseks. Suurelt osalt oli rikastumise allikaks mitmesuguste alade valitsemine.

Üldiselt tuntuks sai näiteks preetor Gaius Verres, kes valitses Sitsiiliat aastail 73—71 e. m. a. Mitte ühtegi Sitsiilia linnanõukogude liiget ei valitud Verresele altkäemaksu andmiseta. Need, kes said suuri pärandusi, maksid talle hiiglasummasid. Ühe linna

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 148.
[2] *V. I. Lenin*, Teosed, 22. kd., lk. 241.

elanikud, kes kavatsesid kõrgete maksude pärast kaebust tõsta, pidid talle tasuks andma suure hulga teravilja ja raha. Rooma linnale toiduainete ostmiseks sai Verres 37 miljonit sestertsi; selle raha jättis ta enesele, Rooma aga saatis kokkuröövitud teravilja. Kõikjal kogus ta kunstiteoseid. Kuulsad kujud, kaunid pronksnõud, kuldasjad — kõike seda ahnitses Verres kokku. Tema peremehetsemisel Sitsiilias olid peaaegu samasugused tagajärjed nagu vallutusretkel või katkutõvel. Peaaegu pool põllumaast jäi sööti. Elanikkond pages laiali ja mõnes rajoonis jäi alles kolmandik kõigist maaharijaist. Verres oli kuulus oma ahnuse ja valitsemise meelevaldsuse poolest. Tema oli kahtlemata erandnähtuseks, kuid magistraate, kes olid süüdi väljapressimistes, oli palju. Cicero, Verrese süüdistaja, kõneles: «Kui palju oli süüdlasi Aasias, kui palju Aafrikas, Hispaanias, Gallias, Sardiinias, kui palju Sitsiilias eneses.»

Provintsielanikud tõstsid kaebusi, kuid Sulla ajast saadik istusid kohtukomisjonides needsamad senaatorid. Provintsidest saadud summad läksid valijate ülesostmiseks Roomas. Kuid kõik kõrgema seisuse liikmed ei saavutanud rikkust. Suur osa nobiile laostus, raiskas ebaproduktiivselt oma sissetuleku, kusjuures üheks niisugustest raiskamistest olid kulutused magistraatide valimisel. Laostunud nobiilid, ent samuti ka palgasõdurid moodustasidki Sulla toe tema võitluses diktatuuri eest. Nobiliteedi mitmesuguste liikmete vahel käis võitlus mõju, võimu, rikkuse pärast.

RATSANIKKOND

Samal ajal jätkus võitlus nobiliteedi ja ratsanikkonna vahel. Ratsanikeseisuse enamik seisis Sulla vastaste poolel ja Sulla proskriptsioonide ajal sai ratsanikkond rohkem kannatada kui rahvastiku teised kihid. Kuid võitlus ei katkenud ka pärast Sullat. Muidugi, pärast neid vapustusi, mida ratsanikud Sulla ajal tunda said, oli nende poliitiline aktiivsus teine kui perioodil Gracchustest Sullani. Nad astusid aktiivselt välja neil juhtudel, kui oli tegemist maksude renditamisega, provintsieluga, kuid üldpoliitiliste küsimuste vastu tundsid nad märgatavalt vähem huvi kui varem.

Suurt osa, eriti pärast Liitlassõda, etendasid kaubitsemises provintsielanikega Itaalia linnad, kes võrdsustati oma õigustes Rooma põliskodanikega.

TALUPOEGKOND

Agraarreformid ei suutnud talupoegkonna laostumist seisma panna. Kui talupoegkond veel täielikult ei hävinudki ja jäi veel rajoone, kus säilis kesk- ja väikemaavaldus, siis poliitiliselt oli talupoegkond oma tähtsuse juba kaotanud. Pärast aastaid 100 ja 91 e. m. a. ei kuule me, et need või teised seadused teostati tänu maapleebsi aktiivsele osavõtule. Laostunud talupoegadel oli kaks

teed: armeesse, et sõdida suur osa oma eluajast esilekerkinud väejuhi eest, või Rooma, kus nad täiendasid Rooma kaltsakproletariaadi ridu.

Laostunud talupojad ja kaltsakproletariaat moodustasid selle reservi, millest täiendati palgasõdurite armeed; viimane etendas erakordselt suurt osa nii populaaride ja optimaatide võitluses kui ka järgneva perioodi kodusõdades. Agraarküsimus ei kaotanud oma teravust. Sõjaväkke astudes arvestasid maatustunud talupojad, et pärast teenistusaega saavad nad maad, ja selle aja agraarseadustes satume me pahatihti punktidele, mis käsitlevad maade jagamist veteranidele. Kuid seda maad oli vaja leida ja seaduste initsiaatoritel tuli astuda võitlusse nendega, kes juba kasutasid või kavatsesid kasutada suurmajandites neid maid, mis olid ette nähtud jagamiseks veteranide vahel. Agraarseadusprojektide arutamine toimus alati väga pinevas õhkkonnas.

LINNAPLEEBS

Linnapleebsi keskel etendasid suurt osa kaltsakproletaarsed elemendid. Riik kulutas leivajagamisele hiigelsummasid. Vaatemängude ja leivajagamistega meelitasid plebeisid oma poolele poliitikamehed, kellede klienteelis leidus palju plebeisid. Summad, mis läksid otseseks või kaudseks altkäemaksuks, saadi peamiselt provintsidest. See oli see «lisakasu», mida orjandusliku ühiskonna valitsev kiht jagas vaeste Rooma kodanikega. Rooma kaltsakproletariaat kuulus rooma ühiskonna parasiitlike kihtide hulka. Linnaelanikud, kes tegelesid tootva tööga (käsitöölised, päevatöölised, müüjad jne.), ei suutnud võistelda odava orjatöö konkurentsiga; nad ei etendanud olulist osa ei maa majanduslikus ega poliitilises elus.

Liigkasuvõtliku kapitali ülevõim andis end tunda rahvastiku kõikide kihtide juures. Liigkasuvõtjate tõttu said kannatada nii linnaelanikud kui ka talupojad ja isegi mõned nobiliteedi esindajad. Eksisteeriva olukorraga rahulolematu kehvistu toetas kord ratsanikkonda, kord nobiliteeti, taotledes oma seisundi kergendamist.

VABAKSLASTUD

Tingimata tuleb ära märkida vabakslastute kasvavat osa. Nende sotsiaalne seisund oli erinev. Mõned neist kuulusid rooma plutokraatiasse. Ühes Cicero kõnes jutustatakse Sulla poolt vabaks lastud Hrüsogonosest, kes oma patrooni kaitset kasutades ostis võileiva hinna eest kokku konfiskeeritud mõisaid, kogus tohutu suure varanduse, ehitas endale maja Palatinusele, soetas enesele kallid korintose sööginõud ja muid väärtasju, ilmus tänavale hiilgava kaaskonna saatel. Kuid niisuguseid vabakslastuid oli muidugi vähe. Suurem osa vabakslastud orjadest sulas kokku vaba põlispleebsiga. Tänu proletariseerunud talupoegadele, kes Rooma üle koli-

sid, ja vabakslastud orjadele, kasvas linnapleebs arvuliselt. Tähelepanuväärne oli ka tema poliitiline aktiivsus, kuigi ta lõpptulemusena sündmuste käigule mõju ei avaldanud.

ORJAD

Orjad, kes tegelesid kõikides majandusharudes mitte üksnes suursuguste ning rikaste isikute majades, vaid ka keskmise jõukusega inimeste majapidamistes, need õigusteta ning ekspluateeritavad olid sellel ajastul ähvardavaks poliitiliseks jõuks. Nemad moodustasid rooma ühiskonna põhilise tootva klassi. Nende arv oli suur, eriti Roomas ja suurmõisates.

Ülemäärane ekspluateerimine ning tohutu suurte orjahulkade kuhjumine mõisatesse ja linnadesse viisid orjade ülestõusudeni, mis kordusid üha sagedamini. Sellel perioodil kasutasid orjapidajad orje omavahelises võitluses: Mitridates andis neile vabaduse, et nad toetaksid teda võitluses roomlaste vastu Aasias; mariuslased vabastasid oma poliitiliste vastaste orjad; Sulla proskribeeritud vastaste orjad moodustasid 10 000-mehelise korneeliuste salga. Nendel juhtudel esinesid orjad mängukannidena valitsevate klasside käes, [1] kuid siiski andis see orjadele teatud kogemusi võitluses orjapidajate vastu.

Sellel perioodil laiendas Rooma oma võimu peaaegu kogu Vahemerele, ent sellest hoolimata säilitas ta poliitilises mõttes täielikult linnriigi jooned. Kuid II sajandi lõpu ja I sajandi alguse sündmused e. m. a. panid selle korra vankuma. Võitluseks ülestõusnud orjadega, vaba kehvistu mahasurumiseks, ülestõusude lämmatamiseks provintsides, edukate välissõdade pidamiseks vajati teistsuguseid valitsemismeetodeid. Rooma läks vabariigilt sõjalise diktatuuri poole.

5. Lepiduse ülestõus. Sertoriuse sõda

OPOSITSIOON SULLA REŽIIMI VASTU

Varsti pärast Sulla surma tõstis opositsioon pead. Elanikkonna mitmesugused kihid läksid rahutuks. Linnapleebs polnud rahul leivajagamiste kaotamisega Sulla ajal ja tahtis rahvatribuunidele võimu tagasi anda, ratsanikud katsusid kohtuid oma kätte saada, proskribeeritute sugulased ootasid maade ja kodanikuõiguste tagastamist, võlgnikud lootsid sotsiaalsetele reformidele, küllaltki palju nobiile pidasid hädavajalikuks taastada vana konstitutsioon, mis võimaldas paljudel, mitte ainult optimaatide piiratud rühmitusel, poliitilisest elust osa võtta ja riigiasju mõjustada.

[1] *V. I. Lenin*, Teosed, 29. kd., lk. 450.

LEPIDUSE ÜLESTÕUS

Sulla konstitutsiooni vastu astus esimesena välja 78. aasta konsul Marcus Aemilius Lepidus. Omal ajal oli Lepidus Sulla pooldaja ja kogus enesele proskriptsioonidega suure varanduse, kuid hiljem läks ta üle opositsiooni poolele ja esines nõudmistega, mis olid suunatud Sulla konstitutsiooni vastu. Lepidusel õnnestus saavutada seda, et teatud kitsendustega taastati odav leivamüük Rooma kehvikutele. Lepiduse teised ettepanekud lükati tagasi. Sellel ajal puhkeski Etruurias ülestõus, mille alustasid maast ilmajäetud kohalikud elanikud Sulla veteranide vastu. Selle liikumise mahasurumiseks saadeti sinna mõlemad konsulid. Kuid oma Etruurias viibimist kasutas Lepidus uue rahutuse ettevalmistamiseks. Ta toetus eelkõige Sulla poolt laostatud maavaldajatele, Mariuse veteranidele ja rahvastikule, kes polnud rahul maade jaotamisega Sulla veteranidele.

Pärast oma konsulaadi lõppu liikus Lepidus oma palgatud armeega Rooma vastu, kuid purustati Marsi väljakul. Lepidus põgenes Sardiiniasse, kus ta peagi suri. Lepiduse armee jäänused viis Hispaaniasse üks silmapaistvaid mariuslasi — Marcus Perperna, et need ühineksid seal Sulla oligarhia vastu võitleva Quintus Sertoriuse armeega.

QUINTUS SERTORIUS

Quintus Sertorius oli mariusliku opositsiooni suurimaid juhte. Ta pärines rikkast perekonnast, kes elas sabiinide maal. Sertorius võttis osa sõjast kimbritega, hiljem ka Liitlassõjast, ja näitas ennast vapra ning andeka komandörina. Kodusõja ajal võitles ta südilt mariuslaste poolel. Aastal 83 e. m. a. sai ta Mariuse valitsuselt Hispaania provintsi, valitses seda 81. aastani, kuid pidi hiljem Sulla vägede survel Aafrikasse põgenema. Mõni aasta hiljem kutsuti Sertorius rahvastiku poolt tagasi Pürenee poolsaarele, kus ta alustaski edukat võitlust sullalastega. Hispaania muutus mariusliku emigratsiooni tsentrumiks. Sertoriusel oli suur autoriteet ibeerlaste hulgas. Teda peeti Rooma ikkest vabastajaks, kellel on eriline, jumalik jõud. Jutustati, et Sertoriust saadab hirv, kes annab talle teada jumalate tahte.

Sertoriuse enese suhtumine ibeeria rahvastikku oli teistsugune kui muudel Rooma asehalduritel. Ta seadis oma eesmärgiks ibeeria aristokraatia romaniseerimise. Oscas [1] asutati kool, milles kohaliku aristokraatia lapsed said haridust, õppisid ladina ja kreeka keelt. Ibeerlased teenisid Sertoriuse vägedes, kuigi armee tuumik ning komandopostid asusid roomlaste kätes. Rooma emigrantidest moodustati 300-liikmeline senat, kes nimetas ametiisikud ja valitses Sertoriuse poolt hõivatud alasid rooma eeskuju järgi.

---

[1] Tänapäeva Huesca.

Sulla eest põgenenud roomlastest ja ibeerlastest moodustas Sertorius märkimisväärse armee. Perperna, kes tõi Hispaaniasse Lepiduse salkade jäänused, täiendas Sertoriuse armeed. Sertorius astus koguni suhetesse Mitridatesega ja Kiliikia piraatidega.

POMPEIUSE VÕITLUS SERTORIUSE VASTU

Sulla senat otsustas tarvitusele võtta erakorralised abinõud ja läkitas Hispaaniasse Sertoriusega võitlema Gnaeus Pompeiuse, kes polnud veel magistraadiks valitud, kuid kes oskas silma paista Sulla ajal ja Lepiduse ülestõusu mahasurumisel. Pompeiuse nimetamine käis vastu traditsioonidele, kuid valitsus oli väljapääsmatus olukorras, ja senati enese poolt, ilma rahvakoosoleku kinnituseta, anti Pompeiusele prokonsuli õigused ja ülemjuhatus kauges Hispaanias. Algul sai Pompeiuski Sertoriuselt lüüa. Kuid järk-järgult muutus ning läks raskemaks ka Sertoriuse olukord. Tal tuli nõuda oma ibeeria liitlastelt üha suuremaid ohvreid, rooma emigrantide leeris aga algasid lahkhelid. Rahulolematute eesotsas seisis Perperna, kes ei soovinud Sertoriusele esikohta loovutada. Sertoriuse vastu loodi vandenõu ja ta tapeti peo ajal (72. a. e. m. a.). Andeka väejuhi surm tekitas tema armee lagunemise. Suurem osa ibeeria sõjasalku läks koju. Sertoriust asendanud Perpernal polnud insurgentide hulgas autoriteeti. Varsti purustati ta Pompeiuse poolt, võeti vangi ja hukati. 72. a. oli Hispaania uuesti rahustatud.

Sertorius kuulus kahtlemata silmapaistvate rooma tegelaste hulka. Vapra ja andeka väejuhina näitas ta esimesena rooma administraatoritest, et kui roomlased tahavad provintside üle valitseda, siis peavad nad tuginema kohalikule aristokraatiale ja hoolitsema sellel eesmärgil romanisatsiooni levitamise eest.

6. Suur orjade ülestõus Itaalias aastail 74—71 e. m. a.

Momendil, kui Roomas eneses käis äge klassivõitlus, kui peeti sõda Sertoriusega Hispaanias ja uut sõda Mitridatesega Aasias, ent samuti ka perioodil, millal võideldi edutult piraatidega merel, algas Itaalias eneses antiikmaailma suurim orjade ülestõus.

GLADIAATORID

Sõjad ujutasid Itaalia üle orjadega, kelle hulgas oli kõige erinevamate etniliste gruppide liikmeid: galle, germaanlasi, traaklasi, Aasia ja Süüria helleniseerunud elanikke. Orjade põhimass, nagu varem näidatud, oli rakendatud põllumajanduses ja asus äärmiselt rasketes tingimustes. Linnaorjadest olid eriseisundis gladiaatorid. I sajandil e. m. a. ei saadud Roomas ühelgi pidustusel läbi ilma gladiaatorite esinemisteta. Ühed gladiaatoritest võitlesid raudrüüs, teised olid relvastatud vaid kolmikhargiga ja heitsid vastasele

võrgu, et talle hoopi anda, kolmandatel olid suured nelinurksed kilbid ja väikesed pistodad, neljandatel, vastuoksa, olid pikad mõõgad, kuid väikesed kilbid; oli gladiaatoreid, kes võitlesid hobustel. Kui võitluses keegi langes võidetuna, teatas publik hüüetega, kas tuleb ta ellu jätta või peab võitja talle otsa peale tegema.

VANDENÕU CAPUA GLADIAATORITE KOOLIS

Gladiaatorid lasti areenile väljaõpetatuina ning treenituina. Eksisteerisid erilised koolid, kus orjadele õpetati gladiaatorikunsti. Elukutse ise nõudis gladiaatoritelt julgust. Kampaania linnas Capuas tekkis ühes niisuguses koolis, mis kuulus kellelegi Lentulus Batiatusele, 74. a. e. m. a. orjade vandenõu; sellest võttis osa ligi 200 meest. Vandenõu avastati, ent rohkem kui 70 orjal õnnestus linnast lahkuda ja Vesuuvile rettu minna.

SPARTACUS JA ÜLESTÕUSU TEISED JUHID

Ülestõusnute juhiks oli Spartacus. Plutarhose andmeil oli Spartacus päritolult traaklane, teenis rooma vägedes palgasõdurina, deserteerus, hiljem, kui ta oli vangistatud, anti ta gladiaatoriks. Plutarhos ütleb Spartacuse jõu ja suurte vaimsete võimete kohta, et ta sarnanes rohkem haritud helleniga kui «barbariga». «Ise silmapaistev nii keha- kui ka vaimujõu poolest,» ütles tema kohta Sallustius. Ülestõusu teiste juhtide kohta käivad biograafilised andmed pole säilinud. Nende nimed — Crixus, Enomaius — ei ütle midagi, sest tavaliselt andsid orjadele nime nende peremehed oma äranägemise järgi.

ÜLESTÕUSNUTE ESIMESED VÕIDUD

Ülestõusnud kindlustusid Vesuuvil ja varsti suurenes nende arv tugevasti. Nende juurde pagesid orjad naabermõisatest, ent samuti ka «vabad põdudelt», nagu kõneleb Appianos. Tõenäoliselt olid need laostunud talupojad, keda Kampaanias arvukalt leidus. Algul ei pööranud Rooma võimud ülestõusule erilist tähelepanu, sest orjade pagemine oma peremeeste juurest oli tavaline nähtus. Spartacuse vastu saadeti vaid kohalikke sõjasalku; ülestõusnud lõid need puruks ja anastasid nende relvastuse. Alles pärast neid liikumise lämmatamise ebaõnnestumisi läkitati teele propreetor Gaius Claudius Glaber 3000-mehelise sõjasalgaga. Claudius hõivas ainsa raja, mis mäest alla tuli, ja orjade taganemistee oli otsekui läbi lõigatud. Kuid Spartacus leidis olukorrast väljapääsu: mäekülgedel külluses kasvava metsviinapuu väätidest käskis ta punuda redeli, mida mööda piiratud alla laskusid ja roomlaste seljataha läksid. Ootamatu kallaletungi tulemusena pistis Claudiuse sõjasalk põgenema. Pärast seda hakkasid ülestõusnute jõud kiiresti kasvama. Ülestõusnud orjad voolasid massiliselt Spartacuse

juurde. Siis saadeti Kampaaniasse preetor Publius Varinius sõjaväega. Kuid Spartacus lõi algul tema legaate, hiljem aga purustas ka preetori enese. «Nüüd muutus Spartacus juba suureks ning ähvardavaks jõuks,» kirjutab Plutarhos. Ülestõus ei piirdunud ainult Kampaaniaga, vaid kandus ka naaberaladele. Orjapidajate olukord muutus äärmiselt hädaohtlikuks.

LAHKHELID ÜLESTÕUSU JUHTIDE VAHEL

Spartacuse armee kasvas ja tõusis küsimus selle edasise tegutsemise kohta. Kuid ülestõusu juhtide vahel polnud üksmeelt. Spartacus kavatses viia orjad Põhja-Itaaliasse, ületada Alpid ja juhtida nad kodumaale — Traakiasse ja Galliasse. Crixus aga tahtis jääda Itaaliasse ja minna Rooma peale. Lahkhelide põhjused pole selged. Sallustius viitab asjaolule, et Crixuse armees olid gallid ja germaanlased. Selle põhjal, mida Plutarhos teatab, võib teha järelduse, et Spartacuse enese armees olid traaklased. Peale hõimudevaheliste lahkhelide võis teatud tähtsus olla ka ülestõusnute sotsiaalse koosseisu mitmekesisusel. Liikumisega ühinenud vabu talupoegi ei huvitanud Itaaliast lahkumine. Tülide tagajärjeks oli armee jagunemine: Crixuse armee eraldus Spartacuse armeest.

ROOMA ARMEEDE LÜÜASAAMISED

72. a. e. m. a. saatis senat orjade vastu kaks konsulit. Apuulias, Garganuse mäe juures, õnnestus ühel konsulil Crixuse sõjasalka puruks lüüa, Crixus ise tapeti lahingus. Kuid Spartacus tasus roomlastele varsti selle kaotuse eest kätte. Andes rooma vägedele mitmeid lööke, liikus ta kiirmarsil Põhja-Itaaliasse ja saavutas M u t i n a juures võidu Gallia Cisalpina asehalduri armee üle. Tee Alpideni oli avatud, ent ootamatult pöördus Spartacus tagasi. Raske on öelda, mis sundis teda oma esialgsest plaanist loobuma. On täiesti võimalik, et Poo jõe orus ja Alpide-äärsetes paikades, kus säilis keskmaavaldus veel Vergiliuse ajal ja kus orje oli vähe, ei maksnud Spartacusel arvestada kohaliku rahvastiku toetust. Igal juhul suundus Spartacus Mutina alt Kesk-Itaaliasse ja purustas Picenumis mõlemad konsulid. Spartacuse juhatuse all oli tohutu armee, vähemalt 60 000 meest, nagu ütleb Eutropius. Appianos aga arvestab, et Spartacuse armees oli 120 000 meest.

Spartacus võttis kasutusele kõik abinõud, et tõsta distsipliini ja tugevdada oma tohutu suure armee võitlusvõimet. Ta ei võtnud oma väkke ülejooksikuid, ei lubanud oma vägedes müüa kuld- ja hõbeasju, hangiti vaid vaske ning rauda relvade valmistamiseks.

Omades hästiorganiseeritud ja -distsiplineeritud armee, kavatses Spartacus minna Rooma linna enese peale.

CRASSUS SAAB ERAKORRALISED VOLITUSED

Pealinnas tunti niisama suurt hirmu kui Hannibali sõja ajal. Senat andis erakorralised volitused preetor Marcus Licinius Crassusele, kes sõdis omal ajal Sulla ülemjuhatuse all.

Crassus alustas distsipliini tugevdamisest armees. Tervet kohorti nuheldi range karistusega — detsimeerimisega, mida Rooma armees juba ammu ei rakendatud; kogu armee silma all ning süngete tavade saatel hukati iga kümnes sõdur. Kuid algul ei läinud ka Crassuse tegevus eriti edukalt.

SPARTACUS LÕUNA-ITAALIAS

Kui Spartacus oli loobunud sõjakäigust Rooma peale, liikus ta Lõuna-Itaaliasse, kavatsedes siirduda Sitsiiliasse ja leida seal toetust rohkearvuliste orjade keskel. Ta leppis kokku Kiliikia piraatidega, et need viivad ta väed üle Messiina väina, kuid piraadid ei täitnud oma lubadust. Ülesõit parvedel ei õnnestunud ja sellele lisaks oli Sitsiilia rannik tollal Sitsiilias valitseva propreetor Verrese poolt kindlustatud. Selle retke tulemusena osutus Bruttiumi suletud Spartacuse armee Crassuse vägede poolt muust Itaaliast äralõigatuks. Selleks, et tõkestada ülestõusnutele tagasitee, käskis Crassus kaevata läbi maakitsuse sügava kraavi ühest merest teiseni. Kuid tormisel talveööl täitis Spartacus väikese osa kraavist mulla ning hagudega ja murdis läbi põhja poole. Crassus kartis, et orjad võivad minna Rooma peale. Ta koguni palus senatit kutsuda Pompeius Hispaaniast ja Marcus Licinius Lucullus Traakiast. Kuid Spartacus suundus Brundisiumi poole, kavatsedes paigutada oma armee laevadele ja viia see Kreekasse. Tema sõjaväe kaks silmapaistvat komandöri — Gannicus ja Castus — keeldusid sellele otsusele kuuletumast ja eraldusid Spartacuse armeest. Crassus kasutas selle ära, ründas eraldunud sõjasalka ja hävitas selle verises lahingus; hukkus üle 12 000 orja. Crassus tahtis iga hinna eest orjadega üksi toime tulla, enne kui Pompeius ja Lucullus Itaaliasse tagasi jõuavad. Seepärast tungis ta kallale ka Spartacuse armeele.

ORJADE ÜLESTÕUSU MAHASURUMINE

Otsustav lahing toimus Apuulias (71. a. e. m. a.). Enne lahingut toodi Spartacusele hobune, kuid tema haaras mõõga ja tappis hobuse, öeldes, et võidu puhul jätkub häid hobuseid hulgana, lüüasaamise korral aga ei vaja ta omagi ratsut, ja tormas vaenlaste ridadesse. Mõõk käes, katsus Spartacus Crassuse eneseni tungida. Ta tappis maha palju vastaseid, nende hulgas ka kaks tsentuuriot, ja langes ise lahinguväljal. Pärast Spartacuse surma lagunes tema armee. Selleks ajaks tõttas Hispaaniast kohale Pompeius, kes korraldas koos Crassusega põgenenud orjadele ajujahi. Rooma ja Capua vahel löödi risti kuni 6000 orja. Kuid ülestõusnute üksikud salgad jäid veel aastakümneks Itaaliasse.

AASTAIL 74—71 e. m. a. TOIMUNUD ÜLESTÕUSU AJALOOLINE TÄHTSUS

Spartacuse ülestõus vapustas Itaaliat. Hiljem meenutasid orjapidajad õudusega Spartacust, samuti nagu Hannibali sõja raskeid päevi. Spartacus oli orjade geniaalne juht, antiikaja üks parimaid väejuhte. «Suur väejuht... õilis iseloom, antiikse proletariaadi tõeline esindaja,»[1] nõnda lausus tema kohta Marx. Lenini sõnade järgi «...Spartacus alustas sõda orjastatud klassi kaitsmiseks... Need sõjad olid õiglased, neid sõdu ei saa hukka mõista.»[2] «... Spartacus oli ühe kõige suurema, ligi kaks tuhat aastat tagasi toimunud orjade ülestõusu üks kõige väljapaistvamaid kangelasi. Rea aastate jooksul sai kõikvõimsana näiv, täielikult orjandusele rajatud Rooma impeerium tunda vapustusi ja lööke määratu suure orjade ülestõusu läbi, kes olid võtnud kätte relvad ja koondunud Spartacuse juhtimise alla, moodustanud määratu suure armee... Ma tõin praegu näitena kõige suurema sellistest orjanduse ajastul toimunud kodusõdadest.»[3]

Ülestõusnute tegevuses pole näha seda, mis on iseloomulik teistele suurtele orjade ülestõusudele, näiteks Sitsiilia omadele — monarhia organiseerimise taotlust. Kuid Spartacus ei seadnud oma eesmärgiks orjapidamise täielikku hävitamist. Kõik orjad, kes olid pagenud oma isandate juurest ja ühinenud temaga, tahtis ta vaid kodumaale viia ja neile vabaduse tagasi anda. Tema armees oli ka vabu inimesi, ja see kiirus, millega ta edasi liikus, räägib, et Itaalia maarahvas teda toetas: ülestõusnute marsiteekonnad läbisid niisuguseid paiku, mida asustasid hõimud, kes võitlesid eriti visalt Roomaga Liitlassõja ajal. Spartacus mõistis tugeva distsipliini maksma panna, katsus kõigi abinõudega taastada armee ühtsust, kui seda rikuti: ta korraldas pidulikud matused Crixusele, kuigi too hukkus peamiselt seetõttu, et eraldus Spartacusest.

Kuid pole kahtlust, et lahkhelid ülestõusnute leeris kiirendasid nende lüüasaamist. Kaotuse peapõhjuseks aga oli asjaolu, et orjanduslik kord oli ülestõusnutele vastupanu osutamiseks veel küllalt tugev.

Orjade ülestõusul Itaalias aastail 74—71 e. m. a. olid märkimisväärsed tagajärjed Rooma ajaloole. See avaldus eriti põllumajanduses: orjade hävimise tõttu, ent samuti ka uue ülestõusu kartusel hakkasid mõisaomanikud üksikutel juhtudel suurmõisaid väikesteks maatükkideks killustama ja neid koloonidele rendile andma. Selle perioodi mälestusmärkides kohtame me esmakordselt sõna «koloon» *(colonus)* kasutamist just selles tähenduses.

Orjade ülestõus aitas kaasa rooma orjapidajate valitsevate rühmade — nobiliteedi ja ratsanike — teatud konsolideerumisele;

---

[1] *К. Маркс, Ф. Энгельс,* Избранные письма, стр. 121—122.
[2] *V. I. Lenin,* Teosed, 28. kd., lk. 61.
[3] *V. I. Lenin,* Teosed, 29. kd., lk. 445.

mitte ilmaaegu ei valitud mõlemad võistlevad väejuhid, Pompeius ja Crassus, aastaks 70 e. m. a. konsuliteks, ja kuigi nii üks kui ka teine oli sullalane, olid nad sunnitud teostama reforme Sulla-eelse konstitutsiooni taastamiseks.

XVIII PEATÜKK

ROOMA RIIK 60-NDAIL AASTAIL e. m. a. (SISE- JA VÄLISOLUKORD)

1. Sulla-eelse konstitutsiooni taastamine

CRASSUS JA POMPEIUS

Oma võidu eest Spartacuse üle sai Crassus ovatsiooni ja loorberipärja. Marcus Licinius Crassus, kes pärines Liciniuste iidsest plebeisugukonnast, kuulus senaatorlikku aristokraatiasse. Ta oli Sulla pooldaja ja proskriptsioonide ajal kogus ta mõisate kokkuostu teel hiiglavaranduse, mida suurendas iga liiki spekulatsioonide kaudu. Ta valdas hõbedakaevandusi, maid ja suurt orjade hulka. Temast räägiti, et ta pidas rikkaks vaid seda, kes suutis omal kulul armeed ülal pidada. Crassus, kes andis laialt raha laenuks ja esines kohtutes, kogus endale suure hulga kliente. Erilist poliitilist mõju pärast Sulla surma sullaliku oligarhia võimutsemise ajal tal siiski ei olnud.

Crassuse rivaaliks oli Pompeius, kes oli saavutanud sõjalise kuulsuse ja olnud ülemjuhatajaks sõjas Sertoriuse vastu. Ta tõusis esile eelkõige sullalasena. Temale, alles noorukile, kes polnud magistratuure läbinud, usaldati võitlus mariuslastega Sitsiilias ja Aafrikas, kusjuures sõdurid kuulutasid ta imperaatoriks, Sulla aga autasustas teda triumfiga. Nii üks kui ka teine sai osaks eelkõige vaid isikutele, kes olid olnud magistraadid. Võidud Lepiduse pooldaja Junius Brutuse, Sertoriuse ja samuti ka Spartacuse armee jäänuste üle tugevdasid Pompeiuse positsiooni. Kuid mitte üksnes võidud vastaste üle andsid talle autoriteedi. Pompeius oli üks suurimaid magnaate, kellele kuulus maid nii Itaalias (Picenumis) kui ka provintsides (eelkõige Hispaanias), kellel oli arenenud klienteel ja kes oli ka populaarne oma sõdurite hulgas.

Nagu Gracchuste-eelsel perioodilgi, nii takistas senaatorlik oligarhia ka nüüd oma üksikute liikmete tõusu; seepärast ei leidnud Pompeius pärast Hispaaniast tagasitulekut valitsevate gruppide seas toetust oma põhinõudmistele: maade andmist oma sõduritele, enesele aga — konsulaati ja triumfi. Need asjaolud sundisid teda lähenema populaaride juhtidele.

Väejuhi lähenemine populaaride juhtidele oli saabunud perioodile sümptomaatiline. Pompeius hakkas otsima tuge, et saavutada

uusi määramisi ja seada rahvakoosolekut vastu kõikvõimsale senatile; populaaride esindajad omalt poolt otsisid sõjalise juhi toetust võitluseks senatiga välis- ja sisepoliitika küsimustes. Pole kahtlust, et orjade revolutsiooniline liikumine, mis äsja Crassuse ja Pompeiuse poolt maha suruti, aitas kaasa orjandusliku ühiskonna erinevate rühmade konsolideerumisele, Pompeiuse ja Crassuse kokkuleppele populaaride juhtidega ja senati järeleandlikuks muutumisele, kes nõustus lõpuks Pompeiusele triumfi ja konsulaadi andmisega. Crassus korraldas grandioosse peosöömingu 10 000 lauaga ja jagas rahvale kolm kuud leiba. Kuid tema üksmeel Pompeiusega polnud püsiv: kogu nende konsulaadiperioodi kestel jätkusid nende vahel lahkhelid. Nende leppimine sai teoks alles aasta lõpul, ja alles siis saadeti nende sõjaväed laiali.

70. AASTA SEADUSED e. m. a.

Crassuse ja Pompeiuse konsulaadi ajal (70. a. e. m. a.) taastati täielikult rahvatribuunide võim ning tsensoriamet ja Aureliuse seaduse *(lex Aurelia)* põhjal reformeeriti kohtud; pidevad kohtukomisjonid koosnesid nüüdsest peale kolme grupi esindajatest: üks kolmandik oli senaatoreid, teine kolmandik ratsanikke ja viimane kolmandik aeraartribuune. [1]

VERRESE PROTSESS

Kohtureform toimus sellel ajal, kui algas kohtupidamine Sitsiilia endise asehalduri Gaius Verrese üle, kes oli kuulus oma väljapressimiste ja kuritarvituste poolest. Verrese omavoli Sitsiilias läks selleni, et ta käskis vitstega veriseks peksta ja hiljem risti lüüa ühe Rooma kodaniku, kes tahtis tema peale kaevata. Piinarikkalt surres kordas õnnetu: «Ma olen Rooma kodanik.» Verres aga lausus: «Las vaatab ... isamaad. Las sureb seaduste ja vabaduse üle mõtiskledes.» Verrese süüdistajaks oli noor advokaat Marcus Tullius Cicero (106—43 e. m. a.), kes juba enne seda oli oma julgete kohtukõnedega kuulsaks saanud.

Cicero siirdus Sitsiiliasse, kogus hoolikalt materjali ja esitas selle kohtukomisjonile, kus istusid sullalased. Verrese kaitsjana esines kuulus oraator Hortensius. Asja arutamine algas juba, kuid pärast Aureliuse seadust olid Cicero väljavaated ilmselt paremad. Seda mõistes siirdus Verres vabatahtlikult maapakku.

---

[1] Aeraartribuunideks *(tribuni aerarii)* nimetati algselt arvatavasti plebeide vanemaid, kes kogusid tribuuti. I sajandil e. m. a. oli see kodanikkonna privilegeeritud kihiks, kes asus oma positsioonilt järgmisel kohal pärast ratsanikke.

2. Pompeiuse võitlus piraatidega

PIRAATLUSE KASV

Mitridatese sõjast alates võttis piraatlus Vahemerel tohutu ulatuse. Selle toeks olid Kiliikia ja Kreeta rannikulinnad. Piraatide juures leidsid varjupaiga põgenenud orjad, maapagulased ja need, keda ähvardas karistus kuritöö eest.

Oma kergetel laevadel kündsid piraadid vagusid kogu Vahemere ulatuses. Nad piirasid linnu, laastasid saari, sundisid mõnede linnade elanikke enesele maksu maksma. Kõikjal võtsid nad kinni vabu inimesi ja lasksid neid lunaraha eest vabaks või müüsid orjadeks. Piraatide jultumus läks selleni, et nad tungisid kallale koguni Ostiale. Nad maabusid rannikul ja röövisid suurteedel. Kord võtsid nad vangi isegi kaks preetorit koos kõikide neid saatvate liktoritega. Meresõidud muutusid hädaohtlikeks, piraatlus tõi rooma kaubandusele suurt kahju, Itaalias tõusis elukallidus. Merd valitsevad piraadid moodustasid otsekui erilise suurriigi.

GABINIUSE SEADUS

Senat saatis piraatide vastu mitugi ekspeditsiooni, kuid sellel polnud peaaegu mingisuguseid tulemusi. Otsustavat tegutsemist piraatide vastu nõudsid eriti visalt populaarid, kes olid seotud rooma kaubanduslike ringkondadega. 67. a. e. m. a. viis Pompeiuse pooldaja rahvatribuun Aulus Gabinius läbi seaduse, mille põhjal Gnaeus Pompeius sai erakorralised volitused võitluseks piraatidega. Prokonsulina sai Pompeius *imperium*'i, mis maksis Heraklese sammastest alates kogu Vahemere kohta, kaasa arvatud 50 miili laiune rannikuriba. Talle anti õigus määrata oma äranägemise järgi preetorivolitustega legaate senaatorite hulgast ja kaks kvestorit. Ta võis käsutada riigikassat, provintside sissetulekuid, ent samuti ka võimualuste riikide ressursse. Tema ülemjuhatuse all oli suur armee ning 500 sõjalaevast koosnev laevastik.

POMPEIUSE VÕITLUS PIRAATIDEGA

Pompeius võttis tarvitusele kõige energilisemad abinõud, et uue ülesandega võimalikult kiiresti toime tulla. Meri jaotati 30 ringkonnaks. Iga ringkonna etteotsa pandi ülem teatud hulga sõjalaevadega, kes vallutasid piraatlaevu või kihutasid neid spetsiaalselt ülesseatud lõksudesse. Pärast seda, kui Vahemere lääneosa oli piraatidest puhastatud, kandis Pompeius oma tegevuse itta. Piraadid aeti Kiliikiasse, paljud neist alistusid, teised hävitati või võeti vangi; ligipääsmatud kindlused Kiliikias purustati. Kogu operatsioon viidi lõpule kolme kuuga. Rooma läbikäimine kõikide provintsidega muutus pärast seda ohutuks.

MITRIDATES VI JA TIGRANES SUUR

Sulla ja Mitridatese vahel sõlmitud Dardanose rahu nõrgestas Pontose kuningat, kuid ei murdnud tema vägevust. Mitridatese valdusesse jäi suur osa Musta mere rannikust. Ta katsus enesest sõltuvaks muuta neid alasid, mis asusid Pontose ja Bosporose kuningriigi vahel, tugevdada ja reorganiseerida oma armeed rooma eeskuju järgi, milles aitasid kaasa Mitridatese õukonna juurde põgenenud rooma emigrandid. Lõppeks katsus Mitridates tagada enesele vägeva naabri, Armeenia kuninga Tigranes II Suure toetust. Viimane ühendas Armeenia kuningriigi erinevad osad ja anastas ka rea naaberalasid, kasutades ära rahutusi Partias. Niisugune kuningriik, nagu näiteks Media Atropatene (Aserbaidžaan), muudeti Partia vasallriigist Armeenia vasallriigiks. Tigranes kindlustas algul oma võimu Mesopotaamias, Kapadookias ja Kiliikias, ent hiljem mõningate kreeka linnade kutsel, kes polnud rahul viimaste Seleukiidide tülide ning sõdadega, anastas ta suure osa Süüriast. Armeenia ja Mesopotaamia piirile asutas ta uue pealinna — Tigranokerta. Tigranes ise, kes pidas end Dareiose ja Kserksese järglaseks, matkis Ahhemeniide kommetes ja poliitikas. Roomlased ei takistanud Tigranese võimsuse tugevnemist. Ka Mitridates, kes püüdis oma seisundit Idas tugevdada, pidas hädavajalikuks uue vägeva kuningriigiga sõbralikes suhetes olla ja lähedaste dünastiliste sidemete loomise eesmärgil abiellus ta Tigranese tütrega.

TEINE MITRIDATESE SÕDA

Mitridatese kokkupõrge Roomaga toimus varsti pärast seda, kui Sulla Idast lahkus. Lucius Licinius Murena, keda virgutas soov tema arvates jõuetut naabrit röövida ettekäändel, et Mitridates ei täida Dardanose rahu tingimusi, tungis kallale Pontose kuningriigile, kuid sai lüüa. Seda kokkupõrget nimetatakse kokkuleppeliselt Teiseks Mitridatese sõjaks (aastail 83—82 e. m. a.). Mitridates pöördus Sulla poole, ja tänu viimase vahelesegamisele taastati täielikult Dardanose lepinguga loodud seisund.

KOLMANDA MITRIDATESE SÕJA ALGUS

Kindlustades oma positsiooni Pontus Euxinusel (Mustal merel), ei loobunud Mitridates kunagi mõttest vallutada uuesti Väike-Aasia alad, mis ta kaotas pärast sõda Sullaga. Rooma riigi siseseisund I sajandi 70-ndatel aastatel e. m. a. soodustas Pontose kuninga väljaastumist. Ettekäändeks uue sõja alustamiseks Mitridatesega ehk Kolmandaks Mitridatese sõjaks (74—64 e. m. a.), olid Bitüünia sündmused. Bitüünia kuningas Nikomedes III Filopator pärandas surres oma kuningriigi Roomale.

Ilma selletagi peremehetsesid maal rooma kaupmehed ja liigkasuvõtjad ja roomlased hakkasid otsekohe anastama nende Väike-Aasia valdustega piirnevaid rajoone. Siis astus välja Mitridates Nikomedese poja huvide kaitsjana ja kuulutas roomlastele sõja. Sertoriusega, kes sõdis tollal Hispaanias, sõlmis Mitridates lepingu; peale selle kasutas ta piraatide toetust; tänu nendele lõi ta märkimisväärse laevastiku. Mitridatese suur malev jaotati mitmeks armeeks, mis liikusid erinevates suundades, et tõkestada roomlaste teed Pontose kuningriiki.

Senat usaldas sõjapidamise 74. aasta konsulitele Lucius Licinius Lucullusele ja Marcus Aurelius Cottale.

LUCULLUS IDAS

Sõja algul oli ülekaal Mitridatese poolel, kes purustas Bitüünias Cotta väed, liikus edasi Aasia provintsi ja vallutas peaaegu kogu Hellespontose ranniku. Kuid Lucullusel õnnestus peagi mitte üksnes roomlaste territooriumid tagasi võtta, vaid anastada ka Bitüünia, ja Mitridates koguni Pontose kuningriigist enesest välja tõrjuda. Mitridates oli sunnitud põgenema Tigranese juurde (71. a. e. m. a.). Viimase keeldumine oma väimehe väljaandmisest põhjustas Luculluse sissetungi Armeeniasse. Hoolimata Luculluse esimeste sõjakäikude edukusest, oli ta seisund raske: Aasia provintsis sekkus ta publikaanide poolt laostatud linnade finantsasjadesse ja tõmbas sellega enesele rooma ratsanike viha. Lucullus taastas armees range distsipliini, mis tekitas rahulolematust tema sõdurite hulgas. Lucullus oli tuntud kui optimaat ja Sulla pooldaja. Roomas süüdistati teda sõja venitamises. Lõpptulemusena oli rooma väejuht sunnitud tegevusetusele, see aga aitas Mitridatesel uuesti Pontose kuningriigis kanda kinnitada.

MANILIUSE SEADUS

Niisugune oli olukord Idas, kui 66. a. e. m. a. rahvatribuun Gaius Manilius tegi komiitsidele ettepaneku, millega ülemjuhatus sõjas Mitridatesega anti üle Pompeiusele.

Maniliuse seadus läks raskusteta läbi ja Pompeiusele, kes polnud siis veel Rooma tagasi tulnud, anti tagaselja erakorralised volitused.

4. Pompeiuse sõjakäigud

MITRIDATESE LÜÜASAAMINE

Kui Pompeius ülemjuhatuse üle võttis, oli sõjakäigu raskem osa Luculluse poolt juba lõpule viidud. Pompeius astus ühendusse partlastega ja võitis nad oma poole lubadusega Tigranest rünnata. Pompeiuse laevastik vallutas peaaegu kogu idaranniku Foiniikiast kuni Traakia Bosporuseni, ja 66. aasta suvel e. m. a. tungisid

roomlased uuesti Pontose kuningriigi piiridesse. Mitridates kavatses pidada kaitsesõda ja vältis lahinguid, ent Pompeiusel õnnestus tema malevale järele jõuda ja lüüa seda Eufrati jõel. Tigranes, kes kartis roomlasi, keeldus Mitridatest vastu võtmast ja viimane põgenes Kolhisesse, sealt aga oma Bosporose valdustesse. Tigranes alistus Pompeiusele, sai temalt kuningriigi tagasi ja tunnistati rooma rahva sõbraks. Pärast seda kaotas Armeenia selle tähtsuse, mis tal oli Tigranes II vallutuste järel, ega suutnud enam ajada iseseisvat poliitikat teiste riikide suhtes.

POMPEIUS TAGA-KAUKAASIAS

65. a. e. m. a. ilmus Pompeiuse sõjavägi Taga-Kaukaasiasse. Pompeius jõudis Kura jõeni (tänapäeva Tbilisi rajoonis), kuid mõttest Kaukaasia rannikut pidi Bosporose kuningriiki minna ja seal Mitridates tabada tuli tal loobuda. Kohalikud hõimud sõdisid edukalt tema vastu. Kuigi Pompeiusel õnnestus mõned lahingud võita, oli tal partisanisõjaga raske toime tulla. Seetõttu piirdus Pompeius sellega, et sundis albaanlasi, ibeere ja kõiki hõime, kes elasid Kaukasuse mägede lõunaküljel ja mägede naabruses, ofitsiaalselt tunnistama oma sõltuvust Roomast. See tunnistamine oli puhtformaalne.

Samuti nagu pärslased ja kreeklased, nii ei suutnud ka roomlased Kaukasuse alasid alla heita. Siin pandi piir nende vallutustele. Pompeiuse sõjakäik Taga-Kaukaasiasse oli roomlaste esimeseks sissetungiks nendele aladele, mis kuuluvad praegu Nõukogude Liidu koosseisu.

UUTE PROVINTSIDE MOODUSTAMINE

Pompeius pöördus tagasi Armeeniasse ja suundus siit uuesti Pontose kuningriigi territooriumile, kuhu oli jäänud veel roomlaste poolt alistamata rajoone. Pompeius viis lõpule Pontose vallutamise. Suur osa sellest ühendati Rooma provintsi Bitüüniaga ja terve ala muudeti Bitüünia ja Pontose provintsiks.

64. a. e. m. a. liikus Pompeius oma vägedega Süüriasse. Pärast selle vabastamist Armeenia kuninga võimu alt käisid siin tülid Seleukiidide dünastia viimaste esindajate, mitmesuguste väikevürstiriikide ja kreeka linnade vahel. Need tülid muutusid kodusõdadeks. Põhjendusega, et Süüria läks Tigraneselt roomlastele vallutusõiguse alusel, muutis Pompeius Süüria provintsiks. Väike-Aasia provintsides ja Süürias esines Pompeius uue Aleksandrina, võttes kaitse alla kreeka linnad. Rida väikesi dünastiaid kõrvaldati, paljudes linnades taastati vanad privileegid ja anti uusi. Variseride partei palvel sekkus Pompeius Juudamaal dünastilisse tülisse kahe venna vahel, kes võitlesid teineteisega kuningatrooni pärast. 63. a. suundus ta vägedega Jeruusalemma alla. Jeruusalemma preestrid loovutasid linna, kuid tempel vallutati alles pärast piiramist. Preestrite kandidaat Hürkanus, keda Pompeius

soosis, valiti ülempreestriks ja etnarhiks (kuid mitte kuningaks). Juudamaa jäi ilma II sajandi lõpul ja I sajandi algul e. m. a. vallutatud territooriumidest, eriti kreeka linnadest, ja teda käsitati kui Süüria provintsi koostisosa.

MITRIDATESE SURM

Jeruusalemma piiramise ajal sai Pompeius sõnumi roomlaste ammuaegse vaenlase Mitridates VI Eupatori surmast. Pärast lüüasaamisi Pontoses ja Armeenias leidis Mitridates varjupaiga oma Bosporose valdustes ja valmistus uueks sõjakäiguks roomlaste vastu, kavatsedes tungida Itaaliasse. Krimmi rannikulinnade blokeerimine roomlaste poolt mõjus ebasoodsalt kreeka linnade seisundile; pealegi polnud need ilmselt rahul ka Mitridatese ja sküüdi dünastiate liiduga. Fanagorias puhkes ülestõus, mis leidis vastukaja Hersonesoses, Teodosias ja Nümfaionis. Tekkis rahulolematus ka sõjaväes. Kujunenud olukorda otsustas kasutada Mitridatese poeg Farnakes, kes astus välja isa vastu. Kõikidest mahajäetuna oma Pantikapaioni lossis käskis Mitridates ennast oma keldist orjal surmata.

Farnakes teatas, et kapituleerub tingimusteta. Roomlaste kunagise hädaohtliku vastase surma tervitati Pompeiuse vägedes kui rõõmsat sündmust. Farnakesele jäeti Bosporose valdused. Ta tunnistati rooma rahva sõbraks ning liitlaseks. Fanagoria kuulutati vabalinnaks.

Pompeiuse sõjakäikude tulemusena liideti sellisel moel Rooma riigiga rida uusi provintse. Peale selle astus Rooma küllaltki komplitseeritud suhetesse mitmesuguste asiaatlike dünastiatega, kes tunnistati erinevatel tingimustel rooma rahva sõpradeks ja liitlasteks. Idas puutus nüüd Rooma piir vahetult kokku Partia kuningate valdustega, kes olid anastanud kogu Mesopotaamia. Pompeiuse sõjakäigu algul tegutsesid partlased liidus roomlastega Tigranese vastu, ent Armeenia kuninga rooma rahva sõbraks tunnistamine muutis asjade seisu. Mitugi korda kahjustasid roomlased Partia kuningriigi huve oma vasall- ja liitlaskuningate kasuks, kuid partlased ei julgenud nende vastu välja astuda, niikaua kui Pompeius sõjaväega Partia kuningriigi lähedal asus. 62. a. e. m. a. luges Pompeius oma missiooni Idas lõpetatuks ja pöördus tagasi Itaaliasse.

ROOMA PROVINTSIAALPOLIITIKA UUS STAADIUM

Pompeiuse vallutused on Rooma provintsiaalpoliitika tolle uue staadiumi edasiseks arenguks, mis algas Mariuse ja Sulla ajast. Need vallutused avasid tee Rooma liigkasuvõtlikule kapitalile. Need suurendasid Rooma riigi sissetulekut. Iga-aastased laekumised tribuudist suurenesid peaaegu 70%. Pompeius tasus heldelt sõduritele ja andis suure summa riigikassasse. Need ratsanike ringkonnad, kes varem vastandasid Pompeiuse Lucullusele, võitsid

kahtlematult. Peaaegu kõik grandioossed spekulatsioonid, mida mainib Cicero oma kõnedes, on seotud Pompeiuse sõjakäikudega. Pompeius säilitas vasallvürstiriikide süsteemi, mida ammust ajast oli Rooma poolt praktiseeritud. Kuid paljudel juhtudel rõhutas ta ka oma kreeka linnade protežeerimist. Ta ise asutas rea uusi linnu, mis aitasid kaasa hellenistliku kultuuri edenemisele Idas. Sellisel moel esinevad roomlased Pompeiuse ajast peale hellenistlike vallutajate, Makedoonia Aleksandri epigoonide ja diadohhide järeltulijatena.

5. Poliitiline elu I sajandi 60-ndate aastate algul e. m. a.

MAGISTRAATIDE VALIMISED

70-ndate ning järgnevate aastate reformidega anti hoop sullalikule oligarhiale, rahvakoosoleku otsused omandasid jälle suure tähtsuse ja suutsid kehtima jääda, nagu tõendavad näited kahest seadusest Pompeiusele erakorraliste volituste andmise kohta, hoolimata senaatorliku partei juhtivate isikute soovist ning tahtmisest. Pärast oligarhia kaheteistkümne aasta pikkust võimutsemist omandas demokraatia uuesti teatud jõu. Tollel ajal etendasid Rooma poliitilises elus suurt osa magistraatide valimised, mis sõltusid mitte üksnes kõrgemate senaatorlike ringkondade kokkuleppest, vaid ka tsenturiaatsete komiitside tahtest. Kuigi Sulla poolt maksma pandud korda, mille järgi konsulid ja preetorid määrati provintsidesse pärast seda, kui nad olid Roomas magistratuuri läbinud, alati rangelt ei jälgitud, kehtis see siiski edasi. Nii võis magistraadiks valitud isik loota määramist provintsi, kuid provintside valitsemine oli reeglina rikastumise allikaks. Seepärast püüdsid konkureerivad kandidaadid valijaid kõikvõimalike vahenditega oma poolele meelitada, mistõttu magistraatide, eriti konsulite valimised toimusid väga sageli pinevas õhkkonnas.

LINNAPLEEBSI OSA

Hääletajate põhimassi moodustas «armetu ja kehv lihtrahvas», nagu neid nimetab Cicero ühes oma erakirjas. Riiklikes ja privaatsetes leivajagamistes nägi linnapleebs ühte oma põhiõigust. Mitte mingisuguste traditsioonide, mitte mingisuguste iidsete printsiipide tõttu, vaid linnapleebsi osa tugevnemise tulemusena poliitilises võitluses kulutas riik suuri summasid pealinna kehvade inimeste varustamiseks. Ja kõrgetele ametikohtadele kandideerijatelt nõudis kehv elanikkond enesele tähelepanu ja teatud materiaalseid ohvreid. Sellega seletubki silmapaistvate magnaatide poliitiline menu. Nende käsutuses olid tohutu suured ressursid ja nad tuginesid laiale klienteelile.

Demokraatia languse algus avaldub ka selles, et kuigi printsi-

piaalseid, poliitilisi küsimusi päevakorrast maha ei võeta, on neil valimiseelses agitatsioonis teisejärguline koht. Quintus Cicero soovitab oma vennal, kuulsal kõnemehel Marcusel, kandidatuuri magistraadi kohale esitades kõikide ees lipitseda: «Ole selles kindel, et senat hindab sind selle järgi, kuidas sa varem elasid, ja vaatab sind kui tema autoriteedi kaitsjat, rooma ratsanikud, silmapaistvad ja rikkad inimesed, nähku sinus su eelnenud elu põhjal korra ning rahu pooldajat. Rahvas aga, kuivõrd sinu kõned kohtutes ja koosolekutel näitasid sind populaarina, arvaku, et sa hakkad tegutsema tema huvides.»

Viimased read, nagu järgnevate aastate sündmusedki, tõestavad seda, et pleebs oli riigis veel tähelepanuväärseks jõuks, tegi mitmel korral oma pretensioonid teatavaks ja esitas poliitilisi nõudmisi.

Vastavalt Rooma tolleaegsele anastavale välispoliitikale etendasid sõjalised võidud valimiste ajal suurt osa. Üha suurema tähtsuse omandasid valijate hulgas veteranid ja puhkusel viibivad sõdurid: konsulivalimistel, väidab Cicero, on kogu rooma rahva juures autoriteeti sõjaväelaste sõnal, kes teenisid kandidaadi ülemjuhatuse all.

Iga-aastasel valimiste ajal võistlesid mitu kandidaati. Võitlusmeetodid olid kõige mitmekesisemad. Suurt osa etendas invektiiv — isiklikud kallaletungid vastasele, tema sugukonnale, tema tegevusele, tema isiklikule elule. Sageli läks asi tõelise laimuni, kuid sedagi ei peetud taunitavaks. Isikud, kes soovisid poliitilist osa etendada, esinesid demokraatlike kõnedega, ajasid vastavaid kohtuasju, võttes vastutusele silmapaistvaid magistraate, andsid rahvale ühtesid või teisi lubadusi. Nõnda käitus aastani 64 e. m. a. Marcus Tullius Cicero; veel järjekindlamalt ja energilisemalt tegutses Gaius Julius Caesar (100—44 e. m. a.).

GAIUS JULIUS CAESAR

Juliuste patriitsisugukonnast pärines küllaltki palju magistraate, kuid Rooma poliitilises elus ei etendanud Juliused siiski niisugust osa, nagu teiste patriitsisugukondade liikmed. Gaiuse isa oli preetor, ema kuulus Aureliuste kuulsasse plebeisugukonda. Mariuse protežeerimisel, kes oli abielus Caesari tädiga, valiti Caesar juba kolmeteistkümne-aastase poisikesena Jupiteri preestriks *(flamen Dialis)*; Caesar ise abiellus Corneliaga, Cinna tütrega, ega tahtnud temast lahutuda, kui Sulla seda nõudis.

Mõne aasta veetis Caesar Aasias ja tuli Rooma tagasi alles pärast Sulla surma.

Caesar astus välja kahe silmapaistva sullalase-aristokraadi vastu, keda süüdistati väljapressimises, ent sümpatiseerides populaare ilmutas ta siiski teatud ettevaatust ega võtnud osa poliitikast Sertoriuse sõja ajal. Hiiglasuuri summasid kulutas ta sellele, et saavutada populaarsust rahva hulgas. 68. a. e. m. a. sai Caesar

kvestoriks. Oma tädi Julia matuseid ja oma esimese naise Cornelia matuseid kasutas Caesar omapäraseks poliitiliseks demonstratsiooniks: oma matusekõnedes ülistas ta Juliuste sugukonda, kelle esiisa Julius olevat olnud Aenease poeg ja jumalanna Veenuse enese lapselaps. Koos sellega ülistati Caesari kõnedes populaaride partei juhte — Mariust ja Cinnat. Matuserongkäikudes kanti avalikult Mariuse ja Cinna pilte, mida senini keegi ei julgenud teha. Aastail 67 ja 66 astus Caesar välja Gabiniuse ja Maniliuse seaduste kaitseks. Neil aastail tegutses ta Pompeiuse ja populaaride lähenemise pooldajana, Pompeiuse idasõjakäikude ajal aga lähenes Caesar Pompeiuse vastasele Crassusele.

65. a. oli Crassus tsensoriks, Caesar aga ediiliks. Oma ediiliks oleku aega tähistas Caesar luksuslike vaatemängudega (ta tõi lavale 320 paari gladiaatoreid) ja ehitustega. Vastu optimaatide tahtmist taastati Caesari käsul ühel ööl Capitoliumil Mariuse kujud ja tema võitude auks püstitatud mälestusmärgid, mis olid varem Sulla käsul ära koristatud. See kutsus esile mõningate kangekaelsete sullalaste meelepaha, kuid see-eest plaksutasid Caesarile mariuslased ja kõnelesid, et üksnes tema on väärt Mariuse sugulane olema. Sellisel moel esines Caesar populaaride partei taastajana. Crassuse tsensorist kolleeg hakkas Crassusele pidevalt vastu, nii et tsensorid panid oma volitused maha ilma tsensust teostamata ega vaadanud läbi isegi senaatorite nimistut.

CATILINA VANDENÕU

Aastasse 66 e. m. a. kuulub esimene katse saada vabariigi kõrgemaid ametikohti vandenõu teel, mis avaldus teatud ringkonna inimeste salaseltsi loomises; need inimesed olid omavahel seotud truudusvandega *(conjuratio)*.

Selle vandenõu üks peainitsiaatoreid oli Lucius Sergius Catilina (108—62 e. m. a.), kes pärines Sergiuste vaesunud patriitsisugukonnast, oli omal ajal sullalane ja võttis innukalt osa proskriptsioonidest, kusjuures tema ohvrite hulgas oli ka talle lähedasi isikuid. Pärast Sulla surma oli Catilina sullalaste sõbraks ja sai nende vahendusel 68. a. preetoriks. Pärast pretuuri valitses ta Aafrika provintsi ja tuli 66. a. Rooma tagasi, et taotleda konsulaati, mille abil ta lootis teostada võlgade kassatsiooni. Kuid sellel ajal süüdistas Aafrika delegatsioon Catilinat väljapressimises, ja tema kandidatuur võeti maha. See tõukaski Catilinat vandenõu organiseerima, et võimu haarata.

Selle peamisteks osavõtjateks olid laostunud nobiilid. Kuid nad värbasid endile poolehoidjaid nii kolooniate ja munitsiipiumide aristokraatliku noorsoo hulgast kui ka Sulla veteranide keskelt, kes olid kaotanud neile antud maatükid.

Vandenõu seigad pole meile küllaldaselt teada. Mõned allikad nimetavad vandenõust osavõtjate hulgas ka Crassust ja Caesarit.

Vandenõu nurjus, ent kuna sellesse olid segatud silmapaistvad senaatorid, jäi asi tagajärjetuks.

Aafriklaste poolt tõstatatud Catilina süüdistamise kohtulik arutamine venis pikale. Lõpuks mõisteti Catilina õigeks, kuid siiski ei jõudnud ta oma kandidatuuri 64. aastaks esitada. Sellest hoolimata võttis Catilina valimisvõitlusest 64. aasta konsulite valimisel aktiivselt osa ja moodustas sellel eesmärgil teise vandenõu. Nagu poolteise aasta eest, nii tõmmati ka nüüd vandeseltslaste hulka peamiselt noored vaesunud nobiilid. Vandenõu oli rangelt konspiratiivse iseloomuga. Sellest hoolimata sai Catilina pearivaal, ratsanikkonna kandidaat Cicero oma spioonide kaudu vandenõu olemasolust teada ja kasutas seda valimisvõitluses. Senat, kes kartis katilinaaride agitatsiooni pleebsi seas, saatis laiali demokraatlikest elementidest koosnevad kvartaalkolleegiumid. Kui senini seisid Cicero eest peamiselt ratsanikud ja populaarid, siis valimistel enestel andsid talle hääle ka mõned senaatorid, kes kartsid katilinaaride võidu korral rahutusi. Antud häälte arvult läks Cicero läbi esimesena, teiseks konsuliks valiti Gaius Antonius, üks Catilina pooldajaid. Cicero meelitas selle kohe oma poolele, loobudes tema heaks kasulikust Makedoonia provintsist. Kuigi ka Catilina sai palju hääli, ei läinud ta konsulina jällegi läbi.

SERVILIUS RULLUSE AGRAARSEADUSE PROJEKT

Selsamal 64. aastal e. m. a. esitas äsja ametisse astunud rahvatribuun Publius Servilius Rullus seaduseelnõu maade jagamisest vaesele elanikkonnale. Rulluse ettepanek oli detailselt välja töötatud, selle autorid arvestasid Rooma agraarseadusandluse sajanditepikkust kogemust ja püüdsid ette näha kõiki raskusi, mis võisid seaduse elluviimisel ette tulla. Kavatseti asutada uusi kolooniaid eranditult Itaalia aladele. Sellel eesmärgil plaanitsesid seaduse initsiaatorid võtta jagamisele eelkõige *ager publicus*'e puutumata jäänud osad Kampaanias. Kuna aga nendest maadest ilmselt ei piisanud, siis taheti organiseerida Itaalia eramaade laiaulatuslikku kokkuostmist: maad pidid võõrandatama omanike nõusolekul, kes said nende eest täie hinna. Summasid selle reformi teostamiseks pidi andma riigimaade müük kõikides provintsides; peale selle pidas projekt eraisikutele müümisel silmas mitmesuguste sissetulekute kasutamise õigust provintsides; ulatuslikult pidi kasutatama ka Gnaeus Pompeiuse sõjasaaki. Maad anti vaestele kodanikele eelkõige maatriibustes, ent hiljem ka linnatriibustes. Reformi teostamine usaldati kümneliikmelisele komisjonile, kellele anti kõige ulatuslikumad volitused. Selle komisjoni koosseisu pidi kuuluma ka seaduse initsiaator Servilius Rullus ise.

Juba enne konsuliametisse astumist pidas Marcus Tullius Cicero senatis kõne selle seaduse vastu, ent hiljem, 63. a. e. m. a., astus ta konsuliks olles kaks korda senati ja rahva ees selle seaduse vastu välja.

Rulluse seaduseelnõu ei pandudki hääletusele. Selle autor, kes ilmselt ei lootnud oma ettepaneku läbiminekule, võttis selle tagasi. Cicero oma argumentatsioonis katsub eraldada linnapleebsi maapleebsist. Tema sõnadest võime järeldada, et linnapleebs oli maade andmisest vähe huvitatud. Temas olid tugevad kaltsakproletaarlikud elemendid, keda veetles eelkõige parasiitlik eksisteerimine Roomas.

Rulluse lüüasaamine tõendab Rooma demokraatia langust. Kuigi maapleebs talupoegkonna laostumise tulemusena ei hävinud, kaotas ta siiski poliitilise mõju. Suur osa endistest itaalia liitlastest, kes said pärast Liitlassõda kodanikuõigused, ei saanud faktiliselt poliitilisest elust osa võtta.

6. Catilina vandenõu

Oma kõnes agraarseaduse vastu tõotas Cicero rahvale, et tema konsulaadi ajal valitsevad riigis rahu, vaikus ja puhkus, hiljem aga rääkis mitmel korral, et riik võlgneb talle tänu päästmise eest, hädaohtlikust riigipöördest jagusaamise eest. 63. aasta e. m. a. torkas silma poliitilise elu erakordse pingelisuse poolest. Sellel ajal tugevnes Caesari mõju. Aastail 64 ja 63 oli ta kahtlemata osaliseks Catilina vandenõus ja jätkas samal ajal võitlust ka Sulla režiimi igandite ning optimaatide ülemvõimu vastu.

VÕLAKÜSIMUS

Rooma vaba elanikkonna proletariseerumine ei lõppenud, kuna orjatöö konkurents ei virgutanud pleebsi tootlikule tegevusele. Selle tulemusena omandas võlaküsimus, mis oli etendanud ammust ajast Rooma riigis suurt osa, 60-ndatel aastatel erilise aktuaalsuse. Seadusandlikust vahelesegamisest võlgnike ja võlausaldajate suhetesse olid huvitatud erinevate sotsiaalsete ringkondade liikmed.

CATILINA PROGRAMM

Arvestades seda, esitas Catilina, kes otsustas üles seada oma kandidatuuri konsuli kohale 62. aastaks e. m. a., oma põhilise poliitilise loosungina *tabulae novae,* s. t. võlgade kassatsiooni.

Minevikus sullalane ja optimaatide poolehoidja, esines Catilina 63. a. kehvistu kaitsjana. Cicero toob ära Catilina sõnad, mida too lausus talle lähedaste inimeste hulgas. «Ainult see,» kinnitas Catilina, «võib õnnetute tõeliseks sõbraks olla, kes ise on õnnetu; ei maksa usaldada jõukalt elavate inimeste tõotusi. Vaeste juhiks ja lipukandjaks peab olema see, kes ise pole arg ja on väga vaene.»

Catilina agitatsioonil oli teatud menu. Teda sümpatiseerisid võlgadesse langenud nobiilid. Teda pooldasid aristokraatia need liikmed, kes arvestasid, et temale tuginedes vabanevad nad nii võlgadest kui pääsevad ka kõrgetele ametikohtadele. Catilinal oli

rohkearvuliselt pooldajaid ka rahvastiku alamkihtide hulgas, kes olid huvitatud võlgade kassatsioonist. Tal oli pooldajaid nii Roomas kui ka munitsiipiumides. Lähedaste isikute kaudu tegi ta agitatsiooni laostunud sullalaste-veteranide keskel. Etruurias hakkas tsentuurio Manlius moodustama neist relvastatud salku, kes pidid vajaduse korral sõjategevust alustama. Cicero, katilinaaride peavastane, kavatseti kõrvaldada vägivalla teel.

Catilina poliitiline programm oli ebamäärane. See redutseerus konsulivõimu anastamiseks valimiste tulemusena või siis vägivalla teel. Tulevikus kavatseti senati võimu piirata.

CICERO TAKTIKA

Cicero, kes pidi juhatama konsulivalimisi, ilmus valimistele, raudrüü tooga all, ratsanikest noorukite kaitsesalga saatel. Need abinõud olid kahtlemata demonstratiivse iseloomuga: need pidid näitama rahulikele kodanikele, et konsul ja riik on hädaohus.

Cicero demonstratsioon ja valijate äraostmine etendasid oma osa: orjandusliku ühiskonna valitsevad ringkonnad hakkasid kartma ülestõusu ja Catilina kukkus hääletamisel uuesti läbi. Sellest hoolimata ei loobunud ta võimulesaamise katsest. Catilina kavatsusi teati, kuid tal oli palju suursuguseid kaitsjaid ja tema vastased ei võinud otsustavaid abinõusid tarvitusele võtta. Alles 21. oktoobril, kui Cicero sai teate konspiratiivkoosolekust, millel riigipöörde tähtaeg kindlaks määrati, õnnestus tal saada senati määrus konsulitele antavate erakorraliste volituste kohta.

Peagi sai teatavaks, et Manlius alustas Etruurias ülestõusu, Roomas aga hakkasid levima kõige ärevamad kuuldused mitmesugustes paikades toimunud rahutustest. Catilina jäi edasi Rooma, kus tal oli senatis kahtlemata palju pooldajaid laostunud ja võimu ihkavate senaatorite keskel, tema vastastel aga oli ilma otseste süütõenditeta raske tegutseda.

Alles pärast seda, kui katilinaaride salakoosolekul ööl vastu 7. novembrit otsustati kasutada Manliuse väge, alustada kallaletungi Roomale ja peale linna vallutamist julmalt arveid õiendada kõikide vastastega, eelkõige Ciceroga, jõudis viimane sellest teada saades järeldusele, et on vaja otsustavalt tegutseda. 8. novembril tuli senat kokku. Selle istungil pidas Cicero kõne, süüdistades Catilinat avalikult relvastatud ülestõusu ettevalmistamises. Cicero kõne avaldas mõju. Senaatorid väljendasid avalikult oma solidaarsust konsuliga.

CATILINA ÄRASÕIT ROOMAST

Vaikides lahkus Catilina senatist ja põgenes samal ööl Roomast Etruuriasse, Manliuse juurde. Järgmisel päeval pöördus Cicero kõnega rahva poole, milles jutustas toimunust ja katsus rahvast rahustada.

Catilina ärasõiduga jäid vandeseltslased ilma kogenud ning osava juhita. Teda asendas Publius Cornelius Lentulus, konsul 71. a. e. m. a., kes omal ajal ebasündsa eluviisi pärast senatist välja heideti. Lentulus oli auahne, kuid loid ja vähese algatusvõimega mees. Vandeseltslased koostasid uue riigipöördeplaani, mida nad tahtsid teostada saturnaalide pühitsemise päeval (17. detsembril). Nad astusid läbirääkimistesse Rooma saabunud galli hõimu allobroogide saadikutega ja tegid neile ettepaneku ülestõusu toetada; õnnestumise korral lubasid nad allobroogidele heldelt tasuda.

VANDESELTSLASTE ARRETEERIMINE ROOMAS

Allobroogid reetsid vandeseltslased Cicerole, mis andis viimasele aluse konspiratiivorganisatsiooni peameeste arreteerimiseks. Cicerole antud erakorraliste volituste tõttu arutati vandeseltslaste asja 3. detsembril senatis. Sama päeva õhtul esines Cicero rahva ees uuesti kõnega vandenõu ohtlikkusest.

KATILINAARIDE HUKKAMINE

5. detsembril toimus senati istung, millel arutati arreteeritute karistamise küsimust. Algul avaldati arvamust, et nad tuleb surma mõista. Ent Caesar, kes oli segatud vandenõusse (nii nagu Crassuski), tegi ettepaneku surmanuhtluse asemel arreteeritud munitsiipiumidesse laiali saata, motiveerides seda asjaoluga, et hukkamine on vastuolus kehtivate Rooma seadustega. Mõned senaatorid ühinesid tema arvamusega. Cicero katkestas hääletamise ja pidas kõne, milles tõestas kaebealuste range karistamise hädavajalikkust. Sama arvamust avaldas ka tollal oma poliitilist karjääri algav Marcus Porcius Cato Noorem. Vandeseltslaste saatus oli otsustatud: senat mõistis nad surma. Samal õhtul kägistati viis arreteeritut Mamertinuse vanglas. Vangla juurde kogunenud rahvahulk tervitas Cicerot, järgmisel senati istungil aga nimetati ta «isamaa isaks».

Muide, kaugeltki mitte kõik plebeid ei sümpatiseerinud Cicerot, ja kui ta oma konsulaadi viimasel päeval tahtis kõnet pidada, pani rahvatribuun Metellus Nepotus (Pompeiuse pooldaja) koosolijate heakskiidu saatel sellele oma veto. Siis lisas Cicero tollele traditsioonilisele vandele, mille lausus oma volitusi mahapanev konsul, et ta päästis Rooma. Kuid see, Dio Cassiuse sõnade järgi, tekitas ärevust ega mõjunud põrmugi kaasa tema populaarsusele. Seevastu kasvas Caesari populaarsus. Tema suhted senatiga ei võimaldanud Cicerol ja viimase pooldajatel nimetada Caesarit ja Crassust Catilina pooldajateks. Caesari demokraatliku agitatsiooni tagajärjeks oli see, et 63. a. e. m. a. valiti ta preetoriks 62. aastaks ja selsamal 63. a. *pontifex maximus*'e valimisel eelistati teda teistele kandidaatidele ja valiti ta pontifeksiks.

LAHING PISTORIA JUURES JA CATILINA SURM

Järgmise aasta algul asus Catilina sõjakäigule veteranidest koosneva märkimisväärse väega, kuid purustati Etruurias, Pistoria linna lähedal. «Kui Catilina nägi,» jutustab Sallustius, «et ta vägi on purustatud ja et talle on jäänud kõigest käputäis mehi, siis, meenutades oma päritolu ja endist väärikust, tormas ta vaenlaste tihedasse koondrivisse ja langes seal võideldes, mõõkadest läbitorgatuna.»

Relvastatud võimuhaaramise katse oli nurjunud. Teatud aja jooksul toetasid Catilinat kahtlemata Rooma pleebsi laiad ringkonnad, kes kannatasid nobiliteedi ja liigkasuvõtjate võimutsemise tõttu; tal oli pooldajaid ka Itaalia erinevates osades; tema Rooma sõbrad kaldusid koguni orje kaasa tõmbama. Sellest hoolimata, et katilinaaride liikumine kandis massilist iseloomu, ei sarnanenud see demokraatia eelnenud väljaastumistega. Gracchuste, Saturninuse, Livius Drususe ja isegi Sulpicius Rufuse programmis oli kesksel kohal üks või teine seadusprojekt. Catilinal aga seisis esiplaanil võimu haaramine ja sõltumata valimisloosungitest läks ta mööda Sulla teed. Kuid ka üleminek ainuvalitsusele ei leidnud Rooma orjandusliku ühiskonna laiades kihtides vajalikku toetust. Vabariikliku valitsemisvormi eest seisid paljud, nii optimaadid kui ka populaarid. Seda mõistiski Cicero ära kasutada. Lõpuks, liikumise organisatsioon ise kandis konspiratiivset, vandeseltslaslikku iseloomu. Catilina plaanidesse olid pühendatud vaid tema vähesed lähedased sõbrad, laostunud nobiilid, kes olid rahvast kaugel. Hoolimata vaenust optimaatide vastu ei kiitnud rahvahulgad heaks ka vägivaldseid võitlusabinõusid. Kuid Catilina mälestust austati Rooma plebeide poolt. Viie aasta pärast pagendati Roomast Cicero kui katilinaaride ebaseadusliku tapmise süüdlane. Catilina hauda ehiti lilledega ja sellel korraldati peiepidustusi.

XIX PEATÜKK

ESIMENE TRIUMVIRAAT JA GALLIA VALLUTAMINE

1. Pompeiuse tagasitulek

OPTIMAATIDE PARTEI PÄRAST CATILINA VANDENÕU

Catilina-vastase võitluse perioodil ühinevad nobiliteet ja ratsanikkond uuesti. Senat ennistas oma tähtsuse, sullalikel riigivalitsemismeetoditel polnud isegi konservatiivide juures menu. Järgneval ajajärgul esineb senat aristokraatliku vabariigi aluste ja traditsioonilise rooma vabaduse *(libertas)* kaitsjana. Selle suuna ideoloogiks oli Cicero, kes katkestas sidemed populaaridega. Suure

tähtsuse omandab optimaatide parteis Marcus Porcius Cato Noorem.

Viimane oli vabariigi veendunud pooldaja, rooma vana elulaadi tuline kaitsja ning ühtlasi stoa filosoofia austaja. Tema ideaaliks oli esivanem Cato Vanem, keda ta isegi maneeride poolest jäljendas.

Cato energiline väljaastumine senatis 63. a. e. m. a., kus ta toetas Cicero arvamust Catilina vandenõulaste hukkamise asjas, otsustas viimaste saatuse.

Crassus tõmbus pärast Catilina lüüasaamist ajutiselt poliitilisest tegevusest tagasi. Caesar aga, kes 62. a. oli preetoriks, tegutses Pompeiuse kasuks. Pärast preetoriks olemise aja lõppu pidi ta siirduma Hispaania provintsi, mille senat talle oli määranud. Kuid arvukad võlausaldajad ei tahtnud teda Roomast välja lasta enne, kui ta on tasunud tohutud võlad. Linnast välja sõita õnnestus Caesaril ainult tänu Crassuse rahalisele toetusele ja käendusele. Olukord Roomas oli pinev. Jaanuaris läks lugu isegi tänavarahutusteni. Paljud ootasid ärevuse ning murega Pompeiust, kartes, et ta nagu Sulla haarab sõjaväele toetudes võimu.

POMPEIUSE SEISUKORD PÄRAST ITAALIASSE TAGASITULEKUT

Pompeiuse laevastik saabus Brundisiumi sadamasse detsembris aastal 62 e. m. a. Vastupidi igasugustele ootustele saatis Pompeius oma väed laiali ja siirdus väikese saatesalgaga Rooma, lootes, et sõjaline kuulsus tagab talle juhtiva positsiooni riigis. Ühtlasi arvestas ta väga tõenäoliselt seda, et tema võimuhaaramine ei leia optimaatide hulgas poolehoidu.

Pompeiuse arvestus, et sõjaline edu tagab talle mõju riigis, ei osutunud õigeks. Senatis suhtuti Pompeiusesse vaenulikult. Pompeius ei leidnud tarvilikku poolehoidu ka populaaride hulgas. Ta pühitses hiilgavalt triumfi, poliitiliselt aga osutus isoleerituks. Ta taotles kõigi oma Idas astutud sammude tingimusteta kinnitamist, kuid senat nõustus ainult punktide kaupa arutama neid muudatusi, mida Pompeius oli Idamaadel läbi viinud. See aga ei rahuldanud Pompeiust vähimalgi määral. Läbi ei läinud ka agraarseadus, mis nägi ette maa jagamise Pompeiuse veteranidele.

2. Esimene triumviraat

CAESARI TAGASITULEK HISPAANIAST

Aastal 60 e. m. a. pöördus Hispaaniast tagasi Gaius Julius Caesar. Lühikese haldamisaja jooksul õnnestus tal võita lusitaanlasi ning saneerida oma rahaasjad; Hispaaniast tuli ta tagasi rikka mehena. Kui Caesar Itaalisse tagasi tuli, loobus ta triumfi korraldamisest, saabus Rooma ja valiti 59. aastaks konsuliks. Caesari vastastel õnnestus lasta tema kaaskonsuliks valida äärmine optimaat.

POMPEIUSE, CAESARI JA CRASSUSE MITTEAVALIK KOKKULEPE

Määratu suure tähtsusega oli see, et Caesaril õnnestus kasutada poliitilist situatsiooni ning lepitada Pompeius ja Crassus. Viimastest ei leidnud üks ega teine senatis toetust ja nad olid samal ajal omavahel vaenujalal. Nende lepitamisel oli väga tähtis poliitiline tulemus: kolm Rooma võimast meest — Pompeius, Caesar ja Crassus — lõid mitteametliku liidu ja kohustusid üksteist aitama. Seda liitu tavatsetakse nimetada *esimeseks triumviraadiks* [1].

OPTIMAATIDE PARTEI JA TRIUMVIRID

Senaatorite partei võttis Pompeiuse, Caesari ja Crassuse kokkuleppe vaenulikult vastu.

Üks senaatorite partei pooldajaist, Marcus Terentius Varro, avaldas triumvirite vastu satiiri tiitliga «Kolme peaga koletis». Eriti agaralt võitles triumvirite vastu Marcus Porcius Cato, kes vabariiklike printsiipide kaitsmisel võttis abiks väga mitmesuguseid vahendeid.

CAESARI KONSULAAT

Kuid senat oli triumviraadiga võitlemiseks jõuetu. Aastal 59 viis Caesar konsulina läbi kaks agraarseadust, mis olid rajatud samadele printsiipidele kui Servilius Rulluse agraarseaduse projekt, kuigi nad ulatuselt olid tunduvalt väiksemad ja tagasihoidlikumad. Jagamisele tulid seni jagamata maad Itaalias (esimese seaduse järgi ei kuulunud jagamisele riigi väljad Kampaanias; teine seadus aga võttis needki jagamisele kuuluvate maade fondi). Lisaks sellele omandas riik maad eraisikutelt tsensusenimekirjades märgitud hindadega. Ette oli nähtud anda maad 20 000 inimesele, esmajärjekorras Pompeiuse veteranidele, aga seejärel kehvadele kodanikkudele, kel on vähemalt kolm last. Maasaajad asustati välja kolooniatesse ja nad said väiksed krundid, mida 20 aasta jooksul ei võidud võõrandada. Senatis kohtasid Caesari ettepanekud teravat opositsiooni, aga sellest hoolimata esitas Caesar nad rahvakoosolekule. Pompeiuse sõdurid ilmusid foorumile rõivaste alla peidetud relvadega. Koosolek oli haruldaselt tormiline, vahetevahel puhkes tõeline lööming. Cato ja Bibulus püüdsid kõikide vahenditega takistada seaduseelnõu läbiminekut. Siis viidi nad vägivallaga koosolekult ära. Tribuunide vahelesegamise jättis Caesar lihtsalt tähele panemata. Seetõttu võeti peaseadus vastu, ent mõne aja pärast läks läbi ka tema juurde kuuluv täiendus (Kampaania välja jagamise kohta). Seaduse elluviimiseks valiti 20 isikust koosnev komisjon, mille koosseisu võeti väljapaistvad senaatorid, nende hulgas ka Cicero. Senaatoritele tehti karmi karistuse ähvardusel kohuseks seadusele

[1] See nimetus võeti tarvitusele uusajal analoogia põhjal 43. a. e. m. a. loodud triumviraadiga, millel oli ametlik iseloom. Vanaaja autorid nimetavad esimest triumviraati tavaliselt lihtsalt võimsate isikute kokkuleppeks.

ustavust vanduda. Senaatorid olid sunnitud alistuma; ainult Cato ja veel üks senaator tõrkusid mõnda aega, siis aga andsid nemadki vandetõotuse.

Pompeiuse Idamail astutud sammud kinnitati eriseadusega. Peale selle võeti vastu seadus, mis vähendas Aasiast saadavate maksude rentimissummat; see seadus rahuldas Crassust ja tema ratsanikuseisusest sõpru. Caesar viis läbi rea teisigi seadusi: Juliuse seadus väljapressimiste kohta (*lex Julia de repetundis*) kõvendas karistust väljapressimise eest provintsides ja määras täpsemalt kindlaks provintsiasehaldurite kompetentsi. Caesari ajast alates hakati senati otsuseid avaldama üldiseks teadmiseks. Anti veel rida teisigi seadusi, mis puudutasid mitmesuguseid haldusalasid.

Rahvatribuun Publius Vatiniuse seadusega anti Caesarile erakordselt suurte volitustega viieks aastaks haldamiseks Gallia Cisalpina ja Illüüria ning õigus värvata kahe leegioni suurune armee. Gallia Transalpina asehalduri surma tõttu andis senat sellegi provintsi Caesarile haldamiseks. Provintside haldamine pidi soetama Caesarile sõdurikuulsust ja rikkust ning ühtlasi temale ustavaid vägesid.

CLODIUSE LIIKUMINE

Aastaks 58 e. m. a. valiti konsuliteks triumvirite pooldajad. Sama aasta rahvatribuunide hulgas oli patriits Publius Clodius. Patriitse ei võinud valida rahvatribuunideks, seetõttu läks Clodius üle plebeiks. Pärast ametisseastumist viis Clodius läbi neli seadust Rooma pleebsi huvides ja senaatorite oligarhia vastu. Esimese seadusega kaotati tasu vilja eest, mida igas kuus linna kehvadele elanikele jagati; teine seadus keelas jälgida taevasi endeid; kolmanda seadusega lubati taastada vanu ja asutada uusi linnajagude kolleegiume, mis Catilina-vastase võitluse ajal olid 64. a. e. m. a. senati otsusega keelustatud; neljas seadus kitsendas tsensorite õigusi senaatorite senati nimekirjadest väljajätmise kohta. Seadus viljajagamiste kohta viidi läbi pleebsi huvides. Cicero sõnade järgi võttis viljajagamiste seaduse täitmine riigilt 20% tema sissetulekust. Clodiuse poolt taastatud kolleegiumid olid omamoodi poliitilisteks klubideks, mille koosolekuist võtsid osa mitte ainult plebeid, vaid isegi ka orjad. Taevaste ennete jälgimist keelav seadus ei lasknud optimaatidel nurja ajada neile vastumeelseid rahvakoosolekute otsuseid ja, lõppeks, seadus tsensorite tegevuse kohta ei lubanud optimaatidel meelevaldselt välistada senatist neid, keda nad millegipärast pidasid kahtlasteks.

Clodius ümbritses end orjadest ja linna alamkihtide liikmetest koosnevate salkadega ning komiitsid võtsid kuulekalt vastu kõik tema ettepanekud. Clodius oli seotud Caesariga ja tegutses tema huvides, ent läks oma demagoogilises poliitikas oma protežeerijast palju kaugemale.

CICERO PAGENDAMINE

Clodius esitas seaduseelnõu, mille järgi see, kes oli kohtuta karistanud Rooma kodanikke, kuulus Roomast pagendamisele. See seadus oli suunatud Cicero vastu; viimane astus välja triumvirite vastu ning oli Clodiuse isiklik vaenlane. Senati otsus katilinaaride hukkamise asjas tunnistati seega ebaseaduslikuks. Cicero ja temale lähedal seisvad isikud rakendasid kõik abinõud pagendamise vältimiseks. Senaatorid ja ratsanikud rüütasid end leinarõivastesse. Cicero anus asjatult Pompeiust, et ta Rooma jäetaks. Kuid miski ei aidanud ja Cicerol tuli Roomast ära sõita. Seaduseelnõu võeti vastu ja mõne aja pärast pagendati Cicero eriotsusega. Tema maja purustati; koha aga, kus maja oli seisnud, pühitses Clodius vabaduse jumalanna uue templi ehitamiseks. Cicero varandus konfiskeeriti; tõhus osa sellest läks Clodiusele endale, ent samuti ka 58. a. konsulitele. Samuti eemaldati Roomast viisaka ettekääande all Cato Noorem. Ta saadeti Küprose saarele, mis kuninga testamendi kohaselt läks üle Rooma riigile. Cato pidi selle pärandi vastu võtma.

Alles pärast seda, kui Cicero ja Cato olid Roomast lahkunud, sõitis Caesar Itaaliast ära oma provintsi.

3. Caesari sõjad Gallias aastail 58—56 e. m. a.

I saj. 50-ndate aastate algul e. m. a. valdasid roomlased tervet Gallia Cisalpinat ja olid kanna kinnitanud Gallia Transalpina rannikuvööndile, ent suurem osa Gallia Transalpinast, mis hõlmas praeguse Prantsusmaa, Belgia, osa Hollandist ja suurema osa Šveitsist ning ulatus idas Reini jõeni, jäi vabaks. Roomlased nimetasid teda «sagipäiseks» Galliaks *(Gallia Comata)*, eristades teda «toogasse rüütatud» romaniseeritud Galliast *(Gallia Togata)*.

KELDI HÕIMUD

Vaba Gallia elanikkonna peaosa moodustasid keldi hõimud. Nad olid niinimetatud lateeni kultuuri kandjad; lateeni kultuur oli järgnenud noorema raua-aja nn. halštati kultuurile. Lõunas segunes keldi elanikkond ibeeride ja liguuridega, põhjas aga puutus kokku germaani hõimude piiridega. Keldi hõimude hulgas eristati kolme peagruppi: belglased põhjas, päriskeldid, keda roomlased nimetasid gallideks, Seine'i ja Garonne'i vahel, ja akvitaanlased, kes elasid Garonne'i jõest Püreneedeni ulatuval territooriumil.

MAJANDUSELU

Keldi hõimude majanduselus etendas tähtsat osa põllutöö. Põldudele külvati kõrsvilju; nii võis Caesar oma sõjakäikude ajal kasutada kohalikke toidumoonavarusid. Aja jooksul areneb peaaegu kõigil keldi aladel kaubandus; Itaalia kaupmehed tundsid kaua enne Caesari sõjakäike hästi paljusid Vaba Gallia piirkondi. Gallia impordis etendas tähtsat osa vein, mida veeti sisse peamiselt Massilia kaudu. Kauplemine toimus mööda jõgesid,

kaubad jõudsid Gallia põhjarandadele ja sealt edasi Lõuna-Britanniasse. Gallia tihedasti asustatud aladel tekkisid jõgede ääres ja teede ristumiskohtadel linnad, kus kogunesid malevad, kus peeti laatu ja pühitseti religioosseid pühi. Linn oli hõimu tsentrumiks, seal peatusid rooma kaupmehed ja kohalikud kaupmehed ning elasid käsitöölised. Arheoloogilised andmed annavad tunnistust käsitöö võrdlemisi kõrgest arenemisastmest. Keldid tundsid hästi metallide töötlemist. Nad kasutasid endavalmistatud relvi, millede juures püsisid lateeni kultuurile karakteersed jooned. Kunstis säilis vaatamata kreeka ja isegi idamaade mõjudele omapärasusi. Kaevamiste puhul mitmesugustel keldi aladel on sageli leitud värvitud savinõusid spiraalikujuliste kaunistustega, peenelt töödeldud lehtornamentidega ja geomeetriliste joonestustega. Laialt olid levinud metallist tooted, näiteks mõõgad; kuulsad olid meisterlikult valmistatud emailehted.

SOTSIAALSED SUHTED

Keldi hõimud olid erineval arenemisastmel. Samal ajal, kui ühtede juures püsisid veel ürgkogukondlikku korda iseloomustavad jooned, elasid teised läbi sugukondlike tavade lagunemist ja riigi tekkimist. Hõimu eesotsas seisis sugukonnaaristokraatia (Caesar nimetab teda ratsanikkonnaks), kelles välja paistsid juhid *(principes)*, kes hõimu teisi liikmeid mõjult ja rikkuselt ületasid.

Suurt mõju omas Gallias preestrikast, druiidid, kes moodustasid kinnise korporatsiooni. Nad ei tegelnud üksnes usundiasjadega, vaid talletasid ka vanu pärimusi, ennustasid tulevikku ja tõlgitsesid tavaõigust. Oma tavandid ja õpetuse hoidsid druiidid pühaliku hoolega profaanide eest saladuses. Druiidiks pühitsemisele eelnesid pikad õppeaastad. Ainult druiidid kasutasid kirja, mis oli loodud kreeka kirjapildi alusel, kuid erines tunduvalt kreeka alfabeedist. Druiidide pühad tavandid olid tulvil salapärasust ja neis hoidus alal inimkonna kaugete arenemisstaadiumide igandeid. Templeid druiidid ei tundnud; jumalateenistusi pidasid nad tihedates metsades; kõige hilisema ajani oli tavaks inimeste ohverdamine. Nad olid vabad kõikidest koormistest, samuti ka väeteenistusest ja nende kätes oli kohtumõistmine. Ainult nemad tundsid arstimiskunsti. Nad kasvatasid aristokraatia noorukeid ja mõned hõimujuhid kuulusid nende korporatsiooni ning tegutsesid nende mõju all.

Keldi vaba rahvastiku laiad hulgad viibisid, Caesari sõnade järgi, aristokraatiast täielikus sõltuvuses, seisundis, mis polnud kaugel orjusest.

KELDI HÕIMUDE VASTASTIKUSED SUHTED

Üksikute Gallia hõimude vahel toimusid ühtelugu sõjad. Väga sageli võideldi põlluharimiseks või karjatamiseks soodsate maade pärast. Mitte kõik hõimud ei jäänud lõplikult püsima ühele või teisele territooriumile ja mitte kõik nad ei olnud samal arenemistasemel. II saj. e. m. a. õnnestus arvernide juhtidel ühendada rida Gallia hõime ja luua võrdlemisi suur riik, kuid roomlaste käest lüüasaamise ja gallialaste vahel valitsevate lahkhelide tõttu see lagunes ja edaspidi toimus eri hõimude vahel alatine võitlus. Gallia hilisema ajaloo seisukohalt oli eriti tähtis helveetslaste hõimu edasiliikumine. I saj. 70-ndail aastail e. m. a. jätsid nad maha oma senise territooriumi Maini ja Reini ülemjooksu vahel ning asusid elama praeguse Šveitsi lääneossa. Helveetslaste ümberasumine tõi endaga kaasa germaani hõimu sueebide rändamise; nad tungisid Reini ülemjooksu alale.

Gallias endas seisid ühe võitleva hõimurühmituse eesotsas eedulased; nende peavastasteks olid seekvanid. Nii ühed kui teised omasid pooldajaid ja vastaseid peaaegu igas hõimude koondises. Võitluses eedulaste vastu kutsusid seekvanid appi germaani sueebi hõimu juhi Ariovistuse ja saavutasid pika võitluse järel eedulaste üle võidu (umbes 60. a. e. m. a.). Eedulased, keda rooma rahva sõpradeks loeti, otsisid toetust Rooma senatilt. Tänu viimase vahelesegamisele katkestas Ariovistus sõjaoperatsioonid eedulaste vastu ja ta tunnistati isegi rooma rahva sõbraks. Kuid see kompromisslahendus ei võinud tagada rahu; germaanlased panid oma võimu seekvanite alal kindlalt kehtima (praeguses Elsassis) ja võisid iga hetk tungida galli naaberhõimude piiridesse.

Suurt ohtu roomlastele tähendas helveetslaste uus edasiliikumine, oma aladelt lahkudes siirdusid nad läände.

CAESARI VÕITLUS HELVEETSLASTE JA SUEEBIDEGA

Saabunud provintsi, rakendas Caesar kõik abinõud selleks, et helveetslased ei tungiks Rooma valdustesse; kui aga need valisid tee läbi seekvanite ja eedulaste maa, siis Caesar, toetudes sellele, et eedulased pöördusid tema poole, läks üle oma provintsi piiride ja järgnes helveetslastele, kes hoolimata oma arvulisest ülekaalust said lüüa ning olid sunnitud Roomaga rahu ning liidu sõlmima ja ühtlasi vanasse asukohta tagasi pöörduma.

Seejärel segas Caesar vahele keldi hõimude siseasjusse, esinedes eedulaste protektorina ning kaitsjana Ariovistuse eest. Ta ründas germaanlasi, enne kui Reini tagant võisid saabuda neile abiväed. Vaatamata sueebide visale vastupanule, nende arvulisele üleolekule roomlastest ja Ariovistuse osavale taktikale, purustati nad (praeguse Strasbourg'i linna piirkonnas).

Võidul Ariovistuse üle oli ülisuur tähtsus. Ta vältis uute germaani hõimude sissetungi Reini tagant ja kindlustas Caesari mõju Kesk-Gallias, luues seega tingimused maa ülejäänud osade vallutamiseks. 58. a. lõpu ja 57. a. alguse e. m. a. veetis Caesar Galliia Cisalpinas, täites prokonsuli kohuseid.

GALLIA PÕHJAHÕIMUDE ALISTAMINE

Kevadel aastal 57 e. m. a. algas Caesari võitlus põhja-keldi hõimudega — belglastega. Caesaril oli tunduvalt vähem sõdureid kui belglaste malevas, ent viimane ei suutnud kaua lahinguvõimelisena püsida ja lagunes koost. Üksikud hõimud panid visalt vastu ja ühe hõimu (nervide) kallaletung oleks peaaegu lõppenud Rooma armee purustamisega. Kuid Caesari päästis oskus kiiresti orienteeruda kõige raskemates tingimustes. Kõik belglaste hõimud alistati. Ettekäändel, et sõnamurdlikku kallaletungi roomlastele tuleb karistada, müüdi 53 000 inimest orjaks.

Caesar ja tema legaadid jätkasid Gallia vallutamist. Legaatidest paistis eriti välja Publius Crassus, triumviri poeg. Tal õnnestus

alistada akvitaanlaste hõimud. Loodehõimud ehitasid britlaste abiga suure laevastiku, ent Caesar purustas nad Loire'i suudme lähedal. 56. aasta lõpul e. m. a. võis lugeda Gallia vallutamist lõpetatuks. Võit tõi roomlastele tohutu saagi — massiliselt kariloomi, väärismetalle, kümneid ning isegi sadu tuhandeid orje. Caesari edu tekitas Roomas hämmastust ja vaimustust.

4. Kokkulepe Lucas

OLUKORD ROOMAS

Pärast tormilist 58. aastat tugevnes Roomas jälle optimaatide partei. Vastukaaluks Clodiusele nihutati esile 57. aasta rahvatribuun Titus Annius Milo, kes tegutses samade meetoditega kui Clodius, kuid seisis senati poolel. Sel aastal õnnestus optimaatidel saavutada Cicero tagasitulek. Itaalia munitsiipiumides ja Roomas korraldati talle pidulikke vastuvõtte, mis näitas rahulolematust triumvirite võimuga. Pompeius, kes Crassusega vaenutses, lähenes uuesti senatile ja sai erakorralised volitused Rooma varustamiseks toiduainetega. Pompeiuse ja Crassuse suhted läksid taas pinevaks, elu linnas muutus rahutuks, tänavakokkupõrked Clodiuse ja Milo jõukude vahel said tavaliseks nähtuseks. Senatis rünnati triumvireid aina kõvemini. Triumviraat elas läbi kriisi ja Caesar võttis tarvitusele abinõusid tema uuendamiseks ja tugevdamiseks.

KOHTUMINE LUCAS

Kevadel 56. a. e. m. a. toimus triumvirite kohtumine, mis oli lavastatud haruldase pidulikkusega. Triumviritel olid kaasas väljapaistvad senaatorid, kellede hulgas oli magistraate ja promagistraate, preetori ja konsuli auastmes isikuid. Läbirääkimiste tulemusena muutus kõige silmapaistvamate Rooma riigitegelaste poliitiline liit kindlamaks ja triumvirite õigusi laiendati: Caesarile pikendati Gallia haldamise aega veel viieks aastaks; lepiti kokku, et 55. a. valitakse Pompeius ja Crassus konsuliteks, aga konsulaadi möödumisel saab Pompeius viie aasta peale haldamiseks Hispaania, Crassus niisama pikaks ajaks Süüria, mis meelitas oma rikkusega ja võimalusega saavutada sõdurikuulsust võitluses partlaste vastu.

Pärast tagasipöördumist Rooma õnnestus Pompeiusel ja Crassusel, vaatamata teatud vastupanule optimaatide poolt, saavutada Lucas kindlaksmääratud ürituste teostamine. Konsulitena viisid Pompeius ja Crassus läbi rea abinõusid triumvirite kasuks. Juba enne konsulaadi lõppu läks Crassus Süüriasse, Pompeius aga jäi Itaaliasse ning haldas Hispaaniat legaatide kaudu.

5. Partia ja Rooma I saj. keskel e. m. a.

PARTIA POLIITILINE KORD

Diplomaatiliste suhete algus Partia ja Rooma vahel kuulub 92. a. e. m. a., mil Partia kuninga saadikud ilmusid Kapadookiasse seal viibiva Sulla juurde ja tegid ettepaneku sõlmida liiduleping Pontose kuninga Mitridates VI Eupatori vastu. Partiat valitses sel ajal Mitridates II. Viimane oli aktiivne valitseja, kelle all Partia kuningriik kosus Kesk-Aasia hõimude sissetungi tagajärgedest ja nihutas oma piire taas edasi läände.

Partia kuningad põlvnesid Arsakiidide soost ja lugesid endid Pärsia kuningate Ahhemeniidide järeltulijateks. Nende võim oli absoluutne, kuid järglase valimine ei sõltunud valitsevast monarhiast, vaid kahest aristokraatide nõukogust, kes valisidki kuningale järglase tema sugulaste hulgast. Kuninga surmaga kaasnesid harilikult pretendentidevahelised tülid, millest kujunesid kodusõjad. Õuearistokraatia hulgas olid tähtsuselt väljapaistvad seitse sugukonda, kes väitsid end põlvnevat Partia vallutajate juhtidest. Aristokraatia kõrval etendasid õukonna elus ja kodusõdades tähtsat osa mitmesuguste Partia kuningriiki kuuluvate Iraani alade vasallkuningad ja valitsevad vürstid. Nende Partiast sõltumise aste olenes keskvõimu tugevusest. Põlised Pärsia monarhia alad (Meedia, Pärsia) jagunesid endist viisi satraapiateks.

Partia riigi moodustamine oli Põhja-Iraani elanikkonna ülestõusu tulemuseks. Ülestõus oli suunatud Seleukiidide monarhia helleniseeritud administratsiooni türannia vastu. Arsakiidid taastasid põlised pärsia asutused ja tavad. Partia bürokraatia-aparaadis oli küllalt kreeklasi, kuid neid taluti ainult tõlkidena, inseneridena, õueartistidena ja kogenud asjaajajatena, kunagi ei usaldatud neile kõrgemaid kohti, nagu hellenistlikes monarhiates. II saj. lõpu poole e. m. a. kuulusid Arsakiidide monarhia koosseisu mõned kreeka linnad, millede autonoomia osaliselt edasi püsis.

Nii nagu Kürose ja Makedoonia Aleksandri monarhistlik riik, oli ka Partia mitmesuguste erinevatel arenemisastmetel asuvate rahvaste konglomeraat. Iraani põhja-, kirde- ja idapoolsete piirialade elanikkonna juures püsisid ürgkogukondlikule korrale karakteersed jooned, samal ajal kui Mesopotaamia oru helleniseerunud linnade olustikku iseloomustas arenenud orjandus.

Partia aristokraadid valdasid Iraani loodeosades tohutuid mõisaid, mille maid hariti sõltuvate või poolsõltuvate põllumeeste tööjõuga. Käsitöö oli arenenud peamiselt Mesopotaamia linnades ega etendanud riigi elus olulist osa. Suure tähtsusega oli transiitkaubandus. Partia ja Baktria kaudu kulgesid kaubateed, mis ühendasid Hiinat suurimate Vahemeremaade keskustega. Üks nendest oligi kuulus «Siiditee», mida mööda kallid hiina kangad toimetati Süüriasse ja isegi Egiptusesse. Võimu pärast tähtsaimates kaubanduskeskustes võitlesid partlased algul Kreeka-Baktria kuningriigiga ja Seleukiididega, hiljem aga roomlastega.

Aastal 130 e. m. a. tuli partlastel vastu pidada raskes võitluses esmalt Seleukiididest valitsejatega, kes tegid viimase meeleheitliku katse taastada oma võimu Iraanis, pärast nende võitmist aga tagasi lüüa Kesk-Aasia nomaadide, sakkide sissetung. Sakid rüüstasid julmalt mitte ainult Iraani, vaid ka osa Mesopotaamiast. Võitluses sakkide vastu langes kaks Partia kuningat. Alles Mitridates II (Arsakes IX) ajal tugevnes Partia riik taas. Samasse aega kuulub ka sõjaväereform, mille tulemuseks oli Partia sõjaväe ümberrelvastamine. Mitridates II loobus hellenistlikku süsteemi segatüüpi armeest, mis põhiliselt koosnes palgasõduritest. Ta hakkas sõjaväge komplekteerima kuninga enda ja vasallvürstide sõltlastest. Partia sõjaväe pea-

osaks kujunes ratsavägi, mis koosnes kahest väeliigist: raskelt relvastatuist ja kergelt relvastatuist. Raskelt relvastatud ratsaväelased kandsid rõngasturvist (see ei katnud ainult ratsanikku, vaid ka hobust) ja olid relvastatud piikide ja mõõkadega. Raskelt relvastatud löökratsaväe kõrval muutusid väga tähtsaks kergelt relvastatud ratsasalgad, mis koosnesid amburitest, kes vaenlase üle külvasid nooleraheg a.

ROOMA JA PATRIA SUHTED I SAJANDI ESIMESEL POOLEL e. m. a.

Roomlaste edasiliikumine itta viis nad partlastega vahetusse kokkupuutesse. Pärast Sulla ja Mitridates II saadikute läbirääkimisi taotles Mitridatese järglane Fraates III liitu Lucullusega, nõudes, et roomlased tunnustaksid tema pretensioone kõigile aladele Eufratist ida pool. Kui Lucullus ja tema asemele tulnud Pompeius olid suusõnal nende tingimustega nõustunud, ründas Fraates Rooma liitlasena Armeenia kuningat Tigranes Suurt. Kuid roomlaste suhtumine Partiasse muutus kiiresti. Pärast Mitridates VI Eupatori põgenemist tunnustas Pompeius Tigranese rooma rahva sõbraks. Rooma vägede ülemjuhataja ettepaneku peale pidi Fraates III hõivatud territooriumi kõigi lepingute ja endiste tõotuste kiuste oma vägedest puhastama. Seda Rooma väejuhtide kahekeelsust pidasid partlased hiljem kaua meeles.

Umbes 57. a. e. m. a. tapsid Fraates III tema pojad Orodes ja Mitridates, kelle vahel puhkes sõda trooni pärast. Mitridates põgenes Süüriasse ja otsis toetust Aulus Gabiniuselt, Pompeiuse tuntud pooldajalt, kes tol ajal seda provintsi haldas. Partia kuningaks sai Orodes II. Gabinius hakkas valmistuma sõjakäiguks, kuid ta ei teostanud oma plaani, eelistades ohtlikule sõjakäigule partlaste vastu kerget ja kasutoovat ekspeditsiooni Egiptusse. See üritus teostati vastu senati tahtmist. Elanikkonna poolt minema kihutatud kuninga Ptolemaios Auletese pani Gabinius uuesti Egiptuse troonile, tema rivaale aga karistati julmalt. Kui Gabinius rikkaliku saagiga Rooma tagasi tuli, võeti ta kohtulikult vastutusele; äraostetud kohtunikud tunnistasid ta õigeks, ent rahvakoosolekul mõisteti ta süüdi.

CRASSUSE EKSPEDITSIOON

Juba kokkuleppe sõlmimisel Lucas mõtles Crassus sõjakäigule partlaste vastu, mis näis talle ahvatleva ja kerge üritusena ja tõotas sõdurikuulsust ning rikkalikku saaki. 53. a. e. m. a. tungis ta Mesopotaamiasse ja vallutas rea linnu, ent talveks viis armee ära Süüriasse. 53. a. astus Crassus taas välja partlaste vastu. Roomlased ei olnud harjunud Mesopotaamia looduslike tingimustega, nende teejuhid aga polnud usaldusväärsed. Algul ei võtnud partlased lahingut vastu, kuid Karrai läheduses, tagasi pöördudes, piirasid nad ümber ja hävitasid eelväe, mida juhtis Crassuse poeg Publius. Nähes oma jõudude purustamist, andis Publius orjale käsu, et see tema surnuks pistaks. Pärast seda võitu ründasid part-

lased Rooma peaarmeed, mille Partia oivaline ratsavägi ümber piiras, külvates vastasele nooleraheti. Alles öö tulekul katkestasid partlased Rooma vägede hävitamise ja ratsutasid eemale, et hommikul uuesti rünnakut alustada. Crassusel tuli anda taganemiskäsk, jättes maha üle 4000 haavatu ja teadmatult kadunu. Roomlased eemaldusid rutuga võitlusekohalt. Sõjaväe survel tuli Crassusel nõustuda läbirääkimistega, mille ajal ta tapeti; suurem osa armeest aga hävitati või võeti vangi.

Nagu räägib Plutarhos, toimetati Crassuse pea Orodese kätte, kui viimane parajasti Armeenia kuningakojas viibis. Pärast pidusööki deklameeriti Euripidese tragöödiat «Bakhandid» ja etenduse lõpul näitas näitleja mütoloogilise Penteuse pea asemel pealtvaatajatele Crassuse pead. Nii lõppes roomlaste esimene suur pealetung Partiale.

Rooma sõjaväe riismed õnnestus kvestor Crassus Gaius Cassius Longinusel Süüriasse koguda. Terve Mesopotaamia oli nüüd partlaste käes. 51. a. e. m. a. läksid nad üle Eufrati ja vaatamata roomlaste visale vastupanule jäid Süüria piiridesse peatuma, ähvardades rünnata roomlasi ja nende liitlasi. Alles rahutused Partias endas sundisid neid 50. a. oma väed ära viima Eufrati taha. I saj. keskpaiku olid kõik hellenistlike Idamaade tähtsamad riigid oma iseseisvuse kaotanud. Ainult Partia riik, mis oli suureks kasvanud ja tugevnenud võitluses hellenismi vastu, säilitas sõltumatuse, ja laienedes lääne suunas, sattus kontakti Roomaga. Lahing Karrai juures oli kahe suurriigi esimeseks tõsiseks kokkupõrkeks. Crassuse sõjakäigust alates hakkas Rooma välispoliitikas, niivõrd kui see puutus Idamaid, kõige tähtsamat osa etendama Partia küsimus.

8. Caesari võitlus Gallias aastatel 55—50 e. m. a.

55/56. a. talvel sõdis Caesar üle Reini läinud germaani hõimudega. Viimased kavatsesid Galliasse asuma jääda. Astunud nendega läbirääkimistesse, ründas Caesar neid ootamatult. Enamik germaanlasi hävitati, ainult ratsaväel õnnestus Reini taha pääseda. Germaanlasi jälitav Caesar läks Rooma väejuhtidest esimesena üle Reini ja viibis 18 päeva tema paremal kaldal. Reinist ületuminek pidi demonstreerima roomlaste sõjalist võimsust.

CAESARI SÕJAKÄIK BRITANNIASSE

Teiseks 55. a. ürituseks oli Caesari sõjakäik Britanniasse. Seal elunesid keldi hõimud, keda ühine usk, tavad ja keel sidusid hõimlastega mandril, keda nad korduvalt aitasid võitluses roomlaste vastu. Caesar maabus Britannias kahe leegioniga ja saavutas võidu roomlaste vastu väljaastunud hõimude üle, kuid ekspeditsiooniks valitud ebasoodne aastaaeg sundis teda rahu sõlmima ja tagasi

pöörduma. Galliasse tagasi jõudnud, hakkas Caesar aktiivselt uut ekspeditsiooni ette valmistama ja järgmisel, 54. a. siirdus ta Britanniasse suure sõjaväega, mida oli tugevdatud Gallia ratsaväega. Ta tungis sügavale saare sisemaale, läks üle Thames'i, kuid lõppkokkuvõttes oli tema saavutuste tähtsus väike.

ROOMA-VASTANE LIIKUMINE GALLIAS

Britannia sõjakäigu ajal tugevnes gallialaste hulgas Roomavastane liikumine. Rooma poliitika ei leidnud Gallia elanikkonna enamuse poolehoidu. Gallialaste väesalgad pidid võitlema roomlaste poolel, vilja ja muude Rooma sõjaväe ülalpidamiseks vajalike produktide andmise kohustused aina suurenesid. Roomlased segasid vahele Gallia hõimude siseasjusse, toetades üht parteid teise vastu või ülendades üht hõimu ja alandades teist. Caesari poliitika ei erinenud teiste vallutajate poliitikast. Rahulolematus vallutajatega ja püüe võõramaalased maalt välja kihutada ühendasid kõik Gallia ühiskonnakihid — druiididest ja hõimujuhtidest kuni laostunud ja vaesunud gallialasteni. Vastupanuliikumine algas belgia hõimude hulgas. Üks Rooma garnison hävitati täielikult. Teise Rooma laagri piirasid gallialased ümber ja jätkasid piiramist seni, kuni Caesar ise ilmus piiratuid päästma.

VERCINGETORIXI ÜLESTÕUS

Need vastuhakupuhangud olid eelmänguks suurele Gallia ülestõusule 52. a. e. m. a. Caesar viibis sel ajal Gallia Cisalpinas, jälgides teraselt tormilisi sündmusi, mis parajasti arenesid Roomas. Ent neid sündmusi panid tähele ka gallialaste juhid, kes valmistusid ülestõusuks roomlaste vastu. Roomavastase liikumise eesotsas seisis noor ent andekas arvernide juht Vercingetorix, kes oli väljapaistvalt vapper ja omas mõju nii oma hõimu liikmetele kui ka naabritele. Ülestõusnutega ühinesid isegi need hõimud, kes varem kogu võitluse kestel olid asunud roomlaste poolel. Caesar oli kaugel oma sõjaväest, mis oli paigutatud hajali üle kogu Gallia. Vercingetorix võttis endale eesmärgiks lahutada Caesar tema põhjapoolseist vägedest ja see läks tal osaliselt korda. Kuid Caesar tegutses väga resoluutselt; ta kogus tõhusa osa oma väesalkadest ja tugevdas neid palgatud germaani ratsaväega. Ülestõusnutega õiendas ta arveid erakordselt julmalt. Avaricumi linnas, mille Caesar vallutas pärast kauakestnud piiramist, löödi maha umbes 40 000 inimest, nende hulgas naisi ja lapsi. Kuid Caesari rünnak Gergoviale, kus Vercingetorix oli end kindlustanud, lõppes täieliku nurjumisega. Ülestõus muutus üldiseks, isegi eedulased lõid roomlastest lahku. Gallia hõimud valisid Vercingetorixi oma juhiks võitluses Rooma vastu. Roomlasi ähvardas oht, et nad lõigatakse ära Gallia Cisalpinast, mis omakorda võis langeda gallialaste sissetungi ohvriks. Pärast ebaõnne Gergovia all ühines Caesar oma legaadi Labienusega Põhja-Gallias ja võttis suuna

lõunasse. Teel sinna tuli tal vastu pidada Vercingetorixi kallaletungile. Tänu germaani ratsaväele õnnestus Caesaril siiski gallialaste rünnakud tagasi tõrjuda. Vercingetorix oli sunnitud taganema ja varju otsima kindlustatud laagris Alesias, mille pikaajaliseks kaitsmiseks ta lõi kõik tingimused. Roomlased sulustasid kindluse igast küljest ning Vercingetorix oli ära lõigatud gallia malevast, kes tagajärjetult püüdis oma juhti vabastada. Lõpuks sundis nälg Vercingetorixi alistuma. Ta lootis võitja armule ja suuremeelsusele, kuid tema arvestused ei osutunud õigeks, aheldatuna viidi ta ära Rooma. Kuni Caesari triumfini hoiti teda vangikeldris, hiljem aga hukati.

Alesia langemine oli insurgentidele raskeks löögiks. Ühine organisatsioon lagunes koost, aga lõplikult polnud ülestõus maha surutud. Paljud hõimud jätkasid võitlust Rooma vastu ja veel 51. a. e. m. a. toimusid viimased lahingud. Rooma poolele siirduvaile hõimudele anti andeks — Caesar demonstreeris oma halastust, käitudes teisiti kui ülestõusu esimesel aastal.

GALLIA ROOMA VÕIMU ALL

«Sagipäine» Gallia kuni Reinini välja sai Rooma omaks. Ent teda ei kuulutatud siiski provintsiks. Mõningaid Gallia hõime (eedulasi, lingoone, reeme) loeti rooma rahva liitlasteks, teisi aga alistatuteks (*dediticii*). Äsjavallutatud maa pidi igal aastal maksma 40 milj. sestertsi tribuuti. Erinevalt teistest provintsidest ei kogunud andamit (*tributum*) mitte publikaanid, vaid hõimude esindajad. See oli üks Caesari olulistest uuendustest, mis päästis äsjavallutatud alad ülisuurest ekspluateerimisest Rooma maksurentnike poolt, kes laostasid provintse ja andsid sageli põhjust mässudeks.

Gallia sõda osutub Rooma ajaloo tähtsaimaks sündmuseks, mis kiirendas vabariigi laostumist ja keisririigi loomist. Selgus, et Caesari käsutuses on suur armee (13 leegioni) talle ustavaid sõdureid, keda võis kasutada mitte ainult võitluses välisvaenlastega, vaid ka kaasmaalaste vastu.

Caesari kätte langes kolossaalne saak. Ise rikastudes ei unustanud Caesar ka oma sõpru ja kaasvõitlejaid. Paljud neist said rikkaks ning muutusid suurnikeks. Gallia rahadega kaeti vaatemängude lavastamise, pidustuste, vilja väljajagamiste, kingituste ja pististe kulud.

Varsti pärast Gallia lõplikku vallutamist hakati sinna rajama rooma kolooniaid. Gallialaste maid, mis läksid üle rooma suurmaavaldajatele või jäid kohaliku aristokraatia kätte, hakati intensiivselt harima. Laialdaselt arenes kaubavahetus mitmesuguste Itaalia ja Gallia piirkondade vahel. Mõned Gallia Cisalpina ja Etruuria linnad tootsid kaupa turustamiseks Alpide-tagustel aladel. Kuid ka Gallias endas hakkas arenema nii põllumajandussaaduste kui ka käsitöötoodete tootmine. Mõne aastakümne pärast hakkasid Gallias toodetud produktid edukalt võistlema itaalia kaupadega.

Kuigi Gallia veel korduvalt avaldas oma rahulolematust Rooma võimuga, ometi edenes romaniseerumine kiiresti. Suurimad Gallia asulad muutusid rooma linnadeks, kus arenes gallo-rooma kultuur, mis oli silmapaistvalt omapärane ja etendas Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni tekkimise ajaloos tähtsat osa.

XX PEATÜKK

VABARIIKLIKU KORRA LANGEMINE. JULIUS CAESARI DIKTATUUR

1. Poliitiline elu Roomas I saj. 50-ndate aastate lõpul e. m. a.

Sel ajal, kui Caesar Gallias sõdu pidas, leidsid Roomas aset sündmused, mis tunnistasid selle poliitilise kriisi süvenemist, mida vabariik juba alates I saj. algusest e. m. a. läbi elas. Optimaatide partei jätkas võitlust triumvirite vastu. Poliitilised protsessid, peamiselt provintsides toimunud kuritarvituste asjus, paljastasid Rooma administraatorite ja kaupmeeste uskumatuid kuritarvitusi. Kuid äraostetud kohtunikud mõistsid õigeks isegi neid, kelle süüdiolekus oli võimatu kahelda. Magistraatide valimise ajal läks võitlus ebatavaliselt teravaks, valimiseelsed koosolekud muutusid relvastatud kokkupõrkeiks Rooma tänavail.

SOTSIAALNE LIIKUMINE ROOMAS

Aastal 53 e. m. a. toimusid konsulikohtade pärast tõelised lahingud, nii et konsulid jäidki valimata. Clodiuse jõugud, kes koosnesid kaltsakproletaarlikest elementidest ja orjadest, võitlesid optimaatide poolt esile nihutatud Milo jõukudega. Milo pretendeeris konsulaadile, Clodius aga tahtis saada preetoriks. 52. a. algul kohtusid nad juhuslikult Rooma lähedal Appia teel. Mõlema järel käisid relvastatud mehed. Tekkis sõnelus, mis muutus lööminguks, kus Clodius tapeti.

Clodiuse tapmine tekitas Roomas rahutusi. Rahvahulk, kelle hulgas peale plebeide oli palju orje, kandis Clodiuse laiba pidulikult foorumile ja rahvatribuunide — Clodiuse sõprade — kõnede mõjul püstitati matusetuleriit *curia Hostilia*'s, kus tavaliselt toimusid senati istungid. Selle tagajärjel puhkes tulekahju, mille ajal kuuria ära põles. Rahvahulgad nõudsid Clodiuse surma eest kättemaksmist. Milo, kes oli kogunud jõugu orje ja külaelanikke, püüdis altkäemaksudega õigeksmõistmist saavutada, kuid see tekitas ärevust plebeide hulgas, kellega koos tegutsesid orjad. Pealinnas kujunes valitsevate klasside jaoks ohtlik olukord. Rahvajõugud otsisid Milot taga, orjad pildusid kividega neid, kes näisid kahtlased, nende majad aga süüdati põlema.

POMPEIUSE ERAKORRALISED VOLITUSED

Senat kuulutas välja erakorralise seisundi ja volitas rahvatribuunid ja Pompeiuse ülestõusu maha suruma. Selleks kästi Itaalias teostada sõdurite värbamine, kuid diktatuuri taotlev Pompeius viivitas seni, kuni senaatorite oligarhia nõustus mööndusi tegema. Tavadest hoolimata nimetas ta Pompeiuse konsuliks ilma kolleegita *(consul sine collega)*. Sulla ajast saadik ebapopulaarset diktaatorikohta formaalselt uuesti ei loodud, kuid Pompeiusele anti siiski avarad volitused. Sellega võttis kindla kuju optimaatide ja Pompeiuse lähenemine, mis aga põhjustas tema ja Caesari suhete katkemise. Pompeius koondas oma kätte mitmesugused magistratuurid (konsulaadi, prokonsulaadi Hispaania provintsides, erakorralised volitused Rooma toiduainetega varustamiseks). Selline ühtaegu mitme ametikoha täitmine polnud Rooma ajaloo eelnenud perioodil tavaks, ent osutus tulevikusündmuste pretsedendiks. Optimaadid pidid Milo ohvriks tooma. Tema üle peeti kohut väga pinevas olukorras. Cicero kaitsekõnel ei olnud edu. Milo mõisteti süüdi ja sunniti maapakku minema.

Samal aastal viis Pompeius läbi seadused, mis raskendasid karistusi valimisteaegse äraostmise ja vägivalla eest, puudutasid valimiste protseduuri ennast ja panid kehtima uue süsteemi provintside jaotamises. Need seadused raskendasid Caesari volituste pikendamist ja Caesari 48. aastaks konsuliks valimist tema Roomast äraolekul. Ilmuda Rooma eraisikuna ja ise enda kandidatuur üles seada oli Caesarile ohtlik, sest vastased võisid ta kohtulikule vastutusele võtta, süüdistades teda kuritarvitustes oma provintsis. Süüdistusmotiive oli külluses; puudust polnud ka inimestest, kes võisid alustada protsessi Caesari vastu. Caesari ja tema pooldajate pealekäimise tõttu tegi Pompeius klausli, mille järgi nõue, et kandidaat valimiste ajal obligatoorselt Roomas kohal oleks, ei käi Caesari kohta, kuid komiitsid ei kinnitanud seda klauslit ja uued seadused lõid seega tingimused Caesari ründamiseks.

Caesari peavastasteks olid senaatorite partei juhid — optimaadid, kellest kõige agaramaks osutus Cato Noorem. Kogu voolu ideoloogiks aga oli Cicero. 51. a. ilmus tema traktaat «Riigist» («De republica»). Järgides Polübiost peab Cicero suurepäraseks seda vormide «segunemist» ja «võimude tasakaalu», mida võib näha Roomas, kus võim jaguneb rahvakoosoleku, senati ja magistraatide vahel. Kõige huvitavamaks osutuvad Cicero mõtted ideaalsest riigitegelasest, «peaaegu jumalikust mehest», kes esile astub riigile raskel momendil kui riigi juhtija *(rector)* ja «mõõdukaks tegija» *(moderator)*. Erivolitustega varustatult valitseb ta isiklikult kokkuleppel riigi paremate inimestega, s. o. optimaatidega. Cicero ei ütle, keda ta sellest ideaalsest mehest rääkides silmas pidas. Täiesti võimalik on, et sellise valitseja idee kujunes tal selle positsiooni mõjul, mida riigis omas Pompeius, kuid ühtaegu ei

unustanud Cicero ennastki, arvestades seda osa, mida ta oli etendanud oma konsulaadi-aastal, võideldes katilinaaride vastu. Niiviisi tugevdas 52. a. sotsiaalne liikumine Pompeiuse ja optimaatide liitu; Caesari vaenlaste positsioon kõvenes. Konsuliteks valiti aastail 51 kuni 49 e. m. a. tema vastased ja asjad arenesid kodusõja suunas.

2. Pompeiuse ja Caesari vaheline kodusõda

Triumviraat lagunes faktiliselt pärast seda, kui Crassus hukkus ja kolmest liidu loonud võimsast mehest jäi alles ainult kaks. Caesari ja Pompeiuse isiklike suhete jahenemist soodustas seegi, et vähe aega enne seda suri Caesari tütar Julia, kellega Pompeius oli abiellunud varsti pärast triumviraadi moodustamist.

ÄÄRMISED OPTIMAADID CAESARI VASTU

Suurt osa Pompeiuse ja Caesari suhete katkemisel etendasid äärmised optimaadid, senaatoriseisuse kõige konservatiivsemad esindajad.

51. a. konsul Marcus Claudius Marcellus astus demonstratiivselt välja rooma kodanikuõiguste laialdase andmise vastu Gallia Cisalpina elanikele Caesari poolt. Üht uut kodanikku karistas Marcellus ihunuhtlusega ja ütles, et see võib kaevata Caesarile endale. Caesari vastased nõudsid, et ta oma volitused õigeaegselt maha paneks. Lõpuks asus nende poolele Pompeius, kes algul varjas oma tõelist suhtumist Caesarisse. Ent pooldajaidki oli Caesaril palju. Tema poolehoidjate hulgas paistis tol ajal eriti silma Gaius Scribonius Curio, kes 50. a. rahvatribuuniks valiti. Varem tunti Curiot kui optimaatide pooldajat, ent Caesar ostis Curio ära, tasudes tema ülisuured võlad. Et varjata oma üleminekut Caesari poolele, hakkas Curio demonstratiivselt esinema nii Pompeiuse kui ka Caesari vastu. Ühel senati istungil tegi ta ettepaneku, et nii Caesar kui ka Pompeius ühtaegu oma volitused maha paneksid. Sellisel puhul oleks mängu võitnud Caesar, kelle käsutuses oli Galliast saadud tohutu saak ja kes omas laialdasi sidemeid Rooma plebeide hulgas. Täiesti ootamatult läks Curio ettepanek senatis väga suure enamusega läbi, kuid konsul lõpetas istungi sõnadega: «Võitke aga, et Caesarist teile despoot saaks.» Senati otsust ei vormistatud. Kuid see vahejuhtum pani äärmised optimaadid otsustavaid samme astuma. Roomas levisid kuulujutud, et Caesar tuleb Itaaliasse, see aga andis optimaate pooldavale konsulile Gaius Claudius Marcellusele põhjuse usaldada vägede ülemjuhatus Pompeiuse kätte.

Caesar, kes oma väed oli koondanud Gallia Transalpinasse, viibis ühe leegioniga Cisalpina provintsis, püüdes näidata, et ta tahab sõda kõigest väest vältida. Algul tegi ta senatile ettepaneku, et

talle jäetaks kaks leegioni ja Gallia Cisalpina koos Illüüriaga. Kui see ettepanek tagasi lükati, nõustus ta armee laialisaatmisega tingimusel, et sama teeb ka Pompeius. Seda küsimust arutati senati istungitel 49. a. jaanuaris. Cicero, kes vähe aega enne seda oli tagasi tulnud Kiliikiast, kus ta oli prokonsuliks, püüdis leida lepitamisvõimalust. Kuid võidu saavutasid äärmised optimaadid, kellega ühines Pompeius. Senat võttis vastu otsuse, et Caesar pangu oma volitused maha, ja määras talle järglase. Siis panid Caesarit pooldavad rahvatribuunid Marcus Antonius ja Quintus Cassius sellele senati otsusele oma veto. Kuid optimaadid ei taht-nud arvestada tribuunide õigusi ja tribuunid põgenesid seejärel Caesari juurde.

CAESARI ÜLEMINEK RUBICOST

10. jaanuaril 49. a. e. m. a. läks Caesar ühe leegioniga üle Rubico, mis lahutab Gallia provintse Itaaliast. «Liisk on heidetud» (*Alea jacta est*) olid sõnad, millega Caesar üleminekut alustas. Nii algas kodusõda. Prokonsuli sõjaväega Itaaliasse ilmumine oli sea-dusevastane. Caesar motiveeris oma otsust rahvatribuunide õiguste solvamise eest kättemaksmisega, püüdes seega vastutuse sõja eest oma vaenlaste peale ajada.

Caesari üleminek Rubicost oli tema vastastele täiesti ootamatu. Pompeiuse peamised sõjajõud asusid Hispaanias. Caesari vägede liikumist mööda Itaaliat ei läinud korda peatada ja Pompeius purjetas koos senaatorite enamikuga Brundisiumist Kreekasse. Seda üle mere minekut ei saanud Caesar takistada, ent kogu Itaa-lia osutus tema käes olevaks. Tema poolele siirdusid Pompeiuse Itaaliasse jäänud väed. Palju pooldajaid leidis ta Itaalia linnades. Caesar võttis suuna Rooma, kus pärast Pompeiuse ja konsulite põgenemist võimud tegevuseta olid. Enne Caesari saabumist hak-kasid mõned magistraadid taas oma kohuseid täitma, rahvatribuu-nid aga kogusid kokku Itaaliasse jäänud senaatorid. Kinnivõetud vastastega käitus Caesar leebelt, mis Mariuse ja Sulla aegadest saadik oli ebatavaline. Ent hoolimata ühe rahvatribuuni protestist anastas ta riigikassa, mida Pompeiuse pooldajail polnud aega kaasa võtta.

LAHING ILERDA JUURES

Rooma ei jäänud Caesar kauaks. Ta võttis suuna Hispaaniasse, kuhu olid koondatud tema vastase peajõud. Kallaletungiga Pom-peiuse Hispaanias asuvatele leegionidele tahtis Caesar ära hoida nende pealetungi Itaaliale. Mõnda aega oli ta sunnitud peatuma Massilia juures; see linn keeldus teda abistamast. Jätnud osa vägesid linna piirama, siirdus Caesar Hispaaniasse. Algul ei olnud Caesaril siin edu, kuid kui talle saabus abivägesid Galliast, lõi ta Ilerda juures (49. a.) purustavalt Pompeiuse vägesid ja sundis nad

alistuma. Tagasiteel vallutas Caesar Massilia. Karistuseks visa vastupanu eest võeti Massilialt sõltumatus ja ta kaotas tunduva osa oma territooriumist. Pärast Hispaaniast tagasitulekut kuulutati Caesar diktaatoriks, kuid ta oli ses ametis ainult 11 päeva. Ta andis Sulla poolt proskribeerituile lõplikult tagasi kõik õigused, viis läbi konsulite valimised ja pani diktaatorivolitused maha. 49. a. lõpul e. m. a. asus Caesar teele Kreekasse ja maabus Epeiroses, kus kohtus Pompeiuse vägedega.

LAHING FARSALOSE JUURES JA SELLE TÄHTSUS

Paremused olid Pompeiuse poolel: tal oli küllaldane arv hästirelvastatud ja toidumoonaga varustatud maavägesid ja tugev laevastik. Caesari armee oli hästi distsiplineeritud, kuid tervenisti teda korraga üle vedada ei õnnestunud, seda takistas Pompeiuse laevastik; pealegi varustati Caesari vägesid halvasti. Caesari ja Pompeiuse esimesed kokkupõrked toimusid Epeiroses Dürrahhioni juures. Selle sõjakäigu ajal kandis Caesar tunduvaid kaotusi, liikus ära Tessaaliasse ja paigutas oma väed laiali Farsalose linna ümbruskonda. Varsti tuli siia oma armeega ka Pompeius. Pompeiusega kaasas olevad optimaadid olid pärast edu Dürrahhioni all võidus veendunud ja sõnelesid isegi selle üle, keda valida Caesari järglaseks *pontifex maximus*'e ametis. Nende võiduveendumus kandus üle Pompeiuselegi, kes otsustas anda lahingu. Ta kavatses oma ülekaalukate jõududega hajutada vastase ratsaväe ja anda löök tema paremale tiivale.

Seda ette nähes koondas Caesar paremale tiivale 2000 parimat leegionäri. Pompeiuse ratsanikud tõrjusid Caesari ratsaväe kõrvale ja alustasid pealetungi tema vägede paremale tiivale, kuid siin sattusid nad eliitväeosale ja talumata tema vastuatakke tulvasid tagasi, paljastades Pompeiuse armee tiiva. Siis pani Caesar tegutsema oma reservid, kes hakkasid ründama demoraliseerunud vastast ja tungisid tema laagrisse. Lahingu Farsalose juures (6. juunil 48. a. e. m. a.) võitis Caesar. Pompeius põgenes lahinguväljalt.

Tema armee riismed alistusid Caesarile. Pompeius ise läks algul peitu Lesbose saarele, sealt aga siirdus Egiptusse, kus ta lootis leida peavarju ja toetust noorelt kuningalt Ptolemaioselt, keda ta varem oli protežeerinud. Kuid kuninga käsul tapeti ta maalemineku reetlikult.

Farsalose juures peetud lahingu lõpptulemus ja järgnevad sündmused võimaldavad vastandada kahe rivaali — Pompeiuse ja Caesari — sõduritalente. «Pompeius . . .,» kirjutas Marx, «sai teenimatult kuulsaks tänu sellele, et omistas endale esmalt Luculluse saavutused (Mitridatese vastu), seejärel Sertoriuse saavutused (Hispaanias) jm., lõpuks kui Sulla «noor lemmik» jne. . . . Niipea kui tal tuli võitluses Caesari vastu näidata, mis ta väärt on, paljastus tema tühisus. Caesar tegi suurimaid sõjalisi vigu, sihilikult totraid vigu, et segadusse viia temale vastupanevat filistrit. Iga

keskpärane Rooma väejuht, mingisugune Crassus oleks Epeirose sõjakäigu ajal Caesarit kuus korda purustavalt löönud. Kuid Pompeiusega võis endale kõike lubada.» [1]

Pompeius hukkus, võideldes liidus optimaatidega. Rooma hilisem poliitiline traditsioon kujutas teda vabaduse, vabariigi ja isamaa traditsiooni eest langenud märtrina. Selline kujutlus ei või peegeldada Pompeiuse tõelisi kavatsusi; korduvalt oma poliitilist positsiooni vahetades sammus ta ainuvalitsuse poole nagu Caesargi. Tema ees heljus hellenistliku kangelase ning võitja ideaal. Ega ta muidu poleks pidanud end uueks Aleksandriks ja püüdnud mitmes suhtes jäljendada makedoonlasest maadevallutajat.

3. Aleksandria sõda ja Caesari võit Farnakese üle

Caesar saabus Aleksandriasse kolm päeva pärast Pompeiuse surma. Egiptuses toimus sel ajal võitlus trooni pärast: hiljuti surnud Ptolemaios Auletese testamendi järgi pidid riiki valitsema tema vanem tütar Kleopatra ja poeg Ptolemaios Dionüsios. Venna ja õe vahel algas võitlus, mis paisus tõeliseks sõjaks. Kleopatra aeti Aleksandriast ära ja Egiptust valitses alaealine Ptolemaios Dionüsios. Pärast Egiptusse saabumist kasseeris Caesar sisse tohutud summad, mida Ptolemaios Auletes talle võlgnes, ja nõudis troonipärimise asjus vahekohut. Kleopatra tuli salaja Aleksandriasse tagasi ja tal õnnestus pääseda Caesari juurde. Caesar armus noorde kuningannasse, kes oli silmapaistvalt arukas ja haritud. Ent Kleopatra ja Caesari suhteid ei saa vaadelda kui lihtsalt romantilist lugu. Kleopatra tahtis Caesarile ja tema sõjaväele toetudes tagasi võimule saada, Caesar aga vajas tohutuid majanduslikke vahendeid oma poliitiliste plaanide teostamiseks. Caesar kuulutas Ptolemaiose ja Kleopatra Egiptuse valitsejateks, kuid Ptolemaiose partei, keda aleksandrialased toetasid, polnud Caesari poliitikaga rahul. Aleksandrias algas ülestõus, mis muutus isegi Caesari elule ohtlikuks. Kartes, et sadamas seisev laevastik võib ülestõusnute poolele üle minna, käskis Caesar selle ära põletada. Tulekahju ajal põles osaliselt maha kuulus Aleksandria raamatukogu. Caesari päästsid ainult abiväed, mis õigel ajal Süüriast pärale jõudsid. Lahingus, mis toimus Niiluse lähedal, võitsid roomlased. Ptolemaios Dionüsios hukkus. Caesar tuli Aleksandriasse võitjana tagasi ning seadis Kleopatra õigused taas jalule.

Caesari Aleksandrias viibimine andis tema vaenlastele võimaluse jõude koguda. Mitridates VI Eupatori poeg Farnakes annekteeris Roomaga liidus olevad ning Roomast sõltuvad riigid ja okupeeris isegi Roomale kuuluva Bitüünia. Ebatavalise kiirusega tõttas Caesar vaenlasele vastu, võitis erilise vaevata Farnakese ja

[1] *К. Маркс, Ф. Энгельс,* Избранные письма, стр. 121—122.

teatas oma võidust Rooma lakooniliselt: «Tulin, nägin, võitsin.» *(Veni, vidi, vici.)*

Farnakes põgenes Pantikapaioni, kus tema tappis väejuht Asandros, kes oli Bosporose riigi asevalitsejaks Farnakese äraolekul. Võit Farnakese üle tähistab Rooma Bosporose riigi asjusse vahelesegamise algust, kuigi Caesari katse Bosporose troonile asetada oma kandidaati lõppes nurjumisega: uus pretendent hukkus võitluses Asandrosega.

Pärast Aasia asjade korraldamist pöördus Caesar tagasi Rooma.

4. Sotsiaalsed liikumised Roomas aastail 48—47 e. m. a.

VÕLAKÜSIMUS AASTAIL 49—48 e. m. a.

Rooma majanduslik olukord halvenes kodusõja ajal. Raha väärtus langes, elu kallines ja selle tagajärjel teravnes võlaküsimus. Võlgade kassatsiooni loosung muutus taas aktuaalseks. Aastal 49 viis Caesar, nähtavasti võlgade tühistamist nõudva linnapleebsi mõjul, läbi järgmised abinõud: protsendid arvestati võla katteks ja laenatud raha tasumiseks antavat vara tuli vastu võtta kodusõjaeelse hinnaga. Peale selle määrati kindlaks, et keegi ei tohi hoida oma käes raha enam kui 60 000 sestertsi.

CAELIUS RUFUSE VÄLJAASTUMINE

Küsimuse selline lahendamine ei rahuldanud ei võlgnikke ega võlausaldajaid ja 48. a. e. m. a., kui Caesar Idamaadel viibis, tegi preetor Marcus Caelius Rufus esmalt ettepaneku lükata kõigi võlgade tasumine kuue aasta võrra edasi, kui aga see ettepanek kohtas vastupanu, siis esitas ta rahvakoosolekule seaduseelnõu, mis tühistas kõik võlad ja vabastas üürnikud korteris elatud aja eest üüri tasumisest. Caesarile kuulekas senat vallandas Caeliuse ametist. Viimane läks esmalt Kampaaniasse ja seejärel Lõuna-Itaaliasse, kus ta koos maapaost tagasitulnud Miloga formeeris väesalgad Pompeiuse pooldajatest ja gladiaatoritest ning orjadest, kellele tõotati vabadust. Milo saatis munitsiipiumidesse laiali proklamatsioone, püüdes meelitada oma poolele eelkõige võlgnikke. Caeliusel ja Milol oli palju poolehoidjaid, ent liikumisel polnud kindlat sihti, tema kandjaskond oli ebaühtlane ja organisatsioon välja kujundamata. Roomast saadeti ülestõusu mahasurumiseks terve leegion ja Milo langes kokkupõrkes. Caelius aga püüdis meelitada oma poolele Caesari Gallia ja Hispaania ratsanikke, kuid viimased tapsid ta.

DOLABELLA ALGATATUD LIIKUMINE

Järgmisel, 47. a. e. m. a. esitas rahvatribuun Publius Cornelius Dolabella uuesti seaduseelnõu võlgade tühistamise ja üürnike

korteriüürist vabastamise kohta. Dolabella algatas ülestõusu, millest võtsid osa plebeid ja vabakslastud. Marcus Antonius (endine 49. a. tribuun), kelle Caesar oli Itaaliasse jätnud, surus liikumise maha.

CAESARI SOTSIAALSED REFORMID

Caesari tagasitulek Rooma langes ajaliselt kokku Pompeiuse pooldajate positsiooni tugevnemisega Aafrikas. Ka nobiliteedis ja ratsanikkonna selles osas, kes Pompeiust sümpatiseeris, elustusid taas lootused, et Caesar saab lüüa. Seetõttu tuli Caesaril otsida pleebsi toetust. Caesar ei avaldanud rahulolematust Antoniuse sammudega, kuid ei katkestanud suhteid ka Dolabellaga. Omaks võtmata viimase kogu programmi, viis Caesar läbi ühe aasta üürivõlgnevuse tühistamise neile, kes Roomas maksid 2000 ja Itaalia linnades 500 sestertsi. Võlgnike huvides määrati kindlaks, et makstud protsendid võlasummast maha arvatakse.

Itaalia põllumajanduse tõstmiseks viis Caesar läbi kohustustega seotud laenu andmise ja müüs oksjonil viimase kodusõja ajal hukkunud vastaste varanduse. Samal ajal õnnestus Caesaril suure vaevaga rahustada ülestõusnud leegione, kes polnud rahul sellega, et neile ei maksta välja lubatud hüvitust.

Roomas seati kord uuesti jalule. Taas valiti konsulid ja täiendati senatit uute liikmetega, kelle hulgas oli palju Caesari tsentuurioid, kes enamasti kuulusid Itaalia munitsiipiumide elanike hulka.

5. Caesari ja Pompeiuse pooldajate võitluse viimane etapp

LAHING THAPSUSE LÄHEDAL

Sel ajal, kui Caesar Idamaadel viibis ja seejärel Roomas korda lõi, koondasid Pompeiuse pooldajad taas oma jõude Aafrikas. Neil õnnestus koguda suur sõjavägi. Numiidia kuningas Juba varustas seda toidumoonaga ja andis pompeiuslaste käsutusse abivägesid. 47. a. lõpul e. m. a. siirdus Caesar Aafrikasse. Arvuliselt oli Caesari sõjavägi vastase omast väiksem, kuid vaatamata sellele löödi 46. a. aprillis verises lahingus Thapsuse juures Pompeiuse pooldajaid otsustavalt. Kõik Aafrika linnad alistusid Caesarile.

Utica linna kaitsmine oli tehtud Cato Noorema ülesandeks. Pidades vastupanu Caesarile lootusetuks, lõpetas ta elu enesetapmisega. Nii lahkus lavalt vana aristokraatliku vabariigi veendunuim pooldaja, kes selle printsiipe kõige järjekindlamalt kaitses. Dogmaatiline kiindumus vabariiklikesse traditsioonidesse põhjustas Cato poliitilise lühinägelikkuse. Tema võitlus osutus asjatuks, olgugi et tema ausust ja sirgjoonelisust, samuti kui tema surma ülistasid Rooma vabariiklased ja tal järgnevatelgi ajajärkudel oli küllalt austajaid.

Selle sõja tagajärjel hukkus ka Numiidia kuningas Juba ja Numiidia muudeti Rooma provintsiks Africa Nova nime all.

LAHING MUNDA JUURES

Caesar tuli tagasi Rooma ja pühitses neljas triumfis oma võite Gallias, Egiptuses, Aasias ja Aafrikas. Kuid Pompeiuse pojad Gnaeus ja Sextus lõid endale Hispaanias kindla jalgealuse ja kogusid jälle suure sõjaväe. Lahingus Munda juures (45. a. e. m. a.) löödi neid purustavalt. Vanem vend Gnaeus tapeti, Sextusel aga õnnestus peitu minna Põhja-Hispaaniasse. Nüüd oli Caesari võit täielik. Ta oli Rooma ainuvalitseja.

6. Julius Caesari diktatuur

Kodusõda aastail 49—45 oli selle kriisi tagajärjeks, mida Rooma riik läbi elas. Klassivõitlus Roomas astus uude faasi. Otsustava tähtsuse omandas võitlus sõjaväelise diktatuuri eest, viimasele üleminek muutus Roomale möödapääsmatult vajalikuks. Spartacuse juhtimisel ülestõusnud orjad olid rängalt lüüa saanud, kuid orjade vastupanu polnud maha surutud. I saj. keskpaiku e. m. a. muutub vastupanu iseloom teistsuguseks: linnaorjad tegutsevad koos linnakehvikutega. Nii oli see Clodiuse liikumise ajal, Caelius Rufuse väljaastumine aga näitas, et orjad võisid Roomas (nagu Kreekaski hilisel ajalooperioodil) toetada vabade kehvikute liikumist, mis toimus võlgade tühistamise loosungi all ja ähvardas Rooma võimsat liigkasukapitali.

Rooma konstitutsioon oli välja kujunenud ajal, millal Rooma oli võrdlemisi väike linnriik. Rooma poliitilise korra põhiprintsiibid polnud muutunud, kuigi Rooma suurriik hõlmas suurt territooriumi — temale allusid peaaegu kõik Vahemeremaad. Uus olukord ei peegeldunud vajalikul viisil Rooma poliitilises süsteemis. Provintse ei vaadeldud kui ühtse terviku osi, vaid kui rooma rahva mõisaid *(praedia populi Romani)*, kui piirkondi, kus kehtib tema võim *(imperium)*.

Halastamatu provintside ekspluateerimine, mis mõned piirkonnad täiesti laostas, tekitas ülestõuse, mis ohustasid Rooma ülemvõimu alluvatel territooriumidel. Rooma seadusandlus nägi kuritarvituste eest provintsides ette karme karistusi, kuid tol perioodil sageli toimuvad kohtuprotsessid ei arvestanud Rooma riigi alamate huve, vaid olid võitlusvahendiks valitsevate gruppide üksikute esindajate vahel. Provintside haldamine tõi nobiliteedi esindajaile mitte ainult isiklikku rikastumist, vaid provintsid muutusid üksikute magnaatide poliitilise võimu allikaks.

Üleminek niisugusele poliitilisele korrale, mis oleks muutnud provintside ekspluateerimise meetodeid ja vorme, oli objektiivselt paratamatu. Nobiliteet osutus võimetuks teostama riigikorras

muudatusi, mis oleksid vastanud objektiivsetele asjaoludele — Rooma ümberkasvamisele linnriigist suurriigiks. Ratsanikkond ei etendanud I sajandi keskpaiku e. m. a. iseseisvat poliitilist osa. Üksikud tema esindajaist toetasid senaatorite rühmitusi, teised püüdsid säilitada neutraalsust ja seista poliitikast eemal. Koos talurahva laostumise ja demokraatia lagunemisega kadusid eeldused Rooma poliitilise korra edasiseks demokratiseerimiseks. Linnapleebsis püsisid veel elus populaaride partei traditsioonid, kuid demokraatlikud loosungid minetasid oma reaalse sisu. Nagu ilmnes Mariuse, Sulla, Catilina ja Caesari enda tegevuse kaudu, pöördusid valitsevate klasside esindajad orjapidajate mitmesuguste rühmituste vahel toimuva võitluse käigus vabade kehvikute ja isegi orjade poole; see takistas teatud määral orjade ja vaba elanikkonna alamkihtide revolutsioonilise liikumise mahasurumist. Klassivõitluse kogemused Rooma ajaloo Sulla-järgsest perioodist näitasid, et üleminek sõjaväelisele diktatuurile on vältimatu. Caesar oli järjekindlam Pompeiusest, kes tahtis saavutada isiklikku võimu ja samal ajal säilitada vanu vabariiklikke printsiipe kaitsva nobiliteedi valitsemine.

CAESAR JA ROOMA DEMOKRAATLIKUD RINGKONNAD

Caesar astus poliitika-areenile populaaride partei juhina. Populaaride loosungid säilitasid oma tähtsuse ka Caesari hilisematel tegevusperioodidel. Nii õigustas ta Rubicost üleminekut ja Pompeiusega sõja alustamist sellega, et hädavajalik on kätte maksta rahvatribuunide, pleebsi esindajate solvamise eest [1]. Caesari enda ja talle lähedal seisvate inimeste juures kohtame me vastukajasid stoa filosoofia ideedele, mis rääkisid inimeste esialgsest lihtsusest ja nende üldisest võrdsusest. «Märkmetes Gallia sõjast» idealiseerib Caesar germaanlaste agraarkorda. Germaanlaste iga-aastases maa ümberjagamises nägi Caesar soovi ära hoida varalist ebavõrdsust ja rahaiha. Caesarile lähedal seisev ajaloolane Sallustius kutsus teda oma kirjades üles teostama tõhusaid sotsiaalseid reforme. Sallustius tegi isegi ettepaneku kaotada raha, mis soetab luksust — Rooma ühiskonna peapahet. Sallustius soovitas Caesaril teostada ka kommete reform. Sellist reformi ei soovitanud ainult Caesari pooldajad. Selleks kutsus Caesarit üles ka Cicero. Kõneldes abinõudest, mis võiksid taaselustada Rooma vanaaegset lihtsat eluviisi, kutsub Sallustius Caesarit üles loobuma süsteemist, mille järgi Rooma pleebsi varustati tasuta viljaga.

Caesar vähendas tasuta viljajagamist, kuid jäi sellest hoolimata kogu oma tegevuse kestel populaarseks Rooma linna pleebsi hulgas, kes asjatult ootas temalt radikaalseid reforme. Rooma pleebsi toetus ei võinud siiski olla kindel ega küllaldane, seda vähem, et Caesari vastastelgi oli pleebsi hulgas arvukalt kliente. Palju pool-

[1] Vt. lk. 259.

dajaid oli Caesaril ka Itaalia munitsiipiumide elanike hulgas. Caesari ja Pompeiuse sõja ajal asus enamik munitsiipiume Caesari poolel. Munitsiipiumide elanike hulgas oli ettevõtjaid, kes said kasu Caesari provintsiaalpoliitikast; itaalikutest uuskolonistid said temalt maakrunte; Itaalia elanikest komplekteeriti Caesari leegionid. Kuid ka Caesarile vaenulikud grupid leidsid linnades toetust, mis rajanes samadele klienteelisuhetele.

Caesari ümber rühmitusid mõned väga mõjukad Rooma kaupmehed, kes olid tihedasti seotud provintsidega; nad olid huvitatud kaubanduslikke sidemeid kindlustavate tingimuste loomisest. Caesar püüdis oma poolele meelitada ka provintside elanikkonna valitsevaid gruppe ning seega laiendada oma sotsiaalset baasi. Ta jagas heldelt rooma kodanikuõigusi mitte ainult üksikisikutele, vaid ka tervetele linnadele. Gallia Cisalpina kogukonnad said temalt rooma kodanikuõigused. Varsti pärast Caesari surma lakati Gallia Cisalpinat provintsiks pidamast ja hakati temas nägema Itaalia osa.

Rooma kodanikuõigused anti üksikutele Hispaania linnadele ja samuti paljudele äsjavallutatud Vaba-Gallia alade elanikele. Laialdaselt levib ladina õigus, mis antakse Narbo provintsi mitmesugustele linnadele, paljudele Hispaania kogukondadele ja mõnele Aafrika linnale. Läänealade romaniseerimiseks pidi kaasa aitama ka Rooma kolooniate rajamine mitmesugustes provintsides. Itaalia kolonistide asundused tekkisid ka idaprovintsides — Musta mere lõunarannikul ja Süürias. Kõik need üritused suurendasid Caesari pooldajate arvu Rooma võimule alluvail maa-aladel, kuid poliitiliselt oli Caesari provintslastest pooldajate mõju väike.

CAESAR JA NOBILITEET

Kõige mõjukamaks grupiks riigis jäi nobiliteet. Rooma aristokraatia hulgas oli, tõsi küll, Caesari pooldajaid. Pompeiusega toimunud võitluse ajal oli Caesari laagris küllalt nobiile, kelle vanemad sugulased võitlesid Pompeiuse poolel. Erinevalt Sullast käitus Caesar oma vastastega armulikult. Ainult Pompeiuse enda ja Caesari kõige järjekindlamate vastaste varandus konfiskeeriti. Paljudele endistele Caesari vastastele anti amnestia. Pärast võitu vaenlaste üle asus Caesar vana aristokraatiaga kindlalt lepitust taotlema. Ta külvas soosingutega üle silmapaistvaid senaatoreid, endisi Pompeiuse pooldajaid. Neid valitakse kõrgematele riikliikele ametikohtadele, läkitatakse provintsidesse, neile annetatakse maavaldusi. Caesari sotsiaalpoliitikat iseloomustab püüe leida toetust erinevates sotsiaalsetes gruppides ja see kajastub tema poolt teostatud arvukates reformides.

CAESARI SEADUSANDLUS

Caesari viimaseid tegevusaastaid tähistasid antidemokraatlikud reformid, mis viidi läbi optimaatide ja Caesari nende pooldajate

vaimus, kes jagasid Sallustiuse vaateid. Plebeide arvu, kel oli õigus saada riigilt tasuta vilja ja mõningaid teisi toiduaineid, vähendati 320 000-lt 150 000-le. Avaldati seadus, mis taas keelas ära kolleegiumid, mille õigused Clodius hiljuti oli taastanud. Kodutute ja töötute Rooma kehvikute arvu vähendamiseks saatis Caesar 80 000 linnaproletaarlast välja kolooniatesse.

Itaalia elanike huvides läbiviidud abinõudest oli eriti tähtis Juliuse seadus munitsiipiumide kohta, mille Caesar esitas, kuid mis ellu viidi nähtavasti aastal 44 e. m. a., pärast Caesari surma. See seadus andis linnadele autonoomia kohalike küsimuste lahendamisel, määras kindlaks tsensuse korraldamise ja linnamagistraatide valimise reeglid, andis privileege veteranidele, ent samal ajal piiras koondiste loomise õigust. Antiplutokraatlike tendentside vaimus viidi läbi võlgniku isikut kaitsvad seadused. Rida abinõusid pidi soodustama põllumajanduse tõusu. Seadus, millega piirati rahasummat, mis võis olla üksikisiku käes, pidi suurendama maavaldustesse mahutatavaid majanduslikke vahendeid. Caesarile kuuluvad soode kuivendamise, drenaaži ja teede-ehitamise laiaulatuslikud projektid, mis ainult osaliselt teostati. Itaalia maaproletariaadi huvides sätestas Caesar, et igas latifundiumis töötavatest karjastest vähemalt kolmandik olgu vabadena sündinute hulgast.

Juba 59. a. e. m. a., oma konsulaadiaastal, viis Caesar läbi range seaduse väljapressimise vastu provintsides (*lex Julia de repetundis*), mis peajoontes jäi kehtima kogu keisririigi ajaks. Hiljem luuakse kord maksusüsteemi: publikaanide tegevust piiratakse ja allutatakse kontrollile, kaudsete maksude renditamine säilib, otseseid makse aga hakkavad kogukondade esindajad mõnes provintsis maksma vahetult riigile.

Rida abinõusid pidid soodustama vahetuse arenemist. Itaalias süvendati Rooma sadamat Ostiat, Kreekas kavatseti kaevata kanal läbi Korintose maakitsuse. Caesari ajast alates hakati regulaarselt lööma kuldmünte. Rooma denaar kujunes lõplikult ühtseks metallrahaks kogu Lääne jaoks. Idas, tõsi küll, säilis endiselt rahasüsteemide kirev mitmekesisus.

Caesar teostas ka kalendrireformi. Egiptuse matemaatiku ning astronoomi Sosigenese abiga pandi alates 1. jaanuarist 45. a. e. m. a. kehtima too ajaarvamisviis, mis elas sajandeid üle Rooma keisririigi, kehtides Venemaal koguni kuni 1918. a. alguseni (nn. juuliuse kalender). Caesar kavatses kodifitseerida rooma õigust, kuid see toimus alles hilise Rooma keisririigi ajajärgul.

Caesaril õnnestus teostada ainult vähe sellest, mida ta kavatses. Kogu tema reformide süsteem pidi korrastama mitmekesiseid vahekordi ja ette valmistama Rooma kokkusulamist provintsidega hellenistlikku tüüpi monarhiaks. Rooma pidi säilitama oma tähtsuse ainult Rooma maailmariigi pealinnana, monarhi residentsina.

Muide, Caesarist räägiti isegi, et ta kavatseb pealinna üle viia Aleksandriasse või Ilioni.

Caesarile on iseloomulik, et tema reformides ja projektides põimusid populaaride partei traditsioonilised printsiibid, monarhistlikud ideed (mis olid levinud hellenistlikel Idamaadel) ja mõned Rooma konservatiivide seisukohad. Viimaste vaimus keelustaski ta või kavatses keelustada luksuse ja kombelõtvuse. Nobiliteedi kõige mõjukamate ringkondade huvides arvati mõned plebeilikud senaatoriperekonnad patriitside hulka *(lex Cassia)*.

TSESARISM

Caesari sammude ja projektide kogu süsteemis oli tunda tsesarismile karakteerset joont — laveerimist võitlevate sotsiaalsete gruppide vahel. Caesari sotsiaalne toetajaskond polnud tema mitmesuguste pooldajate huvide vastuolulisuse tõttu stabiilne. Sellistes tingimustes muutus eriti tähtsaks sõjavägi. Temale toetudes õnnestus Caesaril saavutada kuulsust ja rikkust; oma leegionide abiga oskas ta riigis võimule tulla. Sõdurite hulgas oli Caesar kui andekas strateeg ja haruldaselt populaarne väejuht, kuid see ei kõrvaldanud sõdurite ülestõusude puhkemise ohtu; viimaste mahasurumisel osutas Caesar samasugust leidlikkust kui sõjakäikude ajal. Sõjaväele toetumine on peamiseks tsesarismi iseloomustavaks jooneks ja ta tuleneb nendest sotsiaalpoliitilistest muutustest, mille algus kuulub Mariuse ja Sulla aega. Niiviisi osutus Caesari võim oma olemuselt sõjaväeliseks diktatuuriks, mille lõppeesmärgiks oli mitte ainult Rooma ja Itaalia, vaid ka Vahemeremaade helleniseerunud idaalade suurimate orjapidajate huvide kaitsmine.

CAESARI VÕIM

Caesari monarhistlikud tendentsid kujunesid lõplikult välja tema ja Pompeiuse vahelise võitluse perioodil, eriti Caesari Idamaadel viibimise ajal. Pärast Pompeiuse võitmist oli Caesar ainuisikuline võimukandja, kuid see võim väljendus siiski veel traditsioonilistes vabariiklikes vormides. Caesar omas nagu Sullagi diktaatori tiitlit. Esimest korda nimetati ta diktaatoriks 49. a. e. m. a. pärast Hispaaniast Rooma tagasipöördumist; diktaatorivõim anti talle siis valimiskomiitside kokkukutsumiseks. Kui Caesar konsuliks valiti, pani ta diktaatorivolitused maha. Pärast Farsalose juures toimunud lahingut määrati Caesar diktaatoriks määramata aja peale, aga pärast lahingut Thapsuse juures sai ta diktatuuri 10 aastaks. Lõpuks, 44. a. e. m. a., andis senat talle eluaegse, «alatise» diktaatori tiitli *(dictator in perpetuum)*. Diktatuuri kõrval oli Caesaril teisigi volitusi. Ta käis sama teed kui Pompeius, kes 52. a. e. m. a. koondas enda kätte ametid, mis tavaliste rooma õigusnormide vaatekohalt olid ühendamatud. 48. a. sai Caesar eluaegse

tribuunivõimu (*tribunicia potestas*), aastast 46 alates usaldati talle kommete prefektuur (*praefectura morum*), mis faktiliselt tähendas tsensorivolitusi. Juba 63. a. valiti Caesar ülempreestriks. Ta sai «isamaa isa» (*parens patriae*) tiitli. Imperaatoritiitel, mis osutas tema tihedale seosele sõjaväega, muutus tema nime koostisosaks. Selle kõrval kuulus Caesarile kõrgem õigus otsustada sõja ja rahu üle, õigus nimetada magistraatide kandidaate, käsutada ühiskonna vara. Kõik need volitused koos andsid Caesarile eluaegse monarhistliku võimu.

Rahvakoosolekud võtsid Caesari diktatuuriperioodil kuulekalt vastu kõik tema ettepanekud. Oma õigust kandidaate soovitada kasutas ta laialt ning faktiliselt asendusid valimised nimetamistega. Senati Caesar reorganiseeris. Liikmete arv suurendati 900-ni. Tema koosseisu viis Caesar oma ohvitsere ja isegi endisi vabakslastuid. Ka mitmesuguste magistraatide arvu suurendati (preetoreid 16, ediile 6 ja kvestoreid 40). Seda põhjustas riigi funktsioonide avardumine; pealegi anti sellega suuremale arvule isikutele võimalus tõusuks teenistusredelil. Caesar ei piirdunud sellega, et koondas enda kätte mitmesuguseid volitusi ja allutas oma võimule kõrgemad riigiasutused. Nii nagu hellenistlikud dünastid, püüdis ta oma võimule leida religioosset õigustust. Ülempreestrina seisis ta Rooma preesterkonna eesotsas. Tema kuju paigutati templisse koos jumalakujudega; mõningates, tõsi küll, mitteametliku iseloomuga raidkirjades nimetatakse teda jumaluseks. Caesar ilmus kõikjale purpurist rõivais, mida kandsid triumfaatorid ning pärimuse järgi Rooma kuningad. Caesari kuningaks kuulutamine pidi kroonima tema poliitilisi samme. Pärast võitu pompeiuslaste üle töötas Caesar välja plaani sõjakäiguks partlaste vastu. Sibülla raamatuist leiti ennustus, mille järgi Idamail võib võidu saavutada kuningavõimu omav mees. 44. a. algul tahtis Caesari sõber Marcus Antonius Lupercuse pühal teatris tohutu rahvahulga ees Caesarile pähe panna kuningadiadeemi, kuid Rooma kodanike enamik oli veel vabariiklikult häälestatud. Caesar kõrvaldas diadeemi demonstratiivselt ja see vallandas kiiduavalduste puhangu.

MÄRTSI IIDUSED 44. a. e. m. a.

Rooma nobiliteedi esindajate hulgas säilis küllalt Caesari vastaseid, kes polnud rahul vabariikliku konstitutsiooni rikkumisega ja endi kõrvaldamisega riigiameteist ning otsisid juhust Caesarile kätte maksta igasuguste alandamiste ning solvamiste eest. Aastal 44 e. m. a. kujunes Caesari vastu vandenõu, millest võttis osa üle 60 senaatori. Tähtsaimateks vandenõulasteks olid Gaius Cassius Longinus, Marcus Junius Brutus ja Decimus Junius Brutus.

Caesari tapmiskatse plaan oli detailselt välja töötatud. Vandenõulased arvestasid seda, et Caesari mõrvamisele järgneb vana

korra taastamine ja võimu tagasiandmine senaatorite aristokraatiale. Atentaadipäevaks määrati märtsi iidused (15. kuupäev). Atentaat pidi toimuma Pompeiuse kuurias, kuhu seks päevaks oli määratud senati istung. Kõrvalhoonesse mahutasid vandenõulased gladiaatorite ja orjade relvastatud salga, kes pidi neile abi osutama, kui vandenõu nurjub. Caesar ei teadnud midagi talle valmistatavast atentaadist. Kuuria sissekäigu juures ulatati talle kiri, milles teda hoiatati vandenõu eest, kuid ta jättis selle avamata. Istungisaalis ümbritsesid Caesari vandenõulased, kellest üks pöördus diktaatori poole palvega amnesteerida tema vend, ja kui Caesar keeldus, haaras kinni Caesari toogast; see oli märk kallaletungiks. Mõõkade ja põueodadega relvastatud vandenõulased tormasid Caesari kallale ja lõid talle palju haavu. Caesar langes surnuna maha Pompeiuse kuju ees.

XXI PEATÜKK

KODUSÕJAD PÄRAST CAESARI SURMA

1. Rooma esimestel päevadel pärast Caesari tapmist

Julius Caesari hukkumisele järgnenud sündmused näitasid selgesti, et Roomas on võimatu taastada vabariiklikku korda ning et paratamatult tuleb uuesti jalule seada sõjaväeline diktatuur, mida tingis Itaalia ja Vahemeremaade orjandusliku ühiskonna kogu areng I sajandil e. m. a.

Vandenõulastele oli selge ainult nende plaani esimene punkt — Caesari mõrvamine. Nad tegutsesid türannia vastu võitlemise ja «isade» valitsemisviisi taastamise loosungi all. Kuid selle asemel, et tervitada vabaduse uuesti jaluleseadmist, jooksid senaatorid paanikas laiali. Sündmus Pompeiuse kuurias tekitas kõige erisugusemaid kuuldusi ja linnas kujunes äärmiselt pingeline olukord. Ümbritsetuna gladiaatoritest ja orjadest, kellele oli vabadust tõotatud, siirdusid vandenõulased hüüetega, et nad on tapnud kuninga ning türanni, Capitoliumile ja kindlustasid end seal.

ANTONIUS JA LEPIDUS

Peataolek ja edasiste aktsioonide perspektiivi puudumine on karakteersed nii vandenõulastele kui ka Caesari pooldajatele, kelle eesotsas seisid Marcus Antonius ja Marcus Aemilius Lepidus.

Antonius kuulus tuntud plebeilikku senaatorisugukonda. Aastal 54 e. m. a. lõi ta Caesari kilda ja võitles koos temaga Gallias. Aastal 49 oli ta rahvatribuuniks ja järgmisel aastal võitles Caesari poolel Farsalose juures. 47. a. surus ta maha kehvikute liikumise, mida juhtis Dolabella. 44. a. oli Antonius konsuliks ning toetas teistest aktiivsemalt Caesari monarhia-taotlusi.

Antonius oli vapper ja vilunud väejuht. Ta oli küllalt julge ja resoluutne mees, ühtaegu iseloomult tasakaalutu ja mitte küllalt järjekindel oma poliitiliste eesmärkide järgimisel. Tänu lähedastele suhetele Caesariga omandas Antonius suure varanduse, kuid tema üleliia suured väljaminekud kiskusid ta võlgadesse. Antonius ei teadnud midagi Caesari tapmise ettevalmistamisest, sündmus senatis tuli talle täiesti ootamatult.

Teiseks väljapaistvaks tsesariaaniks oli Marcus Aemilius Lepidus, vana patriitsisugukonna liige; tema isa oli olnud konsuliks 78. a. e. m. a. ja võidelnud Sulla pooldajate vastu. Mälestus Lepiduse isa väljaastumisest oligi põhjus, mispärast Caesar Lepiduse oma lähikondlaseks tegi. 44. a. oli Lepidus ratsaväe ülemjuhatajaks, seega diktaatori järel tähtsuselt teisel kohal. 44. a. märtsipäevadel hakkas Lepidus esimesena kõnelema Caesari surma eest kättetasumisest ja see loosung muutus teatud ringkondades varsti väga populaarseks.

Esimestel päevadel pärast Caesari surma ei olnud Caesari pooldajate — Antoniuse ja Lepiduse — positsioon kindel. Pleebsi meeleolu oli ebamäärane, veteranid ja sõdurid alles hakkasid Rooma kogunema, Caesarile lähedaste isikute vahel valitsesid lahkhelid. Kõik see sundis Antoniust leppima kompromissiga.

TSESARIAANIDE JA VANDENÕULASTE SOBING

17. märtsil toimus senati istung, mille Antonius oli kokku kutsunud. Istungil polnud vandenõulasi, kuid oli palju nende pooldajaid. Tehti ettepanek kuulutada Caesar türanniks ja avaldada tema tapjatele tänu. Kuid see ettepanek ei läinud läbi. Senat nõustus Cicero kompromissettepanekuga, mille järgi kõik Caesari aktid ja korraldused kehtivaks tunnistati ja ühtaegu tema tapjad karistamata jäeti. Ühtlasi otsustati Caesari matused pidada riigi kulul ja teatavaks teha tema testament.

Üldsusele avaldatud testamendist sai teatavaks, et Rooma pleebs peab saama 300 sestertsi inimese kohta; lisaks sellele anti avalikuks kasutamiseks Caesari ülisuured aiad Tiberi taga.

Caesari matused toimusid mõni päev pärast amnestiaotsuse tegemist. Antonius pidas kõne, milles tuletati meelde Caesari teeneid. Matusel viibivas rahvahulgas oli palju Caesari veterane ja leegionäre, tema kliente ja provintslasi, keda ta oli protežeerinud. Mõrvatud diktaatori laip põletati foorumil ära ja seejärel siirdus ärev rahvahulk vandenõulaste maju purustama. Suuri vaevu õnnestus ära hoida rüüstamisi ja tulekahjusid.

PSEUDO-MARIUS

Caesari matusekohale püstitati temale pühendatud ohvrialtar, mille ümber kogunesid nähtavasti need, kes hiljuti olid osa võtnud

liikumistest, mida juhtisid Caelius Rufus ja Dolabella. Keegi Herofilos, päritolult kreeklane, kes nimetas end Mariuse lapselapseks, kutsus üles Caesari surma eest kätte maksma. Nii sugenes rooma rahvahulkade poolt jumalustatud Caesari kultus. See liikumine oli ohtlik valitsevatele klassidele, eriti aga vandenõulastele ja nei'e lähedal seisvatele isikutele. Marcus Brutus ja Cassius Longinus lahkusid Roomast, ja veetnud suve Itaalias, siirdusid Itta. Ka Cicero sõitis Roomast ära.

Liikumine, mida Herofilos juhtis, sundis Antoniust ja teisi tsesariaane ajutiselt lähenema senaatorite parteile. Antonius vahistas Herofilose ja hukkas ta ilma kohtuta. Lõplikult surus aga selle liikumise maha Antoniuse kolleeg Publius Cornelius Dolabella. Ta võttis varsti pärast Caesari surma enda peale konsulikohustused ja õiendas julmalt arveid nendega, kelle eesotsas ta mõne aasta eest oli välja astunud liigkasuvõtjate ja korterite väljaüürijate vastu.

2. Võitlus võimu pärast algab uuesti. Octavianus

CAESARI «PÄRIJA»

Oma testamendis adopteeris Caesar ja kuulutas enda peapärijaks oma õetütre poja Gaius Octaviuse. Caesari surma hetkel viibis Octavius Apollonias, kuhu olid koondatud Caesari Partia sõjakäiguks määratud väed. Kuuldes enda adopteerimisest, siirdus Octavius Itaaliasse, jõudes aprillis Brundisiumi, kus sõjaväed teda vaimustatult vastu võtsid. Vaatamata noorusele ilmutas Octavius ebatavalist taktitunnet ja ettevaatlikkust. Ta võttis vastu veteranide tervitused, aga samal ajal pidas läbirääkimisi nobiliteedi esindajatega. Roomas teatas Octavius, et tahab Caesari pärandi vastu võtta. Kui ta Cicero abiga oli vormistanud enda adopteerimise Caesari poolt, hakkas ta Gaius Julius Caesar Octavianuse nime kandma ja deklareeris pleebsi ees esinedes, et peab isa tahte täitmist ja tema poolt testamendis rahvale määratud summade väljamaksmist hädavajalikuks. Antonius suhtus Octavianusesse kõrgilt, öeldes, et ta on liiga noor ja kogenematu selleks, et Caesari pärandit vastu võtta. Siis agiteeris Octavianus Antoniuse vastu, süüdistades teda kokkuleppimises Caesari tapjatega, ja tuletas pleebsile meelde Antoniuse arveteõiendamist plebeidega ja vabakslastutega 47. a. e. m. a. Octavianuse agitatsioon õõnestas Antoniuse autoriteeti.

ANTONIUSE SEADUSANDLUS

Antonius tegutses väga energiliselt, püüdes säilitada oma mõju elanikkonna mitmesugustes gruppides. Ta viis läbi seaduse, mis kaotas diktatuuri igaveseks — see oli kontsessioon senaatorite aristokraatiale. Antoniuse ettepanekul võttis senat samuti vastu

otsuse, millega Pompeius Suure pojale Sextus Pompeiusele tagati isiklik julgeolek ja anti tagasi konfiskeeritud vara. Siiski teravnesid Antoniuse ja senaatorite aristokraatia suhted peagi jälle. Kõrgema nobiliteedi esindajad püüdsid riiki tsesariaanide mõju alt täiesti vabastada. Antonius aga püüdis kindlustada oma positsiooni, toetudes sõjavägedele ja Caesari veteranidele. Nende huvides viidi läbi rida seadusi, millest eriti tähtis oli Marcus Antoniuse venna, rahvatribuun Lucius Antoniuse poolt esitatud agraarseadus. See seadus nägi ette maajagamise veteranidele.

Eriti pinevaks muutusid senati ja Antoniuse suhted sestsaadik, kui komiitsides läks läbi «provintside vahetamise» kohta käiv seadus *(lex de permutatione provinciarum)*, millega Antoniusele anti üle suure strateegilise tähtsusega Gallia, kus sel ajal oli asehalduriks Decimus Brutus.

SENAT JA OCTAVIANUS ANTONIUSE VASTU

Antoniuse vastu suunatud opositsiooni juhtis senatis Rooma tagasipöördunud Cicero. 44. a. lõpul ja 43. a. algul pidas Cicero 14 kõnet, mida ta ise nimetas, Demostenest jäljendades, filipikadeks.

Vaatamata oma vanale eale tegutses Cicero haruldaselt energiliselt. Ta kuulus tollesse senaatorite gruppi, kes taotles suhete katkestamist tsesariaanidega ja viis asja kodusõjani. Salajases liidus Ciceroga tegutses Octavianus, kelle agitatsioonil oli menu veteranide ja sõdurite juures. Nende poole pöördudes lubas ta kätte maksta Caesari surma eest ja tõotas tema poolele ületulijaile suurt tasu. 44. a. lõpul jõuti välja avaliku võitluseni. Antoniusele vaenulik Decimus Brutus ei lahkunud Galliast ja kindlustus Mutina linnas. Sellesse punkti suunas oma väed Antonius ja piiras linna ümber. Kõik katsed senatit ja Antoniust lepitada jäid tulemusteta ja viimase vastu saadeti väed konsulite Hirtiuse ja Pansa juhtimisel, samuti ka Octavianuse leegionid. Octavianusele oli antud propreetori tiitel ja *imperium*. Senati eriotsusega kuulutati välja erakorraline seisukord.

LAHING MUTINA JUURES

Aprillis aastal 43 e. m. a. toimus Mutina lähedal otsustav lahing, kus Antonius sai lüüa. Ta pidi lõpetama linna piiramise ja eemaldus oma väe riismetega loode suunas.

SENAT JA OCTAVIANUS PÄRAST MUTINA LAHINGUT

Senaatorite partei juhid oletasid, et Antonius on lõplikult löödud ja tsesariaanide partei hävitatud ega pidanud seepärast vajalikuks täita üheksateistkümneaastasele Octavianusele antud luba-

dusi. Octavianuse ja senati vahekord läks teravamaks. Senat jättis rahuldamata tema nõudmise, et Mutina all võidelnud sõdureid heldelt hüvitataks. Rooma saadetud tsentuuriote ettepanekusse Octavianus konsuliks valida suhtuti aga senatis tormilise pahameelega.

Vahepeal kogus Antonius endale uuesti sõjaväe ja ühines Narbo Gallias Lepidusega, kes seda provintsi haldas juba alates 44. a. e. m. a.

Selle koalitsiooni vastu võidelda polnud senatil võimalik, seda vähem, et Octavianusega olid sidemed juba täiesti katkenud. Senati keeldumine Octavianuse konsuliks valimisest pani viimase otsustavalt tegutsema. Caesari pärija viis oma väed Rooma alla ning võttis pealinna ilma igasuguse võitluseta. Nüüd ei takistanud teda enam keegi läbi viimast enda konsuliks valimist ja eriseadust Caesari tapjate karistamise kohta.

3. Teine triumviraat ja proskriptsioonid

Antoniuse ja Lepiduse vägedes teenisid samuti kui Octavianuse leegionides peamiselt Caesari sõdurid ja veteranid, kes võitlesid ühtse tsesariaanide partei taastamise ja Caesari tapjate karistamise eest. Kannatamatult ootasid nad hetke, mil viimaks tehakse täielik lõpparve ja nad kõik saavad need maatükid, mida Caesar oli tõotanud.

TRES VIRI REIPUBLICAE CONSTITUENDAE

Lõhe senatiga ja sõjavägede surve mõjutasid Octavianust lähenema Caesari sõpradele. Nendega peetud läbirääkimised lõppesid kokkuleppega, mis sõlmiti novembri algul 43. a. e. m. a. Bononia linna lähedal ning on ajaloos tuntud teise triumviraadi nime all. Triumvirid pidid koguma jõude võitluseks vabariiklastega ning ühtlasi rahuldama soldatite ja veteranide nõudmised. Nad jagasid omavahel lääneprovintsid ja otsustasid rakendada proskriptsioonide süsteemi. Triumvirid sõitsid Rooma ja viisid rahvakoosolekul läbi otsuse oma võimu tunnustamise kohta. Eriseadusega said Antonius, Octavianus ja Lepidus kui triumvirid korra loomiseks riigis (*tres viri reipublicae constituendae*) erakorralised volitused. Varsti anti teine seadus, mis kuulutas Julius Caesari jumaluseks (*divus Juljus*).

PROSKRIPTSIOONID

Üheks triumvirite esimeseks sammuks oli proskribeeritute nimekirja väljakuulutamine. Teise triumviraadi proskriptsioonid jätsid Sulla-aegsed kaugele maha niihästi ohvrite arvult kui ka teostamise julmuselt. Nad ei tabanud ainult senaatoreid, tsesariaanide aktiivseid vastaseid, nimekirja kanti rikkuse poolest tuntud isi-

kuid. Niiviisi hukkus umbes 300 senaatorit ja 2000 ratsanikku. Hukkunute hulgas oli ka Cicero, kes nimekirja kanti Antoniuse nõudmisel.

Proskriptsioone välja kuulutades tõotasid triumvirid kõrget tasu neile, kes nimekirjakantuid välja annavad. Allikad jutustavad palju sellest, kuidas süüdimõistetuile lähedal seisvad inimesed, nende lapsed ja naised, teatasid oma isadest ja meestest, et saada lubatud tasu ja ühtlasi ka pärandit kätte. Triumvirid pöördusid orjadegi poole, tõotades neile vabadust, kodanikuõigusi ja suurt rahatasu, kui nad välja annavad lindpriid isandad. Orjade poole pöördumine pani kõikuma Rooma orjandusliku ühiskonna alused. Õõnestati perekonnaisa autoriteeti, rikuti traditsioonilist, Rooma orjapidamise aluseks olevat printsiipi, et isandal on voli oma orja elu ja surma üle. Itaalias tegutsesid karistamatult igasuguste avantüristide jõugud, kes võtsid kinni vabu inimesi ja tegid nad orjadeks; ühtaegu muutus orjade ärakargamine seninähtamatult ulatuslikuks. Triumvirite valitsus, kellel oli küllalt tegemist proskriptsioonidega ja uue kodusõja ettevalmistamisega, jättis selle kõik karistamata.

4. Lahing Filippoi juures ja Perusia sõda

Sel ajal, kui triumvirid Itaalias oma tegelike ja arvatavate vaenlastega arveid õiendasid, valmistusid vabariiklased agaralt võitluseks tsesariaanide juhtide vastu. Sitsiilias lõi endale kindla jalgealuse Sextus Pompeius; Süüria, Aasia, Kreeka ja Makedoonia läksid Brutuse ja Cassiuse kätte. Viimased õiendasid julmalt arveid tsesariaanide pooldajatega. Linnade üliraske maksustamine andis neile vahendeid tugeva sõjaväe loomiseks. Igasugune vastupanu suruti julmalt maha. Vasallriigid olid kohustatud andma suuri summasid ja saatma abivägesid.

VABARIIKLASTE LÜÜASAAMINE. CASSIUSE JA BRUTUSE SURM

Brutuse ja Cassiuse sõjajõud olid 42. a. e. m. a. koondatud Makedooniasse, ja Filippoi lähedal oli loodud kindlustatud laager. Sinnasamasse suunasid oma armeed ka triumvirid. Vägesid juhtisid Antonius ja Octavianus. Nende sõjaväägi ei jäänud sõdurite arvult maha vastaste omast, kuid teda varustati tunduvalt halvemini. Brutus ja Cassius hoidusid lahingut andmast ja kavatsesid triumvirite väed aegamööda ära kurnata ning hävitada. Ent selle plaani teostamine ei õnnestunud. 42. a. sügisel purustati kahes lahingus Filippoi juures vabariiklaste sõjaväägi, tema juhid aga lõpetasid oma elu enesetapmisega. Võidud Filippoi juures andsid vabariiklaste parteile raske löögi. Nende viimased silmapaistvamad ja aktiivsemad juhid langesid.

Pärast lahingut Filippoi juures toimus provintside ümberjagamine triumvirite vahel. Antonius siirdus idaprovintsidesse. Octavianus läks tagasi Itaaliasse, kus tal seisis ees maaküsimuse lahendamine ning maa jagamine veteranidele. Ent kogu maafond Apenniini poolsaarel oli ära kulutatud.

ITAALIKUTE MAADE JAGAMINE

Triumvirid otsustasid asundada veteranid laiali kolooniatesse, mis olid rajatud 16 itaalikute linna territooriumil. Linlastele kuuluvad maad konfiskeeriti, elanikud aeti maadelt minema, uued valdajad aga said ülesharitud pinnase koos orjadega ning isegi koos elusa ja elutu inventariga.

Itaalia rahulike elanike suhtes käitusid veteranid vallutajatena. Veteranid valisid välja parimad krundid, haarasid oma kätte palju rohkem, kui oli ette nähtud ja sattusid oma vanadest maavaldajatest naabritega kohe vaenulikku vahekorda.

RAHUTUSED ITAALIAS

Itaalikutest elanikkonna rahulolematuse kasutasid ära Antoniusele lähedal seisvad inimesed: tema vend Lucius, kes 41. a. e. m. a. oli konsuliks, ja Antoniuse naine Fulvia. Lucius Antonius ja Fulvia agiteerisid Itaalia elanikkonda Octavianuse vastu. Tema peale veeretati vastutus vägivalla eest, mis toimus seoses veteranide laialiasundamisega itaalikute maadele, ja vastandades Octavianusele Antoniuse, kinnitasid nad, et viimane paneb maha oma erakorralised volitused ning taastab vabaduse kohe, kui idaprovintsidest tagasi tuleb. Agitatsioon toimus ka sõdurite hulgas. Octavianuse vastastel õnnestus värvata sõjavägi, osalt rahulolematuist Itaalia elanikest, peamiselt aga sõduritest ja veteranidest, keda oli palju kõigis Itaalia piirkonnis. Rahutused leidsid aset peaaegu kõikjal, kuid Marcus Vipsanius Agrippal, kes faktiliselt oli Octavianuse vägede juhatajaks, õnnestus lokaliseerida võitlus ülestõusnutega etruski linna Perusiasse.

Perusia sõda algas 41. a. lõpul e. m. a. ja lõppes 40. a. kevadel Octavianuse võiduga. Perusia elanikke, samuti ülestõusnute poole hoidnud senaatoreid ja ratsanikke karistati julmalt.

Perusia sõda ei peatanud maa jagamist veteranidele. Suur osa viimastest sai maad ja tähtsamates Itaalia linnades kujunes niiviisi sotsiaalne vahekiht, kes oli ustav tsesariaanide partei juhtidele, eriti Octavianusele.

ANTONIUS IDAMAADEL

Jõudnud Idamaadele, hakkas Marcus Antonius karistama Brutust ja Cassiust toetanud linnu ja autasustama ning privileegidega varustama neid, mis olid neile vastu pannud; väikestes Roomast sõltuvates kuningriikides asendas ta endisi dünaste teistega, kogudes seejuures tohutu suuri makse.

Tarsosesse saabus Antoniuse juurde Egiptuse kuninganna Kleopatra, et tõestada tema ees oma süütust Cassiuse toetamise asjus. Antonius läks temaga kaasa Aleksandriasse, kus veetis 41.—40. a. talve Kleopatra külalisena.

Itaalias käis kodusõda, aga idaprovintsidele hakkasid peale tungima partlased. Alles 40. a. sügisel lahkus Antonius Egiptusest, ja külastanud idaprovintse, siirdus Itaaliasse. Siin sõlmis ta kokkuleppe Sextus Pompeiusega. Lõuna-Itaalias toimus isegi tema vägede kokkupõrge Octavianuse omadega. Kuid peagi sai teoks üldine kokkuleppimine — sõdurid ei tahtnud kodusõda.

BRUNDISIUMI KOKKULEPE

Brundisiumis sõlmiti kokkulepe, millega teostati provintside ümberjagamine: Octavianusele anti lääneprovintsid koos Illüüriaga, Antonius sai Idamaad, Lepidusele jäeti alles Aafrika. Nii Antonius kui ka Octavianus said õiguse värvata sõdureid Itaalias: esimene sõjaks Partiaga, teine võitluseks Sextus Pompeiuse vastu.

Itaalia sai kannatada juba Mutina sõja ajal. Maajagamised veteranidele laostasid palju õitsvaid linnu. Varem maksuvabadelt Itaalia elanikelt võeti üle jõu käivaid sõjamakse, neid kutsuti sõjaväkke. Sõdadest vintsutatud Itaalia elanikud lootsid, et Brundisiumi kokkuleppele järgneb pikemaks ajaks rahu.

PUTEOLI KOKKULEPE

Sitsiiliasse Sextus Pompeiuse juurde põgenesid proskriptsioonide eest aristokraadid; ühtlasi kogunesid tema juurde ka ärakaranud orjad, keda Pompeius võttis teenistusse mere- ja maaväes. Pompeius ohustas rahulikku elu Itaalias ja raskendas Rooma sõitvate laevade liiklust.

Itaalia ihkas rahu; Roomas kasvas rahulolematus triumvirite vastu, sest Sextuse laevastiku ülekaalu tõttu merel oli raske tagada toiduainete juurdevedu provintsidest. Kõik see aitas kaasa selleks, et järgneval, 39. a. e. m. a. sõlmisid triumvirid Puteolis Sextus Pompeiusega kokkuleppe. Viimane tunnistati kõigi merejõudude ülemjuhatajaks, talle kinnistati Sitsiilia ja Sardiinia, haldamiseks anti talle Peloponnesos, ja lisaks lubati talle tasu isalt konfiskeeritud varanduse eest. Need, kes proskriptsioonide eest olid Pompeiuse juurde pääsenud, said amnestia, orjad aga, kes Sextus Pompeiuse juurde olid põgenenud ja tema vägedes teenisid, tunnistati vabaks.

Varsti pärast kokkuleppe sõlmimist Puteolis siirdus Antonius taas Idamaadele. Ta lootis teostada Caesari plaanid ja kätte maksta partlastele Crassuse lüüasaamise eest. Antoniuse plaanide järgi pidi Partia sõda omama tema jaoks sama tähtsust, mis Gallia sõjad Caesari jaoks, sõda pidi kindlustama tema mõju Roomas ja Itaalias.

Partlased oskasid ära kasutada Rooma riigi siseolukorda. 42. a. e. m. a. toetasid nad Brutust ja Cassiust, ent 40. a. anastasid Süüria ja rea maa-alasid Väike-Aasias. Alles 39. a. e. m. a. õnnestus Antoniuse väejuhil Ventidius Bassusel partlasi purustada ja võita nende poolt anastatud maa-alad, järgmisel aastal tõrjuti tagasi partlaste katsed alustada uut pealetungi.

5. Octavianuse võitlus Sextus Pompeiusega

SEXTUS POMPEIUSE POLIITIKA

Triumvirite kokkulepe Sextus Pompeiusega ei osutunud kestvaks. Pompeiuse laevastik tekitas raskusi Itaaliasse sõitvatele laevadele ja pealegi võttis Pompeius endiselt vastu ärakaranud orje.

Orjade ärajooksmine võttis nii ohtliku ulatuse, et Vesta neitsid jumalate poole pöördudes palusid «lõpp teha sellele vaenlase juurde ülejooksmisele». Esimestel aastatel pärast Caesari surma lootsid paljud, et Sextus Pompeius vabastab Itaalia triumvirite võimu alt ja taastab vabariigi. Ent need lootused ei täitunud. Pompeius ajas samasugust autokraatlikku poliitikat kui triumviridki ja kohtles tema laagris viibivaid senaatoreid isevalitsejana. Pärast Puteoli kokkulepet pöördus suurem osa aristokraate tagasi Itaaliasse; Pompeiuse lähikondlasteks jäid ainult tema isa poolt vabakslastud. Itaalia orjandusliku ühiskonna valitsevad ringkonnad hakkasid nüüd Pompeiusesse suhtuma kui piraati. Sellist häälestatust kasutas ära Octavianus. Antoniusest sõltumatult alustas Octavianus võitlust Sextus Pompeiuse vastu.

TARENTUMI KOKKULEPE

Kuid sõja algus polnud edukas ja see sundis Octavianust taotlema uut kokkulepet Antoniusega. Kokkulepe sõlmiti 37. a. e. m. a. Tarentumis. Saades Antoniuselt laevu sõja jaoks Sextus Pompeiusega, andis Octavianus talle vastutasuks üle mõned leegionid sõjakäigu jaoks partlaste vastu.

OCTAVIANUSE VÕIT SEXTUS POMPEIUSE ÜLE

Itaalias algasid intensiivsemad ettevalmistused võitluse jätkamiseks Sextus Pompeiusega. Octavianuse laevastik täienes paljude uute laevadega, mis olid ehitatud hellenistliku tehnika viimaste eeskujude järgi. Laevastiku juhiks pandi Marcus Vipsanius Agrippa. Aastal 36 e. m. a. sai Sextus Pompeius esmalt Mylae ja siis Naulohhose juures merelahinguis otsustavalt lüüa ja oli sunnitud põgenema Aasiasse, kus ta tapeti.

Aemilius Lepidus, Octavianuse ja Antoniuse kolleeg triumviraadis, ei äratanud paljude aastate jooksul tähelepanu. Octavianuse nõudmisel alustas ta võitlust Sextus Pompeiuse vastu, ja kui viimane oli võidetud, püüdis oma võimu alla saada kogu Sitsiiliat. Kuid Octavianusel õnnestus Lepiduse väed oma poolele meelitada ja sõdurite poolt hüljatuna kaotas viimane võimu.

Sextus Pompeiuse väed saadeti laiali mitmesse provintsi, mille haldurid said korralduse ärakaranud orjad desarmeerida ja Itaaliasse saata. Hoolimata kõigist Octavianuse lubadustest anti 30 000 orja tagasi nende endistele peremeestele, mõni tuhat orja aga mõisteti surma. Hiljem kujutasid Octavianus ja tema pooldajad sõda Sextus Pompeiuse vastu sõjana piraatide ja ärakaranud orjade vastu.

6. Kodusõdade lõppetapp. Võitlus Octavianuse ja Antoniuse vahel

Sextus Pompeiuse purustamine tõstis Itaalias Octavianuse prestiiži. Toetumisest ainult palgavägedele ei piisanud Octavianusele ning ta otsis valitsevate klasside toetust, püüdes rõhutada oma rahuarmastust ja austust vana konstitutsiooni vastu. Pärast seda, kui Lepidus võimu kaotas, muutus Octavianus faktiliselt Läänes ainuvalitsejaks, Idas aga valitses edasi Antonius, kelle suhted Octavianusega iga aastaga halvenesid.

ANTONIUSE IDAPOLIITIKA

Sõlminud Tarentumis kokkuleppe (37. a. e. m. a.), siirdus Antonius Aasiasse, kus ta taas kohtus Kleopatraga ja temaga pidulikult abiellus, toimides seega kõikide rooma tavade vastu. Aastal 36 läks Antonius suure armee eesotsas sõjakäigule partlaste vastu. Partia sisesündmused näisid soodustavat Antoniuse üritust. Fraates IV troonileastumisega käis kaasas dünastiline võitlus; Antonius lootis Partiast sõltuvate kuningate toetusele. Arvestades Crassuse kogemusi, pidas Antonius paremaks minna Armeenia mägede kaudu, mitte läbi kõrbelise Mesopotaamia. Tal õnnestus jõuda Meedia Atropateene pealinna Fraaspani ja alustada selle piiramist, kuid abivägi, mis vedas kaasa piiramismasinaid, hävitati. Linna elanikud olid valmistunud piiramiseks. Samal ajal blokeerisid Partia väed Antoniuse armee. Kõigi nende ebaõnnestumiste tõttu tuli Antoniusel tagasi minna, kaotades taganemisel suure hulga sõdureid. Aastal 34 läks Antonius taas sõjakäigule, ent piirdus seekord operatsioonidega Armeenias, kus roomlastele ei osutatud mingit vastupanu. Antonius võttis vangi Armeenia kuninga ning karistas teda, süüdistades teda reetmises. Seejärel kuulutati Kleopatra kuningate kuningannaks, tema lapsed abielust

Antoniusega aga said valdamiseks maid, mida peeti iseseisvateks kuningriikideks või mis kuulusid Rooma provintsidesse.

Nii Antonius kui ka Kleopatra taotlesid kindlaid poliitilisi eesmärke. Antonius arvestas seda, et Egiptuse kuningate ammendamatud majanduslikud vahendid võimaldavad tal organiseerida sõjakäigu partlaste vastu. Kleopatra aga unistas sellest, et ta Rooma sõjaväele toetudes taastab Lagiidide kuningriigi neis piirides, mida see omas III saj. algul e. m. a.

Antoniuse tegudega ei võinud leppida Itaalia kaupmehed; tema käitumist taunisid kõik vana laadi ja iidsete rooma tavade pooldajad; seda kasutas osavasti ära Octavianus. Suhted tema ja Antoniuse vahel katkesid 32. a. e. m. a. Antoniuse pooldajail lubati Rooma maha jätta, mille tulemusena Roomast lahkus umbes 300 senaatorit, nende hulgas mõlemad konsulid. Octavianus avas Antoniuse testamendi, mida säilitati jumalanna Vesta templis. Selles testamendis öeldi, et Antonius palub end matta koos Kleopatraga Egiptusesse, tunnustab Caesarioni (Kleopatra ja Julius Caesari poja) Caesari tõeliseks pojaks ja määrab enda ja Kleopatra lastele kingitusi täiesti mõõtupidamatul hulgal.

AKTIONI LAHING

See testament õõnestas veel enam Antoniuse autoriteeti. Kleopatrale kuulutati sõda. Kogu 32. aasta ja 31. aasta esimene pool möödusid sõja ettevalmistamises. Octavianusel tuli varakad kihid kaasa tõmmata laevastiku ehitamisele.

Antonius kogus tõhusa hulga majanduslikke vahendeid hellenistlikest linnadest ja tõmbas sõtta kaasa Roomast sõltuvad dünastid. Vastaste relvastatud jõudude kokkupõrge toimus 2. septembril 31. a. e. m. a. Lääne-Kreeka ranniku lähedal Aktioni neeme juures. Lahingu algul jättis Kleopatra lahingukoha maha ja laskis oma laevadel võtta tagasisuuna; Antonius järgnes talle. Mõnda aega võitlesid Antoniuse väed ilma väejuhita, siis läksid Octavianuse poolele üle.

Võitjal tuli kiiresti siirduda Itaaliasse, et teha lõpp veteranide mässule. Itaalias tegeles ta uuesti maa jagamisega veteranidele, ent seekord ei tulnud jagamisele konfiskeeritud maad, vaid raha eest Itaalia linnadelt omandatud. Pärast seda läks Octavianus Itta, külastas Kreeka ja Väike-Aasia linnu, sõitis üle mere Süüriasse, mis tema poolele üle tuli, ja teinud tagala ohutuks, võttis ette pealetungi Egiptusele (30. a. e. m. a.).

EGIPTUSE VALLUTAMINE

Antoniuse ja Kleopatra vastupanu suruti erilise vaevata maha. Antonius, kes oma seisukorda lootusetuks pidas, lõpetas elu enesetapmisega. Kleopatra püüdis oma seisukorda päästa üleminekuga Octavianuse poolele, kuid veendudes viimase kavatsuses teda Rooma saata oma triumfil esitamiseks, võttis samuti endalt

elu. Pärimuse järgi suri ta talle salaja toodud mao hammustusest. Egiptus kaotas lõplikult iseseisvuse ja liidendati Rooma riigiga.

Egiptuse vallutamine andis Octavianusele tohutu suure saagi. Tal oli nüüd võimalik oma sõdureile heldesti tasu maksta ja katta kõik võlad. Octavianus muutus kogu Egiptuse maa ülemomanikuks ja sestsaadik hakkas Egiptuse teravili Rooma linna elanikkonna varustamises tähtsat osa etendama.

Caesari pärijast sai kogu Rooma suurriigi piiramatu võimuga valitseja.

KODUSÕDADE TAGAJÄRJED

Kodusõjad olid Rooma vabariigi ajaloo lõppetapiks. Üleminek monarhiale oli suurorjapidamise arenemise ja tema tagajärgede — klassivõitluse teravnemise ja Rooma välisekspansiooni tugevnemise — resultaadiks. Vabariik elas läbi kriisi alates I saj. e. m. a. Kodusõjad valmistasid ette monarhistliku korra lõplikku võidulepääsu Roomas. Kodusõdade käigus minetas oma tähtsuse nobiliteedi see vahekiht, mis eriti visalt kaitses Rooma oligarhia piiramatu valitsusega seotud vabariiklikku korda. Kodusõdadega kaasnesid proskriptsioonid, maade konfiskeerimised, ülemäära suured maksud, sunduslikud sõjaväkkevõtmised, orjade ärakargamine, sõjaväelaste võimutsemine ja isikliku julgeoleku puudus. Eriti kannatas kodusõdade all Itaalia elanikkond. Rooma orjapidajate valitsevate gruppide püüe oma klassipositsioone kindlustada tekitas nende hulgas iha rahu ja korra kiireima taastamise järele, mis soodustas sõjalisele jõule toetuva monarhia kindlakskujunemist. See toimus seda enam, et maade ümberjagamise tulemusena leidsid aset muutused ka Itaalia maaomanduses. Octavianusele lähedal seisvad isikud said suurte latifundiumide omanikeks; samal ajal muutusid senisest tähtsamaks keskmise suurusega kruntide valdajad. Need olid Itaalia linnade territooriumidele asundatud Caesari veteranid, kes kõige eest võlgnesid tänu Caesari pärijale. Kõik need muutused sotsiaalsetes vahekordades kajastusid tolleaegses ideoloogias. Rahuiha, püüe tagasi pöörduda vanade tavade juurde, loobumine aktiivse poliitilise võitluse jätkamisest — kõik see aitas Rooma monarhiat ideoloogiliselt õigustada ja põhjendada. Tõsi küll, Roomas ja Itaalias säilis küllalt vabariikliku valitsemisvormi pooldajaid, paljud olid veendunud, et tagasipöördumine minevikus kehtinud ideaalse korra juurde on hädatarvilik. Nagu Julius Caesari juhtum näitas, oli avalik üleminek piiramatule monarhiale Roomale vastuvõtmatu. Seetõttu kujunes kodusõdade tulemusena välja omapärane varjatud sõjaväelise monarhia kuju, mida hakati nimetama printsipaadiks.

XXII PEATÜKK

ROOMA KULTUUR HILISE VABARIIGI AJAJÄRGUL

1. Rooma ühiskonna elu-olu ja kombed I saj. e. m. a.

Tormilised sündmused II ja I saj. e. m. a. ei peatanud seda kultuurialast liikumist, mis algas sel epohhil, kui Rooma võitles hegemoonia eest Vahemeremail. Vabariigi viimasel ja keisririigi esimesel sajandil kujuneb lõplikult välja süntees vanade itaalia kultuuri aluste ja nende mitmesuguste voolude vahel, mis lähtusid arenenud hellenistlikest maadest.

PEREKOND

Paljude sajandite jooksul säilisid rooma ühiskonnas teatud kindlad patriarhaalset elulaadi iseloomustavad jooned. Kuid muutuvad sotsiaalsed ja majanduslikud tingimused ning kreeka kombed ja hellenistlikud kultuurivoolud mõjusid laostavalt ja perekond, kus valitses range kord, jäi pigem sotsiaalseks ideaaliks kui reaalseks saavutiseks.

Abielude sõlmimisel etendasid tähtsat osa poliitilised motiivid ja rahalised kaalutlused. Lahutused olid tavaliseks nähtuseks. Väga laia ulatuse võttis sel ajal prostitutsioon.

Rooma kõrgema ringkonna naiste seisund muutus. Nad saavutasid suure sõltumatuse perekonnaelus ja isegi oma vara käsutamises. Paljud neist said hea hariduse ja mõnedest on teada, et nad etendasid teatud osa poliitilises elus.

Vanemate ja laste tülid olid tavalised. Rikkaliku pärandi lootus ajendas lapsi vanemate peatset surma soovima. Eriti palju näiteid selle kohta annab 43. a. proskriptsioonide ajalugu.

Patriarhaalse perekonna lagunemine äratas konservatiivselt meelestatud aristokraatia liikmetes protesti. Mõned neist olid veendunud, et rangete seadustega saab tagasi tuua vanu patriarhaalseid kombeid ning seega parandada kaasaegset ühiskonda.

Tolleaegne ühiskondlik elu on täis hämmastavaid vastuolusid. Võib osutada paljudele müüdavuse ja poliitiliste veendumuste reetmise juhtudele, aga samuti tuua näiteid tõelise eneseohverdamise ja heroismi avaldumisest.

ROOMA RELIGIOON VABARIIGI LÕPUAEGADEL

Need vastuolud on karakteersed tolleaegse Rooma ühiskonna kõrgema klassi vaimuelule. Ametlikus Rooma religioonis ei toimunud alates III saj. lõpust e. m. a. mingisuguseid olulisi muutusi. Sellest hoolimata ei etendanud traditsiooniline religioon enam endist osa. Haritud roomlaste hulgas oli küllalt ratsionaliste ja skeptikuid. Ühendus hellenistlike Idamaadega soodustas mitmesuguste

müstiliste kultuste sissetungimist. Kõige vähem riivas see perekondlikke kultusi, aga viimaseidki toimetati pigem traditsiooni kui tõelise veendumuse tõttu.

FILOSOOFILISTE SÜSTEEMIDE LEVIMINE

Kõige enam pooldajaid oli uutel religioonidel elanikkonna alam- ja keskkihtides, Rooma ühiskonna kõrgemaid klasse aga iseloomustab I saj. e. m. a. innukas huvi ratsionalistlike filosoofiliste süsteemide vastu.

Kõige enam menu oli stoikute õpetusel. Iseenda ja inimeste vastu range targa abstraktne ideaal sulas ühte kujutlusega vana-aegsest karastatud roomlasest, kes kehastab põliseid rooma voorusi (mehisust, õiglust, vagadust jt.). Õpetused kogu maailmas valitsevast mõistusest, inimeste võrdsusest ja mõistuspärasest õiglusest kajastusid ka tolle aja poliitilistes ideedes ja õigusnormides. Mõnel määral levis ka Epikurose materialistlik õpetus. Filosoofia tundmine on üks aina enam leviva rooma hariduse tunnustest.

Tuleb märkida, et antud ajajärgul ei loonud roomlased originaalseid filosoofilisi süsteeme. Eklektitsism on üks vabariigi lõpu aja rooma filosoofia karakteersetest joontest.

Tähtsat osa rooma kultuuri arendamises etendasid mitmesugustest Itaalia munitsiipiumidest pärinevad isikud. Pärast Liitlassõda hakkas aegamisi kaduma itaalikute linnade ja piirkondade kauakestnud isoleeritus. Paljud munitsipaalaristokraatia noored liikmed said hariduse Roomas ja liitusid aristokraatse Rooma noorsoo mitmesuguste ringidega. Nende noorte itaalikute, «uute inimeste» *(homines novi)*, nagu neid nimetati Roomas, hulgas oli küllalt andekaid isiksusi, kes hiljem said laialdaselt kuulsaks.

ROOMA HARIDUS

Haridust saavate isikute ring laienes vabariigi lõpuks tunduvalt. Õpetamiseks, mis Roomas algas seitsmendal eluaastal, töötati välja kindlad meetodid. Privilegeeritud perekondades tegeles selleealiste lastega orjast pedagoog, harilikult mõni kreeklastest. Ent sagedamini käisid lapsed alates seitsmendast eluaastast koolis, kus õpetati lugemist, kirjutamist ja arvutamist. 12-ndast kuni 16-nda eluaastani käisid Rooma noorukid harilikult grammatikute koolis, mis olid organiseeritud hellenistlike eeskujude järgi. Peaaineks oli seal kirjandus ühes grammatikaga. Peale selle õpetati koolides loogikat, aritmeetikat, geomeetriat, astronoomiat ja mõningaid algteadmisi muusikast. Kuueteistkümnendal eluaastal rõivastati noormees mehe-toogasse ja ta hakkas spetsiaalselt tegelema retoorikaga kreeka oraatorite või ladinlastest kõnekunsti-õpetajate juhtimisel. Retoorika-alast haridust täiendati rooma õiguse õppimisega väljapaistvate juristide juures. Mõned suursugused roomlased sõitsid hariduse lõplikuks täiendamiseks kreeka kultuuri keskustesse (Ateenasse, Rodosele, Pergamosse ja isegi Massiliasse).

Kogu haridussüsteemi aluseks oli retoorika. Kõnekunsti arenemine oli tihedas seoses Rooma elu ühiskondlike ja poliitiliste tingimustega II ja I saj. e. m. a. Avalikult esinemise oskus oli tihti otsustav menu saavutamiseks rahvakoosolekutel, senati istungitel, kohtukomisjonides jne. Väejuht pidi oskama kõnega oma sõdurite poole pöörduda.

Kõnekunsti teooriasse tõid rooma oraatorid vähe uut, nad ainult töötasid läbi printsiibid, mis olid juba formuleerinud nende kreeklastest eelkäijad, kuid isegi viimaste eeskujusid jäljendades lõid nad ladina kõnekunsti väljapaistvaid näidiseid.

Väljapaistvaks oraatoriks oli Gaius Gracchus; isegi Cicero arvas, et kõnekunstis pole talle võrdset. Eriti kuulsaks said oraatoritena Marcus Tullius Cicero, Gaius Julius Caesar ja Marcus Junius Brutus.

Retoorika osa ei saa piirata ainult kõnede koostamise kunstiga. Retoorika sugemeid leidub mitmesugustes tolleaegsetes publitsistlikes teostes, rooma historiograafias ja ilukirjanduses; teatud mõju avaldas retoorika ka rooma õiguse väljatöötamisele.

MARCUS TULLIUS CICERO

Küllalt tähtsat osa etendas rooma kultuuri arendamisel vabariigi lõpu väljapaistev poliitikategelane Marcus Tullius Cicero. Cicero kõnesid, traktaate ja kirju peeti juba autori eluajal eeskujuliku ladina proosa näideteks. Filosoofilistes küsimustes oli Cicero eklektik, kes eitavalt suhtus materialismi, ent ta aitas kaasa ladinakeelse filosoofilise terminoloogia väljatöötamiseks. Mõned meie-aegsed filosoofilised terminid pärinevad Cicerolt, tema kirjavahetust aga peeti kaua aega epistolaarstiili eeskujuks. Cicero sai reetorihariduse. Teda kasvatati parimate rooma oraatorite juhtimisel. Ateenas, Rodosel ja Väike-Aasia linnades täiendas ta oma kõnekunstivõtteid ja õppis tundma filosoofiat.

Cicero sai tuntuks väljapaistvate kohtukõnede tõttu; poliitilised esinemised aga kindlustasid talle parima oraatori kuulsuse. Kuid Cicero kõnedes jääb vajaka lühidusest, sageli kordab ta mõtteid, tema ekskursid on mõnikord pühendatud liiale minevale endaülistamisele. Cicero, nagu teisedki tolle aja oraatorid, ei muretsenud oma seisukohavõttude tõele vastavuse pärast, küll aga hoolitses ta selle eest, et nad näiksid tõenäolised; ta kasutas igasuguseid kuuldusi ja laimujutte, mängis kuulajate kergeusklikkusel ja ebausul, püüdes asetada oma vastaseid halba valgusse. Cicero hoolikalt ettevalmistatud kõned paistavad silma harmoonilise kompositsiooni poolest; ta on üks parimaid ladina perioodilise kõne meistreid.

Cicerole kuulub rida traktaate kõnekunsti teooria kohta, mis olid populaarsed keisririigi ajastul ja hilisematelgi aegadel.

3. Rooma proosa ja teaduslik kirjandus

GAIUS JULIUS CAESAR

Silmapaistvat kohta vabariigi lõpu aja rooma kirjanduses omab ka Gaius Julius Caesar. Ta sai kuulsaks kui Cicero järel teine rooma oraator. Nii vormilt kui ka sisult tähelepanuväärsed on tema sõjamemuaarid, mida tuntakse pealkirjade all «Märkmed Gallia sõjast» ja «Märkmed kodusõjast». [1] Tal oli teisigi teoseid, mis meie ajani pole säilinud. Oraatorina seisis Caesar lähedal atitsistidele. Tema kõned pole säilinud, kuid Cicero nimetas neid kauniteks ja rääkis Caesari oskusest tribüünil käituda. Üks teine allikas räägib, et neid kõnesid kanti ette niisama hoogsalt, nagu Caesar oma sõdu pidas.

Žanr, millesse kuuluvad Caesari «Märkmed», leidis jäljendajaid. Caesarile lähedal seisev ohvitser Hirtius (konsul 43. a. e. m. a., langes Mutina lahingus) jätkas «Märkmeid Gallia sõjast», kirjutades teosele 8. raamatu. Hirtius ja teised Caesari sõdadest osavõtjad kirjeldasid ka muid Caesari sõjakäike.

GAIUS SALLUSTIUS CRISPUS

Memuaarikirjandusele seisid lähedal ka Rooma ajaloo üksiksündmustele pühendatud ajalooteosed. Tolleaegsetest ajaloolastest sai eriti kuulsaks Gaius Sallustius Crispus. [2]

MARCUS TERRENTIUS VARRO

Üheks tolle aja kõige viljakamaks kirjanikuks oli Marcus Terrentius Varro (116—27 e. m. a.). Ta hämmastas kaasaegseid ja hilisemate põlvkondade liikmeid oma teoste süžeede mitmekesisusega ja kirjutatu hulgaga.

Varro teosed hõlmasid peaaegu kõiki teadusharusid. Ent Varro pole ainult prosaist, talle kuulub ka rida luuleteoseid. Tuntud olid tema satiirid. Meieni jõudnud katkendite põhjal võime öelda, et nad taotlesid kindlaid poliitilisi ja didaktilisi eesmärke. Näiteks vastandati viljatutele filosoofilistele targutustele rooma elutarkus. Varro puudutas ka elulähedasi poliitilisi küsimusi. Nii avaldas ta pärast esimese triumviraadi loomist satiiri pealkirjaga «Kolme peaga koletis».

4. Rooma luule I saj. e. m. a.

Vabariigi viimast sajandit tähistavad mitte ainult ladina proosa õitseng, vaid ka väljapaistvad saavutused luuleloomingu alal. Värsistamist õpetati koolides, värsside koostamise oskus oli hea tooni tunnuseks.

[1] Vt. lk. 17.
[2] Sealsamas.

Tolleaegses rooma luules võistlesid kaks voolu: üks neist püüdis leiutada uusi luulevorme, kasutada mitmekesiseid luuletamisvõtteid, mida kultiveerisid hellenistlikud, eriti Aleksandria poeedid. Aleksandrinismi mõju all kirjutatud ladinakeelsed värsid tekkisid juba umbes a. 100 e. m. a. Selle Ptolemaioste õue juures tekkinud suuna iseloomustavateks joonteks olid: 1) autori rõhutatud eruditsioon (eriti mütoloogia küsimustes); 2) vormi ilu ja rafineeritus; 3) erilise tähelepanu osutamine isiklikele elamustele, eriti armastuselamustele. Roomas leidis see vool küllalt pooldajaid, eriti aristokraatliku noorsoo hulgas.

Teine vool kaitses värsiehituse traditsioonilist kuju, mis pärines Enniuselt. Selle voolu pooldajaks luges end Cicero; sellele voolule seisis lähedal ka Titus Lucretius Carus, kuulsa filosoofilise poeemi «Asjade loomusest» autor.

TITUS LUCRETIUS CARUS

Lucretiuse elust teatakse vähe. On võimalik, et ta kuulus kõrgemasse ringkonda, kuigi mõned kalduvad arvama, et ta põlvnes rahva hulgast.

Poeem «Asjade loomusest» on filosoofiline teos. Autor kasutas rütmilist kõnet ja luulestiili mitmekesiseid vahendeid selleks, et oma teose ainet lugejale arusaadavaks teha. Esitades oma õpetust «kõlavates ja mahedates värssides», toimib ta tema enda sõnade järgi nagu arst, kes «võiab meega tassi äärt, kui annab lastele kibedat ravimjooki».

Lucretius pooldab veendunult ja kaitseb kirglikult Epikurose õpetust, mis tema arvates peab inimesed vabastama ebausust ning andma neile õnne.

Poeemis avaldub terviklik, põhiliselt materialistlik, ühtlasi ka mehhanistlik maailmavaade. Tema autor ei ole ainult ratsionalistist mõtleja, vaid ka poeet, ta üksnes ei uuri loodust, vaid ka austab teda.

Marxi sõnade järgi oli Lucretius «... värske, julge poeetiline maailmavalitseja ...» [1]. Poeem «Asjade loomusest» on maailmakirjanduse tippteoseid, mis praegugi rabab oma mõttesügavusega ning on korduvalt olnud loomingulise inspiratsiooni lätteks.

Õpetuse, mis oma olemuselt oli vastuolus paljude nähtustega Rooma ühiskondlikus elulaadis, mis oli tulvil ritualismi ja ebausku, rüütas Lucretius traditsioonilisse ladina luulevormi. Ta ei järginud Aleksandria eeskujusid, vaid vanaaegset poeeti Enniust, kellesse ta suhtub suure austusega. Lucretiuse poolt teostatud enniuse värsi reform osutus tähtsaks hilisematele luuletajatele, eriti Vergiliusele.

---

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Из ранних произведений, Москва, 1956, lk. 169.

Esikoht uute poeetide hulgas kuulub kahtlemata Catullusele. Gaius Valerius Catullus (umb. 87—54 e. m. a.) sündis Verona linnas. Elama asunud Rooma, lähenes ta aristokraatlikule noorsoole, kelle hulgas oli küllalt andekaid inimesi.

Catullus maksis tribuuti tollele rõhutatud eruditsioonile, mida nõuti Aleksandria koolkonna poeetidelt. Rida tema luuletusi ongi kirjutatud lausa aleksandrinismi vaimus. Kuid Catullust ei mõjutanud ainult aleksandrialased — ta oli ka varaste kreeka lüürikute (eriti Sapfo ja Arhilohhose) mõju all.

Eriti tähtsateks kujunesid maailmakirjanduses Catulluse lüürilised luuletused. Catulluse lüürika kajastab poeedi isiklike elamuste keerulist gammat; elamuste väljendamiseks on tal õnnestunud leida haruldaselt jõurikkaid ja sarmikaid sõnu.

Catulluse lüürilistes teostes kajastub kõige eredamalt individualismi arenemine Rooma ühiskonnas.

Catulluse teostes leidis kajastuse ka terav poliitiline võitlus. Tema isa loeti Caesari sõbraks ning külaliseks, Catullus ise aga liikus antitsesariaanliku noorsoo ringkonnas. Temale kuuluvad mõned teravad epigrammid Caesari ja eriti viimase lemmiku Mamurra aadressil. Ja siiski on Catullus ühes luuletuses vaimustatud Caesari edust Britannias.

Vaadeldava perioodi lõpul alustasid oma tegevust keisririigi algusaja väljapaistvad poeedid — Vergilius ja Horatius, ent teosed, mis nad avaldasid kodusõdade viimastel aastatel, pole lahutatavad nende loomingust tervikuna, mis on tihedas seoses Augustuse printsipaadi aja poliitiliste ja sotsiaalsete suhetega.

5. Rooma õiguse arenemine

Ideoloogilistel aladel tegeldes saavutasid roomlased kõige enam edu õigusnormide väljatöötamisel. Rooma juristid kasutasid ära ladina proosa saavutused ja käsitletaval ajajärgul kujunes välja too selge ja täpne keel, milles on kirjutatud keisririigi ajastu juriidilise kirjanduse väljapaistvad teosed.

Vabariigi varasel perioodil rajati tsiviilõiguse alused. Tsiviilõigust iseloomustas formalism ja ta reguleeris ainult Rooma kodanike vahekordi.

Sõdade ja sotsiaalsete suhete muutumise tõttu tuli varade ringlusesse palju väärtusi. Rooma kodanikel tuli astuda mitmesugustesse suhetesse provintsielanikega ja teiste riikide alamatega.

See kõik tekitas tarbe tolle ajani tundmatute juriidiliste normide järele. Uutele suhetele püüti mõnel määral kohandada vanu vorme. Ühtlasi mõjutasid rooma õigust ka teiste rahvaste juriidilised normid, eelkõige kreeka õigus ja hellenistlik õigus; õiguse

väljatöötamise printsiipe endid aga mõjutasid nii hellenistlik filosoofia kui ka kreeka retoorika. Meie ajani säilinud juriidilised allikad kuuluvad hilisematesse perioodidesse, seepärast on võimatu täpselt dateerida ühe või teise õigusliku suhte või juriidilise mõiste tekkimist.

6. Arhitektuur ja kujutavad kunstid

Kujutavate kunstide ja arhitektuuri arenemine kulgeb vabariigi viimasel sajandil samas suunas kui eelnenud ajajärgul. Teatud osa neist tohututest rikkustest, mis Rooma võolasid, mahutati nii ühiskondlikesse kui ka erahoonetesse ja muudesse ehitustesse, mis andsid uue välisilme linnale, mis tol ajajärgul kujunes ülisuureks maailmakeskuseks.

ARHITEKTUUR II JA I SAJANDIL

Teise sajandi viimastel aastakümnetel ehitati kaks uut veejuhet. Linna ehteks kujunevad kivist kaared ja suurepärased eraehitused. Eriti kuulsaks said oma ehitamistegevusega Sulla, Pompeius ja Caesar. On igati mõeldav, et Sulla viibimine Idamaadel pani ta unistama Rooma ümberehitamisest suurimate hellenistlike tsentrumite eeskujul. Sulla aeg on üks neist perioodidest, mil hellenistlike vormide mõju rooma kunstile oli kõige intensiivsem, ja see kajastus ka tolleaegses arhitektuuris.

Pompeius ehitas tohutu suure kivist teatri, mis mahutas 10 000 pealtvaatajat. Teater oli pealistatud marmoriga ja äratas hämmastust oma ennenägematu suuruse ja ebatavalise tugevusega. Kaunistuseks Rooma väljakuile oli rida teisigi Pompeiuse poolt ehitatud avalikke hooneid.

Grandioossed kavad Rooma ümberehitamiseks olid Julius Caesaril. Tema ajal sillutati ära vana foorum ja temast põhja pool rajati teine foorum, mille keskel pidi asetsema Esiema Venuse üleni marmorist tempel. Surm ei lasknud Caesaril neid plaane teostada. Osa Caesari poolt kavatsetut ja alustatut viis hiljem lõpule Augustus, aga paljugi jäi ainult projektidesse. Caesari projektid määrasid teatud määral ette rooma arhitektuuri edasise arenemiskäigu. Caesariga algab linna plaani muutmine uute foorumite ehitamise teel; ta osutub initsiaatoriks Rooma muutmisel «marmorlinnaks». Caesari-aegne arhitektuur pöördub, Sulla perioodi omast erinedes, tagasi itaalia eeskujude juurde, suurendades ehituste mõõtmeid ja tarvitusele võttes uue arhitektuurilise kujundamisviisi. Alates Sulla aegadest kaunistatakse uusi hooneid kreeka kujudega, bareljeefidega ja vaasidega. Skulptuurid etendavad seega dekoratiivset osa. Neid paigutatakse hoonetesse ja aedadesse. Haruldaselt kõrgelt hinnatakse kreeka meistrite kujusid. Rooma saabus terveid laevalaadungeid kreeka muistiseid. Samal

ajal tekkisid Roomas meistrid, kes valmistasid koopiaid kreeka ja hellenistlike eeskujude järgi. Kopeerimiskunst saavutas kõrge taseme, kuigi toodeti ka palju madala kvaliteediga esemeid.

SKULPTUUR

Realistlikus portreekunstis jäid roomlased edasi iseseisvateks. Sulla perioodil tugevnes selgi alal hellenistliku kunsti mõju, kuid juba I sajandi 60-ndail ja 70-ndail aastail e. m. a. on märgata reaktsiooni. Nii näiteks on Pompeiuse skulptuurportreele eriomane hoolikas töötlemisviis ja faktuuri ja pinna suurepärane viimistletus (skulptor kasutas selleks kõrge hellenistliku tehnika võtteid), kuid nägu kujutades on kunstnik püüdnud rooma traditsiooni vaimus edasi anda kõik individuaalsed jooned. Ta on kaugel kreeka ja hellenistlikele skulptoritele omasest idealiseerimisest. Kunstnik rõhutab oma etruski ning rooma eelkäijate vaimus kujutatava inimese loomulikke defekte. Ta kujutab liikumatut lihavat nägu kitsaste ilmetute silmade ja väikese püstninaga.

Üheks tolleaegse meisterliku portreekunsti parimaks näidiseks võib olla Cicero büst. Temaski on materjali töötlemisel hellenistlik tehnika ja üldistava kujutamise võtted ühendatud rooma realismiga. Cicero on kujutatud elatanud inimesena veidi roidunud näoga, avara lauba ja terava pilguga; huultel on kerge irooniline naeratus. Meie ees ei ole keskpärane inimene, vaid mõtleja ja ühiskonnategelane. Kaugeltki idealiseeritud pole ei Caesari skulptuurportreed ega tema kujutised müntidel. Sellele toetudes võime arvata, et käsitletava perioodi lõpule on karakteerne reaktsioon, püüe tagasi pöörduda vanade itaalia eeskujude juurde.

Vabariigiaja kunstnikud suunasid oma tähelepanu näo individuaalsete joonte edasiandmisele; toogasse rõivastatud figuuri kujutati peaaegu alati stereotüüpselt. Meheportree kõrvale ilmub sel perioodil ka individuaalne naisakt, mille õitsenguaeg langeb keisririigi perioodi.

Suurt edu saavutatakse sel perioodil reljeefkujutiste alal. Siingi näeme me hellenistlike ja rooma joonte ühendamist, mis esialgu, tõsi küll, toimub eklektiliselt. Ühel madalreljeefil on näiteks ühendatud süžeedelt ja teostamistehnikalt hellenistlikud mütoloogilised stseenid kujutisega tsensusele järgnenud ohverdamisest Roomas, mis on antud traditsioonilises realistlikus rooma stiilis.

Caesari ajajärgu reljeefid, samuti kui teised kunstimälestusmärgid tollest ajast on tunnistuseks katseist sünteesida kaht stiili.

MAALIKUNST

Maalikunsti rakendatakse I saj. e. m. a. aina enam dekoratiivseks otstarbeks. Sel ajal kujunevad välja mitmesugused seinamaalimise stiilid, mille kauneid näidiseid on Pompeiis säilinud meie päevini.

ROOMA KULTUURI ISELOOM VABARIIGI LÕPUL

Ülevaade vabariigi viimase perioodi Rooma kultuuriloost annab meile õiguse järeldada, et selleaegsetest sise- ja väliskomplikatsioonidest hoolimata kultuuri arenemine ei peatunud ja et kirjandus ning kunst olid sageli klassivõitluse ning poliitilise võitluse vahenditeks. Rooma kultuurilise arenemise algus kuulub tollesse ajastusse, mil kultuur mõningates Itaalia piirkondades ning Kreekas ja Idamaadel oli juba suhteliselt kõrgel tasemel. Rooma võttis üle ja töötas ümber valmis vorme. Eriti tähtis oli kõrgesti arenenud hellenistliku kultuuri mõju, kuid rooma kultuuris püsis ka palju omapäraseid jooni, mis kajastasid mitmesuguseid itaalia kultuuritraditsioone ning pärinesid mõnikord kõige kaugemast minevikust. Vahel roomlased ainult kandsid valmis vormid oma pinnale üle; teistel juhtudel kujundati vanad kultuuritraditsioonid ümber. Perioodidele, mida iseloomustas ainult valmis vormide jäljendamine, järgnes tihti reaktsioon, mis avaldus püüdluses tagasi pöörduda vanaaegsete vormide ja traditsioonide juurde. See traditsioonilise ja uue («neoterismi») võitlus polnud juhuslik. Ta peegeldab mõnel määral seda võitlust, mis toimus novaatorite ja konservatiivide vahel, teatud momentidel eriti pingeliseks muutudes.

Kõigis kultuurivaldkondades püsis vabariigi lõpul palju eklektilist, läbitöötamatut. Kultuuri arenemine ei jõudnud ümardatud lõpptulemustele, ta jätkus ka keisririigi ajastul.

Rooma orjandusliku ühiskonna kultuur oli vähemuse pärisosaks. Ta oli uute maade vallutamisega kaasnenud hoogsa rikkuste juurdevoolu tagajärjeks. Ent kultuuri teatud elemendid said Rooma elanikkonna kõikide vabade kihtide omandiks. Pärast Liitlassõda kasvab itaalikute munitsiipiumide tähtsus. Juba enne seda aega hakkab rooma kultuur tungima ka Rooma poolt vallutatud aladele, eelkõige Läände. Ent see protsess kuulub eeskätt järgnevatesse perioodidesse ja on iseloomustav keisririigi ajastu kultuurilisele arenemisele.

XXIII PEATÜKK

AUGUSTUSE PRINTSIPAAT

1. Octavianuse võimu juriidiline vormistus

POLIITILINE KORD KEISRIRIIGI ALGUL

Pärast palju aastaid kestnud kodusõdu, millega kaasnesid proskriptsioonid, maade konfiskeerimised, sunniviisil võetud maksud, sõjaväkke värbamised, orjade ärakargamine ja mõõgavõim, taotlesid Itaalia rahvad eelkõige rahu, normaalse elu taastamist. «Pax Romana» (Rooma rahu) oli loosungiks, mis ühendas orjandusliku ühiskonna eri rühmitused. Kõige aktiivsemad Octavianuse vaenlased olid kodusõdades hukkunud. Caesari-vastaste rühmituste ellujäänud liikmed olid poliitiliselt nõrgestatud ja demoraliseeritud. Oma positsiooni säilitamiseks olid nad valmis Octavianust toetama või vähemalt temaga kokku leppima. Segadused ja sõjad tegid populaarseks mõtted möödunud õnnelikest rahuaegadest ja vagade esivanemate lihtsast elust. Neid meeleolusid arvestas Octavianus ja pärast tagasitulekut Itaaliasse püüab ta eelkõige rõhutada, et on saabunud rahuajad ja alanud tagasipöördumine vana-rooma heade tavade juurde. Octavianuse üheks esimeseks sammuks oli restaureerida vanu templeid, kus Propertiuse sõnade järgi «ämblik oma võrku kudus», ja sisse pühitseda uusi.

Alates 31. a. e. m. a. valiti Octavianus igaks aastaks konsuliks; 29. a. sai ta tsensorivolitused, mille alusel ta aastail 29—28 koostas senatiliikmete uue nimekirja ja viis läbi Rooma kodanike tsensuse, mida polnud korraldatud 42 aasta jooksul. Senaatorite arv oli selleks ajaks tõusnud 1000 inimeseni. Caesar ja triumvirid olid senatisse viinud oma pooldajaid, peamiselt ratsanike ja tsentuuriote hulgast. Octavianus kõrvaldas senatist need, kes oma päritolu tõttu ei võinud kuuluda kõrgeimasse seisusse. Sellega rõhutati Octavianuse hoolitsemist senaatoriseisuse väärikuse eest, aga ühtlasi andis see talle võimaluse senatist välja heita Antoniuse pooldajad. Äsjakoostatud nimekirja asetati esimesena Octavianuse nimi, sellest ka tema tiitel *princeps senatus*. Vabariigi ajastul oli see aunimi, kuid mingisuguseid erilisi volitusi printsepsil polnud peale õiguse esimesena oma arvamust avaldada. Ajajärgul, mil Rooma võitles domineerimise eest Vahemerel, olid printsepsiteks

autoriteetsed isikud, kes kahtlemata omasid mõju sise- ja välispoliitikas (Quintus Fabius Maximus, Scipio Vanem jt.). Asetades enda senaatorite nimekirjas esimeseks, Octavianus otsekui ennistas *princeps senatus*'e endise tähtsuse.

13. jaanuaril 27. a. e. m. a. pani Octavianus erakorralised volitused maha ja kuulutas endise vabariigi taastatuks, teatades ühtlasi oma soovist eraellu tagasi tõmbuda. See loobumine oli niisama silmakirjalik kui senaatorite tungivad palved, et Octavianus võimu riigis oma kätte jätaks. Samal päeval võttis Octavianus vastu rea volitusi, mis faktiliselt kindlustasid talle kõrgeima võimu. Sama aasta 16. jaanuaril sai Octavianus austava hüüdnime Augustus, mis tähendab (jumalusest) «suureks tehtud» või «ülendatud». Varem kuulus see epiteet ainult templitele, pühamutele; nüüd lisati ta printsepsi, riigi esimese mehe nimele. Octavianus muudab oma nime. Teda hüütakse nüüd: imperaator Caesar Augustus, jumaliku poeg (*Imperator Caesar Augustus, divi filius*).

Templite taastamine, senaatorite uue nimekirja koostamine, tsensus ühes sellega kaasneva lepitusohvri toomisega, vabariigi taastamine, nime muutmine — kõik see pidi tähistama kodusõdade perioodi lõppu ja uue ajastu algust. Augustus astus poliitika-areenile kui Caesari kasupoeg ja pärija. Aga oma võimu kehtima pannes võttis Octavianus arvesse eelkäija saatust. Ta ei võtnud endale ei kuninga ega diktaatori tiitlit ja keeldus tavadega vastuolus olevaist magistratuuridest. Aga sellele vaatamata oli vabariigi taastamine ainult näiline. Augustus osutus Rooma riigi ainuvalitsejaks.

AUGUSTUSE VÕIM

Erakorraliste magistratuuride süsteem, mis Roomas välja arenes klassivõitluse ülesannete ja välispoliitiliste ülesannete komplitseerumise protsessis, valmistas teatud mõttes ette monarhistliku võimu kehtestamist. Nii Pompeius kui ka Caesar koondasid oma kätte ühtaegu mitmed volitused. Sama teed läks Augustus. Tema võim rajanes mitmesuguste klassikalise vabariigi aastail ühendamatute magistratuuride ühendamisel. Tema käes oli kõrgem sõjaväeline võim — *imperium*; alates 19. aastast e. m. a. jäid talle eluajaks konsuli insigniad. *Imperium*'i alusel kuulus Augustusele kõrgem sõjaväeline võim ja tsiviilvõim. Ta oli sõjaväe ülemjuhataja ja omas võimu provintside üle. Mõnedes provintsides (keisri provintsides) valitses imperaator oma suva järgi. Teiste (senati provintside) üle oli tal 23. aastast alates kõrgema kontrolli õigus.

Juba 36. a. e. m. a. sai Octavianus eluajaks tribuunivõimu (*tribunicia potestas*). Tribuuni positsioon andis Augustusele kõige laialdasemad volitused, ta tegi Augustuse isiku pühaks ning ühtaegu otsekui sümboliseeris kogu Augustuse võimu demokraatlikku päritolu — võimu oli ta pärinud Caesarilt, kes kord välja astus populaaride juhina. Niisiis osutusid kõrgem sõjaväeline võim ja

tribuunivõim Augustuse võimu juriidiliseks aluseks. Printsepsi tiitel, mille Octavianus juba aastail 29—28. pärast senaatorite uue nimekirja koostamist, vastu võttis, omandas teistsuguse tähenduse kui vabariigi ajastul. Selle all hakati mõistma mitte ainult esimest senaatorit, vaid ka esimest meest riigis. Ka tiitli «imperaator» tähendus muutub. Vabariigi aegadel andis sõjavägi selle väejuhile-võitjale, kellele tiitel jäi võidust kuni triumfini. Augustus liitis imperaatori tiitli oma nimega, tema ametlikus tiitlis aga oli lisaks sellele veel märgitud, mitmel korral ta imperaatoriks kuulutati. Sellega rõhutati erilist isiklikku seost sõjaväega, ja imperaatori tiitel hakkas aegamööda tähistama kõrgeimat sõjaväelist võimu [1]. Lisaks neile alatistele funktsioonidele võttis Augustus enda peale ka erakorralisi. Nii näiteks tehti talle nälja-aastal, 22 a. e. m. a., ülesandeks pealinna toiduainetega varustamine.

Augustuse võim sai hellenistlike monarhiate eeskujul ka religioosse sanktsiooni. Seda rõhutati nii tiitliga «Augustus» kui ka nimetusega «jumaliku (Juliuse) poeg»; peale selle valiti Augustus 12. a. e. m. a. ülempreestriks (*pontifex maximus*). See oli ebatavalise pidulikkusega lavastatud sündmus, mille puhul rahvast kokku voolas kogu Itaaliast. Tema isiku seost kogu Rooma kodanikkonnaga rõhutati tiitliga «isamaa isa» (*pater patriae*), mis Augustusele anti 2. aastal e. m. a.

Augustuse kogu võimutäiust ei saa tagasi viia mitmesuguste volituste summale. Augustus ise rääkis, et ta «ületas kõiki oma mõju, oma autoriteedi (*auctoritas*) poolest». See mõiste, mis Roomas juba ammu olemas oli (senatil oli *auctoritas* jne.), muutus Augustuse võimu allikaks. Tegelikult varjas see autoriteet võimuanastamist, sõjaväelist diktatuuri.

Võidu hankis Augustusele sõjavägi, niisamuti oli ta tema võimsuse, tema «autoriteedi» tegelikuks lätteks. «Valitsuse *materiaalseks* toeks oli sõjavägi, mis palju enam sarnanes juba landsknehtide armeega kui vana-rooma talurahvaväega,» kirjutas F. Engels, «aga *moraalseks* toeks oli üldine veendumus, et sellest olukorrast pole väljapääsu, et kui mitte see või teine keiser pole vältimatuks paratamatuseks, siis ometi on seda sõjaväe ülevõimule rajatud keisrivõim.» [2]

SENAT

Rooma vanad riigiasutised eksisteerisid edasi ja formaalselt ei toimunud neis olulisi muutusi. Senatit loeti kõrgeimaks riigiorganiks. Temale läksid üle ka mõned rahvakoosoleku funktsioo-

[1] Augustuse ajast peale kannavad imperaatori tiitlit peaaegu kõik Rooma riigi valitsejad. Käesoleva teose tõlkes nimetatakse edaspidi neid elupõliseid imperaatoreid vastavalt eestikeelse ajalookirjanduse sõnapruugile keisriteks, seega neid selgemini eristades vabariigi-aegseist imperaatoreist.

[2] *К. Маркс, Ф. Энгельс,* Бруно Бауэр и раннее христианство, Соч., т. XV, lk. 606.

nid, ta omandas seadusandliku ja kohtuvõimu. Augustus viis läbi rea reforme, mis tõi korra senati istungitesse. Senati liikmete arv määrati kindlaks 600 mehele. Senati otsus saab seaduse jõu. Printsipaadi rajamispäeval, 13. jaanuaril 27. a. e. m. a., toimus provintside jaotamine. Piiriäärsed provintsid (Süüria, kolm Gallia provintsi, Hispaania põhjaalad jm.) tunnistati keisri provintsideks. Vanu rahunenud provintse (Aafrika, Baetica, Gallia Narbonensis, Makedoonia, Aasia) loeti senati omadeks ja neid haldasid senati poolt määratavad prokonsulid ja propreetorid. Ka keisririigi rahandus jaotati. Kõrvuti vana riigikassaga (*aerarium*), mida käsutas senat, rajatakse eriline keiserlik riigikassa — *fiscus*. *Aerarium*'i laekusid tulud senati provintsidest, *fiscus*'esse aga keisri omadest. Senati riigikassa müntis vaskraha, keiserlik kuld- ja hõberaha. Faktiliselt oli *aerarium*'gi sõltuv keisrist, kes täiendas teda oma sissemaksetega.

Juriidiliselt võimutäiust omav asutis, senat, võttis kuulekalt vastu Augustuse ettepanekud, mis tavaliselt välja töötati printsepsi nõukogus (*consilium principis*), mis valiti loosi teel senaatorite hulgast. Alates 23. aastast e. m. a. siirdus Augustuse kätte kõikide välispoliitiliste asjade juhtimine.

RAHVAKOOSOLEKUD

Endiselt tulid Augustuse ajal kokku ka rahvakoosolekud. Komiitsidel võeti vastu seadusi kas Augustuse enda ettepanekul (*leges Juliae*) või teiste magistraatide ettepanekul. Komiitsidel valiti magistraadid. Kuid need valimised polnud vabad: hääletati nende poolt, kellele osutas Augustus nn. soovitamisõiguse (*jus commendationis*) alusel. Niiviisi kaotasid komiitsid Augustuse ajal oma poliitilise tähtsuse. Varsti pärast Augustuse surma, alates aastast 14 e. m. a. ei tulnud valimiskomiitsid üldse enam kokku.

MAGISTRATUURID

Augustuse ajal säilisid kõik magistratuurid. Konsulaat oli endist viisi selleks kõrgeks ametiks, mida taotlesid senaatoriseisusest isikud, ja et rahuldada paljude auahnust, ei valitud aasta peale mitte kaks, vaid mitu konsulit; kaks neist (*consules ordinarii*) astusid ametisse 1. jaanuaril ja aastat nimetati nende järgi, aga pärast neid asusid järjekorras haldama teised konsulipaarid (*consules suffecti*). Tsensoriamet kaotas oma endise tähtsuse. Tsensuse ja senati nimekirjade koostamise viis Augustus ise läbi. Preetorite arvu vähendati kümnele; nende funktsioone avardati, nad pandi *aerarium*'i juhtima. Magistraatide töös kehtestati range järjekindlus, aga kogu nende tegevus sõltus printsepsi tahtest. Kohtuinstantsidelegi laienes tema mõju. Tähtsamaid kriminaalkuritegusid uurisid alatised kohtukomisjonid (*quaestiones perpetuae*). Augustus ise arutas Roomas kriminaalasju ja langetas vahel surmaotsuseid. Teatavais asjus apelleeriti keisri kui kõrgeima

kohtuinstantsi poole. Tema juurde kohtusse suunati kõigist provintsidest need Rooma kodanikud, keda süüdistati rasketes kuritegudes.

KEISRI BÜROKRAATIA-APARAADI TEKKIMINE

Vanade asutuste kõrval hakkas Augustuse ajal arenema bürokraatia-aparaat, mille tähtsus aina kasvas. Selle aparaadi loomisel kasutas Augustus eeskätt isiklikke sidemeid. Keisri ametnikud, kes algul sõltusid isiklikult printsepsist, omandasid järk-järgult üldriikliku tähtsuse. Kõrgematele ametikohtadele määrati kõrgematesse seisustesse kuuluvaid isikuid. Senaatorite hulgast valiti linna prefekt. Linna prefekti peafunktsiooniks oli korra kaitsmine Roomas (*custodia urbis*). Augustuse ajal ei täidetud seda kohta regulaarselt. Tema järglaste all muutus linna prefekt väga tähtsaks. Keisri provintside asehalduriteks määrati senaatoriseisusest legaadid propreetori auastmes (selline asehaldur kandis tiitlit *legatus pro praetore*).

Väga kaalukaiks kujunesid keisri ametnikkonnas ratsanikele varutud ametikohad. Ratsanike karjääri krooniks oli pretoriaanide kaardiväe ülemjuhataja — *praefectus praetorio* — koht. Pretoriaanide kohordid kaitsesid Augustuse isikut ning valvasid korra järele Roomas ja Itaalias, kuhu nad olid laiali majutatud. Ratsanike hulgast määrati Egiptuse prefekt, kes haldas seda provintsi kui keisri omandit. Suure tähtsuse omandasid prokuraatorid, kelle hoolde usaldati maksude kogumine ja väikeste provintside haldamine; nad täitsid mitmesuguseid majanduslikke funktsioone. Prokuraatorid määrati ratsanike, aga ka vabakslastute hulgast. Keisri vabakslastuist ja orjadest komplekteeriti alamad teenistusastmed keisri ametnikkonnas, mis hiljem omandas riigis ainulaadselt suure tähtsuse.

Seesugune oli Augustuse ajal Rooma poliitiline kord. Juba vana-ajal hakati teda nimetama printsipaadiks selle põhjendusega, et vabariiklikud asutused säilisid, kuid võim kuulus printsepsile — esimesele senaatorile ja esimesele mehele riigis. Printsipaat oli seega monarhia eriliigiks, kus vabariiklike asutiste näilise püsimise juures võim kuulus printsepsile — «esimesele senaatorile» ja riigi «esimesele mehele», kes toetus sõjaväele.

2. Augustuse seadusandlus

PEREKONNA- JA ABIELUSEADUSED

Augustuse seadusandlus pidi tugevdama Rooma orjandusliku ühiskonna aluseid. «Uute, minu initsiatiivil vastuvõetud seadustega tõin ma tagasi esivanemate tavad, mis meie ajajärgul olid juba ununenud,» — nii iseloomustas Augustus oma seadusandluse suunda. See oli tihedas seoses nende meeleoludega, mis olid ise-

loomulikud valitsevatele orjapidajate gruppidele. Itaalia orjanduslik ühiskond ihaldas rahulikku olukorda, paljude pilgud olid suunatud minevikku. Räägiti kombelangusest, traditsioonilise ustavuse ja tubliduse hävimisest Roomas. Ülalmainitud suunas võttis Augustus tarvitusele rea abinõusid juba 28. a., aga peamise tähtsusega seadused viidi läbi 18. a. e. m. a. Nende eesmärgiks oli tugevdada perekonda ja suurendada Rooma kodanike arvu. Senaatori- ja ratsanikuseisusest isikuile tehti abiellumine kohustuslikuks; liiderlikkuse vastu antud eriseadustega rakendati karme karistusi abielutruuduse rikkumise eest. Aastal 9 e. m. a. antud seadus eristas mitteabiellunuid ja lastetuid. Nii ühtede kui ka teiste omandiõigused olid teatud mõttes piiratud; ühtlasi aga kehtestati eesõigused lapsi omavate isikute jaoks. Orjanduslikus ühiskonnas oli perekond sotsiaalse elu algrakuks. Teda tugevdada tähendas ühtaegu tugevdada ühiskonna traditsioonilisi aluseid, mis kodusõdade ajal olid vankuma löönud.

Vana-rooma traditsiooni vaimus viis Augustus läbi seaduse, mis piiras luksust.

Seadust abielurikkumise kohta tuli Augustusel endal rakendada esmalt oma tütre (Julia Vanema) ja hiljem tütretütre (Julia Noorema) suhtes.

ORJADESSE PUUTUVAD SEADUSANDLIKUD ABINÕUD

Augustus viis läbi rea seadusandlikke abinõusid, mis pidid rõhutama piiri orjade ja vabade vahel. Printsipaadile eelnenud perioodil oli peremehe võim oma orjade üle kõikuma hakanud. Rooma seadused ei vajanud aga erilisi täiendusi, mis oleksid kinnitanud orjapidajate õigusi. Rooma õigus rääkis alati, et peremehel on võim oma orja elu ning surma üle. Ja Augustus võttis endale eesmärgiks kinnitada selle printsiibi kõikumatust.

Kodusõdade aastail leidus inimesi, kes teedel võtsid kinni teekäijaid ja nad orjadeks tegid. Mõned kodanikud lasksid end registreerida orjadena, et pääseda väkkekutsumisest, ettevõtlikud inimesed aga muutsid selle fiktsiooni reaalsuseks, ja vabad saidki orjadeks. Nende nähtuste vastu võitlemiseks teostati Augustuse käsul *ergastulum*'ide [1] revideerimine. Augustus püüdis piirata orjade vabakslaskmist.

Aelius Sentiuse seadus (4. a. e. m. a.) fikseeris, et peremees võis vabastada oma orja ainult teatud tingimustes. Fufius Caniniuse seadus (2. a. e. m. a.) piiras testamendi alusel vabaks lastavate orjade arvu.

Aastal 10 m. a. j., kui oli karta orjade rahutusi, mida võis oodata roomlaste lüüasaamise tõttu Germaanias 9. a. m. a. j., kinnitati senatis erilise otsusega vana vabariigi-aegne seadus, mille järgi peremehe tapmise korral mõisteti surma kõik majas asuvad orjad.

[1] Ergastulum — ruum süüdi mõistetud orjade jaoks, kes töötasid ahelais.

Selle otsuse kohta käivates kommentaarides, mis kuuluvad hilisemasse aega, öeldi: «Kuna ühtki maja ei saa ohutuks teha muul viisil kui sellega, et surmanuhtluse hirmul sunnitakse orje hoidma oma peremeest nii majakondsete kui ka võõraste poolt ähvardava ohu eest, siis viidi ellu senati otsused ametliku juurdluse kohta, mille alla pidid langema vägivaldselt surma saanute orjad.»

Surm koduste orjade käe läbi oli orjapidajaile ikka reaalseks ohuks. Riik rakendas abinõusid peremeeste kaitsmiseks arvuka koduse orjapere atentaadikatsete vastu. Orjade ja vabade kehvikute massilise ülestõusu oht ei olnud möödas.

Niiviisi pidi Augustuse seadusandlus tugevdama Rooma orjandusliku ühiskonna aluseid, mis kodusõdade ajal olid vankuma löönud.

3. Augustuse sotsiaalpoliitika

Augustuse ajal kehtima hakanud poliitiline kord tähendas sõjaväelise diktatuuri ja areneva bürokratismi võitu. Keisrivõimu kasvamine, alatise sõjaväe ja bürokraatia-aparaadi loomine olid paratamatud tagajärjed Rooma muutumisel linnriigist impeeriumiks, mis hõlmas peaaegu kõik Vahemeremaad. Augustuse aega tähistab majanduslik tõus Itaalias, mis järk-järgult kosus julmadest laastamistest, mille all ta kodusõdade ajal oli kannatanud. Keisririigi jaluleseadmisest saadik lakkavad kodusõjad ja provintside haldamine muutub mõnel määral korralikumaks; see tähendas neile pöördepunkti majandus- ja kultuurielu arenemises. Läänes edeneb jõudsalt romaniseerumine, idaprovintsides muutub lõplikult kindlaks Rooma võim, millest kohaliku helleniseerunud elanikkonna ülemkihid olid huvitatud. Uus poliitiline režiim soodustas mitme piirkonna konsolideerumist ja arenemist.

Augustuse suhtumist Rooma vaba elanikkonna eri kihtidesse iseloomustab laveerimine mitmesuguste sotsiaalsete gruppide vahel; oma kauakestva valitsemise jooksul ilmutab ta suurt ettevaatlikkust, püüab rõhutada oma konservatiivsust ning näidata, et Rooma elus pole toimunud midagi uut, vaid taastatakse vana, isadeaegne elulaad.

AUGUSTUS JA SENAATORISEISUS

See on karakteerne eelkõige vahekorrale senaatoriseisusega. Viimane ei püsinud muutumatuna. Kodusõdade aastail lahkusid lavalt paljud väljapaistvad Rooma aristokraatsete sugukondade liikmed. Senatis oli palju «uusi inimesi». Augustus pani senati liikmete jaoks lõplikult kehtima ühe miljoni sestertsi suuruse tsensuse. Senati koosseisu määras faktiliselt kindlaks printseps ise, kes kolmel korral koostas uue senaatorite nimekirja. Ametli-

kult oli nimekirjade koostamise eesmärgiks «ebaväärikate» inimeste senatist väljaheitmine, aga kahtlemata kõrvaldati senatist kahtlased liikmed, Augustuse endised vastased. Nimekirjade läbivaatamine oli senaatorite hulgas ebapopulaarseks abinõuks. Istungist senati koosseisu revideerimise asjus 18. a. e. m. a. võttis Augustus osa, kandes rõivaste all raudrüüd ja mõõka. Senaatorid läksid tema juurde ükshaaval, kusjuures nad eelnevalt läbi otsiti.

Vanade perekondade liikmed olid senatis aukohal. Neid valiti kõrgeimatesse ametitesse, nende hoolde usaldati provintside haldamine. Ent Augustus püüdis samal ajal rõhutada, et vana aristokraatia privilegeeritud seisund sõltub printsepsi armust. Ta osutas materiaalset abi laostunud aristokraatidele, silmapaistvad senaatorid täitsid tema poolt antud ülesandeid kui tema «sõbrad» (*amici*), saatsid teda kui «kaaslased» (*comites*). Printsepsi loata ei tohtinud ükski senaator Itaaliast lahkuda.

Osutades tähelepanu vanade perekondade liikmetele, ülendab Augustus kõrgesse senaatoriseisusse «uusi inimesi», peamiselt Itaalia linnadest pärinevaid. Ta viis senatisse «Itaalia kolooniate ja munitsiipiumide paremiku», ütles temast hiljem keiser Claudius.

Printsepsi ja senati suhetes võib Augustuse pika valitsemisaja kestel märgata võnkumisi. Senaatorite hulgas oli palju Augustusele tänu võlgnevaid ning teda toetavaid inimesi, kuid säilis ka uue poliitilise korra vastaseid. Opositsioon võttis mitmesuguse kuju. Augustuse vastu loodi mitu vandenõu, millest osavõtjad kuulusid väljapaistvatesse senaatoriperekondadesse. Aga vandenõulaste arv oli tühine, vandenõud avastati hõlpsasti ja süüdlasi karistati enamikul juhtudel karmilt. Senati istungitel võeti vastu alati vaid seda, mida Augustus ise ette pani või mida tema initsiatiivil arutamiseks anti, kuigi vaidlused olid vahel tormilised. Opositsioonine hoiak avaldus mitmesugustes vahelehüüetes ja märkustes, vihjetes endise vabaduse kadumisele. Augustuse valitsemisaja lõpul tugevnesid opositsioonilised meeleolud; levitati anonüümseid pamflette ja paskville. Mõned senaatorid pagendati saartele.

Kuid senaatorite opositsioon polnud tõhus. Senaatorite ideaalid osutasid minevikku. Vaimustumine Rooma kaugest minevikust, mida kujutleti «kuldse ajastuna», vanade vabariiklike vooruste ülistamine, kummardamine viimaste vabariiklaste — Cato Noorema, Brutuse ja Cassiuse ees, see ongi ideedering, mis on iseloomustav nii Augustuse aja kui ka hilisema aja rooma aristokraatiale. Kõige selgemini väljendusid need ideed keisririigi-aegses Rooma historiograafias. Ent minetades poliitilise võimu, säilitas senaatoriseisus veel kõik eelised majanduses. Üleminek monarhiale ei muutnud Rooma ühiskondliku korra aluseid, selle korra üheks peajooneks oli aga orjatööl rajanev suurmaavaldus, mis vaatamata kodusõdade aja vapustustele jäi endiselt eeskätt senaatorite kätte. Suurmaavaldus andis senaatoriseisusele teatud

sõltumatuse ja see viis konfliktidele keisri ja senaatorite vahel. Kuid rahu ja senaatorite privilegeeritud seisundi taastamine Itaalias ajendas Rooma aristokraatiat keisri võimu üldiselt tunnustama ja toetama.

RATSANIKKOND AUGUSTUSE AEGADEL

Teisel kohal senaatoriseisuse järel asus ratsanikkond. Augustus määras ratsanike jaoks kindlaks 400 000 sestertsi suuruse tsensuse, ta käsitas ratsanikkonda seisusena (*ordo*), igal aastal korraldati paraade, millest võtsid osa kõik ratsanikud. Augustus revideeris ratsanikuseisuse nimekirju. Ratsanikkonna ebaväärikailt liikmeilt nõuti rahatrahve. See kõik pidi tõstma ratsanike prestiiži ja tähtsust Rooma riigis.

Ratsanikkonna koosseisus võib märgata kaht elementi: rooma aristokraatiaga seotud vana «pärilikku» ratsanikkonda, ja uut, mis koosnes väljateeninud sõjaväelastest, Itaalia munitsipaalaristokraatia väljapaistvamatest liikmetest ja rikastunud vabakslastutest. Kui vabariigi lõpul ratsanikud ei etendanud poliitilises elus erilist osa, eelistades poliitikaga tegelemisele isiklikku rikastumist, siis Augustuse ajal omandasid ratsanikkonna uued elemendid poliitilises elus suure tähtsuse. On teada juhtumeid, kus ratsanikud polnud rahul kohustusliku abielu seadustega, samuti nende katseid kõrvale hoiduda sõjaväeteenistusest, kuid põhiliselt oli see seisus printsipaadi toeks. Ratsanike kätte jäid mitmesugused kaubanduslikud ja liigkasuvõtlikud operatsioonid. Augustus katsus ära kasutada ratsanike ärilisi kogemusi. Neile anti väga mitmesuguseid majanduslikke ülesandeid, provintsidesse määrati neid prokuraatoriteks. Järk-järgult omandas ratsanikkond teenistusseisuse tähenduse.

ROOMA PLEEBS

Mis puutub Rooma pleebsi, siis viis Augustus loogilisele lõpule viljajagamiste süsteemi, mille oli rajanud Gaius Gracchus. Enam kui 200 000 kodanikku said igal kuul tasuta teravilja; lisaks sellele jagas Augustus korduvalt puudustkannatavaile kodanikele raha, kusjuures igaüks sai kuni 400 sestertsi. Palju tähelepanu pühendas Augustus vaatemängude korraldamisele.

Nende abinõude rakendamine rahuldas plebeisid, kes nõudsid «leiba ja vaatemänge» (*panem et circenses*), leppides poliitilise vabaduse kaotusega. Saab osutada ainult kahele juhule, kus pleebsi poliitiline aktiivsus nähtavale tuli. Näljaajal, 22. a. e. m. a., nõudis rahvas Augustuselt, et ta võtaks endale diktaatori volitused. Augustus, nähtavasti kartes, et see võib viia konfliktile aristokraatiaga, palus põlvili end sellest aust vabastada ja piirdus erakordsete volitustega Rooma toiduainetega varustamiseks. 19. aastal polnud Augustus Roomas ja pealinnas tekkis konsulivalimistel jälle selline võitlus nagu vabariigi aegadel. Eriti suur

poolehoid oli Marcus Egnatius Rufusel. See asjaolu sundis Augustust Itaaliasse tagasi tulema. Ta hakkas toetama senaatorite seisusest pärinevat kandidaati, aga Rufus suri vanglas. Need sündmused viitasid pleebsi ülestõusmise ohule. Roomas pidasid valveteenistust pretoriaanlik kaardivägi, linlaste kohordid ja öövahtide salgad. Niiviisi kaotas Rooma pleebs Augustuse ajal oma endise poliitilise mõjuvõimu. Vilja jagamine ja vaatemängud pidid juhtima linlaste tähelepanu poliitikalt kõrvale. Samaaegselt võeti tarvitusele kõik abinõud, et ära hoida vaba kehvistu rahutusi.

ITAALIA MUNITSIPAALARISTOKRAATIA

Itaalia munitsipaalaristokraatia, kes varem triumviraadi poliitikaga ei olnud rahul, leppis Octavianusega juba enne tema võimu lõplikku kindlustumist. Linnadesse asustatud veteranid olid selleks sotsiaalseks jõuks, kes tingimusteta Augustust toetas. Kuid ka teised mõjukamad linlaste kihid toetasid teda. Itaalia oli küll viimastes kodusõdades kannatada saanud, kuid Itaalia munitsipaalaristokraatia säilitas provintsides oma juhtiva koha. «Rooma rahu» soodustas rikkuste kokkuvoolu ja vahetuse arenemist. Paljudes linnades, eriti aga Kampaanias ja poolsaare põhjaosas, arenes käsitöö ja Itaalia tooted ilmuvad paljudesse provintsidesse. Epigraafilised ja kirjanduslikud allikad kinnitavad, et Itaalia kaupmehed kauplesid Rooma kodaniku privileege kasutades ka laialdase Rooma riigi kõige kaugemate nurkadega. Itaalia linnade väljapaistvamad kodanikud tõsteti ratsanike või senaatorite seisusesse. Itaalia alamate kihtide elust on vähe teada, aga kindel on, et Augustuse ajal munitsipaalne elu polnud koguni alla käinud ja kohalike magistraatide valimisest võtsid aktiivselt osa kõik vaba elanikkonna kihid.

AUGUSTUSE POLIITIKA PROVINTSIDE SUHTES

Tähtsad muutused toimusid ka provintside haldamises. Provintside jaotamine senati ja keisri provintsideks oli üks esimestest aktidest printsipaadi rajamisel; see toimus 13. jaanuaril 27. a. e. m. a. Piiriäärsed provintsid siirdusid keisri kätte, vanad rahustatud provintsid aga jäid ametlikult senati valitsuse alla. Piiriäärsetes provintsides seisid sõjaväed, mis jäid täielikult Augustuse käsutusse.

Provintside jaotamine ei tähendanud kaugeltki seda, et keiser oleks täiesti loobunud vahelesegamisest senati provintside asjusse. Senat määras sinna prokonsulid või propreetorid, kuid Augustus andis neile omad korraldused. Kürenaikas näiteks pani ta meelevaldselt kehtima uue kohtupidamiskorra. Augustuse kompetentsi kuulus kohtumõistmine Rooma kodanike üle, keda süüdistati ras-

keis kuritegudes. Temale apelleeriti kohalike kohtute otsuste peale isegi neil juhtudel, kui need otsused olid teinud vabad linnad.

Provintsides ei austatud Augustust ainult kui kõrgemat isikut riigis, vaid talle osutati religioosset au. Peaaegu kõigis provintsides ehitati templid, mis olid pühendatud jumalanna Roma'le ja Augustuse geeniusele (kaitsejumalusele).

Provintsi peatemplisse kogunesid igal aastal preestrid eri linnadest pidulikuks palvejumalateenistuseks. Kogunenud (nn. *concilium*) ei pidanud ainult jumalateenistusi, vaid läkitasid ka keisrile palvekirju kohalikes asjus. Augustuse geeniuse ja jumalanna Roma kultus oli kohaliku privilegeeritud aristokraatia kätes; ta osutus provintslaste lojaalsuse väljenduseks ja vahendiks propaganda tegemisel Augustuse kasuks. Augustuse poliitika polnud kõikide provintside suhtes ühesugune. Vanad provintsid said tema ajal soodustusi. Maksusüsteemi loodi kord. Maksutulude renditamised minetasid oma endise tähtsuse, sest paljusid makse kogusid Augustuse poolt määratavad prokuraatorid otseselt. Üksikutes provintsides, näiteks Kürenaikas, said kohaliku elanikkonna privilegeeritud grupid õiguse kohtus roomlaste kõrval osa võtta surmaga karistatavate kriminaalsüütegude arutamisest; tsiviilasju arutavad kohtud koostati seal ainult provintslastest. Senati eri otsusega loodi lihtsustatud kord provintsides toimunud väljapressimiste arutamiseks. Linnade delegatsioonid, kes tihti tõid kaasa kaebekirju provintside valitsejate vastu, võeti vastu ja kuulati ära. Kõik need abinõud pidid kaasa aitama selleks, et provintsides tekiks Rooma võimu püsimisest huvitatud ja keisririiki toetav kiht. Engels ütleb: «... keisririik ei olnud seda (provintside — *N. M.*) ekspluateerimist lõpetanud, vaid vastupidi: oli teinud selle süsteemiks.» [1] Selle süsteemi üks iseärasus seisnes selles, et kohaliku elanikkonna privilegeeritud kihti lasti ekspluateerimisest osa võtta. Teistsugune oli olukord hiljuti võidetud provintsides. Kohaliku elanikkonna julm ja häbitu ekspluateerimine kutsus välja rea ülestõuse — Hispaanias (aastail 24—19 e. m. a.), Juudamaal (4. a. e. m. a.), Pannoonias ja Illüürias (aastail 6—9 m. a. j.), Germaanias (9. a. m. a. j.) —, mis väga julmalt maha suruti.

Pärast vallutamist ja ülestõusude mahasurumist sööstsid uutesse provintsidesse Rooma ja Itaalia kaupmehed ning sinna rajati veteranide kolooniaid. Rooma asundused eksisteerisid esialgu omaette, aga aja jooksul sulasid roomlased ja itaalikud, kes moodustasid elanikkonna privilegeeritud kihi, ühte kohaliku aristokraatiaga, kes omandas ladina keele ja romaani kultuuri. Uutesse läänepro-vintsidesse veeti välja itaalia kaupu, sealt saabus mitmesuguseid põllumajandussaadusi; Doonau-äärsed provintsid, eriti Noricum, andsid metalli.

---

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 136.

Uutest idaprovintsidest kujunes eriti tähtsaks Egiptus. Juriidiliselt erines Egiptuse seisund teiste provintside omast: teda loeti keisri omandiks ja teda haldas ratsanikust prefekt. Viimaste Ptolemaioste ajal oli märgata niisutusseadmete ummistumist. Seepärast oli üheks Augustuse esimeseks sammuks kanalite puhastamine. Ptolemaioste Egiptuse langusajajärgul oli tugevnenud preesterkond keskvõimu arvel. Varsti pärast Egiptuse vallutamist teostati Augustuse käsul maade, esmajoones templimaade konfiskeerimine. See, samuti ka maksukoorma raskenemine, tekitas elanikkonna vastuhaku, mille maha surus Egiptuse esimene prefekt Cornelius Gallus. Egiptusest sai keiser tohutu suuri tulusid. Kolmandik Rooma linnale vajalikust viljast saabus Egiptusest. Egiptus võimaldas keisrile varustada leivaga Rooma pleebsi.

Seega püsis Augustuse ajal veel Rooma ja Itaalia eelistatud seisund. Tema ajal säilisid ka üksikute provintside eriomadused, mis olid kujunenud pika poliitilise arenemise käigus. Aga järkjärgult kustusid need erinevused. Rooma provintsid muutusid linnriigi manustest, «Rooma rahva mõisatest», ühtse poliitilise terviku osadeks.

4. Sõjavägi Augustuse ajal

Teise triumviraadi ajal etendas riigi elus peaosa sõjavägi. Lühikest aega oli sõjavägi opositsioonis peaaegu kogu tsiviilelanikkonnaga. Ta muutus ohtlikuks isegi temale toetuvatele võimumeestele endile.

Augustus reorganiseeris sõjaväe nii, et võis temale toetudes keisririiki monarhina valitseda.

Sõjavägi allus terves koosseisus Augustusele. Kogu sõjavägi pidi tundma, et Augustus ise teda juhib ning et ainult Augustusest sõltub iga sõjamehe karjäär. Suur hulk vägesid lasti laiali. Paljud sõdurid said äsjarajatud kolooniais maad, teised tõhusa rahatasu ja pöördusid tagasi oma kodumunitsiipiumidesse.

Augustuse ajal viidi lõpule üleminek alatisele sõjaväele. Regulaarne sõjavägi paigutati laiali piiriäärsetesse provintsidesse. Augustuse valitsemisaja lõpul koosnes sõjavägi 25 leegionist, kuhu ühtekokku kuulus umbes 250 000 meest Leegionid komplekteeriti Rooma kodanikest, peamiselt Itaalia elanikest. Regulaarvägede komplekteerimisega oli juba Augustuse ajal raskusi. Vabatahtlikke leidus üha vähem ning erandjuhtumitel tuli abi otsida sundvärbamisest või võtta leegionidesse koguni vabaks lastud ning kodanikuõigused saanud orje. Idaprovintsides komplekteeriti väed peamiselt seal elunevaist Rooma kodanikest. Põhivägede kõrval olid abiväed, mis lisati üksikute leegionide juurde. Abiväed komplekteeriti peamiselt provintslastest. Leegion allus propreetori auastmes legaadile (*legatus pro praetore*), kes provintsi haldas, või

komandeeris leegioni eriline legaat (*legatus Augusti legionis*). Kõrgemasse komandeerivasse koosseisu kuulusid sõjatribuunid. Legaadid ja sõjatribuunid määrati senaatoriseisusest isikute hulgast; prefektid, kes abivägesid komandeerisid, relvastamist, laagreid, sõjaväe varustamist jne. juhtisid, pärinesid ratsanike keskelt. Keskmisse komandeerivasse koosseisu kuulusid tsentuuriod, kes tulid väljateeninud sõdurite ridadest. Eriti väljapaistvad tsentuuriod võisid loota ratsanikuseisusse võtmisele ja edasisele ülendamisele teenistuses.

Lihtleegionärid astusid sõjaväkke 17—20. a. vanuses. Teenistus kestis kaua aega, 25—30 ja isegi 40 aastat. Iga sõjaväkke astuja oli kohustatud andma Augustusele truudusvande. Distsipliini hoiti karmide abinõudega: ihunuhtlusega, rasketele töödele käsundamisega, tervete väeosade üleviimisega teistesse provintsidesse.

Üleviimised ja määramised olid vahendiks võitluses ülemäära arenenud korporatiivse vaimuga, mis tugevnes eriti kodusõdade aastail ja sageli soodustas sõdurite mässe ning rahutusi.

Privilegeeritud olukorras olid pretoriaanide kohordid, mis olid majutatud Roomas endas ja Itaalias. Pretoriaanid said kõrgemat palka ja teenisid vähem aega kui teised leegionärid. Politseiteenistus Roomas oli erikohortide (*cohortes urbanae ja cohortes vigilum*) õlgadel.

Distsiplineeritud ja reorganiseeritud sõjavägi oli Augustuse võimu materiaalseks toeks. Keiser hoolitses tema eest lakkamatult. Palga regulaarseks väljamaksmiseks sõduritele võeti tarvitusele kõik vahendid; veteranide majanduslikuks kindlustamiseks asutati eriline kassa (*aerarium militare*), mis maksis veteranidele välja errumineku-rahasid. Ainulaadne osa, mida sõjavägi riigis etendas, oli üheks tsesarismi oluliseks tunnuseks. Kuid sõjaväe eriseisundis peitusid ka keisrivõimu jaoks ohtlikud momendid. Esimestel aastakümnetel pärast Augustuse surma sõltus uute keisrite nimetamine mõnikord pretoriaanidest.

5. Augustuse välispoliitika

Augustuse välispoliitika ametlik programm, mis kajastub tema tegude loetelus, rääkis kindlast rahust, mida tagavad võidud maal ja merel. Seoses sõdade ajutise lakkamisega sulges Augustus kolmel korral Januse templi, kuna enne teda see tempel oli suletud olnud ainult kaks korda. Augustusele lähedased ühiskonnakihid nägid temas võiduka Caesari järglast, ootasid temalt võite ja Rooma territooriumi laiendamist, aga erinevalt kasuisast ilmutas Augustus välispoliitilistes asjades teatud tagasihoidlikkust ja ettevaatlikkust. Augustuse välispoliitika ajalugu võib jaotada kahte põhiperioodi: aastast 27 e. m. a. kuni aastani 6 m. a. j., mil toimusid suurte territooriumide vallutamine Läänes ja roomlaste diplo-

maatilised edusammud Idas, ja 6. a. m. a. j. kuni 14. aastani, kui roomlased olid sunnitud siirduma kaitsepoliitikale, mis iseloomustab peaaegu kogu järgnevat Rooma keisririigi perioodi.

SÕJAD HISPAANIAS

Oma valitsemisaja esimesel perioodil pidas Augustus anastussõdu Läänes. Varsti pärast printsipaadi rajamist viidi lõpule Pürenee poolsaare vallutamine. Siin panid roomlastele vastu *kantaabrid*, kes ühendasid naaberhõimud, kelledest vahvuselt ja arvukuselt eriti silma paistsid astuurid. Aastal 26 e. m. a. läks Augustus ise Hispaaniasse, et koordineerida sõjaoperatsiooni vaenlase vastu. See sõda oli roomlastele raske, sest sõdida tuli neile tundmatus ja vaeva valmistavas miljöös vapra ning julge vaenlasega. Aastal 25 e. m. a. alistati *astuurid* ja kantaabrid, kuid nad tõusid varsti taas üles, võitlesid roomlaste vastu meeleheitliku mehisusega ja alistati lõplikult Agrippa poolt alles 19. a. e. m. a.

Sellest ajast peale oli kogu Pürenee poolsaar roomlaste võimu all. Püüdes murda astuuride ja kantaabrite vastupanu, taotlesid roomlased mitte ainult piiride viimist mereni, vaid neid meelitasid ka rikkalikud kullaleiukohad, mis asetsesid Hispaania loodenurgas. Augustuse valitsemise kaht esimest aastakümmet iseloomustavad sõjalised pealetungioperatsioonid ka Rooma impeeriumi põhjapiiridel.

ALPIDE-ALAD JA DOONAU-ÄÄRSED ALAD

Augustuse ajani olid paljud Alpi mägede piirkonnad ja Doonau-äärsed alad Roomast sõltumatud; maistee Hispaaniasse, Itaalia põhjapiirid ja Makedoonia polnud kaitstud mitmesuguste hõimude rünnakute vastu. I saj. keskpaiku e. m. a. õnnestus roomlastel kehtestada oma protektoraat Makedooniast ida pool asetseva Traakia kuningriigi üle, aga alates Caesari aegadest oli Rooma kirdevaldustele kahtlemata ohuks Daakia kuningriik; Illüüriaski oli olukord ebakindel. Siin pidasid sõdu Julius Caesar (Gallia haldamise perioodil) ja Octavianus (pärast võitu Sextus Pompeiuse üle) ning saavutasid teatud edu, kuid Illüüria provints ei olnud veel kaugeltki rahustatud maa. Võitlus Rooma impeeriumi põhjapiiridel algas varsti pärast kodusõja lõppemist. Kokkupõrked toimusid mitmesugustes piirisektorites ja roomlaste sõjaoperatsioonid kujunesid mõnikord suurteks sõjakäikudeks, milledele omistati suurt tähtsust ja mida juhtisid Augustusele lähedased isikud. Neist sõdadest võttis osa Agrippa; tähtsat osa etendasid ka Augustuse kasupojad Tiberius ja Drusus.

Läänepoolsetes Alpides pandi 25. a. e. m. a. toime julm arveteõiendamine keldi hõimu *salassidega*, kes osalt hävitati, osalt orjadeks müüdi. Alates aastast 46 e. m. a. algas Ida-Alpides ja kaugemal Doonau ülemjooksul asetsevate alade vallutamine; roomlased panevad oma võimu kehtima Reetias ja Noricumis. Niiviisi laien-

dati ja kindlustati Illüüria provintsi; selleks aitasid kaasa ka võidud *pannoonlaste* üle. Aastal 10 e. m. a. kujundati eri provints — *Pannoonia*. Doonau kesk- ja alamjooksul elavate hõimude kallaletungide tagasitõrjumise ettekäändel tungisid roomlased korduvalt Doonau-tagusele territooriumile, jõudes välja Dnestrini. Pikaajalise võitluse tulemusena lõid roomlased impeeriumile kindla piiri, mis kulges mööda Doonaud. Augustuse valitsemisaja lõpul moodustati uus provints — *Möösia*. Samuti kindlustati protektoraat Traakia üle; seda maad valitsesid Roomast täielikult sõltuvad dünastid.

SÕDA GERMAANLASTEGA

Varsti pärast kodusõdade lõppemist suruti Edela-Gallias julmalt maha mõningate oma vabadust kaitsvate keldi hõimude vastupanu. Olulisi raskusi aga kogesid roomlased Gallia kirdepiiridel, kus nad puutusid kokku germaani hõimudega. Aastal 16. e. m. a. said roomlased germaani hõimudelt lüüa, kuid juba 12. a. e. m. a. alustasid Rooma väed Augustuse kasupoja Drususe juhtimisel laialdasi pealetungioperatsioone germaanlaste vastu. Reini suudmel elavad germaani hõimud olid sunnitud tunnustama Rooma ülemvõimu. Sõda germaanlaste vastu jätkati ka järgnevail aastail. Eriti tähtsad olid Tiberiuse sõjakäigud. Aastal 5. m. a. j. näis, nagu oleksid roomlased kindlasti kanna kinnitanud Reini ja Elbe vahelisse piirkonda, kus loodi uus Rooma provints — *Germaania*.

Varsti aga tehti Rooma vallutustele Reini-äärses piirkonnas lõpp. Uuest provintsist lõuna pool kujunes tõhus *sueebi hõimude* koondis, mida juhtis Marobod, kes hästi tundis Rooma sõdimisviisi. Augustus otsustas üritada tema vastu sõjakäiku, sueebide peale pidi liikuma kaks armeed: üks Reini, teine Doonau äärest. Kuid see plaan nurjus.

PANNOONIA ÜLESTÕUS

Aastal 6 m. a. j. vallandus Rooma vägede tagalas Pannoonias ja Illüürias ülestõus. Selle põhjuseks olid ülearu suured maksud, mida roomlased võtsid, otseseks ajendiks aga sõdurite värbamine võitluseks Marobodiga. Ülestõus algas Rooma kodanike mahatapmisega. Kannatada said kaupmehed ning Pannooniasse ja Illüüriasse paigutatud garnisonid. Ülestõusnute arv ulatus 800 000-ni. Nad ründasid Makedooniat ja ähvardasid tungida isegi Itaaliasse.

Roomas võeti tarvitusele erakorralised abinõud: veteranid kutsuti väeteenistusse, jõukad kodanikud pidid vastavalt oma varandusele välja panema orje, kes vabaks lasti ja sõjaväkke võeti. Augustus ise ütles senati istungil, et kui ei võeta tarvitusele erakorralisi abinõusid, siis on vaenlased 10 päeva pärast Rooma all.

Erilised volitused sai Augustuse kasupoeg Tiberius, kel kolme aasta kestel tuli visalt võidelda. Tiberius ei söandanud insurgente

rünnata avalikus lahingus. Ta kindlustas üksikuid piirkondi, kust pidas pealetungisõda. Tema käsul süütasid Rooma väed põlde ja hävitasid külasid. Kõik kinnipüütud sõjamehed tapeti roomlaste poolt. Ülestõusnud võitlesid meeleheitlikult. Mehi aitasid naised, kes eelistasid surma orjapõlvele. Lõpuks olid ülestõusnute juhid sunnitud alistuma. Kui ühelt ülestõusu juhilt küsiti, mispärast tema hõimukaaslased vastu hakkasid, siis vastas ta ajaloolase Dio Cassiuse sõnade järgi: «Teie ei saada oma karjade juurde ei koeri ega karjaseid, vaid hunte.»

Aastal 9 m. a. j. suruti ülestõus maha, kuid tema mõju Rooma siseolukorrale ja välispoliitikale oli kahtlemata suur. Sõda pannoonlastega läks «inimestele kalliks maksma», nagu sellele osutab Dio Cassius, kuid andis vähe saaki. Roomas endas tekkisid toitlustamisraskused, kerkisid produktide hinnad, ilmnes orjade ja plebeide ülestõusu reaalne oht. Selline lojaalne ühiskondlik grupp nagu ratsanikkond avaldas rahulolematust Augustuse abieluseadustega. Suhted printsepsi ja senaatoriseisuse vahel teravnesid. Pannoonia sõda paljastas lõpuks selle poliitika kõlbmatuse, mida Augustus ajas hiljuti alistatud hõimude suhtes. Okupatsiooniga kaasnesid üle jõu käivad maksud, normiandmised, uusi alamaid värvati abivägedesse, alistatud pidid ülal pidama Rooma sõjaväge. Asehaldurite omavoli ja sõdurite kuritarvitused jäid karistamata. Kõik see vallandaski ülestõusu.

LAHING TEUTOBURGER WALD'IS

Roomlaste võimu nõrgenemist Pannoonia ülestõusu mahasurumise ajal kasutasid ära Germaania provintsi elanikud, kes ei tahtnud alistuda Rooma korrale. Asehalduriks oli seal Publius Quintilius Varus, kes hakkas sisse seadma Rooma korda, eriti Rooma kohtuid. See tekitas ülestõusu, mida juhtis heruskide hõimu pealik Arminius, kes seisis roomlaste teenistuses ja oli võetud isegi ratsanikuseisusse. Ülestõus algas ühes kaugemas rajoonis. Varusel ei olnud kujutlust liikumise tõelisest iseloomust ja ta arvas, et sellest on kerge jagu saada. Ülestõusnud ahvatlesid Rooma väed sügavale sisemaale, kuni kolm Rooma leegioni jõudsid Teutoburger Wald'i. Seal ründasid paikkonda hästi tundvad ülestõusnud roomlasi, kes olid päevateekondadest väsinud ja liikusid aeglaselt edasi korratutes ridades. Lahingu tulemusena hävitati kõik kolm leegioni. Quintilius Varus ise võttis endalt elu.

Roomas tekitas Varuse lüüasaamine vapustava mulje. Kardeti ülestõusu Gallias ja barbarite Itaaliasse tungimist. Augustus vallandas oma germaanlastest koosneva ihukaitse. Gallialased saadeti Roomast välja. Senat uuendas vana julma seaduse, mis puutus peremehe mõrvamisse orja poolt.[1] Roomas ja Itaalias kuulutati välja sunduslik väkkekutsumine. Suuri vaevu õnnestus värvata sõdureid põhjalikult purustatud väeosade täiendamiseks.

[1] Vt. lk. 296.

Ülestõusud aastail 6—9 m. a. j. olid sisemise ja välispoliitilise kriisi väljenduseks. Germaanlased ei läinud siiski üle Reini, Gallia jäi rahulikuks ja Rooma sõjavägi oli veel nii tugev, et võis varsti alustada uut pealetungi germaani hõimude vastu. Ometi kutsus Varuse lüüasaamine välja pikaleveniva rahanduskriisi ja tugevdas opositsioonilist meeleolu aristokraatia ridades.

Germaaniasse saadeti Tiberius ja seejärel Drususe poeg Germanicus. Kuigi Rooma sõjaväed, kes oma teel kõik hävitasid, korduvalt Germaaniasse tungisid, loobus Augustus siiski Rooma valduste edasisest laiendamisest ja ütles, et Rooma piir peab kulgema mööda Reini. Rooma poliitika muutumist tuleb seletada mitte ainult lüüasaamisega Teutoburger Wald'is, vaid ka sellele eelnenud kohutava ülestõusuga Pannoonias ja Illüürias. Reinil ja Doonaul asus enam kui pool Rooma kõigist relvastatud jõududest (15 leegioni 25-st). Sõjaväe koosseisu edasine suurendamine oli Rooma riigikassale liiga koormav ja pealegi peaaegu võimatu nende printsiipide juures, mis leegionide komplekteerimisel kehtisid — neisse võeti ainult Rooma kodanikke.

Seega, nagu märgib F. Engels, «... lahing Varusega on üks ajaloo kõige otsustavamatest pöördemomentidest. Selle lahinguga kindlustati alatiseks germaanlaste sõltumatus Roomast.» [1]

AUGUSTUSE POLIITIKA IDAS

Maadevallutamistest Idamail loobus Augustus oma valitsemise algusest peale. Tüliküsimusi püüdis ta lahendada eelkõige diplomaatilisel teel. Partia-küsimuses saavutasid Rooma diplomaadid Augustuse ajal suurt edu, seda soodustasid Partia sisesuhted. Fraates IV (aastail u. 38/37—3/2 e. m. a.), kellel oli tegemist oma rivaalide vastu võitlemisega, ei omanud kaugeltki selliseid vallutuskavatsusi kui tema eelkäija.

Tähtsat osa Rooma ja Partia vahelistes diplomaatilistes suhetes etendas Armeenia küsimus, mis jäi aktuaalseks kogu varase keisririigi ajajärgul. Partlased ei võinud lubada Rooma mõju Armeenias, sest see oleks ohustanud Partia ülemvõimu Mesopotaamias ja läänepoolsetes satraapiates. Roomlased omakorda ei võinud leppida Partia ülemvõimuga Armeenias, sest see takistas ühendusepidamist idapoolsete Musta mere maadega ja oli alatiseks ohuks Süüriale ja Kapadookiale. Augustus tegi kõik, mis suutis, selleks et Armeeniat valitseks Rooma pooldaja. Seda õnnestuski saavutada 20. a. e. m. a. eri ekspeditsioonil, mille eesotsas seisis Augustuse kasupoeg Tiberius. Kuid Rooma-sõbralik Armeenia valitseja ei püsinud kaua võimul. Ka järgmised Augustuse sellesuunalised katsed olid edutud. Aga partlasedki ei suutnud Armeenias püsivalt kanda kinnitada. Diplomaatiliste läbirääkimiste tule-

[1] Ф. Энгельс, К истории древних германцев. Партиздат ЦК ВКП(б), 1938, lk. 32—33.

musena õnnestus roomlastel 20. a. e. m. a. Partia kuningalt kätte saada väetähised, mis Crassus ja Antonius olid maha jätnud ning partlased vallutanud oma pealetungil 40. aastal e. m. a.

Rooma ja Partia vahel seati jalule kaubanduse arenemist soodustavad suhted. Nii partlased kui ka roomlased ei lasknud vaibuda regulaarset karavanikaubandust, mis aitas kaasa nii Rooma Süüria kui ka Partia Mesopotaamia majanduslikule tõusule.

Rooma provintsidest ida pool asetsesid Roomast sõltuvad kuningriigid: Pontos, Kapadookia, Kommageene jt.

Bosporose kuningriiki valitses Augustuse ajal Asandros, keda Rooma tunnustas. Aastal 14. e. m. a. segas Rooma vahele Bosporose asjusse. Bosporose kuningaks pandi Pontose kuningas Polemon. Kuid 8. a. e. m. a. tapeti ta ühe ülestõusnud hõimu vastu suunatud karistusekspeditsiooni ajal. Järgnevad dünastid lõid Augustuse kujutusega münte, kuid Rooma ülemvõim oli õigupoolest nominaalne.

Sõltuvate kuningriikide süsteemi ei säilitatud mitte igal pool. Endine Galaatia kuningriik muudeti provintsiks. Herodes Suurel, kes võimule tuli 40. a. e. m. a., õnnestus säilitada võim Juudamaa ja naaberalade üle. Pärast Herodese surma jaotati Juuda riik tema poegade vahel ja hiljem siirdus selle riigi peaosa, Juudamaa, Süüria provintsi koosseisu ning teda hakkas haldama prokuraator.

Aastal 25 e. m. a. saatis Augustus Egiptusest väed Õnnelikku Araabiasse (*Arabia Felix*). See ekspeditsioon, mille eesmärgiks oli kahtlemata kontrolli kehtestamine Indiasse viivate kaubateede üle, lõppes täieliku nurjumisega.

Kürenaikas ja Aafrika-nimelises provintsis tuli Augustusel tagasi tõrjuda lõunapoolsete hõimude pealetung.

Rooma keisririigi prestiiž oli Augustuse ajal kahtlemata suur. Augustus võttis kahel korral vastu India kuningate saatkonna. Rooma saabusid ka Musta mere maadel ja Kaukaasias elavate vabade rahvaste saatkonnad.

6. Augustuse dünastiapoliitika

Võimu üleminek pärandamise alusel on üheks monarhistliku võimu tavaliseks tunnuseks. Rooma keisririigi aegadel ei olnud mingisuguseid seadusandlikke akte, mis oleksid fikseerinud troonipärimise korra, kuid koos monarhia faktilise tunnustamisega tunnustati ka keisri õigust oma võimu pärandada. Augustus ise rõhutas oma ametlikus tiitlis, et ta on «jumaliku (Juliuse) poeg», ja omakorda kandis hoolt, et tal oleks pärija. Keisri perekonnaelu seisis tähelepanu keskpunktis. Sellesse perekonda kuuluvaile isikuile avaldati erilist austust: nad said ennetähtaegselt magistratuure, nende hoolde usaldati tähtsaimad sõjalised ja diplomaatilised ülesanded.

AUGUSTUSE PEREKOND

Otseseid pärijaid meesliinis Augustusel ei olnud. Abielus oli ta kolm korda. Tema esimesed abielud taotlesid poliitilisi eesmärke. Abielust Sextus Pompeiuse hõimlase Scriboniaga sündis tütar Julia. Kolmandal korral abiellus Octavianus Livia Drusillaga. See abielu oli lastetu, aga Livial oli esimeselt mehelt kaks poega — Tiberius Claudius Nero (tulevane keiser) ja Nero Claudius Drusus. Augustuse dünastiapoliitikas märkame alatist kõikumist tema otseste järglaste ja Livia laste vahel. Julia abiellus Augustuse soovil tema sõbra, tuntud väejuhi Agrippaga. Agrippa varustati eriliste volitustega, talle anti *imperium* ja tribuunivõim ning ta hakkas esinema Augustuse kaasvalitsejana. Agrippat peeti Augustuse järglaseks, kuid aastal 12 e. m. a. suri Agrippa äkki; pärast seda lapsendas Augustus tema lapsed Gaiuse ja Lucius Caesari, kes varsti surid. Julia pandi mehele Augustuse vanemale kasupojale Tiberiusele. Augustus lapsendas 4. a. e. m. a. Tiberiuse, kes hakkas etendama tähtsat osa poliitilises elus. Testamendis adopteeris Augustus Livia, keda sest ajast peale hakati nimetama Augustaks.

Niiviisi omandavad dünastilised küsimused, esmajoones troonipärimisküsimus, Augustuse ajal erilise tähtsuse, mis osutab tema võimu dünastilisele iseloomule.

AUGUSTUSE SÕBRAD JA KAASLASED

Augustuse-aegse Rooma poliitilises elus ei etendanud tähtsat osa mitte ainult Augustusega suguluses olevad isikud, vaid ka tema «sõbrad» (*amici*) ja samuti «kaaslased» (*comites*); mitte põhjuseta ei hakatud hiljem terminit *comes* rakendama teatud ametliku positsiooni märkimiseks. Augustus võlgnes palju tänu Agrippale, kellel õnnestus saavutada võite Caesari kasupoja vaenlaste üle. Agrippa ise jäi Augustuse suhtes lojaalseks. Ta oli oma loomult sõdur, vapper ning resoluutne ja ühtaegu harjumustelt veidi toorevõitu. Agrippa omas hiiglasuurt varandust ja kulutas palju raha väljapaistvate ehituste (veevärk, Pantheoni tempel jm.) püstitamiseks.

Tähtsat osa Augustuse õukonnas etendas ka Gaius Cilnius Maecenas. Maecenas kuulus silmapaistvasse ratsanikuperekonda. Seistes küll lähedal Augustusele, ei saanud Maecenas magistratuure, kuid sellest hoolimata täitis juba teise triumviraadi ajal tähtsaid ülesandeid. Peaaegu kõik lepingud, mis Octavianus sel perioodil sõlmis, olid Maecenase poolt ette valmistatud. Veel tähtsamad olid Maecenase püüded võita avalikku arvamust oma soosija poolele. Maecenas hindas kunste kui avaliku arvamuse mõjutamise vahendit. Ta koondas enda ümber poeete, värvates niiviisi uuele režiimile andekaid pooldajaid, kes oma teostes viimast ülistasid.

Allikad mainivad teisigi Augustuse sõpru. Enamasti ei olnud

nad suursuguse päritoluga isikud. Nad osustasid suuri teeneid Augustusele, aga kogusid seejuures endalegi varandusi, mis polnud väikesed. Ühe või teise isiku edu polnud alati seletatav tema talentide ja võimetega. Ühiskondliku elu allakäik ja bürokraatia kasvamine kajastusid selles, et printsepsi meelevald või tema perekonnaliikmete protektsioon rajasid teed uuele inimesele, soodustasid tema hiilgavat karjääri. Eriti selgesti ilmnes see järgneval perioodil.

AUGUSTUSE SURM

Augustus suri 14. a. m. a. j. Kampaania linnas Nolas 76 aasta vanuses. Vähe aega enne surma, nagu räägib Suetonius, küsis Augustus sõpradelt, kas ta nende arvates on hästi täitnud oma osa elukomöödias, ja lisas sedamaid lõppvärsi: «Kui meeldis näidend teile, siis kõik plaksutage ning lustiliselt teele saatke meid.»

Augustusele korraldati hiilgavad matused; senati otsusega tunnistati ta jumalikuks (*divus*).

7. Rooma kultuur Augustuse printsipaadi ajal

Augustuse epohh on rooma kultuuri õitsenguperiood. Sel ajal loodi selliseid kirjandus- ja kunstiteoseid, mis omandasid maailmaajaloolise tähtsuse ja jäid eeskujudeks paljude sajandite jooksul. Need teosed on rooma kultuuri sajandeid kestnud arenemise tulemuseks, aga ühtlasi väljendavad nad oma tekkeajale karakteerseid ideelisi voole.

Augustuse aega langeb rooma luule õitseng. Kodusõjad ei katkestanud seda arengujoont, mille algus kuulub I sajandi keskpaika e. m. a. Augustuse epohhi poeedid jätkasid Lucretiuse ja Catulluse traditsioone. Väga tähtis oli kultuuri arenemisele rahu, mis algas pärast Augustuse võimuletulekut; eriti soodne oli ta Itaalia ühiskonna privilegeeritud kihtidele. Mitte põhjuseta pole kõik poeedid oma päritolult itaalikud. Itaalia andis Roomale talente, kes tegid rooma poeesia surematuks.

Selleaegsele proosale on karakteerne ajalooline žanr. Ajajärgu kõige väljapaistvamaks teoseks selles žanris on Titus Liviuse ajalugu. Teised Augustuse epohhi ajalooteosed ei ole meie ajani säilinud.

AUGUSTUSE EPOHHI KIRJANDUSELU. KÕNEKUNSTI LANGUS

Sügavad muutused poliitilises elus kajastusid ka rooma kirjanduses. Retoorika jäi tähtsaks ka Augustuse epohhil; seda õpetati koolides, see mõjutas väga mitmesuguseid kirjanduslikke žanre. Kuid siiski hakkab kõnekunsti tase langema, ühiskondlikud

tingimused ei soodustanud tema õitsengut. Tacitus seletas seda nähtust järgmiselt: «Kestev rahu, rahva pidev tegevusetus, alatine vaikus senatis ja printsepsi aina rangem režiim vaigistasid kõnekunsti enda, nagu kõik muugi.»

Ühtlasi on aga Augustuse epohh parimate rooma poeetide loominguajaks. Vanemad nendest, Vergilius ja Horatius, alustasid oma luuletajategevust juba kodusõdade aegadel.

VERGILIUS

Publius Vergilius Maro (70.—19. a. e. m. a.) sündis Põhja-Itaalias Mantua linna lähedal rikka maavaldaja perekonnas. Ta sai hea hariduse, õppis kirjandust ja retoorikat, tundis Epikurose filosoofiat. Kodusõdade ajajärgu tormilised sündmused mõjustasid ka Vergiliuse saatust. Tema väike mõis pidi minema veteranide kätte. Kuid Vergiliuse päästis sõprade eestkoste Octavianuse juures. Seks korraks jäi Vergiliusele ta mõis alles, kuid tal tuli see siiski kaotada järgmisel maajagamisel. Ent Maecenase abiga (kelle ringi Vergilius kuulus) sai ta teise väheldase mõisa omanikuks.

Vergiliuse tegi kuulsaks tema «Bucolica». See koosneb kümnest luuletusest, ekloogist, mis on kirjutatud III saj. e. m. a. elanud kreeka luuletaja Teokritose mõju all. Mitmes ekloogis kujutab Vergilius karjaseid, kes looduse rüpes võistlevad luuleloomingus. Värssides ülistavad nad ümbritsevat loodust ja oma karju. Mõnes ekloogis leidub armastusmotiive; tähtis koht on antud mitmesugustele mütoloogilistele kujudele. Osa ekloogide sündmustik toimub Sitsiilias, nagu Teokritoselgi, teistes areneb see poeedi kodunurgas Põhja-Itaalias. Neis loodusele, rahulikele karjadele ja külaelule pühendatud teostes kajastusid ka autoriaegsed poliitilised motiivid. Kümnendas ekloogis räägitakse jumalakartmatuist sõdureist, kes maad anastavad. Esimeses ekloogis (mis tõenäoliselt on kirjutatud hiljem kui teised) peab üks karjastest maha jätma kodunurme, teine tõotab palvetada uue, Roomas asuva jumaluse auks; viimase all mõtleb Vergilius kahtlemata Octavianust.

Umbes 29. a. e. m. a. ilmus uus Vergiliuse teos «Georgica». See on didaktiline teos, mis annab juhatusi maapidajale. Teos on kirjutatud Maecenase initsiatiivil. Temas virgutatakse auväärsele põllumehetööle ja ülistatakse Itaaliat. Teos vastas täiesti meeleoludele, mis valitsesid Itaalia orjapidajate neis ringkondades, kelle toetust taotles Octavianus. «Georgica» väärtus seisneb selles, et ta pole kuiv värsstraktaat põllumajandusest. Mitmesugused kõrvalepõiked, olustikulised stseenid, loodusekirjeldused, kõlav värss, metafooriliste kõnekujundite kasutamine — kõik see lubab «Georgicat» lugeda kõrge kunstiväärtusega teoseks. Vergilius poetiseerib Itaaliat, Saturnuse maad, mis on parim ning viljakaim maailmas. Rooma kuulsale minevikule peab uhke olema terve Itaalia. Palju ridu on pühendatud Octavianuse ülistamiseks.

Vergiliuse luule peateos kannab Juliuste sugukonna legendaarse esivanema Aenease järgi nime «Aeneis». Ta on loodud parimate kreeka eeposte «Iliase» ja «Odüsseia» eeskujul.

Eepos algab jutustamisega sellest, kuidas torm ajas Aafrika randa troojalase Aenease, kes oli lahkunud põlevast Troojast. Kuninganna Dido võttis Aenease lahkesti vastu. Dido poolt ootamatu külalise auks korraldatud söömingul jutustab Aeneas üksikasjaliselt Trooja hukkumisest ja oma seiklusrikkast teekonnast. Dido kaastunne Aenease vastu muutub armastuseks. Kuid Jupiter käskis Aeneasel Aafrika maha jätta ning purjetada Itaaliasse, nagu see talle varem oli ette määratud. Dido ei suutnud kanda lahkumiskibedust ja võttis endalt elu. Teel Itaaliasse peatub Aeneas Sitsiilias, kus tal kauakestva rändamise ajal tuleb matta oma isa Anhises. Aeneas austab isa mälestust mängudega ja talle langeb osaks au kohtuda isaga allmaailmas. Seal ennustab Anhises Aeneasele tema saatust ja kuulsusrikast tulevikku võimsale Rooma riigile, mida asutama on määratud Aenease järglased. Eepose teises osas jutustatakse sellest, kuidas Aeneas paneb oma ülemvõimu Laatsiumis kindlasti kehtima. Tal tuli pidada sõdu küllalt võimsate kohalike hõimude juhtidega, kuid Aeneast soosisid jumalad ja võitlus lõppes tema täieliku võiduga.

«Aeneises» peituv kavatsus ja põhiidee sobisid täiesti Augustuse poliitiliste tendentsidega. Vergilius ülistas värssides Augustuse legendaarset esivanemat, kes saavutas edu mitte ainult vapruse, vaid ka jumalakartlikkuse tõttu, kusjuures viimane avaldus nii tema suhtumises jumalatesse kui ka omastesse. Jumalakartliku Aenease kujus on antud ideaalne roomlane, kelle käitumine peab olema eeskujuks järelpõlvedele.

Eeposel on religioosne ning didaktiline iseloom. Ta pidi taaselustama rooma vana vagadust, jumalate austamist, hirmu nende ees ning usku ennetesse ja virgutama vagaduse nõuete ja religioossete tavandite täitmisele.

Arvukad ekskursid on pühendatud Rooma ajaloo idealiseerimisele. Kõige eredamalt väljendub see Anhisese ennustuses:

«Pea meeles, roomlane, et pead valitsema rahvaid! Sinu oskuseks olgu tuua neile rahu, säästa nõrku ja talitseda kõrke.»

Kilbil, mille Aeneasele kingib tema ema Venus, kujutatakse Rooma ajaloo silmapaistvaid lahinguid. Viimasena on esitatud Aktioni lahing ja Octavianuse triumfid.

«Aeneis» pidi näitama, et alates momendist, millal Augustus seadis jalule «Rooma rahu», algas uus õnnelik ajastu.

«Aeneis» leidis peaaegu üldise tunnustuse varsti pärast tema loomist. Luuletaja töötas teose kallal palju aastaid. Ta sõitis Kreekasse, et seejärel käia ka endise Trooja asukohas, oma legendaarse kangelase kodulinnas. Ent varsti pärast Itaaliasse tagasitulekut suri Vergilius. Ta pidas «Aeneist» lõpetamata teoseks ja keelas selle avaldamise, kuid Augustuse käsul anti see siiski välja.

Rooma kirjandusloos osutub Vergiliuse looming üheks tähtsaimaks etapiks. Vergilius oli tuttav Aleksandria koolkonnaga, aleksandrinism mõjutas tema loomingut, kuid ta vabanes kreeka eeskujudest ja lõi siis puht rooma-päraseid luuleteoseid.

HORATIUSE LOOMING

Maecenase ringi kuulus ka teine väljapaistev Augustuse-aegne poeet — Quintus Horatius Flaccus (65—8 e. m. a.).

Horatius sündis vabakslastud orja pojana Lõuna-Itaalias Venusia linnas. Horatiuse isa oli jõukas mees ja suutis anda pojale hea hariduse. Horatius õppis esmalt Roomas, siis Ateenas. Vaatamata oma noorele eale astus Horatius koos Ateenas viibivate aristokraatidest noorukitega Marcus Junius Brutuse sõjaväkke. Seal tõusis ta teenistuses sõjatribuuni auastmeni ja võttis osa Filippoi juures peetud lahingust, mille ajal ta, omaenda sõnade järgi, hülgas «häbistavalt äravisatud kilbi». Pärast triumviraadi võitu tuli Horatius tagasi Itaaliasse, kus ta, nagu Vergiliuski, kaotas oma maa Itaalia maade ümberjagamise ajal ning oli sunnitud astuma teenistusse (kvestori kirjutaja kohale). Sellesse aega langes tema luuletajategevuse algus. Noor poeet lähenes Vergiliusele ja viimane viis ta Maecenase ringi. Sellelt kunstnike ja luuletajate soosijalt sai Horatius keskmise suurusega mõisa, mis asetses endisel sabiinide territooriumil. Maecenase kaudu tutvus Horatius Octavianusega. Pärast Vergiliuse surma oli Horatius otsekui ametliku poeedi kohal ja 17. a. e. m. a. tehti talle ülesandeks koostada hümn, mida lauldi sekulaarsete mängude ajal. Üksvahe pakkus Augustus Horatiusele isikliku sekretäri kohta, kuid luuletaja, kes vabadust ja sõltumatust hindas, lükkas selle pakkumise tagasi.

Üheks Horatiuse varasemaks teoseks olid «Satiirid». Horatius järgib Luciliuse eeskuju, aga osutab temast enam tähelepanu elegantsele vormile. Horatius laidab teda ümbritsevate inimeste pahesid ja puudusi: ihnsust, upsakust, ülisuurt luksust, pärandi ahnitsemist. Ta taunib andetuid poeete ja rikastunud tõusikuid. Tema värssides pole kibestumist ega meelepaha. Satiirid on kirjutatud teise triumviraadi valitsemisaja rasketel aastatel; võibolla seetõttu ei maini autor nimesid ega ühiskondlikke gruppe.

Oma poliitilisi meeleolusid väljendas Horatius epoodides, mis nagu satiiridki kuuluvad tema loomingu varasesse perioodi.

Horatiuse parimaks teoseks on vaieldamatult tema oodid. Neiski on kajastusi tolleaegsest poliitilisest elust.

Kodanikuluule motiividega pole Horatiuse looming kaugeltki ammendatud. Nagu Catulluski on Horatius lüüriline luuletaja. Ta jutlustab mõõdukust, aga ühtlasi ka mõistlikku nautimist. Tema loosung on «carp diem» («kasuta päeva»).

Horatius oli algul epikureismi pooldaja, hiljem aga kaldus pigem stoitsismi. Kuid ta oli kaugel rigorismist. Peaaegu kõigis küsi-

mustes on ta kuldse kesktee (*aurea mediocritas*) pooldaja. Tema luuletuste temaatika on mitmekesine: läkitused sõpradele, mälestused möödunust, tundeluule. Alatasa kohtame me motiivi, mis kõige paremini on väljendatud esimese raamatu üheksandas oodis:

Mis ootab eel meid, sest ära juurdle, vaid
loe kasuks kõik need päevad, mis saatus toob,
ning sulnist armastust sa, nooruk,
küll ära väldi, ega tantsusõõre.

Tähelepanuväärivas oodis, mida tuntakse «Monumendi» nime all ja mida hiljem on palju jäljendatud, räägib Horatius, et tema nime austatakse tulevikus seni, kuni püsib Rooma, sest ta on valanud aioolia meloodiat itaalia laulu.

Oma elu lõpul kirjutas Horatius üksikisikuile adresseeritud läkitusi (*epistolae*), mis oma motiividelt meenutavad tema varaseid satiire. Läkituste hulka kuulub ka tema «Ars poetica» — suur värsivormis teos, mis on pühendatud arutlustele luulekunsti kohta.

TIBULLUS JA PROPERTIUS

Samal ajal kui Vergilius ja Horatius, kirjutasid oma teosed kaks poeeti-eleegikut: Albius Tibullus (54—19 e. m. a.) ja Sextus Propertius (umb. 49—15 e. m. a.).

Tibullus oli Rooma ratsaniku poeg. Ta ei kuulunud Maecenase, vaid Marcus Valerius Messala Corvinuse ringi. Corvinus oli vabariiklane, kes hiljem Octavianuse poole üle läks. Tibulluse loomingus on tunda Aleksandria poeetide mõju. Oma parimad luuletused pühendas Tibullus armastusele Delia vastu (jäljendades Aleksandria poeetide eeskuju, valis Tibullus oma armsamale nime kreeka luulest). Erinevalt Vergiliusest ja Horatiusest ei maininud Tibullus kordagi Augustust, aga temagi needis sõda, ahnust ja luksust ning ülistas värssides vaikset külaelu. Õnnelikud olid ürginimesed, kui polnud omandit ega vaenu ja inimesed said vaeva nägemata ande looduselt endalt.

Propertius pärineb Assisi linnast Umbrias. Ta oli suuremal määral kui teised kirjanikud Aleksandria poeetide mõju all ning nimetas end uhkusega Rooma Kallimahhoseks.

OVIDIUS

Augustuse epohhi noorimaks poeediks oli Publius Ovidius Naso (43 e. m. a. — 17 m. a. j.). Ta sündis Sulmo linnas ja pärines vanast ratsanikuperekonnast. Ovidius sai hea hariduse Roomas ja Ateenas. Poeedina on ta lähedane Tibullusele ja kasutas nagu viimanegi Valerius Messala protektsiooni. Oma teostes sõltub Ovidius paljudes asjades oma eelkäijatest. Ent tal puudub sügavus ja tema teostes on rohkem kunstlikkust kui nende omades. Ovidius sündis Mutina lahingu aastal, järelikult ei võinud ta mäletada

kodusõdade kõiki õudusi, mis panid inimesed siiralt ülistama rahu ja häirimatust toonud uut korda. Ovidiuse jaoks on need ülistused vormelid ja stambid, mida tuleb jäljendada. Ovidiuse loomingule jätsid oma pitseri aleksandrinism ja retoorika. Kuid tänu haruldaselt tugevale talendile oskas ta luua kauneid teoseid, mis tegid tema nime surematuks. Ovidiuse varased teosed on pühendatud armastustemaatikale. Ovidiuse esimeseks teoseks olid armastuseleegiad («Amores»). Poeet ülistab värssides oma armastatud Corinnat. Varsti pärast armastuseleegiaid ilmus teine Ovidiuse teos — «Heroides», mis sisaldab mütoloogiast tuntud naiskangelaste kirju oma armsamaile (Penelope Odüsseusele, Helena Parisele, Dido Aeneasele jm.).

Mõlemas teoses on palju arutlusi armastusest ja selle tähtsusest ja armunute suhetest. Need arutlused on kahtlemata vastuolus nende ideedega, mis läbivad Augustuse seadusandlust perekonna ja abielu asjus. Veel sügavamaks läheb see lõhe Ovidiuse poeemiga «Armastuskunst» («*Ars amatoria*»). Ovidius jagab nõuandeid armunuile. Poeem on kirjutatud elegantsetes värssides, temas on palju teravmeelseid väiteid, kuid ka palju frivoolsust. Teatud mõttes osutub ta paroodiaks Augustuse seadustele abielurikkumise vastu. Hiljem õigustas Ovidius ennast sellega, et poeemis olevat juttu alamatesse klassidesse kuuluvatest armunutest, kurtisaanidest, kelle kohta ei käinud Augustuse seadused. Aga isegi põgus tutvumine teosega näitab, et autor pidas silmas Rooma kõrgema seltskonna daame.

Edasi asus Ovidius mütoloogiliste süžeede juurde. Ta kirjutab «Fasti», milles kirjeldab ning seletab rooma pühadega seotud kombeid ning pärimusi. Ovidius ülistab Augustust, kaotades seejuures tihti mõõdutunde.

Ovidiuse suurteos kannab nime «Metamorfoosid», s. t. «Muundumised».

Ovidius valis mütoloogiast mitmesugused jutustused, mis käsitlesid inimeste muundumist loomadeks, taimedeks, kivideks ja tähtkujudeks. Ent näidates oma eruditsiooni, jääb Ovidius samaks muretuks ja mõnikord ka kergemeelseks erootiliste teoste autoriks. Ovidiuse jumalatele ja kangelastele on omased mitte ainult kõik inimlikud kired, vaid ka oma harjumuste ja mõtete poolest ei erine nad poeedi kaasaegsetest kõrgema seltskonna roomlastest.

«Metamorfoosides» maksab Ovidius tribuuti neile ühiskondlik-poliitilistele konventsioonidele, mida propageerisid teisedki poeedid. Esimene raamat algab kirjeldusega Saturnuse riigist, kuldsest ajastust, millal inimesed elasid igasuguste seadusteta ja loodus jagas elu jaoks kõike head ning paremat. Poeem lõpeb jutustusega Julius Caesari täheks muutumisest ja Augustuse ülistamisega.

8. aastal m. a. j. saadeti Ovidius seoses Augustuse tütretütre Julia seigaga välja Tomi linna Musta mere lääneranniku. Oleta-

takse, et pagendamise põhjuseks oli Ovidiuse poeem «Armastuskunst». Enam kui aasta kestis teekond kaugele piirimaale, mis Ovidiusele paistis kõle ja näotu. Enda õigustamisele ja Rooma järele nukrutsemisele pühendas Ovidius kaks teost: «Kurvad laulud» ja «Kirjad Musta mere äärest». Vaatamata kojuigatsusele jääb Ovidius meistriks iroonias ja ühel või teisel puhul esitatud mütoloogilised motiivid on töödeldud endise sädeluse ja vahel ka kergemeelsusega. Kohalikku loodust ja elanike kombeid kirjeldab Ovidius kaunikõneliselt. Ovidiuse kaebed ei saavutanud eesmärki — Augustus jäi tema palvetele kurdiks. Ovidiusele ei andestanud ka Augustuse järglane, ja luuletaja suri pagenduses umbes 17. a. m. a. j.

Ovidius on viimane Augustuse aja suur luuletaja. Paljudes asjades sõltus ta oma eelkäijaist. Tema teostes oli tunda reetorikooli mõju, aga sellest hoolimata muudab Ovidiuse elav ja hiilgav talent tema teosed rooma luule parimateks näidisteks.

AUGUSTUSE RELIGIOONIPOLIITIKA

Restauratsioonitendentsid on ühel või teisel määral iseloomulikud nii kirjandusele kui ka ajalooteostele, ent eriti märgatavad on nad religiooni alal.

Vabariigi lõpul suhtusid Rooma ühiskonna kõrgemad klassid, nagu juba mainitud, religioossetesse küsimustesse ükskõikselt või isegi skeptiliselt. Kodusõdade ajal toimus omapärane reaktsioon, mis peegeldus usundisse puutuvates Augustuse reformides. Augustus restaureeris vanu templeid ja ehitas uusi. Ennistati vanaaegsed tavad ja pidustused. Religioosses elus muutuvad väga tähtsaks mitmesugused kolleegiumid, mis olid tekkinud hallis minevikus. Augustuse pingutuste tõttu täideti sellisedki usundlikud magistratuurid, mis mitmesugustel põhjustel olid kaua vakantsed olnud. Rooma religioossele elule oli ammust ajast iseloomustav mitmesuguste idamaiste kultuste sissetungimine. Eriti palju oli neil pooldajaid elanikkonna alam- ja keskkihtides. Augustus soosis küll kreeka jumalusi ja kreeka vanu religioosseid kombeid, aga suhtus eitavalt idamaistesse kultustesse. Linna piirides oli näiteks keelatud püstitada egiptuse jumalaile pühendatud templeid.

Augustuse reformaatorlik tegevus religiooni ajal ei taotlenud ainuüksi restauratsioonilisi eesmärke. Hädavajalik oli uue poliitilise korra religioosne motiveerimine ja sanktsioneerimine. Enam kui seni austatakse nüüd neid jumalaid, kes on Juliuste sugukonna kaitsjad — Marsi, Venust, Apollot. Sellistele jumalatele, nagu Augustuse Rahu (*Pax Augusta*), (Augustuse) Tagasituleku Fortuna jne., ehitatakse templeid ja luuakse kultust. Ühtlasi propageeriti religioosse uuenemise, uue ajastu algamise mõtet. Kõige selgemini kajastus see nn. sekulaarsetes mängudes, mis peeti 17. a. e. m. a.

Hellenistlike monarhiate kogemused ja eeskuju mõjutasid kaht-

lemata ka Rooma keisririigi ametlikku ideoloogiat. Roomas ja Itaalias austati Augustuse geeniust, kelle kuju paigutati enim austatud perekonnajumaluste — laaride — juurde. Peale selle oli Rooma linna iga rajooni tsentrumis kabel, mis oli pühendatud laaridele, kelle hulgas leidus ka Augustuse geenius. Laaride kultuse eest hoolitsesid erilised, igal aastal valitavad magistrid. Eriti tähtsaks kujunes keisrikultus provintsides. Ustavust Augustusele kinnitati erilise vandetõotusega, mille näidis on leitud Paflagooniast Gangra linna asukohalt.

ARHITEKTUUR JA KUJUTAVAD KUNSTID

Arhitektuur ja kujutavad kunstid arenesid Augustuse ajal samas suunas kui luulegi. Rooma ehitati uuesti üles: telliskivilinnast muutus ta marmorlinnaks, nagu ütlesid vanaaegsed ajaloolased. Uued teosed arhitektuuri ja kujutava kunsti alal pidid rääkima Rooma majesteetlikkusest, saabunud rahust ja heaolust, tagasipöördumisest esivanemate heade tavade juurde ning printsepsi enda — esimese kodaniku ja jumaliku Juliuse poja — teenetest. Arhitektuuriküsimused olid teoreetilise uurimuse objektiks Marcus Vitruvius Pollio traktaadis «Arhitektuurist». Autor ei puudutanud ainult arhitektuuri sõna otseses tähenduses, vaid käsitles ka rakendusmehhaanika küsimusi ja samuti mitmesuguseid sõjaoperatsioonide puhul kasutatavaid seadeldisi. Augustus laskis ehitada teatri, mille ta oma kasupoja auks nimetas Marcelluse teatriks; Pompeiuse teatri ta restaureeris ja kattis marmoriga. Rida monumentaalseid ehitusi on seotud Agrippaga, kes ehitas veejuhtme ja suurepärased termid ning püstitas suuremõõtmelise panteoni, Juliuste soo kaitsejumalaile pühendatud templi.

Rooma arhitektuuristiilile keisririigi algul tuleb lugeda iseloomustavaks Augustuse mausoleumi. Ehitusele, mille idee on idamaiselt hellenistlik, anti traditsiooniline itaaliapärane kuju (ta ehitati etruski hauakambrite plaani järgi). Eriti karakteerne on Augustuse aja arhitektuurile klassitsism, mille aluseks oli kreeka klassikalise epohhi näidiste jäljendamine. Sedalaadi mälestusmärgi näiteks on Gallia linnas Nemaususes (Nimes'is) asetsev tempel, mis on teostatud korintose stiilis ja paistab välja sümmeetria, lihtsuse ja detailide viimistletuse poolest.

Augustuse ajal viidi lõpule juba Caesari päevil alustatud Forum Romanumi ümberehitamine; foorumit laiendati ja kaunistati uute ehitustega peamiselt samas klassikalises stiilis. Valmis ehitati ka Forum Juliana, põhja pool aga ühendati temaga uus foorum, Forum Augusti, mida kaunistasid Rooma mineviku väljapaistvate tegelaste kujud. Augustuse poliitika põhisuunda tähistavaks ehitiseks oli Rahu Altar, mis ehitati aastatel 13—9 e. m. a. Tervikuna pole see mälestusmärk püsinud, aga leitud on tema üksikuid fragmente ja ka münte tema kujutisega.

Selle perioodi portreekunsti kõige imposantsemaks mälestus-

märgiks on Augustuse raidkuju Prima Portast. Ta valmis tõenäoliselt 20. a. e. m. a. ja oli seoses edusammudega idapoliitikas. Augustust kujutatakse kõnega sõdurite poole pöörduva väejuhina. Kuju tervikuna jätab vaatajale rahulikkuse, jõu, lihtsuse ja ülevuse mulje. Meie ajani on säilinud rida mitmesuguseid kujutisi Augustusest. Tema viimasele elujärgule on iseloomulik kuju Cumaest, mida praegu säilitatakse Riiklikus Ermitaažis.

Vähem tähtsust omistati stiliseerimisele eraisikute portreedes, mis erinesid eelnenud perioodi omadest peenema töötluse poolest. Augustuse aega kuulub individuaalseid jooni edasiandva realistliku skulptuurse naiseportree arenemine.

Maalikunsti rakendati Augustuse ajal endiselt dekoratiivseks otstarbeks. Tema näidiseid leiame me Pompeiist; peale selle on ta esindatud seinamaalidega nn. Livia villas.

Rooma kultuuriloos on Augustuse epohhil eri koht. See on rooma kunsti ja kirjanduse «kuldne ajajärk». Selleaegsed teosed ülistasid ning propageerisid Augustuse poliitikat; samal ajal vabaneti kunstis hellenismi mõjudest, mis eriti tugevasti olid ilmnenud Sulla ajal. Tagasipöördumine itaalia ning klassikaliste kreeka eeskujude juurde, mis juba Julius Caesari ajal oli alanud, jätkus. Neist sugemetest, millede hulgas Itaalia traditsioonid kujunevad tähtsuselt domineerivaks ja muid sugemeid ümberkujundavaks, tekkis see klassikaline rooma stiil, mis avaldas Lääne-Euroopa kultuuri järgnevale arengule tohutut mõju.

XXIV PEATÜKK

PRINTSIPAADISÜSTEEMI TUGEVNEMINE JULIO-CLAUDIUSTE DÜNASTIAST KEISRITE VALITSEMISPERIOODIL

1. Poliitiline kriis ja sellest ülesaamine Tiberiuse valitsemisajal (aastail 14—37 e. m. a.)

Augustuse rajatud poliitiline süsteem osutus suhteliselt kindlaks, sest ta oli kompromissiks Rooma orjandusliku ühiskonna eri rühmituste vahel, tagas võimu orjade üle ja võimaldas kaitsta Rooma riigi piire. See süsteem oli seotud Caesari ja Augustuse nimedega, Juliuste sugukonnaga, ja seepärast, vaatamata opositsioonile senatis ja poliitilise olukorra äärmisele teravnemisele Itaalias ja reas provintsides, läks pärast Augustuse surma võim üle tema kasupojale Tiberiusele, kes valitses aastast 14 kuni 37 m. a. j. (keisrina kandis ta nime Tiberius Caesar Augustus), ja pärast teda teistele tema perekonna liikmetele (Julio-Claudiustele). Tiberiuse võimuletuleku sanktsioneeris senat eri otsusega,

millel oli seaduse jõud. Tiberius oli võimule tulles üle 50 aasta vana. Ta oli kogenud väejuht ja diplomaat, kes isiklikult tundis paljude Rooma riigi alade olukorda.

Tiberius rõhutas korduvalt, et senati suhtes võtab ta oma eeskujuks eelkäija poliitika. Pärast Augustuse surma lõppes valimiskomiitside kokkutulek ja magistraatide valimine siirdus senati kätte. Vormiliselt muutub senat seega kõrgema seadusandliku asutuse kõrval ka kõrgemaks valimisasutuseks.

Sõjaliste ja rahanduslike jõudude äärmine pingutamine Augustuse valitsemisaja lõpul põhjustas printsipaadisüsteemi nõrgenemist ja viis tõsisele poliitilisele kriisile pärast Augustuse surma. Tiberiuse valitsemisaja esimestele aastatele on iseloomustavaks rahutused Itaalias ning ülestõusud sõjavägedes ja provintsides. Ent Tiberiusel õnnestus need maha suruda ja oma võimu kindlustada.

ÜLESTÕUS PANNOONIA JA REINI LEEGIONIDES

Augustus võttis tarvitusele kõik abinõud selleks, et koondada enda kätte piiramatu võim sõjaväe üle ning seega vabaneda kõikvõimsa sõjaväe kontrolli alt. Ta ise asus sõjaväe eesotsa ning sõjavägi osutus tema võimu usaldusväärseks toeks. Leegionid paigutati piiride kaitseks laiali piiriprovintsidesse. Veteranid said maakrunte. Ent varsti pärast Augustuse surma puhkes Pannoonia leegionide ülestõus (14. a. m. a. j.). Ülestõusu põhjuseks oli leegionäride-reameeste raske olukord.

Sõdurite nõudmised olid professionaalse iseloomuga: nad taotlesid eelkõige palga suurendamist, teenistusaja lühendamist ja aja välja teeninud veteranide errulaskmist. Pannooniasse siirdus Tiberiuse poeg Drusus, kes põrkas kokku tõrksate ning nördinud sõduritega. Ta surus ülestõusu maha, kasutades selleks kõiki vahendeid, kaasa arvatud seegi, et tema agendid tõlgitsesid kuuvarjutust kui ülestõusnuile ebasoodsat ennet.

Peaaegu samal ajal ja samadel põhjustel tõusid üles leegionid Reini ääres. Pärast Varuse lüüasaamist saadeti leegionide täiendamiseks rooma plebeisid ja vabastatud orje, kes olidki peamised rahutuste õhutajad. Nad asetasid nõudmised, mis olid analoogilised Pannoonia leegionide omadele. Sõjamehed tahtsid kuulutada keisriks oma väejuhi, sõjavägedes populaarse Germanicuse, Tiberiuse vennapoja. Kuid Germanicus ei pidanud võimalikuks ülestõusnute käest võimu vastu võtta. Ta rahuldas sõdurite nõudmised ning veenas neid distsipliini jalule seadma ja eestvedajaid välja andma.

Pärast seda võttis Germanicus ette rea sõjakäike germaanlaste vastu. Kuid peagi kutsuti ta ära Rooma ning retked Reini taha lakkasid. Tiberius ei soovinud jätkata aktiivseid operatsioone, sest need nõudsid suuri majanduslikke kulusid.

ÜLESTÕUSUD PROVINTSIDES JA RAHUTUSED ITAALIAS

Ka provintsid olid rahutud. Varsti pärast Tiberiuse valitsemise algust puhkes Numiidias ja Rooma Aafrikas tõsise iseloomuga ülestõus. Selle eesotsas seisis numiidlane Tacfarinas, kes varem oli teeninud Rooma sõjaväes. Ülestõus algas 17. a. m. a. j. Aafrika prokonsulid korraldasid tema vastu kaua sõjalisi operatsioone. Tacfarinase jõud kasvasid, temaga ühinesid aina uued hõimud. Roomlastel tuli võitlusse saata isegi üks leegion Pannooniast. Alles 24. a. suruti liikumine lõplikult maha. Aastal 21 algasid rahutused Traakias, millel oli sõltuva riigi seisund. Samal 21. aastal puhkes Gallias ülestõus, mille põhjustasid rasked maksud. Peaosa ülestõusus etendasid eedulased ja treverid, nendega hakkasid ühinema teised hõimud. Liikumine ähvardas haarata kogu Gallia. Ülestõusnud arvestasid Itaalia vaesust ja Rooma vägede ebaustavust ning nõrkust, kuid roomlased ei lasknud kõiki insurgente ühineda; ülestõus suruti mõningate Gallia hõimude juhtide kaasaaitamisel maha.

Aastal 24 m. a. j. valmistas pretoriaan Curtisius ette orjade ülestõusu Lõuna-Itaalias, kus tohutu suurtel karjamaadel leidus palju karjaseid, kes, Tacituse sõnade järgi, olid «metsikud ja kohkumatud orjad». Selles paikkonnas viibival kvestoril Curtius Lupusel õnnestus liikumine juba selle algul summutada.

Varsti pärast Augustuse surma tapeti Julia ja Agrippa noorem poeg, kelle Augustus oli pagendanud. Mõne aja pärast hakkas üks hukatu orjadest esinema hukkunud peremehena ja võitis endale palju pooldajaid, kuni Tiberiusel õnnestus ta kahjutuks teha.

Germanicusele anti pärast Läänest tagasitulekut tähtsad ülesanded Idamaadel. Aastal 19 m. a. j., viibides Antiookias, haigestus ta ootamatult ja suri. Roomas levis kuuldus, et Germanicuse mürgitas Süüria asehaldur, tehes seda keisri loal. Germanicuse põrm toodi Rooma ja tema matustest võttis osa tohutul hulgal rahvast. Rooma vaba elanikkonna kõigis kihtides kahetseti noore väejuhi surma.

Germanicuse surma järel halvenes Tiberiuse ja senati vahekord. Senaatoriseisus oli Augustuse valitsemisaja viimasel perioodil tugevnenud. Neid, kes mäletasid proskriptsioone ja olid osa võtnud kodusõdadest, ei olnud enam. Kuigi Rooma aristokraatia endine poliitiline tähtsus ei säilinud, omas ta siiski mõju ja teatud sõltumatust. Vanad poliitilised traditsioonid osutusid elavaiks. Senaatoriseisuse ideoloogiale on endiselt karakteerne vabariiklastest kangelaste austamine. Senaatorite opositsiooni oli tunda juba Tiberiuse esimestel valitsemispäevadel; lipitsevate kõnede kõrval tuli tal ära kuulata rida iroonilisi märkusi. Opositsioonilist meeleolu väljendati Germanicust leinates ja tema lesele, Agrippina Vanemale (Agrippa ja Julia tütrele) erilist tähelepanu osu-

tades. Ühel või teisel määral nõrgestas see opositsioon keisrivõimu ning sõjaväelist diktatuuri.

RAHANDUSLIKUD RASKUSED

Rahanduslikke raskusi koges Rooma riik juba Augustuse viimastel valitsemisaastatel. Tiberius ilmutas eriti oma valitsemise esimestel aastatel haruldast kokkuhoidlikkust ning ökonoomsust. Sellega seoses oli tema poliitika pleebsi suhtes teistsugune kui Augustusel. Tavaks saanud viljajagamisi ei lõpetatud, aga teatrietendusi korraldati seevastu harvemini ja väiksema pombiga, mis korduvalt põhjustas Rooma pleebsi proteste teatrites ja mürisevaid kiiduavaldusi näitlejatele, kui need laususid mõne õnnestunud epigrammi Tiberiuse kohta.

Majanduslikke raskusi tekitas ringluses oleva raha vähesus. Sissevedu Rooma ja Itaaliasse oli suurem kui väljavedu, Itaalia kaubabilanss oli passiivne ning seetõttu voolasid kallid metallid ära provintsidesse ning sealt isegi impeeriumi piiride taha. Senatis tõstatati küsimus, kas ei tuleks tugevdada abinõusid luksuse vastu võitlemiseks. Kuid Tiberius keeldus seda tegemast, sest ta ei pidanud taolisi abinõusid tõhusaks. Eriti teravaks läks rahanduskriis 33. a. m. a. j. seoses järgneva asjaoluga. Vanade seaduste alusel otsustati alata võitlust liigkasuvõtmise vastu. Heidutatud kreeditorid nõudsid laenude tagasimaksmist ja selle tagajärjel hakkas raha ringlusest kaduma; kuna paljud võlgnikud samal ajal müüsid ära oma krundid, siis langes maa hind, mille tõttu paljud perekonnad laostusid. Kriisist saadi ajutiselt üle, kui Tiberius valuuta toetamiseks vahetuskontoritesse sisse maksis 100 miljonit sestertsi.

TIBERIUSE POLIITIKA PROVINTSIDES

Vaatamata majanduslike vahendite puudusele keeldus Tiberius makse tõstmast, kui tal seda teha soovitati. «Hea karjane pügab lambaid, aga ei nüli neilt nahka,» ütles ta. Tiberiuse ajal võeti vastutusele paljud provintside valitsejad väljapressimise ja võimu kuritarvitamise pärast. Nagu räägib Tacitus, juhtis Tiberius senati tähelepanu sellele, et Rooma ja Itaalia ei saa elada provintside regulaarse toetuseta.

TIBERIUSE VIIMASED VALITSEMISAASTAD

Keisririigi sise- ja välispoliitiline olukord tingis sõjaväelise diktatuuri tugevdamist. Kuid Tiberius ei tahtnud vastu võtta uusi tiitleid ega volitusi. Tema nimekompleksi ei kuulunud imperaatoritiitel ning ta lükkas tagasi isamaa isa austava nimetuse. Ainult orjadel lubas ta end nimetada isandaks. Lipitsemine ja orjameelsus pahandasid teda ning kord hüüatas ta kuuriast väljudes: «Oh, orjapõlve jaoks loodud inimesed!» Väliselt, eriti esimestel valitsemisaastatel, püüdis Tiberius rõhutada oma lojaalsust senati suhtes. Kuid juba 15. a. m. a. j. antakse vanale seadusele majesteedi

solvamise kohta uus tõlgitsus. Varem võeti selle seaduse alusel vastutusele need, kes reetmisega, pleebsi ülestõusule kihutamisega või riigi väära valitsemisega kahandasid Rooma rahva majesteetlikkust. Tiberiuse ajal hakati majesteedi solvamise seaduse põhjal vastutusele võtma neid, kelle tegusid või sõnu loeti solvavaks Augustuse mälestusele, ent pärastpoole hakati selle seaduse alla viima ka igasuguseid ettevaatamatuid märkusi Tiberiuse aadressil.

Usaldamata oma lähikondlasi, lähenes Tiberius pretoriaanide kaardiväe prefektile ratsanik Lucius Aelius Seianusele, kes järkjärgult kujunes õukonnas ja riigis ainulaadselt mõjukaks. Auahnetest kavatsustest vaevatuna mürgitas ta Tiberiuse poja Drususe. Väljapaistvate senaatorite vastu alustati protsesse, mis lõppesid nende süüdimõistmisega ja varanduse konfiskeerimisega, pagendamiste ja surmanuhtlustega. Alates Tiberiuse ajast koguneb konfiskeerimise tõttu keisri kätte tõhus maakõlvikute fond Itaalias ja lääneprovintsides.

Kannatajate hulgas oli ka keisrile lähedasi inimesi. Välja saadeti ning hiljem hukkusid Germanicusega seotud isikud: tema lesk Agrippina, kes ei varjanud oma suhtumist Tiberiusse ja juhtis õukonna opositsiooni Tiberiuse vastu, ning samuti tema lapsed Nero ja Drusus.

Aastal 26 m. a. j. lahkus Tiberius Roomast ja siirdus Kampaaniasse ning järgmisel aastal Capri saarele, kus ta elas eraldatult, valitsedes riiki ja juhtides senatit kirjavahetuse teel. Löögiks Tiberiusele oli Seianuse organiseeritud vandenõu avastamine; Seianus oli tahtnud toetuda pretoriaanide kaardiväele. Ta hukati ning tema kaassüüdlasigi karistati julmalt. See sündmus suurendas vana keisri umbusklikkust ja kahtlustamiskalduvust; tema käsul määrati väga mitmesugustel põhjendustel karme karistusi neile, kes millegipärast näisid kahtlased. Tiberius suri 37. a. m. a. j. Tacituse teate järgi kägistas juba surmaheitluses vaevleva Tiberiuse ära pretoriaanide prefekt Macro, kes oli saanud Seianuse kohale.

2. Riigipöörde katse 41. a. m. a. j.

Pärast Tiberiuse surma läks võim Germanicuse poja Gaius Julius Caesari kätte, kes oli saanud hüüdnime Caligula. [1] Isa populaarsus hõlmas ka tema lapsi. Caligula alustas sellega, et andis amnestia kõigile, kes olid Tiberiuse ajal süüdi mõistetud; Tiberiuse korraldused tunnistati kehtetuks. Öördajaid karistati, majesteedi solvamise seadust ei rakendatud enam. Erinedes säästlikust Tiberiusest, kulutas Caligula tohutuid summasid nii teatrietendustele kui ka

[1] Caligula — saapakene. Germanicuse poeg ja Augustuse tütretütre Agrippina poeg Gaius Caesar elas Reini armee laagreis sõjameeste keskel ja sai sõdurisaabaste kujuliste lastesaabaste pärast selle hüüdnime.

uute hoonete ehitamisele. Noore keisri esimest valitsemisperioodi iseloomustab üksmeel tema ja senati vahel. Ent peagi hakkas uus valitseja oma võimu kuritarvitama. Algasid tagakiusamised, mis tabasid eelkõige senaatoriseisuse liikmeid. Nagu hellenistlikud kuningad, pidas Caligula ennast piiramatu võimuga monarhiks. Ta nõudis visalt, et teda tuleb nimetada isandaks ja et teda austataks nagu jumalat. Kui Tiberiuse poolt kogutud tähelepanuväärsed ressursid olid kulutatud, hakkas Caligula riigikassa täitmiseks rakendama väga mitmesuguseid võtteid: konfiskeeriti süüdimõistetute varandusi, korraldati sundoksjoneid, provintsid pidid tasuma liiga suuri makse.

Provintside suhtes oli Caligula poliitika kaugel tema eelkäija omast. Juudid olid oma monoteistliku religiooni tõttu varem keisrikultusest osavõtmisest vabastatud. Aga Caligula käsul pidi Jeruusalemma templisse paigutatama keisri hiiglakuju. See käsk oleks peaaegu põhjustanud avaliku ülestõusu; viimase hoidis ära ainult Caligula enneaegne surm. Caligula poliitika Aleksandria juutide suhtes viis juudipogrommile, mille organiseerisid linna helleniseerunud elanikud riikliku administratsiooni toetusel. Juudid saatsid Caligula juurde oma delegatsiooni, kuhu kuulus ka filosoof Filon. Samal ajal läkitasid aleksandrialased oma saadikud. Mõlemale poolele lubati esineda keisri ees, kes kinnitas oma endised käsud.

Caligula türanlik valitsemisviis ja orjadele loa andmine oma isandate peale salakaebusi esitada äratas mitte ainult senatis, vaid ka pretoriaanide juhtkonnas rahulolematust. Caligula vastu tekkis vandenõu, millest võtsid osa mõned senaatorid ja pretoriaanide ohvitserid. Vandenõulased mõtlesid taastada vabariigi. 24. jaanuaril 41. a. tappis Cassius Chaerea, pretoriaanide sõjatribuun, Gaius Caesari. Senatiringkonnad käsitasid Caligula tapmist kui türanniast vabastamist. Osa senaatoritest mõtlesid vabariigi taastamisele, teised tahtsid valida printsepsi eneste hulgast. Neile vaidlustele ja kõhklemistele tegid lõpu pretoriaanid, kuulutades keisriks Tiberius Claudius Nero Germanicuse, Caligula lelle ja Germanicuse venna.

3. Võitlus printsepsi ja senati vahel Claudiuse printsipaadi ajal (aastail 41—54 m. a. j.)

Claudiuse keisriks kuulutamine näitas, kui võimas on pretoriaanide kaardivägi. Senat oli sunnitud kinnitama selle, mille olid juba ära otsustanud pretoriaanid, kellest igaüks sai Claudiuselt tasuks 15 000 sestertsi.

Claudius sündis 10. a. e. m. a. Ta ei valmistunud iial poliitiliseks tegevuseks. Ta oli kreeka ja etruski keele hea tundja, Rooma mineviku austaja, muistiseid käsitlevate arvukate kompilatiiv-

sete teoste autor. Oma perekonnas ei omanud ta autoriteeti ja teda ei arvestatud. Augustus kõneles temast irooniliselt. Tiberius ei andnud talle mingit ametikohta. Caligula tegi ta küll konsuliks, aga alandas teda korduvalt ning sundis solvanguid taluma.

POLIITIKA SENAATORISEISUSE JA PLEEBSI SUHTES

Claudius alustas oma valitsemist amnestiaga ning eelkäija korralduste tühistamisega. Ta püüdis paljudes asjades järgida Augustust ning teda jäljendada ja katsus algul valitseda üksmeeles senatiga. Mõnede senaatorite uus katse 42. a. organiseerida vabariigi taastamise nimel sõdurite ülestõusu Illüürias mõjutas Claudiust oma poliitikat aristokraatia suhtes muutma. Pleebsi suhtes jätkas ta Augustuse poliitikat. Tema ajal kulutati suuri summasid mängude korraldamiseks. Nii nagu Augustus korraldas temagi sekulaarsed mängud, kuigi aastast 17. e. m. a. ei olnud veel möödunud sadat aastat.

Roomas ja Itaalias kerkivad Claudiuse ajal uusehitised: ehitatakse uus veejuhe, tehakse teid, ehitatakse välja Ostia sadam, mis kujuneb tähtsaimaks Itaalias. Irrigatsiooni jaoks lasti tema ajal alla Fucinuse järve veed, mis pidid niisutama üsna suurt pindala.

BÜROKRAATIA KASV

Printsipaadi aastail oli keisri bürokraatia-aparaat üsna laiaks paisunud ja Claudiuse ajal toimus tema jaotamine mitmeks keskasutuseks. Eraldusid järgmised tähtsamad keisri kantseleid: *ab epistulis*, mille kompetentsi kuulusid keisri korraldused, *a libellis*, mis tegeles kaebuste vastuvõtmise ja läbivaatamisega, ja *a rationibus* — keisri vara valitsus. Keisri kantseleides olid ametis vabakslastud. Kõige mõjuvamad neist juhtisid keskasutusi. Need olid asutused, mis sõltusid keisrist isiklikult ja etendasid riigi elus tähtsat osa. Prokuraatorite õigusi laiendati, nad said õiguse langetada kohtuotsuseid. Nagu Augustus, nii ka Claudius esines traditsioonilise rooma religiooni eestvõitlejana. Gallias keelustas ta druiidide usundi. Roomas püüdis ta piirata idamaiste kultuste vabadust. Nii näiteks ajas ta Roomast välja juudid, kes Caligula aegadest saadik olid ärevil.

POLIITIKA PROVINTSIDE SUHTES

Ka provintside suhtes võib Claudiuse ajal märgata uut poliitikat. Kohe oma valitsemise algul astus ta samme juutide ja Aleksandria helleniseerunud elanike võitluse lõpetamiseks. On säilinud papüüros, mis sisaldab Claudiuse kirja aleksandrialastele. Keiser soovitab viimastel lõpetada igasugused riiud juutidega ning mitte rikkuda nende õigusi, aga juudidki omakorda ärgu pretendeerigu hellenitele antud privileegidele. Caligula käsk keisri kuju Jeruusalemma templisse paigutamise kohta tühistati. Juudamaa ise muudeti taas mõneks ajaks vasallriigiks, mille kuningaks Claudius sea-

dis oma sõbra Herodes Agrippa, kes koondas oma kätte peaaegu kõik Herodes Suure maad. Ent pärast Herodes Agrippa surma muutus Juudamaa taas prokuraatori provintsiks. Eriti tähtsad on Claudiuse sammud Gallia provintside suhtes. 48. a. tegi keiser senatile ettepaneku anda Gallia elanikele *jus honorum* (õigus senatisse valitud saada). Esimesena võeti senatisse eedulased. Uus otsus puudutas ainult Galliat, aga sellega pandi alus Rooma provintside silmapaistvamate ja suursugusemate elanikkude senatisse lülitamisele. Teistsugust poliitikat kui tema eelkäijad ajas Claudius ka Rooma kodanikuõiguste andmisel, sellist nagu harrastati vabariigi viimasel perioodil. Silmapaistvatele provintslastele, kes Rooma riigile nii- või teistsuguseid teeneid olid osutanud, anti rooma kodanikuõigused. Nii toimisid Caesar ja triumvirid. Kuid Augustus osutus võimuletulnult ses suhtes tagasihoidlikuks ja sama poliitikat ajas ka Tiberius. Teisiti suhtub asjasse Claudius. Epigraafilised teated räägivad, et oli juhtumeid, kus kodanikuõigused anti teatud linnade kogu vabale elanikkonnale. Ka suhtus Claudius sallivalt neisse juhtumeisse, kus ühe või teise asula elanikkond võttis endale ise kodanikuõigused, selleks erilist alust omamata. Kahtlemata oli see Rooma poliitikas tähtis pööre, mis soodustas provintside romaniseerimist ja nende võrdsustamist õiguste poolest Rooma ja Itaaliaga. Claudiuse poliitika jätkajateks olid I saj. lõpul ja II sajandil valitsevad keisrid. Selline poliitika tekitas senaatorite hulgas rahulolematust. Claudiuse-vaenulikus ürikus, mis ilmus varsti pärast tema surma, räägiti nördinult, et Claudius tahtis toogasse rüütada kreeklasi ja gallialasi, hispaanlasi ja britlasi.

SENAT JA KEISRIVÕIMU TUGEVDAMINE

Niiviisi soodustasid mitmed Claudiuse abinõud võimu tsentraliseerimist ja sõjaväelise diktatuuri kindlustamist; tema sammud provintside suhtes räägivad aga katsest laiendada keisrivõimu sotsiaalset baasi. Kõik see viis suhete teravnemisele senaatoriseisusega ning väga mitmesugustel motiividel langetati surmaotsuseid neile, keda arvati olevat opositsiooniliselt häälestatud.

Võitlus opositsiooniliste senaatoritega oli objektiivselt keisrivõimu tugevdamise vahendiks: süüdimõistetute varanduste konfiskeerimine tugevdas fiskust ja suurendas keisri maafondi, mis soodustas põhieesmärgi — keisrivõimu kindlustamise — saavutamist.

Rooma monarhi võimu tugevnemisega muutus valitsevatele orjapidajate ringkondadele üha tähtsamaks keisri õukond. Sellega saab seletada ebatavalist huvi, mida tolleaegsed allikad osutavad keisri elule ning tema sugulaste ja soosikute intriigidele.

Tähtsat osa etendasid Claudiuse ajal kõikvõimsad vabakslastud, kelle hulgas eriti silma paistsid Narcissus ja Pallas; nad mitte ainult juhtisid keisri kantseleisid, vaid võtsid ka aktiivselt osa

kõigist õukonna asjust. Varsti pärast oma naise Messalina surma abiellus Claudius oma vennatütre Agrippina Nooremaga, Germanicuse tütrega. Rooma seaduste järgi oli selline abielu keelatud ja vajas senati eri otsust, mis lubaks vennatütre ja lelle abielu. Võimuhimuline Agrippina kõrvaldas rea talle vastumeelseid isikuid. Claudiusel oli lihane poeg Britannicus, ent Agrippina pealekäimisel lapsendas ta Agrippina poja Lucius Domitius Ahenobarbuse, kes võttis endale nimeks Nero Claudius Caesar. Püüdes kindlustada oma pojale võimu, endale aga jätta mõju riigiasjades, mürgitas Agrippina oma mehe ja saavutas lõpuks oma soovi täitumise: pretoriaanide väed kuulutasid tema noore poja keisriks ja senat sanktsioneeris selle otsuse, raskusi tegemata.

Claudiuse valitsemine jättis kahtlemata märgatava jälje Rooma keisrivõimu arenemise ajaloosse: tema üritustes võime eristada selliseid jooni, mis arenedes andsid tunduvaid tagajärgi II sajandil m. a. j.

4. Rooma välispoliitika I saj. 40-ndail ja 50-ndail aastail

POLIITIKA GERMAANI HÕIMUDE SUHTES

Kui Tiberius oma viimastel valitsemisaastatel oli ajanud läänepiiridel ettevaatlikku kaitsepoliitikat, siis tema järglane katsus uuesti asuda vallutuste teele. Caligula sõjakäigul germaanlaste vastu polnud mingisuguseid olulisi resultaate, see andis ainult keisrile võimaluse kärarikkalt võitu pühitseda. Teostamata jäi ka Caligula plaan korraldada ekspeditsioon Britanniasse.

Claudiuse ajal takistasid roomlased germaanlaste eri rühmade ühinemist, nad ei lasknud vaibuda hõimudevahelistel tülidel ega hõimusisesel dünastilisel võitlusel. Friisidega peeti mitu aastat sõda, millel ei olnud olulist tähtsust. Ubilaste maal rajati 50-ndal aastal *colonia Agrippina* (tulevane Köln), mis lühikese ajaga kujunes tähtsaks roomlaste tsentrumiks.

BRITANNIA VALLUTAMINE

Claudiusel õnnestus esimesena vallutada tõhus osa Britanniast. Sõjakäik sinna korraldati 43. aastal. Ekspeditsiooni eesotsas seisis algul Aulus Plautius, hiljem võttis sellest osa keiser ise. Saare lõunaosa briti hõimude pealikud tunnistasid end Rooma võimule alluvaks ja aitasid roomlasi võitluses teiste britlaste vastu. Kuid põhjapoolsete hõimudega tuli roomlastel kaua ja visalt sõdida. Saare vallutatud osas rajati veteranide koloonia Camulodunum (praegune Colchester), mis, nagu ka kaubalinn Londinium (praegune London), kuhu palju Rooma kodanikke elama asus, kujunes aja jooksul Rooma tsivilisatsiooni keskuseks.

MAURETAANIA VALLUTAMINE JA TRAAKIA LIIDENDAMINE

Juba Caligula kutsus Rooma välja Mauretaania kuninga Ptolemaiose, Juba II poja, ja sundis ta enesetapmisele. Siiski ei õnnestunud roomlastel kohe tema kuningriiki anastada. Maal algas ülestõus ja Mauretaania alistamine viidi lõpule alles 45. aastal. Vallutatud ala jaotati kaheks keisri provintsiks (Mauretania Tingitana ja Mauretania Caesarensis), mida valdasid prokuraatorid.

Claudiuse ajal lakkas olemast ka Traakia kuningriik (46. a.). Osa temast ühendati Möösiaga, teisest moodustati provints, mida haldas prokuraator. Möösias seisvaid leegione komandeeris legaat, kelle kohuseks oli kaitsta Doonau alamjooksu maid «barbarite» sissetungimise eest.

ROOMA JA PARTIA

Rooma ja Partia suhetes etendas endiselt tähtsat osa Armeenia küsimus. Roomlased kasutasid ära partlaste sisetülisid ja ajutiselt õnnestus neil Kaukaasia naaberhõimude abiga oma mõju Armeenias kindlustada. Kuid Claudiuse valitsemisaja lõpul muutus situatsioon, võim Partias läks Vologases I kätte, kes Armeenia troonile asetas oma venna Tiridatese. Claudius, kellel oli tegemist riigi siseasjadega, ei saanud sündmustesse Idas aktiivselt vahele segada.

Suhted Bosporose riigiga kujunesid järgmiseks. Pärast Aspurgose surma andis Caligula Bosporose trooni Pontose kuningale Polemon II-le (Polemon I pojale). Kuid Aspurgose poeg Mitridates kuulutas enda vastu roomlaste tahet Bosporose kuningaks. Claudius oli sunnitud tunnustama Mitridatese õigusi Bosporose troonile. Need kordaminekud aitasid kaasa selleks, et Mitridatesel tärkas plaan Roomast täiesti vabaneda, kuid ta vend Kotüs reetis ta. Bosporose kuningavõim anti viimasele, Mitridatese vastu aga saadeti välja Rooma väesalk. Mitridates pages esialgu Bosporosest, kuid kui Rooma väesalgad Pantikapaionist ära kutsuti, läks ta üle pealetungile. Ta sai aga lüüa ja üks liitlasest kuningas andis ta roomlastele välja. Bosporost valitses nüüd Kotüs, keda loeti Augustuse-kultuse ülempreestriks. Bosporose riigil tuli vastu panna sküütide survele; viimaste aktiivsus suurenes sel ajal.

5. Vastuolude teravnemine ja I saj. 60-ndate aastate poliitilise kriisi küpsemine

SENAT JA PRINTSEPS NERO ESIMESTEL VALITSEMISAASTATEL

Nero alustas valitsemist deklaratiivse teadaandega, milles räägiti senati õiguste austamisest; senat pidi otsustama kõik tähtsamad riigiasjad. Enda valitseda jättis Nero vaid provintsid, kus sei-

sid sõjaväed. Kuni 62. aastani oli Nero *praefectus praetorio* Sextus Afranius Burruse ja filosoofi Lucius Annaeus Seneca mõju all; viimased hoidsid mainitud perioodil printsepsi ja senati vahekorra hea. Ent juba noore keisri esimestest valitsemispäevadest peale algab võitlus õukonnas. Nero ema Agrippina püüe riigis väljapaistvat osa etendada kutsus esile vastutoime tema pojas, keda energiliselt toetasid Burrus ja Seneca. Lõpuks kaotas Agrippina oma senise tähtsuse õukonnas; Claudiuse lihane poeg Britannicus, keda Agrippina tahtis oma poja vastu välja mängida, mürgitati ja hiljem saadeti salamõrvarid ka Agrippinat ennast tapma.

POLIITIKA ARISTOKRAATIA SUHTES PÄRAST 62. a. m. a. j.

Aastal 62 suri Burrus, Seneca aga minetas mõju ja tõmbus tagasi eraellu. Nende positsiooni hõivas uus soosik — pretoriaanide prefekt Ofonius Tigellinus, kes keisri julmusele ja madalatele kirgedele läbi sõrmede vaatas. Algasid jälitamised majesteedi solvamise seaduse põhjal, senaatorite vastu tõsteti süüdistusi, millede tulemuseks olid julmad karistused ning kogu varanduse konfiskeerimine. Ühe või teise isiku süüdistamise tõeliseks põhjuseks oli pahatihti nende rikkus ja suursugune päritolu. «Pool Aafrikat oli kuue isanda valduses, kuni nad hukkas printseps Nero,» räägib Plinius Vanem. Nende konfiskeerimiste tagajärjel muutus keisrivõimu tugevnemist objektiivselt takistava Rooma aristokraatia sotsiaalne baas nõrgemaks; tähtsaimaks ja suurimaks maavaldajaks kujunes aga Rooma keiser. Senaatoriseisuse opositsioonilised meeleolud avaldusid Gaius Calpurnius Piso 65. a. vandenõus, millest võtsid osa silmapaistvad senaatorid ja nendega seotud pretoriaanide ülemad. Vandenõu programm polnud nagu kord ja kohus välja töötatud, vandenõust võtsid osa nii vabariigi taastamise pooldajad kui ka need, kes lootsid, et võimu haarab uus sobivam pretendent. Nero tapmise päev oli kindlaks määratud, aga vandenõu avastati, paljud selle osavõtjad hukati, teised aga lõpetasid elu enesetapmisega. Piso avas endal veenid. Nero käsul võttis endalt elu ka tema kunagine kasvataja filosoof Seneca. Enesetapmisega lõpetas elu ka luuletaja Lucanus, teisigi silmapaistvaid isikuid hukkus. Aristokraatiat hakati pärast seda intensiivsemalt taga kiusama.

NERO JA ROOMA ELANIKKONNA LAIAD KIHID

Nero ajal esines juhtumeid, kus elanikkonna laiad kihid avalikult avaldasid oma rahulolematust. Aastal 61 tappis Rooma linna prefekti Pedanius Secunduse tema ori. Seaduse järgi [1] oleks tulnud surma mõista kõik orjad, kes viibisid mõrva momendil peremehega ühe katuse all. Asi läks senatini, kus kuuldus hääli, et vana seadus kui liiga julm tuleks tühistada. Kuid senaatorite ena-

[1] Vt. lk. 296.

mus pooldas selle säilitamist. Vanad orjanduslikud printsiibid võidutsesid, kuid kui otsust taheti täita ja Pedanius Secunduse 400 orja hukkamisele viia, kogunes suur rahvahulk, kes selle vastu protestis. Keisril tuli anda range edikt, milles rahvahulga käitumist tauniti, ja välja saata tugev eskort, kes viis areteeritud hukkamispaigale.

Nero kulutas tohutu suuri summasid vaatemängudele ja vilja väljajagamisteks ning see tegi ta Rooma pleebsi hulgas teatud määral populaarseks. Keiser oli kirglik teatrietenduste harrastaja ja esines ise laval lauljana või tsirkusearеenil sõidukijuhina.

Suureks õnnetuseks Rooma elanikkonnale oli 64. a. tulekahju, mis kestis tervelt kümme päeva.

Suur osa Roomast põles maha, tohutu hulk inimesi jäi peavarjuta. Liikusid kuulujutud, et selles õudses õnnetuses on süüdi keiser ise, kes käskis Rooma süüdata, kuna ta tahtis linna uut moodi üles ehitada ja ümber planeerida. Mingisuguseid tõhusaid kinnitusi sellele versioonile allikais ei leidu, ja isegi Tacitus, kes Nerosse eitavalt suhtub, kahtleb süüdistuse usutavuses. Ent need kuulduused olid keisrile ohtlikud ja neile lõputegemiseks karistas Nero julmalt ühe juudi sekti liikmeid, «neid, keda lihtrahvas nimetas kristlasteks», nagu räägib Tacitus.

Pärast tulekahju ehitati Rooma uuesti üles. Erilise toreduse poolest paistis silma keisri luksuslik, palju maad enda alla võttev «kuldpalee».

KEISRIRIIGI RAHANDUSLIK OLUKORD

Hiilgavad vaatemängud ja grandioossed ehitused nõudsid ülisuuri majanduslikke vahendeid. Provintsidest väljapressitud maksud kasvasid, tekitades provintsielanikes rahulolematust. Ühtaegu maksude tõstmisega püüdis Nero oma esimesel tegevusperioodil provintside haldamist paremini korrastada: mõned asehaldurid mõisteti kuritarvituste pärast süüdi; maksurentnike tegevusele tehti uusi kitsendusi ja parandati veidi ka kaubanduse tingimusi provintsides. Nero tahtis isegi kõik kaudsed maksud kaotada, kuid senat lükkas selle eelnõu kui keisririigi võimukust ohustava tagasi.

NERO IDAPOLIITIKA

Juba Nero valitsemisaja algul segavad roomlased uuesti vahele Armeenia asjadesse. Aastal 55 läkitati Armeeniasse Domitius Corbulo, kes tegutses koos Süüria legaadiga. Lühikeseks ajaks tugevnes Armeenias Rooma mõju, kuid peagi aeti roomlaste kuningakandidaat maalt välja ja Partia kuninga Vologasese vend Tiridates istus uuesti kindlasti Armeenia troonil. Pärast edutut sõjakäiku aastail 61—62 saavutasid roomlased järgmisel aastal Partia sõjavägede Armeeniast äraviimise ja kompromissile rajaneva rahuliku kokkuleppe: roomlased tunnustasid Tiridatest Armeenia

kuningana, kuid kuninga insigniad sai Tiridates Roomas keisri käest.

Selleks tuli Tiridatesel sooritada reis kaugesse Itaaliasse, ja 66. a. asetas Nero pidulikult diadeemi põlvitava Tiridatese pähe. Rahvas tervitas Nerot kui võitjat, keiser kandis loorberipärja Capitoliumile ja sulges Januse templi uksed. Kuid see oli vaid tähtsusetu demonstratsioon. Partia dünastiast Armeenia kuninga kroonimine Rooma keisri poolt oli Armeenia küsimuses kompromiss, mis kehtis II saj. alguseni. Armeenia allutamisest Rooma võimule tuli siiski loobuda.

Oma valitsemise lõpul unistas Nero sõjakäikudest Idamaile Kaukaasia hõimude ja Etioopia vastu. Need sõjakäigud pidid ta kuulsaks tegema otsekui uue Makedoonia Aleksandri. Kuid suuresõnalistest plaanidest ei jõutud kaugemale. Krimmis tugevnes Nero valitsemise ajal sküütide surve. Olbia tunnistas enda sõltuvaks sküüdi kuningatest; sküüdid tulid Hersonesose vahetusse lähedusse ja hakkasid seda piirama. Siis saadeti Möösiast välja ekspeditsioon, mida juhtis Britannias läbiproovitud väejuht Plautius Silvanus. Sküütide pealetung löödi tagasi, Rooma sõjaväed aga okupeerisid tugipunktid Bosporose riigis ja Taurika, kuhu majutati Rooma garnison. Rooma mõju Bosporose riigis tugevnes, kuid Musta mere põhjarannik ei saanud iial Rooma provintsiks ja Rooma võimul ei olnud, üksikud piirkonnad välja arvatud, mõju sealsete maade sisekorrale.

Ühtaegu jätkas Nero vasallriikide provintsideks muutmise poliitikat, mida oli ajanud juba Claudius. Tema ajal liidendati Rooma riigiga sõltuv Pontose kuningriik (Mitridates VI Pontose valduste idaosa).

NERO LANGEMINE

Nii sise- kui ka välispoliitikas kaldus Nero ebareaalsetele fantastilistele plaanidele. Pidurdavatest mõjudest vabanenult elas Nero ohjeldamatut elu, mida taunisid isegi valitsevad ringkonnad, kes väliselt keisrit edasi austasid ja tema tujudele orjalikult järele andsid. Nero innukas näitlejategevus ja sellega kaasnev eneseärmastus ületasid igasugused piirid; 66. a. asus Nero teekonnale mööda Kreekat, lootes, et hellenid hindavad vääriliselt tema kunsti. Ent provintsides kasvas sel ajal Rooma-vastane liikumine, Britannias puhkes ülestõus ja Juudamaa meeleheitele viidud elanikkond hakkas Rooma võimule vastu (66. a. kevadel). Süüria asehalduri väed, kes ülestõusu mahasurumiseks Jeruusalemmale lähenesid, said purustavalt lüüa. Kogu Juudamaad haaranud ülestõusu saadeti summutama 66. aasta konsul, kogenud väejuht Titus Flavius Vespasianus, kes kohtas meeleheitlikku vastupanu. Roomaski oli palju rahulolematust, isegi pretoriaane ei saanud usaldada. Kevadel, 68. a. alustas ülestõusu Lugdunumi Gallia asehaldur Gaius Julius Vindex, kes pöördus ka teiste provintside ase-

haldurite poole üleskutsega kukutada Nero. Teda toetasid Gallia hõimud, keda rõhusid üle jõu käivad maksud, ning teistegi provintside (Tarraco Hispaania, Lusitaania ja Aafrika) valitsejad. Nero saatis Vindexi vastu Ülem-Germaanias asuvad sõjaväed. Vindex sai purustavalt lüüa ja lõpetas elu enesetapmisega. Kuid see võit ei päästnud Nerot. Tema vastu tõusid üles pretoriaanid ja keiser oli sunnitud Roomast põgenema. Viimased tunnid veetis Nero ühe oma vabakslastu villas. Selle vabakslastu abiga (kes tagant tõukas kõhkleva keisri kätt) tappis Nero enda. «Milline kunstnik hukkub!» kordas Nero vähe aega enne surma. Koos Neroga lahkub poliitiliselt areenilt Julio-Claudiuste dünastia, kes põlvnes Rooma nobiliteedi ridadest ja oli ajanud Rooma ja Itaalia orjapidajate võimu ja privilegeeritud positsiooni kaitsvat välis- ja sisepoliitikat.

XXV PEATÜKK

ROOMA KEISRIRIIGI POLIITILINE KRIIS I SAJ. 60-NDATE AASTATE LÕPUL

1. Kodusõda aastail 68—69

GALBA VALITSEMINE

Nero langemisega sattus Rooma keisririik teravasse poliitilisse kriisi, mille pinnal kujunes julm kodusõda aastail 68—69 ja rida ülestõuse keisririigi eri provintsides. Provintside orjapidajate aristokraatia toetas Hispaania ja Gallia sõjavägesid, kes kuulutasid keisriks Tarraco Hispaania legaadi Servius Sulpicius Galba, aristokraatsest sugukonnast põlvneva elatanud senaatori, kogenud väejuhi ja halduri. Senat kinnitas sõdurite valiku. Galba saabus Rooma, aga tema valitsus oli lühiajaline. Ta ei osanud populaarseks saada isegi senaatorite keskel, kuigi ta kuulus senaatoriseisusse. Eriti polnud temaga rahul aga sõdurid. Riigikassa oli Nero ajal tühjendatud. Galba püüdis piirata väljaminekuid ning see andis põhjust süüdistada teda ihnsuses ja ahnuses. Pretoriaanide poolehoiu kaotas Galba seega, et keeldus oma pooldajatele lubatud rahalisi kingitusi andmast ja pealegi vallandas mõned pretoriaanide ülemad, kes näisid talle kahtlased. Galbaga polnud rahul ka provintsides asuvad sõjaväed ning Gallia ida- ja lõunaalade elanikud.

VÕITLUS VÕIMU PÄRAST OTHO JA VITELLIUSE VAHEL

Esimesena taganes Galbast Ülem-Germaania armee, keda üles kihutasid ümberkaudsed elanikud; talle järgnesid Alam-Germaania leegionid, kes kuulutasid keisriks oma legaadi Aulus Vitel-

liuse, keda tunnustasid teisedki sõjaväed. Roomas aga kuulutasid pretoriaanid keisriks Salvius Otho. Lusitaania halduriks olles oli viimane toetanud Galbat, kuid kui Galba adopteeris teise keisrivõimule pretendeerija, hakkas Otho pretoriaanide hulgas tema vastu intrigeerima ja saavutas oma eesmärgi. 15. jaanuaril 69. a. tapeti foorumil Galba ja tema adoptiivpoeg Lucius Calpurnius Piso. Otho hellitas pretoriaane, järgides ses suhtes Nerot, kelle õukonnas ta oli karjääri teinud. Othot tunnustasid Doonau-äärsed väed ja idaprovintsid, kuid Germaanias asuvad armeed ja samuti Gallias ja Britannias olevad leegionid asusid Vitelliuse poolel. Viimase väed liikusid Itaalia peale, läksid üle Alpide ja hõivasid Paduse-tagused piirkonnad. Otho, ära ootamata talle appi tulevaid Illüüria leegione, ründas Vitelliuse armeed Bedriacumi juures (Cremona lähedal), sai lüüa ja lõpetas oma elu enesetapmisega. Leegionid läksid üle Vitelliuse poolele; senatki tunnustas viimast.

Vitellius ei rakendanud mingisuguseid abinõusid oma sõjameeste ohjeldamiseks. Tema armee elatus läbitavate paikkondade elanikkonna arvel; sõdurid lasksid vabaks võõraid orje, rüüstasid ja tapsid neid, kes püüdsid vastu hakata. Vitellius aga ei osutanud sellele tähelepanu: kaebused rüüstamise ja vägivalla üle käänas ta naljaks. Vitelliuse võimulolek ei kestnud kaua.

VESPASIANUSE KEISRIKS KUULUTAMINE JA TEMA VÕIT VITELLIUSE ÜLE

1. juulil 69. a. kuulutati Aleksandrias keisriks Juudamaal viibiva armee juhataja Titus Flavius Vespasianus. Teda toetasid provintsiaristokraatia ning Süürias ja Juudamaal asuvad leegionid. Peagi tunnustasid Vespasianust ka Pannoonias ja Möösias seisvad väed. Pannoonia vägede juht Antonius Primus liikus Itaaliasse ja Cremona all (mitte kaugel kohast, kus mõne kuu eest leidis aset Otho ja Vitelliuse sõjavägede lahing) toimus uus lahing, kus Vitelliuse väed purustati. Antonius Primus liikus Rooma peale, kus juba võitlesid Vitelliuse ja Vespasianuse pooldajad. Linn vallutati tormijooksuga. Vitellius tapeti, Rooma kannatas rüüstamise ja tulekahjude all. 69. a. lõpul tunnustas senat Vespasianust, 70. a. suvel aga saabus ta ise Rooma, pärast seda kui ta Juudamaal võitlevate vägede juhtimise oma pojale Titusele üle oli andnud.

Kodusõda 68—69. a. näitas, kui tähtsad on orjanduslik provintsiaristokraatia ja sõjavägi. Üksikud armeed, keda toetasid romaniseerunud provintsi orjapidajate valitsevad kihid, võitlesid oma juhtide eest, et kindlustada neile keisrivõimu ja endale privilegeeritud seisundit. Nende aastate sündmustel oli Rooma ajaloos suur tähtsus, sest, Tacituse sõnadega öeldes, «avastati keisrivõimu saladus, et printsepsiks võib saada mitte ainult Roomas, vaid mujalgi». Nii nagu eelnenud ajajärgul, tõi kodusõda nüüdki nähtavale Rooma ühiskonna vastuolud. Need andsid end tunda eelkõige Rooma ja provintside vahekorras. Vindex leidis toetust Gallia

hõimude aadlilt; Galba poole läksid üle paljud Hispaania linnad. Vespasianus leidis sümpaatiat ja toetust helleniseerunud linnade elanikelt ja mõjukatelt idamaa dünastidelt. Ühtaegu toimusid mitmel pool impeeriumis provintsielanike alamkihtide ülestõusud Rooma võimu vastu. Kuid roomlastel oli rohkesti pooldajaid provintsielanikkonna valitsevas klassis. Erilist protesti ei äratanud ka keisrivõim, kõige vähem provintsiaristokraatia ridades. Seda on näha sellest, et kohati ilmusid isehakanud, kes väitsid end olevat Nero ja leidsid endale pooldajaid. Kokkuvõttes ei löönud 68.—69. a. kodusõda Rooma võimu vankuma, kuid rahutused provintsides näitasid, et Itaalia poliitiline esikoht ei vasta enam objektiivsele olukorrale. 68.—69. a. sündmustes etendas Itaalia väiksemat osa kui Caesari surmale järgnenud sõdade perioodil. Itaalia elus olid vahepeal toimunud olulised muutused, mida Rooma keisririigi ajaloo uurimisel tuleb arvestada.

2. Ülestõus Juudamaal (aastail 66—73)

Nagu ülal juba mainiti, tuli roomlastel alates 66. a. kevadest kokku põrgata ülestõusuga Juudamaal, mis tõi endaga kaasa rahutused Süürias, Egiptuses ja Küreenes.

SOTSIAALNE VÕITLUS JUUDAMAAL

Pärast Herodes Agrippa surma valitseti Juudamaad, mis Süüria provintsi kuulus, Rooma prokuraatorite kaudu, kusjuures peaaegu kõik keisrid arvestasid juutide religioosseid traditsioone. Juudid olid vabastatud sõjaväeteenistusest ega võtnud osa keisrikultusest. Jeruusalemma templis toimusid traditsioonilised jumalateenistused; sünedrion (juutide kõrgem religioosne ning poliitiline asutus) säilitas oma tähtsuse ning omas auväärset positsiooni. Sellele vaatamata ei lakanud Rooma võimude ja kohaliku elanikkonna vahel peaaegu kunagi konfliktid, mis tekkisid kõige mitmesugusematel põhjustel. Juudamaa elanikkond, nagu teistegi provintside oma, kannatas liiga kõrgete maksude all, mille pearaskus langes talurahvale; provintsielanikele tundus koormav võõra võimu surve ja nad olid mures oma eriliselt eksklusiivse ja muusuliste vahelesegamist mittesalliva religiooni vabaduse pärast, seda enam, et prokuraatorid ja Juudamaale majutatud sõjaväelased juutkonna religioosseid privileege tihti rikkusid. Juudamaal ei lakanud sisemine võitlus, mis kajastab juudi rahva sotsiaalset kihistumist. Peamised juudi poliitilised rühmitused tekkisid juba enne Rooma ajajärku, ent traditsioonilisi lahkhelisid nende vahel suurendas erinev suhtumine Rooma ülemvõimu. Roomlased toetusid Herodese dünastia pooldajatele — saduseridele, juudi kõrgema preesterkonna parteile, kelle silmapaistvad esindajad olid suurmaavaldajad. Elanikkonna laiades hulkades ei olnud saduserid

populaarsed. Juba I saj. e. m. a. kujunesid Juudamaal mõjukaks nn. variserid — tavandite ja rituaalse puhtuse järgimise ranged fanaatikud. Varisere toetasid teatud määral linnarahvastiku kõrgemad ja keskkihid, eitavalt aga suhtusid neisse talupojad, kes osalt toetasid selootide demokraatlikku rühmitust, osalt pooldasid nn. esseene, kes hoidusid poliitikast ja moodustasid omaette religioosse organisatsiooni.

ÜLESTÕUSU ALGUS

Roomlaste ja juutide vahekord teravnes eriti 63. a. Kaisareia linnas eemaldati juudid linna omavalitsusest ja see viis relvastatud kokkupõrkele nende ja privilegeeritud helleniseerunud elanikkonna vahel. Juudid lahkusid Kaisareiast. Vastuseks Kaisareia sündmustele oli Jeruusalemma ülestõus, mille vallandumiseks aitasid suuresti kaasa Juudamaa prokuraatori Gessius Floruse kuritarvitused. Rooma garnisonile korraldati veresaun. Roomlastele tuli appi Süüria asehaldur Gaius Cestius Gallus, kes püüdis Jeruusalemma vallutada, kuid sai lüüa. Seejärel levis ülestõus kogu Juudamaal.

SÕJATEGEVUSE KÄIK

Olukord muutus roomlastele ohtlikuks. Nerol tuli suunata Juudamaale regulaarväed Titus Flavius Vespasianuse juhtimisel. Viimane kohtas Juudamaal visa vastupanu, kuigi paljud variseridest, kes algul ülestõusust osa võtsid, hirmutatuna liikumise ulatusest ning hoost Rooma ees kapituleerusid. Teiste hulgas lõi ülestõusnuist lahku ja siirdus roomlaste poolele väepealik Joosep, hiljem tuntud ajaloolase Josephus Flaviusena.

Rooma armee vallutas Vespasianuse juhtimisel aegamööda Juudamaa, ja kui saabus teade Nero surmast, oli vastupanu peaaegu kogu maal summutatud ning insurgentide kätte jäid ainult Jeruusalemma linn ja mõned kindlused.

JERUUSALEMMA PIIRAMINE

Jeruusalemmas toimus võitlus ülestõusnute eri rühmade vahel. Ülestõusnud tagandasid kõrgema preesterkonna. Variserid, kes algul võimul olid, kõrvaldati. Väga tähtsaks kujunesid demokraatlike rühmade esindajad: seloodid, kelle pooldajad kuulusid väikekaupmeeste, käsitööliste ja talupoegade hulka, ja orjade ja laostunud talupoegade keskelt tulnud sikaarid, kes moodustasid radikaalse terroristlikke võitlusmeetodeid propageeriva rühma. Seloodid ja sikaarid teostasid põhjalikke reforme ja organiseerisid kaitset. Orjadele anti vabadus, ülempreester valiti loosi teel, tempel muudeti kindluseks. Ülestõusu tähtsamateks juhtideks olid Joannes Giskalast, Eleasar ja Simon Bar Giora. Juhid võitlesid omavahel, aga sellele vaatamata jätkasid ühist võitlust roomlaste vastu. Lin-

nas oli toiduainete puudus, elanikkond nälgis, aga pidas piiramisele kangelaslikult vastu.

Kui Vespasianus keisriks kuulutati, andis ta ülemjuhatuse üle oma pojale Titusele, kes jätkas Jeruusalemma piiramist.

ROOMLASTE VÕIT

Suurte pingutustega õnnestus roomlastel vallutada linna müürid, kuid tempel jäi ligipääsmatuks kindluseks. Siis põletati maha templit ümbritsevad sammasgaleriid ja seejärel anti tempel ise leekide saagiks. Pärast seda toimus kuu aega linna tänavail võitlus, mis lõppes alles 70. a. septembris. Tempel purustati ning tehti maatasa. Aastal 71 pühitsesid Vespasianus ja Titus võidu puhul juutide üle koos triumfi. Kuid viimased ülestõusukolded Surnumere ääres vallutasid roomlased alles 73. aastal. Samal ajal summutati juudi elanikkonna rahutused Egiptuses ja ülestõusukatse Küreenes.

3. Bataavide ülestõus (aastail 69—70)

Ühel ajal 68.—69. a. kodusõjaga toimus veel teine, Roomale niisama ohtlik ülestõus impeeriumi teises otsas, Põhja-Gallias. Gallia kirdepiiri ääres elas germaani hõim bataavid, kes olid kuulsad oma sõjakuse poolest ja teenisid Rooma vägedes. Nero ajal vangistati kaks nimekat bataavi, vennad Julius Paulus ja Julius Civilis, keda süüdistati selles, et nad tahavad korraldada ülestõusu roomlaste vastu. Paulus hukati, aga Julius Civilist pidasid roomlased vanglas. Pärast Nero surma vabastati Civilis ja ta tuli tagasi kodumaale. Bataavide juures toimusid sel ajal sõduriksvärbamised. Kasuahned Rooma ametnikud võtsid kinni rauku ja nõrku, et nende vabastamise eest raha saada. See kõik ajas bataavid vihale ja nad ei lasknud end roomlastel värvata. Võõruspeo korraldamise ettekäändel kogus Civilis oma hõimu esindajad kokku ja pidas kõne selle kohta, et roomlased ei loe neid enam liitlasteks, vaid võrdsustavad nad orjadega. Ta näitas, et roomlaste olukord on täbar; kui bataavid antud momendil üles tõuseksid, toetaksid neid vabad germaanlased ja roomlastele alluvad gallialased. Civilis võttis vande kõigilt koosolekul viibijailt ja läkitas siis saadikud mitmesuguste germaani hõimude juurde. Algul kuulutas ta enda Vespasianuse pooldajaks, aga kui see Vitelliuse üle võidu saavutas, tunnistas Civilis enda avalikult Rooma võimu vastaseks. Bataavide ja nende germaanlastest liitlastega hakkasid ühinema gallialased. Civilisel õnnestus oma poolele võita nimekaid gallialasi — Classicust ja Tutorit, kes teenisid Rooma väes. Rooma väeosades oli palju gallialasi, kes polnud oma ülematega rahul ja läksid üle Civilise poolele. Ülestõusnud unistasid tugeva, Roomast sõltumatu Gallia riigi loomisest. Kuid gallialaste juhid ei leidnud oma hõi-

mude liikmeilt tarvilikku toetust. Gallialastest orjapidajad olid tihedasti Roomaga seotud; neid heidutas rahvaliikumine. Rooma mõju oli jõudnud Gallia linnades juba kindlasti juurduda. Koosolekul Remi linnas deklareerisid paljude Gallia kogukondade esindajad, et nad eelistavad koos germaanlastega võitlemisele Rooma võimu alla jäämist. Gallia aristokraatia enamik läks Rooma poolele üle. Selle lahknemise tagajärjeks oli kogu liikumise lüüasaamine. Civilis oli sunnitud kapituleeruma, tal õnnestus ainult välja tingida õigus minna ära germaanlaste juurde. Bataavid vabastati maksudest, aga pidid jääma Rooma ikke alla.

XXVI PEATÜKK

ITAALIA I SAJANDIL m. a. j.

1. Linn ja linnaelu

Julio-Claudiuste ajajärgul jäi püsima Itaalia eelisseisund impeeriumis. I saj. lõppu (m. a. j.) ja II saj. esimest poolt iseloomustab Itaalia üksikute regioonide kasvamine ja arenemine. Juba teise triumviraadi ajal lülitati Itaalia koosseisu Gallia Cisalpina, ja sellest ajast alates ulatusid Itaalia alad Alpideni.

Itaalia arengu üheks põhijooneks on linnade kasv; viimaste arv tõuseb mõnede andmete järgi 1200-ni. Ülekaalus olid väikelinnad, mille elanikud jäid seotuks põllumajandusega. Itaalia elanike üldarvu I saj. m. a. j. arvestatakse ligikaudu 16 miljoni peale.

Kõik Itaalia linnad omasid teatud autonoomiat.

2. Kaubandus ja käsitöö

Suurmaavaldajate kõrval etendasid Itaalia linnades teatud osa kaubandusega tegelevad elemendid, kelle hulgas olid silmapaistval kohal rikkad vabakslastud. Tavaliselt ei olnud tööstus ja kaubandus diferentseerunud — kaupmehed olid sageli ühtlasi töökodade omanikud.

Majanduslikult ei olnud Itaalia homogeenne. Reas linnades, eriti Põhja-Itaalias ja Kampaanias, etendas suurt osa käsitöö; tähtsad tööstuskeskused olid ka Etruurias. Põhja-Itaalias arenes peamiselt keraamikatööstus, mille tooteid veeti välja naabermaadele. Mutina linna lambid levisid esmalt Gallias, seejärel aga Doonau-äärsetes provintsides ja siis edasi kuni Musta mere äärsete maadeni. Läänes levisid Põhja-Itaalia tooted Britanniani.

Etruurias etendas tähtsat osa Arretium, mis oli kuulus värvilise keraamika ja samuti ka metallitoodete poolest. Kampaania linna-

des arenes terve rida tööstusharusid. Pronksi- ja rauatooteid, mis Cato Vanema ajal rahuldasid ainult kohalikku turgu, veeti keisririigi ajastul välja provintsidesse. Kampaanias valmistatud lampe, peegleid ja metallnõusid leiavad arheoloogid kaugelt väljastpoolt Rooma riigi territooriumi. Kampaania linnades valmistati ka klaasitooteid ja villaseid kangaid, mis rahuldasid mitte ainult kohalikku nõudmist, vaid ka kaugete müügiturgude vajadusi.

Itaalia töökojad töötasid peamiselt sisseveetud tooraine baasil. Appenniini poolsaar polnud iialgi rikas metallide poolest; kauges minevikus leidunud varud kulutati järk-järgult ära, seepärast tuli metalle sisse vedada mujalt.

Itaalia tööstuse tooted levisid peamiselt Läänes. Idamaad ei vajanud Itaalia kaupu, sest käsitöö oli seal juba ammust ajast arenenud.

Keisririigi algust iseloomustab käsitöötehnika täiustumine peaaegu kõigil Itaalia tootmisaladel. Mõningates ettevõtetes võeti tarvitusele tööjaotus ning tööle rakendatud isikute arv võrdus vahel mitmekümnega. Metallitooted ja keraamikatööstuse tooted räägivad heast kunstimaitsest ja meisterlikkuse kõrgest tasemest. Ent tööriistad jäid sel ajajärgul primitiivseks ja töö mehhaniseerimist rakendati väga minimaalselt, nii et see ei avaldanud mõju tootmise tulemustele. Tehniline mõtlemine tegi, tõsi küll, suhteliselt suuri edusamme, aga mehhanisme rakendati peaaegu ainult teatrites ja amfiteatrites ning kasutati vahel ka kultuse jaoks, kuid ei juurutatud tootmisse. Ori ei olnud huvitatud tootlikkuse tõstmisest ja keeruliste, tähelepanelikku suhtumist nõudvate tööriistade tarvituselevõtmisest ei võinud juttugi olla. Toodete turustamine oli piiratud ning massiline tootmine võimatu.

Töökodades töötasid peamiselt orjad, aga teatud osa etendasid ka vabad väikekäsitöölised. Nende elust teatakse suheliselt vähe. Tõenäoliselt oli nende hulgas palju vabakslastuid.

3. Põllumajandus

Vaatamata üksikute tööstusharude arenemisele polnud Itaalia kunagi maaks, kus käsitööndus lik tootmine oleks olnud esikohal. Kogu vanaaja jooksul jäi ta põllumajandusmaaks, aga seejuures toimusid agraarsuhetes mitmesugused muutused. Põllumajanduse olukorrast keisririigi I sajandil annab kujutluse Columella traktaat, mis on kirjutatud Nero ajal.

Columella oli intensiivse majandamise pooldaja. Ses suhtes jätkas ta Cato ja Varro traditsioone. Kuid otsustades poleemiliste märkuste järgi, mis leiduvad tema traktaadis, võib järeldada, et selline majandamistüüp polnud Itaalias ainsaks. Oli põllumajanduslikke majandeid, mida peeti teistsuguse printsiibi järgi: püüti võimalikult rohkem maad täis külvata, kaasnegu sellega pealegi

puudulik maaharimine. Sellist majandamismeetodit taunis Columella.

I ja II sajandil m. a. j. esinesid kahtlemata mõlemad majandamistüübid, nii intensiivne kui ka ekstensiivne. Intensiivse majandamise meetoditega viljeldi nagu varemgi mitmesuguseid viinamarja- ning õlipuusorte. Itaalia veinid säilitasid keisririigi esimesel sajandil kogu Õhtumaa turul oma valitseva koha; Itaaliast saabusid ka parimat sorti oliiviõlid. Ent Columella traktaadist selgub, et paremaid viinamarjasorte hakati asendama halvematega, mis andsid madala kvaliteediga veini, aga see-eest nõudsid vähem hoolitsemist. Sama toimus ka oliivipuudega. Täheldada võis teistki nähtust, mis oli vastupidine Cato Vanema ajal asetleidnule: mõned maavaldajad eelistasid teraviljakasvatust sellistele kultuuridele nagu viinamari.

See tähendas siirdumist ekstensiivsele majandamisele. Selle tendentsi tekitasid sügavad põhjused. Kahtlemata etendas siin tähtsat osa provintside võistlus. Algul varustas Itaalia viinamarjaveinide ja oliiviõliga peaaegu kõiki lääneprovintse: Hispaaniat, Galliat ja Doonau-alasid. Ent nende provintside viljakas pind võimaldas samuti viinamarja kultiveerimist ja oliivipuude kasvatamist. Kohapeal hakati valmistama oma veinisorte ja mõned neist ei jäänud kvaliteedilt maha Itaalia omadest, teised olid hinnalt silmapaistvalt odavamad. Nõudmine Itaalia veinide järele vähenes, nende müügiturg seega kitsenes ja kõrget sorti viinamarjade kasvatamine, mis palju hoolt nõudis, muutus ebakasulikuks. Samasugune oli lugu oliivipuudega. Nii oli provintside võistlus üks põhjustest, mispärast algas Itaalia majanduse allakäik.

4. Orjade töö Itaalias I saj. m. a. j.

Itaalia põllumajanduse allakäimisel oli veel teinegi põhjus, mida võime lugeda peamiseks. Keisririigi ajastu välispoliitika oli esmajoones kaitsepoliitika ning seoses suurte vallutussõdade puudumisega vähenes orjade juurdevool. Pealegi käis Augustuse poolt jaluleseatud siserahuga kaasas mereteede julgeoleku kindlustamine. Piraatlus kaotati peaaegu täielikult; eelnenud aastatel aga oli ta etendanud orjaturu varustamisel tähtsat osa. Ometi ei vähenenud vajadus töökäte järele, küll aga kahanes turule toodavate orjade hulk. Rooma ja Itaaliasse saabusid peamiselt põhjamaised «barbarid»: keldid, germaanlased, britlased. Nende hoolde ei võinud usaldada viinamarjaväljade harimist ja oliivipuuistandike harimist, mis vajasid täpset head hooldamist. Selle poolest erinesid nad Idamailt pärinevatest orjadest, keda Itaaliasse sisse veeti vabariigi aegadel. Viimased harjusid juba kodumaal tööle viinamägedel ja oliivisaludes. Nii tõi orjade juurdevoolu vähenemine ja nende etnilise koosseisu muutumine endaga kaasa teatud muutused põllumajanduses.

Lõpuks ei olnud orjad kaugeltki mitte ainult kõnelevad tööriistad, nagu neid nimetas Varro. Columella kurdab orjade halva töö üle, tähendades:

«Orjad teevad põldudele väga palju kahju. Nad ei ole künnihärgade vastu nõudlikud. Nad karjatavad neid ja muid loomi halvasti. Maad künnavad nad pahasti. Külviajal näitavad nad seemnekulu palju suuremana tegelikust. Nad ei hoolitse selle eest, et mulda heidetud seeme hästi idaneks, vilja rehalasse vedades aga nad koguni vähendavad selle hulka viljapeksuajal, olgu siis sellega, et nad osa viljast ära peidavad, olgu lohaka tööga, või olgu sellega, et nad ise vilja varastavad või teiste varaste eest halvasti hoiavad. Lõpuks märgivad nad vilja vastuvõtmisel selle koguse valesti üles.»

Seda võib nimetada orjade omapäraseks obstruktsiooniks. Alles I saj. e. m. a. olid orjade ülestõusud julmalt maha surutud, kuid nende vastupanu murda oli võimatu. Orjade võitlus orjapidajate vastu üksikutes majandites ei lakanud ja viis vahel peremeeste tapmisele, vahel aga avaldus passiivses vastupanus ja isandatele materiaalse kahju tekitamises. Kõik see sundis orjapidajaid märgatavast majanduslikust ja sotsiaalsest kriisist väljapääsu otsima. Siit tulenes ülalmainitud tendents siirduda ekstensiivset tüüpi majandamisviisidele ja senisest suurema tähelepanu osutamine koduskasvatatud orjadele. Columella soovitas erinevalt kohelda naisorje, kellel on järeltulijaid. Tema arvates tuleb nad tööst vabastada, paljulapselised aga koguni täiesti vabaks lasta. Koduskasvatatud orjad (*vernae*) etendasid sel ajal suuremat osa kui varem, mil kõikjal olid enamuses ostetud orjad.

5. Kolonaadi tekkimine

Columella teostes osutatakse teiselegi katsele leida väljapääsu raskustest, mida maavaldajad tööjõu poolest kogesid. Columella leidis, et kaugetes või ebatervetes paikkondades asetsevates mõisates on kasulikum tükeldada maa väikesteks kruntideks ja need rendile anda. Rentnikke nimetati koloonideks. Algul tähistas sõna *colonus* igasugust põlluharijat, kes oma tööga maad haris; koloonideks nimetati ka asunikke kolooniais. Mõistet *colonus* väikerentniku tähenduses kohtame me vabariigi lõpul. Õige tähtsaks muutus maarentimine koloonidele Augustuse ajal. Columella teostest võib järeldada, et I saj. m. a. j. oli kolonaat levinud nähtus. Tolleaegsetes agronoomilistes teostes arutati koloonidele väljarenditud mõisate rentaabluse küsimust. Columella rääkis koloonidest, kes «otsekui pärandamise teel maavaldajale üle lähevad». Sama autor eristas kahte koloonide kategooriat: ühed neist olid kohalikud elanikud, kes oma tööga maad harisid; teised linlased, kes oma põldudele saatsid tööle oma orjad. Columella eelistas esi-

mesi ja kaitses pikaajalist renti, sest rentnike sagedane vahetamine polevat maavaldajale kasulik. Rent oli Columella kirjelduse järgi raharent, aga koloonide kanda olid ka mõned naturaalkohustused, nagu näiteks põletispuude hankimine. Juba tol ajal oli koloonide võlastumus üheks nende ja mõisnike vahekorda iseloomustavaks jooneks. Columella soovitas mitte rangelt nõuda maksutähtaegadest täpset kinnipidamist. Koloonide võlastumus oli teatud mõttes maavaldajale kasulik, sest ta aheldas väikerentnikud maa külge.

Kolonaadisuhete levimine oli üheks Itaalia orjandusliku tootmisviisi läheneva kriisi sümptoomiks.

6. Suurmaavalduse võit

Kui Augustuse aeg oli ajaks, mil suurte maavalduste kasv teatud määral peatati, siis oli see periood väga lühike. Columella mainib korduvalt suurmaavaldajate püüdlust oma valdusi piiritult laiendada. Tolleaegses satiirilises teoses, Petroniuse «Satiricon», räägitakse, et üks rikas vabakslastu omas nii palju maad, et seda «pistrik ei jõua läbi lennata». Plinius Vanem väitis lausa, et latifundiumid hukutasid Itaalia (*latifundia perdidere Italiam*). Kõik need autorid märkisid õigesti teatud tendentsi agraarsuhete arenemises, aga nende väited sisaldavad ka palju liialdusi. Väike- ja keskpõllundus etendasid Itaalia elus veel tähtsat osa, eelkõige põhjas, Paduse piirkonnas, aga ka Kesk-Itaalias, eriti Kampaanias.

Kriis andis end tunda eelkõige Itaalia lõuna- ja kagupiirkondades, millede olukord oli juba vabariigi ajal raske. Nad ei toibunud ka keisririigi esimesel perioodil. Aina tähtsamaks muutuvad seal suured majandid, mis tegelevad eeskätt karjandusega; samal ajal jätkub seal väikemajandite väljatõrjumise protsess.

See, et Itaalia omas poliitiliselt teatud eesõigusi, pidurdas osalt kriisi arenemist. Maksude näol voolas Itaaliasse palju vabu vahendeid, ka püüdsid Itaalias sündinud isikud ja mõned rikkad provintslased mahutada Itaalia maadesse provintsidest kogutud majanduslikke vahendeid. Kuid sellist majanduslikku seisundit, mis Itaalial oli Augustuse ajal, ei suutnud ta järgnevatel perioodidel enam alal hoida.

XXVII PEATÜKK

ROOMA KEISRIRIIGI MUUTUMINE UNIVERSAALSEKS ORJANDUSLIKUKS VAHEMERE-RIIGIKS

1. Vespasianus Flaviuse reformid

VESPASIANUSE SEISUKORD PÄRAST VÕIMULETULEKUT

Civilise ülestõusu mahasurumine Gallias ja Juudi sõja Roomale soodne lõpetamine aitasid kindlustada Vespasianuse võimu. Siiski pole kahtlust, et uue keisri seisukord oli raske. Keisririigi kassa oli tühjendatud. Distsipliin sõjaväes oli vankuma löönud, vastastikused suhted uue keisri ja senaatoriseisuse vahel alles reguleerimata.

Vespasianus ei kuulunud Rooma aristokraatiasse, vaid põlvnes Itaalia keskkihtidest. Ta sündis Sabiinimaal Reate linna lähedal. Tema vanaisa oli omal ajal teeninud tsentuuriona Pompeiuse vägedes, ise aga olnud maksukogujaks Aasias. Vespasianusel endal õnnestus saavutada kõrgeid magistratuure. Ta oli silmapaistvatel ametikohtadel ja liikus Claudiuse ja Nero õukonnas, aga sellest hoolimata jäid talle elu lõpuni omaseks Itaalia väikelinnast pärineva mehe harjumused. Talle oli võõras luksuse ja hiilguse taotlemine, mis oli iseloomustanud tema eelkäijaid. Ajalooallikad kujutavad teda energilise ja range, lihtsa ja ligipääsetava inimesena, kes oli praktiline nii riigiasjus kui ka eraelus, kokkuhoidlik ja isegi ahne.

Vespasianus tegi kõik, mis suutis, et keisrivõimu tugevdada. Aga see ei takistanud teda irooniliselt suhtumast enda religioossesse pühakskuulutamisse. «Oh häda, minust nähtavasti saab jumal,» tähendas ta surma lähenemist tundes, vihjates enda eelseisvale jumalustamisele. Viimaste elupäevadeni säilitas ta sünnipärase huumori. Välise hiilguse armastus oli talle võõras; siiralt kurtis ta roidumuse üle, mida koges Juudi sõja lõpetamise puhul korraldatud triumfi ajal. Rooma aristokraatiale jäi Vespasianus isegi pärast tema keisriks valimist «uueks inimeseks».

LEX DE IMPERIO VESPASIANI

Vespasianus võttis tarvitusele kõik abinõud selleks, et valitseda keisririiki üksmeeles kõrgeima seisusega. Üheks esimeseks senati seadusandlikuks aktiks oli resolutsioon Vespasianuse kõrgema võimu kohta (*lex de imperio Vespasiani*). Selle resolutsiooniga määrati kindlaks, et Vespasianus saab samad õigused, mis olid olnud tema eelkäijatel (Augustusel, Tiberiusel ja Claudiusel). Kõik on kohustatud täitma tema korraldusi, millega ta võib tühistada seni kehtinud seadusi. Printsepsi volitused laienesid, aga see oli seadusandliku akti tulemuseks, mitte lihtsalt usurpatsioon.

Siiski osutas Vespasianuski palju tähelepanu dünastilistele huvidele. Tema vanim poeg Titus kuulutati imperaatoriks, sai tribuunivõimu ja võttis osa valitsemisest.

Peaaegu igal aastal valiti Vespasianus konsuliks, seega taheti rõhutada tema suurt tähtsust senaatorite keskel. Vaatamata mittesuursugusele päritolule polnud ta ainult senati printseps, vaid ka kõrgeim magistraatidest. Võttes endale tsensorivolitused, viis Vespasianus 73. a. läbi uue tsensuse ja uuendas senati koosseisu.

73. AASTA TSENSUS. SENATI KOOSSEISU UUENDAMINE

Vespasianus käis keiser Claudiuse poolt näidatud teed. Senatisse viis ta mitte üksnes Itaalia munitsipaalaristokraatia, vaid ka romaniseerunud provintsiaristokraatia esindajaid. Sellest ajast peale hakkasid kõrgemaid ametikohti tsiviilhalduses ja sõjaväes täitma provintsi orjapidajate aristokraatia esindajad, Rooma impeerium aga muutus riigiks, mis kaitses mitte ainult Itaalia, vaid ka provintsi orjapidajate huve. Senati koosseisu uuendamine mõjus kaasa selleks, et kõrgema seisuse eluviis muutus.

«Senatisse võetud uued inimesed munitsiipiumidest ja kolooniatest ning isegi provintsidest,» räägib Tacitus, «tõid kodusesse ellu sageli säästlikku meelelaadi; kuigi paljud neist tänu õnnele või tööarmastusele raugaea lävel rikkaks muutusid, jäi nende iseloom ikkagi endiseks.» Senaatorite traditsiooni järgi loeti Vespasianust «heade» keisrite hulka. Aga siiski oli selgi ajal senaatorite keskel opositsioon, kuigi see polnud nii suur kui varem. Oma võimu eest võlgnes Vespasianus tänu sõduritele. Sõjaväelise distsipliini tõstmiseks võttis ta tarvitusele kõik abinõud. Suur osa Vitelliuse sõduritest lasti erru, mis aga puutub Vespasianuse enda poolel olnutesse, siis maksis ta neile välja ainult kindlaksmääratud summad, aga ei rahuldanud nende pretensioone erakordsetele autasudele.

POLIITIKA PROVINTSIDE SUHTES

Vespasianuse ajal algab uus etapp Rooma poliitikas provintside suhtes. Keisrid püüavad leida tuge romaniseerunud provintsiaristokraatiast, kellele avatakse isegi pääs kõige kõrgemasse seisusse — senaatoriseisusse. Keisri eriline soosing kuulub läänealade linnadele; eriti väärib mainimist, et kõik need Hispaania linnad, mis ei omanud Rooma ega Ladina kodakondsust, said viimase. Erilised munitsipaalstatuudid *(Leges)* määravad kindlaks nende munitsiipiumide haldamis- ja sisekorra. Nende endised magistraadid saavad Rooma kodanikeks, väljapaistvamad neist täiendavad Rooma ratsanikkonna ridu.

Teistsugune oli olukord idaaladel. Kreeka linnadelt võeti autonoomia, mille nad olid saanud Nerolt. Võib-olla on sellega seotud kreeka filosoofide opositsioon Flaviuste dünastia vastu. Selle opositsiooni iseloomust teame me võrdlemisi vähe. Nähtavasti filo-

soofid-küünikud, esinedes oma vestlustel (diatriibidel), mis toimusid kõikjal, ründasid igasugust võimu ja arendasid riigivastaseid ideid; teiste filosoofiliste voolude esindajad õpetasid, et tõeline monarhia erineb türanniast. Tõenäoliselt pidas Vespasianus filosoofide selliseid esinemisi endale ohtlikuks. Aastal 71 aeti filosoofid koos astroloogidega Roomast välja.

Provintside haldusele omistas Vespasianus palju tähelepanu. Uue aristokraatia liikmed suhtusid teisiti oma kohustustesse kui vanad aristokraadid, kes polnud veel võõrdunud vaatamast provintsidele kui rooma rahva sõjasaagile. Riigikassa seisund nõudis vanade maksude uuestinõudmist ja uute määramist.

Eelnenud dünastia keisrite ajal süüdimõistetud senaatoritelt konfiskeeritud maad moodustasid tohutu fondi, mis mõisates valitseva korralageduse tõttu polnud rentaabel. Nende mõisate paremini organiseerimine kujunes samuti uue dünastia keisrite ülesandeks. Vespasianusel õnnestus korda seada riigi finantsid ja täita riigikassa, nii et ta vaatamata oma kokkuhoidlikkusele leidis võimaliku olevat kulutada suuri summasid kodusõja ajal kannatanud Capitoliumi restaureerimiseks ja muudekski ehitusteks.

2. Printsepsid ja senat Vespasianuse järglaste ajal

TITUSE VALITSEMINE

Vespasianusele järgnes tema poeg Titus (aastail 79—81). Senaatorlik traditsioon loeb Titust üheks parimaks keisriks. See kajastub jutustustes tema elu ja valitsemise kohta. Iseloomustav on näiteks järgmine episood, mille on toonud Suetonius. Kui Titusele meenus, et ta terve päeva jooksul pole teinud ühtegi head tegu, hüüdis ta: «Sõbrad, ma lasksin kaotsi minna päeva!» Tituse valitsemisaastaid iseloomustab kooskõla senati ja keisri vahel. Vespasianuse poolt uuesti kordaseatud finantsid võimaldasid tema pojal kulutada tunduvaid vahendeid väljajagamisteks ja lõbustusteks. Tema ajal viidi lõpule hiiglasliku amfiteatri ehitamine; viimast hakati nimetama Colosseumiks.

Kampaanias leidis Tituse ajal aset loodusõnnetus: 79. a. hävisid vulkaan Vesuuvi purske tõttu kolm linna — Pompeii, Herculaneum ja Stabiae.

VÕITLUSE TAASALGAMINE PRINTSEPSI JA SENATI VAHEL. DOMITIANUS

Pärast Tituse surma valitses tema vend Domitianus (aastail 81—96), kelle pretoriaanid olid keisriks kuulutanud ja senat kinnitanud. Domitianuse ajal tugevnevad absolutistlikud tendentsid: ta võttis endale alatise tsensori tiitli. Nagu Caligula, nõudis

Domitianus, et teda nimetataks käskijaks *(dominus)* ja jumalaks *(deus)* [1].

Pärast 20-aastast kooskõla algas uuesti võitlus keisri ja senati vahel. Eriti on see karakteerne Domitianuse viimastele valitsemisaastatele. 89. a. kuulutati Ülem-Germaania legaat Antonius Saturninus tema vägede poolt keisriks. Ülestõus suruti maha, aga ta andis põhjust kahtlaste senaatorite tagakiusamiseks. Taas muutusid mõjukaks öördajad *(delatores)*, kelle teeneid keiser heldelt tasus. Riigi rahandus, mida Vespasianus oli kindlustanud, satus Domitianuse ajal jälle korratusse; Domitianus kulutas tohutu palju vahendeid ehitamistele, vaatemängudele ja üldistele väljajagamistele, mis tõstsid keisri prestiiži ning soodustasid tema populaarsust. Palju tähelepanu osutas Domitianus bürokraatiaaparaadi tugevdamisele. Provintside suhtes järgis ta oma isa eeskuju. Lääneprovintsidele osutati rohkem tähelepanu kui keisririigi idaaladele. Itaalia teraviljakasvatuse tugevdamiseks keelustatakse uute viinamarjaväljade rajamine Itaalias; provintsides aga pidi viinamarjaväljad täiesti hävitatama, igal juhul ei lubatud neid alles jätta üle poole senistest. Nähtavasti kavatseti ära hoida provintside veinitööstuse konkurentsi, kuid seda Domitianuse käsku ei järgitud iialgi rangelt.

Domitianuse varjamatud monarhistlikud taotlused aitasid tugevdada nn. filosoofilist opositsiooni, mille esindajad kahtlemata leidsid toetust idaala linnade valitsevates gruppides. Kuid Domitianuse kõige aktiivsemad vastased asusid Roomas, kus repressioone said tunda isegi keisrile lähedal seisvad isikud. Domitianuse vastu loodi vandenõu ja üks tema naise vabakslastuist tappis ta 96. aastal.

3. Flaviuste välispoliitika

Civilise ülestõus osutas ohule, et Rooma territooriumil elunevad germaanlased võivad ühineda oma vabade hõimlastega. Pärast ülestõusu mahasurumist võeti tarvitusele abinõusid Rooma piiri edasinihutamiseks Reini kesk- ja alamjooksul. Annekteeriti Reini ja Doonau vaheline piirkond, mis kandis nimetust *Agri decumates* [2].

Üksikud sõjalised ekspeditsioonid kindlustasid Rooma piiride julgeoleku. Domitianus korraldas sõjakäigu hattide vastu (83. a.); Reini-äärsetes piirkondades tugevdati Rooma garnisone ja loodi

[1] Neid tiitleid me, tõsi küll, ei kohta ametlikes dokumentides (raidkirjadel), aga Martialise teosed näitavad, et kaasaegsed kasutasid neid keisri poole pöördudes.

[2] Maa-alast *Agri decumates* räägib Tacitus. Termini *decumates* täpne tähendus pole teada. On oletatud, et ta tuleb sõnast *decuma* — kümnis, kuid väga tõenäoliselt on sõna *decumates* keldi, mitte ladina päritolu.

kastellide (kindlustatud punkt, kus asus väike garnison) süsteem. Kõigi nende abinõude tulemusena tagati pikemaks ajaks Rooma Reini-äärsete territooriumide julgeolek.

Tõsine oht hakkas impeeriumi ähvardama kirdest. Doonau alamjooksul tugevnes jälle Daakia riik, mille eesotsas seisis energiline kuningas Decebalus. Praeguse Moldaavia aladelt tungisid Doonau-äärsetesse maadesse sarmaadid ja roksolaanid ning samuti markomannid. Roomlased said kaotuse osaliseks, aga siis siirdus Domitianus üsna suurte jõududega Daakia kuninga vastu. Roomlastel õnnestus küll teatud edu saavutada, aga rahulepingus (89. a.) kohustusid nad maksma Daakiale igal aastal teatud summa. Asjaolud, mis Domitianust sundisid selliseid mööndusi tegema, pole küllalt selged. Igati tõenäoline on, et rahulepingu tingimused dikteerisid «barbarite» hõimude sissetungid, sest võitlus nendega nõudis tunduvaid jõude. Britannias jätkasid roomlased oma positsioonide kindlustamist. Eriti kuulsaks said Julius Agricola sõjakäigud (aastail 77—83); tema tegevus aitas kaasa maa romaniseerimisele.

Idapoolsete vasallriikide suhtes jätkas Vespasianus viimaste Julio-Claudiuste poliitikat. Keisririigiga liidendati lõplikult Kommageene, Väike-Armeenia ja rida väikesi vürstkondi. Teistsugune oli lugu Bosporose kuningriigiga. Pärast Kotüse surma valitses seal tema poeg Riskuporis II. Seoses pineva olukorraga Daakias olid roomlased sunnitud oma garnisonid kas Bosporose riigist välja viima või neid tunduvalt vähendama; selle tagajärjel tugevnes uuesti Bosporose kuningate võim, nagu müntide järgi võib otsustada.

XXVIII PEATÜKK

ROOMA KEISRIRIIK II SAJ. («KULDNE AJAJÄRK»)

1. Senati leppimine printsepsiga. Nerva valitsemine

Pärast Domitianuse surma kuulutati keisriks Marcus Cocceius Nerva (aastail 96—98). Keisriks kuulutamise momendil oli Nerva umbes 66-aastane. Ta pärines vanast senaatorisoost ja tema valimine sümboliseeris uue ajajärgu, senati ja printsepsi vahelise kooskõlaajajärgu tulekut. Nerva valitsemise algust tähistas majesteedi solvamise protsesside seismapanek, pagendatute tagasitulemine ja Domitianuse ajal tähtsat osa etendanud öördajate karistamine. Rooma plebeidele jagati välja tavaline *congiarium*. Kuigi sõjaväed said valitsuse vahetuse puhul tavaliselt antavad kingitused, siiski leidus sõjaväelaste ringkondades neid, kes polnud senati kandidaadi keisriks valimisega rahul. Rahulolematuid oli ka preto-

riaanide hulgas. Selleks, et sõjaväest tuge leida, lapsendas Nerva Germaania asehalduri Marcus Ulpius Trajanuse, kes sõdurite hulgas oli populaarne.

Nerva poolt rakendatud abinõudest tuleb mainida agraarseadust, mille alusel kõige vaesemate kodanike vahel jagati maid 60 miljoni sestertsi väärtuses. Tähtis oli ka alimentatsioonifondi rajamine; selle väljaarendamine kuulub Nerva järglaste valitsemisaega.

2. Viimased katsed uuesti alustada agressiivset poliitikat. Trajanus (aastail 98—117)

Nerva järglane Marcus Ulpius Trajanus (aastail 98—117) oli pärit Hispaania linnast Italica. Ta oli populaarne väejuht ja omas sidemeid senaatorite ringkondades.

TRAJANUSE VÄLISPOLIITIKA. SÕJAD DAAKIAGA

Trajanuse aega tähistavad roomlaste laialdased agressiivsed operatsioonid. Pärast Domitianuse poolt tehtud järeleandmisi näis Rooma orjapidajatele eriti ohtlik Daakia kuningriik. Tema valitseja Decebalus alustas läbirääkimisi Partia kuningaga ühiste aktsioonide üle ja selle tulemusena võisid keisririigi idaprovintsid sattuda vaenlaste rünnaku ohtu.

Võimaliku ohu vältimiseks võttis Trajanus 101. a. ette sõjakäigu Decebaluse vastu. Decebalus sai lüüa ja oli sunnitud rahu sõlmima, andes roomlastele välja Domitianuselt saadud relvad, sõjalise tähtsusega materjalid ja käsitöölised. Osa Daakia kuningriigi territooriumist läks roomlaste kätte ja lisaks sellele pidi Decebalus abistama Trajanust tema edaspidistel sõjakäikudel. Eduka sõja tähistamiseks võttis Trajanus endale tiitli Dacicus.

Aastal 105 algas uus sõda Daakia kuningriigiga, mis 106. a. lõppes kogu Daakia liidendamisega Rooma riigiga. Decebalus ei kannatanud lüüasaamist välja ning võttis endalt elu.

Daakia vallutamisel oli teatud tähtsus nii strateegiliselt kui ka majanduslikult. Roomlased anastasid Daakia kullakaevandused ja pealegi oli see koloniseerimiseks soodne maa; juba Trajanuse ajal siirduvad sinna kolonistid, peamiselt Väike-Aasiast.

Daakia sõdade lõpetamise järel osutati palju tähelepanu piiride kindlustamisele. Trajanus ehitas selle piirikindlustuste süsteemi, mis moodustas nn. *limes*'e. Teatud vahemaade järele ehitati väikesed kindlustused — kastellid. Omavahel ühendati nad vägede liikumiseks kohaste teedega. Piirijoonele kaevati kraavid, tehti muldvallid. [1] Niiviisi valmis barjäär, mis pidi takistama «barbarite» võimalikku pealetungi.

[1] Rooma piirikindlustuste jäänuseid on säilinud Ukraina NSV Izmaili oblastis ja Tšernovtsõ oblastis ning Moldaavia NSV-s.

TRAJANUSE IDAPOLIITIKA. SÕJAKÄIK PARTLASTE VASTU

Daakia vallutamine aitas tugevdada Rooma mõju Bosporose riigis. Peagi algas Rooma agressioon uuesti ka Idamaadel. Aastal 106 annekteeriti Nabatea kuningriik, mis asetses Araabias Bostra ja Petra piirkonnas; mõne aasta pärast aga algas sõda Partiaga.

Rooma ja Partia uue sõjalise konflikti tekkimisel etendas tähtsat osa Armeenia küsimus, mis Augustuse ajast saadik polnud aktuaalsust kaotanud. Nero valitsemise ajal saavutati kompromisslahendus. Kuid olukord muutus, kui Partiat hakkas valitsema Hosroes, kes tugevdas oma võimu Partias endas ja kukutas troonilt Armeenia kuninga, keda tunnustas Rooma. See andiski Roomale võimaluse vahele segada. Juba enne keisri sõjaväljale saabumist vallutasid Rooma väed Kaukaasia rahvaste abiga Armeenia ning kogu Armeenia kuningriigi territoorium muudeti Rooma provintsiks.

Aastal 115 pidasid roomlased Trajanuse enda juhtimisel pealetungisõda partlaste vastu, kes osutasid nõrka vastupanu. Roomlased läksid üle Tigrise jõe. Nad vallutasid Adiabeene ja Babüloonia, seejärel aga võtsid Partia pealinna Ktesifoni. Partia troonile pani Trajanus oma käsilase kui vasallkuninga.

Jäljendades Aleksander Suurt, hakkas Trajanus Pärsia lahe äärde välja jõudes India sõjakäigu mõtet plaanitsema. Kuid 116. a. tuli Trajanusel pealetungioperatsioonid katkestada, sest Mesopotaamias toimusid rahutused ja Kürenaikas olid juudid juba 115. a. alustanud ülestõusu, mis leidis vastukaja Egiptuses ja Küprosel. 117. a. suruti ülestõusud Rooma idaprovintsides maha, aga Partia vastu pealetungisõja jätkamiseks puudusid ressursid. Haigus sundis keisrit Itaaliasse siirduma, kuid teel olles suri ta Väike-Aasias.

MONARHIVÕIMU TEOREETILINE PÕHJENDAMINE

Trajanuse sisepoliitikale on karakteerne keisrivõimu edasine tugevdamine. See kajastus katseis keisrivõimu teoreetiliselt põhjendada. Põhjendus toetub kolmele printsiibile, mis kreeka filosoofias ja publitsistikas olid laialt levinud juba hellenismi esimestel sajanditel. Küsimus muutus eriti aktuaalseks Flaviuste ajal, mil jälitati nn. filosoofilist opositsiooni. Üheks kannatanuist oli Dion Hrüsostomos (Kuldsuu). Ta aeti välja mitte ainult Roomast ja Itaaliast, vaid ka kodulinnast Prusast (Bitüünias). Pärast Domitianuse surma andestati Dionile, ja ta tuli tagasi kodukohta Prusasse, ent aastal 100 külastas ta Roomat, viibis Trajanuse õukonnas ja pidas kuningavõimu kohta neli kõnet, milles andis teoreetilise põhjenduse piiramatule monarhiale. Dion Hrüsostomos eristab monarhiat ja türanniat. Tõeline monarhia osutub ühiskonna teenimiseks. Kõrgema võimu kandja, kelle prototüübiks oli Zeusi poeg Herakles, omab kõrgeid moraalseid omadusi. Ta on õiglane, ei karda vaeva ja armastab seadusi. Kreeka poliitiline teooria

mõjutas kahtlemata ka Rooma publitsistikat. Sisult lähedane Dion Hrüsostomose kõnedele on Plinius Noorema «Panegüürika», kus Trajanust tutvustatakse kui õiglast monarhi, kes järgib vanu Rooma traditsioone.

TRAJANUSE POLIITIKA PROVINTSIDE SUHTES

Palju tähelepanu osutas Trajanus provintsidele. Tolleaegsest provintside haldamisest võib saada kujutluse Trajanuse kirjavahetusest tema sõbra ja kaastöölise Plinius Nooremaga. Plinius määrati Pontose ja Bitüünia provintsi haldajaks. Sealt ta saatis keiser Trajanusele kirju, millele sai kindla sisuga vastuseid. Küsimused, mida Trajanus lahendas, on haruldaselt mitmekesised. Ta hoolitses kohalike linnade rahanduse korrastamise, ehitustööde, linnade kaitse, tuletõrje ja tolleaegsete linnade mitmesuguste õiguste eest. Kirjades puudutatakse tsiviil- ja kriminaalõiguse küsimusi. Real juhtudel räägivad Pliniuse järelpärimised ja Trajanuse vastused väiklasest reglementatsioonist, mis lähtus keisrist. Nerva ja Trajanuse ajast alates püüdis keisririigi valitsus oma eestkoste alla võtta linnade administratsiooni ja reguleerida linnade finantse. See toimus provintside asehaldurite kaudu, lisaks nendele määrati linnadesse veel erilised ametnikud, linnakuraatorid (*curatores rerum publicarum*), kelle ülesandeks tehti kohaliku rahanduse revideerimine ja korrastamine.

ITAALIA EEST HOOLITSEMINE

Kõik Trajanuse poolt rakendatud abinõud taotlesid Itaalia olukorra parandamist. Üheks tähtsamaks ürituseks oli keisri eelkäija poolt rajatud alimentatsiooniasutuste väljaarendamine. Alimentatsiooni olemus seisis lühidalt järgmises: kindla suurusega rahafondist, mille oli asutanud riik, anti tühiste protsentide eest (tavaliselt 5% aastas) laene väike- ja keskmaavaldajatele, protsendid neilt laenudelt kasutati alaealiste vaeslaste, aga ka vaeste vanemate laste kasvatamiseks. Kuni täisealiseks saamiseni anti poistele igas kuus 16, tüdrukutele aga 12 sestertsi.

See mõte ei olnud uus ja juba eelnenud perioodil oli tekkinud samalaadilisi eraettevõtteid. Uus oli ainult see, et alimentatsioonifondi rajab riik ja alimentatsiooni teostatakse kogu Itaalias suhteliselt suures ulatuses. Nagu sellest räägivad kujutised reljeefidel ja müntidel, reklaamis valitsus alimentatsiooni kui keisri heldust ja elanike eest hoolitsemise avaldust. Kuid kahtlemata oli see poolik abinõu, mis lõpptulemuses ei suutnud peatada ei kesk- ja väikemaavaldajate laostumist ega rahvastiku vabade kihtide pauperiseerumist.

Mõnede Itaalia linnade elanikkond kasvas tänu sellele, et neisse asundati veterane. Lisaks sellele andis Trajanus määruse, millega kohustas iga senaatorit mahutama kolmandiku oma varandu-

sest Itaalias asetsevatesse maadesse. See korraldus pidi tõstma Itaalia maade väärtust. Trajanuse ajal tehti uusi ja korrastati vanu teid, mis samuti soodustas Itaalia majanduse arenemist.

Roomas ehitati uusi hooneid, mis üllatavad oma grandioossusega ja ühtlasi paistavad silma osade harmoonia ja heade proportsioonide poolest.

VAATEMÄNGUD JA RAHAJAGAMISED

Peale tavaliste leivaviljajagamiste vaestele roomlastele jagas Trajanus kolmel korral *congiarium*'i, kusjuures kahel juhul anti 75, aga ühel juhul isegi 500 sestertsi inimese kohta. Vaatemängude arvu ja toreduse poolest ületas Trajanus oma kõige heldemad eelkäijad. Pärast Daakia sõda kestsid etendused 123 päeva, areenil võitles 10 000 gladiaatorit ja surma aeti 11 000 metsloomа.

TRAJANUS JA SENAATORISEISUS

Orjandusliku Rooma sõjaväelaste kihtides oli Trajanus populaarne. Plinius Noorem räägib sellest, et Domitianuse ajal tabasid Trajanust õnnetused nagu teisigi kõrgema seisuse liikmeid. Jätkates oma kasuisa poliitikat, hoidis Trajanus häid suhteid senatiga. Ta tõotas vandega mitte ühtki senaatorit omavoliliselt hukata ega pagendada. Pliniuse teadete põhjal võib järeldada, et Trajanus arvestas kõiki vabariigi aegadest püsima jäänud formaalsusi. Senaatorlikus pärimuses kuulub Trajanus heade keisrite hulka. Eluajal anti talle tiitel *optimus* (parim) ja järgnevail aegadel öeldi senatis võimu uue printsepsi kätte usaldades: «Ole õnnelikum Augustusest ja parem Trajanusest» (*«felicor Augusto, melior Trajano»*).

Keisri bürokraatlik haldamissüsteem arenes Trajanuse ajal edasi. Senisest suurema tähtsuse omandas pretoriaanide prefekt, kes mõnes suhtes oli keisri järel tähtsuselt teiseks isikuks riigis.

3. Keisririigi üleminek strateegilisele kaitsele. Hadrianus (aastail 117—138)

Pärast Trajanuse surma kuulutasid Süürias asuvad väed keisriks tema kaasmaalase ja sugulase Publius Aelius Hadrianuse.[1] Varakult sõdurikarjääri alustanud Hadrianus oli kogenud väejuht, aga erinevalt Trajanusest pööras ta tähelepanu eeskätt piiride kindlustamisele.

[1] Küsimuse üle, kas Trajanus oli Hadrianuse adopteerinud, vaieldi juba antiikaegseis allikais. Kindel on, et kui Hadrianus adopteeriti, siis see toimus lühikest aega enne Trajanuse surma ja adopteerimine polnud vajalikul kombel vormistatud.

VÄLISPOLIITIKA

Partia kuningale anti tagasi Trajanuse poolt vallutatud maa-alad, sest hiljuti vallutatud ja kaugeltki veel mitte rahustatud territooriume oli raske äärmise jõupingutuseta käes hoida. Suur-Armeenia muutus provintsist taas kuningriigiks, mille etteotsa pandi Roomast sõltuv kuningas. Kuid Hadrianus säilitas Trajanuse vallutused Araabias ja samuti Daakia, mida roomlased edasi koloniseerisid peamiselt väljarändajatega idaprovintsidest.

SUHTUMINE SENAATORISEISUSSE

Otse Hadrianuse valitsemise algul, kui ta polnud veel Rooma jõudnud, organiseerisid 4 konsulaari, endised Trajanuse väejuhid, vandenõu keisri tapmiseks. Vandenõu avastati ja senati otsuse kohaselt nuheldi vandenõulasi surmaga Pärast Rooma jõudmist andis Hadrianus nagu tema eelkäijadki vande, et ta ei karista senati otsuseta ühtki senaatorit. Senati ja printsepsi vahel püsisid paljude aastate jooksul head suhted, mis olid iseloomustanud Nerva ja Trajanuse valitsemisaega, kuid Hadrianuse viimastel eluaastatel rikuti seda rahu ja karistati mõningaid senaatoreid.

KEISRIVÕIMU TUGEVNEMINE

Hadrianuse tegevus oli suunatud keisrivõimu edasisele tugevdamisele ja bürokraatiaaparaadi arendamisele. Selles suunas teostas ta rea tähtsaid reforme.

Printsepsi nõukogu (*consilium principis*), mis tekkis juba Augustuse ajal, muutus Hadrianuse ajal alatiseks ning ametlikuks asutuseks, kusjuures senaatorite kõrval võeti sinna ka ratsanikke. Tähtsat osa etendasid keisri nõukogus juristid. Nõukogu liikmed said kindlat palka (*salarium*), nõukogu liikme kutses endas nähti teatud kindlat teenistusastet. Nõukogu väljendas vabalt oma arvamust, mida keiser vastavalt oma soovile kas arvestas või mitte. Hadrianuse ajal kujuneb välja norm, et printsepsi tahe on seadus, mille hiljem rooma juristid sõnastasid.

Vabakslastute asemele pandi keisri kantseleide juhatajateks ratsanikke. Keiserlikud asutused omandasid üldriikliku tähtsuse.

Mitmesuguste keiserlike asutuste koosseisud suurenesid tunduvalt. Eriti osutati tähelepanu finantshalduse korrastamisele.

Tähtsaks Hadrianuse ürituseks oli nn. «Igavese edikti» («*Edictum perpetuum*») väljaandmine.

Vabariigi aegadest saadik kuulus preetoreile õigus viimistleda eraõiguslikke sätteid ja neid muuta. Hadrianuse käsu peale vaatas tolleaegne silmapaistvaim jurist Salvius Julianus läbi preetorite ediktid ning valis välja ja süstematiseeris neist need, mis tolleks ajaks polnud veel oma tähtsust kaotanud. Kodifitseerimistöö lõppes «Igavese edikti» väljaandmisega; pärast seda läks algatus õigusnormide muutmises üle keisri kätte.

«Igavesse edikti» koondati linnapreetori ja *praetor peregrinus*'e ediktid. Lõpuks anti kuruulsete ediilide edikt. Edikti esimene osa käsitles kohtupidamist magistraadi ees, teine vormeleid ja hagisid, kolmas sisaldas määrusi kohtuotsuste ja nende täitmise kohta.

POLIITIKA PROVINTSIDE SUHTES

Oma valitsemisajal külastas Hadrianus peaaegu kõiki provintse. Tema reisid taotlesid väga mitmesuguseid eesmärke. Teatud määral püüdis Hadrianus rahuldada oma isiklikku teadmishimu. Ta läks üles Etnale, külastas kangelaste haudu Ilioni juures, viibis Pompeiuse haual Egiptuses, sõitis sealt üles mööda Niilust. Viimase ekspeditsiooni ajal uppus tema lemmik Antinoos, kelle hukkumispaigale rajati Niiluse kaldale uus linn, mis hukkunu järgi nimetati Antinoupoliseks.

Ent eelkõige taotlesid Hadrianuse ringsõidud mööda provintse poliitilisi eesmärke. Hadrianus kui rahupoliitika pooldaja osutas palju tähelepanu keisririigi kaitsevõime tõstmisele. Kindlustati riigipiire (eriti Lääne-Euroopas). Keiser jälgis isiklikult kindlustatud piirivööndite loomist. Isegi kauges Britannias ehitati piirivall. Palju tähelepanu pööras Hadrianus sõjaväelise distsipliini tõstmisele. Põhja-Aafrikas on leitud raidkiri, mis sisaldab katkendeid Hadrianuse kõnest, mis on peetud vägede ülevaatuse ajal. Kõnes rõhutati sõjaväelise distsipliini ja vägesid lahinguolukorra jaoks harjutavate manöövrite tähtsust. Eriti tähtis oli vägede komplekteerimiskorra muutmine. Kuni II sajandini meie ajaarvamise järgi komplekteeriti põhilised väeosad (leegionid) Rooma kodanikest. Hadrianuse aegadest peale hakati leegionidesse võtma ka provintslasi, vaatamata sellele, kas nad omasid rooma kodanikuõigusi või mitte. Selle reformi tulemused avaldusid III saj. m. a. j. Noorsõdurite kontingendid suurenesid, sõjavägi aga provintsialiseerus ja «barbariseerus».

Keisri Idamaadel viibimise tulemusena välditi diplomaatilisel teel uue Partia sõja oht. Kõigil sõitudel mööda provintse ja Itaaliat pühendas Hadrianus palju tähelepanu tsiviilelanikkonna elule. Mitmed linnad said temalt suuremad õigused, linnaõigused saavutasid ka suured alevid ja keisririigi mitmesugustes piirkondades tõusid uued linnkeskused. Hadrianuse lemmiklinnaks oli Ateena. Keiser kaunistas teda uute ehitustega ja uhkustas sellega, et on Ateena arhondiks. Ta lõi üldhelleni liidu, mille kogu tegevus, tõsi küll, piirdus keisrile ustavust ja tänulikkust avaldavate otsuste vastuvõtmisega. Palju tähelepanu pöörati Hadrianuse ajal ka agraarküsimustele: valitsus püüdis tema ajal reguleerida keisrimaadel asuvate rentnike ja mõisa-administratsiooni suhteid. Itaalias jätkas Hadrianus alimentatsioonipoliitikat. Itaalia haldamine jäi senati kätte. Kohtumõistmise tsiviilasjus andis Hadrianus Itaalias üle neljale konsulaarile, keda ta isiklikult välja valis.

Rooma valitsust toetas Hadrianuse ajal provintsi orjapidajate aristokraatia, kes oli, võrreldes elanikkonna alamkihtidega, privilegeeritud seisundis. Terav piir roomlaste ja provintslaste vahel hakkas kaduma. Aina suurema kaalu omandavad rikkus ja isiklikud teened keisri ees (mitte päritolu).

BAR-KOHBA ÜLESTÕUS

Siiski ei suutnud Hadrianuse poliitika rahuldada elanikkonna kõiki kihte. Tema valitsemise aega kuulub tõsine ülestõus Juudamaal (aastail 132—135). Põhjuseks oli katse ehitada purustatud Jeruusalemma kohale linn Aelia Capitolina. Sinna, kus oli olnud Jeruusalemma tempel, kavatseti püstitada tempel Jupiter Capitolinusele. Viimase nime all pidi austatama Hadrianust ennast otsekui jumalat. Ülestõusnute eesotsas oli keegi Siimon, hüüdnimega Bar-Kohba (Tähepoeg), kes kuulutas enda Messiaks. Ülestõusnud vallutasid koha, kus oli asunud Jeruusalemm, ja avaldasid väga visa vastupanu, mille murdmine nõudis suurte sõjaliste jõudude rakendamist. See oli juutide viimane suur ülestõus, pärast seda keelati neil isegi elamine Juudamaa territooriumil.

4. Keisririigi «kuldne ajajärk» — Antoninus Piuse printsipaat (aastail 138—161)

Hadrianuse järglane Titus Aelius Antoninus [1] pärines provintslaste hulgast, nagu Trajanus ja Hadrianuski. Tema perekond põlvnes Gallia linnast Nemaususest (Nimes'ist). Ta oli üks kõige rikkamaist, keisri õukonnaga lähedalt seotud senaatoreist.

Senaatorite aristokraatia hulgas äratas ta oma päritoluga, eluviisiga ja maailmavaatega suuremat lugupidamist kui Hadrianus. Meie ajani säilinud iseloomustused annavad temast idealiseeritud pildi. Antoninust kujutatakse aruka ja tasakaaluka mehena, kes iial ei kaota hingerahu, on otsekohene ja kindel, põlgab tühist kuulsust, on helde teiste vastu ja samal ajal oma vajaduste poolest vähenõudlik. Tema valitsemisprintsiipideks oli *aequitas, felicitas, fides* (õiglus, õnn, ustavus). Kuid need kõik on ideaalse valitseja, mitte reaalse inimese omadused.

Antoninusel õnnestus konsolideerida tema eelkäijate poolt tehtut. Mingisugustest uutest, temapoolsetest üritustest on vähe teada. Rooma impeerium nautis Antoninuse ajal rahu, tema majandus saavutas kõrge taseme. «Tema ajal on märgata provintside õitsengut ja ranget järelevalvet nende valitsejate üle.» [2] Kreeka

[1] Enne adopteerimist oli tema nimeks Titus Aurelius Fulvus Boionius Antoninus.

[2] *К. Маркс*, Хронологические выписки, «Архив Маркса и Энгельса», т. V, lk. 6.

raidkirjades nimetati Antoninust jumaluseks, inimsoo päästjaks, Zeus Eleuterioseks, Soteriks. Kuid nii väitsid ainult elanikkonna privilegeeritud grupid. Elanikkonna laiade kihtide meeleoludest on väga vähe teada. Aastal 152 toimus juutide ülestõus, millest vähe teame. Samal ajal puhkes ülestõus Ahhaias. Rahutused Egiptuses aastail 152—153 takistasid teravilja Rooma toimetamist ja see asjaolu tekitas rahutusi pealinnaski, nii et keiser ise sattus ohtu. Rahvahulkade rahustamiseks organiseeris Antoninus omal kulul veini, jahu ja õli väljajagamist elanikkonna kõige vaesemale osale. Lühikesi teateid omame me ka ülestõusnud daaklastest, kellega Antoninus Piusel tuli tõelist sõda pidada.

Välispoliitikas pidas Antoninus Pius kinni oma eelkäijate printsiipidest. Rooma keisririik säilitas tema ajal oma prestiiži. Sellest tunnistab saatkondade tulek Indiast, Partiast ja Hürkaaniast. Antoninus Pius keeldus Partia kuningale Vologases III-le tagasi andmast trooni, mille Trajanus temalt oli võtnud. Partlaste sissetungi õnnestus tal diplomaatilisel teel vältida. Musta mere maadel toetas ta Olbia linna ja võitis alaane.

Antoninusel tuli sõdida Britannias. Hadrianuse vallist põhja pool ehitati uus vall, mis kaitses Rooma riiki sissetungide eest.

5. Välis- ja siseolukorra halvenemine. Marcus Aureliuse printsipaat (aastail 161—180)

Antoninus Piusele järgnes Marcus Aurelius [1], kelle ta oli adopteerinud juba Hadrianuse eluajal.

MARCUS AURELIUS KUI FILOSOOF

Marcus Aurelius kuulus Hispaaniast pärinevate Anniuste perekonda. Ta sündis Roomas ja kasvas keiser Hadrianusele lähedaste inimeste keskel. Marcus Aureliust tuntakse kui stoa filosoofia väljapaistvat esindajat. Oma vaateid esitas ta ülestähendustes, mis kannavad pealkirja «Iseendale»; need leiti ja avaldati pärast keisri surma. Marcus Aureliuse filosoofia taotleb praktilisi eesmärke, ta seab oma ülesandeks leida teid enesetäiustamiseks ja elada kooskõlas loodusseadustega.

SISEPOLIITIKA

Antoninus Piuse ajal kindlakskujunenud kooskõla keisri ja senati vahel püsis ka Marcus Aureliuse ajal. Sisepoliitikas teostas Marcus Aurelius mõned reformid, mis puudutasid halduse ja tsiviilõiguse teisejärgulisi küsimusi. Kontrolli munitsiipiumide üle

[1] Enne adopteerimist — Marcus Annius Catilius Severus, pärast adoptsiooni — Marcus Aelius Aurelius Verus Caesar.

tugevdati. Marcus Aurelius rõhutas Trajanuse korraldust selle kohta, et senaatorid mahutaksid osa oma majanduslikest vahendeist Itaalia maavaldustesse, vähendas aga investeeringute määra kolmandikult neljandikule. Roomas korraldati pleebsi jaoks etendusi, jagati välja vilja ja raha. Marcus Aurelius ei osutunud nii heldeks kui tema eelkäijad, ent see sõltus objektiivsetest tingimustest. Nagu tolleaegse sõjaajaloo sündmused näitasid, oli Rooma sõjavägi täiesti võitlusvõimeline, Marcus Aurelius ise aga haruldane väejuht. Marcus Aurelius muide ei olnud siiski sõjaväes populaarne, jäädes laagri- ja rännakueluga harjunud inimestele võõraks.

Pärast Antoninus Piuse surma olid riigikassa käsutuses tõhusad vahendid; ülestõusud provintsides olid maha surutud.

SÕDA PARTIAGA

Sellest hoolimata arenes keisririigi majanduslikus ning sotsiaalses korras kriis ja selle sümptoomid ilmnesid Marcus Aureliuse ajal. Peaaegu kogu tema valitsemisaeg oli täis sõdu. Aastal 162 tungis Partia kuningas Vologases III Armeenia kallale ja pani Armeenia troonile kindlalt oma kandidaadi. Rooma piiriprovintsi Kapadookia asehaldur sai lüüa ning langes lahingus. Partia väed tungisid Süüria piiridesse. Süüria leegionid, kes polnud küllalt distsiplineeritud, ei suutnud vaenlasele vastu panna. Itta saadeti sõjavägesid mitmest provintsist: Doonau ja Reini äärest, Aafrikast ja Egiptusest. Ühendatud jõudude etteotsa asetati Marcus Aureliuse kaasvalitseja Lucius Verus, kuigi faktiliselt komandeerisid vägesid vilunud väejuhid, kelle hulgast välja paistis Avidius Cassius. Roomlased hõivasid Armeenia ja seejärel ka Mesopotaamia. Uuesti langesid nende kätte Seleukeia ja Ktesifon. Rooma väed läksid koguni üle Tigrise ja tungisid Meedia piiridesse. Ent ootamatult hakkas Rooma vägedes levima katk, mis põhjustas roomlastele kohutavaid kaotusi. Sõda lõppes 166. aastal. Armeenia jäeti jälle vasallriigi seisundisse. Suur osa Partialt anastatud territooriumist anti tagasi. Rooma mõju alla jäi ainult Mesopotaamia loodeosa. Pärast sõda loodi Rooma piirialadele Idamaadel kindlustuste süsteem. Kaitseks rändrahvaste vastu ehitati Araabia *limes*.

Sõda läks kalliks maksma. Pealegi kandsid väed kogu keisririigis laiali katku, mis viis palju inimesi hauda. Halvad lõikused Itaalias tegid vajalikuks subsiidiumid Rooma elanikkonna aitamiseks. Peagi lisandusid kõigele sellele ka uued välisraskused.

SÕDA KVAADIDE, MARKOMANNIDE JA SARMAATIDEGA

Aastal 167 tabas Doonau-äärseid provintse kuni Itaaliani välja mitmesuguste «barbaarsete» hõimude kallaletung. Kallaletungi põhjusteks olid need impeeriumi läänepiiridel toimuvad hõimude

ümberpaiknemised, milledest hiljem kujunes suur rahvaste rändamine. Koos germaani hõimudega — kvaadide ja markomannidega — ründasid sarmaadid. Nendega seltsisid teisedki rahvad. Oht ähvardas mitte üksnes lääneprovintse, vaid isegi Aasiat. See asjaolu sundis mõlemat keisrit Roomast lahkuma ning sõjakäigule asuma. 169. a. suri Lucius Verus ja kogu sõjakäiku juhtis Marcus Aurelius ise. Sõjalisi operatsioone tuli teostada suure ulatusega maa-alal mitmesugustes provintsides; edukaks sõjapidamiseks oli vaja komplekteerida uusi leegione, samal ajal kui riik oli rahalistes raskustes seoses sellega, et impeeriumi paljusid piirkondi oli laastanud katk. Tuli tarvitusele võtta erakorralisi abinõusid: enampakkumisel müüdi keisrile kuuluvaid lauanõusid, vääriskive, rikkalikult kaunistatud keisririõivaid. Roomlastel õnnestus saavutada võit. Esmalt said lüüa markomannid, seejärel kvaadid ja siis sarmaadid. Keisririigi piire kavatseti kaugemale nihutada ja uusi provintse luua, kuid seda takistasid sündmused impeeriumi idaosas. Aastal 175 sõlmitud rahulepingus tuli piirduda sellega, et markomannid tunnustasid Rooma protektoraati ja nende territooriumile paigutati Rooma garnisonid. Lisaks sellele asustati osa markomanne Rooma provintsidesse, andes neile koloonide õigused. Selliseid asundusi oli rajatud varemgi, nüüd aga teostati seda laias ulatuses.

ÜLESTÕUSUD PROVINTSIDES

Aastal 172 toimus Egiptuses bukoolide («karjaste») ülestõus, mis oli agraarse iseloomuga.

Ülestõusnud jõudsid peaaegu Aleksandriani, kuid Süüria asehaldur Avidius Cassius purustas nende jõud. Varsti pärast seda, 175. a., alustas seesama Avidius Cassius, kellel oli idaprovintsides suur võim, ülestõusu Marcus Aureliuse vastu. See just sundiski viimast «barbaritega» kiiremini rahu sõlmima. Avidius Cassiuse jätsid tema pooldajad varsti maha ja ta tapeti.

Aastal 177 puhkes taas sõda kvaadide ja markomannidega. Ka see teine sõjakäik lõppes roomlaste võiduga, ent 180. a. suri Marcus Aurelius uue, sõjaväes leviva katkutaudilaine ajal.

Sõda ja sisemised vapustused kajastusid keisririigi rahanduslikus olukorras. Keisririigi majanduslik seisund lõi Marcus Aureliuse valitsemise ajal kõikuma.

ANTONINUSTE DÜNASTIA LÕPP

Marcus Aureliuse järel valitses tema poeg Commodus (aastail 180—192), kes sõlmis rahu kvaadide ja markomannidega, loobudes uute territooriumide juurdehankimisest. Commoduse sisepoliitikale on iseloomustav absolutistlike tendentside tugevnemine.

Nagu Domitianus, nõudis Commoduski, nimetades end uueks Herakleseks, et teda austataks kui jumalat. Herakles oli Commo-

duse silmis musternäide piiramatu võimuga monarhist, kes oli võimu saanud oma isalt Jupiterilt.

Commoduse ajal algavad uuesti senaatorite tagakiusamised. Ta ise otsis toetust sõjaväelaste ringkondadest, eriti pretoriaanidelt. Kõrgemad ringkonnad polnud keisriga rahul ka sellepärast, et ta paistis välja erilise kiindumusega mängude ja etenduste vastu ja esines koguni ise gladiaatorina areenil. Lähikondlaste rahulolematus viis selleni, et tekkis vandenõu Commoduse vastu. Ööl vastu 1. jaanuari 193. a. tapeti Commodus gladiaatorite kasarmus otse enne seda päeva, mil ta gladiaatorina rõivastatult pidi vastu võtma konsuliameti. Commodus oli viimaseks printsepsiks nn. Antoninuste dünastias, kes valitses Rooma impeeriumi ligi 100 aastat.

XXIX PEATÜKK

ROOMA KEISRIRIIGI SOTSIAALNE KORD I ja II SAJ. m. a. j.

II sajandil saavutas Rooma keisririik oma arenemises haripunkti. Mõiste *Imperium Romanum*, mis kunagi oli lihtsalt tähistanud Rooma võimu, omandas Rooma keisririigi tähenduse; selle all mõisteti seda väga laialdast territooriumi, mille üle ulatus roomlaste võim. *Imperium Romanum* on ühtlasi sünonüümiks mõistele *orbis terrarum* (maailm).

Antoninuste ajajärku iseloomustab linnade kasvamine, liiklemisteede ja kaubanduse arenemine, rooma kultuuri laialdane levimine. Itaalia minetab järk-järgult oma domineeriva positsiooni, paljud provintsid seevastu elavad üle õitsenguperioodi.

Sotsiaalse ja majandusliku struktuuri analüüsist võib järeldada, et Vahemeremaade kaubanduskäibesse tõmbamise ja linnaelu levimise mõttes oli II sajand kõrgeimaks arenemisastmeks. Aga Antoninuste ajajärgu impeeriumi ühiskondlikku ellu oli kätketud juba palju vastuolusid, mis paratamatult pidid viima kriisile.

1. Orjus ja kolonaat

Majanduselu aluseks jääb orjapidamine, need majandusliku arenemise uued elemendid aga, mis keisririigi esimesel perioodil tekkisid, arenevad edasi.

VERNAE

Ostetud orjade hulga vähenemine jätkub; orjapidaja majas üleskasvatatud orjad (*vernae*) omandavad endisest suurema tähtsuse. Vabariigi ajastul moodustasid «koduskasvatatud orjad» tavaliselt kolmandiku kõikidest orjadest, kuid keisririigi ajal muutub vas-

tastikune suhe: kolmandiku moodustavad ostetud orjad. Seoses sotsiaalsete olude muutumisega muutub ka vaade orjadele. Seneca osutab orjade inimväärikusele, sellele, et nad võivad olla sõpradeks, kes vaid oma ühiskondliku positsiooni poolest seisavad madalamal. Dion Hrüsostomose arvates on vabadus ja orjus moraalne, mitte aga sotsiaalne kategooria. Ühed inimesed, olenemata nende sotsiaalsest seisundist, sünnivad vaimselt orjadena ja jäävad selleks, teised aga on alati kõlbeliselt vabad. Selline suhtumine orjadesse hakkab kajastuma ka Rooma seadusandluses.

ORJADESSE PUUTUV SEADUSANDLUS

Esimese seaduse, mis mõnevõrra kaitses orjade huve, andis juba keiser Claudius. Roomas oli tavaks viia lootusetult haiged orjad Asklepiose saarele. Kui nad paranesid, pidid nad oma peremehe juurde tagasi pöörduma. Claudius andis määruse, mille järgi Asklepiose saarele viidud orjad tervenemise puhul said vabaks. Keiser Hadrianus keelas orjade tapmise. Samuti võttis ta vastutusele ühe suursuguse roomlanna orjade julma kohtlemise pärast. Antoninus Pius andis edikti, mille järgi see, kes põhjuseta tapab oma orja, kannab sama vastutust kui võõra orja tapmise eest. Teatud mõju avaldasid ka kreeka tavad: sama keisri edikti järgi lubati orjadel pelgupaika otsida templites ja keisrite raidkujude ees. Orjade julma kohtlemise korral pidid orjaperemehed need sundkorras ära müüma.

Nende seaduste tähtsuse ülespuhumiseks ei ole mingit alust. Orjade seisund jäi endist viisi raskeks. Uus vaade orjusele ja seadused orjade kasuks on üks orjandusliku majanduse kriisi sümptoome.

ITAALIA ANTONINUSTE AJAJÄRGUL

Kriis ei saabunud järsku ega ühteaegu kõigis impeeriumi osades. Kõige enne andis ta end tunda Itaalias. Alimentatsioonifondi rajamine ja selle laiendamine Antoninuste ajal oli katseks ära hoida kesk- ja väikemaaomanike laostumist ja ühtlasi abi osutada varatutele vaeslastele. Mõistagi suutis see abinõu maaelanikkonna laostumist ainult teatud määral pidurdada, mitte aga ära hoida. Meieni jõudnud alimentatsioonitabelid räägivad sellest, et riigi krediiti kasutasid väike- ja keskmaaomanikud. Nende tabelite põhjal võib konstateerida, et võrreldes vabariigi aja lõpuga väheneb väikeste maavalduste arv; seejuures pole meil alust kõnelda terviklike kompaktsete latifundiumide tekkimisest. Ühele valdajale kuuluvate maade kompleks võis koosneda mitmest eri kohtades asetsevast maatükist või isegi samas kohas võisid valdused olla üleribased.

Et Itaalia hakkas järk-järgult oma esikohta majanduses kaotama, seda näitasid majanduslike vahendite äravoolamine ja

maade tühjenemine. Üheks võitlusvahendiks nende nähtuste vastu oli keiser Trajanuse ja hiljem Marcus Aureliuse eeskiri senaatoritele, millega neid kohustati mahutama teatud osa oma varandusest Itaalias paiknevatesse maadesse, kuid see abinõu ei suutnud Itaaliale tema endist heaolu tagasi anda.

KOLONAADISUHETE ARENEMINE

Üheks allikaks, mis annab kujutluse suurmaavalduse olukorrast Itaalias Trajanuse ajal, on Plinius Noorema kirjad. Neist on näha, et Plinius noorem ise eelistas omada maavaldusi Itaalias mitmes paikkonnas. Seega kindlustas ta ennast ootamatuste vastu, nagu ta ütleb. Pliniuse andmed räägivad kolonaadisuhete arenemise jätkumisest. Mõisa valimisel on Pliniusele mureks, kas ta antud paikkonnas leiab tublisid rentnikke. Koloonide võlastumus kasvas. Nende rendivõlgasid (*reliqua colonorum*), nagu teistest allikatest teame, võidi pantida, müüa ja pärandada. Plinius näitab, et koloonid isegi lakkasid oma võlgade tasumise eest hoolt kandmast, sest võlad olid nii suured. Seetõttu hakkavad maavaldajad raharenti asendama toodangu teatud osas seisneva rendiga. Plinius nimetab seda väga sügavale juurdunud haiguse ainsaks ravimisviisiks.

Itaalia kolonaadisuhetele on eriomane see, et koloon on vaba rentnik; tema ja maavaldajate suhete aluseks on kahepoolne rendileping (*locatio — conductio*).

Kolonaat levib provintsideski. Keisririigi idaaladel kujunesid kolonaati meenutavad vahekorrad kaua aega enne roomlaste tulekut. Egiptuses ja Aasias jagati kuninga ja templite maad ning muud maavaldused kruntideks, mis renditati väiketalunikele. See rent muutus sundrendiks, põlluharijad kinnistati faktiliselt maa külge ega võinud lahkuda kohast, kuhu nad olid registreeritud (*origo*).

Läänes kuulub kolonaadi arenemine I saj. lõppu ja II saj. algusse m. a. j. Kõige paremini tunneme me suurtes keisrimõisates Rooma Aafrikas kehtinud korda. Need mõisad tekkisid juba Julio-Claudiuste ajal peamiselt seetõttu, et keisrid konfiskeerisid senaatorite eravaldusi. Rooma Aafrikas asetsevad keisri maafondid jagunesid regioonideks (*tractus, regiones*), mis koosnesid suurtest mõisatest — saltustest (*saltus*). Regiooni eesotsas seisis keisri ametnik — prokuraator. Suurem osa saltustest jagati kruntideks ning anti koloonidele rendile. Kõige tähtsamaks isikuks mõisas oli konduktor (*conductor*). Temale olid renditud kõik mõisa tulud. Kolooni ja keiserliku administratsiooni suhteid ei reguleeritud üksikute kontrahtidega nagu Itaalias, vaid eriliste mõisaseadustikkudega (*leges*). Pikemad katkendid sellisest seadustikust on säilinud ühes raidkirjas. Seal räägitakse sellest, et kehtestatakse Manciuse seadustikule (*lex Manciana*) vastav kord. Seda seadustikku meenutatakse raidkirjas, mis on pärit Trajanuse ajast, aga

kahtlemata oli ta antud tunduvalt varem. Koloonid rentisid maad saaduste osa eest; nad pidid ära andma kolmandiku nisu- ja odrasaagist, neljandiku hernestest, kolmandiku kogutud oliividest, kindla hulga mett taru kohta. Oliivipuude kasvatamist ergutati, nende istutajad said teatud soodustusi. Raha maksid koloonid ainult karja eest. Lisaks naturaalsetele ja rahalistele maksetele olid koloonid kohustatud töötama kolm korda aastas kaks päeva maavaldajale mõisas endas. Selline kord polnud karakteerne mitte ainult keisrimõisatele, vaid ka suurtele eramõisatele.

II saj. keisritest osutas koloonide ja Aafrika keisrimõisate administratsiooni vahekordade reguleerimisele eriti palju tähelepanu Hadrianus. Ta rõhutas, et konduktor ei tohi nõuda koloonidelt aastas rohkem kui 6 päeva tööd mõisa põllul. Erilisi soodustusi anti neile, kes üles kündsid uudismaad või jäätmaid, istutasid oliivipuid ja viljapuid või viinamarjavälju. Mõisa seadustikes ettenähtud korrast ei peetud kinni. Burunitanuse saltuse koloonid pöördusid keiser Commoduse poole kaebekirjaga oma olukorra asjus. Nad kirjutasid, et prokuraatorid kaitsevad alati just rikkaid ja mõjukaid konduktoreid. Viimased tõstavad ebaseaduslikult makse ja nõuavad ülearuste tööde tegemist. Prokuraatorid ei aruta koloonide kaebusi, kui aga koloonid kogunesid ja kirjutasid kaebekirja keisrile endale, siis prokuraator saatis välja sõdurid; paljud koloonid pandi vanglasse, kusjuures isegi Rooma kodanikele anti ihunuhtlust.

Burunitanuse saltuse koloonidel oli õnne: nende petitsioon jõudis keisri kantseleisse ja Commodus ise tegi korralduse, et koloonid edaspidi töötaksid niipalju, kui on Hadrianuse seaduse järgi ette nähtud. Kuid tõenäoliselt ei andnud kaugeltki kõik palvekirjad niisuguseid resultaate. Koloonide rõhumine ja administratsiooni kuritarvitused olid tavalisteks nähtusteks.

Loodepoolsetele piirimaadele asustati «barbareid» tingimustel, mis sarnanesid koloonide omadega. Eriti laialdaselt asutas neid Marcus Aurelius.

Kolonaadi suhted mõjustasid ka mõne põllumajandusorjade kategooria seisundit. Maavaldajad viivad neid *peculium*'ile, s. t. jätavad nende hoolde tüki maad, ja andes orjadele võimaluse harida seda oma äranägemise järgi, kohustavad neid tasuma kindlaksmääratud renti. *Peculium* on üks Rooma õigussuhete põlistest vormidest. Tema laialdane kasutamine keisririigi ajal räägib sellest, et vana meetod suurte maade harimiseks orjade abil hakkas kaotama tähtsust. Tulusam oli mõis tükeldada väikesteks kruntideks ja end igal viisil ootamatuste eest kaitstes tagada endale kindel sissetulek. Orje, kes said maid *peculium*'i näol, nimetati *servi casati*. Nende juriidiline seisund muutus teatud määral. Neid käsitati kui *quasi coloni* (peaaegu kui koloone). Juristid juhivad tähelepanu sellele, et neid ei tule inventeerida mõisa varana nagu teisi orje, ka ei saa neid pärandada.

Kolonaadi arenemine on üks varase Rooma keisririigi aja majandus- ja sotsiaalse elu tähtsaimatest iseärasustest. Ta oli üks orjandusliku majanduse progresseeruva allakäimise tagajärgedest. Koloon oli enam kui ori huvitatud oma tööproduktiivsuse tõstmisest. Tõsi küll, maa jagamisel üksikuteks partsellideks võis juttu olla ainult ekstensiivsest majandamisest, neis tingimustes ei saanud täita Rooma agronoomide nõuandeid põllumajanduse parandamiseks. Aga meil pole vähematki alust rääkida sellest, et need orjadega intensiivselt majandamise vormid, mida tunneme Cato ja Columella teoste alusel, oleksid olnud laialt levinud. Igati tõenäoliselt eksisteerisid sellised majandid ainult linnalähedastes piirkondades, seal, kus oli häid liiklemisteid. Suurtes latifundiumides majandati alati eeskätt ekstensiivselt. Seega pole meil andmeid väitmiseks, nagu oleks orjandusliku majanduse kriisi poolt kaasatoodud kolonaadi levimine Itaalias viinud põllumajanduse tootlikkuse üldisele langusele.

Provintsides aga, eriti piiriäärsetes, oli kolonaat üheks peamiseks töötajate ekspluateerimise vormiks, mis aitas kaasa uute seni harimata maade kasutuselevõtmisele. Keisri ja eravaldajate territooriumid olid nii suure ulatusega, et neid ei saanud harida orjade abil. Nende harimine muutus võimalikuks ainult tänu kolonaadile.

2. Provintsilinnad II sajandil

Keisririigi poliitika provintside suhtes kavandati juba Augustuse ajajärgul. Provintside ekspluateerimine kujunes süsteemiks, toetumine provintsi-orjapidajate aristokraatiale oli aga uue süsteemi kindlustamisvahend. Augustuse poliitikat jätkas Claudius; ent eriti tähtis oli sellepoolest Flaviuste ja Antoninuste dünastiast keisrite tegevus. Rooma impeerium kujutas endast teatud poliitilist tervikut, aga ta polnud veel kaugeltki kõike mahasuruv tsentraliseeritud monarhia. Iga provints koosnes omavalitsusega linnadest ja provintsides elasid eri hõimud, kes säilitasid oma tavad ja keele ning võtsid ainult aegamööda omaks Rooma kultuuri Läänes ja hellenistliku kultuuri Idas.

Varase Rooma keisririigi ajalugu iseloomustab linnade arenemine; nende arv tõuseb mitme tuhandeni.

LINNAASUTUSED LÄÄNES

Keisririigi lääneosas jagunesid linnad mitmesse kategooriasse. Kõrgemasse järku kuulusid kolooniad (*coloniae*). Neist alamal seisavad munitsiipiumid, edasi aga järgnevad mitut järku linnad (*civitates*). Mõningaid linnu loeti ka keisririigi ajastul edasi liitlaslinnadeks (*foederatae*), teisi nimetati vabadeks (*liberae, liberae et immunes*), väga suur enamus aga kuulus andamikohustuslike lin-

nade (*civitates stipendiariae*) hulka. Ühele või teisele linnale omistatud järgust sõltus see, milliseid õigusi omasid tema elanikud (Rooma, ladina või *peregrinus*'te õigused), millistel juriidilistel alustel nad oma maid valdasid ja kas nad said soodustusi maksustamisel.

Keisri kinkeürikute tõttu muutuvad paljud provintsilinnad kolooniateks või munitsiipiumideks täielike rooma või ladina kodanikuõigustega.

Linnade omavalitsus läänepoolsetes kogukondades meenutab mitmes asjas Itaalia linnade oma ning kopeerib nagu viimanegi teatud suhtes vana Rooma konstitutsiooni. Komiitsid lakkasid II saj. linnaelus oma osa etendamast. Meile teada olevaist allikaist võib järeldada, et linna eesotsas seisis linnasenat (*ordo decurionum*), hiljem nimetatakse seda enamasti kuuriaks (*curia*). Linnasenat valis igal aastal kohalikud magistraadid. Kõrgeimaid neist, kes vastasid Rooma konsulitele, nimetati duumvirid (*duoviri*).

Kord viie aasta jooksul valiti *duoviri quinquennales*, kes nagu Rooma tsensorid viisid läbi tsensuse ja koostasid dekuuriote nimestiku (*album*). Kaks ediili kandsid hoolt linna heakorra eest, nende kompetentsi kuulus mängude korraldamine ja korra eest hoolitsemine linnas. Alamateks magistraatideks olid kvestorid.

Impeeriumi idaosas säilitasid kreeka linnad tavaliselt hellenismi ajastul ja varem kehtinud asutused.

LINNADE FINANTSID

Munitsipaalsed tulud kogunesid iga laadi lõivudest. Linn sai tulu ka oma maadest, mida rendile anti. Ent eriti tähtsad olid kohalike dekuuriote ja magistraatide annetised. Tänutäheks neile osutatud au (*honor*) eest pidid nad hoolitsema kodulinna õitsengu ning tema elanike heaolu eest. Nende «heategude» vorm oli mitmesugune: ehitati uusi hooneid, tehti turuväljakuid, püstitati kujusid, korraldati mänge ja etendusi, korraldati sööminguid, jagati toiduaineid ja raha, anti majanduslikke vahendeid alimentatsioonifondi moodustamiseks jne.

LINNA KURAATORITE MÄÄRAMINE

Ent mitte kõiki linnu ei majandatud ratsionaalselt ning mitte alati. Nerva ja Trajanuse ajal luuakse eriline linnakuraatori (*curator rei publicae*) amet, millele kuulusid väga suured õigused; linnakuraatori kohustuseks loeti linna finantside järele valvamist. See samm räägib Rooma keisririigi tsentraliseerivast ja nivelleerivast tendentsist, mis oli iseloomulik Antoninuste ajajärgule. Sellestsamast räägib ka Pliniuse ja Trajanuse kirjavahetus. Juba keisririigi algul läheb otseste maksude kogumine linnade kätte üle. Esialgu oli see linnadele kergenduseks, sest nad vabanesid publikaanide peremehetsemisest. Maksude regulaarse laekumise tagamiseks pandi rea määrustega materiaalne vastutus maksude

kogumise eest antud linnas ja selle ringkonnas dekuuriote peale, õigemini, nõukogu kümne kõrgeima liikme peale (*decemprimi*).

Tsentralisatsiooni kasvamise ja dekuuriote materiaalse vastutuse tõstmisega käib kaasas linna-autonoomia järkjärguline langus. See on kahtlemata üks algava kriisi sümptoome.

PROVINTSIKOOSOLEKUD

Keisririigi algusaegadest peale hakatakse pidama ühe või teise provintsi linnade esindajate koosolekuid. Hellenistlikes maades tunti selliseid kokkutulekuid juba enne Rooma ajastut, Augustuse aegadest alates muutuvad nad peaaegu kõikjal esinevaks nähtuseks. Selliste koosolekute põhjuseks olid pidustused jumalanna Roma ja keisri auks. Keisrikultuse preestrid (*flamines perpetui*) kogunevad igal aastal provintsi eri linnadest provintsi tsentrumisse. Neid koosolekuid (*concilia*) juhatab provintsipreester, keda idaprovintsides nimetati asiarhiks, bitüüniarhiks jne. Pärast jumalateenistust ja ohverdusi jumalanna Roma ja keisri auks arutati kohalikke asju ja saadeti petitsioone keisrile. Algul omasid provintsikoosolekud mõju provintside haldamisele, vaadeldava perioodi lõpu poole muutusid nad formaalseks tavandiks.

LÄÄNELINNADE SOTSIAALNE KORD

Üksikute Rooma provintside sotsiaalses korras säilis palju kohalikke iseärasusi, kuid sellest hoolimata võib märgata mõningaid ühiseid jooni, mis iseloomustavad peaaegu kõiki Antoninuste aja linnu. Dekuuriod, kes moodustasid linna valitseva seisuse, kuulusid tavaliselt nende suur- ja keskmaavaldajate hulka, kelle mõisad asetsesid linna ringkonnas. Vaatamata käsitöö ja vahetuse arenemisele andis ainult maavaldus inimesele ühiskonnas privilegeeritud seisundi.

Dekuuriote seisus polnud kinnine. Epigraafilised andmed räägivad sellest, et tema liikmeteks võisid saada tähtsusetu sotsiaalse päritoluga isikud. Näiteks jutustab üks epitaaf Aafrikas, kuidas keegi vaeste vanemate laps oli nooruses päeviline, niitis vilja, hiljem sai niitjate artelli juhiks, aga lõpuks omandas mõisa ja sai linna tsensoriks. Paljud dekuuriod olid endised sõjaväelased. Nad võisid olla ka kohaliku aristokraatia romaniseerunud liikmed.

Teisel kohal munitsipaalse maavaldajate-aristokraatia järel asusid igasugused ettevõtjad (*negotiatores*): kaupmehed, töökodade omanikud, laevaomanikud jne. Nende hulgas võis sageli kohata ka vabakslastuid. Tähtsamad nendest kuulusid seoses keisrikultuse arenemisega organiseeritud augustaalide kolleegiumidesse.

Vaba elanikkonna alamkihtide elust teame me võrdlemisi vähe. Väikelinnas oli palju inimesi, kes tegelesid põllumajandusega, harisid linnalähedasi krunte; omaette vahekihi moodustasid käsitöölised.

KOLLEEGIUMID

Üheks selleaegse munitsipaalse elu erijooneks on kolleegiumide arenemine. See protsess oli eriti karakteerne keisririigi lääneosale. Kolleegiumid taotlesid kõige mitmekesisemaid eesmärke. Mõnedel neist oli religioosne iseloom; loodi kehvikute kolleegiume (*collegia tenuiorum*); Roomas, Itaalias ja ka provintsides oli palju nn. matusekolleegiume (*collegia funeraria*), kelle liikmed seadsid oma sihiks matuste ja peiede korraldamise kaasliikme surma korral. Kolleegiumide organiseerimisel võidi taotleda ka majanduslikke eesmärke. Elanikkonna kesk- ja alamkihid tahtsid end kuidagi kindlustada ähvardava puruvaesumise vastu. Kuid keisririigi majanduslikule arenemisele oli eriti tähtis ühe või teise kaubaga kauplevate kaupmeeste, laevaomanike ja mitmesuguste käsitööliste kolleegiumide loomine. Olid olemas pagarite, kalevivanutajate, relvategijate jne. kolleegiumid. Kollegiaalsete koondiste liikmeiks võisid olla nii vabad kui ka orjad. Elu kolleegiumides oli väga hoogne, nagu näitavad raidkirjad. Oma struktuurilt meenutasid kolleegiumid teatud määral munitsiipiume — nende eesotsas seisid magistrid, kuraatorid, prefektid, *praesides* jne. Kolleegiumidel olid omad patroonid, nad andsid end mõne jumaluse kaitse alla. Kolleegiumide liikmed kogunesid teatud päevadel, nad pühitsesid oma pühi ja arutasid koos kõiki kolleegiumisse puutuvaid küsimusi.

Rooma valitsus suhtus kolleegiumidesse mõnevõrra kahtlustavalt. Tõepoolest olid kolleegiumid Roomas vabariigi lõpul olnud omamoodi poliitilisteks klubideks ja provintsides võisid nad kaasa aidata ülestõusude organiseerimisele. Seepärast näiteks Trajanus ühes kirjas Pliniusele lausa keelas luua tuletõrjujate kolleegiume.

3. Provintside majanduselu

Keisririigi majanduselus etendasid provintsilinnad tööstus- ja kaubanduskeskustena väga tähtsat osa. Linnade seisukord ei olnud ühesugune. Mõnedel juhtudel teenindasid nad ainult antud ringkonda, teistel juhtudel aga olid väga suurteks kaubanduse ja käsitöö tsentrumiteks. Antoninuste aega iseloomustab vahetuse intensiivne arenemine. «Eri rahvad on niiviisi vahetusega seotud, et ühes kohas toodetu näib otsekui kõikjal tekkinud.» Need Pliniuse sõnad kuuluvad retooriliste liialduste hulka, aga sellest hoolimata peegeldavad nad õigesti sotsiaalse tegelikkuse teatud jooni.

Vahetuse arenemist soodustas suhteline rahu, mille keisririik oli jalule seadnud. Suure tähtsusega oli keisririigi valitsuse hoolitsemine liiklemisteede eest. Provintse läbisid mugavad teed, mille ehitamisele kulutati palju tööd ja majanduslikke vahendeid. Teedeehitus taotles esmajärjekorras strateegilisi eesmärke, aga teed soodustasid ka vahetuse arenemist.

KEISRIRIIGI IDAPROVINTSID. VÄIKE-AASIA JA SÜÜRIA

Tööstuslikult olid Ida linnad kõrgemal tasemel kui impeeriumi lääneosa linnad; eriti paistsid välja mõned mererannikul või kaubateede ristumiskohtadel asetsevad keskused. Rooma idaalade igal provintsil olid oma majanduslikud erijooned.

Väike-Aasia hõlmas mitut provintsi (Aasia, Pontus ja Bitüünia, Lüükia ja Pamfüülia, Kiliikia, Galaatia, Kapadookia). Iidsete kaubalinnade kõrval, nagu Mileetos, Efesos, Pergamos, Smürna, püsisid karjuseelu kolkarajoonid. Provintside eneste piirides toimus elav kaubavahetus, aga mereäärsete linnade kaudu veeti teistessegi provintsidesse põllumajandussaadusi (veini, õli, villa, nahku), puitu ja samuti käsitöötooteid, eriti tekstiilikaupu. Ka Süürias püsisid linnadega vähe seotud külaelu rajoonid. Kuid selle kõrval tuleb märkida Süüria linnade kõrget majanduslikku arengutaset. Vanade Foiniikia linnade tähtsus säilis. Tüüroses valmistati purpurkangaid nagu ennegi ja Siidon oli kuulus värvilisest klaasist esemete poolest. Süüria linnades leidus taidurlikke kullasseppi ja hõbeseppi ning pronkstoodete meistreid; Süürias valmistatud metallesemed levisid nii Idas kui ka Läänes. Väga tuntud olid Süüria villased ja linased kangad, aga samuti hiina siidist kootud riidesordid. Paljudes Süüria osades oli iidsest ajast peale aiandus kõrgel tasemel. Süüria veini ja kuivatatud puuvilju hinnati kõikjal kõrgelt ning veeti välja isegi Itaaliasse. Keisri valdustes kasvasid seedrid ja küpressid, mida Süüriast samuti eksporditi. Mereäärsete linnade (Antiookia ja Laodikeia) kõrval omasid suurt tähtsust sellised tsentrumid nagu Damaskus, mis asetses kaubateede ristumiskohal. Süüria kaudu toimus osaliselt kaubandus India ja Hiinaga (üle Partia). Rooma ajastul kasvavad suureks sellised linnad, nagu Eufrati ääres suurel karavaniteel asetsev, arheoloogide poolt hiljuti väljakaevatud Dura-Europos ja Palmüüra, mis algul oli iseseisev riik, kuid hiljem allus roomlastele.

Väliskaubanduse peaobjektideks olid luksusesemed: Indiast tulid kalliskivid, pärlid, puuvillase riide kangad, Hiinast aga siid. Rooma aladelt veeti välja kangaid ja klaastooteid. Tavaliselt oli väliskaubandus kaugete idamaadega Rooma impeeriumile passiivne.

Süüriasse voolas vabariigi lõpul palju itaalia kaupmehi, samuti Väike-Aasia provintsidesse, aga keisririigi ajal tõrjuti nad lõplikult välja helleniseerunud süüria kaupmeeste poolt, kes ei hoidnud oma käes ainult Süüria kaubandust, vaid vedasid oma laevadel ka Egiptuse kaupu.

EGIPTUS

Egiptuse ja kogu Vahemere idaosa suurimaks kaubanduskeskuseks oli Aleksandria. Aleksandria kaudu viis kaubatee Indiasse ja Hiinasse. Punast merd mööda kohaletoimetatud India kaubad

veeti kaamelitel lähimasse Vahemere sadamasse või Niiluse äärde ja sealt läksid nad Aleksandriasse. Tohutud keisrimõisad andsid palju vilja, millest tunduv osa suunati Rooma. Egiptusest veeti välja lõuendit ja papüürost. Kaubandus ja käsitöö olid suurelt osalt monopoliseeritud. Keerulises bürokraatiasüsteemis olid silmapaistvamatel kohtadel roomlased. Kuid majanduselus etendasid peaosa keskmiste ja väikeste ametnikena, maksurentnikena ja kaupmeestena kreeklased, õigemini helleniseerunud kohalikud elanikud.

IDA LINNADE MAJANDUSLIK OLUKORD

Antoninuste ajajärgule on karakteerne Rooma idaalade linnade kõrgelt arenenud majandus. Nende majanduslik tase oli kõrgem kui eelnenud perioodil, vabariigi lõpul, ja järgneval perioodil, III sajandil. Arvestada tuleb muide üksikute provintside ja piirkondade arengu ebaühtlust. Nii näiteks kaotas Petra pärast Palmüüra liidendamist impeeriumiga oma endise tähtsuse. Kreekas jätkus linnade allakäik. Seda ei suutnud takistada ei keisrite osutatud soosing ega sellisedki abinõud, nagu Hadrianuse poolt loodud Panhelleni liit.

Ida linnade majanduslik ja kultuuriline omapära püsis, kuigi Läänega olid loodud mitmesuguste teede kaudu regulaarsed kaubandussidemed. Lisaks traditsioonilistele teedele Vahemere kaudu oli Ida ühenduses Rooma lääneprovintsidega Bitüüna ja Möösia kaudu.

LÄÄNEPROVINTSIDE MAJANDUSLIK ARENEMINE

Linnade majanduslik arenemine Läänes kulges mõnevõrra teist teed kui Idas. Suurelt osalt jäid lääneprovintsid aladeks, kus põllumajandus tugevasti domineeris. Alles I saj. m. a. j. tekkisid siin käsitöökeskused, mis tootsid kaupu, mis levisid isegi impeeriumi piiritagustel «barbarite» maadel.

Itaaliale kõige lähemad provintsid säilitasid I ja II saj. m. a. j. endise majandusliku tähtsuse. Sitsiilia oli viljaga varustajaks, Sardiinia oli kuulus põllumajandussaaduste ja mineraalrikkuste poolest, Korsikast veeti välja puitu.

PÕHJA-AAFRIKA PROVINTSID

Eriti tähtsad keisririigi majanduselule olid Põhja-Aafrika provintsid. Iidsest ajast oli kuulus Põhja-Aafrika nisu, mida veeti eelkõige Rooma. Põlluharimine oli Aafrika majanduselu peaharuks. Põllumajandussaadustest kujunes tähtsaks oliiviõli. Algul toodeti seda ainult kohalikuks tarbimiseks, hiljem veeti kõrgema kvaliteediga õli välja Rooma ja Aleksandriasse. Aafrikas kasvatati ka mitmesuguseid viinamarjasorte, kuid provintside ekspordis ei etendanud Aafrika veinid olulist osa.

Üheks Rooma Aafrika sotsiaalse korra iseärasuseks olid suured mõisad, mis administratiivselt olid võrdsustatud munitsipaalringkondadega ja hõlmasid koloonide asulaid. Tohutud mõisad (saltused) kuulusid Nero aegadest saadik keisrile, aga tähtsaks jäi ka senaatorite suurmaavaldus. Ühtaegu on keisririigi ajastul Põhja-Aafrika ka linnade maa. Ühed linnad tekkisid juba Kartaago ülemvõimu ajal, teised kasvasid välja hõimukeskustest, kolmandad olid rajanud roomlased. Majanduslikust aspektist vaadatuna olid linnad käsitöö ja kaubanduse keskusteks, kuigi tunduv osa kohalikest elanikest, eriti väikelinnades, ühtaegu tegeles põllumajandusega.

Käsitöö oli Aafrikas suhteliselt nõrgalt arenenud. Käsitöölised teenindasid nähtavasti kohalikku turgu. Import teistest provintsidest ja Itaaliast kahanes, aga siiski veeti II ja isegi III sajandil Aafrika provintsidesse keraamikat Itaaliast ja Galliast ning metallitooteid Itaaliast. Silmapaistval kohal Aafrika ekspordis olid metsloomad, keda siit toimetati Rooma amfiteatritesse, samuti ka orjad (neegrid), kuld ja elevandiluu.

I sajandil kasvasid peamiselt impeeriumi mereäärsed linnad. Nähtavasti teise triumviraadi aastail taastati Julius Caesari plaani järgi Kartaago. Saanud Augustuselt koloonia õigused (kuigi mõnda aega püsis edasi puunia-pärane linnaorganisatsioon), kujunes Kartaago administratiivseks tsentrumiks ja muutus kiiresti üheks Vahemere suurimaks kaubanduskeskuseks, mis nagu Aleksandriagi säilitas oma tähtsuse keisririigi lõpuaegadeni. Peale tema elasid I—III sajandini m. a. j. läbi õitsengut Utica, Hadrumetum, Hippo Regius ja Mauretaania tähtsaim linn Caesarea. II sajandile on iseloomulik linnade kasvamine provintside sisemail; see räägib romaniseerumise edust ja alles hiljuti kultuuri omaks võtnud alade majanduslikust arenemisest. Tamugadi, Lambaesis ja rida teisi linnu kasvasid suureks alles Antoninuste ajajärgul.

HISPAANIA

Hispaaniast veeti ammust ajast välja metalle: kulda, hõbedat, seatina, vaske ja rauda. Maagilademete poolest rikkad paikkonnad kuulusid riigile või keisrile; kaevandused renditati konduktoreile (*conductores*), kes riigikassale andsid metalli üle kangide kujul. Hispaania kuulus nende provintside hulka, mis teravilja Itaaliasse välja vedasid. Väljaveoks toodeti Hispaanias ka oliiviõli. Tähtsust omas ka viinamarjaveinide eksport. Pürenee poolsaare randadel kalastati palju. Käsitöö oli Hispaania provintsides suhteliselt nõrgalt arenenud. Siit veeti välja peamiselt tooraineid, eelkõige mitmesuguste Itaalia töökodade jaoks. Valmistooteid seevastu veeti Itaaliast ja Galliast sisse.

Keisrid protežeerisid Hispaania linnade kasvamist, kuigi suurte linnkeskuste arv oli väike. Mõned vanad mereäärsed linnad, nagu Gades ja Uus-Kartaago, säilitasid teatud tähtsuse; tunduvalt

kasvas kahe sajandi jooksul ja muutus kaubanduslikult kaalukaks Tarraco, ühe Hispaania provintsi tsentrum; tähtsaks sai ka Corduba, mis asetses Hispaania suurimate vasekaevanduste juurde viiva tee ääres. Nagu Aafrikale, nii olid Hispaanialegi iseloomulikud väikesed linnad, mida eriti palju leidus Hispaania lõunaosas — Baeticas, kus romaniseerumine kulges kõige edukamalt.

BRITANNIA JA GALLIA PROVINTSID

Britannia oli üks kõige vähem romaniseerunud maadest, kuigi siingi arenesid linnkeskused, kus elasid kohaliku aristokraatia liikmed, kaupmehed ja Rooma ametnikud. Välja veeti Britanniast peamiselt metalle, eriti rauda ja tina, aga ka kalu.

Majanduse poolest ebaühtlaselt arenenud olid Gallia provintsid. Romaniseerimise mõju oli kõige suurem Gallia lõunaosas — Gallia Narbonensises. Mitme sajandi jooksul oli selle piirkonna majanduslikuks ja kultuuriliseks tsentrumiks Massilia (kreeklaste Massalia). Alates Caesari aegadest kaotab Massilia oma majandusliku tähtsuse, jäädes küll edasi üheks vähestest kreeka kultuuri oaasidest Läänes. Seevastu kasvasid suureks Narbo ja Arelate. Gallia majanduselus etendasid tähtsat osa laevatatavad jõed. Nende ääres asetsesid majanduslikult tähtsaimad Gallia linnad, kus laevaomanike kompaniid omasid suuri privileege. Eriti väljapaistvad olid sellistest linnadest Lugdunum ja Trier (*Augusta Treverorum*). Enamik Gallia linnu tekkis juba enne Rooma ajastut, kui hõimude ringkondade (*pagi*) tsentrumid. Gallia aristokraatia eduka romaniseerimise ja Rooma ümberasujate Galliasse voolamise tõttu muutusid nad hiljem rooma linnadeks. Põlluharimine oli arenenud kõigis Gallia provintsides; teravilja jätkus küllaldaselt mitte ainult kohalikuks tarbimiseks ja põhjapoolsete armeede varustamiseks, vaid ülejäägid veeti välja, mõnikord Itaaliasse. Paljudes rajoonides oli arenenud veinitööstus. Gallia veinid, eriti Narbo provintsist, konkureerisid edukalt parimate Itaalia sortidega. Samuti toodeti Lõuna-Gallias oliiviõli.

Enam kui teistes lääneprovintsides arenes Gallias käsitöö. Linased kangad, villased käisteta gallia mantlid, keraamikatooted, eriti savilambid, ja metallitooted levisid kõigis lääneprovintsides, tõrjudes välja Itaalia kaupu.

REINI- JA ALPIDE-ÄÄRSED PIIRKONNAD

Reini-äärsed piirkonnad, mis moodustasid Ülem- ja Alam-Germaania, varustasid vilja ja muude toiduainetega kohalikke leegione. Tähtsaimaks keskuseks oli Colonia Agrippina (Köln); tema ja provintsi teiste linnade kaudu toimus kauplemine germaanlastega, kelle juurest veeti sisse orje.

Augustuse poolt vallutatud Alpide-äärsed piirkonnad olid tähtsad metallide leiukohad.

DOONAU-ÄÄRSED PROVINTSID

Suurt osa keisririigi elus etendasid Doonau-äärsed provintsid. Nende olukord ja romaniseerumise tase oli mitmesugune. Enne teisi provintse koloniseeriti ja romaniseeriti Istria, kus vanad kohalikud linnad muutusid roomlaste tsentrumiteks.

Nende linnade juurde kuuluvad suured territooriumid olid keisrite ja Itaaliast ümberasunute käes. Viimased omasid sageli töökodasid ja poode, Istria lõunaosa kujunes Rooma ajastul roomlastele kuuluvate oliiviistandike piirkonnaks. Kohalikud elanikud tõrjuti välja, kuid merest kaugel asetsevates rajoonides säilitasid nad veel omapärase elulaadi: endiselt püsis jagunemine hõimudesse, keda valitsesid hõimujuhid. Rooma valitsus tunnistas viimased Rooma kodanikeks ja andis neile mitmesugused privileegid.

Dalmaatsia, Pannoonia ja Mööesia päriselanikeks olid traakia hõimud, kes olid segunenud teiste etniliste elementidega. Viimastest olid eriti tähtsad illüürlased. Pärast Illüüria alade Roomale allutamist rajati mitmes kohalikus linnas kolooniad ja paljud kolonistid said maaomanikeks, osa kohalikke elanikke aga, kellelt maa ühel või teisel teel konfiskeeriti, muutusid nende rentnikeks. Illüürlased teenisid Rooma sõjavägedes, esialgu abivägedes, hiljem leegionides, ja neid loeti parimate sõdurite hulka. Algul hankis Dalmaatsia mitmele provintsile puitu ja maal arenes karjakasvatus, hiljem hakkab tähtsat osa etendama põlluharimine ja seejärel oliivi- ja viinamarjakasvatus. Suure tähtsusega olid Dalmaatsiale rauakaevandused. Linnaelu arenes Dalmaatsias eriti alates Vespasianuse aegadest, mil rida kohalikke linnu said munitsiipiumiõigused. Valitseva kihi neis linnades moodustasid hõimuaristokraatia romaniseerunud esindajad (*principes*) ja veteranid.

Veel tähtsamat osa etendasid sõjaväelased Mööesias ja Pannoonias. Leegionide majutuskohtade ümber tekkisid veteranide asulad, kus elasid ka sõdurite perekonnad ning igasugused laagritega seotud kaubitsejad ja ettevõtjad.

Siscia Sava ääres, Poetovio Drava ääres, Vindobona ja paljud teised linnad Doonaul olid provintside kindlustatud keskusteks ja Rooma võimu toeks. Maade paremik anti rooma asunikele, päriselanikud aga, kelle hõimuorganisatsioon alles jäi, tõrjuti harimiseks vähem soodsatele ning vähem viljakatele maadele. Majanduslikult muutuvad needki provintsid väga tähtsaks, sest siin kasvatati teravilja, millega varustati Doonau-äärseid leegione. Nende maade kaudu toimus kaubandus «barbarite» aladega, kuhu veeti veini ja mitmesuguseid käsitöötooteid, saades sealt tooraineid ja ka orje.

Trajanuse ajal vallutatud Traakia oli kuulus kullaleiukohtade poolest, ka oli tema maapind silmapaistvalt viljakas. Varsti pärast Daakia alistamist rajati seal palju kolooniaid. Daakia linnades

etendasid sõjaväelised elemendid tähtsamat osa kui teistes lääne- ja idaprovintsides. Kolonistide hulgas oli rohkesti Väike-Aasias sündinud inimesi. Daakia päriselanikke puudutas romaniseerimine vähem kui teiste provintside omi. Väljastpoolt abi saades tõusid daaklased sageli üles. Daakia oli üks esimestest läänepro-vintsidest, mille roomlased kaotasid.

Traakia ranniku ja Musta mere ranniku linnad säilitasid hellenistliku ilme; kohalik elanikkond, kes tegeles põlluharimise ja karjakasvatusega, säilitas oma keele ja kombed, kuigi ta hõimuorganisatsiooni suurel määral minetas.

Doonau-äärsed provintsid said ühtelugu tunda «barbarite» sissetunge; «barbarid» leidsid sageli (eriti Daakias) toetust kohalikult elanikkonnalt.

PÕHJAPOOLSED MUSTA MERE MAAD

Põhjapoolsed Musta mere maad ei kuulunud Rooma impeeriumi koosseisu, kuid olid Roomast poliitilises sõltuvuses, mis seoses mitmesuguste asjaoludega kord nõrgenes, kord tugevnes. Bosporose kuningriik pidi kinni pidama «barbarite» hõimude surve; viimased ohustasid mitte ainult Musta mere äärseid linnu, vaid ka Rooma idaprovintse. Kuid Bosporose riigi sõjajõududest ei jätkunud alati vastupanuks pealetungivatele hõimudele, keda kreeka allikad tavaliselt sküütideks nimetavad, ja nii said kreeka linnad (Olbia, Hersonesos) ja samuti Bosporose kuningad Roomalt sõjalist ja rahanduslikku abi. Rooma garnisonid asusid Krimmi läänеosas ja mõnda aega Hersonesoseski. Antoninus Piuse ajal osutati olulist abi Olbiale, mida ründasid sküüdi hõimud. Ent mõnikord võitlesid Bosporose väeüksused ka Idas opereerivates Rooma abivägedes. Bosporose kuningad müntisid raha Rooma sümbolitega, pidades Rooma keisreid oma protektoriteks. Bosporose kuningate sõltuvus seisnes nähtavasti ainult selles, et Rooma keisrid nad nimeliselt kinnitasid. Bosporose kuningad pidid abi osutama Rooma väeüksustele ja kindlaks määratud standardi alusel raha müntima. Bosporose kuningriik tugevnes II sajandil, siis kui Antoninuste ajal peaaegu kõik sõltuvad riigid provintsideks muudeti. Bosporose kuningatel Kotüs II ja Sauromates II õnnestus sküüte ja taure korduvalt võita ning Sauromates II poeg Riskuporis III nimetas ennast kogu Bosporose ja taurosküütide kuningaks. Seoses nende võitudega ja ebastabiilsete oludega Roomas pärast Commoduse surma teostas Sauromates II rahareformi, milliega tõsteti vaskmüntide nominaalväärtust.

Teravili, mida kasvatati poolhelleniseerunud suurmaaomanike, Bosporose kuningriigi valitseva kihi põldudel ja samuti poolvabade kreeka linnade territooriumidel, ei läinud nüüd Balkanile, Kreeka linnadesse, vaid peamiselt Väike-Aasia keskustesse. Musta mere maadelt saabuva teraviljaga varustati Doonau-äärsetes provintsides ja ka Pontoses, Kapadookias ja Armeenias asuvaid

Rooma armeesid. Soolatud ja kuivatatud kala toimetasid kreeka kaupmehed mitte ainult Kreekasse, vaid ka lääneprovintsidesse. Musta mere põhjaranniku majanduses hakkas tähtsat osa etendama veinivalmistamine. Kohaliku päritoluga veini müüdi kohapeal ja veeti välja naabermaadele. Musta mere ranniku kreeka linnades valmistatud või ka mitmesugustest provintsidest saabunud käsitöötooted (väljast veeti Krimmi sisse tol ajal kalleid klaasnõusid) levisid stepirajoonides kaugel Bosporose riigi piiride taga. Arheoloogilised andmed osutavad sellele, et Volga- ja Kaspia-äärsete steppide kaudu oldi ühenduses Kesk-Aasia ja kauge Hiinaga. Pantikapaionis näiteks leiti hauakambreist hiina siidi tükke.

Musta mere maid romaniseerimine peaaegu ei puudutanud, kuigi on säilinud Rooma residentide asulate ja templite jäänuseid. Helleniseerunud moodustasid põhjapoolsete Musta mere maade elanikkonnas suhteliselt tähtsusetu kihi. Seejuures on meid huvitaval ajajärgul märgata juba (vastupidi senisele) kohaliku sküüdisarmaadi kultuuri mõju kreeklastest asukate elulaadile, kommetele ja tavadele.

Tihedamini kui eelnenud ja järgneval ajajärgul olid Roomaga seotud ka idapoolsed Musta mere maad (Kaukaasia). Üks hiljuti leitud raidkiri aga kõneleb isegi Rooma tsentuurio viibimisest praeguse Aserbaidžaani kaugetel aladel.

TOOTMINE JA VAHETUS I JA II SAJANDIL

I ja II sajandil oli arenenud vahetus impeeriumi kõikide osade ja tema mõjupiirkonda kuuluvate maade vahel. Üksikud provintsid ja linnad spetsialiseerusid teatud kaubaliikide tootmisele. Siiski ei tohi selle ajajärgu kaubanduse suurust üles puhuda ega rääkida kapitalistlike suhete arenemisest, nagu seda teevad kodanlikud ajaloolased. Kaubanduse peaobjektideks jäid ikkagi luksusesemed ja põllumajandussaadused. Käsitöötoodetest veeti välja peamiselt haruldasi asju ja nende tarbijaskond oli suhteliselt kitsas. Laiatarbeesemeid valmistati kohapeal ja nendega kauplemisel polnud otsustavat tähtsust. Käsitööndusliku tootmine ei arenenud sel määral, et saaks rääkida massilisest tootmisest ja massilisest turustamisest. Selle nähtuse peapõhjuseks oli orjanduslik tootmisviis ise. Käsitööndusliku tootmise domineerivaks vormiks oli töökoda, kus olid tööl nii orjad kui ka vabad käsitöölised. Tavaliselt olid töökojad nähtavasti väikeettevõtted, kus tööjaotus, kui ta oligi olemas, ei omanud siiski erilist tähtsust. Tootmisriistad ei täienenud ning tehnika ei arenenud. Vaatamata vabade käsitööliste olemasolule oli otsustava tähtsusega orjatöö, mis alati oli vähetootlik. Tooraine töötlemisvõtted paranesid, kunstipärased oskused kujunesid välja ja pärandati põlvkonnalt põlvkonnale, kuid kvantiteedilt jäi toodang väikeseks ja hinnalt võrdlemisi kõrgeks.

Vaatamata transpordi arenemisele oli vedu ikkagi kallis. Kohalike käsitöölistega kaugelt võistlemise asemel oli kasulikum kogu töökoda üle viia. Selle tulemuseks oli detsentralisatsioon. Sellistes provintsides, mis kõige enam vajasid importi, tekkisid töökojad ja see takistas tööstuskeskuste, selle sõna otseses tähenduses, kujunemist. Massilise tootmise puudumine on seletatav ka sellega, et elanikkonna ostujõud jäi alati erakordselt madalaks. Jättes provintsi elanikkonna kõrgemale kihile teatud privileegid, ei teinud Rooma keisririik midagi rahvahulkade heaolu tõstmiseks. Sellistel abinõudel nagu alimentatsioon ei olnud olulist tähtsust. Maksuike aina raskenes ja koormas eelkõige laiu rahvahulki. Elanikud maksid maamaksu ja pearaha; lisaks sellele oli palju mitmesuguseid kaudseid makse. Tavaliste maksude kõrval esines erakordseid. Vahel kustutasid keisrid mõnes piirkonnas teatud aja kohta kõik maksuvõlad, kuid sellistel abinõudel ei võinud olla suuremat kaalu, sest loobuti neist maksuvõlgadest, mida niikuinii oli võimatu sisse nõuda.

Rahamajanduse arenemisele oli takistuseks ka suurte mõisate pidev kasvamine, mida ei suutnud peatada keskmist maavaldust soosivate Antoninuste dünastiast keisrite poliitika. Suurte valduste kasv oli tingitud mitmesugustest põhjustest: sellest, et põllumajandussaaduste turustamine oli tulus ja et majanduslike vahendite maasse investeerimine oli kõige kindlam viis neid alal hoida. Maapidamist loeti Rooma keisririigis kõigil aegadel kõige autoovamaks ja väärikamaks tegevuseks. Suurmaavaldajad saavutasid senatilt ja keisritelt eriliste määruste kehtestamist, millega nende mõisad tunnistati munitsiipiumidest sõltumatuks ning võrdsustati õiguste poolest viimastega. Suure mõisa naabrus ei soodustanud käsitöö arenemist lähemas linnas. Mõisatesse sugenesid omad käsitöölised, harilikult orjad, loodi omad töökojad, tellise- ning katusekivitehased, mis töötasid mõisa tarbeks.

Linnade arenemine aitas kaasa impeeriumi eri piirkondade lülitumiseks kaubavahetusse, kuid selle protsessi süvenemist takistas pidamise kriis mõjustas ka provintside elu. Ent paljude põhjuste tõttu ei tulnud kriis ilmsiks korraga. Aafrika ja Gallia majanduslik tase oli kõrge isegi III sajandil. Kõige varem andis kriis end tunda Itaalias, mille olukord eriti halvenes pärast Marcus Aureliuse ajal olnud laastavat katku.

4. Rooma linna poliitiline ja majanduslik olukord

I ja II sajandil m. a. j. minetas Itaalia aegamööda oma eelisseisundi, kuid Rooma säilitas maailma pealinna ilme. See Rooma domineerimine keisririigi teiste linnade hulgas on seletatav puhtpoliitiliste põhjustega. «Rooma üldse jäi alati ainult linnaks, ja

tema seos provintsidega oli peaaegu ainult poliitiline . . .» [1] Linn kasvas ja teda hoonestati uuesti: iga keiser püüdis endast mälestuseks jätta mingi monumentaalse ehituse — uue templi, basiilika või võiduvärava näol. Majanduslikult oli Rooma tarbivaks keskuseks. Linna varustamine teraviljaga *(annonae)*, mis tuli peamiselt Aafrikast ja Egiptusest, oli oma organisatsioonilt keeruline süsteem, mida juhtis otseselt keisrile alluv bürokraatia-aparaat.

5. Rooma pleebs

Roomasse saabuvate toiduainete peatarbijaks oli pleebs. Rooma elanikkonna suhtes jätkasid Flaviused ja Antoninused oma eelkäijate poliitikat. Endist viisi said 150 000—200 000 inimest regulaarselt tasuta teravilja; peaaegu iga keisri ajal toimusid erakorralised rahajagamised *(congiaria)*. Keisririigi-aegse Rooma rahvahulkade põhinõudmisi väljendas Juvenalis sõnadega *panem et circenses* (tsirkust ja leiba). Mängude ja etenduste korraldamisele osutati erilist tähelepanu. Poliitiliste õigusteta Rooma rahvahulgad väljendasid mõnikord etenduste ajal avalikult oma sümpaatiat või antipaatiat valitsevale keisrile, esitasid valitsejale hüüetega ühe või teise nõudmise või aplodeerisid näitlejale, kelle ettekandes oli teravmeelseid torkeid keisri aadressil.

Rooma pleebsi eraelust on võrdlemisi vähe teada. Kahtlemata tegeles mingisugune osa temast tootliku tööga, kuid «. . . plebeid, kellede koht oli vabade ja orjade vahepeal, ei tõusnud iial kõrgemale kaltsakproletariaadi tasemest» [2]. Satiirikute ja moralistide teosed räägivad kehvikutest-klientidest, kes elavad almustest ja ootavad armuande oma rikastelt patroonidelt. Patronaadil ja klienteelil ei ole keisririigi ajal poliitilist tähtsust. Nad rahuldavad ainult aristokraatia auahnust ja annavad kehvikute peatoiduseks tühiseid vahendeid. Etniliselt pärines keisririigiaegne Rooma pleebs mitmest hõimust. Tunduva osa temast moodustasid vabakslastud.

6. Vabakslastud

ORJADE VABAKSLASKMISE MOTIIVID

Orjade vabakslaskmine oli üks keisririigi sotsiaalse elu omapärastest nähtustest. Mis olid selle nähtuse põhjused? Vabakslaskmist soodustas kahtlemata orjade *peculium*'ile viimise süsteem. *Peculium*'i näol võis ori saada töökoja või poe. Teatud ajani maksis ta kindlaksmääratud maksu, ent samal ajal kogus pikkamisi majanduslikke vahendeid ja ostis enda vabaks. Vabakslastuna ei

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Немецкая идеология, Соч., т. 3, lk. 22.
[2] Sealsamas.

katkestanud ta sidemeid endise peremehega, kes jäi tema patrooniks. Tihti olid vabakslastud vari-isikuteks, kelle kaudu aristokraatsed roomlased võtsid osa kaubanduslikest või liigkasuvõtlikest üritustest. Vabaks lasti orje, kelle pidamine polnud tulus. Tuli ette orjade vabastamist ka filantroopiliste impulsside tõttu. Seega olid orjade vabastamise motiivid väga mitmesugused ja vabakslastud moodustasid Rooma ühiskonnas ühe tähtsa kategooria.

VABAKSLASTUTE SOTSIAALNE JA MAJANDUSLIK OLUKORD

Vabakslastud said rooma või ladina kodanikuõigused; nende lapsed olid vabad kodanikud ilma igasuguste kitsendusteta ja saavutasid vahel dekuurio tiitli, mõnikord aga said isegi ratsanikeks. Keisri õukonnas etendasid vabakslastud tähtsat osa. Nende hoolde usaldati igasuguseid ülesandeid provintsides, vahel määrati neid isegi prokuraatoriteks. Vabakslastud teenisid keisrit ennast ja tema perekonda, mõnikord aga, nagu Claudiuse ja Commoduse ajal, muutusid võimsateks soosikuteks.

Rooma ilukirjanduses on palju esinevaks võtteks pilgata rikkaid vabakslastuid, kes alles hiljuti olid orjad, aga siis ajasid kokku tohutu varanduse ja omandasid suure mõju seltskonnas, kuid säilitasid tõusikute maneerid ja harjumused. Sellist vabakslastut, kes Falerni väljal tuhandeid juugereid maad valdab, mainib Horatius. Vabakslastu Trimalchio, tohutute mõisate omanik, on üks Petroniuse «Satiriconi» peategelane. Trimalchio laadi vabakslastuid mainivad Martialis ja teised keisririigi ajastu kirjanikud. Ent kirjandus ei anna kujutlust vabakslastute keskmise kategooria elust. Seda lünka täidavad teatud määral epigraafilised ja arheoloogilised andmed.

Palju vabakslastuid oli ka mitmesuguste ettevõtjate, kaupmeeste, töökoja- ja laevaomanike hulgas. Enamasti olid need keskmiselt jõukad inimesed.

Hauamälestusmärkide kujutised vabakslastuist esitavad neid energiliste ent tagasihoidlike inimestena, kes pole kaotanud oma isiklikku väärikust. Antoninuste aja majanduselu arenemises etendasid vabakslastud kahtlemata väljapaistvat osa.

7. Ratsanikkond

Nagu vabariigi ajastulgi, seisis pleebsist kõrgemal ratsanikkond, kes oli juba üldriiklikult tähtsaks muutunud, kuigi teda endiselt käsitati Rooma linnaseisusena. Vanu ratsanikke, vabariigi ajastu silmapaistvate ratsanikuperekondade järeltulijaid, oli võrdlemisi vähe alles jäänud. Keisririigi ajastu uued ratsanikud rekruteerusid aga Itaalia munitsipaalaristokraatiast ja provintsi-aristokraa-

tiast. Tähelepanuväärse hulga ratsanikke andis sõjavägi. Väljateeninud väeülem sai ratsanikuseisusesse. Lõpuks võis ka teenistus keisri kantseleides anda võimaluse saada ratsanikuseisuse liikmeks. Väga mitmesugustel teedel võisid selle positsiooni saavutada ka rikkad vabakslastud.

Ratsanikuseisusse ülendatakse ka vabakutselisi isikuid: juriste, reetoreid, grammatikuid, teadlasi. Keisririigi kahel esimesel sajandil säilitab ratsanikkond veel teatud määral kaubandus- ning rahandusaristokraatia tähenduse. Aga juba sel ajajärgul on ta järk-järgult teenistusseisuseks muutumas. Ratsanikke määrati prokuraatoriteks ja prefektideks, teatud juhtivaid kohti loeti ratsanikele varutuiks. Hadrianuse ajast peale kuulusid neile kõrgemad ametid keisri kantseleides.

Ratsanikukarjääri kõrgeimaks astmeks peeti, nagu Augustuse ajalgi, pretoriaanide prefekti ametikohta, tähtuselt järgmisel kohal asus Egiptuse prefekt.

Ratsanikuseisuses nähti mõnikord astet senaatoriseisusse pääsemiseks. Ratsanike eri gruppide huvid erinesid, ent ratsanikuseisus tervikuna aitas tugevdada keisrivõimu ja ratsionaliseerida keiserlikku haldust.

8. Senaatoriseisus

Senaatoriseisus ei olnud ühtlane ega konstantne, tema koosseis uuenes kogu aeg, kuid vabariigi ajastu aristokraatia poliitilised traditsioonid püsisid keisririigiaegses senaatoriseisuses siiski ebatavaliselt elavad, olgugi et vanad patriitsiperekonnad II sajandi keskpaigaks välja surid. Kuulsa Corneliuste sugukonna viimast võsu mainitakse Hadrianuse ajal.

SENAATORISEISUSE KOOSSEIS

Algul ülendas Julius Caesar ja seejärel Augustus mõned väljapaistvad plebeiperekonnad patriitsiseisusse. Nende eeskuju järgisid teisedki keisrid. Uus patritsiaat oli senati liikmete hulgas privilegeeritud grupiks. Enamikul juhtudel viisid uued patriitsiperekonnad oma päritolu tagasi vanadele plebeilikele senaatorisugukondadele, kuid viimaste arv polnud samuti kuigi suur ja vabariigi-aegsete senaatorite järeltulijad moodustasid II sajandil m. a. j. vaevalt kolmandiku senati koosseisust. Kui mõned senati liikmed kandsidki vanade patriitsisugukondade nimesid, siis ei tõestanud see kaugeltki nende sugulust endiste kuulsate perekondadega. Need nimed võtsid endale mittearistokraatliku päritoluga isikud omavoliliselt, põhjendades seda mitmel viisil.

Senat täienes uute liikmetega. Antoninuste ajajärgul (samuti kui Julio-Claudiuste ajal) ülendati senaatoriteks esmajoones Itaalia munitsipaalaristokraatia esindajaid; nad moodustasid enamuse

ja nende arv oli enam-vähem kindel. Itaalikutest senaatorite arv Antoninuste ajal moodustas ligi 58% kõigist teadaolevatest senati liikmetest. Ülejäänud senaatorite hulgas vähenes Antoninuste ajal aegamisi lääneprovintsidest pärinejate üldprotsent, suurenes aga idamaalaste arv; viimaseid hakati süstemaatiliselt senatisse võtma Trajanuse ajal. Senatisse lasti kõige jõukamaid isikuid, suurte varanduste omajaid leidus aga rohkesti Idamaadel, kus majandus oli hästi arenenud. Dion Hrüsostomose arutlused keisrivõimu tähtsusest näitasid, et Rooma idaprovintside helleniseerunud elemente hulgas oli Rooma keisrite absolutistlikke tendentse toetavaid ja õigustavaid inimesi. Lõpuks õigustasid Idamailt pärinejate senaatoreiks valimist veel haldusvajadused. Hellenistlike provintside haldamiseks vajati kreeka keelt ja kohalikke tavasid tundvaid inimesi. Keiserlik valitsus arvestas seda ja avas ida-aladel sündinutele pääsu senatisse ja kõige kõrgematele ametikohtadele.

Senaatorite hulgas oli neidki idamaalasi, kes kuulusid troonist ilmajäänud dünastiatesse. Uued senaatorid tulid mitmesugustest sotsiaalsetest gruppidest. Paljudel oli ratsanikuseisus üleminekuastmeks senaatoriseisusse. Kõrgemad ratsanikest väejuhid arvati eduka teenistuse eest senaatorite hulka. Samuti said senaatoriteks ka keisri ametnikud. Senatisse pääsesid ka need munitsipaalaristokraatia esindajad, kes olid tuntud oma rikkuse või hariduse poolest.

SENAATORISEISUSE SOTSIAALNE JA POLIITILINE TÄHTSUS

Kooskõla keisri ja senati vahel, mida võis märgata peaaegu kõigi Antoninuste ajal, polnud seletatav ainult keisrite poliitikaga või isiklike omadustega. Seda mõjutas seegi, et paljud senaatorid saavutasid oma positsiooni monarhi armust. Ometi ei olnud ikka veel täielikku solidaarsust keisrite ja kõrgeima seisuse vahel: Hadrianuse ajal oli kokkupõrkeid, aga Commoduse ajal algas uus etapp keisri ja senaatoriseisuse vahelises võitluses.

Antoninuste ajal toimus teatud nihe — monarhistlike ideede kohanemine Rooma traditsioonidega. Täielikku lepitust monarhistlike printsiipide ja vana-rooma printsiipide vahel siiski ei võinud toimuda. Pärimused seisusest, kes oli olnud poliitiliselt kõikvõimas ja käsutanud kogu maailma, püsisid edasi. Seetõttu polnud konfliktide võimalus välditud. Konfliktid tekkisid siis, kui absolutistlikud tendentsid avaldusid varjamatult. See toimus Domitianuse ja Commoduse valitsemise ajal.

Keisrid kõrvaldasid kõige vaenulikumad senaatorid ja konfiskeerisid nende mõisad. Kuid senaatoriseisus tervikuna kasutas endisi privileege. Senaatorid valdasid suuri orjatööle või poolsõltuvate koloonide tööle rajatud mõisaid ja see andis senaatoriseisusele tervikuna tunduva majandusliku kaalu ning teatud sõltumatuse orjanduslikus ühiskonnas.

XXX PEATÜKK

ROOMA KULTUUR I ja II SAJ. m. a. j.

1. Rooma keisririigi kultuurielu üldine iseloom I ja II sajandil

Antoninuste aega iseloomustab rooma kultuuri laialdane levimine, mis küündis Rooma impeeriumi kõige kaugemate maa-aladeni.

Romaniseerumine, mille all tavaliselt mõistetakse ladina keele, rooma kultuuri ja rooma tavade levimist, edenes sel ajal jõudsasti. Romaniseerimise keskusteks olid roomlaste linnad, mis omasid suurt tähtsust ka keisririigi üksikosade majanduslikus arenemises. Kõige sügavamale ulatus romaniseerumisprotsess Gallia ja Lõuna-Hispaania provintsides. Gallia aristokraatia, assimileerudes roomlastest kolonistidega, võttis kiiresti omaks rooma kultuuri ja ladina keel muutus Gallia linnades valitsevaks. Kiiremini kui teistes provintsides romaniseerus Gallias ka maaelanikkond. Analoogiline protsess toimus Hispaania lõunaaladel.

Veidi teisiti arenes romaniseerumine Aafrikas. Elanikkonna valitsevaks kihiks Aafrika linnades olid roomlastest kolonistid, kuid Puunia traditsioon püsis ebatavaliselt elav ja veel V sajandil võis paljudes Aafrika linnades kuulda puunia keelt. Veel vähem mõju avaldasid rooma tavad ja rooma kultuur Aafrika provintside maaelanikkonnale.

Romaniseerumine puudutas maaelanikkonda vähem kui linlasi, kuid sellele vaatamata oli II sajandiks rooma kultuur jõudnud levida kõikjal lääneprovintsides. Tihti toimus ühe või teise rahva poolt väljatöötatud kultuuri vanade aluste süntees hiljuti sissetoodud printsiipidega. Seda oli märgata religioossetes tavandites: Aafrikas näiteks austati Juno nime all puunia Tanit'it ja Saturnuse nime all Baali; taoline ühtesulamine toimus ka arhitektuuris ja kirjandusteostes, kus võib märgata ühele või teisele provintsile iseloomulikku stiili.

Ikkagi toimus rooma kultuuri arenemine ainult teatud kindlates piirides. Idamaadel valitses edasi kreeka kultuur ja Rooma poliitilise mõju levimisega mõningatele idapoolsetele maadele ei kaasnenud rooma, vaid kreeka kultuuri juurdumine. Seda asjaolu tunnustas ka Rooma valitsus. Idaprovintsides oli kreeka keel samuti ametlikuks keeleks kui ladina keel.

2. Rooma kirjanduse ja filosoofia arenemine

KIRJANDUSE ISELOOMUST ÜLDISELT

Augustuse ajajärku tähistas kõige väljapaistvamate rooma luuletajate tegevus; mitte asjata ei nimetata seda aega rooma kirjan-

duse kuldseks ajajärguks. Ent Augustuse viimastel valitsemisaastatel võib kirjanduses märgata mõnevõrra langust. Pärast Ovidiuse pagendamist ei ulatunud ükski Rooma jäänud poeet Augustuse valitsemisaja alguse suurte luuletajate tasemeni. See poeesia allakäik jätkus ka Julio-Claudiuste ajal ning samuti järgnevatel ajajärkudel. Kuid sellest hoolimata poeesia «läks moodi». Luule harrastamine on karakteerne nii Nero ajale (keiser ise proovis luuletamises oma jõudu) kui ka järgnevatele perioodidele. Plinius Noorem räägib kuulajaid ja hindajaid ihkavate «poeetide õnnistusest». Samast tunnistavad ka Rooma satiirikute Martialise ja Juvenalise teosed.

Tolleaegsete poeetide meieni ulatuvate teoste põhjal võib fikseerida mõningaid ühisjooni, mis on iseloomulikud I sajandi teise poole ja terve II sajandi ilukirjandusele. Oma teoste retsiteerimise, avaliku ettelugemise komme, mille Augustuse ajal Asinius Pollio oli tarvitusele võtnud, muutus üldiseks. Tekkisid elukutselised poeedid, kes, tõsi küll, elatusid vähem oma teoste väljaandmisest kui patroonide armust.

Keisririigi ajastul ei olnud nii väljapaistvaid kuulsaid oraatoreid kui vabariigi ajastul; sellest hoolimata oli retoorika mõju Rooma varase keisririigi haridusele ja kultuurile väga suur. Retoorika oli üheks kõige olulisemaks elemendiks rooma hariduses. Retoorika ja filosoofia mõjustasid mitte ainult luuleteoste sisu, vaid ka vormi. Laialt levisid iga liiki aforismid ja efekti taotlevad lühiluuletused.

Originaalset on selle aja poeesias vähe. Ladina eeskujude jäljendamine on üheks teda iseloomustavaks jooneks. Kanoniseeriti Vergilius, keda jäljendasid paljud poeedid. Teda jäljendas isegi Columella, kes, kirjutades täiesti proosalise teose põllumajandusest, sõnastas ühe raamatu (viljapuude eest hoolitsemisest) värssides, sellega otsekui täites olulise lünga Vergiliuse «Georgicas».

Itaalia ja Rooma säilitasid Julio-Claudiuste ja Flaviuste ajal oma prioriteedi keisririigi läänealade kultuurielus. Ent kui Augustuse päevil peaaegu kõik poeedid olid sündinud Itaalias, siis hilisematel perioodidel omandasid suure tähtsuse provintslased. Lucanus, Columella, Seneca, Martialis ja Quintilianus pärinesid Hispaania linnadest, Apuleius oli aafriklane.

LUCANUSE «PHARSALIA»

Tolle aja kuulsaks saanud luuleteostest tuleb mainida Lucanuse (39—65) poeemi «Pharsalia». Tema autor pärines Hispaaniast ning oli filosoof Seneca vennapoeg. Algul kuulus Lucanus Nero sõprade hulka, kuid 65. a. võttis ta osa Piso vandenõust ja pärast vandenõu äpardumist oli sunnitud enda tapma. Poeemi peamiseks sisuks on Pompeiuse ja Caesari sõda.

«SATIRICON»

Nero aega kuulub ka üks ladina ilukirjanduse vähestest proosateostest, «Satiricon», mille autoriks peetakse aristokraat Petroniust, kel oli lähedasi suhteid Nero õukonnaga. Kõikvõimas *praefectus praetorio* Tigellinus insinueeris Petroniust, ja viimane lõpetas oma elu enesetapmisega.

«Satiriconi» peategelasteks on väikeseiklejad, kes rändavad mööda Itaaliat. Meie ajani säilinud katkendeis on tähtis koht antud Trimalchio pidusöögile. Trimalchio on rikas vabakslastu, tüüpiline tõusik, kes püüab miljöö ja pidusöökide hiilgusega jäljendada aristokraatiat. Trimalchio, samuti ka tema külaliste kujud on antud parodeerivas laadis, kuid pidusöögi kirjelduses leidub palju realistlikke jooni. Teos on iseloomult satiiriline ja meenutab oma žanrilt uusaegset seiklusromaani. Teda iseloomustab Itaalia elu hea tundmine.

Järgneva aja kirjanikest said kõige kuulsamaks kaks poeeti — Martialis ja Juvenalis.

MARTIALIS

Marcus Valerius Martialis (umb. 40—104) sündis Hispaanias, sai kodumaal reetorihariduse ja tuli Rooma juba Nero ajal. Oma teostes kirjeldab ta korduvalt, kuidas elab kehvikpoeet, kes toitub rikaste almustest ning sõltub oma patroonidest, kelle hulgas on palju kõrke, ihnsaid ja südametuid inimesi. Martialis ei säästa ka kliente, kes ootavad oma kaitsjatelt armuande.

Tema epigrammid on tabavad lühiluuletused, mis on pühendatud väga mitmesugustele igapäevase elu nähtustele. Ta ei salli retoorikat ega mütoloogia liialdatud harrastamist, mis teistele temaaegsetele poeetidele on iseloomulik. Martialis kirjutab:

> Vaid seda loe, mida võiks meil' elu vesta — mu töid.
> Puudu kentaurid ja harpüiad siin ja gorgoone ei leidu,
> Sest inimlastest on vaid aina mu värssides jutt.

Martialise lugejaist mööduvad mitmesugused Rooma keisririigi pealinna tüübid: patroonid ja kliendid, parasiidid ja pealetükkijad, pärandikütid ja mürgitajad, truuduseta mehed ja naised, armukesed, joodikud, keigarid, mitmesugused tegelinskid, arstid-šarlatanid, äpardunud poeedid ja diletandid, võlausaldajad ja võlgnikud.

JUVENALIS

Decimus Junius Juvenalise elust on vähe teada. Ta sündis Itaalia linnas Aquinos I saj. teisel poolel ja sai reetorihariduse; tema kirjanikutegevus toimus Trajanuse ja Hadrianuse ajal. Juvenalis pälvis lepitamatu ja karmi satiiriku kuulsuse.

Kaasaegseid kombeid taunides läheneb Juvenalis täielikule pessimismile. Juvenaliselt säilinud 16 satiiri riivavad Rooma elu mitmesuguseid külgi. Ta puudutab sama teemat kui Martialis, kirjutades sellest, kui raske on ausal ja andekal inimesel leida patrooote, kes õiglaselt hindaksid tema teeneid, ja samuti klientide alandavast olukorrast. Üks satiiridest on pühendatud Rooma naiste pahedele. Juvenalis naeruvääristab suursuguseid inimesi, nende edevust ja hooplemist kaugete esivanematega.

Hadrianuse ajast algas rooma kirjanduse ilmne langus. Temas polnud midagi loovat. Kirjanikud piirdusid jäljendamisega. Ladina keeles kirjutavate isikute hulgas muutusid aina tähtsamaks provintslased.

APULEIUS

Viimaseks selle perioodi suureks ladina kirjanikuks oli Apuleius Numiidia linnast Madaurast (sünd. a. 124). Hariduse sai Apuleius Kartaagos ja Ateenas. Kirjanikuna ja mõtlejana väljendas Apuleius oma ajale karakteerseid mõtteid.

Ta oli meisterlik oraator, oli õppinud filosoofiat ja esines platoonikust filosoofina. Ühtaegu oli ta pühendatud mitmesugustesse müstilistesse kultustesse. Tema teostest on säilinud seiklusromaan «Metamorfoosid või kuldne eesel», kus räägitakse noormehest, kes nõiduse teel muudetakse eesliks, hiljem aga pääseb lummusest jumalanna Isise vaheleastumise tõttu. Eriti huviäratav on romaani paigutatud novell Amorist ja Psychest, mis on põhjustanud rea väga mitmesuguseid jäljendusi. Iseloomulik on ka teose lõpp: seiklusromaan lõpeb jumaluse vahelesegamisega. Isise ülistamine, millega Apuleius oma «Metamorfoosid» lõpetab, ei vasta romaani üldisele toonile. Selles lõpus kajastuvad sügavalt uskliku religioosse inimese müstilised elamused.

ROOMA FILOSOOFIA. SENECA

Juba vabariigi lõpul kujunes Rooma üheks stoitsismi leviku peakeskuseks. Visadus ja kohusetäitmine, isiksuse allutamine kohusele ja paratamatusele — kõik see vastas neile ideaalidele, mida omas kõrgem seisus, kes oli kasvatatud austama vanu traditsioone ja legendaarseid, riigi hüvanguks kõike ohverdavaid esivanemaid. Stoa filosoofia pooldajad võtsid osa Piso vandenõust. [1]

Vespasianuse ja Domitianuse ajal aeti filosoofid Roomast välja. Ainult Antoninuste soost valitsejad soosisid katseid anda keisrivõimule filosoofiline põhjendus ja Marcus Aurelius oli koguni ise stoa koolkonna väljapaistev esindaja.

Eriti kuulsaks said Hispaaniast pärineva Lucius Annaeus Seneca (umb. a. 4 e. m. a. — 65 m. a. j.) filosoofilised teosed. Seneca kasvatati Roomas; peale retoorika õppis ta ka filosoofiat. Tema õpeta-

[1] Vt. lk. 328.

jateks olid erinevatesse vooludesse kuuluvad filosoofid. Ta ise eelistas stoa õpetust. Juba Tiberiuse ajal pääses Seneca õukonda ja nimetati kvestoriks; Claudiuse ajal saadeti ta välja Korsika saarele. Tänu Agrippina eestkostmisele toodi Seneca tagasi Rooma ja ta sai Nero kasvatajaks. Aastal 65 lõpetas ta kui Piso vandenõu osaline oma elu enesetapmisega nagu paljud teisedki.

Oma teostes puudutas Seneca mitmesuguseid küsimusi, ent tema tähelepanu tulipunktis seisid eetilised probleemid. Maailm allub Seneca õpetuse järgi mõistuslikule printsiibile, Ettehooldusele — kõrgeimale jumalusele, keda Seneca kord kujutab millegi abstraktsena, kord samastab loodusega, vahel aga varustab armastava, kõike ülalpidava isa joontega. Loodusseadused on ühtaegu ka jumala seadused, nende järgi tulebki elada inimesel, kes peab taotlema teadlikkust ja kelle kõigis tegudes valitsegu mõistuslik printsiip. On tarvis hoiduda askeldusrikka eluga kaasnevatest afektidest, hoolitseda hingerahu ja tasakaalu eest, mis muudaksid inimese ükskõikseks kõigi välisvapustuste vastu. Filosoofia «...kujundab ning vormib hinge, korrastab elu, juhib tegusid, näitab, mida peab tegema ja mida ei tule teha; tema istub tüüril ja lootsib laeva läbi ohtlike lainete,» õpetab Seneca. Filosoofia ülesandeks on vabastada inimese vaim pahelise keha võimu alt, õpetada teda toimima vastavalt loodusseadustele.

Seneca jutlustas kõikide inimeste võrdsust, kuid ei astunud välja orjuse kui sellise vastu. Selle poolest on iseloomulikud tema arutlused orjadest: «Nad on orjad. Ent nad on inimesed. Nad on orjad. Ent nad on majakondsed. Nad on orjad. Ei, nad on kaaslased orjuses, kui sa ainult mõtled sellele, et saatusel on võrdselt voli teie mõlema vastu.»

Seneca kirjutas samuti rea tragöödiaid, mille süžeed on võetud mütoloogiast. Neil tragöödiatel oli menu. Seneca isiklik elu rääkis mitmes suhtes tema õpetusele vastu. Seneca propageeris loobumist tühisest askeldusrikkast elust ja rikkusejahist, kuid ise laenutas näiteks raha väga kõrgete protsentidega ja oli üks oma aja rikkamaid inimesi.

Seneca filosoofilised vaated mõjutasid suuresti tema kaasaegseid ja järgnevaid põlvkondi. Ta avaldas mõju ka kristlikule eetikale.

3. Teaduslik ladina proosa. Õigus

Keisririigi ajastu teaduslik ladina proosa järgib endiselt vabariigi hilisperioodi traditsioone.

Lucius Junius Moderatus Columella kirjutas traktaadi põllumajandusest, Plinius Vanem (23/24—79) andis välja entsüklopeedilise iseloomuga mahuka töö, mis kannab pealkirja «Looduslugu». Autor puudutas väga mitmesuguseid küsimusi: kosmograafiat, mineraloogiat, botaanikat, zooloogiat, põllumajandust, arstitea-

dust, kunstiajalugu jne. Plinius luges läbi üle 2000-e käsikirjarulli, mis kuulusid enam kui 100-le parimale autorile, teisejärgulistest rääkimata. Paljude sajandite jooksul oli Pliniuse «Loodusluguu» tähtsamaks loodusteaduse käsiraamatuks. Plinius Vanemale kuulus palju teisigi teoseid (sõjast germaanlastega, Rooma ajaloost Claudiuse ajast Vespasianuse surmani jne.), mis meie ajani pole säilinud. Plinius hukkus 79. a. Vesuuvi purskamise vaatlemisel.

Praktilise iseloomuga oli ka Quintilianuse retoorika käsiraamat (*Institutio oratoria*), mis teatud määral võtab kokku rooma kõnekunsti õpetajate paljude aastate töö tulemused. Quintilianuse nooremaks kaasaegseks oli suurim Rooma ajaloolane — Cornelius Tacitus (umb. a. 55—120). [1]

Eriti suur menu oli II sajandil biograafilisel žanril. Üheks selle žanri väljapaistvaks esindajaks oli Suetonius Tranquillus (umb. a. 70—140).

Rooma kõrgema seltskonna eluga tutvustab meid Plinius Noorema (aastail 61/62—113/114), tuntud looduseuurija õepoja kirjavahetus.

Tema poolt väljaantud teos «Panegüürika Trajanusele» on senatis keisri ees peetud ja hiljem avaldamiseks spetsiaalselt töödeldud kõne. Peale selle avaldas Plinius Noorem oma kirjavahetuse silmapaistvate kaasaegsetega ja keiser Trajanusega. Selle kirjavahetuse kaudu tutvume me senaatorite aristokraatia meeleoludega, selle grupi kirjanduslike huvidega, elujärje ja igapäevase eluga.

ÕIGUSE ARENEMINE

Rooma õiguse arenemises on ajavahemik I saj. lõpust III saj. alguseni m. a. j. klassikaliseks perioodiks. Sel ajal süstematiseeriti eelnenud ajajärgu juriidilise mõtlemise saavutused, lahendati mitmesugused vaieldavad juhud, defineeriti ja klassifitseeriti õigusealased mõisted. Sellesse perioodi langeb ka eraomandiõiguse järjekindel väljatöötamine. «Roomlased töötasid õigupoolest esimestena välja eraomandiõiguse,» näitas K. Marx, «abstraktse õiguse, eraõiguse, abstraktse isiksuse õiguse. Rooma eraõigus on eraõigus selle klassikalisel kujul.» [1] Rooma õigus kujunes sel perioodil süsteemiks.

4. Kreeka kirjandus ja filosoofia

Kreeka kirjanduse arenemine II sajandil on üks Antoninuste ajale iseloomustavaid jooni. Kreeka ja ladina kirjandus olid kahtlemata omavahel teatud vastastikuses sõltuvuses, kuid sel ajal arenesid niihästi üks kui ka teine iseseisvalt.

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. I, lk. 347.

Selleaegsele kreeka kirjandusele on iseloomustav püüdlus pöörduda kõnekunsti alal tagasi vanade atika eeskujude juurde. Seda uut voolu tuntakse kirjandusloos teise sofistika nimetuse all. Poliitilistest kõnedest ei võinud tol ajal juttugi olla. Oraatorid lasksid kuulajatel koguneda selleks, et nende ees demonstreerida oma kõnekunsti. Kõned puudutasid mitmesuguseid süžeesid, kõige sagedamini aga püüdis oraator oma kuulajatele õpetusi jagada. III saj. algusesse kuuluva reetori ja kirjaniku Filostratose kirjutatud sofistide biograafiatest võib järeldada, et paljud sofistid olid silmapaistvad tegelased oma linnades, millede kaunistamiseks nad ohverdasid suuri summasid. Sofistid pidasid keisri ees kõnesid, nad olid monarhide armuosalised. Sellesse koolkonda kuulus oma kirjandusliku tegevuse algul Dion Hrüsostomos ja samuti Aelius Aristeides. Teise sofistika kolmanda meile tuntud esindaja, Lukianose isikus olid ühendatud reetor ja üks suurtest kreeka satiirikirjanikest.

Lukianos (umb. a. 120—180) sündis Samosatas, Süürias. Filosoofiat ja kreeka kirjandust õppis ta Ateenas. Oma teostes kasutas ta küll dialoogi, küll jutustuse vormi, imiteeris teaduslikke traktaate jne. Lukianos osutus ümbritseva elu teraseks vaatlejaks. Palju tähelepanu pühendas ta religiooniküsimusele. Engels nimetas teda klassikalise vanaaja Voltaire'iks [1], sest erinevalt paljudest kaasaegsetest esines Lukianos religiooni puutuvates küsimustes skeptikuna. Oma «Jumalate dialoogides» ironiseerib ta traditsioonilisi uskumusi, teistes teostes aga naeruvääristab moodsaid idamaiseid kultusi. Üks tema teostest («Peregrinose surmast») esitas karikatuursel kujul kristliku prohveti. Satiiriliselt kujutas Lukianos ka omaenda kutsekaaslasi — reetoreid, filosoofe jne.

Apuleius ja Lukianos on kaks viimast II sajandi suurt kirjanikku. Vaatamata erinevale maailmatunnetusele on neile mõlemale omane rahulolematus ja millegi uue otsimine.

Tolleaegses kreeka filosoofias võitlesid samad voolud kui eelnenud ajajärgul.

Stoikutest sai väga kuulsaks Epiktetos (umb. a. 50—120).

Epiktetos sündis Früügias, ta oli ühe Nero poolt vabaks lastu ori. Pärast vabastamist õpetas ta Roomas filosoofiat. Kui filosoofid Roomast välja aeti, elas ja õpetas Epiktetos Epeiroses. Epiktetose tähelepanu tulipunktis seisab, nagu paljudel stoikutel, eetiline probleem: inimene peab püüdma kasvatada vaimset vabadust. Epiktetos õpetas kõigi inimeste võrdsust; vabadus on tema jaoks kõlbeline omadus, mida võib saavutada igaüks, sotsiaalsest seisundist sõltumatult. Inimene võib kaotada kõik: vara, au, perekonna, kuid keegi ei saa ära võtta ega maha suruda inimese tahet. Siiski ei kutsunud Epiktetose õpetus üles võitlusele, vaid leppimisele; ta kasvatas inimestes teadvust, et olemasolev sotsiaalne kord on möödapääsmatu paratamatus.

Stoa filosoofia suureks esindajaks oli ka keiser Marcus Aurelius. [1]

Üheks tolleaegsele kreeka kultuurile iseloomustavaks kujuks on

[1] *Ф. Энгельс*, К истории раннего христианства, *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 411.
[2] Vt. lk. 353.

Plutarhos (a. 46—126). Plutarhosele on omane humanism ja huvi inimisiksuse vastu, aga ühtlasi on tema maailmavaate eriomaduseks religioossus [1]. Plutarhos uuris Egiptuse müüte ja müsteeriume, milledest ta leidis palju ühist kreeka omadega. Igasugused religioossed riitused — nii idamaised kui ka kreeka ja rooma omad — tunduvad talle väärtuslikud. Targad inimesed on nad muiste rajanud ning järeltulijad peavad neid säilitama.

Huvi mineviku vastu soodustas kreeka ajalooalaste teoste ilmumist. Oma Kreeka reiside kirjeldustes tuletas ajaloolane Pausanias alatasa meelde episoode Kreeka klassikalise perioodi ajaloost. Arrianos kirjutas Makedoonia Aleksandri sõjakäikude ajaloo, Appianos — Rooma ajaloo. [2]

Vaadeldavat ajajärku tähistab erialaste teadmiste levimine. Tuleb tähendada, et kreeka uurijad seisid kõrgemal kui loodusteaduslikest küsimustest kirjutavad rooma autorid. Sel ajal elas Galenos (129—200), üks suurimatest arstiteadlastest, ent Antoninus Piuse kaasaegne Claudios Ptolemaios, matemaatik, geograaf ning astronoom, arendas välja kuulsa geotsentrilise süsteemi, mille alles Kopernikus kummutas. Retoorika ja filosoofia, kirjandus ja ajalugu, samuti mitmesugused eridistsipliinid olid kättesaadavad esmajoones valitsevate klasside haritud liikmetele.

5. Rooma kunst I ja II sajandil

Julio-Claudiuste ajal ja järgnevatel perioodidel, eriti Flaviuste ja Antoninuste ajal, on Rooma arhitektuuris ja kujutavas kunstis märgata nende printsiipide arenemist, mis olid iseloomulikud vabariigi lõpule ja Augustuse ajajärgule. Peamisteks ehitajateks Roomas olid keisrid. Seejuures taotles ehitustegevus kindlaid poliitilisi eesmärke: oivalised monumentaalsed ehitused pidid rõhutama keisrivõimu vägevust ja ülevust.

ROOMA ARHITEKTUUR FLAVIUSTE JA ANTONINUSTE AJAL

Eriti ulatuslikuks ja hoogsaks muutus ehitustegevus Flaviuste ja Antoninuste ajal. Kõige grandioossemaks olid igasugused ühiskondlikud ehitused: foorumid, templid, basiilikad, termid. Vespasianus ehitas uue foorumi ja restaureeris Augustuse poolt ehitatud Rahu altari. Titus ehitas valmis Vespasianuse poolt alustatud Colosseumi — tohutu suure amfiteatri, mis on üks kõige ülevamatest Rooma arhitektuuri mälestusmärkidest.

Colosseum on tohutu suur 4-korruseline ehitis, mis on arvestatud 50 000 pealtvaataja jaoks. Kolm alumist korrust on igaüks läbistatud võlvkaartega, millede vahemikes seisavad sambad.

[1] Vt. lk. 24.
[2] Vt. lk. 25.

Tituse triumfikaar, ehitatud juutide üle saavutatud võidu auks alles pärast tema surma, on sammaste ja võlvkaare algupärane kombinatsioon.

Domitianus ehitas Palatinusele palee, mis oli kohandatud uut laadi õueelule ja selle tseremoniaalile. Tema hakkas ehitama ka uut foorumit, mis ühendas Augustuse ja Vespasianuse foorumid. Töö viis lõpule Nerva, kes andis foorumile oma nime. Trajanuse ajal ehitati Roomas teine uus foorum, mis on täiuslik arhitektuurne tervik. Foorumil asetses basiilika, mida ümbritses kaks rida sambaid. Samuti ehitas Trajanus suured termid ja tegi valmis suure akvedukti, mida oli alustanud Nerva. Daakia sõja mälestust jäädvustas Trajanuse sammas. Otsekui pael põimuvad tema ümber reljeefid, mis kujutavad mitmesuguseid Daakia sõjakäigu stseene. Üheks suurimaks ehitajaks oli Hadrianus. Tema initsiatiivil ehitati hooneid mitte ainult Roomas endas, vaid ka provintsides. Hadrianuse villa Tiburis kujutas endast väga mitmesuguste stiilide kombinatsiooni.

Roomas ehitas ta ümber Agrippa panteoni. Vanast ehitusest jäi alles ainult portikus. Panteoni peaosa on rotund, mida katab hiiglakuppel, mille kaudu valgus tungib templi sisemusse. Viimane üllatab töötluse lihtsuse ja ülevusega, osade harmoonilise jaotusega ja kogu sisustuse rahulikkusega. Teatud mõttes on panteon kaunim teistest meie päevini säilinud Rooma ehitustest ja osutub täiusliku arhitektuuriteose näidiseks. Monumentaalseks ehituseks on Hadrianuse mausoleum, mida keskajal kasutati kindluseks (Püha Ingli linnus). Teistest ehitustest tuleb mainida Marcus Aureliuse sammast, millel kujutatakse tema sõjakäike germaanlaste vastu.

Arhitektuuri arenemine on iseloomulik mitte ainult Roomale. Teatreid, portikusi, akvedukte, sildu, templeid ehitati mitmesugustes provintsides, nii ida- kui ka läänepoolsetes. Lääneprovintsidele on karakteerne monumentaalne rooma arhitektuur. Idaprovintsides püsisid hellenistlikud traditsioonid, aga rooma arhitektuuri mõjustused olid tugevad ja palju tähtsaid ehitusi Idamaadel püstitati tol ajal rooma eeskujude järgi. Mõningatel juhtudel võis märgata antiikkultuuride eri stiilide koosmõju: eriti on rooma ja kreeka vormide süntees iseloomustav keiser Hadrianuse ehitustele Kreekas ja idaprovintsides.

SKULPTUUR JA MAALIKUNST

Rooma skulptuuri iseloomustab sel ajajärgul portree arenemine. Realistlik kujutamisviis oli omane kõige varasematele rooma portree liikidele, kuid Augustuse ja tema järglaste aegadel võis täheldada stiliseerimist kreeka klassikaliste teoste mõjul. Realistlik, isegi naturalismilähedane kujutamisviis ilmus taas Flaviuste aegadel. Vespasianuse portree näitab keskpärast tavalist inimest raskete pingutatud näojoontega, ent Tituse kujus on tabatud mingisugused poisikeselikud jooned.

See realism jäi püsima ka järgneval perioodil.

Maalikunsti arenemisest annavad kujutluse freskod Pompeiis ja provintsides. Süžeesid võetakse väga sageli mütoloogiast, kuid lääneprovintside (Aafrika, Britannia) mosaiikpiltidele on omane realism, armastus igapäevase elu žanristseenide vastu (viljakoristamine, jaht, rendikogumine jne.).

Flaviuste aja seinamaalile on karakteerne nn. neljas pompeii stiil tinglike ja fantastiliste kujutistega, joonistatud või voolitud arhitektuursete detailidega ja eredate toonide kombinatsiooniga.

Keisririigi ajastu kunstis nagu muudelgi kultuurialadel oli märgata kaht traditsiooni: rooma kunsti ja hellenistliku kunsti traditsiooni. Rooma kunsti mõjutasid pidevalt hellenistlikud vormid, kuid ta säilitas endiselt oma individuaalsuse.

Siiski oli ka kunsti alal (kuigi veidi hiljem kui kirjanduses) märgata allakäiku.

6. Idamaiste kultuste levimine I ja II saj. m. a. j. ja varane kristlus

«... Koos iga suure ajaloolise pöördega ühiskondlikus korras toimub ühtaegu pööre ka inimeste vaadetes ja kujutlustes, tähendab ka nende religioossetes kujutlustes.» [1]

Rooma keisririigi taolise ühtse maailmamonarhia triumf tähendas «antiiksete «maailmakordade» krahhi» [2], millega kaasnes traditsiooniliste kreeka ja rooma uskumuste allakäik. Tolleaegsed religioossed otsingud olid antiikse orjandusliku riigi üldise lagunemise ideoloogiliseks peegelduseks.

Vastates oma artiklites kristluse kohta küsimusele, millistes ajaloolistes tingimustes tekkis ja pääses valitsema kristlus ja kust pärinevad omamoodi süsteemiks kujunenud ideed ja kujutlused, ütleb F. Engels: «Legend kristlusest, mis korraga ning valmis kujul tekkis juutlusest ja Palestiinast lähtudes, võitis maailma oma peajoontes kindlaksmääratud dogmaatika ja eetikaga...» [3], on vale; kristlust ei toodud sisse väljast, Juudamaalt, ega määritud kreeka-rooma maailmale kaela, ta «... vähemalt maailmausundi kujul — osutub selle maailma karakteerseks produktiks» [4].

Üleminek keisririigile tõi kaasa eelkõige poliitilise aktiivsuse languse: pealinnas minetasid oma tähtsuse komiitsid ja lakkasid kogunemast, endise tähtsuse minetas ka Rooma senat; koos bürokraatia-aparaadi kasvamisega rauges ühiskondlik elu munitsiipiumideski ja munitsipaalsed kuuriad hakkasid muutuma Rooma riigi fiskaalseteks organiteks. Poliitika kujunes keisri, bürokraatide ja sõjaväelaste pärisosaks.

Orjandusliku korra lagunemine väljendus paljudes majandusliikkudes muutustes (vt. vastavaid peatükke). Vaatamata sellele, et suhtumine orjadesse keisririigi ajal teatud määral muutus, ei

---

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. VIII, lk. 268.

[2] Sealsamas.

[3] *Ф. Энгельс*, К истории раннего христианства, *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 415.

[4] Sealsamas.

paranenud nende majanduslik ega sotsiaalne olukord; teiste vahetute tootjate — vabakslastute madalamate kategooriate, käsitööliste ja koloonide olukord halvenes seoses kriisi lähenemisega.

Rooma vallutused purustasid kõigis alistatud maades endise poliitilise korra ja vanad ühiskondlikud elutingimused, eelkõige maksude väljapressimisega Rooma riigi nimel. Võideldes asehaldurite püüdega rikastuda provintside arvel, võttis riik samal ajal tarvitusele «... aina tugevamini mõjuvad ja riigikassa huvides aina kõvemini kinnikeeratavad maksutangid — vahendite väljapressimine, mis mõjus hirmus ruineerivalt». [1] Igasuguste üksikute väikeste hõimude või linnade vastupanu gigantsele Rooma maailmariigile oli lootusetu. «Üldisele õigusetusele ja lootuse kadumisele parema korra võimalikkusse vastas üldine apaatia ning demoraliseerumine.» [2]

Rooma keisririigi elanikkonna laiad massid, äärmisse puudusse viidud ja usu kaotanud oma jõusse ja olemasolu mõttesse, olid eriti vastuvõtlikud mitmesugustele ebauskumustele ja ennustustele, mis olid omased idamaistele usunditele koos nende salapäraste kultustega.

«See oli aeg, mil isegi Roomas ja Kreekas, aga veel palju enam Väike-Aasias, Süürias ja Egiptuses mitmesuguste rahvaste kõige jämedamate ebauskude absoluutselt ebakriitiline segu võeti vastu igasuguse põiklemiseta ja täiendati teda vaga pettuse ja selge šarlataansusega; aeg, mil kõige silmapaistvamat osa etendasid imed, ekstaasid, nägemused, viirastused, tulevikuennustused, kullavalmistamine, kabala ja muu müstiline jama.» [3]

Idamaiste kultuste üksikud elemendid võttis ametlik religioon omaks. Keisrikultus oli eriliseks religioosseks süsteemiks, mis oli levinud kõigis provintsides ja omas oma organisatsiooni. Siiski ei saanud temast tõelist religiooni, mis oleks olnud täienduseks keiserlikule maailmariigile, sest «...keiserlike dekreetidega ei saa luua uut maailmausundit». [4] Keisrikultus oli ainult poliitilise lojaalsuse religioosse varjundiga väljendus, mitte aga religioon selle sõna otseses tähenduses. Religioossete meeleolude tõus avaldus mitte ainult idamaiste kultuste levimises, vaid ka igasuguste oraaklite ja muude ennustuste armastamises, maagia taaselustumises. Seda tunnistavad maagilised papüürosed, mis sisaldavad religioosseid tekste, kus kentsakal viisil on ühendatud kõige eri-

---

[1] *Ф. Энгельс*, Бруно Бауэр и раннее христианство, *К. Маркс* и *Ф. Энгельс*, Соч., т. XV, lk. 605—606.

[2] Sealsamas, lk. 606.

[3] *Ф. Энгельс*, К истории раннего христианства, *К. Маркс* и *Ф. Энгельс*, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 416—417.

[4] *F. Engels*, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, 1959, lk. 44.

sugusemad religioossed õpetused ja kujutlused. Need tekstid on kirjutatud kreeka keeles, kuid neisse on paigutatud mingisugused salapärased sõnad, tähed ja arvud, millede iseloom on müstiline. Sellised tendentsid avaldasid mõju ka filosoofiale. Nii näiteks arendasid Platoni järelkäijad tema õpetuse müstilisi ning religioosseid printsiipe, valmistades pinda neoplatonismile.

Ilmusid igasugused prohvetid ja jutlustajad, eriti populaarseks sai Apollonios Tüanast, kes elas I saj. teisel poolel ja II saj. algul. Tema õpetuses ja riitustes seostusid uuspütagoreismi printsiibid India religioonide sugemetega. Oma jüngrite hulgas sai ta kuulsaks prohvetina ja imetegijana.

VÄIKE-AASIA JA SÜÜRIA KULTUSED

Idamaiste kultuste Rooma tungimine algas juba III saj. lõpul e. m. a.[1] Vabariigi lõpul ja keisririigi algul leidsid idamaised kultused senisest enam tunnustamist; alates Flaviuste ajast muutus eriti populaarseks Suure (jumalate) Ema kultus. Suure Ema kultus levis ametlikust tunnustamisest sõltumatult ja oli populaarne mitte ainult Idamaadel, vaid ka mitmel pool keisririigi lääneprovintsides.

Märtsis korraldati igal aastal pidustusi Attise, jumalanna Kübele armastatu surma ja ülestõusmise auks. Attise ülestõusmist pühitsesid usklikud 25. märtsil ohjeldamatu rõõmuga.

Gallialaste poolt harrastatud riitustest oli eriti tuntud taurobolium, mis seisnes inimese ülevalamises ohvrihärja verega. See sümboliseeris pattudest puhastamist ja pidi sisendama surematuse veendumust.

Sulla aegadest peale kandus Rooma Väike-Aasia jumalanna Ma kultus; roomlased hakkasid Ma'd austama oma sõjajumalanna Bellona nime all. Jumalateenistustega Ma-Bellona auks kaasnesid veel suuremad ekstaasid kui Suurele Emale pühendatud riitustega.

Levisid ka mitmesugused süüria kultused, milledest eriti tuntud oli suure jumalanna Atargatise kultus; Atargatist kummardasid kunagi Sitsiilias ülestõusnud orjad. Keisririigi ajastul said populaarseks mitmesugused solaarsed (päikese-) kultused, mis pärinesid Süüriast. Neile kultustele on iseloomulik arenenud õpetus hauatagusest elust. Haruldaselt laialt levisid astraalsed kujutlused, mis ulatusid tagasi vanade babüloonia traditsioonideni. Koos teiste süüria religioonisüsteemidega levis ka juudi religioon.

EGIPTUSE KULTUSED

II saj. e. m. a. toodi Egiptusest sisse Isise ja Serapise kultus. Mõnda aega oli ta keelu all, aga juba Caligula ehitas Isisele Marsi väljakule templi ja II saj. m. a. j. levisid egiptuse kultused laialdaselt kogu läänepoolses Roomа riigis. Isise ja Serapise kummardajad tulid kokku mitmesugustes, eriti mereäärseis Itaalia linnades, sest Isist loeti meresõidu kaitsjaks. Egiptuse jumalate austajaid leidus elanikkonna mitmesugustes kihtides.

Isise auks peeti kaks korda aastas pühi. Kevadiste pühade ajal valgustati pidulikult jumalanna Isise laev. Sügisene püha oli pühendatud selle mälestamiseks, kuidas jumalanna otsis oma abikaasa Osirise keha, kui kuri Seth oli Osirise tapnud. Kurb jumalateenistus muutus rõõmsaks ja pidulikuks momendil, mis tähistas Osirise leidmist ja surnuist ülestõusmist. Koguduse eesotsas seisva preesterkonna koosseis oli suur, preestrid jagunesid mitmesse järku.

---

[1] Vt. lk. 202—204.

Koguduse üksikuid valitud liikmeid lubati erilistele ja salapärastele pühitsustalitustele, asjasse mittepühendatute eest salajas hoitud pühalikele tseremooniatele. Need salapärased pühitsused veetlesid usklikke eriti.

MITRA KULTUS

Eriti populaarseks sai keisririigi aegadel iraani valgusejumala Mitra kultus. Esimestena tõid tema läände Pompeiuse sõdurid, kes olid võidelnud piraatide vastu. Selle kultuse levimine läks hoogu eriti pärast seda, kui keisririigiga liidendati Väike-Aasia sisealad ja hakati sealt värbama sõdureid Rooma sõjaväkke. Sõdurite hulgas oli alati palju Mitra austajaid, kes palvetasid tema kui «võitmatu päikese» *(Sol invictus)* kehastuse poole. Jälgi tema austamisest leidub Britannia piirirajoonides ja Doonau-äärsetes provintsides. Vanad iraani kujutlused kahe printsiibi — hea ning valge ja kurja ning pimeda — võitlusest põimusid mitraismis babüloonia astraalsete õpetustega, arvude müstikaga ja maagiaga. Mitraism omas keerukat kosmogooniat, kus Mitra sündimine ja vägiteod olid keskse kohal. Mitrat kujutati kui tõe kirglikku kaitsjat, kui võitlejat kõige kurja ja roojase vastu, ja lunastajat õiglastele, keda tahab hukutada kuri jumalus Ahriman. Koos kosmogooniaga oli mitraismis välja arendatud ka keeruline õpetus hauatagusest elust, kus järgneb kohus ja tasumine maise elu eest; samuti omas mitraism arenenud õpetust maailma lõpu kohta.

Mitra jumalateenistuste kohaks oli eriline mitreum, mis ehitati koopasse või maa-alusesse ruumi. Keerukate tavanditega kaasnesid söömaajad, kus maitsti pühitsetud leiba ja veega segatud veini. Pühitsustele valmistati end ette paastumise ja enesepiitsutamisega.

Mainitud kultused ei olnud endasse suletud. Ühe religioosse süsteemi tavandeid ja õpetusi võtsid laenuna üle teised, idamaiseid jumalusi samastati kreeka ja rooma panteoni jumalatega.

JUUDI MESSIANISM

Rea ajalooliste tingimuste tõttu, mitmesuguste poliitiliste ja religioossete mõjude toimel levis juutide juures juba iidsetel aegadel messia-lunastaja tuleku idee. See idee, tuttav reale teistelegi rahvastele, kandis esialgu poliitilis-religioosset iseloomu. Messias pidi osutuma juudi rahva lunastajaks võõra võimu ikkest ja radikaalsed messiakuulutajad olid veendunud, et orjastusest lunastamisele järgneb jumalast valitud rahva võit ja valitsemine kogu maailma üle. Need messianistlikud ideed elustusid korduvalt juudi rahva rasketel aegadel; eriti tähtsateks muutusid nad pärast seda, kui Juudamaa langes Rooma võimu alla. Viimane rõhus Juudamaad mitte ainult mitmesuguste kohustustega, vaid ei arvestanud mõnikord ka tema religioosset omapära — monoteismi, mis ei lubanud osa võtta teistest kultustest. Kõige järjekindlamad Rooma vastu võitlejad Juudi sõja aastatel olid ühtaegu veendunud messianistid. Teisiti käsitati messianismi väljaspool Palestiinat asuvates juudi kogudustes.

FILON ALEKSANDRIAST

Juba hellenismi ajajärgul — III ja II saj. e. m. a. — tekkisid paljudes linnades juutide asundused. Kodumaalt kaugel elavad

diasporaa (diasporaa on kreekakeelne sõna, mis tähendab «laialipillatust») juudid järgisid käsuõpetust ja püüdsid end varjata võõraste religioossete mõjude eest, hoida oma usu ja tavandite puhtust. Ent diasporaa ei koosnenud ainult juutidest. Judaismile, nagu teistelegi sünkreetistlikele usunditele oli omane proselütism, s. t. püüdlus levitada oma usku paganate hulgas. Ent ka juudi usund ise ei jäänud käsuõpetuse fanaatikute püüdluste kiuste puutumatuks teiste religioossete ja filosoofiliste süsteemide mõjust. Tärkavad mõtted, et judaism seisab lähedal kreeka filosoofiale. Eriti järjekindlalt esitas seda ideed Filon Aleksandriast, kes elas I saj. lõpul e. m. a. ja I saj. esimesel poolel m. a. j.

Filon püüdis tõestada, et juudi raamatutes on antud «kõik tarkus», ja tõlgitseja ülesanne seisneb nende raamatute mõtte avamises. Monoteismi idee, mida tolleaegne juudi religioon jutlustas, leidis Filoni teostes lõpliku viimistluse ja filosoofilise põhjenduse. Kõikvõimas jumalus erineb Filoni järgi oma olu poolest maailmast. Vahendajateks maailma ja jumaluse vahel on jõud, milliseid Filon samastab juudi religiooni inglitega ja kreeka filosoofia deemonitega. Kõige kõrgemaks jõuks on Logos (sõna), «ta on jumala juures ning on ise jumal».

Logos on kõikide ideede idee, kui tarvitada Platoni mõisteid, ning ühtaegu on ta jumala poeg. Filon peab inimese kõrgeimaks eesmärgiks müstilist ühinemist jumalusega. Seda ei saavutata ohverdamise, vaid siira patukahetsuse teel.

Filoni ideed vulgariseeritud kujul ja neile lähedased väited levisid diasporaa kogudustes. Juudi messia-ootused omandasid väljaspool Palestiinat elavate juutide juures, kelledest paljud isegi ei osanud heebrea keelt, abstraktse, müstilise iseloomu. Tulevast messiat ei kujutatud rahva poliitilise päästjana, vaid kogu inimkonna vabastajana tema patusest olemusest.

KRISTLUSE TEKKIMINE

«Uus maailmausund, ristiusk, oli... märkamatult tekkinud üldistatud orientaalse, eriti juudi teoloogia ja vulgariseeritud kreeka, eriti stoikute filosoofia segust,»[1] ütleb Engels. Kõigist religioossetest süsteemidest, mis levisid Rooma keisririigi piirides, kujunes eriti tähtsaks kristlus, mis muutus maailmausundiks ja andis järgnevatele sajanditele üle mõningaid antiikkultuuri elemente. Kristlike koguduste liikmed uskusid, et Messias-Kristus (kreeka keeles «võitud»), keda nad pidasid jumala pojaks, tuli alla maa peale kellegi Jeesuse kujul, kes olevat jutlustanud Juudamaal I saj. 30-ndate aastate algul. Kinnivõetud ja ristilöödud Kristus tõusis surnuist üles ja läks taeva. Ta tõotas oma jüngritele tulla tagasi maa peale kohtumõistmiseks kõigi elavate ja surnute üle, kes tõusevad üles.

Kristlus tekkis I saj. m. a. j. Alalhoidunud varakristlik kirjandus ilmus võrdlemisi hilja; suur osa sellest tekkis tol ajal, kui

[1] *F. Engels*, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, 1959, lk. 44.

kristlaskond oli kujunenud organisatsiooniks. Seejuures need teosed, mis pääsesid nn. Uue Testamendi kaanonisse, läksid sinna selektsiooni ning kogudustes teatud gruppide vahel toimunud võitluse tulemusena. Esimene järjekindel kristluse ajalugu — Kaisareia autori Eusebiose kirikulugu — ilmus IV sajandil ja pole kristluse esimesi sajandeid puudutavas osas kirjutatud dokumentide, vaid pärimuste alusel. Varakristlikes kirjandusteostes põimuvad seepärast legend ja tegelikkus kõige kentsakamal viisil.

UUE TESTAMENDI KAANONI TEKKIMINE

Varakristliku õpetuse äärjooni võib restaureerida mõne kristliku teose põhjal. Kõige varasemaks neist osutub Johannese «Apokalüpsis» («Ilmutusraamat»). Ta kirjutati 68. a. lõpul või 69. a., üsna selle algul, kodusõja ajal pärast Nero surma.

«Apokalüpsis» on juudakristlik teos. Tema autor mainib kristlikke kirikuid, kuid need pole veel juudi kogudustest lahku löönud. Autor heidab mõningatele Väike-Aasia kogudustele ette seda, et nende liikmed söövad ebajumalaohvrite liha ja «hooravad», s. t. abielluvad teiseusulistega. Autor annab Kristusest müstilise pildi, millel puuduvad inimlikud jooned. Raamatu peasisuks on maailma lõpp, viimsed ajad, mis tunduvad autorile haruldaselt lähedal olevat. «Vaata, ma tulen pea, ja mu palk on minuga tasuda kätte igaühele nõnda, kui tema tegu on.» Kristuse tulekule eelneb antikristuse ilmumine looma kujul ning katsumuste aeg inimestele. Kuigi Roomat ja Rooma keisreid selles teoses kuskil ei mainita, ometi on teose iseloom ilmselt Rooma-vastane. Rooma figureerib seal Baabüloni hoora allegoorilise nimetuse all; teda ootab julm karistus. Kättemaksmisele järgneb õigete usuinimeste lunastamine ja algab Kristuse tuhandeaastane riik; pärast seda luuakse uus taevas ja uus maa. «Apokalüpsis» on kirjutatud kreeka keeles, tema sümboolika ja väljendused aga sarnanevad vastavatele eeskujudele juudi religioosses kirjanduses.

Johannese «Apokalüpsise» kõrval oli veel teisigi samast žanrist teoseid. Kõigil neil oli eskatoloogiline iseloom, s. t. nad õpetasid maailma lõpu saabumist.

Teoste järgmise ringi moodustavad nn. kirjad, milledest on eriti tähtsad legendaarse jutlustaja apostel Pauluse kirjad. Kirjades ei leidu veel uue religioosse õpetuse süsteemi. Nad puudutavad üksikuid dogmaatika teese ja lahendavad samuti mitmesuguseid Väike-Aasia ja Makedoonia, aga isegi Korintose ja Rooma kristlaste koguduste eluoluga seotud küsimusi. Kristuse kuju on, nagu «Apokalüpsiseski», müstilise iseloomuga. Ent Pauluse kirjad räägivad tema lihakssaamisest, neitsist sündimisest, inimkonna pattude eest suremisest. Pauluse õpetuse keskpunktiks on idee, et Kristus on inimsoo patud oma surmaga lunastanud ja surnuist üles tõusnud. Ent kirjades ei ole kuskil üksikasju Jeesuse maisest elust. Kirjad on kirjutatud ajal, mil kristlus oli äsja juudi religioonist lahku löönud. Nende autor või autorid pooldavad tuliselt ristiusu propageerimist paganate hulgas. Uuele usundile oli võõras judaismile karakteerne endassesuletus; tema peamiseks iseloomustavaks jooneks oli proselütism, püüe kogudustesse tõm-

mata eri rahvustest ja erineva ühiskondliku seisundiga inimesi. Kirju läbib eskatoloogiline vaim, ent nendes pole neid kättemaksupilte, mis kangastusid «Apokalüpsise» autorile.

Jeesus Kristuse maisest elust jutustavad evangeeliumid ei kujunenud ühekorraga ning koosnevad eri elementidest. Nende kõige vanemaks osaks osutuvad õpetussõnad, Kristuse sõnad, nn. «logía». Osa neist süstematiseeriti ja ühendati biograafiliste teadetega Jeesuse elust. IV saj. algul tunnustati nelja evangeeliumi: Matteuse, Markuse, Luuka ja Johannese evangeeliumi, mida hakati lugema tõelisteks, seaduspärasteks, «kanoonilisteks». Kolme esimest evangeeliumi nimetatakse sünoptilisteks, nende jutustuses Jeesuse elust on palju ühiseid jooni, kuigi nad (eriti Luuka evangeelium) lahknevad detailides ja erinevad stiililt. Omaette seisab neljas, Johannese evangeelium. Tema algul esitatakse lühidalt õpetus Logosest. Evangelisti õpetuse järgi oligi Kristus kehastunud Logos. Peale nende nelja, kiriku poolt kanooniliseks tunnistatud evangeeliumi oli veel palju teisi apokrüüfilisi, millest mõned on säilinud meie päevini. Evangeeliumide tekkimise aega määratakse erinevalt, kuid evangeelne pärimus tekkis kõige hiljem II sajandil m. a. j., sest sellesse aega dateeritakse hiljuti Egiptusest leitud kristlike tekstide katkendid (avaldatud 1935. a.). Nad kuuluvad mõnevõrra teistsugusesse pärimusse kui see, mille kirik hiljem omaks võttis, sest nende tekstide kõrval, mis peaaegu sõna-sõnalt Johannese evangeeliumiga kattuvad, on fragmente, mida ei saa samastada ühegi tuntud tekstiga, kuigi nad on mõnele oma sisu poolest lähedased.

Nii kujunes välja uue religiooni rajajaks peetava Jeesuse Kristuse biograafia. Uue õpetuse järgi sündis juudi käsuõpetuse ja vanade ennustuste täideviimiseks ühes Juudamaa linnas neitsist Maarjast imetaoliselt lapsuke, kes pärast täisealiseks saamist laskis end ristida juudi jutlustajal Johannesel (hüüdnimega Ristija), ja pühendas oma elu tõeõpetuse kuulutamisele. Ta õpetas rahvast ja tegi imetegusid. Tema teod tähendasid ennustuste ja käsuõpetuse täitumist. Kuid teda hakkasid vihkama juudi preestrid ja kirjatundjad. Vähe aega enne paasapühi reetis Jeesuse tema oma jünger Juudas, Jeruusalemma sünedrion mõistis ta süüdi ja Rooma prokuraator Pilatuse otsuse põhjal löödi ta risti. Kolmandal päeval tõusis Jeesus surnuist üles, ilmus jüngritele ja läks siis taeva. Evangelistide õpetuse järgi oli Jeesus tõeline messias. Tema surm ja ülestõusmine tähistasid inimeste lunastamist pärispatust.

Evangeeliumide naabrusse kuuluvad «Apostlite teod», mis jutustavad Jeesuse legendaarsetest õpilastest — apostlitest, uue õpetuse esimestest jutlustajatest. See raamat tekkis võrdlemisi hilja, kuid temas on varaseid sugemeid. «Apostlite teod» annavad meile kujutluse varajaste ristikoguduste elust. Keskne koht on selles teoses antud apostel Paulusele, keda kujutatakse kui paganatele kristluse kuulutamise järjekindlat pooldajat.

VARAKRISTLIKUD KOGUDUSED

Kristlike koguduste elu iseloomustamise jaoks omab suurt tähtsust nn. «Kaheteistkümne apostli õpetus» (Didahhé) — üks varastest kristlikest allikatest, mida ei võetud kristliku Uue Testamendi kaanonisse ja mis avastati suhteliselt hilja (1883. a.).

«Kaheteistkümne apostli õpetuse» ja «Apostlite tegude» alusel võib kujutleda, kuidas varakristlikud kogudused elasid. Iseloomustavaks osutub varajaste kristlaste eskatoloogiline häälestatus, nende kindel usk Kristuse peatsesse teise tulemisse, mis ei tohi tabada inimesi ootamatult. Nad peavad selleks olema kõlbeliselt ette valmistatud. Siit tuleneb õpetus kõlbelise puhastumise hädatarvilikkusest. Sellega seostub armastuse idee, vendluse idee. «Apostlite teod» näitavad, et varased ristikogudused tundsid varaühisust. Ebatavaliselt laialdaselt oli levinud heategevus. Kristlaste kogudused olid omavahel seotud, nende üksikud esindajad olid kirjavahetuses, saatsid üksteisele läkitusi; rändavad apostlid ja jutlustajad, minnes ühest linnast teise, lõid sidemeid mitmesuguste kristlasgruppide liikmete vahel.

Usudoktriini küsimused erutavad sügavalt koguduse liikmeid, toimuvad vaidlused, töötatakse välja eluviisi reegleid.

HIERARHIA TEKKIMINE

Eriti tähtsad olid kogudustes isikud, kellest arvati, et nad on õnnistatud taevase armuga. Nendest kujunes karismaatiline hierarhia («karisma» tähendab taevast armu), millesse kuulusid prohvetid ja apostlid. Algul olid apostlid uue usu propageerijad ja koguduste organiseerijad. Nad kogusid ka ande teiste koguduste vajaduste rahuldamiseks ja õpetuse kuulutamiseks. Prohvetikuulutused, ennustuste ja paljastuste tähenduses, olid levinud teisteski religioonides. Eriti iseloomustavad olid nad judaismile, kust kandusidki üle kristlusesse.

Karismaatilise hierarhia kõrvale ilmuvad ka teistsugused kristlaste koguduste juhid. Kõigepealt eralduvad nn. presbüterid (vanemad). Need olid nähtavasti kõige lugupeetavamad koguduse liikmed, kes hoolitsesid korra eest palvekoosolekute ajal. Nende kõrval seisavad vähemtähtsad liikmed, kes aitavad presbüteritel koguduse igapäevast elu korraldada. Need on teenrid ehk, kreeka keeles, diakonid. Kui koguduse varandus kasvab, eraldub eriline isik — episkopos (piiskop) — s. t. koguduse vara «ülevaataja», «järelevaataja». Seda terminit kasutatakse kreeka keeles sageli mitmesuguste isikute kohta, kes täidavad nii ametlikke kui ka eraülesandeid.

Kristlaste elu kujutavas kristlikus kirjanduses mainitakse väga sageli valeapostleid, valeprohveteid, ning antakse nõu, kuidas neid ära tunda ja end pettuse eest hoida. Kreeka kirjaniku Samosata Lukianose teos illustreerib meile seda teemat. Lukianos jutustab ühest avantüristist ning roimarist,

Peregrinus Proteus'est. Ta võttis vastu ristiusu ja sai varsti prohvetiks ning kogudusevanemaks. Ta seletas ristiusu pühi raamatuid ja koostas neid ise. Peregrinusel oli enneolematu menu ja kui ta vahistati, siis olid ta sissetulekud vanglaski suured. Lõpuks visati ta siiski kogudusest välja ja oma elu lõpetas Peregrinus enda ärapõletamisega. Jutustus «Peregrinuse surmast» on kahtlemata karikatuurne kujutus, kuid ta peegeldab mõningaid esimeste ristikoguduste elu tõelisi jooni. «... esimesed kristlased,» räägib Engels, «paistsid silma ainulaadse kergeusklikkuse poolest kõige selle suhtes, mis sobis nende vaadetega ...» [1]

VARAKRISTLIKE KOGUDUSTE SOTSIAALNE KOOSSEIS

Kristlike koguduste koosseis oli nende esimesest tekkemomendist peale väga heterogeenne. See joon oli iseloomustav paljudele sünkreetistlikele kultustele. «Ei ole kreeklast ega juuti, ei ümberlõikamist ega ümberlõikamata jätmist, ei barbarit, sküüti, orja, vaba, vaid kõik ja kõiges Kristus.» Seega oli kristlaskonnale võõras endassesulgumine. Endised paganad, kellede hulka kuulus väga erinevate etniliste gruppide inimesi, hakkasid kristlaskonnas väga vara tähtsat osa etendama. Võrdsuse idee, mida me kohtame stoikute ja Rooma juristide juures, oli kristlaste õpetuses järjekindlamalt läbi viidud kui muudes religioonides. Ristiusk kuulutas kõigi inimeste vendlust, orjade ja vabade võrdsust. Spetsiaalselt pöördus ta «vaevatute ja koormatute» poole, tõotades neile hingerahu leidmist. Ristiusk kuulutas õndsaks vaesed ja tõotas lohutust nutjatele.

«Missuguste inimeste hulgast värvati esimesed kristlased?» küsib Engels. «Esmajoones rahva alamkihtidesse kuuluvate «vaevatute ja koormatute» hulgast, nagu ongi sobiv revolutsioonilisele liikumisele.» [2] Varane ristiusk «... astus algul välja kui orjade ja vabakslastute, kehvikute ja õigusteta inimeste, kui Rooma poolt alistatud või laialipillatud rahvaste religioon.» [3]

VARAKRISTLIKU ÕPETUSE SOTSIAALSED ALUSED

Varakristlikus õpetuses oli märgata täiesti kindlailmelist antiplutokraatlikku tendentsi — rikkuse taunimist. «Ennem läheb kaamel läbi nõelasilma, kui rikas pääseb jumalariiki,» öeldakse Kristuse jutluses Matteuse ja Luuka evangeeliumis. Noormehel, kes Kristuselt nõu küsis, käskis ta kõigepealt oma varandus vaestele jagada. Kristluse sotsiaalseks aluseks oli protest ekspluateerimise vastu, rõhumise vastu.

«... üksikute väikeste hõimude või linnade vastupanu gigantsele Rooma maailmariigile oli lootusetu. Kus oli väljapääs, kus oli lunastus orjastatutele, rõhututele ja vaesunutele — ühine välja-

[1] Ф. Энгельс, К истории раннего христианства, *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 414.
[2] Sealsamas, lk. 422.
[3] Sealsamas, lk. 409.

pääs kõigile neile mitmesugustele inimgruppidele, kelle huvid olid omavahel võõrad või koguni vastandlikud? Ja siiski oli hädatarvilik leida selline väljapääs, et üks suur revolutsiooniline liikumine haaraks nad kõik.

Selline väljapääs leiti. Kuid mitte siin maailmas. Tookordsete asjaolude juures võis väljapääs olla ainult religiooni alal.» [1]

Üldise vendluse idee ja protestid rikkuse vastu mõtestati religioosselt ümber. Esimestel kristlastel ei olnud mingit kindlat sotsiaalset programmi, sotsiaalsete suhete ümberkorraldamise kindlat plaani. Varaste kristlaste eskatoloogia orienteeris nad tulevasele teispoolsele maailmale. Tähelepanu osutati eelkõige inimestevaheliste suhete eetilisele küljele. Seepärast rõhutati, et igaüks jäägu oma kutsesse. «Didahhé» veenab peremehi käituma orjadega leebelt. «Oma vihas ära anna käske oma orjale ega orjatarile, kes loodab sama jumala peale . . .» Orjade poole pöördudes räägib autor: «Teie aga, orjad, kuulake oma peremeeste nagu jumala asemiku sõna, südametunnistust mööda ja kartusega.» Samasuguseid väiteid leidub ka apostlite kirjades. «Orjad, olge kuulekad neile, kes teie isandad on liha poolest,» öeldakse samas kirjas, kus jutlustatakse üldist võrdsust. Niisiis ei põlatud rikkaid ära. «Apostlite tegudes» jutustatakse sellest, kuidas Rooma ametnikud ja jõukad inimesed ristiusu vastu võtavad. Neilt nõutakse ainult heldeid ohverdusi koguduse ülalpidamiseks ja vaeste heaks.

KRISTLIKU KULTUSE TEKKIMINE

Kristluse tõmbejõud ei seisnenud ainult tema vendlusidees ja lootuses lunastusele hauataguses elus. Ta oli vähem seotud traditsiooniliste rahvuslike usunditega kui teised sünkreetistlikud kultused. Kristlus lihtsustas kultust, kaotas ohverdamise. Vanimaiks kristlikeks tavanditeks (sakramentideks) olid ristimine, mis teostati kogudusse astumisel, ja armulaud leiva ja veini andmisega, mis toimus religioossete koosviibimiste ajal. Nii üht kui teist tavandit võis kohata teisteski kultustes, samuti kui polnud uued kristluses leiduvad müstilised mõisted. Kuid nende elementide seostamine oli uudne. Ka suhtumine muu-usulistesse oli teistsugune kui teistel sünkreetistlike süsteemide puhul. Ühelegi kultusele polnud omane nii range eksklusiivsus kui kristlusele. Selle eksklusiivsuse võttis kristlus üle judaismist, kuid vabastas ta judaistlikust piiratusest. Kristlane ei võinud osa võtta ühestki paganlikust religioossest tseremooniast. Et aga iga ühiskondliku aktiga munitsiipiumides, kolleegiumides jne. käisid kaasas religioossed tavandid, siis pidid kristlased ühiskonnas eri olukorras olema. Mitte ilmaaegu ei nimetanud nad endid «kolmandaks sooks», «valituteks», «Kristuse karjaks». See ärapöördumine pagan-

[1] *Ф. Энгельс*, К истории раннего христианства, *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 423.

likust maailmast, mida hiljem nimetati kuradi maailmaks, õigustas ideoloogiliselt passiivset vastupanu Rooma riigile. Kõige enne hakkas kristlus levima Väike-Aasia provintsides, eriti sellistes linnades nagu Efesos ja Smürna. Võrdlemisi varakult hakkasid tähtsat osa etendama ka kristlikud kogudused Süürias (Antiookias, Damaskuses). Kristlus levis Egiptuseski, kus ta kaua säilitas oma algupärase laadi. Läänes tekkisid kristlikud kogudused kõige esmalt Roomas, kuid Rooma kristliku koguduse esimesteks liikmeteks ei olnud roomlased, vaid *peregrinus*'ed, «võõramaalased», ning pika aja jooksul tarvitati Rooma kirikus kreeka keelt. Läänеprovintsidest etendas kristluse arenemises tähtsat osa Aafrika. Siin ilmusid esimesed ladinakeelsed kristlikud teosed. II saj. lõpuks e. m. a. oli kristlus levinud juba kõikjal, aga jäi veel eeskätt linnareligiooniks. Maaelanikud jäid suuremalt osalt vanade kultuste pooldajateks.

EPISKOPAADI TEKKIMINE

Kristlaskonna väline kasv ja tema sotsiaalse koosseisu järkjärguline muutumine mõjustasid ka kristlaskonna organisatsiooni ja ideoloogiat.

Karismaatilise hierarhia esindajad minetavad pikkamisi oma tähtsuse. Presbüterid ja piiskopid, kes varem ainult korra järele valvasid, muutuvad koguduse juhtideks. Seejuures omandab eriti suure tähtsuse piiskop, kes tõuseb ühe või teise linna koguduse eesotsa. Temast allpool seisavad presbüterid, neile järgnevad diakonid. Ainult nende isikute kompetentsi kuulusid kultusetalitused, jutlustamine ja igapäevase elu reguleerimine.

II sajandi lõpuks kujunes lõplikult välja käsitus kristlikust kirikust kui ühtsest tervikust, mis koosnes reast üksikkogudustest, mida valitsesid piiramatu võimuga piiskopid. Monarhilise episkopaadi arenemisele osutasid opositsiooni need kristlaste grupid, kes pooldasid karismaatilist hierarhiat. Eriti järjekindlalt võitlesid viimase alalhoidmise eest Väike-Aasia jutlustaja Montanuse pooldajad; kuid episkopaalse kiriku esindajatel õnnestus sellest voolust jagu saada.

GNOSTITSISM

Kultuursusegi poolest muutub aegapidi kristlike koguduste koosseis. Kogudustesse astub ka intelligentsi, kreeka filosoofiat tundvaid inimesi, reetoreid ja õpetajaid, kes väga mitmesuguste küsimuste lahendamisel püüavad kasutada kreeka filosoofia meetodeid ja toetuvad tema üksikutele seisukohtadele. Too teoloogilis-filosoofiline vool, mis avaldus Filoni filosoofias, vool, mis püüdis sobitada juudi teoloogiat kreeka filosoofia printsiipidega, levis laialdaselt. Selle jälgi leiame me apostlite kirjades, eriti märgatav on see aga neljandas evangeeliumis. See filosoofiline vool muu-

tub II sajandil m. a. j. väga tähtsaks. Kõige selgemini väljendub ta gnostitsismis. Nimetus gnostitsism tuleb kreeka sõnast «gnosis» (teadmine), kuid teadmise all ei mõistnud gnostikud ratsionaalset maailmatunnetust, vaid jumaluse tunnetust, mida ei saavutata loogilisel teel, vaid müstilise ühtimise kaudu jumalusega, müstilise tungimise kaudu universumi saladustesse. Gnostikud püüdsid ühendada kristluse tekkivaid printsiipe iraani müstika, babüloonia astraalsete õpetuste jne. sugemetega; niiviisi tahtsid nad kõrvaldada noid traditsioonilisi juudi kujutlusi, mis varases kristluses edasi püsisid. Basilides näiteks õpetas, et «algul sündis sündimatust Isast Mõistus, temast aga sündis Logos (sõna) ja seejärel Logosest Otsustamine, Otsustamisest aga Tarkus ja Jõud; Tarkusest ja Jõust sündisid Voorused, Printsiibid ja Inglid, keda ta nimetab esimesteks, ja nemad lõid esimese taeva. «Kristust kujutlesid gnostikud abstraktse printsiibina: Logosena, Aioonina (aioon tähendab kreeka keeles ajastut); mõned neist eitasid Kristuse lihakssaamise võimalust, teised tunnistasid lihakssaamise ja surma paljaks näivuseks. Erinevaid gnostilisi voole oli palju.

Printsiibid, mis kristluses lõpuks võidule pääsesid, polnud mingid varem formuleeritud seisukohad. Nad kujunesid välja võitluse käigus ja paljud neist olid vastastelt laenuna üle võetud. Võidu saavutas too keskmine vool, mille eesotsas seisis monarhiline episkopaat.

KRISTLUS JA ROOMA KEISRIRIIK. KRISTLASTE TAGAKIUSAMISED

Kirikusisene võitlus põimus kristlaskonna võitlusega paganluse ja tema kantsi — Rooma riigivõimu — vastu. Varajaste kristlaste suhtumine Rooma keisririiki polnud kuskil täiesti piiritletult väljendatud. «Andke keisrile, mis keisri kohus, ja jumalale, mis jumala kohus», — selline vastus antakse evangeeliumis. Kirjades jutlustatakse võimudele alistumist, sest «ei ole ülemust, mis poleks jumalast». Ühe kirja autor käsib palvetada keisri ja kõigi võimulolijate eest. Kuid nähtavasti polnud mitte kõik kristlased nii lojaalsed kui nende juhtlausete autorid. «Apokalüpsise» iseloom on selgesti Rooma-vastane ja nähtavasti polnud see ainus opositsiooniline dokument. Eitav suhtumine kõigesse, mis on ühenduses paganliku kultusega, asetas kristlased teatud määral isoleeritud olekusse, sest nad ei võtnud osa munitsipaalsest elust ega kolleegiumide tegevusest, ei pühitsenud ühiseid pühi ega teinud kaasa igasuguseid protsessioone jne.

Kõik see tekitas Rooma riigi elanikkonna valitsevates gruppides eitava suhtumise kristlaskonda, mida veelgi süvendas asjaolu, et kristlike koguduste liikmete enamik kuulus ühiskonna alamkihtidesse ja kristlik kuulutus ise kinnitas inimeste üldist võrdsust jumala ees. Kristlastele omistati väikelaste tapmist ning

nende vere joomist armulaual. Neist jutustati, et palvekoosolekute ajal kustutatavat teatud hetkel lambid ja antavat sellega signaal ühiseks liiderdamiseks. Levisid kuuldused, et kristlaste taganemine jumalaist ja nende salajane nõidumine on tekitanud ühiskondlikke õnnetusi (katku, põuda jne.). Kahtlemata etendasid kristluse vastaste hulgas tähtsat osa tema konkurendid — mitmesuguste kultuste preestrid, mitmesuguseid kultuste tarbeesemeid valmistavad käsitöölised, ennustajad ja teised. Kokkupõrked kristlaste ja nende vastaste vahel lõppesid tihtilugu visamate ja fanaatilisemate kristlaste tapmisega. Valitsusvõim asus harilikult kristluse jälitajate poolele. Niiviisi tekkisid kristlaste tagakiusamised.

Kristluse pooldajad on teda kujutanud tagakiusatud religioonina. Hilisem kristlik traditsioon liialdas kahtlemata nii tagakiusamiste arvu kui ka nende ajal hukkunute hulka, aga selles, et tagakiusamised algasid juba kristluse ajaloo varasel perioodil, pole alust kahelda. Tacitus jutustab, et Nero, soovides endalt eemale juhtida kahtlustust Rooma süütamises, 64. a. «... nuhtles piinarikka surmaga neid, keda lihtrahvas nimetab kristlasteks». Sama ajaloolase sõnade järgi nuheldi piinarikka surmaga «ülisuurt hulka» (*multitudo ingens*) kristlasi. On täiesti võimalik, et Tacitus selle põhjal, mis ta oma kaasaegsetest kristlastest teadis, liialdas tagakiusamiste suurust, kuid kristlaste tagakiusamise fakti enda eitamiseks pole alust. Fakti kinnitab Suetonius, kes räägib: «Nuheldi kristlasi, uue ülikahjuliku ebausu pooldajaid.»

Mingit spetsiaalset kristlaste vastu suunatud seadust ei olnud. Neid võeti vastutusele peamiselt süüdistuste põhjal ateismis (sest nad keeldusid osa võtmast ametlikest kultustest) ja majesteedi solvamises (kristlased ei ohverdanud keisri kujude ees), aga ka nende salajaste kuritegude pärast, mida kuulujutud kristlastele omistasid. Tagakiusamist alustas enamasti fanaatiline rahvajõuk, kelle võib-olla preestrid olid üles kihutanud. Mõnikord mõistis provintsi haldur kristlasi surma seoses ühiskondlike õnnetustega. Hilisemas kristlikus traditsioonis jutustatakse, et usumärtrid keeldusid ohverdamast ja usukaaslaste nimesid nimetamast ning vastasid kohtunike küsimustele avameelselt: «*Christianus sum.*» (Olen kristlane.) Kristlastele määrati kõige julmemaid karistusi: neid anti loomadele lõhki kiskuda, põletati, pilluti kividega surnuks. Üks sellistest tagakiusamistest toimus Lugdunumis (Lyonis) 177. aastal Marcus Aureliuse valitsemise ajal, millal Eusebiose andmete järgi hukkus 48 kristlast.

Tagakiusamised ei nõrgestanud kristlaste kogudusi. Religioosne fanatism isegi tekitas «märterluse janu». Hukkunute mälestust peeti kogudustes pühaks; ellujäänud usutunnistajate autoriteet oli suur. Kuid aja jooksul tärkas kristlaskonna teatud osas mõte, et kirikut ja riiki on võimalik lepitada. See kajastus nn. apologeetikas.

Tagakiusamisperioodid vaheldusid suhtelise ususallivuse aegadega. Kristlaste kogudusi ei jälitatud, neid ei eristatud teistest vaeste inimeste kolleegiumidest (*collegia tenuiorum*), mis olid laialt levinud; oma struktuuriltki oli kristlaste kogudustel palju ühist kolleegiumidega.

KRISTLUSE VASTASED

II sajandi viimasel veerandil algasid kirjanduslikud rünnakud kristluse vastu. Lukianose satiir «Peregrinose surmast» oli üks taolistest teostest. Kristlaste vastu kirjutas Marcus Aureliuse kasvataja Fronto ja Lukianose kaasaegne — Celsus. Neis teostes püüti ümber lükata kristlikku õpetust, tõestada kristlikku usudoktriini üksikväidete alusetust. Kristlasi süüdistati ka nende koguduste demokraatliku iseloomu pärast. Celsus näiteks kirjutab, et kristlased «tahavad ja suudavad oma kilda tõmmata ainult alaealisi, madalast soost inimesi, harimatuid, orje ja mudilasi.» Kristluse propageerijateks on «villakraasijad, kingsepad, kangavanutajad, kõige tahumatumad mühakad».

KRISTLIKUD APOLOGEEDID

Kristlikud apologeedid astusid välja, püüdes tõestada kristlaste vastu esitatud süüdistuste absurdsust. Ühtlasi rõhutasid nad, et kristlased kuuluvad kõige lojaalsemate Rooma alamate hulka, kes palvetavad keisri eest. Samal ajal tõestati, et kristlus osutub kõrgeimaks religiooniks. Kasutades stoikute argumente ja selliseid raamatuid nagu Varro «Muinsused», näitasid kristlased ebajumalate teenimise asjatust ja mitmesuguste müütide absurdsust ja alusetust. Nii nagu Filon Aleksandriast, püüdsid apologeedidki ehitada silda kristluse ja kreeka filosoofia vahele. Kreeka filosoofide ühe või teise seisukoha sarnasust Vana Testamendi raamatute omadega seletati lihtsalt laenamisega. Apologeedid väitsid, et kreeka mõtlejad on palju mõtteid võtnud juudi pühadest raamatutest. Nad märkasid ka mõningate riituste sarnasust, seletades seda kuradi riugastega. Apologeedid mitte ainult kaitsesid, vaid ka propageerisid kristlust. See kirjanduslik žanr levis võrdlemisi laialt. Üks esimestest apologeetidest oli Aristeides, kes kirjutas kreeka keeles «Apoloogia», milles pöördus Antoninus Piuse poole. II sajandi keskpaiku kirjutas Justinus, hüüdnimedega Filosoof ja Märter. Peale apologeetiliste teoste kirjutas Justinus rea traktaate ketserite vastu. II sajandi lõpul alustas kirjanduslikku tegevust suurim kristlik apologeet ja kirjanik, Rooma Aafrikast pärinev Tertullianus, kes kirjutas ladina keeles.

KRISTLIKU KUNSTI TEKKIMINE

II sajandisse kuulub ka kristliku kunsti tekkimine. Olles sunnitud oma palvekoosolekute kohti salajas hoidma, ei võinud krist-

lased endile ehitada templeid. Nad käisid koos kõrvalistes kohtades. Roomas oli kristlaste kokkutulekukohaks katakombid. Sinna matsid kristlased oma surnud ja samas toimusid ka jumalateenistused.

Tolleaegsele kristlikule maalikunstile ja skulptuurile on karakteersed sümboolsed kujutised. Eriti levinud olid hea karjase, kala, (kala, kreeka keeles ΙΧΘΥΣ — sama sõna moodustavad kreeka keeles sõnade «Jeesus Kristus, jumala poeg, lunastaja» algustähed) ja viinapuuväädi kujutised.

KRISTLUSE LEVIMINE

II sajandi lõpuks m. a. j. oli kristlus levinud kõigile Rooma riigi maa-aladele. Uue õpetuse levitajatena, selle misjonäridena esinesid algul väikekäsitöölised ja kaubitsejad, kes siirdusid ühest provintsist teise. Kristlikku õpetust kandsid ühest piirkonnast teise ka sõdurid ja muud isikud, kel tuli viibida mitmes provintsis; nende kõrval etendasid tähtsat osa erilised saadikud, keda kristluse esimesel sajandil nimetati apostliteks.

Loendamatu hulk jutlustajaid ja prohveteid jutlustas ja lõi tol ajal erinevaid religioosseid süsteeme. «Mitte ainult Palestiina, vaid kogu Ida kihas sellistest religioonirajajatest, kelle hulgas valitses, võiks öelda, lausa darvinlik võitlus ideelise olemasolu eest.»[1] Ja nende hulgas oli edukas tõepoolest ainult kristlus, kes järkjärgult sektide omavahelises võitluses ja võitluses paganlusega «. . . loodusliku valiku teel muutus maailmausundina aina täiuslikumaks».[2]

Kristlus lepitas Lääne ja Ida religioossed ja filosoofilised vaated. Ta astus välja kõigi seniste religioonide vastu, neile kõigile omase ritualismi vastu; ta värbas endale jüngreid peamiselt elanikkonna alamkihtidest, pöördus vahet tegemata kõikide rahvaste poole, väitis, et pole ei helleneid ega juute, vaid «Kristuse ees on kõik kõigiti võrdsed». «Eitades niiviisi kõiki rahvuslikke religioone ja neile kõigile ühist ritualismi, pöördudes vahet tegemata kõikide rahvaste poole, saab kristlus ise esimeseks võimalikuks maailmareligiooniks.»[3]

Kristlus asendas kõikidele religioonidele ühise ohverdamise, et jumalust armulikuks teha, ühe, kord alatiseks toodud ohvriga, mis lunastas kõik inimkonna patud. Kristliku kiriku organisatsiooniline struktuur, tema episkopaadisüsteem vastas samuti maailmaimpeeriumi tingimustele. Kirikuhierarhia kõrgemates ringkondades muutus märgatavaks lähenemine orjanduslikule riigile ja keisrite poliitika aktiivne toetamine.

---

[1] Ф. Энгельс, Бруно Бауэр и раннее христианство, *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. XV, lk. 610.

[2] Sealsamas.

[3] Sealsamas, lk. 609.

XXXI PEATÜKK

ROOMA KEISRIRIIK III SAJANDI KRIISI LÄVEL. SEVERUSTE DÜNASTIA (AASTAIL 193—235)

1. Kodusõda aastail 192—197

Keiser Commodus oli Antoninuste dünastia viimaseks esindajaks; pärast tema surma etendasid uue keisri valimisel juhtivat osa pretoriaanid, nagu see oli olnud ka eelnenud riigipöörete ajal. Keisriks kuulutati senaator Publius Helvius Pertinax, kes polnud küll suursuguse päritoluga, kuid oli vilunud väejuht ja senaatorite hulgas autoriteetne mees. Pertinax püüdis tagasi pöörduda Antoninus Piuse ja Marcus Aureliuse poliitika juurde. Omades senati toetust, kavandas ta samme rahanduse kordaseadmiseks ning maksukoorma kergendamiseks ja rakendas abinõusid distsipliini kõvendamiseks sõdurite hulgas. Pertinaxi tegevus kutsus esile pretoriaanide rahulolematuse ja ta tapeti (192. a.).

Omavolitsevad pretoriaanid kuulutasid välja omamoodi enampakkumise keisritroonile ja tegid keisriks rikka senaatori Marcus Didius Julianuse, kes lubas igale sõdurile 25 000 sestertsi.

Didius Julianus ei valitsenud kaua. Provintsides asuvad armeed ei tahtnud pretoriaanidele loovutada keisrivalimise eesõigust.

Provintsiaalarmeed kuulutasid peaaegu ühel ajal välja kolm keisrit: Britannias asuvad leegionid valisid Decimus Clodius Albinuse, Pannoonia leegionid proklameerisid Lucius Septimius Severuse, Idamaadel viibivad väed aga nimetasid keisriks Süüria legaadi Gaius Pescennius Nigeri.

Roomale kõige lähemal asus Septimius Severus, kes hõivaski linna. Didius Julianus tapeti, süüdlasi Pertinaxi surmas karistati. Nagu eelnenud dünastia keisrid, tõotas Severuski senatis pühalikult, et ta senati otsuseta ei karista ühtki senaatorit. Clodius Albinusega sõlmis Severus kokkuleppe, adopteeris ta ning andis talle tseesari tiitli, seejärel aga siirdus Idamaadele võitlema Pescennius Nigeri vastu.

Järgmisel, 194. aastal sai Pescennius Niger lüüa ja ta hukkus. Nigerit toetanud linnu karistati julmalt. Antiookia linn viidi

õiguslikult Laodikeia linnaringkonna küla seisundisse. Julmalt nuheldi Bütsantsi, mis vallutati pika piiramise järele: magistraadid ja linna kaitsenud sõdurid tapeti, linn minetas autonoomia, elanikud pidid andma andameid; Bütsantsi kogu territoorium liidendati Perintosega. Severus läks sõjakäigule partlaste vastu, kes olid abistanud tema rivaali. Ta vallutas Põhja-Mesopotaamia ja rajas Nisibises Rooma koloonia (196. a.), kuid oli sunnitud tagasi pöörduma Läände, kus tema vastu oli välja astunud Clodius Albinus. Võitlus lõppes Severuse täieliku võiduga (197. a.).

2. Impeeriumi ühtsuse ajutine tugevnemine. Septimius Severus (aastail 193—211)

Lucius Septimius Severus, kes valitses aastail 193 kuni 211, pärines Aafrika linnast Leptis Magnast. Tema keisriks kuulutamisele eelnes edukas sõdurikarjäär. Ta oli küllalt haritud inimene, energiline väejuht ja administraator.

SUHTUMINE SÕJAVÄESSE JA SEPTIMIUS SEVERUSE SÕJAVÄEREFORM

Keisrivõimu sai Septimius Severus sõduritelt ja sõdurid jäid nii tema kui ka tema järglaste peatoeks. Dio Cassius omistab Severusele järgmised surmaeelsed sõnad, millega ta pöördus poegade poole: «Olge omavahel üksmeelsed, laske oma sõdureil rikkaks saada, muu pärast ärge muretsege.»

Septimius Severus viis läbi rea sõjaväesse puutuvaid tähtsaid reforme. Pretoriaanide kaardiväe senine koosseis, mis oli otsustanud keisrivõimu saatuse, saadeti juba 193. a. laiali. Uued pretoriaanid värvati Doonau-äärsetest leegionidest. Kui varem pretoriaanide kaardiväkke võeti mehi Itaaliast või sellistest provintsidest nagu Hispaania ja Gallia, siis nüüd komplekteeriti kaardivägi peamiselt Doonau-äärsete ja Süüria leegionide endistest sõduritest. Rooma lähedale majutati uus leegion, mis oli koostatud peamiselt Doonau-äärsetest provintsidest ja idaprovintsidest pärinevatest sõduritest.

Pretoriaanid minetasid paljud privileegid. Kuni Severuseni komplekteeriti leegionide keskmiste teenistusastmete ohvitserid peaaegu ainult itaalikutest, sest tsentuurioteks ülendati peaaegu eranditult pretoriaane. Alates Severuse ajast ühtlustatakse kõik leegionid oma seisundilt pretoriaanide kaardiväe omaga. Iga sõdur võis nüüd loota teenistuses edasijõudmisele, võis saada tsentuurioks ja isegi ratsanikuks. Selle tõttu süvenes Severuse ajast alates sõjaväe provintsialiseerumis- ning «barbariseerumisprotsess».

Reformi tähtsaks tulemuseks oli see, et sõdurid said õiguse astuda seaduslikku abiellu. Ka enne Severust asusid alatiste Rooma laagrite naabruses sõdurite perekonnad, ent nüüd see olukord legaliseeriti. Soldatid said õiguse elada koos perekonnaga, kuigi laagrirežiimi ei kaotatud. Mõnede piiriväeosade jaoks eraldati maid, mis väikeste kruntidena anti sõduritele jaosmaadeks. Seetõttu muutusid piiriväeosad vähem mobiilseks, sõdurid olid enam kui seni oma laagritega seotud. Veteranid said rea eesõigusi, nad vabastati paljudest munitsipaalsetest kohustustest. Need uuendused olid kahtlemata järeleandmised sõjaväele, kellelt Septimius Severus sai oma võimu.

SUHTUMINE SENATISSE JA RIIGIVALITSEMISREFORM

Vaatamata vandele, mille Septimius Severus senaatoritele andis valitsemise algul, ajas ta järjekindlalt senaatoritevastast poliitikat. Senaatorite tagakiusamine Septimius Severuse poolt — algul tema konkurentide sümpatiseerimise kahtlustuse põhjal, hiljem mitmesuguste öörduste pärast — toimus kogu tema valitsemisaja jooksul. Senat minetas selle tähtsuse, mille ta Antoninuste ajal oli saavutanud. Ühtlasi tugevnes keiserlik bürokraatia. Kõrgeima riigiorgani osa etendas keisrinõukogu (*consilium principis*). Nõukogu otsused asendasid teatud küsimustes senati omi. Nõukogus olid koos tolle aja väljapaistvamad juristid, kes rooma õiguse väljaarendamisel etendasid tähtsat osa. Septimius Severuse ajal (alates 205. a.) määrati kaks pretoriaanide prefekti, kellest üks lahendas ainult tsiviilasju (sellel kohal oli Papianus, üks Rooma keisririigi aja parimaid juriste). Ka provintsides vähenes senaatorite ametifunktsioonide tähtsus. Ratsanikeks nimetamisel eelistas Septimius Severus peamiselt väljateeninud sõjaväelasi.

Aerarium — riigikassa, mis kuulus senati juhtimisele — muutus Septimius Severuse ajal Rooma linnalaekaks. *Fiscus* omandas üldriikliku tähtsuse, kusjuures omaette keskasutusena eraldati keisri isikliku vara valitsus (*res privata* ehk *ratio privata*), mille eesotsas seisis eri prokuraator.

HONESTIORES ET HUMILIORES

Septimius Severuse ajal toimusid mõned muudatused ka kriminaalkaristuste süsteemis. Rooma ühiskonnast ei kadunud iialgi seisuste piirid; juristid jagasid inimesi kahte põhikategooriasse — vabadeks ja mittevabadeks. Mitmesuguste vaba elanikkonda puutuvate õigusnormide kindlaksmääramisel eristasid juristid Rooma kodanikke ja isikuid, kel polnud täielikku Rooma kodakondsust. Karistusvahendite määramisel eristati auväärseid inimesi (*honestiores*) tähtsusetuist (*humiliores*). Esimesse kategooriasse kuulusid senaatorid, ratsanikud, kõrgemal teenistusastmel ohvitserid, dekuuriod. Kõik ülejäänud kuulusid teise kategooriasse. Mada-

lama sotsiaalse positsiooniga inimesi võis hukata piinarikkalt, pagendamise asemel oli ette nähtud nende orjadeks tegemine. Mis puutub privilegeeritud isikutesse, siis nemad ei allunud piinutamistele ja võisid vahetult keisri poole apelleerida.

Piiritõmbamine *honestiores* ja *humiliores* vahel toimub ka järgnevatel perioodidel ning on eriti iseloomulik hilisele keisririigile.

IMPEERIUMI MAJANDUSLIK OLUKORD

Rooma rahanduse seisund polnud pärast Commoduse pillavat valitsemist rahuldav. Pealegi nõudsid Severuse sise- ja välisüritused rohkesti majanduslikke vahendeid. Seepärast nõuti makse sisse rangemalt kui varem. Maksude nõudmisel pandi vastutus peamiselt linnaomavalitsuse kõrgeimate esindajate — *decemprimi* — peale. Sellega oli seoses ka Septimius Severuse poolt Egiptuses teostatud reform. Kõikide noomide pealinnadele, mis õiguslikult olid külade seisundis, anti linnaõigused ja neis seati sisse omavalitsus, nähtavasti selleks, et neid lülitada üldisse maksustamissüsteemi.

Seoses pealinna, sõjaväe ja keisri bürokraatliku aparaadi varustamisega kasvasid ka mitmesugused naturaalkohustused. Rahaliste ressursside puudus viis müntide halvendamisele; hõbedenaaris vähenes hõbeda kvantum peaaegu poole võrra. Müntide halvendamine kajastus vahetuses; ühest Väike-Aasia raidkirjast saame teada, et uue mittetäisväärtusliku mündi ilmumise tagajärjel arenes spekulatsioon ning tõusid produktide hinnad. See kõneleb üleriikliku rahanduskriisi lähenemisest. Siiski jätkus Septimius Severuse ajal veel üksikute provintside arenemine. Sellesse aega kuulub eriti tohutu hulk raidkirju, mis näitavad Aafrika linnade õitsengut. Samal ajal määrati nii Aafrikasse kui ka teistesse provintsidesse linnakuraatorid (*curatores rerum publicarum*), mis räägib keiserliku kontrolli tugevnemisest linnade rahanduse üle. Sagedamini võis provintsides kohata ka politseinikke (nn. *frumentarii*), kes jälgisid sõjaväelaste ja tsiviilelanikkonna meeleolu. Paljudes kohtades laostus kord. Itaalias endas tekkisid röövlijõugud. Kaua aega ei õnnestunud kinni püüda näiteks röövel Bullat. Röövliteks (*latrones*), kellest räägivad meile juriidilised ja epigraafilised mälestusmärgid, loeti sageli ühe või teise provintsi ülestõusnud elanikke. Eriti sageli mainitakse neid Daakias.

Septimius Severuse sisepoliitika on uueks etapiks keisrivõimu tugevdamise ajaloos. Toetudes peamiselt sõjaväele ja andes talle igasuguseid privileege, ajas Severus senaatoritevastast poliitikat ja püüdis provintsides asetada *fiscus*'e teenistusse munitsipaalaristokraatiat.

SEPTIMIUS SEVERUSE VÄLISPOLIITIKA

Välispoliitikas püüdis Septimius Severus jälgida Trajanuse eeskuju. Võitlus Clodius Albinusega sundis Severust katkestama

sõja Partiaga [1]. Kasutades Severuse ärasõitu, rüüstas Partia kuningas Vologases IV oma vasallide survel (need polnud rahul roomlaste vallutustega) Rooma Mesopotaamiat, ründas Armeeniat ja Süüriat ning piiras ümber Nisibise. Teinud lõpu Albinusele, siirdus Severus Partia vastu teisele sõjakäigule, mis vältas aastast 197 kuni 199. Nisibis vabastati ja vallutati Seleukeia ja Ktesifon. Septimius Severuse ja Vologasese isiklikul kohtumisel sõlmiti rahuleping, mille järgi roomlased said osa Mesopotaamiast. See maa-ala muutus Rooma provintsiks, mida haldas ratsanikuseisusest asehaldur.

Lääne-Euroopas rakendas Severus abinõusid Reini-äärse ja Doonau-äärse piiri kindlustamiseks, 208. a. aga organiseeris sõjakäigu Britanniasse, kavatsedes alistada saare põhjaosa. Seal elasid hõimud, kes sageli ründasid Rooma provintsi. Raskete võitluste tulemusena löödi briti hõime ja taastati Hadrianuse vall. Ent sõjakäiku täiesti lõpetada Severusel ei õnnestunud: 211. a. suri ta sealsamas Britannias.

3. Keisrivõimu nõrgenemine Septimius Severuse järglaste ajal

CARACALLA VALITSEMINE

Septimius Severus pärandas keisririigi kahele pojale: Marcus Aurelius Antoninusele, hüüdnimega Caracalla, ja Publius Septimius Getale; mõlemaid neid loeti koosvalitsejateks, kuid asju juhtis vanem vend — Caracalla. Tema valitsuse esimeseks aktiks oli kokkuleppimine briti hõimudega tingimusel, et taastataks endine piir. Mõlemad vennad tulid tagasi Rooma, ent varsti pärast seda tapeti Geta Caracalla poolt, kellel õnnestus saavutada sõjavägedelt selle akti heakskiitmist. Caracalla valitses 211.—217. aastani.

Olles julm ja kättemaksuhimuline, umbusklik ja arg, ent ühtaegu täiesti veendunud oma võimu ülevuses, alustas Caracalla juba esimestel päevadel senaatorite tagakiusamist. Muude hulgas langes Caracalla julmuse ohvriks ka väljapaistev jurist Papinianus, kes keeldus Geta tapmist õiglaseks tunnustamast.

Caracalla ajal tugevnes surve ka linnarahvastiku kõrgematele klassidele. Ühtaegu püüdis Caracalla sõdurite hulgas populaarseks saada. Roomas ehitas Caracalla valmis isa poolt alustatud termid (saunad), mis oma suuruselt ületasid kõik eelnenud ja annavad tunnistust arhitektuuri ja ehitustehnika kõrgest arengutasemest. Nii nagu Septimius Severuse ajal, andis end edasi tunda rahapuudus. Peale mõningate maksude tõstmise sammus Caracallagi mündihalvendamise teed.

[1] Vt. lk. 401.

CONSTITUTIO ANTONINIANA

Aastal 212 andis Caracalla edikti, mis kandis *Constitutio Antoniniana* nimetust. Selle ediktiga laiendati rooma kodanikuõigusi peaaegu kogu vabale elanikkonnale. See seadusandlik akt viis lõpule tolle kogu vaba elanikkonna assimileerumisprotsessi, mis algas juba vabariigi ajal. Kuid tuleb meeles pidada, et III sajandil olid rooma kodanikuõigused oma endise tähtsuse tunduval määral minetanud. Seega on seletatav, mispärast antiikaja historiograafia ei omistanud 212. a. ediktile eriti suurt tähtsust.

Dio Cassius, kes sellest seadusandlikust aktist räägib, puudutab seda möödaminnes ja arvab, et Caracalla teostas ta fiskaalsetel kaalutlustel. Aastal 1912 leiti papüürose katkend, mis sisaldab nähtavasti suure osa Caracalla edikti kreekakeelsest tõlkest. Motiveerides kodanikuõiguste andmist kogu vabale elanikkonnale, seletab keiser oma armuosutust sellega, et suurem arv inimesi peab palvetama jumalate poole. Selles seaduse iseloomustuses kajastub kahtlemata usundilis-poliitiline tendents, mis Severuste ajal muutus eriti tähtsaks.

Caracalla edikt osutas sellele, et Rooma kodakondsust ei saanud mitte kõik vaba elanikkonna kihid; sellest jäid ilma nn. *dediticii.*

Terminit *dediticii* tõlgitsetakse ajalookirjanduses mitmeti. Algul kandsid *dediticii* nimetust vaenlased, kes olid võitjale tingimusteta alistunud. Keisririigi ajastul laienes see nimetus mõningatele piiratud vabaduse saanud vabakslastute kategooriatele. Võimalik, et selles tähenduses on terminit tarvitatud ka Caracalla ediktis. Kuid mõned uurijad oletavad, et *dediticii* all mõeldi pearaha maksvaid ja linna ringkondadesse mittekuuluvaid provintslasi. Oletatakse, et viimaste hulka kuulus suurem osa Egiptuse elanikkonnast. Enamik meieaegseid edikti kommenteerijaid avaldab arvamust, et edikt laiendab kodanikuõigused peaaegu Rooma impeeriumi kogu vabale elanikkonnale, välja arvatud äsjaalistatud hõimud ning mõningad vabakslastute kategooriad.

Caracalla edikt taotles kahtlemata fiskaalseid eesmärke: vabastamata elanikkonda eelmistest maksudest, allutas ta tema ühtsele fiskaalsele süsteemile, mis Rooma riigis oli välja kujunenud.

CARACALLA VÄLISPOLIITIKA

Impeeriumi vaenlastega tuli Caracallal kokku põrgata nii põhjas kui ka idas. Aastal 213 pidas Caracalla sõda germaani hõimudega — hattidega ja alemannidega; ta tungis vaenlase maale, kuid rahusõlmimise saavutas ainult äraostmise teel. Doonau ääres sõdis ta karplaste ja jasüügidega.

Septimius Severuse vallutused ei lahendanud veel Partia probleemi. Aeg näis sõjakäiguks soodne, sest Partias toimus sisevõitlus, ning nii unistas Caracalla Makedoonia Aleksandrit matkides kõigi Idamaade alistamisest. Aastal 215 tungis ta sügavale Mesopotaamiasse; Vologases V alistus Rooma nõudmistele ja sõda lõpetati.

Seejärel siirdus Caracalla Aleksandriasse, kus tema käsul massiliselt elanikke tapeti; see oli kättemaks aleksandrialastele, kes olid keisri üle nalja heitnud.

Aastal 216 asus Caracalla uuele sõjakäigule partlaste vastu. Kuid 217. a. kevadel tekkis Caracalla vastu vandenõu ja ta tapeti.

MACRINUS JA ELAGABALUS

Sõdurid kuulutasid nüüd keisriks *praefectus praetorio* Marcus Opellius Macrinuse, suursuguse päritoluta mehe, kes oli ratsanikuseisusse ülendamise välja teeninud. Tema oli esimene ratsanik, kes saavutas keisrivõimu.

Vaatamata Caracalla suhtes tekkinud rahulolematusele jäid Severused sõdurite hulgas populaarseks. Macrinusel polnud autoriteeti ning tema katse kärpida palku tekitas rahulolematuse, mille tagajärjeks oli neljateistkümneaastase Varius Avitus Bassianuse keisriks kuulutamine. Päritolult oli ta Septimius Severuse naise sugulane (tema õe lapselaps). Macrinus kukutati ja tapeti (218. a.). Bassianus oli jumal Päikese preestriks, sellest saigi ta hüüdnime Elagabalus. Seda kultust püüdis ta juurutada ka Roomas. Noore keisri poolt kehtestatud idamaise teokraatia tseremoniaal ja kogu tema käitumine põhjustasid vandenõu tekkimise pretoriaanide hulgas, kes tapsidki kõigi poolt vihatud valitseja (Elagabalus valitses aastail 218—222).

ALEKSANDER SEVERUSE VALITSEMINE. SISEPOLIITIKA

Keisrivõim siirdus Elagabaluse nõole, kes valitses Aleksander Severuse nime all (aastail 222—235). Aleksander Severus hakkas valitsema, kui ta polnud veel 14 aastatki vana. Riigiasjade ajamist mõjutasid suuresti tema vanaema Julia Maesa ja ema Mamaea. Aleksander Severuse valitsemine osutub omamoodi reaktsiooniks neile sõjamonarhia tendentsidele, mis Septimius Severus oli fikseerinud. Uuesti seati jalule üksmeel keisri ja senati vahel nagu Antoninuste päevil.

Keisrinõukogus, mis võttis osa kõigi riigiasjade ajamisest, etendavad Aleksander Severuse ajal tähtsat osa senaatorid. *Praefectus praetorio* ülendatakse senaatoriks ja keisri esindajana on ta senati istungite juhatajaks. Tähelepanuväärivaid tagajärgi omas see, et Rooma linna igapäevaste vajaduste rahuldamiseks töötavad kolleegiumid allutati riigi kontrollile ja arvati riigi teenistuses olevaiks. Maksude vähendamiseks, distsipliini tugevdamiseks sõjaväes ja sõjaväe pidamisele minevate kulude kärpimiseks võeti tarvitusele abinõusid. See vähendas tunduvalt Aleksandri autoriteeti sõjaväes.

Kuid oluliselt Aleksander ja tema faktilised kaasvalitsejad Septimius Severuse poolt kehtimapandud haldussüsteemi muuta ei

suutnud. Ka sõjaväge ei õnnestunud ohjeldada. Aastal 228 tapsid mässavad sõdurid keisri silmade all pretoriaanide prefekti, väga väljapaistva juristi Ulpianuse.

Aleksandril tuli sõdida Idamaadel. Partias toimus riigipööre, mille tulemusena tuli võimule uus Pärsia dünastia — Sassaniidid. Selle dünastia rajaja Ardašir tungis 230. a. Mesopotaamiasse, osa tema väesalku aga tungis Süüriasse ja Väike-Aasiasse. Aastal 231 alustas Aleksander sõjakäiku. 232. a. olid pärslased Rooma valdustest välja aetud, kuid sõda läks palju maksma.

SASSANIIDIDE DÜNASTIA IRAANIS

226. a. Partias toimunud riigipööre oli väga tähtis mitte ainult suure idariigi siseolukorrale, vaid ka tolleaegsetele rahvusvahelistele suhetele. Partia kuninga Artaban V kukutas troonilt tema vasall, Pärsia kuningas Artakserkses, kes põlvnes Sassaniidide soost. Artakserkses ehk Ardašir võttis endale kuningate kuninga tiitli ja allutas oma võimule kõik Partia riigi koosseisu kuulunud Iraani alad.

Sassaniidide võimuletulekuga kaasnes Iraani tsentraalse ja kohaliku riigiaparaadi struktuuri täielik reorganiseerimine. Uued valitsejad püüdsid tagasi pöörduda nende tavade ja selle korra juurde, mis olid eksisteerinud Ahhemeniidide ajal ning Arsakiidide ajastul ununenud. Viidi läbi rida reforme, millega riigivõim senisest enam tsentraliseeriti. Viimaste Arsakiidide ajajärgul omasid valitsevad vürstid ja satraapiate valitsejad üsna suurt iseseisvust ja tõusid tihti üles keskvõimu vastu. Vasallvürstid (šahhid) säilitasid oma võimu ka uue dünastia juures, allusid aga senisest suuremal määral suuršahhile. Vasallide poolt hangitud vägede kõrval kujunevad väga tähtsaks palgaväed ja aristokraatidest koosnev ning otseselt kuningale alluv raske ratsavägi. Rööbiti poliitilise tsentraliseerimisega teostati ka religioonireform. Kõigist Iraanis levinud religioossetest vooludest eelistati Zoroasteri oma, mis sellest ajast peale saab uue dünastia poolt toetatavaks riigireligiooniks.

Võimu üleminek Sassaniididele oli seotud Iraani agressiooni taasalgamisega läänes. Pärast Ardaširi surma jätkas tema poeg Šapur V isa välispoliitikat.

Varsti pärast sõja lõpetamist Idamail oli Aleksander sunnitud siirduma Reini piirile, et võidelda germaanlastega (aastail 234—235). Sõjaoperatsioonid toimusid vahelduva eduga. Keisri autoriteet kadus selle sõja ajal lõplikult. Üks väejuhtidest, Gaius Julius Verus Maximinus, hakkas vandenõu juhiks. Aastal 235 tapeti Aleksander ja tema ema, Maximinus aga kuulutati keisriks.

XXXII PEATÜKK

POLIITILINE ANARHIA III SAJ. KESKPAIKU. «SÕDURKEISRITE» AEG

POLIITILISE ANARHIA ALGUS. MAXIMINUSE VALITSEMINE

Gaius Julius Verus Maximinus (aastail 235—238), hüüdnimega Traaklane, oli esimeseks keisriks, kes alustas oma sõjaväelasekarjääri reamehena.

Maximinus oli traakia taluniku poeg. Nooruses oli ta karjaseks, nagu räägib tema biograaf, seejärel läks sõduriks, oskas tähelepanu äratada oma haruldase jõuga ja jõudis teenistuses kõrgeimate teenistusastmeteni. Temast sai Aleksander Severuse vastu suunatud vandenõu juht ja pärast Severuse tapmist keiser.

Oma valitsemist tähistas Maximinus kõigepealt opositsiooni summutamisega sõjaväes. Seejärel juhtis ta pealetungi esmalt germaanlaste ja siis daaklaste ja sarmaatide vastu. Maximinus oli sõdurkeiser ja püüdis populaarseks saada eelkõige sõdurite hulgas. See määraski ära tema sisepoliitika iseloomu. Oma valitsemisaja jooksul polnud ta kordagi Roomas ega taotlenud üldse oma võimu kinnitamist senati poolt; paljud tema üritused olid selgel kujul senaatoriseisuse vastu suunatud. Allikad väidavad, et Maximinus ei talunud enda lähikonnas ühtki suursugust inimest.

Maximinuse fiskaalpoliitika suhtes oli rahulolematus üldine, sest ta võõrandas linnade raha, konfiskeeris templite aardeid jne.

Pealegi valitses maa-elanikkonnas äärmine rahulolematus sõdurite ja kohaliku administratsiooni vägivallaaktide suhtes. Maximinuse sisepoliitika üldsuund, mille määras ära püüe rahuldada sõdurite nõudmisi, viis vahekordade katkemisele senatiga ja suurendas fiskaalset iket, mille tagajärjeks oli tsiviilelanikkonna kõigi kihtide rahulolematus.

ÜLESTÕUS AAFRIKAS

Aafrikas kujunes see rahulolematus avalikuks ülestõusuks, millest võtsid osa kohalikud maavaldajad, kes kutsusid appi talupoegi ja orje ning leidsid toetust linnade elanikkonnalt.

Keisriks kuulutati 80-aastane elatanud provintsihaldaja Marcus Antonius Gordianus Sempronianus. Ülestõusnutel polnud üksmeelt ega selget programmi ja organiseeritud armeed ning Maximinuse väejuht, Numiidia legaat Capelianus, surus ülestõusu ilma vaevata maha. Gordianuse poeg (Gordianus II) tapeti, ta ise aga lõpetas elu enesetapmisega. Kui Rooma senat sai teada Gordianuse ja tema poja keisriks proklameerimisest, kuulutas ta Maximinuse kukutatuks ja kinnitas Gordianuste võimu; kui aga saabus nende surmasõnum, valiti kaks uut keisrit senaatorite hulgast (Marcus

Clodius Pupienus ja Decimus Caelius Balbinus). Varsti valiti sõjavägede ja pleebsi nõudmisel keisriks Gordianus I neljateistkümneaastane tütrepoeg, keda nimetati Gordianus III. Roomas toimunust informeerituna pani Maximinus väed liikuma Rooma poole, kuid tapeti Aquileia tagajärjetul piiramisel omaenda sõdurite poolt.

VÕITLUS VÕIMU PÄRAST TERAVNEB. GORDIANUS III JA PHILIPPUS ARAABLANE

Peagi tapeti ka Pupienus ja Balbienus ning Gordianus jäi ainsaks valitsejaks. Ta asus sõjakäigule pärslaste vastu, kes olid tunginud peale Mesopotaamiale. Teel olles tõrjusid Rooma väed Doonau ääres piirist eemale impeeriumi sisse tunginud «barbarid». Noor keiser ei saanud lõpetada sõda pärslastega: ta tapeti. Keisriks kuulutati *praefectus praetorio* Marcus Julius Philippus (aastail 244—249), keda päritolu tõttu hüüti Araablaseks. Philippus sõlmis pärslastega rahu, mille järgi Väike-Armeenia ja Mesopotaamia jäid roomlaste kätte, ja pöördus tagasi Rooma, kus senat teda tunnustas. Keisririigi välispoliitiline olukord oli üsna raske: peaaegu kogu põhjapiiri ulatuses tungisid peale «barbarid». Samal ajal polnud sõjaväed küllaldaselt distsiplineeritud, iga armee oli valmis esitama keisritroonile oma kandidaati. Philippusel õnnestus võita mitu keisrivõimule pretendeerijat, kuid ta sai surma lahingus Deciuse vastu, kelle olid keisriks kuulutanud Mööisias asuvad sõjaväed.

VÄLISPOLIITILISED KATASTROOFID DECIUSE JA VALERIANUSE AJAL

Gaius Trajanus Decius kuulus nende keisrite hulka, kes püüdsid taastada vana rooma tublidust. Sellega nähtavasti ongi seletatav esimene üleriiklik kristlaste tagakiusamine, mille ajal hukkus suur hulk uue religiooni pooldajaid (250. a.). Deciuse ajal tungisid goodid Traakiasse ja Makedooniasse. Sõjakäigule nende vastu asus keiser ise, kuid 251. a. löödi teda lahingus Alam-Mööisias Abrittuse juures ja ta langes.

Pärast Deciuse surma vahetus mitu keisrit. Teistest kauem õnnestus võimu käes hoida Publius Licinius Valerianusel (aastail 253—260) ja tema pojal Gallienusel (aastail 253—268), kelle isa tegi kaasvalitsejaks. Valerianus kuulus senaatorite aristokraatiasse ja võttis juba Deciuse ajal osa riigi haldamisest. Ta oli vana-rooma printsiipide pooldaja, tema ajal 257. aastal, kuulutati välja uus kristlaste tagakiusamine, mille kestel hukkus Aafrikas üks tolleaegne tähtsaim kristlaste tegelane, Kartaago piiskop Cyprianus.

Keisririigi olukord oli Valerianuse ajal veelgi pinevam kui tema eelkäijate ajal. Germaani hõimud — frangid ja alemannid — tulid üle Reini; goodid ületasid Doonau ja jõudsid Ahhaia piirideni;

Aafrika provintse ründasid Mauretaania hõimud; Idamail tungisid peale pärslased. Valerianus saatis oma poja Gallienuse Galliasse Reini piire kaitsma, ise aga siirdus Idamaile võitluseks pärslaste vastu.

Valerianuse ajal algas uus pärslaste pealetung: nad hõivasid Armeenia, tungisid Rooma impeeriumi piiridesse ja vallutasid Antiookia. Valerianus võitis Antiookia tagasi, ent kokkupõrkes Edessat vallutavate pärslastega langes ta vangi (260. a.). Vangis Valerianus surigi.

KRIISI MAKSIMAALNE ARENG GALLIENUSE AJAL

Pärast seda, kui pärslased olid Valerianuse vangistanud, hakati tema poega Publius Licinius Egnatius Gallienust pidama impeeriumi ainuvalitsejaks. Gallienus oli haritud ja energiline inimene; ta püüdis kaitsta riiki välisohu vastu ja taastada tema sisemist võimsust. Oma eeskujuks pidas ta Augustust, kelle poliitikat ta tahtis jäljendada. Kuid ta ei suutnud kindlustada distsipliini sõjaväes. «Barbarite» survele Läänes ja pärslaste omale Idas oli raske vastu panna. Gallienusel õnnestus võita alemanne ja peatada nende liikumine Itaalia suunas, kuid impeeriumi olukord oli nii raske, et kõik Gallienuse poolt rakendatud abinõud osutusid vähetõhusaiks. Üksikutes provintsides asuvad armeed kuulutasid oma juhid keisriteks. Ajaloos tuntakse neid kohalikke sõdurkeisreid «kolmekümne türanni» nimetuse all.

Samal ajal kui läänes tungisid impeeriumi piiridesse mitmesugused «barbarite» hõimud, peatas Palmüüra valitseja Odaenathus pärslaste pealetungi. Ta paiskas nad tagasi Eufrati taha, vallutas Šapurilt tagasi Mesopotaamia ja surus maha kohalike usurpaatorite vastupanu. Odaenathus jäi Gallienuse suhtes lojaalseks ja sai temalt tiitli *dux Orientis* (Idamaade juht), hiljem aga imperaatoritiitli ja ülemjuhatuse Idamaadel asuvate Rooma armeede üle. Odaenathus lõi omaenda münte ja nimetas end Palmüüra ülemvalitsejana isegi kuningate kuningaks.

Pärast Odaenathuse surma valitses tema alaealise poja eest Odaenathuse lesk Zenobia, kes hakkas ajama roomavaenulist poliitikat. Ta anastas Egiptuse ja suure osa Rooma valdustest Idamaadel.

Samal ajal anastas Gallias võimu Marcus Cassianus Latinus Postumus, kes nimetas end Gallia taastajaks (*restitutor Galliarum*). Temaga liitusid Hispaania ja Britannia, ta pretendeeris ka Itaalia valitsemisele. Kuigi tal lahinguis Gallienuse vastu edu polnud, säilitas ta siiski võimu ja valitses Galliat umbes kümme aastat.

Gallienus oli sunnitud sõdima nii usurpaatorite kui ka pealetungivate «barbarite» vastu. Sel ajal kui Läänes tungisid peale germaani hõimud frangid ja alemannid, sooritasid Kirdes merel röövretki boraanid, goodid, heruulid ja mitmesugused Pontuse-

äärsed rahvad. Bosporose kuningriik lakkas etendamast «barbarite» survet pidurdava liitlasriigi osa. Seoses «barbarite» pealetungiga ja siserahutustega läks Bosporose kuningriigis võim üle «ebaväärikatele ja nurjatutele inimestele» (nagu neid nimetab ajaloolane Zosimos), kes tegutsesid liidus «barbaritega». Rooma provintside ühendused Mustast merest põhja pool asetsevate aladega katkesid, Bosporuse ääres valmistati ette rüüsteretki Rooma keisririiki ja Bosporose uued valitsejad andsid kasutada laevu impeeriumi ründavatele «barbaritele». Viimaste laevad sõitsid üle Musta mere; goodid, liidus teiste Musta mere ääres elavate rahvastega, sooritasid rüüsteretki Euroopa ja Väike-Aasia rannikul asetsevatesse linnadesse: 263. a. laastasid nad Efesost, 267. a. aga vallutasid Ateena ja rüüstasid teisi tähtsamaid Kreeka linnu (Korintos, Sparta). Ateena maakaitseväe juht ajaloolane Deksippos lõi üht «barbarite» väeosa. Hiljem jõudis pärale Gallienus ise ja lõi Traakias vaenlasi. Uue usurpaatori ilmumine sundis keisrit Itaaliasse tagasi pöörduma. Aastal 268 tapsid vandenõulased Gallienuse, keisriks aga kuulutati Marcus Aurelius Claudius.

Varsti pärast Gallienuse surma tapsid sõdurid Postumuse, kuid isegi pärast surma ei liitunud Gallia provintsid taas keisririigiga. Pärast Postumust valitsejaks kuulutatud säilitasid oma iseseisvuse, kuid nende positsioon polnud kindel. Nähtavasti oli neil separatistlikult häälestatud suurmaavaldajatest koosneva aristokraatia toetus, kuid sõdurid väljendasid nende vastu avalikult rahulolematust. Gallias algas talupoegade ja orjade vastupanuliikumine.

IMPEERIUMI TAASTAMISE ALGUS. CLAUDIUS JA AURELIANUS

Claudius II ajaga algas illüürlastest keisrite valitsemisperiood. Temal ja tema järglasel Aurelianusel õnnestus impeeriumi jälle koguda ning ühendada. Lahingus Naissuse juures (Möösias) õnnestus Claudiusel goote lüüa; nende rändamine pandi seisma, vangivõetud goodid aga asustati koloonidena laiali rahvavaeseks jäänud Rooma provintsidesse. See võit andis keisrile alust võtta endale tiitel *Gothicus*.

Impeeriumis möllas juba aastaid katk, millesse suri ka Claudius II. Claudiuse trooni päris tema vend, kes aga ei suutnud võimul püsida. Keisriks sai väljapaistev väejuht, samuti päritolult illüürlane — Lucius Domitius Aurelianus (aastail 270—275). Jätkates oma eelkäija poliitikat, ajas Aurelianus goodid lõplikult Pannooniast välja ja lõi tagasi Itaaliasse tungivad alemannid.

«Barbarite» sissetungid olid suureks ohuks mitte ainult provintsidele, vaid ka Itaaliale. Maailma pealinna julgeoleku kindlustamiseks ümbritseti Rooma Aurelianuse ajal tugevate müüridega. Pärast seda, kui Läänes oli julgeolek teatud määral saavutatud,

pööras Aurelianus tähelepanu impeeriumi ühtsuse taastamisele. Palmüüra valitsejanna Zenobia astus liitu pärslastega. Aurelianus tõrjus tema väed Väike-Aasiast välja ja sooritas seejärel sõjakäigu Palmüüra vastu. Zenobia võeti vangi ja Palmüürasse jäeti Rooma garnison. Ent niipea kui Aurelianus lahkus linnast, tõusid selle elanikud üles. Siis tuli keiser tagasi, vallutas linna ning purustas selle (273. a.).

Egiptuses haarasid võimu Zenobia pooldajad, kelle eesotsas seisis rikas kaupmees Firmus. Rooma tähtsaim provints ühendati taas impeeriumiga alles siis, kui Aurelianus oli Zenobia ja Firmuse pooldajad täielikult purustanud. Pärast Aurelianuse tagasipöördumist Läände alistati Gallia alad. Gallia usurpaator Tetricus läks hulkade vastupanuliikumise suurenemise mõjul, mässavaid sõdureid ning ülestõusnud talupoegi ja orje kartes, üle Aurelianuse poolele. Aurelianus viis impeeriumi taasühendamise lõpule ja hakkas end oma edu tähistamiseks nimetama «maailma taastajaks» (*restitutor orbis*). Siiski tuleb märkida, et impeeriumi ei õnnestunud taastada endistes piirides. Roomal tuli loobuda Daakiast, mille päriselanikud polnud iial leppinud Rooma võimuga. Leegionid viidi Daakiast ära ja Rooma kolonistid asundati Mööisiasse. Ühtlasi sõlmiti taas suhted Bosporose kuningriigiga, nagu võib järeldada numismaatika andmetest. Üks Bosporose kuningatest nimetab end roomlaste ja keisri sõbraks, kuid vaevalt suutis Rooma valitsus Bosporose kuningriigi sise- ja välispoliitikat kuidagi mõjustada.

Püüdes Rooma riigi sisemist võimsust ennistada, teostas Aurelianus rea reforme. Müntide halvendamine oli tema eelkäijate ajal viimse piirini jõudnud. Aurelianus tegi rea korraldusi, mille eesmärgiks oli rahamajanduse parandamine. Segastel aegadel oli toiduainete Rooma toimetamine muutunud korrapäratuks, mis põhjustas linnas rahutusi. Aurelianus seadis sisse igapäevase küpsetatud leiva jagamise (kahe rooma naela kaupa) igakuise teraviljajagamise asemele ja lisaks sellele hakati andma oliiviõli ja soola. Kõik need abinõud võisid olla tõhusad ainult juhul, kui saadusi regulaarselt Rooma toimetati. Viimane kohustus pandi laevaomanike kolleegiumile; teisigi kolleegiume, kes olid seotud Rooma elanikkonna varustamisega, kutsuti valitsuse korraldusi täitma. Seega astuti Aurelianuse ajal samm edasi kolleegiumide kinnistamise teel, millele esimesena oli asunud Aleksander Severus [1].

Senati ja Aurelianuse vahel puudus üksmeel. Mõningaid senaatoreid, kes olid segatud keisrivastasesse vandenõusse, karistati julmalt. Aurelianuse ajal toimus Roomas ka müntijate, rahapajas töötavate orjade ja käsitööliste ülestõus, mida elanikkonna alamkihid laialdaselt toetasid. Ülestõusu mahasurumisel sai surma üle 7000 sõduri.

[1] Vt. lk. 406.

Vabariiklikud vormid, mis Antoninuste ajal olid säilitanud veel teatud tähtsuse, kaotasid seks ajaks igasuguse mõtte. Aurelianus nimetas end esimese Rooma keisrina isandaks ja jumalaks (*dominus et deus*). Roomas püstitati Marsi väljakul tempel Võitmatule Päikesele (*Sol invictus*) — kõrgeimale jumalusele, impeeriumi ülimale kaitsjale. Ühtaegu taastati Roomas vanad pühamud. See oli uus katse leida maailmariigi jaoks ühtset religiooni, kindlustada vankuma löönud keisrivõimu, põhjendades seda religioosselt.

Aastal 275 võttis Aurelianus ette uue sõjakäigu Idamaile, kuid tapeti kohe selle algul sõdurite poolt. Seekord jättis sõjavägi keisri nimetamise senati asjaks; viimane valis elatanud senaatori konsulaar Marcus Claudius Tacituse (aastail 275—276), kes ei suutnud säilitada oma autoriteeti sõdurite hulgas ja varsti hukkus.

KEISRIVÕIMU KINDLUSTAMIS- JA STABILISEERIMISKATSE. MARCUS AURELIUS PROBUS JA MARCUS AURELIUS CARUS

Aastail 276 kuni 282 valitses Illüüriast pärinev Marcus Aurelius Probus, kes jätkas Claudius II ja Aurelianuse poliitikat. Probus ajas Galliast välja frangid ja alemannid ning taastas Reini piiri. Idamaadelgi — Väike-Aasias ja Egiptuses — tuli tal sõdida. Arvatakse, et Probus koostas reformiprojekte põllumajanduse tõstmiseks.

Suhetes senaatoriseisusega saavutati teatud sobimus. Kuid keisri katsed sõdurite distsipliini uuesti jalule seada põhjustasid mässu ja tema tapmise. Probuse asemele tulnud Marcus Aurelius Carus (aastail 282—283) sõdis sarmaatidega ja suri (välgust tabatuna) sõjakäigul pärslaste vastu. Tema pojad tapeti.

XXXIII PEATÜKK

IMPEERIUMI SISEMINE ELU III SAJ. TEISEL POOLEL

III sajandi siseajalugu valgustavad allikad napilt. See aeg on vaene kirjandusteoste poolest, sellesse perioodi kuuluvad epigraafilised andmedki on vähesed. Ent isegi need kasinad teated, mis meil kasutada on, lubavad oletada sügavat kriisi, mida Rooma keisririik läbi elas.

Kriisi välistunnuseks oli impeeriumi poliitiline ebastabiilsus, mis avaldus keisrite lakkamatus vahetumises. Selle vahetumisega käisid kaasas sisesõjad, provintside äralangemine ja impeeriumi välise võimukuse nõrgenemine. Samal ajal tugevnesid impeeriumi piiridel «barbarite» hõimuorganisatsioonid, kelle survele roomlased alati ei suutnud vastulööki anda.

SÕJAVÄE OSATÄHTSUS

Neis tingimustes muutus eriti tähtsaks sõjavägi. Armeed pidid kaitsma ja julgestama impeeriumi, ühtlasi olid nad valitsuse materiaalseks toeks. Kuid juba sündmused aastail 68—69 ja seejärel aastail 193—197 näitasid, missugust osa võib etendada sõjavägi keisrite nimetamisel ja kukutamisel.

Juba vabariigi lõpul muutusid Rooma armeed palgaarmeedeks, landsknehtide armeedeks, kuid sel ajal komplekteeriti nad ainult Rooma kodanikest, peamiselt Itaalia elanikest. Keisririigi ajastu algul hakati sõjaväkke võtma provintsidest pärinevaid mehi, Hadrianuse ajast peale aga toimub peaaegu kõikjal sõjaväe provintsialiseerumis- ja «barbariseerumisprotsess», mis pärast Septimius Severuse reforme süveneb. Paljud sõdurid said armeesse astudes kodanikuõigused, Caracalla ajast alates muutusid kodanikeks peaaegu kõik provintslased. Teenistus leegionides kandus tihti edasi isalt pojale. Ühte või teise provintsi majutatud väed muutusid tähtsaks kui iseseisvad tegurid. Leegionäre ei sidunud niivõrd sõjaväeline distsipliin, mis kõikjal langes ja mille taastamise katsed äratasid vastupanu, kui eriline professionaalne ühtekuuluvustunne, mis kujunes aastaid kestva koos teenimise, laagri- ja rännakuelu olukorras. Kui selleks kujunesid soodsad tingimused, lakkasid ühed või teised leegionid valitsevale monarhile allumast ja kuulutasid keisriks oma soosiku, et seega saavutada impeeriumis privilegeeritud positsiooni.

Teenistus Rooma sõjaväes irrutas sõduri sellest sotsiaalsest kihist, kuhu ta kuulus. III sajandil m. a. j. olid sõdurid deklasseerunud mass. Vägivallategudel, mida sõdurid sooritasid neile rüüstamiseks jäetud linnades, polnud midagi ühist rahvahulkade liikumisega. Siiski nägid mõned kodanlikud ajaloolased, näit. Rostovtsev, sõdurite väljaastumises «sotsiaalset revolutsiooni» ja lugesid seesuguseid keisreid, nagu Maximinus Traaklane, revolutsiooni «juhtideks». Kuid ei saa osutada ühelegi liikumisele sõjaväes, mille eesmärgiks oleks olnud elanikkonna laiade hulkade olukorra parandamine.

SOTSIAAL-MAJANDUSLIKU KRIISI SÜVENEMINE

Sise- ning kodusõjad, «barbarite» kallaletungid — kõik see soodustas sotsiaal-majandusliku kriisi süvenemist. Kriisi tunnused olid märgatavad juba I sajandil, selgesti avaldusid nad aga II sajandil. Juba Marcus Aureliuse ajal lõppes mitmes provintsis õitseng, mis oli iseloomustanud tema eelkäija valitsemisaega. III sajandil katkesid sidemed provintside vahel, mõneks ajaks kadus isegi impeeriumi poliitiline ühtsus. Riik, mille eesotsas seisid keisrid, mis täiesti sõltus leegionäridest ja oli minetanud tsiviilelanikkonna toetuse, ei täitnud oma peafunktsiooni — orjapidamise kaitsmist. Ta ei tulnud toime ka oma teise ülesandega — piiride kaitsmisega väljastpoolt saabuvate rünnakute vastu.

III sajandi kristlik kirjanik Cyprianus on toonud näiteid oma kaasaegsete kurtmistest selle üle, et teed on muutunud ohtlikuks röövlite jõhkra käitumise tõttu, mered on tulvil piraate ja «kogu maailm on otsekui kaheks vastasleeriks jagunenud ning verega rüvetatud». Ühendusteede julgeolek, mis I ja II sajandil saavutati, läks III sajandil jälle kaotsi. See häiris normaalseid sidemeid provintside vahel.

KAUBANDUSE JA TÖÖSTUSE DETSENTRALISEERUMINE

Orjandusliku tootmisviisi juures ei saadud luua ühtset üleriigilist rahvamajandust. Vaatamata vahetuse elavnemisele Antoninuste ajajärgul, jäi majandus põhiliselt naturaalseks ning tootmisvahendid primitiivseks. Transpordi kalliduse tõttu oli paljudel juhtudel tulusam terve töökoda üle viia kui toota ulatusliku turu jaoks mõeldud kaupu, nagu juba eespool näidatud. Detsentraliseerumisprotsess on eriti karakteerne impeeriumi läänealadele. Majandusliku arenemise tagajärjel vabanesid Gallia, Doonau-äärsed provintsid, Aafrika ja Hispaania teistest maadest saabuvast impordist. Märgatavaks hakkas muutuma omapärane majanduslik separatism; juba II sajandil hakkasid provintsid majanduslikult otsekui endasse sulguma. III sajandi sündmused soodustasid seda nähtust veel enam. Vahetus provintside vahel oli häiritud. Käsitööle rajatud töökojad teenindasid peamiselt kohalikku turgu. Üksikutes piirkondades (näiteks Aafrika provintsides) võis veel täheldada väikekaubanduse elavnemist, kuid suuremate ettevõtete arv vähenes. Seda protsessi põhjustas eriti korralagedusega poliitilises elus kaasnev fiskaalse ikke raskenemine. Üle jõu käivad maksud ei vähenenud, vaid suurenesid, sest sõjaväe ülalpidamine nõudis tohutu suuri majanduslikke vahendeid, tulude korrapärast laekumist aga oli võimatu organiseerida, kuna provintsides valitsesid usurpaatorid ja liiklemine polnud ohutu.

MÜNTIDE HALVENDAMINE JA NENDE VÄÄRTUSE VÄHENEMINE

Korralagedus vahetuses, maksude irregulaarne laekumine ja nende omastamine üksikute usurpaatorite poolt ning väärismetallide ebaühtlane saabumine keskusse, seejuures aga tohutud kulutused sõjaväele, õukonnale, bürokraatia-aparaadi ülalpidamisele, Rooma kehvade elanikkude varustamisele, etenduste korraldamisele — see kõik viis korratusse finantssüsteemi, mis oli koormatud kogu keisririigi ajastu jooksul. Suhteliselt õnnelikel aegadel tuli majanduslike vahendite puudujääki katta raha suurendatud emissiooniga, keisrile kuuluvate hinnaliste esemete müügiga, aga juba Trajanuse ajast peale on hõbemüntides täheldatav ligatuuri tõus 10-lt protsendilt 15-le. Septimius Severuse ajal oli hõbedasisaldus, võrreldes Nero-aegse standardiga, langenud poole võrra, aga uus hõbemünt, mida hakkas lööma Caracalla ja mis kandis *antonini-*

anuse nimetust, võrdus nominaalväärtuselt kahe denaariga, ei omanud võrreldes kahe Nero denaariga üle poole nende kaalust ja sisaldas ainult kolmandiku neis leidunud hõbedast. III sajandi teisel poolel vähenes puhta hõbeda kvantum hõbemüntides 75 ja isegi 98% võrra. Teiste sõnadega, tegemist oli ainult hõbetatud vaskmüntidega. Kuldmünte lasti käibele vähe ja aina väiksematena, nii et nad polnud väärtuse mõõduühikuiks, vaid neid arvestati kaalu järgi. Raha väärtuse vähenemine tõi omakorda kaasa hindade tõusu, korralageduse kaubavahetuses ja täisväärtuslike müntide käibelt kadumise; viimased muutusid aareteks ja maeti mulda. Seda nähtust mainib Kartaago piiskop Cyprianus, kes kirjutab, et rikkad matavad oma raha maha. Sama autor kurdab, et rikkad püüavad oma maavaldusi piiritult laiendada.

SUURMAAOMANDI OSATÄHTSUS. KOLONAADI LEVIMINE

Maaomand ei minetanud antiikühiskonnas iialgi oma tähtsust, kuid kriisi tingimustes, kui kaubandus, käsitöö ja liigkasuvõtmine lakkasid endist osa etendamast, tugevnes tendents mahutada maasse kogu sularaha, suurendada igasuguste vahenditega oma mõisat.

Üksikasjalisi teateid tolleaegse põllumajanduse kohta pole säilinud, kuid meil on andmeid, mis annavad tunnistust talurahva olukorra halvenemisest peaaegu kõikjal. Ühe Traakia küla elanikud kirjutasid Gordianus III-le sellest, mis oli toimunud tema eelkäijate valitsemise ajal. Küla läheduses asetsesid kuumaveeallikad, mille juurde valgus kokku palju rahvast, et puhata ja end ravida. Sealsamas peeti igal aastal pidustusi. Administratsiooni esindajad ja sõdurid pöördusid sageli teelt kõrvale, läksid külla ja sundisid talupoegi neile ruumi ja toidumoona andma. Äärmisse hätta viidud talupojad ähvardasid hüljata kodukolded ja joosta ära mujale. Riigikassa kannataks selle all, kirjutasid palujad, sest maksude laekumine lakkaks. Ühe Lüüdia küla elanikud kurtsid ebaseaduslike areteerimiste ja igasuguste ebaõiglaste laimude üle, mida tõstsid *frumentarii* (salapolitsei ametnikud) ja teised nende sarnased. Kaebajad palusid naiivselt anda seadus, mis piiraks kohaliku administratsiooni omavoli. Ebaseaduslikest arreteerimistest ja ebaseaduslikest maksuvõtmistest, mis määrustikku rikuvad, igasugustest ahistamistest maksukogujate poolt kirjutasid Filadelfia lähedal (Lüüdias) asetsevate keisrimõisate koloonid ja ähvardasid hüljata isadelt päritud kodukolded ja esivanemate hauad ning üle kolida eramaadele. Koloonid Früügiast kaebasid, et neilt võetakse ära künnihärjad ja nõutakse seda, mida ei tuleks nõuda. Maksukoorma raskenemine ja administratsiooni kuritarvituste kasv polnud kaugeltki mitte üksiknähtusteks, ja sellele reageerides teostasid vabad talupojad ja koloonid seda, millega ähvardasid Traakia ja Lüüdia külade elanikud. Pagemine muutus üldiseks. Oma tähelepanekuid üldistades kirjutas Cypri-

anus, et «maaharija kaob põllult». Agraarsuhetes toimusid III sajandi kriisi tagajärjel tunduvad muutused. Juba II sajandil oli märgata kolonaadi väga laialdast levimist. III sajandi kriisi tingimustes muutus kolonaat, järgneva ajajärgu dokumentide järgi otsustades, kõikjal esinevaks nähtuseks. Kriisi ja väärtuste langemise olukorras püüdsid mõisate valdajad suurendada makse, mille tagajärjel kasvasid koloonide võlad, aga samuti ka nende vastupanu. Vastuseks pagemisele ja ülestõusudele püüdsid maavaldajad kinnistada talupoegi selle maa külge, millel nad asusid. Tühjenevate maade harimiseks asutas riik neid vangivõetud «barbaritega».

Seega omas III sajandi kriis impeeriumi majanduses ja sotsiaalsetes suhetes tähtsaid tagajärgi.

Provintside separatism, mida eelnenud areng oli ette valmistanud, suurenes kaubandussidemete nõrgenemise ja ekstensiivse suurmaapidamise levimise tõttu. Viimane rajanes peamiselt koloonide tööle ja oli turuga nõrgalt seotud. Süvenev separatism andis end tunda ka poliitilises elus. Sellega ongi seletatav usurpaatorite kauakestev valitsemine impeeriumi mitmesugustes osades (Gallias, Pannoonias, Illüürias, Ahhaias, Egiptuses, Aafrikas, Britannias).

III SAJANDI SOTSIAALSED LIIKUMISED

III sajandi kriisi raskus langes eelkõige Rooma impeeriumi elanikkonna ekspluateeritavatele kihtidele. Seetõttu on märgata nende vastupanu kasvamist. Vastupanu vormid olid mitmesugused. Nagu juba osutatud, oli üheks selliseks vormiks koloonide pagemine. Küladest pagenud talupojad moodustasid sageli röövlijõuke. Juba Septimius Severuse ajal õnnestus Itaalias endas suuri vaevu kinni püüda röövel Bulla [1]. Rida raidkirju provintsides räägib võitlusest röövlitega (*latrones*), kelle all tuleb põhiliselt mõista kehtiva korra vastu ülestõusnuid. Impeeriumi mitmes piirkonnas toimusid massilised ülestõusud, kuid nende käigust, osavõtjaskonna koosseisust ja eesmärkidest teame me suhteliselt vähe. Üheks esimeseks massiliseks liikumiseks, millest talupojad ja orjad osa võtsid, oli Gordianuste ülestõus Aafrikas 238. aastal. Gallienuse aega kuuluvat liikumist Sitsiilias nimetab meie allikas «peaaegu orjade sõjaks» (*quasi servile bellum*). Müntijate ülestõusust Roomas Aurelianuse ajal võtsid osa orjad ja vabad. Juba III sajandi 60-ndail aastail algas Gallias orjade ja laostunud talupoegade ülestõus, mis on tuntud bagaudide liikumisena. Ülestõusnuil, kellega ühinesid usurpaator Tetricuse sõdurid, õnnestus vallutada isegi Augustodunumi linn. Bagaudid hävitasid templeid ja ühiskondlikke hooneid, veejuhtmeid ja eramaju. Munitsipaalaristokraatia liikmed osalt hävitati, osalt päästsid nad end pagedes. Need sündmused mõjutasidki Tetricust võimu maha panema ja Aurelianuse poolele üle minema. Liikumine suruti maha, kuid

[1] Vt. lk. 403.

varsti, 80-ndail aastail, algas ta uue jõuga. Ülestõusnud haarasid endi kätte eravalduses olevaid maid, rüüstasid villasid, võtsid endile vilja ja kariloomi. Insurgendid valisid eneste hulgast keisrid Amanduse ja Aelianuse, kes lõid isegi oma münte.

III sajandi massiliste liikumiste iseloomustavaks jooneks on orjade ja koloonide ühised väljaastumised. Seda aega võib lugeda nende revolutsiooniliste liikumiste algperioodiks, mis koos «barbarite» sissetungidega viisid Rooma riigi langemisele. III sajandi ülestõusud omasid massilist iseloomu ja olid samal ajal stiihilised liikumised. Nende programm polnud küllaldaselt kindlaks määratud.

LINNADE OLUKORD

Kaubanduse häiritus ja orjapidamise kriis kajastusid linnade majanduslikus olukorras. Tol ajal ehitati vähe uusi hooneid, ei remonditud teid, püstitati harva uusi kujusid; tollest ajast on säilinud vähe raidkirju. Munitsipaalne omavalitsus eksisteeris eraisikute käest saabuvate vahendite varal, ent kuna juba III sajandi algul linnade olukord halvenes ja vabatahtlikud maksed vähenesid, siis ilmnes mõnedes provintsides tendents määrata kindlad summad, mida pidi maksma iga magistraat, kes astus uude ametisse (*summa honoraria oblata*). See abinõu ei andnud aga olulisi tulemusi. Munitsipaalne elu kängus, isegi linlaste kõrgemates kihtides ei äratanud ta huvi. Roidumus ja apaatia haarasid linlaste kõrgemad kihid peaaegu kõigis provintsides.

Linnade tühjenemine ja linnamajanduse langus osutusid sellele perioodile väga iseloomulikuks.

KRISTLUSE LEVIMINE

Ühtaegu hoogustusid III sajandi jooksul igasugused privaatse iseloomuga koondised ja religioossed organisatsioonid, mis kõige enam soodustas kristluse levimist ja kristliku kiriku tugevnemist.

Decius ja Valerianus püüdsid taastada vana rooma religiooni ja maha suruda kristlust. Tagakiusamised aastail 250 ja 257 toimusid kogu impeeriumi ulatuses. Viimaste papüroloogiliste avastuste alusel võib järeldada, et Deciuse ediktis polnud kristlasi nimetatud. Seal nõuti kõigilt impeeriumi elanikelt jumalatele ohverdamist; siiski vaevalt saab eitada selle korralduse kristlusevastast tendentsi. Valerianuse ediktis osutati juba selgesti kristlastele. Kristlaste tagakiusamistel ei olnud edu, massiline väline ristiusust taganemine ei toonud endaga kaasa usklike arvu märgatavat vähenemist.

Tagakiusamiste lõppedes pöördusid usutaganejad ehk «langenud» (*lapsi*), nagu neid nimetati, kogudustesse tagasi. Tagakiusamiste ajal tugevnes piiskoppide autoriteet ja III sajandi lõpuks omas iga provints pereka kirikuorganisatsiooni. Kristlik kirik tervikuna võttes oli vägev organism, omapärane riik riigis.

XXXIV PEATÜKK

IMPEERIUMI TERVIKLUSE TAASTAMINE. DIOCLETIANUS

1. Dominaadi kehtimapanek

III sajandit ei saa lugeda Rooma keisririigi olemasolu piiriks. Kriis III sajandil viis riigi reorganiseerimisele, absolutistlike printsiipide võidutsemisele poliitilises elus, ta viis, teiste sõnadega öeldes, varjamatule monarhiale ja piiramatule keisrivõimule. Algab uus ajajärk — hilise Rooma keisririigi ajajärk.

Aastal 284 kuulutati keisriks Gaius Valerius Aurelius Diocletianus.

DIOCLETIANUSE KARJÄÄR

Diocletianuse karjäär on III ja IV sajandi keisrite tüüpiline karjäär. Ta sündis vabakslastu pojana Dalmaatsias. Astunud sõjaväkke, jõudis Diocletianus kõrgeimatele teenistusastmetele, oli keiser Numerianuse relvastatud kaitsesalga ülemaks ja kuulutati pärast Numerianuse surma sõdurite poolt keisriks. Diocletianus osutus mitte ainult kogenud sõduriks, vaid ta näitas ennast ka suure administraatorina: eelkäijatest erinevalt õnnestus tal võimul püsida kahekümne aasta jooksul (aastail 284—305).

DOMINAAT KUI POLIITILINE SÜSTEEM

Diocletianuse ja tema järglaste ajal jõudis lõpule Rooma riigi piiramatuks monarhiaks muutumise protsess. Diocletianus hülgab lõplikult Augustuse poolt rajatud printsipaadisüsteemi, mis ei käsitanud keisrit monarhina, vaid esimese senaatori ja esimese kodanikuna, kes omab kõrgeimat autoriteeti (*auctoritas*) ja erilisi volitusi. Autokraatsed tendentsid polnud kaugeltki mitte võõrad Antoninuste dünastiale, aga eriti tugevnesid nad alates Septimius Severuse ajast. Autokraatset poliitikat ajasid ka illüürlastest keisrid (eriti Aurelianus), kuid alles Diocletianus hülgas avalikult vana konstitutsioonilise traditsiooni. Eristades Diocletianuse poolt

kehtestatud poliitilist süsteemi printsipaadist, tavatsetakse teda uuemas historiograafias nimetada dominaadiks, sest keiser on sel ajajärgul kõigi oma alamate suhtes, olgu nende auaste ja seisuslik seisund milline tahes, *dominus* (isand, käskija). Uued poliitilised suhted reprodutseerivad paljudes asjades idamaiste monarhiate korda; kahtlemata mõjutas Diocletianust ja tema järglasi Sassaniidide kuningaõu. Nüüdsest peale loetakse ka Rooma keisrit, nagu idamaiseid kuningaid, jumaluse kehastuseks. Temale osutatakse religioosset austust (*adoratio*), juuresolijad langevad teda nähes põlvili, heidavad silmili, suudlevad tema rüü servi. Keisri ilmumine on tõepoolest religioosselt pidulik sündmus. Välimuse poolestki paistab keiser ümberolijate hulgast silma: tema rüü on õmmeldud siidist ja purpurivärvilistest kudumitest, kaunistatud kullaga ja kalliskividega.

«TETRARHIA» (NELJA KEISRI VALITSUS)

Põhimõtteliselt jäi Rooma monarhia ühtseks, kuid ka eelnenud ajajärgust on teada juhtumeid, kus võim jagunes kahe (ja isegi kolme) keisri vahel (Marcus Aurelius ja Lucius Verus; Septimius Severus ja tema kaks poega; Valerianus ja Gallienus). Diocletianus püüdis kehtima panna järjekindlat võimu jaotamise süsteemi, kusjuures võim jagunes esmalt kahe, hiljem nelja kaasvalitseja vahel.

Varsti pärast seda, kui keisritroon Diocletianuse jaoks kindlaks muutus, valis ta kaasvalitsejaks kaasmaalase ja relvakaaslase Maximianuse.

Diocletianus ja Maximianus (alates a. 286) kandsid augustusetiitlit. Mõlemad keisrid määrasid 293. a. endile kaasvalitsejad, keda nimetati tseesariteks. Impeeriumi idaosa jaoks, mida Diocletianus ise valitses, valis ta kaasvalitsejaks Gaius Galerius Valerius Maximianuse, lääneosas aga tegi Maximianus tseesariks Gaius Flavius Valerius Constantius Chloruse. Igaüks valitsejatest omas täielikku keisrivõimu, kuigi auastmelt loeti tseesareid madalamaks augustustest. Diocletianust ja Maximianust loeti võrdseks, ent Diocletianuse autoriteet jäi teiste keisrite omast suuremaks ja tal oli kõigis asjus suur mõju. Lasti paista, nagu oleksid keisrid ühine perekond. Augustusi loeti vendadeks, tseesareid nende poegadeks. Diocletianus andis oma tütre Galeriusele naiseks ja lapsendas Galeriuse enda; samades suhetes olid Constantius Chlorus ja Maximianus.

Võimu jagamine nelja valitseja vahel oli tingitud paratamatusest: impeeriumi ulatuslik territoorium ei võimaldanud ühele monarhile impeeriumi kõigi sise- ja välispoliitiliste sündmuste jälgimist. Uue süsteemi juures võisid keisrid isiklikult üht või teist sõjakäiku juhtida ning seega uute usurpaatorite ilmumist teatud määral vältida. Diocletianuse ja Maximianuse vahelisest võimu-

jagamisest saadik algas tegelikult kogu impeeriumi jagunemine kaheks, Ida- ja Lääneriigiks.

Ükski keisritest ei valinud Roomat oma asukohaks. Diocletianus elas Nikomeedias, Galerius Sirmiumis (Sava jõe ääres), Maximianus Mediolanumis (hiljem Ravennas), Constantius Chlorus — Trieris. III sajandi segaduste ajal säilitas keisrivõimu, olgugi nimeliselt, tihti see, kes asus Roomas; uue süsteemi juures ei kasutanud ükski kaasvalitsejatest seda eelist. «Igavest Roomat» (*Roma aeterna*) peeti endiselt impeeriumi pealinnaks, ent ta polnud keisri residentsiks ning minetas oma senise poliitilise tähtsuse.

SENATI OSA

Senaatoriseisus jäi kõrgeimaks seisuseks impeeriumis, kuid senat kui asutus minetas selle poliitilise mõju, mis tal Diocletianuse ajani oli teatud määral säilinud. Üldriikliku tähtsusega asju ei antud talle enam arutamiseks. Senat tegeles mängudesse ja senaatorite mitmesugustesse kohustustesse puutuvate küsimustega ja kõik tema otsused vajasid keisri sanktsiooni. Sel ajajärgul püsisid veel mõned magistratuurid (konsulid, preetorid, kvestorid), kuid tegemist oli siin ainult auväärsete ametinimedega.

BAGAUDIDE LIIKUMISE MAHASURUMINE

Üheks Diocletianuse ja Maximianuse esimeseks ürituseks oli orjade ja koloonide revolutsiooniliste liikumiste mahasurumine. Aastal 285 saadeti Maximianus Galliasse, mille oli haaranud bagaudide liikumine. «See oli aeg,» kirjutab kaasaegne, «mil ründasid põlluharijad, kellele olid võõrad sõdurikombed, mil kündja muutus jalaväelaseks, karjane ratsanikuks, mil külamees laastas enda külvatud põllud, jäljendades vaenlast-barbarit.»

Ülestõusu juhtidel Amandusel ja Aelianusel [1] oli pariiside hõimu alal kindlus. Ülestõus ohustas linnu, millest mõned langesid juba ülestõusnute kätte, teised ootasid kallaletungi; ebaustavad väesalgad läksid üle insurgentide poolele.

Maximianus kohtas vastaste poolt tugevat vastupanu. Võttes abiks kord ebatavaliselt julmi vahendeid, kord ülestõusnuid enda poole meelitades näilise leebusega, tõrjus ta vaenlased põhja ja andis alles pärast tõhusat ettevalmistust otsustava lahingu, milles purustati bagaudid. Kuid insurgentide väe riismed püsisid edasi kindluses varjul ja panid visalt vastu. Kindlus vallutati alles pärast pikaajalist piiramist, tema kaitsjad hävitati peaaegu kõik ja kindlus ise tehti maatasa. Vastuhakuliikumine Gallias oli mõneks ajaks summutatud (286. a.).

Pärast seda sõdis Maximianus germaanlastega, kes mõne sõjakäiguga löödi tagasi Reini taha.

[1] Vt. lk. 417.

2. Diocletianuse reformid

Diocletianus viis läbi terve rea reforme, mis pidid tugevdama Rooma impeeriumi majanduslikku, poliitilist ja sõjalist võimsust. Teated Diocletianuse valitsemise kohta on katkendlikud ja pole alati usaldusväärsed. Kristlike kirikukirjanike teated on ilmselt tendentslikud. Mis aga puutub juriidilistesse dokumentidesse, siis pole alati võimalik määrata aastat, kuhu nad kuuluvad, ega kindlaks teha seost reformide vahel.

IMPEERIUMI UUS ADMINISTRATIIVNE JAOTUS

Nivelleeriv tendents on karakteerne kõigile Rooma keisririigi perioodidele; siiski kattusid printsipaadi ajal provintsid tavaliselt maadega, mis enne Rooma poolt vallutamist olid iseseisvad või pooliseseisvad.

Diocletianus teostas uue administratiivse jaotuse. Kogu impeerium jaotati 12 diötseesi, mille piirid mitte alati ei kattunud endiste provintside omadega. Diötseesid omakorda jagunesid provintsideks. Itaalia minetas nüüd ka ametlikult oma privilegeeritud seisundi: ta jaotati kahte diötseesi, mis ei hõlmanud ainult Itaalia alasid, vaid muidki (Itaalia diötseesi kuulusid Alpide piirkonnad ja Rooma diötseesi Sitsiilia ja teisi saari).

Dominaadisüsteem oli viimaseks sammuks sõjalise diktatuuri lõplikul kehtestamisel. Ekspluateeritavate klasside vastupanu mahasurumine ja «barbarite» pealetungide tagasitõrjumine nõudsid mitte ainult Rooma riigi poliitilist reorganiseerimist, vaid ka tema majanduslikku ja sõjalist tugevdamist.

SÕJAVÄEREFORM

Diocletianuse tähelepanu oli suunatud eelkõige keisririigi poliitilise ja sõjalise võimsuse tõstmisele. Lisaks võimu jaotamisele augustuste ja tseesarite vahel oli hädatarvilik luua tugev sõjavägi, mis suudaks kaitsta keisririigi piire «barbarite» vastu ja ühtlasi oleks keisrivõimu mõjusaks toeks. Sõjaväereform oli Diocletianuse tähelepanu keskpunktiks; seda teostati rida aastaid, lõpule viisid ta aga alles Constantius ja tema järglased.

Diocletianuse ajal rakendati uusi printsiipe sõjaväe jaotamises ja selle kõrval suurendati tunduvalt sõjaväe koosseisu. Viimase asjaoluga seoses pidi vältimatult kerkima vägede komplekteerimise küsimus. Kuni Diocletianuseni komplekteeriti väeosad tavaliselt vabatahtlikest. See printsiip jäi püsima ka hilise keisririigi ajal, kuid selle kõrval pandi kehtima määrused sõjaväe kohustusliku täiendamise kohta. Diocletianus kohustas suurmaavaldajaid andma riigile kindlaksmääratud arvu nekruteid vastavalt nende mõisates leiduvate orjade ja koloonide arvule. Sõjaväes olid kohustatud teenima ka läädid — Rooma riigi territooriumile asundatud

vangilangenud «barbarid». Lõpuks võeti väeteenistusse Rooma keisririigi võimu alla siirdunud «barbarite» väesalku erilise hüvituse eest.

MAKSUREFORM

Sõjaväereform nõudis suuri kulutusi; suuri summasid nõudis ka suureks paisunud ametnikeaparaadi ülalpidamine. Sellele tuleb lisada keisri õukonna luksus ja grandioossed ehitused, mida püstitati Roomas ja teistes linnades. Samal ajal oli keisririigi majandus, vaatamata Aurelianuse ja tema järglaste üksikutele sammudele, endiselt korrast ära. Diocletianus viis läbi rea reforme keisririigi rahandusliku seisundi parandamiseks.

Elanikkonna maksustamises võetakse tarvitusele uus süsteem. Varast keisririiki iseloomustas maksude mitmekesisus, kusjuures tähelepanuväärivat osa etendasid kaudsed maksud, mis seoses majanduselu allakäiguga ja rahaväärtuse langemisega oma tähtsuse kaotasid. Diocletianuse süsteemis omandasid suure tähtsuse otsesed maksud, eelkõige maamaks.

Eelnenud perioodilgi kohustati üksikute provintside elanikkonda andma riigile teatud produkte Rooma linna, sõjaväe ja ametnike ülalpidamiseks. Selline maks kandis *annona* nimetust ja teda koguti ebaregulaarselt; tihti omandas tema võtmine rekvisitsiooni iseloomu. Diocletianuse aegadest peale võetakse *annonat* — peamiselt natuuras tasutavat maksu — elanikkonnalt regulaarselt. Maksustamisühiku moodustas teatud kvantum põllumaad (*jugum* — rakend), mille suudab üles harida üks inimene (*caput* — pea ehk meie vana terminoloogia järgi «hing»), et omada elatusvahendeid. Kadastrite koostamisel võeti arvesse haritava maa suurust ja kvaliteeti, viljeldavaid kultuure (Süürias näiteks vastas 20, 40 või 60 juugerile künnimaale 5 juugerit viinamarjaaeda või 225 või 445 õlipuupõõsast), töötajate arvu (kaks naist võrdsustati maksustamisel ühe mehega) ja karja peade arvu. *Jugum* ja *caput* olid viidud teatud kindlasse korrelatsiooni (mis keisririigi mitmesugustel aladel polnud ühesugune) ja igalt ühikult võeti kindlaksmääratud maksu, peamiselt natuuras — teravilja, õli, villa, liha jne. näol. Maksust ei vabastatud senaatoreidki, kes peale maamaksu tasusid veel erilist maksu (*aurum glebale*). Linnaelanikud, kel polnud maavaldusi, maksustati pearahaga (*capitatio plebeia*).

Itaalialt, mis seni makse ei maksnud, hakati nüüd võtma maamakse nagu provintsideltki. Maksude õigesti laekumise eest vastutasid linnanõukogud ja isiklikult dekuuriod ehk kuriaalid (nagu neid nüüd sagedamini nimetati), aga ka mõisate valdajad. Suurmaavaldajate peale pandud vastutus maksude korrapärase laekumise eest soodustas kahtlemata koloonide sunnismaiseks muutmist.

Diocletianuse maksureform tagas riigile kindla kvantumi pro-

dukte, mis olid vajalikud sõjaväe, õukonna, pealinna ja keisrite residentside ülalpidamiseks. Riigi majandus rajati seega naturaalmajanduslikule alusele ega sõltunud rahaväärtuse kõikumistest, turuhindadest ega produktide juurdeveost.

See näitab, et naturaalmajanduslikud tendentsid muutusid hilise keisririigi majanduses aina tähtsamateks.

FINANTSREFORM

Muidugi etendas olulist osa ka veel rahamajandus, ent ta vajas saneerimist. Selleks teostas Diocletianus mündireformi, millega pandi kehtima täisväärtuslik kuldmünt (*aureus*), ametliku kaaluga $^1/_{60}$ rooma naela (5,45 grammi); peale selle lasti välja uued hõbe- ja pronksmündid. See reform ei olnud eriti edukas, sest mündi reaalväärtus polnud vajalikus korrelatsioonis tema nominaalväärtusega, metallide väärtuse suhe oli kindlaks määratud meelevaldselt, raharingluse süsteemi polnud arvestatud. Seetõttu kadus täisväärtuslik münt ringkäigust ja valati ümber metallkangideks, kaupade hinnad aga ei langenud, vaid koguni tõusid edasi.

EDIKT HINDADE KOHTA

Kasvava kalliduse vastu võitlemiseks avaldati 301. a. edikt, mis määras kindlaks mitmesuguste kaupade maksimaalhinnad ja samuti töötasu maksimaaltariifid (*edictum de pretiis rerum venalium*).

On säilinud mitu raidkirja, mis sisaldavad pikemaid katkendeid sellest ediktist. Sissejuhatavas osas, mis on kirjutatud kõrgelennulistes väljendustes, deklareeriti edikti hädavajalikkust, avaldati meelepaha nende inimeste aadressil, kes omakasupüüdlikult ajavad hindu kõrgele, kes «peavad seda endale kaotuseks, kui headest ilmadest tuleb viljaküllus... ikaldusaastail äritsevad seemneviljaga ja rendikohustustega», ajavad taga isiklikku kasu, «taotlevad röövprotsente». Hindade ületamise eest oli ette nähtud range karistus — surmanuhtlus. «Ja ärgu keegi pidagu seda määrust julmaks,» öeldi edikti sissejuhatuses, «sest kergesti avaneb võimalus karistust vältida mõõdukas olles.»

Edikti teine osa sisaldab igasuguste tarbeesemete ja väga mitmekesiste kaupade loetelu koos maksimaalsete hindadega. Ette on nähtud ka tasu mitmesuguste tööliikide eest, alates päevilise tööst ja lõpetades arhitekti ning advokaadi honorariga.

Historiograafias on Diocletianuse ediktile antud erisuguseid hinnanguid. Mommsen nimetas selle abinõu rakendamist administratiivseks meeletuseks (*gouvernementaler Wahnsinn*). Siiski tuleb märkida, et hindade reguleerimisel olid teatud alused. Valitsuse käsutuses olid tohutu suured varud toiduaineid, mis saabusid ühelt poolt keisrimõisatest, aga teiselt poolt maksude näol; riigi käsutuses olid ka suured töökojad, mis lasksid välja palju igasugu-

seid tooteid; nii võis riik paisata turule teatud kvantumi kaupu ja seega hindu reguleerida. Kuid hindade reguleerimine kogu Rooma riigi ulatuses oli määratud nurjumisele. Ediktis antud hinnad on tunduvalt kõrgemad III sajandi kriisieelsetest hindadest, mida tuntakse kirjanduslikest allikaist. Kuid nad on tunduvalt madalamad sama-aegsetest Egiptuse hindadest, mida teatakse papüroloogia andmete alusel. See näitab, et seaduse andja määras hinnad meelevaldselt: nad olid ühtsed kogu impeeriumi jaoks; ediktis ei võetud arvesse piirkondade iseärasusi, ühendusteede olukorda ega muid kohalikke tingimusi. Kõige selle tõttu ei olnud ediktil eriti praktilisi tulemusi ja nähtavasti lakati varsti pärast avaldamist teda järgimast.

3. Diocletianuse religioonipoliitika

SUHTUMINE TRADITSIOONILISSE ROOMA RELIGIOONI

Diocletianuse poolt rajatud poliitilises süsteemis osutati religiooniküsimusele palju tähelepanu. Diocletianus esines nagu Augustuski vana rooma religiooni taastajana, kuid ühtaegu rõhutati keisrivõimu jumalikku päritolu, nagu see toimus idamaistes monarhiates. Parimat ning Suurimat Jupiteri (*Jupiter Optimus Maximus*) loeti keisri peakaitsjaks ning allikaks, kust pärineb tema kõrgem võim maailma üle. Diocletianus kandis tiitlit *Jovius* (Jupiterist põlvnenu) ja Maximianus tiitlit *Herculius* (Heraklesest põlvnenu). Need tiitlid rõhutasid keisrivõimu religioosset sanktsiooni. Traditsioonilisele rooma kultusele osutati uuesti palju tähelepanu. Teatud passiivset vastupanu oma religioonipoliitikale kohtas Diocletianus kristliku kiriku poolt. III sajandi viimasel aastakümnel suhtuti kristlaskonda sallivalt ja Diocletianuse valitsemise aja esimesel perioodil tunnistasid isegi tema naine ja tütar ning samuti mõned väljapaistvad õukondlased end kristlasteks.

KRISTLASTE TAGAKIUSAMINE

Ristiusk levis laialt Rooma ühiskonna mitmesugustes kihtides ja jäi oma olemuselt impeeriumi suhtes opositsiooniliseks õpetuseks. Eriti ohtlik oli tema levimine sõjaväes. Kristlikud allikad toovad rea näiteid juhtumeist, kus sõdurid keeldusid keisrile religioosset austust osutamast. Preesterkond, kelle autoriteeti Diocletianus püüdis tõsta, kihutas teda üles kristlaste vastu. Samas suunas mõjutas teda ka tema kaasvalitseja Idamaadel, Galerius. Aastail 303 ja 304 avaldati neli edikti kristlaste vastu. Seekordne tagakiusamine oli kõige julmem. Eriti julmad olid abinõud kristlaste vastu Idamaadel, neil aladel, mis olid Galeriuse ja Diocletianuse enda võimu all.

4. Diocletianuse välispoliitika

Diocletianuse sõjaväereformid pidasid silmas eelkõige impeeriumi piiride kaitsmist. Diocletianuse kogu valitsemisperioodil võideldi pealetungivate «barbarite» vastu. Varsti pärast võimuletulekut sõdis Diocletianus alemannidega. Maximianus pidas pärast bagaudide liikumise [1] mahasurumist sõdu germaani hõimudega — alemannide, frankide ja burgundidega. Seejuures kasutasid roomlased ohtrasti ära germaani hõimude omavahelisi tülisid. Võitlust põhjapoolsete «barbarite» vastu raskendas see, et Rooma väejuht Carausius kuulutas enda keisriks ja hõivas Britannia. Rooma valitsejatel tuli koguni tema võimu tunnustada ja alles Carausiuse surma järel kõrvaldas tema järglase Constantius Chlorus, kes pärast tseesari kõrgesse ametisse ülendamist agaralt kaitses loodepiiri ja sõdis frankidega.

Maximianusel tuli sõdida Aafrikas, kus samuti ilmus usurpaator ja ründasid Mauretaania hõimud. Galerius sõdis Doonaul karplaste ja jasüügide vastu. Diocletianuse ja tema kaasvalitsejate mitmeaastaste sõdade tulemusena õnnestus impeeriumi põhjaosas vana piir saavutada ja seda kindlustada.

Diocletianusel tuli sõdida Egiptuseski, millele tungisid peale lõunapoolsed rahvad ja kus tema ajal kanda kinnitas usurpaator Ahhilleus. Pärast Egiptuse rahustamist sooritas Diocletianus koos Galeriusega sõjakäigu pärslaste vastu. Viimased olid hõivanud Armeenia ja tungisid Mesopotaamiasse. Algul kaotas Galerius, kuid hiljem said pärslased lüüa ja nendega sõlmitud rahulepingus laiendati Armeenia piire ning kindlustati roomlaste võim Mesopotaamias.

5. Diocletianuse reformide tähtsus

1. mail 305. a. loobusid Diocletianus Nikomeedias ja Maximianus Milaanos võimust. Diocletianus tõmbus tagasi Illüüria linna Salonaesse, kuhu ehitati suurepärane loss. Galerius ja Constantius Chlorus kuulutati augustusteks; seejuures asus erruläinud Diocletianuse kohale Galerius, kes oma suva järgi määras kaks tseesarit.

Diocletianusel õnnestus esimesena pärast Septimius Severust pikemat aega võimul püsida. Ühtki tema individuaalset omadust ei tõsta esile ei kristlikud allikad, ei ajalookirjanike kasinad ja katkendlikud andmed ega juriidilised dokumendid. Diocletianuse mitmekesine seadusandluspoliitika annab tunnistust tema energiast ja initsiatiivist. Pole kahtlust, et Diocletianus oli konservatiivse suunaga poliitik. Ta püüdis konsolideerida orjandusliku ühiskonnasüsteemi vankuvaid aluseid riigiaparaadi tugevdamise

[1] Vt. lk. 421.

teel, taastades «Igavese Rooma» endist kuulsust, kuid Rooma poliitilised traditsioonid olid minetanud oma tähtsuse ja tal tuli hüljata see Rooma vabariigi ideoloogiline pärand, mida säilis veel III sajandil. Diocletianuse reformide ideed pole uued; ta arvestas Rooma arengu põhitendentse ja ka Pärsia monarhia kogemusi. Alates Diocletianuse ajast tunnistatakse keisrivõim tingimusteta absoluutseks. Haldamine toimus laialdase bürokraatia-aparaadi kaudu. Sõjaväe, ametnikkonna ja pealinna varustamine baseerus naturaalmajanduslikul alusel. Sõjavägi oli kohandatud sõdimiseks piiridel ja impeeriumi sisemaal.

XXXV PEATÜKK

ÜLDISE KINNISTAMISE SÜSTEEM — CONSTANTINUSE «REFORMID»

1. Võitlus keisrivõimu pärast peale Diocletianust

Diocletianuse idee kohaselt pidi võimu jagunemine nelja keisri vahel saama süsteemiks. Kuid see süsteem ei taganud poliitilist ühtsust ega hoidnud ära sisesõdu, sest augustuste ja tseesarite käsutuses olid sõjaväed ja nad võisid neid kasutada võitluses poliitiliste vastastega.

VÕITLUS CONSTANTIUSE JA MAXENTIUSE VAHEL

Rahu rikuti 306. a., kui Constantius Chlorus suri Britannias pärast sõjakäiku põhjapoolsete hõimude vastu. Sõjaväed kuulutasid keisriks tema poja Constantinuse, keda Galerius tunnustas kui tseesarit. Kuid varsti pärast seda kuulutati Roomas, mille kohta Galerius laiendas üldise maksustamise, pleebsi ja sõjavägede poolt keisriks Maxentius, Maximianuse poeg. Seejärel puhkes võitlus, millest võttis osa ka Maximianus ise, kes tapeti hiljem, 310. a. pärast tulemusteta katseid taas võimule pääseda, Gallias. Võitlus kestis veel mõne aasta ja lõppes Constantinuse võiduga; liidus Valerius Licinianus Liciniusega võitis Constantinus Maxentiuse.

LAHING MULVIA SILLA JUURES

Lahing Constantinuse ja Maxentiuse vahel toimus Rooma müüride lähedal Mulviuse silla juures. Võidu saavutas Constantinus, Maxentius uppus taganemisel Tiberisse.

Maxentius oli tuntud kristlusse eitavalt suhtumise poolest. Constantinus aga oli ususallivuse pooldaja nagu tema isagi. Tema väes oli palju kristlasi ja hiljem kujunes koguni legend, et Constantinus nägi enne lahingut risti ühes kirjutatud sõnadega: «Sellega võidad» (kreeka keeles — *«touto nika»*).

NN. MILAANO EDIKT

313. a. avaldasid Milaanos Constantinus ja Licinius ühise dekreedi (tuntud Milaano edikti nimetuse all), millega ristiusk tunnistati lubatud usuks. Nüüdsest peale omasid kristlased samu õigusi kui teiste religioonide pooldajad.

CONSTANTINUS JA LICINIUS

Pärast oma vastaste võitmist valitsesid Constantinus ja Licinius koos kümme aastat. Aastal 324 algas nende vahel sõda, mis lõppes Liciniuse lüüasaamisega. Ta saadeti välja Tessalonikesse ja hiljem tapeti. Pärast seda valitses Constantinus (täieliku nimega Flavius Valerius Constantinus) koos oma poegadega impeeriumi kuni surmani (337. a.).

2. Constantinuse religioonipoliitika

Võitluses võimu pärast Constantinuse ja tema rivaalide vahel etendas religiooniküsimus üsna tähtsat osa. Kuigi Constantinus polnud veel kristlane, näitas ta end siiski uue religiooni järjekindla pooldajana ja alates Milaano edikti väljaandmisest muutus kristlus väga kiiresti jälitatud religioonist domineerivaks religiooniks. Domineeriv kristlik kirik pühitses Rooma riigi korda, õigustades oma autoriteediga keisrivõimu. Teiselt poolt hakkas ka keskvõim juba Constantinuse ajast peale kirikuasjust aktiivselt osa võtma. Ägedad vaidlused mitmesuguste dogmaatika- ja distsipliiniküsimuste üle olid kristluse ajaloos tavaliseks nähtuseks juba tema tekkimisajast peale. Neis peegeldus too sotsiaalne võitlus, mis toimus mitmesuguseid sotsiaalseid elemente hõlmava kiriku raames. Need vaidlused ei lakanud, vaid vastuoksa, läksid hoogu, kui kristlik kirik sai ametliku tunnustuse. Tihtilugu pöördusid piiskopid abstraktsete dogmaatika-alaste küsimuste lahendamiseks keisri poole. Constantinus, täpselt samuti kui tema järglased, arvas, et impeeriumi ühtsusele peab korrespondeerima ühtne kirik, milles ei või olla mõtete lahkuminekuid, ja võttis seepärast kirikutülide arutamisest aktiivselt osa. Sellest ajast peale hakati dogmaatikaküsimustes nägema riiklikke küsimusi.

DONATISMI TEKKIMINE

Juba 313. a. pöördusid Aafrika kristlaste esindajad Constantinuse poole palvega lahendada tüliküsimus, keda lugeda õigustpädevaks Kartaago piiskopiks, kas Caecilianust või Donatust. Donatuse pooldajad süüdistasid Caecilianust selles, et ta andis Diocletianuse-aegse tagakiusamise puhul jälitajatele välja pühad raamatud ja oli seega reetja. Caecilianuse pooldajad süüdistasid

vastaspoolt, mille juhiks oli Donatus, selles, et tema pretendent on ebaseaduslikult ametisse õnnistatud.

Constantinus andis selle asja lahendada piiskoppide kontsiilile, esmalt Roomas, hiljem Arelates (praegune Arles). Kontsiilid tunnistasid Caecilianuse õiguspädevaks Kartaago piiskopiks ja Constantinus kinnitas selle otsuse. Siis deklareerisid Donatus ja tema pooldajad, et ainult nemad on tõelised kristlased, ja lõid oma kiriku. Peatselt sai tülist kahe piiskopi vahel, kes Kartaago piiskopitoolile pretendeerisid, alguse avalik ja äge võitlus, mis vältas enam kui sajandi. Donatistid olid seisukohal, et kõik Caecilianust tunnustavad piiskopid on osalised tema poolt sooritatud reetmises ning seepärast ise reeturid ja et tõeline kirik on püsinud ainult Aafrikas.

Hiljem kujunes tüli ametliku kiriku pooldajate (katoliiklaste [1]) ja donatistide vahel oma iseloomult sotsiaalseks võitluseks, milles peegeldusid nii Aafrika linnade separatistlikud tendentsid kui ka suur- ja väikemaavaldajate ja samuti orjade ning orjapidajate vahelised vastuolud.

ARIANISM JA NIKEA KIRIKUKOGU

Teine kiriklik küsimus, millesse Constantinus vahele segas, puudutas olukorda Egiptuse kirikus. Egiptuse kirikut iseloomustas ammust ajast tavalisest suurem huvi abstraktsete teoloogiliste küsimuste vastu. Rida Aleksandria teolooge, kellest eriti kuulsaks said Clemens (II sajandi lõpul) ja Origenes (sündis umb. 185. a., suri 253. a.; ta tervis murdus pärast Deciuse-aegse tagakiusamise piinutusi), püüdis ühendada kristluse dogmasid kreeka filosoofia printsiipidega. Origenese teoloogilises süsteemis, mis oli loodud Platoni mõtete mõju all, anti tähtis osa Logosele (Sõnale või Mõistusele), mis samastati jumala pojaga, kes võttis Jeesus Kristuse kuju. Kristliku doktriini aluste oriigeneslikult, abstraktselt ning filosoofiliselt tõlgitsemise printsiip levis Aleksandrias laialdaselt. IV sajandi algul esines oma asketismi poolest tuntud ja koguduse liikmete hulgas populaarne presbüter Arius (Areios) õpetusega, et jumalikus kolmainsuses on ainult jumal-isa igavene. Tema lõi esimesena poja ehk Logose, püha vaim aga on Logose loodud. Seepärast ei saa poeg olla isaga võrdne, ta on ainult isaga sarnane. Arianism oli katse ratsionaalselt tõlgitseda kristluse põhidogmat, ent Ariuse õpetuse mõistis hukka esmalt Aleksandria piiskop ja seejärel kohalik kirikukogu. Siis pöördus Arius teiste kirikute poole. Tema luuletused said populaarseks Aleksandria käsitööliste ja madruste hulgas. Kõikjal — turgudel ja tänavatel — toimusid vaidlused, mis muutusid avalikeks kokkupõrgeteks. Mitte ainult Egiptuse kirikus ei debateeritud, vaid teisteski kirikutes. Sellessegi küsimusse segas vahele Constantinus, kes hiljuti oli võitnud Liciniuse.

[1] Katolikós tähendab kreeka keeles üldist ning ühist.

Aastal 325 kutsuti Nikeasse (Nikaia) kokku kogu Rooma riigi kristlike piiskoppide kongress (kirikukogu, kontsiil), millele sõitsid mitmesuguste provintsiaalkirikute esindajad. Kirikukogu võttis vastu kristluse põhidogmade lühikese kokkuvõtte, nn. Nikea usutunnistuse. Enamik kokkutulnuist võttis sõna Ariuse vastu. Jumala poeg tunnistati samaolemuslikuks isaga. Constantinus, kes sel ajal polnud veel kristlane, juhatas kirikukogu koosolekuid ja pidas oma kohustuseks kinnitada kirikukogu otsused. Arius pagendati Illüüriasse, tema pooldajad Galliasse.

Kuid Nikea kirikukogu aeg polnud arianismi lõpp, vaid pigem algus. Arianismil oli palju pooldajaid õukondlaste hulgas ja Arius toodi varsti tagasi, tema peavastane Aleksandria piiskop Atanasios aga pagendati. Ariuse surma järel soosis õukond tema pooldajaid edasi. Tülid kestsid kaua aega. Õukonnas võitsid kord Nikea õpetuse pooldajad, kord ariaanid (areioslased). 331. a. mõisteti Ariuse õpetus uuel piiskoppide kontsiilil Konstantinoopolis hukka ja ariaane hakati taga kiusama. Siiski suutis arianism levida «barbaarsete» germaani hõimude hulgas, keda impeeriumi elanikud hiljem käsitasid kui muu-usulisi. Nikea kirikukogul määrati samuti kindlaks, et Rooma, Aleksandria ja Antiookia piiskopid hakkavad kandma patriarhi («esiisa») ja kaks esimest lisaks veel paavsti nime.

3. Constantinuse «reformid»

Kui Constantinus religioonipoliitikas käis teist teed kui Diocletianus, siis sotsiaalsel ning poliitilisel alal arendas ta edasi seda reformisüsteemi, mille alused oli rajanud Diocletianus.

TSIVIILVÕIMU JA SÕJAVÄELISE VÕIMU LAHUTAMINE

Säilitades impeeriumi administratiivse jaotuse (diötseesideks ja provintsideks), mille Diocletianus oli kehtima pannud, lõi Constantinus diötseesidest kõrgemate jaotusühikutena neli prefektuuri: Idamaad, Illüüria, Itaalia ja Gallia. Prefektuure haldasid pretoriaanide prefektid, kellele allusid diötseeside vikaarid, aga viimastest alamal seisid provintside *praesides* [1].

Tsiviilvõim ja sõjaväeline võim lahutati Constantinuse ajal lõplikult; pretoriaanide prefektid muutusid tsiviilametnikeks, armeesid juhtisid erilised *magistri militum*. Constantinuse ajal teostati ka sõjaväereform, vägede jaotamine piirivägedeks ja liikuvaks armeeks; viimases erinesid *comitatenses* ja privilegeeritud grupp *palatini*. Pretoriaanide kaardiväe asemel, mida Diocletianuse ajal oli vähendatud, ilmuvad erilised õueväeosad (*domestici, protectores*).

[1] Ainult kolme provintsi (Ahhaia, Aafrika ja Aasia) haldasid endiselt prokonsulid.

KURIAALIDE KINNISTAMINE

Fiskaalpoliitika järjekindel teostamine viis seisuste kinnistamisele. 316. a. ja 325. a. ediktidega keelati linnarahvastiku kõrgemal seisusel — kuriaalidel — lahkuda oma sünnilinnast. Munitsipaalkoormiste kandmisest ei võinud neid vabastada ei linnanõukogu otsused ega keisri korraldused. Sellest ei päästnud neid ka mingi tsiviilne või sõjaväeline ametikoht. Kuriaalide kohustused muutusid pärandatavaks koormiseks.

KOLOONIDE JA KÄSITÖÖLISTE KINNISTAMINE

Keiserlik 332. a. konstitutsioon keelas koloonidel ühest mõisast teise siirdumise; mõisavaldaja, kelle juurest leiti võõras koloon, pidi tema tagastama endisele peremehele ja lisaks tasuma koloonilt saadaolevad maksud kogu aja eest, mil jooksik koloon tema mõisas viibis. «Neid koloone endid, kes kavatsevad põgeneda,» öeldi seaduses, «tuleb raudu panna nagu orje, et karistuseks sundida neid orja viisil täitma vabadele inimestele sobivaid kohustusi.» Constantinuse ajal jätkus ka käsitööliste kinnistamine nende kolleegiumide juurde. Nii avaldati 317. a. korraldus, milles öeldi, et «rahapaja meistritel tuleb alatiseks jääda oma ametiseisusse ja sellest ei vabasta neid mingisuguse asjaoluga seotud privileegid».

UUE PEALINNA RAJAMINE

Juba Diocletianuse ajal minetas Rooma linn endise tähtsuse. Constantinus ehitas (330. a.) uue pealinna kreeka koloonia Bütsantsi kohale. Uus pealinn nimetati asutaja nime järgi Konstantinoopoliks. Constantinus oli paljudes asjades Diocletianuse töö jätkajaks, ent temast resoluutsem ja julgem. Julianus Apostata sõnade järgi oli ta igasuguste murrangute algatajaks (*novator et turbator omnium rerum*). Constantinusel puudus see rooma konservatism, mis oli omane Diocletianusele. Impeeriumi valitses ta despootlikult, julmalt arveid õiendades kõigiga, kes teel ees seisid. Tema julmuse ohvrite hulgas oli tema poeg Crispus, naine Fausta (Maximianuse tütar) ja palju lähedasi sõpru. Sellele vaatamata tunnistas tänulik kristlik kirik Constantinuse, kes lausa surma lävel laskis enda ariaanist piiskopi poolt ristida, pühaks ja apostlisarnaseks.

4. Constantinuse välispoliitika

Välispoliitikaski oli Constantinus Diocletianuse tegevuse jätkajaks. Läänes peeti tema ajal roomlastele soodsalt lõppevaid sõdu frankidega, Doonau ääres võitles ta gootidega, toetades sarmaate. 332. a. lõid roomlased goote ja sundisid neid rahu sõlmima. Constantinuse ajal jätkus impeeriumi mitmesuguste

osade asustamine «barbaritega». Sarmaate asustati Doonau-äärsetesse provintsidesse ja Itaaliasse, vandaalidele aga anti maid Pannoonias. Sellega soodustas Rooma valitsus impeeriumi «barbariseerumist». Sama protsess toimus sõjaväeski, kuhu võeti arvukalt teenima «barbareid», kes Constantinuse ajal jõudsid kõrgematele sõjaväelistele kohtadele.

Surm takistas Constantinusel alustamast sõjakäiku pärslaste vastu, kes tungisid kallale Armeeniale ja Mesopotaamiale.

5. Constantinuse järglased

Constantinuse surma järel läks valitsemine üle tema kolmele pojale. Sellest sugenesid uued sisesõjad keisritrooni pärast. Olukord komplitseerus seejuures uute usurpaatorite ilmumise tõttu.

CONSTANTIUSE VALITSEMINE

Aastal 351 ühendas Constantinuse keskmine poeg Constantius enda kätte võimu kogu impeeriumi üle. Constantius ei paistnud silma sellise energia ja initsiatiiviga kui isa. Religioossed probleemid etendasid Constantiuse sisepoliitikas tähtsat osa. Ise oli ta veendunud ariaan ja osutas suurt huvi usundlike küsimuste vastu. Ariaanide piiskopid muutusid tema ajal taas mõjukaiks, arianismi energiline vastane Atanasios aga pagendati uuesti. Rooma külastamisel osutas keiser tähelepanu Rooma paganliku mineviku mälestusmärkidele ja paganlust ei kiusatud tema valitsemisaastail taga. Constantiusel tuli sõdida läänes, peamiselt alemannidega, ja idas pärslastega. Alemannide vastu saadeti Constantiuse lellepoeg Flavius Claudius Julianus, kellele anti tseesari-tiitel. Tal õnnestus rahustada Gallia, võita alemanne ja franke. Pärsia kuningas Šapur II pealetung sundis Constantiust nõudma Julianuselt väesalku Galliast. See tekitas mässu sõjaväes, kes kuulutas Julianuse augustuseks. Julianus liikus sõjaväega Constantiuse vastu, ent viimane suri Kiliikias.

JULIANUS APOSTATA JA TEMA RELIGIOONIPOLIITIKA

Julianus valitses kaks aastat (aastail 361 kuni 363). Kristlikus historiograafilises traditsioonis kujunes tema püsivaks epiteediks Apostata (Taganeja), sest Julianus võttis oma eesmärgiks paganliku religiooni valitseva seisundi taastamise. Paganlikku usundit püüdis ta reformida, võttes kristluselt üle hästi korrastatud kirikuorganisatsiooni ja isegi rea eetilisi juhtlauseid. Kristlaste vaimulikkond minetas tema ajal need privileegid, mis ta oli saavutanud pärast Milaano edikti.

Julianus — avara haridusega inimene, veendumustelt filosoof-neoplatoonik, üks oma aja suurimaid kirjanikke ja mõtlejaid —

omas autoriteeti Kreeka linnarahvastiku intelligentsetes ringkondades ja paganliku aristokraatia liikmete hulgas, kuid sõjaväes ega rahvahulkades ei leidnud ta eriti toetust. Ta hukkus sõjakäigul pärslaste vastu vallutussõjas, mida ta pidas, unistades Makedoonia Aleksandri kuulsuse saavutamisest. Pärast Pärsia pealinna Ktesifoni tulemuseta piiramist oli Julianus sunnitud taganema. Ta sai lahingus raskesti haavata ja suri.

JOVIANUS

Tema järglasena kuulutati keisriks Jovianus, kellel tuli sõlmida pärslastega rahu Rooma keisririigile raskete tingimustega. Roomlased olid sunnitud loovutama Diocletianuse poolt annekteeritud maad; lisaks sellele tunnustasid nad Armeenia sõltumatust. Jovianus oli kristlane ning tühistas Julianuse kristlaste vastu suunatud korraldused. Jovianus suri 364. a. algul ja sõjavägi proklameeris keisriks Flavius Valentinianuse (aastail 364—375), kes kuulutas kaasvalitsejaks oma venna Flavius Valensi (aastail 364—378).

VALENTINIANUS JA VALENS

Mõlemad vennad olid vähese haridusega mehed, kuid vilunud sõjaväelased. Oma peaülesannet nägid nad impeeriumi kaitsmises pealetungivate «barbarite» vastu. Valentinianus valitses impeeriumi lääneosas ja elas Milaanos, idaosa valitseva Valensi residentsiks oli Konstantinoopol. Pärast Valentinianuse surma (375. a.) kuulutati riigi lääneosa keisriks tema poeg Gratianus (aastail 375—383), kellele oli võõras ususallivus; selle poolest erines ta isast. Tema ajal anti ranged seadused paganate ja ketserite vastu. Esimese keisrina loobus ta *pontifex maximus*'e tiitlist, jättes seega vana religiooni ilma riigi toetuseta. Eriti mõjutas keisrit Milaano piiskop Ambrosius, üks lääne-kiriku aktiivsetest ja haritud piiskoppidest.

XXXVI PEATÜKK

ROOMA KEISRIRIIGI SISEELU IV ja V SAJ. m. a. j.

1. Poliitiline kord

Diocletianuse, Constantinuse ja nende järglaste ajal muutus Rooma keisririik lõplikult piiramatuks monarhiaks. Keisririigi valitsemissüsteem oli rajatud bürokraatlikele printsiipidele. Selle bürokraatliku süsteemi tsentrumiks oli «püha palee» (*palatium sacrum*) ja keisri «püha magamistuba» (*cubiculum sacrum*). Keisri ja tema perekonna teenindamine kuulus üldriiklike ülesannete

hulka. Keisri võim oli piiramatu, ta ainult pidas nõu oma lähimate õukondlastega, kellest oli moodustatud *consistorium principis* (sõna *consistorium* ise, mis võeti tarvitusele *consilium*'i asemel, näitab, et nõukogu liikmed kuuluvad keisri ametiasutusse). Keisri nimel võis esineda tema peasekretär, *quaestor sacri palatii*, õukonnaasjade ametit juhtis *praepositus sacri cubiculi* (sellel kohal olid väga sagedasti eunuhhid); keiserlike ametiasutuste üldiseks juhiks oli *magister officiorum*. Kõrgemaid ametnikke nimetati *comites*. *Comites* (esialgu tähendas *comes* «keisri saatjat», nüüd on see kindlapiiriline teenistusaste) jagunesid järkudesse: *comites primi ordinis, secundi ordinis* jne. Neile järgnesid *notarii*. Igal kõrgemal keiserlikul ametnikul oli oma kantselei (*officium*). Ametnikud moodustasid otsekui erilise, subordinatsioonile rajatud armee; kõrgemad neist omasid samu aukraade kui armeeülemad, aga keiserlike kantseleide kogu määraline koosseis moodustas otsekui paleesõjaväe (*militia palatina*). Igasuguste käsundite täitmiseks oli terve 1100-liikmeline koosseis, nn. *agentes in rebus*, kelle hulgas erilist osa etendasid salapolitsei agendid (*curiosi*). Finantsidevalitsus jagunes kaheks osakonnaks: üldriiklike tulude ja kulude osakond (*aerarium sacrum*, mille eesotsas seisis *comes sacrarum largitionum*) ja keisri privaatvahendite osakond, mida valitses *comes rerum privatarum*.

Keisri käsutuses olid tohutu suured mõisad. Peale selle kuulusid temale relvi, kangaid, telliseid jm. valmistavad töökojad. Relvastuse tootmine ja müük oli keisri monopoliks. Pealegi allusid kõik töökojad *comes sacrarum largitionum*'i korraldustele ja neis töötavad käsitöölised olid pärilikult kinnistatud oma kolleegiumide juurde.

Tsiviilvõim oli tavaliselt sõjaväelisest lahutatud. Pretoriaanide prefektid ja linnaprefektid, samuti kui diötseeside vikaarid, ajasid ainult tsiviilasju. Armeed ja väesalgad olid allutatud erilistele komandöridele (*duces* või *comites rei militaris*), kes allusid väejuhatajatele (*magistri militum*).

Kuigi senat ei etendanud mingit poliitilist osa keisririigi poliitilises elus, jäi senaatoriseisus edasi kõrgeimaks seisuseks. Temasse arvati kõrgeim ametnikkond. Vastavalt senaatorite positsioonile riigis nimetati neid *clarissimi*, *clarissimi et spectabiles*, *clarissimi et illustres*.

Väliselt osutub hiline keisririik rangelt tsentraliseeritud kõikvõimsaks riigiks arenenud bürokraatliku aparaadiga, pärilike seisustega, kes kannavad kindlaksmääratud riiklikke kohustusi, riigiks, mida valitsetakse rangete seadustega, mis määravad igaühe koha ja kohustused. Elanikkond on paikne. *Origo* (registreerimiskoht) aheldas elanike peamise hulga sünnikoha külge, kus nad pidid oma koormusi kandma. «Õigluse» kehastuseks oli keiser, kes pani alamad inimesed (*humiliores*) töötama ja koormusi kandma, neid otsekui vägevate ning tähtsate omavoli eest kaitstes.

Kuid see pilt, mis kujuneb ametlikkude dokumentidega tutvumisel, ei vasta paljudes asjades tegelikkusele. Samade seaduste korduv avaldamine ja karistuste suurendamine samade väärtegude eest räägib sellest, et seadusandjad ei arvestanud tõrkumatu alistumisega nende korraldustele.

2. Sotsiaalne kord

Diocletianuse ja Constantinuse reformid pidid kõrvaldama kriisi, mida Rooma keisririik läbi elas, ja maha suruma revolutsioonilised liikumised. Kõik nende sammud suutsid ometi ainult aeglustada, kuid mitte seisma panna toda allakäiku, mis algas juba III sajandil ja mille põhjuseks oli orjandusliku majanduse kriis.

NATURAALMAJANDUSE OSATÄHTSUS

See langus väljendus eelkõige raharingluse tunduvas vähenemises ja maksude naturaalsel kujul võtmise ja riigikassa samasuguste väljamaksete järsus tõusus. Viimasel ajal on kodanlikus historiograafias ilmunud töid, mis eitavad hilise keisririigi majanduse naturaalmajanduslikku alust. Tõepoolest räägib rida tegureid sellest, et mereäärsetes keskustes säilis kaubandus, kuigi senisest vähemas ulatuses. Aleksandrias, Kartaagos, Väike-Aasia linnades ja samuti Gallia suurtes linnades etendas kaubandus majanduselus edasi tähelepanuväärivat osa ja rahavajadus oli hilises keisririigis veel nii suur, et mõisate valdajad püüdsid loonusrenti asendada rahamaksetega. Oli koguni vaja keisri 365. a. erikorraldust, mis keelas maavaldajatel nõuda koloonidelt raha «maa saaduste» asemel. Kuid need faktid ei suuda kummutada teesi, et majanduselu üldiseks tendentsiks oli Vahemeremaade majanduse aina suurenev naturaliseerumine.

Linnade ja sõjaväe varustamine ning teenistuse eest tasumine oli rajatud peamiselt naturaalmajanduslikele alustele. Vahetus kahanes, üksikjuhtudel koguni lõppes. Väliskaubandus lakkas etendamast seda osa, mis talle kuulus I sajandi lõpul ja II sajandil.

Majanduse naturaliseerumist peegeldas linnade allakäik, eriti Läänes. Nad minetasid oma senise tähtsuse, kuna samal ajal hakkas olulisemat osa etendama suur mõis, mis tootis peaaegu kõike, mida vajati tema valdajate ja asukate elutarvete rahuldamiseks.

SUURMAAVALDUSE KASV

Suurmaaomand saavutas keisririigi viimasel sajandil senikuulmatud mõõtmed. Ta oli peamiselt keisri ja senaatoriseisuse liikmete käes. Poliitilisest võimust ilmajäänud senaatorid etendasid sellest hoolimata keisririigi sotsiaalses elus ülitähtsat osa.

Senaatoriseisus koosnes varase keisririigi aegadest säilinud senaatoriperekondade liikmetest ja nendest, kes olid esile kerkinud III saj. sisesõdades, ja viimaks nendest, kellele IV sajandi keisrid olid annetanud senaatoriseisuse. Selle seisuse häälestatuse üle võib otsustada mõnede IV ja V sajandi kirjanike (Symmachuse, Sidonius Apollinarise jt.) teoste põhjal.

Üldpoliitilised küsimused erutasid kõrgema seisuse liikmeid vähe. Nende keskkonnas austati veel Rooma kuulsat minevikku, kuid see austus väljendus vaid selles, et seoti oma päritolu ühe või teise tuntud Rooma perekonnaga. Samal ajal iseloomustas hilise keisririigi aristokraatiat orjameelsus. Senaatorid taotlesid keisri armuosutusi, püüdsid saavutada üht või teist ametikohta, et omada kõlavat tiitlit. Neil motiividel läksid mõned isegi üle usurpaatorite poolele. Paljud senaatorid eelistasid elada villades. «Barbarite» pealetungimine ja rõhutute ülestõusud sundisid neid püstitama kindlustusi, ümbritsema villasid müüridega. Hilise keisririigi magnaadid omasid relvastatud väesalku, nn. buktsellaare. Linnadesse ilmusid senaatorid harva. Nad sõitsid sinna teenijaspere saatel pühadeks, pidulikust jumalateenistusest osavõtmiseks, piiskopi valimistele jne. Valduste ääretu laiendamine oli neile üheks elueesmärgiks.

PATRONAAT EHK *PATROCINIUM*

Iidne Rooma instituut patronaat (*patrocinium*) omandas sel ajal teistsuguse tähenduse. Võimsate inimeste *patrocinium*'i (soodustava kaitse) alla valgusid kokku need, keda rõhusid ametnikud, linnavõimud ja vähem mõjukad valdajad. Väga tihti andsid kesk- ja väikemaavaldajad, isegi terved külad oma valdused üle magnaatide omandiks ja said nad kasutamiseks prekaariumi [1] õiguste alusel. End magnaadi soodustava kaitse alla andes siirduti otsekui tema võimu alla. II sajandi Massilia (Marseille') preester Salvianus ütleb selle kohta: «Nad annavad end magnaatide kaitse ja protektsiooni alla ning otsekui siirduvad nende võimu alla ja nende alamlusse.» Keisrite suhtumine võimsatesse maamagnaatidesse oli kahesugune: ühelt poolt avardasid keisrid nende õigusi nende maal asuvate koloonide kohta, teiselt poolt, kartes võimsate maamagnaatide mõju liiga suureks kasvamist, keelasid patronaadi alla võtta vabu inimesi, andsid korraldusi privaatsete relvastatud salkade ja eravanglate vastu.

KOLOONIDE OLUKORD

Constantinuse 332. a. konstitutsiooni koloonide kohta kinnitasid tema järglaste mitmed seadusandlikud aktid. *Jus census* (maksus-

[1] Nii nimetati rooma õiguses kasutamist kuni nõudmiseni; siin mainitud kokkuleppe tulemusena võis see, kes juriidiliselt maa omanikuks sai, selle igal ajal oma prekaristilt tagasi nõuda.

tamisega seotud õigus) ja samuti *jus originis* (hellenistlike riikide praktikast ülevõetud õigus, mis sidus inimese tema sünnikoha külge) lubasid seadusandjatel vaadelda kolooni kui maa orja (*servus ipsius terrae*), kuigi samal ajal koloon tunnustati vabaks inimeseks (*ingenus*). Seadustes mainiti mitmesugustest kategooriatest koloone (*inquilini, adscriptitii, originarii, tributarii*) vastavalt päritolule, antud inimese jõukusele, tema registreerimisele antud elukohta, tema sissekandmisele kadastrisse. Kuid kolooni tegelikule olukorrale mõjus see vähe: kuivõrd suurenes mõisavaldaja vastutus kohustuste eest, mida koloonid pidid kandma riigi kasuks, sedavõrd kasvas ka tema võim koloonide üle.

Arkadiose ja Honoriuse edikt 396. a. keelas koloonidel kohtus maavaldajate vastu väljaastumise. Koloonide vara nimetati selles ediktis *peculium*'iks ja tunnustati mõisavaldaja õigust sellega vabalt toimida.

Keiser Anastasiose konstitutsioon (500. a.) määras, et igaüks, kes on 30 aasta jooksul ühes ja samas mõisas maad harinud, muutub antud mõisa kolooniks; ühes Justinianuse ediktis aga loeme: «Tõepoolest, milles seisneb kolooni ja orja erinevus, kui nad mõlemad on peremehe võimuses ja peremees võib nii orja vabaks lasta koos *peculium*'iga kui ka kolooni vabastada oma võimu alt koos maaga.»

Ühtlasi rõhutasid seadusandlikud aktid, et koloone ei tohi müüa ilma maata; sama nõue kehtis ka maa peale asundatud orjade (nn. *servi casati*) kohta, kelle seisund seega vähe erines koloonide omast.

Riik suurendas maavaldajate võimu koloonide üle, kuid samal ajal püüdis ta piirata patronaadi osatähtsust. Neid, kes võtsid vabu inimesi oma kaitse alla, karistati algul rahatrahviga, kuid hilisemate korralduste järgi ähvardas neid kogu varanduse konfiskeerimine.

Rääkides suurmaavalduse tohutult kaalukast osast, tuleb märkida, et ka keskmised maavaldajad etendasid edasi tähtsat osa. Kõige mõjukamad olid keskmistest maavaldajatest need, kes olid maad saanud teenistuse eest. Neid toetas riik, tagades nende õigusi koloonide suhtes ja kaitstes neid võimsate magnaatide surveavalduste vastu. Keskmiste maavaldajate hulka kuulusid ka linnarahvastiku kõrgema kihi esindajad — kuriaalid.

HILISROOMA LINN. KURIAALID JA KÄSITÖÖLISED

Kuriaalid olid vastutavad maksude määrustekohase laekumise ja linna majanduse eest ning selle vastutuse pärast kuuria juurde kinnistatud. Kuriaali amet muutus aukohustusest koormavaks kohustuseks. Kuuriast pagemine oli tavaliseks nähtuseks, mida keisri karmid määrused ei suutnud seisma panna. Linnarahvastiku kõrgema kihi vaesumist ning allakäiku ei põhjustanud siiski mitte

niivõrd valjud dekreedid kui linnade langus ning küla domineerimine linna suhtes, mis iseloomustavad hilise keisririigi aegu.

Huvi puudumisega munitsipaalse elu vastu kaasneb linnakuraatorite mõju ja tähtsuse suurenemine; munitsiipiumides käsutasid nad täisvõimuliselt. Võimsate isikute (*potentiores*) omavoli ja rõhumine ajab vahele segama valitsust, kes ei leiuta muud paremat, kui asutada uus ametikoht. Algul Illüüria (364. a.) ja seejärel (365. a.) teiste piirkondade linnade jaoks luuakse linna kaitsja (*defensor civitatis*) ametikoht. Ametlikult pidi defensor kaitsma plebeisid ametnike ja suursuguste isikute «ülbuse» vastu; ta arutas igasuguseid kaebusi ja valvas korra järele. Esialgu määras defensori valitsus, hiljem aga jäeti tema valimine linnaelanike hooleks. Ent samad seadusandlikud dokumendid räägivad, et VI sajandiks olid defensorid kaotanud oma tähtsuse, paljudes linnades aga neid üldse ei valitud.

Erikorraldused andsid kontrolliõiguse piiskoppidele, aga neil abinõudel polnud kaalu.

Kõik linnaseisused olid linna juurde kinnistatud ja pidid täitma kindlaksmääratud kohustusi. Kuriaalidest alamal seisid plebeid, alamrahvas — *humiliores*, keda karistuseks ühe või teise kuriteo eest võidi piinata, ihunuhtlusega karistada, kaevandustesse välja saata. Võrdlemisi väikese kihi elanikkonnas moodustasid kaupmehed, kes olid ühendatud eri korporatsioonidesse, neile järgnesid käsitöölised, kellest rõhuv enamik oli kinnistatud oma kolleegiumide juurde. Rooma ja Konstantinoopoli varustamise eest muretses terve armee laevaomanikke ja pagareid; mitmesugused kolleegiumidesse ühendatud käsitöölised töötasid sõjaväe tarbeks. Käsitöölised olid kinnistatud oma elukutsete külge, mis pärandusid vanematelt lastele. Neil juhtudel, kui mingi kutsetööga ei tegelnud isa, vaid ema, päris poeg ema elukutse; käsitöölised võisid oma tütreid mehele panna ainult sama kolleegiumi liikmetele, mitte väljapoole. Kui keegi abiellus teatud korporatsiooni kuuluva inimese tütrega ja ta ise kuulus teise korporatsiooni, sai ta sama korporatsiooni liikmeks, kuhu kuulus nooriku isa.

ORJAD

Orjade arvu ja orjuse peamiste allikate kohta sel ajal on vähe andmeid. Kahtlemata jäi orjus tähtsaks ka hilise keisririigi ajajärgul. Et sõjavange enamasti enam ei müüdud enampakkumisel, nagu varem, vaid saadeti provintsidesse koloonidena laiali, siis läksid orjad kallimaks, neid toodi vähem turule. Orjade *peculium*'ile viimine levis laialdaselt. Põllumajanduses lähenes maakrundile asundatud orja seisund kolooni omale. Seadus keelas neid ilma maata müüa. Keiser Constantinus võttis peremeestelt lõplikult õiguse oma orje surmaga karistada; lisaks sellele keelati müümise teel lahutada orjade lapsi vanematest, venda õest, meest naisest. Seadusandlus tunnistas seaduslikuks orjade vabaks-

laskmise kirikus piiskopi ja usklike juuresolekul; vaimulikust seisusest peremees aga võis oma orjad vabastada, teatades sellest kirikus või surivoodil olles sõpradele.

3. Kristlik kirik ja tema osa keisririigi sotsiaalses elus

Pärast riigi poolt tunnustamist muutus kirik võimsaks sotsiaalseks jõuks. Riik tunnustas ristiusu mitte ainult üheõiguslikuks teiste usunditega, vaid ainsaks õigeks religiooniks, mis on kogu elanikkonnale kohustuslik. Paganaid, ketsereid ja usutaganejaid ähvardasid karmid karistused.

KRISTLUSE VIIMNE VÕITLUS PAGANLUSEGA

Kuid endised religioonid püsisid veel. Eriti palju oli neil pooldajaid senaatorite aristokraatia ja talurahva hulgas. Alates 381. aastast, mil Teodosios kutsus Konstantinoopolisse kokku impeeriumi kõikide piiskoppide teise kontsiili, anti palju karme korraldusi paganate vastu. Ametnikkond täitis neid valitsuse korraldusi vastumeelselt ning vaatas läbi sõrmede sellele, et kuskil maakolkas vanu jumalaid kummardati.

Tuleb märkida, et religoossed küsimused etendasid IV ja eriti V sajandil inimeste elus tähtsat osa. Julianuse ja hiljem keiser Eugeniuse tegevus on näiteks selle kohta, et paganlusel oli veel palju salajasi ja avalikke pooldajaid. Oma tähtsust ei kaotanud IV ja V sajandil ka idamaised kultused, eriti Mitra religioon, mis jäi kristlusele veel ohtlikuks konkurendiks.

PIISKOPPIDE OSATÄHTSUS

Kristlus kujunes valitsevaks religiooniks sõltumatult valitsuse sanktsioonidest ja rangetest seadustest. Võrreldes III sajandiga, kasvas kristlike koguduste arv; igas linnas oli piiskop. Eriti tähtsaks muutusid suurte keskuste piiskopid. Ametlik kirik toetas ja pühitses keisririigi korda. Keisrite juures kohtame me täiesti kindlailmelisi teokraatlikke tendentse. Siiski ei õnnestunud piiskoppe keisririigi ametnikeks muuta. Üksikutel juhtudel esinesid kiriku hierarhid autoriteedi saavutamiseks laiades elanikkonna hulkades protestiga keisrite ühe või teise väärteo vastu.

KIRIKUSISENE VÕITLUS

Ametlikus kirikus ei valitsenud kaugeltki ranged eluviisid ja evangeelne vaesus. Kiriku varandus, mis oli saadud annetuste, päranduste ja muil teil, kasvas suureks. Kirikule kuulus maid, millel asusid koloonid. Teatud osa tuludest läks heategevuseks, kuid suurem osa kiriku majanduslikke vahendeid kulutati arvuka

vaimulikkonna ülalpidamiseks. Kirik kaitses valitsevate klasside huve, kuid rikka ametliku kiriku kõrval eksisteeris vaene opositsiooniline kirik, mis astus välja nii- või teistsuguste abstraktsete teoloogiliste teesidega või distsipliinireeglitega, mis valitsevas kirikus omaksvõetuist erinesid, ja väljendas seega usklike selle osa protesti, kes polnud rahul kiriku varanduse kasvamisega ja valitsevate klasside huvide kaitsmisega. Kõige radikaalsemaks vooluks oli agonistikute [1] liikumine.

MUNKLUS

Kuid ka kiriku enda rüpes tekkis askeetlik liikumine, mis imponeeris neile kristlastele, kes polnud rahul kiriku rikkuse kasvamisega ja vaimulikkonna sekkumisega ilmalikesse asjusse. Selle askeetliku voolu väljenduseks oli munklus, mis tekkis III saj. lõpul ja IV sajandil. Munkadeks nimetati kristlikke fanaatikuid, kes läksid ära inimtühjadesse kohtadesse ja asusid sinna elama üksikutena või vennaskondadena. Nad hoidusid abielu sõlmimisest, pidades perekonnaelu patuseks. Pahatihti ei lõiganud nad juukseid ega hoolitsenud keha puhtuse eest, lugedes sedagi patuks. Esimesed mungad ilmusid Egiptuses, ent hiljem tekkis neid ka impeeriumi teistes osades.

4. Hilise Rooma keisririigi kultuur

Nagu Rooma keisririigi muudel elualadel IV ja V sajandil, nii on kultuuriski sel ajajärgul märgatavad langusetunnused. Seegi periood Rooma kultuuriloos ei möödunud küll jälgi jätmata. Mitmesugustes kunstiharudes loodi väljapaistvaid teoseid, mis ei jää maha klassikalise ajajärgu mälestusmärkidest. IV sajandile oli iseloomulik, et kõrgem seltskond jäi veel ustavaks paganluse traditsioonidele. Tolleaegses kirjanduses püsisid veel paganlikud motiivid ja kõlasid hääled, mis teravalt protestisid kristluse vastu. Läänes etendasid kultuurielus tähtsat osa provintsid, eriti Gallia.

LADINA KIRJANDUS

Viimaste antiiksete ladina poeetide hulgas on tähelepanuväärsed Decimus Magnus Ausonius (310—393), Claudius Claudianus (IV saj. lõpul ja V algul) ja Claudis Rutilius Namatianus (V saj. algul).

IV sajandi lõpul kirjutas Ammianus Marcellinus, antiikmaailma viimane suur ajaloolane, Rooma ajaloo [2].

Hilisemast ladina kirjandusest tuleb mainida Apollinaris Sidoniust ja Symmachust. Apollinaris Sidonius kirjutas luuletusi, kirju

[1] Vt. lk. 450.

ja panegüürikaid, mis ei paku huvi kirjandusteostena, vaid kui materjal, mille varal saab iseloomustada gallo-rooma aristokraatia elujärge V sajandi lõpul ja tema vastastikuseid suhteid pealetungivate «barbaritega». Symmachus on üks viimaseist oraatoreist ja veendunud pagan.

Ladinakeelne ilmalik kirjandus jäi paganlikuks. Poeedid armastasid endiselt mütoloogilisi süžeesid. Ent nende teosed rahuldasid ainult kitsast ringkonda.

KREEKA KIRJANDUS (HILINE SOFISTIKA)

Kreeka kirjandusloos iseloomustab IV sajandit sofistika uus elustumine. Pärast langust III sajandil muutuvad jälle tähtsaks retoorikakoolid. Neis saavad hariduse tulevased ametnikud, neis kasvatatakse ka tulevasi ristiusu jutlustajaid.

Hilise keisririigi ajajärgu kõige väljapaistvamaks filosoofiliseks vooluks oli neoplatonism.

Tema rajajaks loetakse Plotinost (203—269), kes sündis Aleksandrias ja sai seal hariduse, ent elas peamiselt Roomas ja Itaalias.

Platoni õpetus oli ainult aluseks Plotinose idealistlikule süsteemile, kus põimusid mitmesuguste antiikfilosoofia süsteemide (Aristotelese, stoikute, pütaagorlaste jt.) elemendid. Erinevalt klassikalisest filosoofiast olid neoplatonismis tugevnenud müstilised sugemed, selles on näha ajamärki.

KRISTLIK KIRJANDUS

Suuremat mõju omas kiriklik kirjandus, nii ladina- kui ka kreekakeelne. Tema temaatika on enam-vähem kindlapiiriline: dogmaatika küsimuste arutamine, paganate ja ketserite õpetuste ümberlükkamine, kirikudistsipliini küsimused, igasugused manitsused jms. Autorid tundsid hästi retoorikat; paljud kristlike piiskoppide jutlused on koostatud antiikse kõnekunsti kõigi reeglite järgi.

ARHITEKTUUR JA TEISED KUNSTID

Hilise keisririigi kunstis leidub nagu kirjanduseski languse tunnuseid, kuigi see langus ei avaldu äkki ega kõikidel aladel. Diocletianuse ja Constantinuse aegade arhitektuurile oli omane monumentaalsus ja harmoonilisus. See ajajärk ei andnud uusi ehituskunsti printsiipe, kuid ta arendas eelnenud perioodilt pärandatut. Diocletianuse termid Roomas olid suurepärasemad kui Caracalla poolt ehitatud. Constantinus kaunistas Roomat uute ehitustega, eriti aga osutas ta tähelepanu Konstantinoopolile, äsjaehitatud pealinnale. Constantinuse järglased jätkasid uue linna ehitamist. Uueks hoonetüübiks oli kristlik pühakoda, mille prototüübiks oli paljudel juhtudel rooma vana basiilika.

Kujutavas kunstis on langusetunnused märgatavamad. Keisrite skulptuurkujutised on mõõtmetelt grandioossed. Nad rabavad vaatlejat oma suurusega, sisendavad talle austust, vahest isegi hirmu, kuid neis pole rahu, lihtsust ja ülevust, mis olid omased Antoninuste aja raidkujudele.

Tolle aja maalikunstis ja mosaiigikunstis on palju tinglikkust; hästi tabatud elavate joonte kõrvale satuvad rohmakad kujutised, mis näitavad maitse ja meisterlikkuse allakäiku.

Ühtaegu areneb laialdaselt kristlik kunst. Mitmesuguseid paganlikke mõjusid vastu võttes kujundatakse välja Kristuse, jumalaema ja kristlike pühakute tüüpilised kujutised. Kristlik maalikunst ja mosaiigikunst vabanevad järk-järgult traditsioonilistest (paganlikest) vormidest ja võtavad omapärased jooned. Tekivad mitmesugused kristliku kunsti koolkonnad. Kõige tähtsam oli bütsantsi koolkond, mis kujunes välja ida-rooma kunstivormide mõju all. Eriti tähtis oli egiptuse mõju: egiptuse portreemaal mõjutas kahtlemata bütsantsi ikoonimaalimiskunsti.

Rooma kultuuril oli sajanditevanune minevik. Paganliku kultuuri pooldajaid iseloomustab ammumöödunud aegade austamine. Mis kristlastesse puutub, siis ainult vähesed neist tunnustasid vana kultuuri väärtuslikkust. Kristliku hierarhia fanaatilised esindajad, eriti mungad, purustasid pahatihti antiikseid mälestusmärke, nähes neis ahvatlust patule.

XXXVII PEATÜKK

LÄÄNE-ROOMA RIIGI LANGEMINE

1. Lääne-Rooma riigi viimased aastakümned ja hukkumine

VISIGOODID IMPEERIUMI IDAOSAS

Keisririigi seisund muutus IV sajandi keskpaigast alates aina ebakindlamaks. Juba keiser Valensil tuli tegemist uue survega läänepoolsete hõimude poolt. Aastail 375—376 nõutasid visigoodid (lääne-goodid), keda ahistasid Kasahstani steppidest pealetungivad hunnide nomaadhõimud, keiser Valensilt loa asuda elama Rooma impeeriumi territooriumile. Valens lubas neil asuda Traakia diötseesi tingimusel, et nad annavad relvad ära Rooma administratsioonile ja täidavad selle instruktsioone.

Kuid Rooma ametnike hooletuse ja kuritarvituste tõttu ei täidetud neid nõudmisi. Kunstlikult loodud toiduainetenappus ja nende müütamine Rooma ametnike poolt kõrgete hindadega ja gootide laste orjadeks tegemine põhjustasid ülestõusu. Goote toetasid naabruskonna kaevandustest ärajooksnud orjade ja tööliste hulgad. Ülestõusnud orjad ja «barbarid» rüüstasid rikkaid mõisaid. Esimesed Rooma vägede kokkupõrked ülestõusnutega ei andnud selgeid tulemusi. 378. aastal läks nende vastu keiser Valens ise.

LAHING ADRIANOOPOLI JUURES

Adrianoopoli juures toimus lahing, kus ülestõusnud purustasid ja hävitasid Rooma väed, keiser ise aga langes lahinguväljal. Lahingul Adrianoopoli juures oli ülisuur maailma-ajalooline tähtsus. Ajaloolane Ammianus Marcellinus võrdleb seda Cannae lahinguga. Kuid kui pärast täielikku lüüasaamist Cannae juures võimas Rooma vabariik leidis endas jõudu võitluse jätkamiseks ning saavutas võidu, siis 378. a. vanadusest nõrk Rooma keisririik, rammetuks jäänud võitluses välisvaenlastega ja õõnestatud sisemistest vastuoludest, ei jaksanud enam saadud raskest löögist toibuda, ja see andis end tunda kogu järgnevas sündmuste käigus. Rooma vägede parimate kaadriüksuste ja väepealikute juhtiva osa hävimine Adrianoopoli lahingus andis purustava löögi Rooma keisririigi relvastatud jõudude kogu süsteemile. Sellest momendist alates ei suutnud Rooma valitsus paljude aastate jooksul tõhusat sõjaväge välja panna ja oli lõplikult sunnitud usaldama impeeriumi piiride kaitsmise ja «korra» hoidmise palgaliste «barbarite» väesalkadele.

VÕITLUS VÕIMU PÄRAST JA TEODOSIOSE VÕIT

Valensi surma järel nimetas Gratianus riigi idaosa keisriks vilunud väejuhi, Hispaaniast pärineva Teodosiose, keda hiljem hakati kutsuma Suureks. Teodosios tõrjus goodid Konstantinoopolist mõnevõrra eemale, kuid oli sunnitud nendega rahu sõlmima, jättes neile asumiseks Illüüria alad. Kõigis tema võimule alluvates maades püüdis Teodosios kindlasti kehtima panna Nikea õpetust, mida ta tuliselt pooldas.

Aastal 381 kutsuti Teodosiose käsul Konstantinoopolisse kokku teine piiskoppide kontsiil, mis kinnitas ning rõhutas arianismi hukkamõistmist; Konstantinoopoli piiskop aga kuulutati patriarhiks. 391. a. organiseeris Aleksandria piiskop Teodosiose loal paganliku pühamu ja Aleksandria kuulsa raamatukogu hävitamise; raamatukogu pidasid fanaatikud paganlike eksiõpetuste lätteks. Pärast Gratianuse tapmist (383. a.) leidsid impeeriumi lääneosas mõnda aastat aset uued segadused, mis veel enam nõrgendasid Rooma riiki. 392. a. kuulutati seal keisriks väljapaistev ametnik ning reetor Eugenius, kes püüdis tagasi pöörduda vana religiooni juurde. Senatisse paigutati taas Võidu kuju, mis sealt Gratianuse käsul oli eemaldatud, jälle pühitseti traditsioonilisi pühi. Kuid Teodosios keeldus Eugeniust tunnustamast ja saatis tema vastu sõjaväed. Verise lahingu järel läksid Eugeniuse väed vastase poolele üle, ta ise võeti vangi ja tapeti. 394. a. ühendas Teodosios lühikeseks ajaks oma kätte võimu Rooma impeeriumi mõlema osa üle; järgmisel, 395. a. ta suri.

IMPEERIUMI JAGAMINE IDA- JA LÄÄNE-ROOMA RIIGIKS

Teodosiosele järgnesid ta pojad — Arkadios, kes sai isalt valitsemiseks impeeriumi idaosa, ja Honorius, kellele anti lääneosa. Keiser Teodosiose järeletulijate algatusvõime oli väike (seda väiksem, et troonile astudes Arkadios oli 18 ja Honorius 11 aastat vana); nad tegelesid õukonna intriigidega ja olid oma lähemate usaldusosaliste mõju all; viimaste hulgas etendasid tähtsat osa Rooma teenistuses olevad «barbarid». Vandaal Stilicho, *magister militium*, tegelikult aga riigi valitseja, nihkus Lääne-Rooma riigis esile juba Teodosiose ajal; viimane andis talle oma kasutütre naiseks. Stilicho oli energiline väejuht ja diplomaat. Ta hoolitses impeeriumi kaitsmise eest, kuid püüdis seda teha «barbareid» väeteenistusse värvates ja «barbarite» juhtidega lepinguid sõlmides. Sel süsteemil oli palju vastaseid. Varsti pärast Teodosiose surma läks Stilicho tülli pretoriaanide prefekti gallialase Rufinusega, kellel Arkadiose õukonnas Konstantinoopolis oli väga suur mõju. Tüli põhjuseks oli Lääne-Rooma ja Ida-Rooma riigi piiride küsimus. Tüli viis selleni, et Rufinus tapeti.

«BARBARITE» INVASIOON LÄÄNE-ROOMA RIIKI

Peamiseks ohuks Lääne-Rooma riigile olid visigoodid, kelle juhiks oli Alarich. Esmalt ründas ta Balkani alasid, aga seejärel tungis 401. a. Itaaliasse. Stilicho sõlmis temaga rahulepingu, mille järgi Alarich pidi Roomat abistama võitluses Konstantinoopoliga. Aastal 406 läksid «barbarite» hõimud üle Reini ja rüüstasid siis Galliat. Paljudes kohtades ilmusid usurpaatorid. Aastal 408 hõivas Alarich Pannoonia ja Noricumi, seejärel siirdus Itaaliasse ning nõudis oma sõjaväe jaoks raha. Tema nõudmine rahuldati, sest Stilicho kavatses Alarichiga kokku leppida ja teda ära kasutada võitluses usurpaatorite ja ka Konstantinoopoli vastu; kuid Honoriuse õukonnas võitis Stilicho-vastane partei; Stilicholt võeti võim ja teda nuheldi surmaga (408. a.).

VISIGOODID VALLUTAVAD ROOMA

Leping Alarichiga tühistati samuti. Siis teostas Alarich pealetungi Itaaliale. Teda toetasid orjad, kellede hulgas oli palju tema hõimlasi. Kahel korral kippusid goodid Rooma kallale. Esimesel korral tuli Alarich Rooma juurde 408. a., kuid eemaldus, rahuldudes tohutu suure lunaga ja 40 000 orja vabastamisega, teisel korral, 410. a. aga vallutasid Alarichi väed Rooma ja rüüstasid teda. Hiljem kirjutanud autorite teadete järgi avasid orjad Rooma väravad gootidele. Linna laastati kolm päeva. Elanikud võisid pelgupaika leida ainult kirikutes; viimaseid Alarich säästis, kuigi ta oli ariaan. Rooma langemine jättis kaasaegsetele kustumatu mulje. Kohati tekitas ta paganliku reaktsiooni.

Rooma sündmuste ja mõningate Aafrika linnade paganlike riituste juurde tagasipöördumise mõju all kirjutas Aafrikas piiskop Augustinus oma teose «Jumala riigist».

Augustinuse arvamuse järgi kandis Rooma karistust oma patuse mineviku eest. Mainitud teoses arendas autor mõtteid kiriku ja riigi vastastikustest suhetest: kirik on tõeline jumala riik maa peal ja riik peaks olema tema kaitsja. Augustinuse tees mõjutas Hispaania preestrit Orosiust, kes lühidalt esitas kogu Rooma ajaloo selle tõestuseks, et Rooma langemine on karistus vanade kuritegude eest. Mõned paganaist kirjanikud, nagu Rutilius Namatianus, lootsid möödunud kuulsuse taastamisele, teised, nagu ajaloolane Zosimos, pidasid Rooma langemist vanast religioonist taganemise tulemuseks.

HUNNIDE INVASIOON

Alarich lahkus Roomast. Pärast tema surma läksid goodid ära Galliasse. Kuid jõuetuks muutunud keisririik ei suutnud enam «barbarite» survele vastu panna.

Juba 409. a. tungisid vandaalid, sueebid ja alaanid Hispaaniasse ja asusid elama tema üksikutesse piirkondadesse; 420. aastal kinnitasid vandaalid ja alaanid kanna Pürenee poolsaare lõunaosas, 429. aastal aga läksid üle väina Aafrika rannikule ning vallutasid suure osa Numiidiast ja Aafrikast. Üksikutel juhtudel õnnestus Rooma väejuhtidel «barbareid» võita, kuid need võidud ei suutnud muuta impeeriumi välisolukorda. Suurt ohtu tähendasid Rooma riigile hunnid. V saj. 30-ndail aastail ühendas hunnide juht Attila oma võimu alla Nõukogude Liidu praegustel lõuna-aladel ning praeguses Rumeenias ja Ungaris rändlevad hunni hõimud. Seejärel hõivati mõned alad Rooma provintsides Pannoonias ja Möösias. Ettekäändel, et varsti pärast Honoriuse surma keisriks kuulutatud Valentinianus III (aastail 425—455) tema nõudmisi pole täitnud, laastas Attila Galliat. Katalaunia väljadel (451. a.) toimus halastamatu, kuid otsustava tulemuseta lahing, milles Attila vastu võitles Rooma väejuht Aetius, kes juhtis peamiselt «barbarite» hõimudest koosnevat väge. Attila katkestas pealetungi ja läks tagasi Reini taha. Aastal 452 ründas Attila Ülem-Itaaliat, kuid pöördus peagi tagasi Doonau-tagustele aladele. Järgmisel aastal ta suri ning tema eri hõimudest koosnev riik lagunes.

LÄÄNE-ROOMA RIIGI LANGEMINE

Impeeriumi lääneosas ei lakanud võitlus keisritrooni pärast, kuigi suuremat kaalu ei omanud keisrid, vaid Rooma teenistuses olevad «barbarite» juhid. Aastal 445 rüüstasid Roomat vandaalid, kes viisid kaasa suure saagi ja hulga sõjavange, kelle hulgas oli keisrinna Eudoxia. Aastal 475 tõstis Rooma patriits Orestes troonile oma poja Romulus Augustuluse ja valitses tema nimel riiki. Tema vastu tõusid üles «barbaritest» palgasõdurid, kelle juhiks oli skiir Odoaker. Aastal 476 tapeti Orestes, Romulus Augustuluselt võeti võim, keisriau insiigniad aga saatis Odoaker Konstantinoopolisse. Seda sündmust tavatsetakse lugeda Lääne-Rooma riigi lõpuks.

2. Ida-Rooma riik V ja VI sajandil. Rooma õiguse kodifikatsioon

POLIITILINE OLUKORD

Ida-Rooma riigil tuli V sajandil samuti kannatada «barbarite» sissetungide all, ent ta osutus poliitiliselt vastupidavamaks kui Lääne-Rooma riik. Pärast Arkadiose surma valitses keisririiki kaua aega tema poeg Teodosios II (aastail 408—450). Troonile astus ta alaealisena ega olnud väljapaistev valitseja, kuid teda toetasid Ida-Rooma riigi valitsevad klassid.

Aastal 421 algas uuesti sõda Pärsiaga, mis järgmisel aastal edukalt lõppes. Ida-Rooma riiki ründasid Teodosiose valitsemisajal hunnid, isaurlased jt. hõimud. Suurt kaalu omasid Konstantinoopoli õukonnas kirikutülid, mis peegeldasid mitmesuguseid poliitilisi voole. Keiser Leon I (aastail 457—474) oskas vabaneda võimsatest väejuhtidest, kes tahtsid keisri asemel riiki valitseda; samuti lõi ta tagasi vandaalide pealetungi. Alates keiser Anastasiose (aastail 491—518) esimestest valitsemisaastatest osutab Konstantinoopoli valitsus eriti palju tähelepanu slaavlastele. Kaitseks slaavlaste kallaletungide vastu loodi 512. a. kindlustuste liin Selümbriast Marmara mere ääres Derkontini Musta mere ääres. Seda liini hakati nimetama Pikaks müüriks; kirikuloolane Eugarios kõneleb temast kui «jõuetuse tähest, kui arguse mälestusmärgist». Alates Justinos I (aastail 518—527) ajast alustavad slaavlased, kes oma eesmärgiks olid seadnud Balkani poolsaare vallutamise ja ülemvõimu Egeuse merel, organiseeritud pealetunge. VI saj. lõpul saavutati need eesmärgid ja VII sajandil domineeris paljudes Balkani piirkondades slaavi või «slaavistunud» elanikkond ja Ida-Rooma riigi valitsus oli sunnitud slaavlastele asunduste jaoks maad andma, tehes tingimuseks teenistuse piiriäärsetes vägedes.

Ida-Rooma riigis toimus nagu Lääneski äge sisemine võitlus, kuid Ida ei kogenud selliseid purustusi nagu Lääs gootide, hunnide ja teiste mitmesuguste «barbarite» hõimude sissetungi tõttu. Antiikkultuuri traditsioonid hoidusid Idas paremini alal kui Läänes, kus kiires tempos toimus elulaadi ja vahekordade «barbariseerumine». Kreeka linnad Idas säilitasid suurema tähtsuse kui linnad Läänes, mis alla käisid.

KODIFIKATSIOON. *«CORPUS JURIS CIVILIS»*

Väljapaistvateks teosteks, mis tegid lõppkokkuvõtted rooma juristide sajandeid kestnud tööst, olid V ja VI sajandil avaldatud seadusandlikud ning juriidilised kogud. Idakeisrite õukonnas ei lakanud rooma õiguse uurimine ning toimus selle süstematiseerimine. Hilise keisririigi ohtrad seadusandlikud aktid vajasid teatud viimistlemist ja süsteemi viimist. Sel ajajärgul ei leidunud juriste, kes oleksid kindlaks määranud ühe või teise keiserliku konstitutsiooni koha rooma õiguse üldises süsteemis; hädatarvilik oli aga koostada kas või üldkohustuslike sätete kogu. Esimesed kodifitseerimiskatsed kuuluvad juba III saj. lõppu ja IV algusesse. Teodosios II ajal kogus eriline komisjon kõik Constantinuse ja tema järglaste poolt antud konstitutsioonid, süstematiseeris nad vastavalt sisule, teisendas üksikutel juhtudel teksti, et seda lühendada

ja talle suuremat selgust anda. See väljaanne on mõningate lünkadega säilinud meie päevini ning kannab «Codex Theodosianuse» nimetust. See kogu aga ei rahuldanud vajadust sellise juristide käsiraamatu järele, mis oleks sisaldanud kõik õiguse (*jus*) alused ja nende rakendamismeetodid. Selline ülesanne lahendati alles Justinianus I, ühe kõige aktiivsema Ida-Rooma keisri valitsemisajal (aastail 527—565). Juristide pikaajalise töö tulemusena avaldati kogu, millele hiljem (XVI saj.) anti nimetus «*Corpus juris civilis*».

Justinianuse kodifikatsioon viis lõpule rooma õiguse arenemise. «*Corpus juris civilis*» oli juristide sajandeid kestnud töö tulemuseks, teda uuriti ja kommenteeriti nii kesk- kui ka uusajal. Keiser Justinianuse aega kuulub teinegi tähtis ajalooline fakt. Aastal 529 suleti Ateena akadeemia, paganluse ja antiikfilosoofia viimne kants.

JUSTINIANUSE VALLUTUSED

Viimane katse Rooma impeeriumi taastada kuulub Justinianusele. Tema väejuhil Belisariosel õnnestus tagasi võita Aafrika ja Numiidia, vallutada Sitsiilia ja pärast visa sõda Itaalias kanda kinnitada; mõnda aastat oli Rooma bütsantslaste käes. Kuid vallutused Itaalias ei osutunud püsivaks. Ainult Ravenna ja mõned mereäärsed linnad jäid keisrite kätte. Aafrikas ja Hispaanias piirdus keisri võim samuti ainult üksikute rajoonidega. Sõda Pärsiaga ja avaaride ning slaavlaste pealetung kirdest ei võimaldanud kõikide jõudude koondamist võitluseks läänes. Ida-Rooma riigi koosseisu siirdusid Justinianuse ajal ka endise Bosporuse riigi territooriumid. Mainitud riik oli tunda saanud gootide ja hunnide invasiooni ning alla käinud. Justinianus okupeeris Musta mere põhjaranniku alad, taastas vanad kindlused ja ehitas uusi.

Justinianuse valitsemisaega võib lugeda Ida-Rooma riigi ajaloo viimaseks etapiks. Ametlikult eksisteeris impeerium edasi kuni 1453. a., kuid nii tema sisekorras kui ka tema poliitika printsiipides kaovad aina enam ühised jooned orjandusliku Rooma riigiga. Alates VI sajandist moodustavad Ida-Rooma riigi majandusliku ja poliitilise elu sündmused Bütsantsi ajaloo sisu; viimane aga on keskaja ajaloo koostisosaks.

3. Rooma keisririigi feodaliseerumine

IV ja VI sajandi välispoliitilisi sündmusi ei saa vaadelda lahus neist sotsiaalsetest protsessidest, mis Rooma keisririigi elus toimusid.

HILISE KEISRIRIIGI SOTSIAALNE BAAS

Küsimust, mis oli hilise keisririigi valitsuse sotsiaalseks toeks, ei saa lahendada kõikide ajajärkude kohta ühtviisi. Hilises keisririigis valitses karm sõjaväeline diktatuur ja seepärast jäi

tema peamiseks materiaalseks toeks sõjavägi. Pole kahtlust, et ka suurmaavaldajad toetasid keisreid.

Kuid võimsate magnaatide toetusest ei piisanud valitsusele. Seadusandlikud aktid räägivad katsest leida ka keskkihtide toetust, ja ses suhtes saavutati edu, eriti kui arvestada teenistusega seotud maavaldust. Keisrid annetasid sõjaväelastele ja ametnikele maid ning seega kujunes valitsust toetav vahekiht. Viimaks otsis valitsus veel elanikkonna laiade hulkade toetust. Seadused kõnelevad tihti vabade inimeste kaitsmisest ametnike ja magnaatide omavoli vastu.

FEODAALSETE ELEMENTIDE KASV

Keisririigi sotsiaalne baas jäi, eriti Läänes, aegamööda kitsamaks. See oli seoses feodaalsete elementide kasvuga. Feodaalsuhted tekkisid kõigepealt suurtes mõisates, kus varem vabad olnud koloonid muutusid sunnismaisteks talupoegadeks. Feodaalseid elemente leidus ka hilise keisririigi enda riigikorras. Meenutame kas või naturaalse maksustamise süsteemi, ametnikkonnale ja sõjaväele natuuras palgamaksmise süsteemi, tohutu suurte keisrimõisate tähtsust. Kuid oma olemuselt jäi riik veel orjanduslikuks. Jätkub sellest, kui kõrvutada keiser Justinianuse «Institutsioone» jurist Gaiuse «Institutsioonidega». Neid lahutab 400 aastat. Siiski ei leia me nende vahel, kui juttu on ühiskonna põhigruppidest, põhimõttelisi erinevusi: «Isikuõiguste põhiline jaotus seisneb selles,» öeldakse Justinianuse «Institutsioonides», «et kõik inimesed osutuvad kas vabadeks või orjadeks.» Vabad jagatakse vabana sündinuiks ja vabakslastuiks. Kolonaadisuhete areng pole siin kajastamist leidnud. Sama tuleb öelda ka orjadesse suhtumise kohta. Justinianuse «Institutsioonid» formuleerivad printsiipe, mis on karakteersed arenenud orjanduslikule ühiskonnale.

Kuigi riik oma põhialuselt jäi orjanduslikuks, jätkus siiski feodaalsuhete arenemine. Iseloomustades hiliste koloonide olukorda, ütleb Engels: «... nad ei olnud küll orjad, aga ka mitte vabad, nad ei võinud vabadega abielluda ja nende omavahelisi abielusidki ei peetud täieõiguslikeks abieludeks, vaid nagu orjadelgi ainult kokkuelamiseks (*contubernium*). Nad olid keskaegsete pärisorjade eelkäijaiks.» [1]

Omaniku ja kolooni suhted, need suhted, mis kujunesid patronaadi tagajärjel, olid juba oma olemuselt feodaalsed. Patronaadivahekordade kasv ja eravõimu tugevnemine rääkisid orjandusliku riigi nõrkusest. Riik ei suutnud enam suurte orjapidajate huvisid kaitsta ja viimased hakkasid seda tegema iseseisvalt. Sellest villade kindlustamine, buktsellaaride salkade tekkimine jne. Oma olemasolu lõpul toetus Lääne-Rooma riigi valitsus ainult väikestele, «barbaritest»-palgasõduritest koosnevatele väeüksustele.

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 137.

Mõnevõrra teistsugune oli olukord Idas. Ajalooline arenemine kulges siin samas suunas kui Läänes, kuid linnad säilitasid suurema tähtsuse. Aleksandria, Tüüros, Damaskus, Antiookia, Efesos ja Smürna jäid hilise keisririigi ajajärgul suurteks arenenud käsitööndusliku tootmisega kaubanduskeskusteks. Idas IV sajandil koostatud «Maailmakirjeldus» (*(Expositio totius mundi)* räägib näiteks sellest, et «Süüria annab külluses teravilja, veini ja oliiviõli ning omab palju õitsvaid ja suuri linnu». Intensiivne põllundus ja arenenud käsitööndusliik tootmine püsisid V ja VI sajandil ka Väike-Aasias. Oma tähtsust ei kaotanud ka mõned Balkani poolsaare linnad. Bütsantsi rahasüsteem oli väga stabiilne ning Bütsantsi rahad ringlesid kogu Euroopas ja samuti paljudel aladel Aasias. Kuid Idaski toimus feodaalsete elementide tugevnemine, kasvasid suured maavaldused, arenes patronaat, piirati koloonide õigusi, kõikjal levis põlisrent omapärasel kujul *(emfiteusis)*. Siiski omas vaba talurahvas Idas suuremat tähtsust, eriti Balkani poolsaarel, kus ta täienes «barbaritest» uusasunikega. Riikliku maavalduse erikaal oli Idas suurem kui Läänes. Arvestades Läänes toimunud sündmuste tagajärgi, toetasid suurmaavaldajad aktiivselt Konstantinoopoli valitsust, ja viimane, kuigi tema eesotsas ei seisnud kaugeltki väljapaistvad keisrid, oli stabiilsem ning «barbaritest» juhid ei etendanud nii tähtsat osa kui Läänes.

4. Orjade ja koloonide revolutsioonilised liikumised

Orjade ja koloonide revolutsioonilised liikumised suruti Diocletianuse valitsemisaja algul maha ainult ajutiselt. Peagi puhkesid nad uue jõuga ega lakanud enne Lääne-Rooma riigi viimseid päevi.

Sotsiaalsed liikumised kulgesid eriti teraval kujul impeeriumi ääremaadel, kus riigivõim oli nõrgem ja kus püsis veel ürgkogukondliku korra igandeid. Ajendavaks jõuks neis liikumistes olid orjad, keda toetasid koloonid. Ülestõusnud osutasid abi Rooma impeeriumi ründavatele «barbaritele». Need sotsiaalsed liikumised leidsid aset pikal ajavahemikul (IV saj. esimesest poolest kuni V saj. lõpuni) ja omasid stiihilist iseloomu. Subjektiivselt oli nii orjade kui ka koloonide eesmärgiks patriarhaalse kogukondliku korra taastamine, objektiivselt soodustasid nad orjandusliku riigi hukkumist.

Hilise keisririigi valitsus kasutas ära kõik vahendid võitluseks revolutsiooniliste liikumistega, kuid paljudel juhtudel osutus valitsus jõuetuks. Ülestõusnute üksikud lüüasaamised ei suutnud liikumist maha suruda. Ülestõusnud orjade ja koloonide vastu võitlesid ka magnaadid ise. Sellest tunnistas buktsellaaride salkade, kindlustatud villade jne. tekkimine.

BAGAUDIDE LIIKUMINE

Ülestõusud haarasid kord ühed, kord teised Rooma keisririigi provintsid. Võib osutada bagaudide liikumisele, mille Maximianus III saj. lõpul ajutiselt maha surus, kuid mis V sajandil puhkes uue jõuga, haarates Gallia ja Hispaania. Andmeid bagaudide kohta toob Salvianus. Ta ütleb: «Mis muu tekitas bagaudid kui meie ebaõiglus ja valitsejate autus, nende riisumine ja röövimine.»

AGONISTIKUTE LIIKUMINE

Kõige enam teatakse elanikkonna alamkihtide liikumisest Rooma Aafrikas. Ülestõusnud nimetasid endid agonistikuteks — tõelise usu eest võitlejateks; agonistikute vastased, katoliku piiskopid, nimetavad neid tsirkumtsellioonideks, s. t. külahurtsikute ümber hulkujateks.

Liikumise peaosalisteks olid kruntidele asundatud orjad. Ülestõusnuid toetasid sõltuvad ja poolsõltuvad berberid. Ideoloogiliselt olid ülestõusnud seotud donatismiga — rigoristliku liikumisega, mis kujunes välja pärast seda, kui piiskoppide kontsiilid ja keiser Constantinus mõistsid hukka selle liikumise juhi Donatuse. [1] Donatistid kaitsesid Aafrikas kahe sajandi jooksul kujunenud kirikukorra puutumatust. Nad kaitsesid kiriku sõltumatust riigist ning kinnitades, et tõeline usk on säilinud ainult Aafrikas, õigustasid ideoloogiliselt mitmesuguste hilis-Rooma valitsuse rõhumise all vaevlevate elanikkonna kihtide separatistlikke tendentse. Agonistikud moodustasid donatistide pahema tiiva; nad pidasid endid tõelise usu eest võitlejaiks. Kuid eriti teravalt oli see võitlus suunatud suurmaavaldajate, ametnikkonna ja ametliku kiriku vaimulikkonna vastu, kes toetasid keisririiki ja selle režiimi. Kaigastega relvastatult käisid nad ringi mööda mõisaid, vabastasid orje ja hävitasid võlatähikuid. «Ükski omanik polnud rahulik oma valdustes,» räägib donatistide vastane Optatus Milevest. «Võlatähikud kaotasid oma kehtivuse; tol ajal polnud ühelgi kreeditoril voli oma laene sisse nõuda. Kõiki terroriseerisid kirjad nendelt, kes end kõrgilt nimetasid «pühade juhtideks». Selle tagajärjel need, kellelt oleks tulnud paluda heatahtlikkust, olid surmahirmus ise sunnitud seda alandlikult paluma. Igaüks ruttas tühistama isegi väga suuri võlgu, ja juba seda loeti võiduks, kui õnnestus pääseda vägivallategudest. Isegi teed ei olnud täiesti ohutud, sest isandaid visati välja ekipaažidest ja nad pidid jooksma nende endi asemele sisse istunud orjade eest; nende otsust ja käsku mööda vahetasid orjad ja isandad elujärge.» Donatistide teine vastane, Augustinus, räägib, et «jultunud maamehed tõusid üles oma valdajate vastu». Peksuga, süütamisega ja tapmisega ähvardades löödi puruks tahvlid orjade nimedega, et need saaksid vabaduse. Ülestõusnute juhtideks olid 340. aastal Axido ja Fasir, kohaliku

[1] Vt. lk. 428—429.

päritoluga berberid, nagu need nimed näitavad. Nad mõlemad hukkusid võitluses Rooma vägedega. Pärast neid koondas agonistikuid Bagai linna piiskop Donatus. Donatuse juhitud liikumise jõud murti, palju agonistikuid sai surma, kuid lõplikult polnud nende ülestõus maha surutud. IV saj. lõpul tegutses Tamugadi linnas piiskop Optatus, kelle ees värisesid ümbruskonna maavaldajad. Ta sundis kaupmehi jagama müügist saadud raha ostjatega ja protežeeris vaeseid. Donatistid ja agonistikud osutasid aktiivset toetust Rooma riigi territooriumile tungivatele berberi hõimudele. Valitsus saatis välja vägesid, kes siin-seal agonistikuid lõid, ja andis karme seadusi donatismi vastu. Sellest hoolimata kestis üksikutes Numiidia ja Mauretaania piirkondades liikumine terve sajandi (IV saj. 30-ndaist aastaist V saj. 30-ndate aastateni). Tema saatuse kohta pärast maa vallutamist vandaalide poolt pole meil andmeid.

Nii agonistikute kui ka bagaudide liikumine on lüliks võimsas protsessis, mis õõnestas orjapidamise aluseid ja nõrgestas Rooma keisririiki. Toetus, mida orjad «barbaritele» osutasid, soodustas orjandusliku riigi hukkumist; sellele toetusele vihjatakse allikais selgesti. Sünesios Küreenest, üks väljapaistvaid provintsiaristokraate, kes hiljem asus piiskopiametisse, räägib järgmist: «Nüüd pole tegemist mässuga, mida alustasid paar kõiki jumalaid põlgavat inimest, vaid meie orjadega samast hõimust põlvnevate relvastatud verejanuliste hordidega, kes meie õnnetuseks on impeeriumi vastu võetud ja omavad juhte, kellele on armulikult antud kõrgeimad ametikohad... Milline viga meie poolt! Need väejuhid tahavad kahtlemata lisaks neile alluvatele sõduritele näha oma ridades meie julgeid ja ülijultunud orje, kes on valmis sooritama kõiki pahategusid, selleks et ainult vabadust nautida.» Ammianus Marcellinuse tunnistuse järgi osutasid orjad 378. a. abi roomlastega sõdivatele läänegootidele. Alarichi invasiooni ajal Itaaliasse toetasid orjad sissetungivaid «barbareid». Muudeski piirkondades leidsid Rooma aladele tungivad «barbarid» ekspluateeritavate poolt toetust.

Salvianus räägib sel puhul: «Kõigil («barbarite» poolt võidetud) roomlastel on ainult üks soov — et neil ei tuleks Rooma alamlusse tagasi pöörduda. Rooma pleebs kuulutab seal üksmeelselt, et talle lubatagu endist viisi elada koos barbaritega... Niisiis meie vennad mitte ainult ei taha nende juurest meie juurde üle joosta, vaid, vastuoksa, jätavad meid maha, et nende juurde üle joosta.» «Barbarite» surve ida-aladele oli V saj. nõrgem kui lääneosale. Ajaloolise arenemise erijoonte tõttu andis ka ekspluateeritavate hulkade vastupanu siin teistsuguseid resultaate kui läänеprovintsides. Orjapidajate rühmad etendasid Bütsantsis domineerivat osa veel VI sajandil m. a. j., kuid aina tähtsamaks muutuvad sotsiaalses elus feodaalsed elemendid. Bütsants ei suutnud slaavlasi takistada, kui need asustasid tunduva osa Balkani

poolsaarest. Slaavlaste kolonisatsioon koos maakasutamise kogukondliku vormi levimisega etendas tähtsat osa orjanduslike suhete jäänuste kõrvaldamisel ja feodalismi lõplikul võidulepääsemisel Bütsantsi keisririigis.

5. Antiikühiskonna langemine

Lääne-Rooma riigi ja kogu antiikmaailma langemine osutub üheks tähtsaks ja keerukaks üldajaloo küsimuseks. Historiograafia on korduvalt katsunud selle maailma-ajaloolise nähtuse põhjust kindlaks määrata.

Kodanlikus kirjanduses on ses küsimuses kõige mitmekesisemaid vaatekohti. Kodanlikud ajaloolased on rääkinud kliima muutumisest, maa lahjaks jäämisest, rahvastiku progresseeruvast vähenemisest. Nad nägid põhjust kommete languses, rooma vooruslikkuse allakäimises ja rooma vaimulaadi muutumises, mis kergendas «barbaritele» Rooma vallutamist, või nad osutasid sellistele põhjustele, nagu *polis*'e absorbeerumine kõikjale ulatuvas tsentraliseeritud riigis, linnade õiguste kadumine ja nende allakäik, elanikkonna enamiku absentism jne. Nende konstruktsioonide ekslikkus seisneb selles, et see või teine osaline nähtus võetakse põhjuseks, kuna ta tegelikult on tagajärjeks.

Kõik need teooriad räägivad ajaloolaste-idealistide jõuetusest mitte ainult maailma-ajaloolise arengu kardinaalsete küsimuste lahendamisel, vaid isegi lahendamisteede projekteerimisel. Õige lahenduse antiikmaailma hukkumise ja antiikse formatsiooni lagunemise põhjuste küsimusele annab üksnes marksistlik õpetus ühiskondlike formatsioonide arenemisest.

Muutused ühiskondlikus elus on seoses tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemisega. Antiikühiskond oli orjanduslik ühiskond ja orjanduslikule tootmisviisile omaste vastuolude arenemises juurduvad antiikmaailma hukkumise põhjused. «Antiikne orjapidamine oli oma aja ära elanud,» [1] nagu näitas Engels. «Linn oli Rooma riigi viimastel sajanditel kaotanud oma endise võimu maa üle.» [2] Seisuste kinnistamine ei suutnud orjanduslikku ühiskonda lagunemise eest hoida. Keisririigi viimastel sajanditel muutusid feodaalsuhete elemendid aina tähtsamaks.

Iseloomustades Rooma ühiskonna ja riigi olukorda hilise keisririigi perioodil, kirjutas Engels: «See oligi väljapääsmatu ummik, kuhu oli sattunud Rooma maailm: orjapidamine oli majanduslikult võimatu, vabade töö oli moraalselt põlastusväärne. Üks ei saanud enam, teine ei saanud veel olla ühiskondliku tootmise põhivormiks. Ainult põhjalik revolutsioon võis sellest olukorrast välja aidata.» [3]

[1] *F. Engels*, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 137.
[2] Sealsamas, lk. 142.
[3] Sealsamas, lk. 138.

Vastuolude kasv Rooma impeeriumis tekitas orjade ja koloonide revolutsioonilised liikumised, mis panid vankuma orjanduslikku Rooma ühiskonna ja soodustasid «barbarite» vallutusi. Selle tagajärjel ei suutnud Rooma «barbarite» hõimude survele vastu pidada.

Maailma-ajaloo Rooma periood jättis endast silmapaistva jälje ning teda arvestamata ei saa seletada mitmesuguseid kaasaegse kultuurielu nähtusi.

See ajastu soodustas antiikkultuuri levimist nii tema kreeka- kui ka roomapärasel kujul erinevates Euroopa ja Aasia maades. IV saj. e. m. a. piirdus antiikkultuuri mõjupiirkond Vahemere rannikuvööndi kitsa osaga. Kui me võtame V saj. m. a. j., siis vaatamata tootlike jõudude katastroofilisele langemisele on antiikkultuuri omaks võtnud mitte ainult rannamaad, vaid ta oli saanud elanike pärisosaks niihästi kaugetes Lääne-Euroopa kolgastes, näiteks Britannia saartel, kui ka kõrvalistel aladel Idas. Rooma võimu levimine purustas vanad, ürgkogukondlikule korrale rajatud suhted ja soodustas üleminekut uutele progressiivsematele vormidele. Roomlased jätsid kultuuriloosse märgatava jälje. Selliste rooma kirjanike nagu Vergiliuse ja Horatiuse teosed omandasid maailmaajaloolise tähtsuse ja soodustasid rahvuslike kirjanduste arenemist. Ladina keel oli kaua mitte ainult katoliku kiriku, vaid kogu haritud Euroopa keeleks ja sellisena pole ta kaotanud oma tähtsust praeguselgi ajal.

Rooma riigi lääneprovintsides olid rooma kultuur ja ladina keel romaani kultuuride ja romaani keelte arenemise aluseks. Keisririigi ajal tekkinud kristlus tegi «barbarite» maailmale ühel või teisel määral omaseks antiikkultuuri elemendid ja etendas tähtsat osa praeguste rahvaste arenemises.

Ainult roomlased andsid klassikalised definitsioonid juriidilistele põhimõistetele ja näitasid mitmesuguste õigussuhete analüüsimisteid. Rooma õigus omas ülisuurt autoriteeti nii kesk- kui ka uusajal, mõningates kodanlikkudes Euroopa riikides oli ta kauemat aega isegi kehtivaks õiguseks. Raske on osutada mingile kaasaegsele kodanlikule tsiviilseadusandlusele, milles ühel või teisel määral ei peegelduks rooma õiguse mõju.

Lääne-Rooma riigi langemisega kaasnes tootlike jõudude hävimine ja kultuuri langus, kuid hilise keisririigi orjanduslikus ühiskonnas kätkesid juba uue, orjanduslikust ühiskonnast progressiivsema ühiskonna, feodaalühiskonna alused.

ISIKU- JA KOHANIMEDE REGISTER

A

Aadria meri — 60, 70, 100, 102, 127, 131, 151.
Aafrika — 18, 23, 25, 31, 66, 102, 119—122, 124, 127, 129, 130, 135, 136, 150, 191, 193, 194, 199, 207, 211, 220, 223, 229, 238, 262, 263, 266, 276, 294, 308, 312, 320, 331, 351, 354, 358, 359, 362, 365, 366, 367, 371, 372, 376, 385, 395, 398, 401, 403, 408, 409, 410, 415, 417, 426, 427, 429, 444, 445, 447, 450.
Aasia — 14, 21, 55, 138.
Aasia, provints — 152, 186, 206, 207, 210, 220, 222, 224, 233, 237, 246, 261, 263, 275, 279, 294, 341, 354, 358, 364.
Abiabene, linn Partias — 347.
Abrittus, linn Möösias — 409.
Adherbal, Numiidia kuninga Massinissa lapselaps — 192, 193.
Adria, etruski linn — 70.
Adria, latiini koloonia — 100.
Adrianoopol, linn Traakias — 443.
Aelia Capitolina — 352.
Aelianus, bagaudide juht — 418, 421.
Aelius Lampridius, ajaloolane — 26.
Aelius Sentius — 296.
Aelius Spartianus, ajaloolane — 26.
Aemiiliused, sugukond — 106, 154, 167.
Aemilius Paullus, Lucius, konsul 216. a. e. m. a. — 132.
Aemilius Paullus, Lucius, konsul 182. ja 168. a. e. m. a. — 146.
Aemilius Lepidus, Marcus, konsul 78. a. e. m. a. — 223, 224.
Aemilius Lepidus, Marcus, triumvir — 270, 271, 273, 274, 276, 278, 279.
Aemilius Scaurus, Marcus, konsul 115. ja 107. a. e. m. a. — 201.
Aeneas — 12, 72, 238, 312, 315.
Aetius, Rooma väejuht — 445.
Aetoolia — 134, 140, 142.
Africa Nova — 263.
Afrodite — 169.
Agatokles, Sürakuusa türann — 122.
Agrigentum, linn Sitsiilias — 123, 134.
Agrippa, Marcus Vipsanius, väejuht — 26, 276, 278, 304, 309, 317, 384.
Agrippina Noorem, keiser Claudiuse naine — 326, 328, 380.
Agrippina Vanem, Germanicuse naine — 320, 322.
Ahhaia — 24, 49, 127, 140—143, 146, 151, 353, 409, 417.
Ahhaios, ülestõusnud orjade juht Sitsiilias — 179.
Ahhemeniidid — 205, 232, 251, 407.
Ahhilleus, usurpaator Diocletianuse ajal — 426.
Ahriman, pimedusejumal pärslastel — 388.
Aksido, agnostikute juht — 450.
Aktioni neem — 280.
Alalia, linn Korsikas — 70.
Alarich, visigootide juht — 28, 444, 445, 451.
Alba Longa, linn Laatsiumis — 72—74.
Albani mäed — 62, 72.
Aleksander Severus, keiser — 406—408, 412.
Aleksandria, linn Egiptuses — 25, 261, 267, 276, 285, 286, 314, 323, 324, 332, 355, 364, 365, 366, 388, 389, 405, 429, 430, 435, 441, 443, 449.
Alesia, linn Gallias — 255.
Allia, Tiberi lisajõgi — 96.
Alpid — 61, 62, 67, 69, 96, 129, 130, 192, 196, 226, 255, 304, 332, 336, 367, 422.
Amandus, bagaudide juht — 418, 421.
Ambrosius, Milaano piiskop — 433.
Ameerika — 41.
Amiternum, linn Itaalias — 17.
Ammianus Marcellinus, ajaloolane — 27, 28, 440, 443, 451.
Amor — 379.
Amulius, legendaarne kuningas — 72, 73.
Anastasios, keiser — 437, 446.
Ancona, linn Picenumis — 210.
Ancus Marcius, Rooma kuningas — 75.

Andriscos (Vale-Filippos) — 151.
Andronicus, poeet — 171.
Anhises, Acnease isa — 72, 312.
Anniused, sugukond — 353.
Annius Milo, Titus, rahvatribuun 57. a. e. m. a. — 250, 256, 257, 262.
Antigoniidid — 138.
Antigones Gonaatos, Makedoonia kuningas — 138, 139.
Antinoos — 351.
Antinoupol, linn Egiptuses — 351.
Antiohhos — vt. Eunus.
Antiohhos III Suur — 138, 140, 141, 143, 144.
Antiookia — 27, 320, 364, 395, 400, 410, 430, 449.
Antium, linn Laatsiumis — 99, 118.
Antoninused — 52, 355—357, 360—363, 365, 366, 369, 371—376, 379, 381, 383, 402, 406, 413, 415, 419.
Antonius, Gaius, konsul 63. a. e. m. a. — 239.
Antonius, Lucius, konsul 41. a. e. m. a. — 272, 276.
Antonius, Marcus, triumvir — 24, 259, 262, 269—280, 291, 308.
Antonius Pius, keiser — 352, 353, 354, 357, 369, 383, 398, 400.
Antonius Primus, väejuht — 332.
Antonius Saturninus, Lucius — 344.
Apameia, linn Süürias — 144.
Apenniinid — 61, 96, 130.
Apenniini poolsaar — 3, 4, 60, 61, 62, 63, 65, 71, 101, 102, 107, 116, 275, 337.
Apollo — 85, 169, 316.
Apollonia, linn Illüürias — 272.
Apollonios Tüanast — 387.
Apollinaris Sidonius, kirjanik — 436, 440.
Appia tee — 256.
Appianos, ajaloolane — 25, 166, 181, 182, 183, 214, 225, 226, 383.
Appuleius Saturninus, Lucius, rahvatribuun 103. ja 100. a. e. m. a. — 198—201, 207, 243.
Apuleius, kirjanik — 58, 377, 379, 382.
Apuulia, maakond Itaalias — 62, 64, 102, 103, 105, 131, 132, 177, 202, 215, 226, 227.
Aquae Sextiae, rooma koloonia Gallias — 192, 196.
Aquileia, rooma koloonia P.-Itaalias — 196, 409.
Aquiliused — 10.
Aquillius, Manius, konsul 101. a. e. m. a. — 198, 206.
Aquino, linn Itaalias — 378.
Araabia — 308, 350, 354.
Arausio, linn Gallia Narbonensises — 196.
Ardašir, Pärsia kuningas — 407.
Arelate, linn Gallias — 367, 429.
Ares — 169.
Arhelaos, Mitridatese väejuht — 209.
Arhilohhos, poeet — 286.
Arhimedes — 15, 134.
Aricia, linn Laatsiumis — 70, 82.
Ariminium, linn Umbrias — 130.
Ariovistus, sueebide juht — 249.
Aristeides, kristlik apologeet — 398.
Aristides Aelius, sofist — 382.
Aristion — 206.
Aristodemos, Küme linna valitseja — 70, 82.
Aristonikos, ülestõusu juht Pergamoses — 152, 184, 185.
Arius, vaimulik Aleksandriast — 429, 430.
Aristoteles — 441.
Arkaadia, maakond Peloponnesosel — 14.
Arkadios, keiser — 437, 443, 444, 446.
Arles, linn Gallias — 429.
Armeenia — 58, 144, 206, 232—235, 252, 253, 279, 307, 327, 329, 330, 345, 347, 350, 354, 369, 404, 426, 432, 433.
Arminius, heruskide juht — 306.
Arnold, ajaloolane — 54.
Arnuse (Arno) jõgi — 130.
Arretium, linn Etruurias — 130, 336.
Arrianos, ajaloolane — 383.
Arsakiidid, Partia kuningadünastia — 251, 407.
Artaban V, Partia kuningas — 407.
Artakserkses — vt. Ardašir.
Artemis — 169.
Asandros — 261, 308.
Asculum, linn Picenumis — 202, 203.
Aserbaidžaan — 370.
Asinius Pollio, Gaius, konsul 40. a. e. m. a. — 377.
Aspurgos, Bosporose kuningas — 327.
Asklepiose saar — 357.
Assisi, linn Umbrias — 314.
Atanasios, Aleksandria piiskop — 430, 432.
Atargatis — 178, 387.
Ateena — 24, 70, 127, 140, 142, 151, 157, 206, 209, 283, 284, 313, 314, 351, 379, 382, 411, 447.
Atena — 169.

Atenion, ülestõusnud orjade juht Sitsiilias — 198.
Atika, maakond Kreekas — 179, 198, 209.
Atiliused, sugukond — 107, 123.
Atlandi ookean — 119.
Atranius Burrus, Sextus, pretoriaanide prefekt — 328.
Attalos I, Pergamose kuningas — 134, 141.
Attalos II, Pergamose kuningas — 151.
Attalos III, Pergamose kuningas — 151, 182, 184.
Attila, hunnide juht — 445.
Attis — 170, 387.
Augustinus, donatistide vastane — 450.
Augustinus, Hippo linna piiskop — 28, 444, 445.
Augustodunum, linn Gallias — 417.
Augustus, keiser (aastani 27. e. m. a. Gaius Julius Caesar Octavianus) — 19, 21, 22, 26, 37, 47, 53, 89, 272—281, 291—322, 324, 325, 327, 338, 339, 340, 341, 347, 349, 350, 360, 362, 366, 367, 374, 376, 377, 383, 384, 400, 410, 419, 425.
Aurelianus, keiser — 411, 412, 413, 417, 419, 423.
Aureliused, sugukond — 237.
Aurelius Antoninus, Marcus — vt. Caracalla.
Aurelius — 230.
Aurelius, Marcus, keiser — 37, 353, 354, 355, 358, 359, 371, 379, 382, 384, 397, 398, 400, 414, 420.
Aurelius Cotta, Marcus, konsul 74. a. e. m. a. — 234.
Ausculum, linn Apuulias — 102, 185.
Ausonius Magnus, Decimus, poeet — 440.
Avaricum, linn Gallias — 254.
Aventinuse küngas — 73, 82, 84, 92, 93, 173, 189.
Avidius Cassius, väejuht — 354, 355.

B

Baal — 121, 376.
Babülon — 390.
Babüloonia — 347.
Baetica, ala Hispaanias — 294, 367.
Baganum, linn Aafrikas — 451.
Baktria — 251.
Balbinus, keiser — 409.
Baleaari saared — 192.
Balkani poolsaar — 3, 56, 60, 62, 63, 127, 139, 140, 143, 369, 444, 446, 449, 451.
Bar Kohba, ülestõusnud juutide juht — 352.
Basilides, gnostik — 396.
Bauer, B. — 386, 399.
Bedriacum — 332.
Belgia — 247.
Belinski, V. G. — 39.
Belisarios, Justinianuse väejuht — 447.
Bellona — 387.
Beneventum, linn Itaalias — 104.
Biserta, linn Aafrikas — 125.
Bitüünia — 139, 144, 185, 197, 206, 232, 235, 261, 347, 348, 364, 365.
Blossius Cumaest, filosoof — 180.
Bocchus, Mauretaania kuningas — 194, 195.
Boiootia, maakond Kreekas — 24, 145, 209.
Boltunova, A. I., ajaloolane — 58.
Bona dea — 86.
Bononia, linn P.-Itaalias — 274.
Bosporose kuningriik — 6, 139, 205, 206, 232, 234, 235, 261, 308, 327, 330, 345, 347, 369, 370, 411, 412, 447.
Bosporus Thracius — 233.
Bostra, ala Araabias — 347.
Britannia (Suurbritannia, Inglismaa) — 41, 54, 56, 119, 219, 253, 254, 326, 330, 332, 336, 345, 351, 367, 385, 388, 400, 404, 410, 417, 426, 427, 453.
Britannicus — 326, 328.
Brundisium, linn Kalaabrias — 60, 146, 211, 244, 259, 272, 276, 277.
Bruttium, maakond Itaalias — 62, 227.
Brutus — vt. Junius Brutus.
Bulgaaria — 31.
Bulla — 403, 417.
Burunitanumi saltus — 359.
Bürsa. Kartaago akropol — 150.
Bücher, K., majandusteadlane — 44, 45, 48.
Bütsants — 6, 400, 401, 431, 447, 449, 451, 452.

C

Caecilianus, Kartaago piiskop — 428, 429.
Caecilius Metellused, sugukond — 155.
Caecilius Metellus, Quintus, väejuht, konsul 109. a. e. m. a. — 194, 199, 201.

Caecilius Metellus Nepotus, Quintus, rahvatribuun 63. a. e. m. a. — 242.
Caeliuse küngas — 73.
Caelius Rufus, Marcus, preetor 48. a. e. m. a. — 262, 264, 271.
Caepio, rahvatribuun — 199.
Caesar — vt. Julius Caesar.
Caesarea, linn Mauretaanias — 366.
Caesarion — 280.
Cales, linn Kampaanias — 105.
Caligula, keiser — 322, 323, 324, 326, 327, 343, 387.
Calpurnius Bibulus, Marcus, konsul 59. a. e. m. a. — 245.
Calpurnius Piso, Lucius, Galba adoptiivpoeg — 332.
Calpurnius Piso, Gaius, Nero kaasaegne — 328, 379.
Camalodunum, linn Britannias — 326.
Cannae, linn Apuulias — 132—134, 146, 443.
Canuleius, Gaius, rahvatribuun 445. a. e. m. a. — 95.
Capitolinus — vt. Julius Capitolinus.
Capitoliumi küngas — 12, 73, 84—86, 88, 96, 108, 115, 175, 189, 200, 238, 270, 330, 343.
Capri saar — 322.
Capua, linn Kampaanias — 70, 98, 99, 100, 133, 135, 161, 187, 197, 209, 225, 227.
Caracalla, keiser — 404, 405, 406, 414, 415, 441.
Carausius, usurpaator — 426.
Carbo — vt. Papirius.
Carus, keiser — 413.
Cassiodorus, ajaloolane — 29.
Cassiused, sugukond — 10.
Cassius Chaerea, pretoriaanide sõjatribuun — 323.
Cassius Longinus, Gaius, preetor 44. a. e. m. a. — 19, 269, 271, 275—277, 298.
Cassius Longinus, Quintus, rahvatribuun 49. a. e. m. a. — 259.
Cassius Spurius, konsul 502., 493. ja 486. a. e. m. a. — 91, 92.
Castus — 227.
Catilina — vt. Sergius Catilina, Lucius.
Cato — vt. Porcius Cato.
Catullus, Gaius Valerius, poeet — 286, 310, 313.
Caudinae mäekuru — 99.
Celsus, kirjanik — 398.
Ceres — 85, 111, 169.
Cestius Gallus, Gaius, Süüria asehaldur — 334.
Cicero — vt. Tullius Cicero.
Cincinnatus — vt. Quinctius Cincinnatus.
Cirta, Numiidia pealinn — 193.
Civilis — vt. Julius Civilis.
Classicus, Civilise ülestõusust osavõtja — 335.
Claudiused, sugukond — 76, 107, 154.
Claudius, keiser — 298, 323—328, 330, 341, 342, 357, 360, 373, 380.
Claudius II, keiser — 411, 413.
Claudius, rahvatribuun 220. a. e. m. a. — 126, 155.
Claudius, Appius, patriits V saj. keskpaiku e. m. a. — 16.
Claudius, Appius, detsemvir — 93.
Claudius, Appius, konsul 143. a. e. m. a. ja tsensor 136. a. e. m. a. — 181, 182, 184.
Claudius, Appius, tsensor 312. a. e. m. a. — 100, 101.
Claudius Glaber, Gaius, preetor 73. a. e. m. a. — 225.
Claudius Marcellus, Gaius, konsul 50. a. e. m. a. — 258.
Claudius Marcellus, Marcus, konsul 222. a. e. m. a. — 134.
Claudius Marcellus, Marcus, konsul 51. a. e. m. a. — 258.
Clemens, teoloog Aleksandriast — 429.
Clodius Albinus, keiser — 400, 401, 403, 404.
Clodius Pulcher, Publius, rahvatribuun 58. a. e. m. a. — 17, 246, 247, 250, 256, 264, 266.
Cloelia — 90.
Clusium, linn Etruurias — 90, 96.
Cneve Tarchu Rumach — 76.
Collina väravad — 211.
Colonia Agrippina (Köln) — 326, 367.
Colosseum — 343, 383.
Columella, Lucius Junius Moderatus, kirjanik — 337—340, 360, 377, 380.
Commodus, keiser — 34, 355, 356, 359, 369, 373, 375, 400, 403.
Concordia — 189.
Constantinus Suur, keiser — 6, 26, 27, 52, 55, 422, 427—433, 435, 436, 438, 441, 446.
Constantius (II), keiser (Constantinus Suure poeg) — 432, 450.
Constantius Chlorus, keiser — 420, 421, 426, 427.

Corduba, linn Hispaanias — 367.
Corfinium, linn P.-Itaalias — 203.
Coriol, volskide linn — 92.
Coriolanus — vt. Marcius Coriolanus.
Corinna — 315.
Cornelia, Caesari naine — 237, 238.
Cornelia, Gracchuste ema — 180.
Corneliused, sugukond — 154, 156, 167, 374.
Cornelius Cinna, Lucius, konsul 87. a. e. m. a. — 208—210, 237, 238, 381.
Cornelius Dolabella, Publius, konsul 44. a. e. m. a. — 262, 263, 270, 271.
Cornelius Gallus, Gaius, Egiptuse prefekt — 302.
Cornelius Lentulus, Publius, konsul 71. a. e. m. a. — 242.
Cornelius Scipio, Gnaeus, konsul 222. a. e. m. a. — 130, 134.
Cornelius Scipio, Lucius, konsul 190. a. e. m. a. — 143, 156.
Cornelius Scipio, Publius, konsul 218. a. e. m. a. — 130, 134.
Cornelius Scipio Barbatus, Lucius, konsul 298. a. e. m. a. — 11.
Cornelius Scipio Nasica, Publius, konsul 138. a. e. m. a., *pontifex maximus* — 183.
Cornelius Scipio Africanus Vanem, Publius — 15, 59, 132, 134, 135, 136, 143, 144, 155, 156, 292.
Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Noorem, Publius — 14, 148, 149, 150, 167, 168, 169, 180, 181, 184, 192.
Cornelius Sulla, Lucius, diktaator — 37, 46, 194, 203, 206—215, 217, 218, 220—224, 227, 229, 232, 233, 235—238, 240, 243, 244, 250, 252, 257, 259, 260, 264, 266, 268, 270, 274, 288, 318, 387.
Crassus — vt. Licinius.
Cremona, linn P.-Itaalias — 126, 332.
Crispus, keiser Constantinuse poeg — 431.
Crixus, ülestõusnud orjade juht — 225, 226, 228.
Crosius, Hispaania preester — 445.
Cumae, linn Kampaanias — 133, 318.
Curiatiused, sugukond — 74.
Curius Dentatus, Manius, konsul 290. a. e. m. a. — 106.
Curtisius, pretoriaan — 320.
Curtius Lupus, kvestor — 320.
Cyprianus, Kartaago piiskop — 409, 415, 416.

D

Daakia — 304, 345, 346, 347, 349, 350, 368, 369, 384, 403, 412.
Dalmaatsia — 368, 419.
Damaskus, linn Süürias — 364, 395, 449.
Damaskuse Nikolaos, ajaloolane — 20.
Damofilos, orjapidaja Sitsiilias — 178.
Dardanos, linn Hellespontose kaldal — 210, 232.
Dareios, Pärsia kuningas — 232.
Decebalus, Daakia kuningas — 345, 346.
Decius, keiser — 409, 418, 429.
Deelose saar — 146, 149, 161, 162, 179, 198, 215.
Deksippos, kreeka ajaloolane — 411.
Delia — 314.
Demeter — 55, 69, 85, 169.
Demetrios, Filippos V poeg — 145.
Demetrios Faroselt — 127.
Demostenes — 273.
Derkont, kindlus Musta mere ääres — 446.
Diana — 72, 84, 169.
Diaios, Ahhaia liidu strateeg — 151.
Didius Julianus, keiser — 400.
Dido, legendaarne Kartaago kuninganna — 312, 315.
Dio Cassius, ajaloolane — 25, 26, 242, 306, 401, 405.
Diocletianus, keiser — 6, 27, 52, 419—431, 433, 435, 441, 449.
Diodoros, ajaloolane — 20, 21, 25, 91, 178, 181, 198.
Diofanes Mütileenest, reetor — 180.
Dion Hrüsostomos, «Kuldsuu» — 347, 348, 357, 375, 382.
Dionüsios Halikarnassosest, ajaloolane — 20, 21, 81, 91.
Dionüsos — 69, 85, 170, 206.
Djakonov, A. P., ajaloolane — 178.
Djakov, V. N., ajaloolane — 58, 59.
Dmitrev, A. D., ajaloolane — 58.
Dnestr — 305.
Dolabella — vt. Cornelius Dolabella.
Dobroljubov, N. D. — 39.
Domitianus, keiser — 21, 343, 344, 345, 347, 349, 355, 379, 384.
Domitianus Ahenobarbus, Lucius, konsul 54. a. e. m. a. — 217.
Domitius Corbulo, Gnaeus, Nero väejuht — 329.
Donatus, piiskop — 428, 429, 450, 451.

Doonau jõgi — 56, 63, 64, 65, 301, 304, 305, 307, 327, 332, 336, 338, 344, 345, 354, 368, 369, 388, 401, 404, 405, 409, 415, 426, 431, 432, 445.
Dopsch, ajaloolane — 54.
Dragomanov, M. P., ajaloolane — 48, 52.
Drava jõgi — 368.
Drepanum, linn Sitsiilias — 124, 125.
Drusus — vt. Livius Drusus.
Drusus Claudius Nero, Augustuse kasupoeg — 19, 304, 305, 309.
Drusus, keiser Tiberiuse poeg — 319, 322.
Drusus, Germanicuse poeg — 307.
Duilius, Gaius, konsul 260. a. e. m. a. — 124.
Dura-Europus, linn Eufratil — 31, 364.
Durant, ajaloolane — 55.
Duruy, V., ajaloolane — 39.
Dürrahhion, linn Illüürias — 151, 260.
Esquilinuse küngas — 73.
Etioopia — 330.
Etna — 61, 351.
Etruuria — 3, 62, 66, 67, 68, 75, 100, 103, 107, 116, 123, 133, 161, 173, 177, 208, 211, 213, 223, 241, 243, 253, 366.
Eudoxia, keisrinna — 445.
Eufrati jõgi — 31, 234, 252, 253, 364, 410.
Eugarios, kirikuloolane — 446.
Eugenius, keiser — 439, 443.
Euhemeros, hellenistlik kirjanik — 69.
Eumenes II, Pergamose kuningas — 144, 145, 146, 151, 184.
Eunus (Antiohhos), ülestõusnud orjade juht Sitsiilias — 178, 179.
Euripides — 253.
Euroopa — 33, 41, 61, 141, 143, 255, 351, 404, 411, 449, 453.
Eusebios, piiskop — 26, 390, 397.
Eutropius, ajaloolane — 226.

E

Edessa, linn Mesopotaamias — 410.
Efesos, linn Väike-Aasias — 206, 209, 210, 364, 395, 411, 449.
Egaadi saarestik — 125.
Egeuse meri — 63, 138, 139, 140, 141, 149, 151, 161, 210, 215, 446.
Egiptus — 32, 119, 138—141, 252, 260, 261, 263, 267, 276, 279, 280, 295, 302, 308, 333, 335, 347, 351, 353, 354, 355, 358, 364, 365, 372, 374, 383, 386, 387, 391, 395, 403, 405, 410, 412, 413, 417, 425, 426, 429, 440.
Eknomose neem — 124.
Elagabalus, keiser — 406.
Elba saar — 68.
Elbe jõgi — 305.
Eleasar, ülestõusnud juutide juht — 334.
Elsass — 249.
Engels, F. — 22, 25, 35, 42, 43, 44, 76, 77, 78, 79, 80, 89, 97, 119, 150, 166, 167, 219, 286, 293, 301, 307, 372, 382, 385, 386, 389, 393, 394, 399, 448, 452.
Ennius, Quintus, poeet — 12, 171, 285, 286.
Enomaius — 225.
Epeiros — 102, 104, 146, 209, 259, 260, 382.
Epiktetos, stoik — 382.
Epikuros — 282, 286, 311.
Epidamnos, linn Illüürias — 127.
Eryxi mägi Sitsiilias — 124.

F

Fabiused, sugukond — 76, 95, 100, 106, 156.
Fabius Maximus Cunctator, Quintus — 131, 132, 135, 137, 155, 292.
Fabius Pictor, ajaloolane, kirjanik — 12, 13, 172.
Falerii, linn Etruurias — 103.
Falerni väli — 373.
Fanagoria, linn Kertšis — 235.
Farnakes, Mitridates VI Eupatori poeg — 235, 261.
Farsalos, linn Kreekas — 260, 268, 270.
Faunus — 83.
Fausta, keiser Constantinuse naine — 431.
Fazir, agnostikute juht — 450.
Ferentiuse allikas — 72.
Ferrero, G., ajaloolane — 46.
Festus, antikvaar — 10.
Feuerbach, L. — 386, 389.
Fidenae, etruski linn — 90.
Filippoi, linn Makedoonias — 275, 313.
Filippos II, Makedoonia kuningas — 139.
Filippos V, Makedoonia kuningas — 133, 134, 140, 141, 142, 143, 145, 156.
Filon Aleksandriast, filosoof — 323, 388, 389, 395.
Filostratos, kirjanik-sofist — 382.
Firmus — 412.

Flamininus — vt. Quinctius Flamininus.
Flaminius, Gaius, konsul 217. a. e. m. a. — 15, 126, 130, 131, 133, 154.
Flaviuste dünastia — 372, 377, 383, 384, 385, 387.
Flavius, Gnaeus, ediil 304. a. e. m. a. — 101.
Flavius Fimbria, Gaius — 210.
Flavius Vopiscus, ajaloolane — 26.
Foiniikia — 68, 364.
Forum — 11, 73, 74, 108, 175, 182, 198, 212, 245, 256, 317.
Fraaspan, Meedia Atropateene pealinn — 279.
Fraates III, Partia kuningas — 252.
Fraates IV, Partia kuningas — 279, 307.
Fregellae, linn Laatsiumis — 185.
Fronto — 398.
Früügia — 382, 416.
Fucino — 324.
Fufius Ganinius — 296.
Fulvia, Marcus Antoniuse naine — 276.
Fulvius Flaccus, Marcus, konsul 125. a. e. m. a. — 184, 185, 189, 192, 201.
Fulviused, sugukond — 107.
Furius Camillus, Marcus — 95—97.
Fustel de Coulanges, ajaloolane — 42.

G

Gabinius, Aulus, rahvatribuun 67. a., konsul 56. a. e. m. a. — 231, 238, 252.
Gades, linn Hispaanias — 366.
Gaius, jurist — 448.
Gaius Julius Caesar Octavianus — vt. Augustus.
Galaatia — 139, 144, 308, 364.
Galba, keiser — 331—333.
Galenos, Claudius, arst — 383.
Galerius, keiser — 420, 421, 425—427.
Gallia — 20, 185, 196, 220, 226, 243, 247—250, 253—256, 258, 259, 262, 263, 266, 270, 272, 273, 277, 304—307, 317, 320, 324, 325, 331, 332, 335, 336, 338, 341, 352, 366, 367, 371, 376, 401, 410—413, 415, 417, 421, 427, 430, 432, 435, 440, 444, 445, 450.
Gallia Cisalpina — 126, 204, 226, 246, 247, 249, 254, 255, 258, 266, 336.
Gallia Lugdunensis — 330.
Gallia Narbonensis — 192, 273, 367.
Gallia Transalpina — 247, 258.
Gallienus, keiser — 409, 410, 411, 417, 420.
Gangra, linn Paflagoonias — 317.
Gannicus — 227.
Garganuse mägi — 226.
Garonne'i jõgi — 247.
Genuciused, sugukond — 10, 106.
Gergovia, linn Gallias — 254.
Gerje, V. I., ajaloolane — 47.
Germaania — 296, 301, 305, 307, 331, 332, 346, 367.
Germanicus Caesar, Drususe poeg ja keiser Tiberiuse sugulane — 307, 319, 320, 322, 323, 326.
Gessius Florus, Juudamaa prokuraator — 334.
Geta, keiser — 404.
Gibbon, ajaloolane — 34, 35.
Glotz, ajaloolane — 55.
Gordianus I, keiser — 408, 409.
Gordianus II, keiser — 408.
Gordianus III, keiser — 409, 416.
Gordianused — 408, 417.
Gracchused — vt. Sempronius Gracchused.
Granovski, T. N., ajaloolane — 37, 38.
Gratianus, keiser — 433.
Grevsi, I. M., ajaloolane — 48.

H

Hadrianus, keiser — 23, 26, 349, 350—353, 357, 359, 365, 374, 375, 378, 379, 384, 404, 414.
Hadrumetum, linn Aafrikas — 150, 366.
Haidukevitš, V. F., ajaloolane — 58.
Haironeia, linn Boiootias — 24, 209.
Hamilkar Barkas — 124, 125, 128.
Hannibal — 15, 128—137, 143, 144, 147, 165, 227, 228.
Hanno, Kartaago väejuht — 127, 129.
Hasdrubal Barkas, Hannibali vend — 135.
Hasdrubal, Hamilkari väimees — 128.
Hasdrubal, Kartaago väepealik Kolmandast Puunia sõjast — 150.
Hefaistos — 168.
Helena — 315.
Hellanikos Lesboselt, ajaloolane — 11.
Hellas — 14.
Hellespontos — 140, 143.
Henna, linn Sitsiilias — 178, 179.
Hera — 169.

Heraclea, linn Itaalias — 102.
Herakles — 101, 231, 347, 355, 425.
Herculaneum, linn Itaalias — 31, 32, 343.
Hermes — 85, 169.
Herodes Agrippa, Juudamaa kuningas — 325, 333.
Herodes Suur, Juudamaa kuningas — 308, 325.
Herofilos (Vale-Marius) — 271.
Hersonesos, linn Krimmis — 205, 235, 330, 369.
Hestia — 169.
Hiberuse (Ebro) jõgi — 128, 129.
Hiero, Sürakuusa türann — 122, 123.
Hieronümos, Sürakuusa valitseja — 133.
Hiina — 6, 251, 364, 370.
Hiiose saar — 179, 209.
Himera, linn Sitsiilias — 70, 119, 121.
Hippo, linn Aafrikas — 28, 366.
Hirtius, Aulus, konsul 43. a. e. m. a. — 17, 273, 285.
Hispaania — 63, 119, 128, 129, 130, 134—137, 147, 148, 149, 152, 153, 156, 162, 167, 180, 184, 192, 194, 196, 220, 223, 224, 227, 229, 233, 244, 250, 257, 259, 260, 262, 263, 266, 268, 294, 301, 304, 333, 338, 342, 346, 353, 366, 367, 376, 377, 378, 379, 401, 410, 415, 445, 447, 450.
Holesapple, ajaloolane — 55.
Holland — 247.
Homo, ajaloolane — 56.
Honorius, keiser — 437, 443, 444, 445.
Horatiused, sugukond — 74.
Horatius Cocles, Publius, legendaarne kangelane — 90.
Horatius, Flaccus, Quintus, poeet — 48, 58, 75, 287, 312, 313, 314, 373, 453.
Hortensius, Quintus, diktaator 287. a. e. m. a. — 101, 108.
Hortensius Hortalus, Quintus, konsul 69. a. e. m. a., kõnemees — 230.
Hosroes, Partia kuningas — 347.
Hostiliused, sugukond — 75.
Hostilius Mancinus, konsul 137. a. e. m. a. — 148.
Hrüsogonos — 221.
Hvostov, M. M., ajaloolane — 49.
Hürkaania, ala Aasias — 353.
Hürkanus, ülempreester — 234.

I

Icilius, rahvatribuun 465. a. e. m. a. — 92.
Ilerda, linn Hispaanias — 259.
Ilion, linn Väike-Aasias — 267, 351.
Illüüria — 127, 133, 138, 142, 246, 258, 276, 301, 304, 305, 307, 324, 332, 368, 413, 417, 426, 430, 438, 443.
Ilva (Elba) saar — 62.
India — 6, 138, 308, 347, 353, 364, 387.
Ioannes Giskalast — 334.
Iraan — 144, 251, 407.
Isis — 379, 387.
Istmos — 151.
Istria — 368.
Itaalia — *passim*.
Italica, linn Hispaanias — 346.

J

Janiculuse küngas — 73, 101, 107.
Janus — 83, 84, 105, 113, 303, 330.
Jeruusalemm — 234, 235, 323, 324, 330, 333, 334, 335, 352, 391.
Ješevski, S. V., ajaloolane — 38, 52.
Johannes, evangelist — 390, 391.
Jordanes, gooti ajaloolane — 29.
Josephus Flavius, ajaloolane — 23, 37, 334.
Jovianus, keiser — 433.
Juba I, Numiidia kuningas — 263.
Juba II, Numiidia kuninga poeg — 327.
Jugurtha, Numiidia kuningas — 192, 193, 194, 195, 200.
Julia, Gaius Mariuse naine — 194, 238.
Julia, Caesari tütar — 258.
Julia Vanem, Augustuse tütar — 296, 309.
Julia Noorem, Augustuse tütretütar — 296, 315.
Julia Maesa — 406.
Julianus Apostata, keiser — 27, 28, 431, 432, 433, 439.
Julio-Claudiuste dünastia — 21, 52, 318, 331, 336, 345, 358, 374, 377, 383.
Juliused, sugukond — 194, 238, 316, 317, 318.
Julius Agricola, Gnaeus, väejuht — 345.
Julius Caesar, Gaius, diktaator — 16, 17, 25, 37, 39, 40, 53, 237, 238, 240, 242, 244—250, 253—274, 277, 278, 280, 281, 283—285, 287, 288, 291, 292, 303, 304, 315, 317, 318, 325, 333, 366, 367, 374, 377.
Julius Caesar, Gaius, Augustuse lapselaps — 309.
Julius Caesar, Gaius — vt. Caligula.

Julius Caesar, Lucius, konsul 90. a. e. m. a. — 203, 204.
Julius Caesar, Lucius, Augustuse lapselaps — 309.
Julius Capitolinus, ajaloolane — 26, 97.
Julius Civilis — 335, 336, 341, 344.
Julius Paulus — 335.
Julius Vindex, Gaius, väejuht — 330, 331, 332.
Julus, Aenease poeg — 238.
Juniused, sugukond — 10.
Junius Brutus, Decimus — 269, 272, 273.
Junius Brutus, Lucius, konsul 509. a. e. m. a. — 89, 176.
Junius Brutus, Marcus, rahvatribuun 83. a. e. m. a. — 229.
Junius Brutus, Marcus, preetor 44. a. e. m. a. — 19, 269, 271, 275, 276, 277, 283, 298, 313.
Juno — 72, 83, 85, 96, 376.
Junonia, koloonia — 187, 189.
Jupiter — 55, 84, 85, 113, 237, 312, 356, 425.
Jupiter Capitolinus — 352.
Jupiter Latiarise tempel — 72, 175.
Justianus I, keiser — 446.
Justinianus I, keiser — 447, 448.
Justinus, kirjanik — 20, 398.
Juudamaa — 144, 234, 235, 301, 308, 324, 325, 330, 332, 333, 334, 352, 385, 388, 389, 391.
Juudas — 391.
Juvenalis, poeet — 372, 377, 378, 379.

K

Kaisareia, linn Palestiinas — 26, 334, 390.
Kalaabria, maakond Itaalias — 62, 64, 70.
Kaliotov, D. P., ajaloolane — 58.
Kampaania, maakond Itaalias — 62, 64—66, 70, 71, 98, 99, 102—105, 107, 122, 123, 132, 133, 135, 155, 160, 161, 197, 201, 203, 204, 213, 215, 218, 225, 226, 239, 245, 262, 300, 310, 322, 336, 337, 340, 416.
Kapadookia — 139, 185, 206, 232, 250, 307, 308, 354, 364, 369.
Karrai, linn Mesopotaamias — 252, 253.
Kartaago, linn Aafrikas — 3, 4, 14, 25, 66, 68, 80, 90, 98, 102, 104, 119—129, 131—136, 143, 148—150, 153, 156, 157, 161, 167, 177, 180, 187, 190, 366, 379, 409, 428, 429, 435.
Kasahstan — 442.
Kaspia meri — 139, 370.
Katalaunia — 445.
Kaukaasia — 308, 327, 330, 347, 370.
Kertš — 139.
Kesk-Aasia — 376.
Kiliikia, maakoht Väike-Aasias — 206, 224, 227, 231, 232, 258, 364, 432.
Kleomenes III, Sparta kuningas — 140.
Kleon, ülestõusnud orjade juht Sitsiilias — 178, 179.
Kleopatra, Egiptuse kuninganna — 261, 276, 279, 280.
Kolhis, maakoht Musta mere idakaldal — 205, 209, 234.
Kommageene, maakoht Väike-Aasias — 308, 345.
Konstantinoopol — 34, 430, 431, 433, 438, 439, 441, 443—446, 449.
Kopernikus — 383.
Kore — 55, 85.
Korintos, linn Kreekas — 14, 70, 127, 151, 153, 161, 191, 267, 390, 411.
Korküra saar — 127.
Korsika — 70, 125, 147, 365, 380.
Kotüs, Bosporose kuningas — 327, 345.
Kotüs II, Bosporose kuningas — 369.
Kovaljov, S. I., ajaloolane — 57, 59.
Kramer, ajaloolane — 54.
Kreeta — 189.
Krimm — 205, 235, 330, 369, 370.
Kristus (Jeesus Kristus) — 389, 390, 391, 392, 393, 396, 399, 429, 442.
Krjukov, D. L., ajaloolane — 37, 52.
Kroton, linn Lõuna-Itaalias — 71.
Ksantippos — väepealik Kartaagos — 124.
Kserkses, Pärsia kuningas — 232.
Ktesifon, linn Mesopotaamias — 347, 354, 404, 433.
Kubani jõgi — 139.
Kudrjavtsev, O. V., ajaloolane — 57.
Kudrjavtsev, P. N., ajaloolane — 38.
Kura jõgi — 233.
Kübele — 170, 387.
Küme, linn Kampaanias — 70, 71.
Küneskefaloi, mäed Tessaalias — 142, 145.
Küpros — 138, 347.
Küreene — 333, 335, 451.
Kürenaika, rooma provints — 138, 300, 301, 308, 347.
Küros, Pärsia kuningas — 251.

L

Laatsium, maakond Itaalias — 3, 4, 62—65, 69—72, 76, 82, 88, 90, 91, 96, 98, 99, 102, 115, 117, 155, 160, 213, 215, 312.
Labienus, Titus, rahvatribuun 63. a. — 254.
Laelius, Gaius, rahvatribuun 151. a. — 168, 170.
Lagiidid, dünastia Egiptuses — 138, 279.
Lambaesis, linn Aafrikas — 366.
Laodikeia, linn Süürias — 364, 400.
Laurioni kaevandused — 179.
Lavinium, linn Laatsiumis — 72.
Leaubriaul, ajaloolane — 55.
Lenin, V. I. — 42, 56, 137, 179, 219, 222, 228.
Lentulus Batiatus — 225.
Leon I, keiser — 446.
Leontjev, P. M., ajaloolane — 49.
Leptis Magna, linn Aafrikas — 401.
Lesbose saar — 206, 260.
Libera — 85.
Liberus — 85.
Liciniused, sugukond — 106.
Licinius, keiser — 427—429.
Licinius Crassus, Lucius, konsul 95. a. e. m. a., kõnemees — 209.
Licinius Crassus, Marcus, triumvir — 201, 227, 229, 230, 238, 242, 244—246, 250, 252, 253, 258, 260, 277, 279, 298, 308.
Licinius Crassus, Publius, triumviri poeg — 249, 252.
Licinius Crassus Mucianus, Publius, konsul 131. a. e. m. a. — 181, 185.
Licinius Lucullus, Lucius, konsul 74. a. e. m. a. — 46, 210, 234, 235, 252, 260.
Licinius Lucullus, Marcus, konsul 73. a. e. m. a. — 227.
Licinius Murena, Lucius, preetor 88. a. e. m. a. — 232.
Licinius Stolo, Gaius, rahvatribuun 376. a. e. m. a. — 97, 98, 103, 109, 181.
Liguuria, maakond Itaalias — 63, 147.
Liibüa — 14, 149.
Lilybaeum, linn Sitsiilias — 124.
Lipari saared — 124.
Livia Drusilla, keiser Augustuse naine — 309.
Liviused, sugukond — 106, 155.
Livius Drusus Vanem, Marcus, rahvatribuun 122. a. e. m. a. — 188, 190.
Livius Drusus Noorem, Marcus, rahvatribuun 91. a. e. m. a. — 201, 202, 209, 243.
Livius Titus, ajaloolane — 18, 19, 21, 22, 81, 91, 93, 96, 153, 310.
Loire'i jõgi — 250.
Londinium (London) — 326.
Luca, linn Liguurias — 250, 252.
Lucanus, luuletaja — 328, 377.
Lucilius, Gaius, poeet — 169, 172, 173, 313.
Lucretia — 75.
Lucretius Carus, Titus, luuletaja — 285, 286, 310.
Lugdunum, linn Gallias — 367, 397.
Lukaania, maakond Itaalias — 62, 64.
Lukas, ajaloolane — 54.
Lukianos, kirjanik — 58, 352, 392, 398.
Lupercuse püha — 269.
Lusitaania, maakond Hispaanias — 331, 332.
Luukas — 391, 393.
Lüsimahheia, linn Traakias — 143.
Lüüdia — 416.
Lüükia, maakoht Väike-Aasias — 364.

M

Ma — 387.
Macrinus, keiser — 406.
Macro, pretoriaanide prefekt — 322.
Madaura, linn Numiidias — 379.
Maecenas, Gaius Cilnius — 26, 309, 311, 313, 314.
Magnesia, linn Lüüdias — 144.
Mago, Kartaago väejuht ja agronoomilise teose autor — 120.
Maini jõgi — 248.
Makabeid — 144.
Makedoonia — 4, 104, 127, 133, 134, 138—142, 145—147, 150, 151, 209—211, 239, 275, 294, 304, 305, 390, 409.
Makedoonia Aleksander — 104, 138, 139, 236, 330, 347, 383, 405, 433.
Malta saar — 63.
Mamaea, Aleksander Severuse ema — 406.
Mamertinuse vangla — 242.
Mamiliused, sugukond — 107.
Manandjan, J. A., ajaloolane — 58.
Mancinus — vt. Hostilius.
Mania — 69.

Manilius, Gaius, rahvatribuun 66. a. e. m. a. — 234, 238.
Manlius Capitolinus, Marcus, konsul 392. a. e. m. a. — 97.
Manlius, tsentuurio, Catilina pooldaja — 241.
Mantua, linn Itaalias — 311.
Mantus — 69.
Marcellus — vt. Claudius.
Marciabotto asula — 67.
Marciused, sugukond — 75.
Marcius Coriolanus, Gnaeus — 92.
Marcius Philippus, Lucius, konsul 91. a. e. m. a. — 202.
Marcius, Gaius, konsul 107., 104—100., 86. a. e. m. a. — 194—201, 203, 204, 207—209, 214, 215, 223, 235, 237, 238, 259, 264, 268.
Markus, evangelist — 391.
Marmara meri — 446.
Marobod — 305.
Mars — 55, 72, 83, 84, 107, 108, 113, 122, 169, 214, 223, 316, 387, 413.
Martialis, Marcus Valerius — 373, 377, 378, 379.
Marx, K. — 25, 35, 41—44, 89, 91, 97, 104, 109, 119, 150, 163—167, 228, 260, 286, 293, 352, 372, 381, 382, 385, 386, 393, 394, 399.
Massiilia, linn Gallias — 66, 128—130, 192, 247, 259, 283, 367, 436.
Massinissa, Numiidia kuningas — 135, 136, 149, 192.
Maškin, N. A., ajaloolane — 57, 58.
Matho, ülestõusu juht Kartaagos — 125.
Matteus, evangelist — 391, 393.
Mauretaania, Rooma provints — 194, 195, 327, 366, 410, 426, 451.
Mauretania Caesarensis — 327.
Mauretania Tingitana — 327.
Maxentius, keiser — 427.
Maximianus, keiser — 420, 421, 426, 427, 431, 450.
Maximinus, keiser — 407—409, 414.
Mediolanum, linn Itaalias — 421.
Meedia Atropateene (Aserbaidžaan) — 232, 279.
Meedia — 251, 354.
Memmius, Gaius, rahvatribuun 111. a. e. m. a. — 192, 200.
Menrva — 69.
Mercurius — 85, 169.
Mesopotaamia — 232, 235, 251—253, 279, 307, 308, 347, 354, 401, 404, 405, 407, 409, 426, 432.
Messala Corvinus — vt. Valerius.
Messalina, keiser Claudiuse naine — 326.
Messana, linn Sitsiilias — 122, 123.
Messiina väin — 227.
Metapontum, linn Kreekas — 133.
Metauruse jõgi — 135.
Metellus — vt. Caecilius Metellus.
Metellus Nepotus — vt. Caecilius.
Meyer, Eduard, ajaloolane — 45, 46, 53.
Milaano — 426, 428, 432, 433.
Mileetos, linn Väike-Aasias — 364.
Minerva — 85, 169.
Minucius Rufus, Marcus, konsul 221. a. e. m. a., *magister equitum* 217. a. e. m. a. — 131, 132.
Minucius, ratsanik — 197.
Mišulin, A. V., ajaloolane — 57, 58.
Mitra — 388, 439.
Mitridates I, Partia kuningas — 144.
Mitridates II, Partia kuningas — 251, 252.
Mitridates III (Fraatese poeg), Partia kuningas — 252.
Mitridates VI Eupator, Pontuse kuningas — 204, 205—207, 209—211, 215, 219, 222, 224, 231—235, 251, 252, 260, 330.
Mitridates (Aspurgose poeg), Bosporose kuningas — 327.
Mucius Scaevola, *pontifex maximus* — 11.
Mucius Scaevola — 90, 181.
Muinas-Vene — 37.
Mulvia sild — 427.
Modestov, V. I., ajaloolane — 50.
Moldaavia — 345.
Mommsen, ajaloolane — 40, 41, 42, 424.
Montanus, ristiusu jutlustaja — 395.
Montesquieu — 34.
Munda, linn Hispaanias — 263.
Murgantia, linn Sitsiilias — 197, 198.
Must meri — 139, 205, 232, 266, 307, 308, 315, 316, 330, 336, 353, 369, 370, 411, 446, 447.
Mutina, linn Itaalias — 126, 147, 226, 273, 277, 285, 314, 336.
Mylae lahing — 124, 278.
Mõõsia — 305, 327, 330, 332, 365, 368, 409, 412, 445.

N

Nabatea, riik Araabias — 347.
Nabis, türann Spartas — 142.
Naevius, Gnaeus, poeet — 12, 171.
Naissus, linn Mõõsias — 411.

Namatianus, Claudius Rutilius, poeet — 440.
Napoleon I — 39.
Narbo, linn Gallias — 192, 266, 367.
Narcissus, keiser Claudiuse vabakslastu — 325.
Nasica — vt. Cornelius Nasica.
Naulohhos, koht Sitsiilias — 278.
Neapolise laht — 60.
Neapolis, linn Itaalias — 60, 99, 133.
Nemausus, linn Gallias — 317, 352.
Nemi järv — 72.
Neptun — 169.
Nero, keiser — 326—335, 337, 341, 342, 347, 366, 377, 378, 382, 390, 397, 415, 416.
Nerva, keiser — 22, 28, 345, 346, 348, 350, 361, 384.
Netušil, I. V., ajaloolane — 50.
Niebuhr, ajaloolane — 35, 36, 44, 50.
Niilus — 261, 351, 364.
Nikea, linn Väike-Aasias — 430, 443.
Nikomedes III Filopator, Bitüünia kuningas — 232, 233.
Nikomeedia, linn Bitüünias — 421, 426.
Nimes, linn Gallias — 352.
Nisibis, linn Mesopotaamias — 404.
Nola, linn Kampaanias — 133, 161, 203, 204, 208, 310.
Noricum, Rooma provints — 301, 304, 444.
Novios Plautios, käsitööline — 105.
Nuceria, linn Kampaanias — 203.
Numantia, linn Hispaanias — 148, 180, 192, 194.
Numa Pompilius, Rooma kuningas — 74.
Numerianus, keiser — 26, 419.
Numiidia — 17, 25, 135, 149, 150, 192—195, 199, 263, 320, 379, 445, 447, 451.
Numitor, legendaarne Alba-Longa kuningas — 72.
Nõukogude Liit — 59, 234.
Nümfaion, linn Musta mere kaldal — 235.

O

Octavianus — vt. Augustus.
Octavius, Gnaeus, konsul 87. a. e. m. a. — 208.
Octavius, Marcus, rahvatribuun 133. a. e. m. a. — 182.
Odaenatus — 410.
Odoaker — 445.
Odüsseus — 72, 314.
Ogulniused — 101, 107.
Olbia, linn Musta mere ääres — 330, 353, 369.
Olmstead, ajaloolane — 55.
Olümpos — 169.
Opimius, Lucius, konsul 121. a. e. m. a. — 189, 194.
Optatus, piiskop — 451.
Optatus Milevest, piiskop, kirjanik — 450.
Orestes, Rooma patriits — 445.
Orhomenos, linn Boiootias — 209.
Orodes II, Partia kuningas — 252, 253.
Orosius, kirjanik — 29.
Osca (Huesca), linn Hispaanias — 223.
Osiris — 387.
Ostia, Rooma sadam — 31, 60, 75, 118, 231, 267, 324.
Otaciliused, sugukond — 123.
Ovidius, Publius Naso, poeet — 314, 315, 316, 377.
Ovinius — 110.
Otho, keiser — 332.

P

Paduse madalik — 131, 332, 340.
Paflagoonia, provints — 185, 317.
Pais, ajaloolane — 46, 50, 56.
Palatinuse küngas — 73, 170, 173, 221, 384.
Palestiina — 26, 385, 388, 389, 399.
Pallas — 325.
Palmüüra, linn Süürias — 31, 364, 365, 410, 412.
Pamfüülia — 364.
Panaitios, filosoof — 167, 169.
Pannoonia, provints — 301, 305—307, 319, 320, 332, 368, 400, 411, 417, 432, 444, 445.
Pansa — vt. Vibius Pansa.
Pantikapaion — 139, 235, 261, 327.
Papinianus Aemilius, jurist — 402, 404.
Papirius Carbo, Gaius, rahvatribuun 131. a. e. m a., konsul 120. a. e. m. a. — 184, 185.
Papirius Carbo, Gaius, rahvatribuun 89. a. e. m. a. — 204.
Papius Mutilus, Gaius, ülestõusnud itaalikute juht — 203.
Paris — 315.
Parma, linn Itaalias — 147.

Partia — 5, 138, 139, 144, 232, 235, 250—253, 272, 277, 279, 307, 308, 327, 329, 330, 347, 350, 351, 353, 354, 364, 403, 404, 407.
Paulus, apostel — 390, 391.
Pausanias, kirjanik — 383.
Pedanius Secundus, Rooma linna prefekt — 328, 329.
Peloponnesos — 277.
Penelope — 315.
Penteus — 253.
Peregrinus — 382, 393, 398.
Pergamos, linn Väike-Aasias — 4, 134, 139, 140, 141, 143, 151, 206, 210, 364.
Pergamose riik — 139, 151, 152, 182, 184, 283.
Perintos — 401.
Perperna, Marcus — 223, 224.
Perpernad, sugukond — 107.
Persefone — 69.
Perseus, Makedoonia kuningas — 15, 145, 146, 149—151.
Pertinax, keiser — 400.
Perusia, etruski linn — 276.
Pescennius Niger, keiser — 400.
Pessinus, linn Väike-Aasias — 170.
Petra, linn Araabias — 347, 365.
Petronius, kirjanik — 29, 58, 340, 373, 378.
Petruševski, O. M., ajaloolane — 51.
Philippus Araablane, keiser — 409.
Picenum, maakond Itaalias — 100, 131, 226, 229.
Pilatus — 391.
Piso — vt. Calpurnius Piso.
Pissarev, P. I. — 39.
Pistoria, etruski linn — 243.
Placentia, linn Itaalias — 126.
Platon — 387, 389, 429, 441.
Plautius Aulus, väejuht — 326.
Plautius Silvanus, Marcus, rahvatribuun 89. a. e. m. a. — 204.
Plautius Silvanus, väejuht — 330.
Plautus, kirjanik — 58, 171, 172.
Plinius Vanem — 328, 340, 380, 381.
Plinius Noorem — 348, 349, 358, 361, 363, 377, 381.
Plotinos, filosoof — 441.
Plutarhos, ajaloolane ja filosoof — 24, 160, 180, 183, 189, 225, 226, 253, 383.
Poetovio, linn Drava ääres — 368.
Pokrovski, M. M., ajaloolane — 58.
Polemon — 308.
Pollio — vt. Trebellius Pollio.
Polübios, ajaloolane — 14, 15, 17, 19, 20, 22, 25, 26, 122, 123, 131, 136, 142, 147, 167, 257.
Pomjalovski, I. V., ajaloolane — 47, 48.
Pompedius Silo, Quintus, ülestõusnud itaalikute juht — 203, 204.
Pompeii, linn Kampaanias — 31, 289, 318, 343, 385.
Pompeius, Gnaeus, konsul 70. a. e. m. a., triumvir — 18, 211, 224, 227, 229—231, 233—236, 238, 239, 244—247, 250, 252, 256—260, 262, 263, 265, 266, 268—270, 272, 288, 292, 317, 341, 351, 377, 388.
Pompeius, Gnaeus, triumviri poeg — 263.
Pompeius, Sextus, triumviri poeg — 263, 272, 275, 276, 277, 278, 279, 304, 309.
Pompeius Trogus, ajaloolane — 20.
Pompiliused, sugukond — 75.
Pomponius Atticus, rooma ratsanik — 48.
Pontos — 139, 140, 204, 205, 210, 232, 233, 234, 235, 250, 308, 327, 330, 348.
Pontus, provints — 21, 364, 369, 410.
Poo jõgi (Padus) — 61, 62, 96, 126, 147, 226.
Popilius Lenatus, Publius, konsul 132. a. e. m. a. — 183, 186.
Porcius Cato Vanem, Marcus, konsul 195. a. e. m. a. — 13, 149, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 169, 173, 181, 215, 216, 337, 338, 360.
Porcius Cato Noorem, Marcus, preetor 54. a. e. m. a. — 242, 244, 245, 246, 247, 257, 263, 298.
Porsenna, etruski kuningas — 75, 90.
Poseidon — 169.
Poseidonios, kreeka ajaloolane — 18.
Postumus — 411.
Praeneste, linn Itaalias — 99, 103, 105, 177, 211.
Prantsusmaa — 33, 247.
Probus, keiser — 413.
Propertius, Sextus, luuletaja — 291, 314.
Propontius — 210.
Protassova, S. I., ajaloolane — 57.
Prusa, linn Bitüünias — 347.
Psyche — 379.
Ptolemaios, Klaudios, astronoom — 383.
Ptolemaios, Juba II poeg — 327.
Ptolemaiosed — 140, 143.
Ptolemaios I Soter — 138.

Ptolemaios IV Filopator — 138, 140.
Ptolemaios V Epifanes — 140.
Ptolemaios XI Auletes — 252, 261.
Ptolemaios XII Dionüsos — 260, 261.
Ptolemaioste Egiptuse kuningriik — 138, 285.
Publilius Philo — 110.
Punane meri — 364.
Pupienus, keiser — 409.
Puteoli, linn Kampaanias — 60, 218, 277, 278.
Pärsia — 27, 251, 347, 407, 427, 433, 446, 447.
Pöhlmann, ajaloolane — 45, 46, 53.
Püha Antonius — 47.
Pürenee poolsaar — 3, 62, 66, 119, 128, 129, 135, 147, 192, 223, 247, 304, 366, 445.
Pürros, Epeirose kuningas — 102, 104, 115, 119, 122.
Püdna, linn Makedoonias — 146, 154, 167.

Q

Quinctius Cincinnatus, Lucius, konsul 460. a. e. m. a. — 92.
Quinctius Flamininus, Titus, konsul 198. a. e. m. a. — 142, 145, 156.
Quintilianus, Marcus Fabius, kirjanik — 377, 381.
Quintilius Varus, Publius, konsul 13. a. e. m. a. — 306, 307, 319.
Quirinalise küngas — 73.
Quirinus — 84, 113.

R

Radištšev, A. N., ajaloolane — 37.
Ranovitš, A. B., ajaloolane — 57.
Ravenna, linn Itaalias — 421, 447.
Rea Silvia — 72.
Reate, linn Itaalias — 341.
Reetia, linn Itaalias — 304.
Regilluse järv — 90, 92.
Regium, linn Itaalias — 71, 104, 123.
Regulus, Marcus Atilius — 124.
Rei — 170.
Reini jõgi — 192, 247—249, 253, 255, 305, 307, 319, 344, 345, 354, 367, 404, 407, 409, 410, 413, 421, 444, 445.
Remi, linn Gallias — 336.
Remus — 28, 73.
Rhodanuse (Rhone'i) jõgi — 129, 130.
Rhomos — 75.
Rodbertus, majandusteadlane — 44.
Rodos — 139, 140, 141, 143, 146, 148, 161, 283, 284.
Roma, jumalanna — 301, 362.
Roma Quadrata — 73.
Romulus, kuningas — 28, 73, 74, 75, 76.
Romulus Augustulus, keiser — 445.
Rooma — *passim*.
Rostovtsev, M. I., ajaloolane — 48, 49, 52, 53.
Rubico jõgi — 259, 265.
Rubrius, rahvatribuun 122. a. e. m. a. — 187, 189, 191.
Rufinus — 444.
Rufus, Marcus Egnatius — 300.
Rumeenia — 31, 445.
Rupilius, Publius, konsul 132. a. e. m. a. — 179.
Rutilius Lupus, Publius, konsul 90. a. e. m. a. — 203.
Rutilius Namatianus, kirjanik — 445.
Rüskoporides II, Bosporose kuningas — 345.
Rüskoporides III, Bosporose kuningas — 369.

S

Sabiinimaa — 341.
Saguntum, linn Hispaanias — 129, 134, 147.
Sallustius, Crispus, ajaloolane — 17, 18, 39, 225, 226, 243, 265, 266, 285.
Salonaes, linn Illüürias — 426.
Salvianus, preester — 436, 450, 451.
Salvioli, ajaloolane — 46.
Salvius, ülestõusnud orjade juht — 197.
Salvius Julianus, jurist — 350.
Samnium, koht Itaalias — 99, 100, 102, 132, 211.
Samosata, linn Süürias — 382.
Sanctis, de, ajaloolane — 46, 47.
Sapfo — 286.
Sardiinia — 63, 64, 66, 125, 147, 152, 162, 185, 220, 223, 277, 365.
Sassaniidid — 407, 420.
Satriused, sugukond — 85.
Saturninus, Antonius, Lucius — vt. Antonius.
Saturninus, Appuleius, Lucius — vt. Appuleius Saturninus.
Saturniused, sugukond — 22.
Saturnus — 85, 86, 181, 311, 315, 376.
Saumakos — 57, 205.
Sauromates II, Bosporose kuningas — 369.
Sava jõgi — 368, 421.
Scipio — vt. Cornelius Scipio.

Schlosser, ajaloolane — 25.
Scribonia, Octavianuse naine — 309.
Scribonius Curio, Gaius, rahvatribuun 50. a. e. m. a. — 258.
Seeck, ajaloolane — 53.
Seianus, pretoriaanide prefekt Tiberiuse ajal — 322.
Seine'i jõgi — 247.
Seleukeia, linn Mesopotaamias — 354, 404.
Seleukiidid — 205, 251.
Seleukiidide riik — 138, 139, 144, 232, 234.
Semproniused, sugukond — 155.
Sempronius Gracchus, Gaius, rahvatribuun 123. ja 122. a. e. m. a. — 180, 182, 185—190, 194, 201, 202, 209, 213, 283, 299.
Sempronius Gracchus, Tiberius, rahvatribuun 133. a. e. m. a. — 148, 156, 157, 180—186, 190, 215.
Sempronius Gracchus, Tiberius, konsul 177. a. e. m. a. — 147, 156, 157, 180.
Sempronius Gracchused, vennad, rahvatribuunid — 16, 22, 180, 191.
Sempronius Longus, Tiberius, konsul 218. a. e. m. a. — 130.
Sena Gallica — 118.
Seneca, Lucius Annaeus, filosoof — 328, 377, 379, 380.
Septimus Severus, keiser — 400—406, 414, 415, 417, 419, 420, 426.
Serapis — 387.
Sergejenko, M. I., ajaloolane — 57.
Sergejev, V. S., ajaloolane — 58, 59.
Sergiused — 238.
Sergius Catilina, Lucius, preetor 68. a. e. m. a — 37, 39, 238—244, 246, 264.
Sertorius, Quintus — 209, 223, 224, 229, 233, 237, 260.
Servilius Glaucia, Gaius, preetor 100. a. e. m. a. — 198—201.
Servilius Rullus, Publius, rahvatribuun 63. a. e. m. a. — 239, 240, 245.
Servius Tullius — 16, 75, 80, 81, 82, 84, 101, 107, 108, 114, 181, 208.
Seth — 387.
Setia, linn Laatsiumis — 177.
Severused, keisridünastia — 405, 406.
Sextius Lateranus — 97, 98, 109.
Sibylla — 113, 269.
Siidon, linn Foiniikias — 364.
Silvanus — 86.
Simon Bar Giora, ülestõusnud juutide juht — 334.
Sinaiski, V. I., ajaloolane — 49.
Sirmium, linn Pannoonias — 421.
Siscia, linn Sava ääres — 368.
Sitsiilia — 3, 4, 11, 20, 57, 60—66, 70, 71, 102, 104, 105, 119, 121—125, 130, 133, 134, 137, 148, 152, 153, 177—179, 187, 197, 198, 201, 206, 211, 219, 220, 227, 229, 230, 275, 277, 311, 312, 387, 417, 422, 447.
Sitsiilia mäed — 61.
Sitsiilia väin — 60.
Sküüdi riik — 205.
Smürna, linn Väike-Aasias — 364, 395, 449.
Sokolov, F. F., ajaloolane — 47, 48.
Sosigenes, astronoom — 267.
Soter — 353.
Sparta — 140, 142, 151, 411.
Spartacus — 5, 24, 225—229, 264.
Spartakiidid — 205.
Spendius, ülestõusnute juht Kartaagos — 125.
Stabiae, linn Kampaanias — 31, 343.
Stilicho — 444.
Strabon, geograaf — 21.
Strasbourg — 249.
Stratonikeia, linn Väike-Aasias — 185.
Suetonius Tranquillus, Gaius, kirjanik — 23, 310, 343, 381, 397.
Sulla — vt. Cornelius Sulla.
Sulmo, linn Itaalias — 314.
Sulpicius Galba, Servius, preetor 150. a. e. m. a., konsul 144. a. e. m. a. — 148.
Sulpicius Rufus, Publius, rahvatribuun 88. a. e. m. a. — 207, 208, 243.
Surnumeri — 335.
Sübaris, kreeka linn Itaalias — 71.
Sünesios, piiskop — 451.
Sürakuusa, linn Sitsiilias — 4, 15, 122, 123, 133, 134, 152.
Süüria — 4, 20, 31, 46, 138—141, 143, 178, 179, 206, 224, 232, 234, 235, 250, 252, 253, 261, 266, 275, 277, 280, 294, 307, 308, 320, 329, 330, 332, 333, 334, 349, 354, 355, 364, 365, 382, 386, 387, 395, 400, 401, 404, 407, 423, 449.
Symmachus, kirjanik — 436, 440, 441.

Š

Šapur II, Pärsia kuningas — 432.
Šapur V, Pärsia kuningas — 407, 410.
Štajermon, J. M., ajaloolane — 58.
Šveits — 247, 248.

Z

Zama, linn Aafrikas — 135.
Zebelev, S. A., ajaloolane — 49, 57, 58.
Zenobia, Palmüüra valitsejanna — 410, 412.
Zeus — 168, 347.
Zeus Eleuteerios — 353.
Zoroaster — 407.
Zosimos, ajaloolane — 411, 445.

T

Taefarinas, ülestõusu juht Numiidias — 320.
Tacitus, Cornelius, ajaloolane — 21, 22, 23, 27, 28, 38, 50, 311, 320, 321, 329, 332, 342, 344, 381, 397.
Tacitus, keiser — 413.
Taga-Kaukaasia — 5, 234.
Tamani poolsaar — 139.
Tamugadi, linn Aafrikas — 31, 366, 451.
Tanit — 121, 376.
Tarentum, linn Kalaabrias — 60, 71, 101, 102, 104, 122, 133, 135, 187, 278, 279.
Tarpeiuse kalju — 97.
Tarquinii, linn Etruurias — 68.
Tarquiniused, sugukond — 68, 75, 76, 85, 88.
Tarquinius Collatinus, konsul 509. a. e. m. a. — 75.
Tarquinius Priscus, Rooma kuningas — 75.
Tarquinius Superbus, Rooma kuningas — 75, 76.
Tarraco, linn Hispaanias — 147, 367.
Tarraco, Hispaania provints — 331.
Tarsos, linn Väike-Aasias — 276.
Tartessose riik — 3, 128.
Tauricus — 58, 330.
Tauromenium, linn Sitsiilias — 178, 179.
Taurus, mäestik Väike-Aasias — 144.
Teodosia, linn Krimmis — 235.
Teokritos — 311.
Terentius Africanus, Publius, kirjanik — 167, 171, 172.
Terentius Varro, Gaius, konsul 216. a. — 132, 133.
Terentius Varro, Marcus, kirjanik — 18, 58, 73, 215—217, 245, 285, 337, 339.
Tertullianus, kirjanik — 398.
Tessaalia — 142, 145, 151, 260.
Tessalonike — 151, 428.
Tetricus, Gallia usurpaator — 412, 417.
Teutoburger Wald — 306, 307.
Thames — 254.
Thapsus, linn Aafrikas — 263, 268.
Theodosius Suur, keiser — 439, 443, 444.
Theodosios II, keiser — 446.
Thurii, kreeka linn Itaalias — 71, 102, 133.
Tiberi jõgi — 3, 60, 61, 62, 71, 73, 75, 90, 91, 96, 174, 183, 189, 271, 427.
Tiberius, keiser — 304, 305, 307, 309, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 341, 380.
Tibullus, Albius, poeet — 314.
Tibur, linn Laatsiumis — 99, 384.
Ticiniuse jõgi — 130, 134.
Tigellinus, Ofonius — 328, 378.
Tigranes II Suur, Armeenia kuningas — 206, 232—235, 252.
Tigranokerta, linn Armeenia ja Mesopotaamia piiril — 232.
Tigrise jõgi — 347, 354.
Tinia — 69.
Tiridates, Armeenia kuningas — 327, 329, 330.
Titus Tatius, sabiinide kuningas — 74, 77.
Titus, keiser — 332, 335, 342, 343, 384.
Tjumenev, A. I., ajaloolane — 58.
Tomi, linn Mõõsias — 315.
Torius Spurius, rahvatribuun 111. a. e. m. a. — 190.
Traakia — 151, 226, 227, 304, 327, 368, 369, 409, 411, 416, 442.
Trajanus, keiser — 22, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 358, 361, 363, 368, 375, 378, 381, 384, 403.
Trasimenuse järv — 130, 131.
Trebellius Pollio, ajaloolane — 26.
Trebia jõgi — 130.
Trier, linn — 367, 421.
Trimalchio — 373, 378.
Triocalese mägi — 197, 198.
Tronski, I. M., ajaloolane — 58.
Trooja — 11, 13, 312.
Trüfon — 197, 198.
Tšernõševski, N. G. — 39.
Tuküdides, ajaloolane — 17, 26.
Tullius Cicero, Marcus, kõnemees ja kirjanik — 11, 16, 24, 39, 181—183, 217, 218, 220, 221, 230, 236, 237, 239, 240—247, 250, 257, 258, 265, 271—274, 283, 284, 289.
Tullius Cicero, Quintus — 237.
Tullus Hostilius, Rooma kuningas — 74, 75.

Turkmenistan — 139.
Tusculum, linn Laatsiumis — 107, 156.
Tutor — 335.
Türreeni meri — 60, 64, 67.
Tüüros, linn — 364, 449.

U

Ulpianus, jurist — 406.
Umbria, maakond Itaalias — 21, 63, 100, 131, 171, 314.
Ungari — 31, 445.
Uni — 69, 85.
Utica, linn Aafrikas — 125, 149, 150, 263, 366.
Utšenko, S. L., ajaloolane — 57.
Uus-Kartaago, linn Hispaanias — 128, 129, 134, 147, 366.

V

Vahemeri — 3, 4, 7, 60, 66, 69, 88, 102, 116, 119, 120, 121, 122, 137, 138, 151, 170, 222, 231, 251, 264, 268, 281, 291, 297, 341, 356, 364, 365, 366, 435, 453.
Vale-Filippos — 151.
Valens, keiser — 28, 433, 442, 443.
Valentianus, keiser — 433.
Valentianus III, keiser — 445.
Valerianus, keiser — 409, 410, 418, 420.
Valeriused, sugukond — 154.
Valerius, konsul 449. a. e. m. a. — 93, 101.
Valerius Catullus — vt. Catullus.
Valerius Flaccus, Lucius, konsul 100. a. e. m. a., *interrex* 82. a. e. m. a. — 212.
Valerius Flaccus, Lucius, konsul 86. a. e. m. a. — 209, 210.
Valerius Messala Corvinus, Marcus, konsul 31. a. e. m. a. — 314.
Valerius Poplicola, Publius, konsul 509. a. e. m. a. — 89.
Varinius, Publius, preetor — 226.
Varro — vt. Terentius Varro.
Varus — vt. Quintilius Varus.
Vatinius, Publius, rahvatribuun 59. a. e. m. a. — 246.
Weber, ajaloolane — 46.
Veji — 13, 75, 90, 95, 96.
Velchad, sugukond — 85.
Venemaa — 48.
Ventidius Bassus, Publius, konsul 43. a. e. m. a. — 277.
Venus — 84, 169, 238, 288, 316.
Venusia, linn Itaalias — 313.
Vercellae, linn Gallia Transpadonas — 196.
Vercingetorix, gallide juht — 254, 255.
Vergilius Maro, Publius, poeet — 58, 227, 286, 287, 311, 312, 313, 314, 377, 453.
Verginia — 73.
Verginius — 93.
Verona, linn Itaalias — 286.
Verus, Gaius, preetor 74. a. e. m. a. — 219, 220, 227, 230.
Verus, Lucius, keiser — 354, 355, 420.
Vespasianus, keiser — 330, 332, 333, 334, 335, 341, 342, 343, 344, 345, 368, 379, 381, 383, 384.
Vesta — 84, 85, 86, 113, 169, 174, 278, 279.
Vesuuv — 31, 61, 225, 381.
Vibius Pansa, Gaius, konsul 43. a. e. m. a. — 273.
Victoria tempel — 170.
Villanova asula — 64.
Villius — 157.
Viminalise küngas — 73.
Vindex — vt. Julius Vindex.
Vindobona — 368.
Vinogradov, P. G., ajaloolane — 47, 48, 49.
Vipper, K. J., ajaloolane — 47, 51, 57.
Viriathus, lusitaanlaste juht — 148.
Vitellius, keiser — 331, 332, 335, 342.
Vitruvius Pollio, Marcus, arhitekt — 317.
Volga — 370.
Vologases I, Partia kuningas — 327, 329.
Vologases III, Partia kuningas — 353, 354.
Vologases IV, Partia kuningas — 404.
Vologases V, Partia kuningas — 405.
Volsinii, etruski linn — 104.
Voltaire — 382.
Vopiscus — vt. Flavius Vopiscus.
Vulcanus — 85, 169.
Vulcatius Gallicanus, ajaloolane — 26.
Väike-Aasia — 3, 46, 67, 69, 139, 141, 143, 144, 146, 170, 184, 185, 205, 206, 210, 219, 232, 233, 234, 277, 280, 284, 346, 347, 364, 369, 386, 387, 388, 390, 395, 403, 407, 411, 412, 413, 435, 449.
Väike-Armeenia — 409.

KRONOLOOGILINE TABEL

Umbes 1800 a. e. m. a.	— Terramaared Põhja-Itaalias.
„ 1000.	— Villanoova kultuuri algus.
„ 1000.	— Esimesed asukad Palatinusel.
„ VIII saj.	— Tiberi-äärsetel küngastel paiknevate asulate ühendamine ja Rooma asutamine *(arheoloogilistel andmetel).*
754—753.	— *Rooma asutamine Varro järgi (traditsiooniline daatum).*
Umbes 509.	— Kuningate pagendamine *(traditsiooniline daatum).*

Vabariigi periood (509—31 e. m. a.)

V sajandist III sajandini e. m. a.	— Patriitside ja plebeide vahelise võitluse ja Itaalia vallutamise periood.
494 (471 Diodoruse järgi).	— Plebeide esimene setsessioon. Tribunaadi asutamine *(traditsioonilised daatumid).*
451—450.	— *Detsemvirite komisjoni valimine. Tavaõiguse kirjapanek. Kaheteistkümne tahvli seadused (traditsiooniline daatum).*
449.	— Teine setsessioon ja Valeriuse ning Horatiuse seadused *(traditsiooniline daatum).*
445.	— *Canuleiuse seadus (traditsiooniline daatum).*
444.	— Esimesed konsulaarse võimuga sõjatribuunid.
443.	— Tsensuuri sisseseadmine *(traditsiooniline daatum).*
406—396.	— Viimane sõda Vejiga *(traditsiooniline daatum).*
390 või 387.	— *Keltide ületulek Apenniinidest, Rooma linna vallutamine.*
367.	— *Liciniuse ja Sextiuse seadused.*
343—341.	— *Esimene Samniidi sõda (traditsiooniline daatum).*
340—338.	— Latiini sõda.
327—304.	— *Teine Samniidi sõda.*
326.	— Poeteliuse seadus.
321.	— Lahing Caudinae mäekurus.
312.	— Appius Claudiuse tsensuur.
300.	— Ogulniuste seadus.
298—290.	— *Kolmas Samniidi sõda.*
287.	— Hortensiuse seadus.
280—272.	— *Sõda Pürrosega.*
280.	— Heraclea lahing.
279.	— Ausculumi lahing.
275.	— Beneventumi lahing.
265.	— Volsinii alistamine ja Itaalia vallutamise lõpuleviimine.

264—241. — *Esimene Puunia sõda.*
260. — Mylae lahing.
256. — Marcus Atilius Reguluse ekspeditsioon Aafrikasse.
241. — *Lahing Egaadi saarestiku juures. Lutatiuse kokkulepe.*
240—220. a. vahemikul — Tsenturiaatsete komiitside reform.
238. — Sardiinia ühendamine Roomaga.
226. — Rooma kokkulepe Hasdrubaliga.
223. — Gaius Flaminiuse sõjakäik gallide vastu.
218—201. — *Teine Puunia sõda.*
218. — Hannibal ületab Alpid. Ticinuse ja Trebia lahingud.
217. — Trasimenuse lahing.
216. — *Cannae lahing.*
215—205. — Esimene Makedoonia sõda.
211. — Hannibal Rooma müüride all.
211. — Roomlased vallutavad Sürakuusa.
209. — Roomlased vallutavad Uus-Kartaago.
207. — Lahing Metaurusel. Hasdrubali surm.
202. — *Zama lahing.*
201. — Rahulepingu sõlmimine Kartaagoga.
200—197. — Teine Makedoonia sõda.
197. — *Küneskefaloi lahing.*
192—188. — Rooma sõda Antiohhus III-ga.
190. — *Magnesia lahing.*
188. — Roomlased sõlmivad Apameas rahu Antiohhus III-ga.
171—167. — Kolmas Makedoonia sõda.
168. — *Püdna lahing.*
154—139. — Lusitaanide ülestõus Viriathuse juhtimisel.
149—148. — Ülestõus Makedoonias. Vale-Filippos.
149—146. — *Kolmas Puunia sõda.*
146. — *Korintose hävitamine ja Kreeka alistamine.*
146. — Kartaago hävitamine ja Aafrika provintsi moodustamine.
138—133. — Numantia sõda.
138—132. — *Esimene orjade ülestõus Sitsiilias.*
133. — *Tiberius Gracchuse tribunaat.*
133. — Pergamose kuningriigi liitmine Roomaga.
132—130. — *Aristonikose ülestõus.*
123—122. — *Gaius Gracchuse seadusandlik tegevus.*
113—101. — Sõda kimbrite ja teutoonidega.
111. — *Spurius Toriuse agraarseadus.*
111—105. — *Jugurtha sõda.*
106—43. — Marcus Tullius Cicero.
105. — Arausio lahing.
104—101. — *Teine orjade ülestõus Sitsiilias.*
102. — *Aquae Sextiae lahing.*
101. — Vercellae lahing.
100. — *Appuleius Saturninuse liikumine.*
100—44. — Gaius Julius Caesar.
91. — *Marcus Livius Drususe tribunaat.*
90—88. — Liitlassõda.
89—84. — *Esimene sõda Mitridatesega.*
88. — Sulla riigipööre.
87—82. — Mariuslaste võimutsemine.

83—82. — Sulla võitlus mariuslastega.
82—79. — *Sulla diktatuur.*
80—72. — Sõda Sertoriusega.
77. — Aemilius Lepiduse ülestõus.
74—71. — *Orjade ülestõus Spartacuse juhtimisel.*
74—64. — *Kolmas Mitridatese sõda.*
67. — Gabiniuse seadus.
66. — Maniliuse seadus.
65. — Pompeius Taga-Kaukaasias.
64. — Pompeius Süürias.
64—63. — Servilius Rulluse seadusprojekt.
63—62. — Catilina vandenõu.
60. — Kokkulepe Pompeiuse, Caesari ja Crassuse vahel (esimene triumviraat).
59. — Caesari konsulaat. Agraarseadused. Seadus väljapressimiste kohta provintsides.
58—50. — Caesar Gallias.
50. — Triumvirite kohtumine Lucas.
53. — Lahing Karrai juures.
49—45. — Kodusõda.
48. — Caelius Rufuse liikumine.
48. — Lahing Farsalose juures.
47. — Caesari võit Farnakese üle.
46. — Lahing Thapsuse juures.
45. — Lahing Munda juures.
44., 15. märts — Caesari tapmine.
43. — Lahing Mutina juures.
43. — Teise triumviraadi moodustamine.
42. — Lahing Filippoi juures.
41—40. — Perusia sõda.
36. — Lahingud Mylae ja Naulohhose juures, Sextus Pompeiuse lüüasaamine.
36. — Antoniuse sõjakäik partlaste vastu.
31., 2. sept. — Aktioni lahing.
30. — Antoniuse ja Kleopatra surm. Egiptus muudetakse Rooma provintsiks.

Keisririigi ajastu (31. a. e. m. a. — 476. a. m. a. j.).

27. jaan. — Printsipaadi rajamine.
24—19. — Ülestõus Hispaanias.
6—9. m. a. j. — Ülestõus Pannoonias ja Illüürias.
9. — Lahing Teutoburger Wald'is.
14. — Augustuse surm.
14—37. — Tiberiuse valitsemine.
14—21. — Tracfarinase ülestõus Aafrikas.
21. — Ülestõus Gallias ja Traakias.
37—41. — Gaius Caesari (Caligula) valitsemine.
41—54. — Claudiuse valitsemine.
42. — Ülestõusukatse Illüürias.
43. — Sõjakäik Britanniasse.
45. — Mauretaania lõplik vallutamine.
48. — *Jus honorum* antakse mõningaile Gallia elanikele.
54—68. — Nero valitsemine.
61. — Boudicca ülestõus Britannias surutakse maha.
64. — Rooma põlemine.

65. — Piso vandenõu.
66—73. — Juudi sõda.
68—69. — Kodusõda.
69—96. — Flaviuste dünastia.
69—79. — Vespasianuse valitsemine.
79. august — Vesuuvi purskamine. Pompeii, Herculaneumi ja Stabiae hävinemine.
79—81. — Tituse valitsemine.
81—96. — Domitianuse valitsemine.
96—192. — Antoninuste dünastia.
96—98. — Nerva valitsemine.
98—117. — Trajanuse valitsemine.
101—106. — Trajanuse sõjad Daakiaga.
113—117. — Trajanuse sõda Partiaga.
115—117. — Juutide ülestõus Kürenaikas, Egiptuses ja Küprosel.
117—138. — Hadrianuse valitsemine.
132—135. — Bar-Kohba ülestõus.
138—161. — Antoninus Piuse valitsemine.
152. — Ülestõus Ahhaias.
161—180. — Marcus Aureliuse valitsemine.
169—180. — Sõda kvaadide, markomannide jt. barbarite hõimudega.
172. — Bukoolide ülestõus Egiptuses.
180—192. — Commoduse valitsemine.
193—197. — Kodusõjad.
193—235. — Severuste dünastia.
193—211. — Septimus Severus.
211—217. — Aurelius Antoninuse (Caracalla) valitsemine.
212. — Caracalla edikt *(Constitutio Antoniana)*. kodanikuõiguste andmisest provintslastele.
222—235. — Aleksander Severuse valitsemine.
226. — Riigipööre Partias. Sassaniidide dünastia valitsemise algus.
235—238. — Maximinus Traaklase valitsemine.
250. — Kristlaste tagakiusamine kogu keisririigis.
253—268. — Gallienuse valitsemine. Täielik poliitiline anarhia Rooma keisririigis.
260. — Valerianuse lüüasaamine sõjas Pärsiaga.
270—275. — Aurelianuse valitsemine.
III saj. 80. a-d. — Bagaudide liikumine Gallias.
284—305. — Diocletianuse valitsemine.
286. — Maximianuse võit bagaudide üle Gallias.
303—304. — Ediktid kristlaste vastu.
306—337. — Constantinuse valitsemine.
313. — Ususallivuse kehtestamine kristlaste suhtes (Milaano edikt).
316 ja 325. — Ediktid kuriaalide kuuriate juurde kinnistamise kohta.
317. — Mündimeistrite kinnistamine kolleegiumide juurde.
325. — Nikea kirikukogu.
330. — Konstantinoopol keisririigi uueks pealinnaks.
332. — Constantinuse konstitutsioon koloonide kinnistamise kohta.
361—363. — Julianus Apostata valitsemine.
378. — Lahing Adrianoopoli juures.
379—395. — Theodosius I.

395.	— Theodosius I surm. Rooma keisririigi jagamine Lääne- ja Ida-Rooma riigiks.
410., 24. aug.	— Alarich vallutab Rooma ja rüüstab seda.
429.	— Vandaalid vallutavad suurema osa Numiidiast ja Aafrikast.
451.	— Lahing Katalaunia väljadel.
455.	— Vandaalid vallutavad ja rüüstavad Rooma.
476.	— Lääne-Rooma riigi langemise traditsiooniline daatum.

SISUKORD

Sissejuhatus 3

Esimene osa

VANA-ROOMA AJALOO ALLIKAD JA HISTORIOGRAAFIA 9

I peatükk. Rooma ajaloo allikad 9
II peatükk. Vana-Rooma historiograafia 33

Teine osa

ROOMA-EELNE ITAALIA JA ROOMA AJALOO VANIM PERIOOD 60

III peatükk. Antiikse Itaalia looduslikud tingimused 60
IV peatükk. Itaalia vanim elanikkond 62
V peatükk. Rooma kuningate perioodil 71

Kolmas osa

VARAJASE VABARIIGI PERIOOD. Rooma võitlus Vahemere alistamiseks 88

VI peatükk. Rooma ja Laatsium V sajandil e. m. a. Plebeide võitlus patriitsidega Roomas 88
VII peatükk. Plebeide ja patriitside võitluse lõpulejõudmine. Itaalia vallutamine Rooma poolt 96
VIII peatükk. Rooma võitlus Kartaagoga (kuni III sajandi lõpuni e. m. a.) 119
IX peatükk. Rooma ja hellenistlikud riigid II sajandi esimesel poolel e. m. a. 138
X peatükk. Rooma välispoliitika Läänes II sajandi esimesel poolel e. m. a. Makedoonia ja Kreeka vallutamine 147
XI peatükk. Rooma ühiskond II sajandi keskpaiku e. m. a. . . 154
XII peatükk. Rooma kultuur II sajandi keskpaiku e. m. a. . . 168

Neljas osa

KODUSÕDADE AJAJÄRK 177

XIII peatükk. Klassivõitlus Roomas II sajandi 30—20-ndatel aastatel e. m. a. 177

XIV peatükk. Rooma välispoliitika Läänes II sajandi lõpul e. m. a. 191

XV peatükk. Sotsiaalne võitlus II sajandi lõpul ja I sajandi algul e. m. a. 197

Viies osa

VABARIIGI KRIIS JA VÕITLUS SÕJALISE DIKTATUURI KEHTESTAMISE EEST 205

XVI peatükk. Optimaadid ja populaarid 205

XVII peatükk. Rooma impeerium I sajandi 70-ndatel aastatel e. m. a. ja suur orjade ülestõus Itaalias aastatel 74—71 e. m. a. 215

XVIII peatükk. Rooma riik 60-ndail aastail e. m. a. (sise- ja välisolukord) 229

XIX peatükk. Esimene triumviraat ja Gallia vallutamine . . . 243

XX peatükk. Vabariikliku korra langemine. Julius Caesari diktatuur 256

XXI peatükk. Kodusõjad pärast Caesari surma 270

XXII peatükk. Rooma kultuur hilise vabariigi ajajärgul 281

Kuues osa

VARASE KEISRIRIIGI AJAJÄRK 291

XXIII peatükk. Augustuse printsipaat 291

XXIV peatükk. Printsipaadisüsteemi tugevnemine Julio-Claudiuste dünastiast keisrite valitsemisperioodil . . 318

XXV peatükk. Rooma keisririigi poliitiline kriis I saj. 60-ndate aastate lõpul 331

XXVI peatükk. Itaalia I sajandil m. a. j. 336

XXVII peatükk. Rooma keisririigi muutumine universaalseks orjanduslikuks Vahemere-riigiks 341

XXVIII peatükk. Rooma keisririik II saj. («Kuldne ajajärk») . . . 345

XXIX peatükk. Rooma keisririigi sotsiaalne kord I ja II saj. m. a. j. 356

XXX peatükk. Rooma kultuur I ja II saj. m. a. j. 376

Seitsmes osa

KRIIS III SAJANDIL 400

XXXI peatükk. Rooma keisririik III saj. kriisi lävel. Severuste dünastia (aastail 193—235) 400

XXXII peatükk. Poliitiline anarhia III saj. keskpaiku. «Sõdurkeisrite» aeg 408

XXXIII peatükk. Impeeriumi sisemine elu III saj. teisel poolel . . 413

HILINE ROOMA KEISRIRIIK 419

XXXIV peatükk. Impeeriumi tervikluse taastamine. Diocletianus . . 419

XXXV peatükk. Üldise kinnistamise süsteem. Constantinuse «reformid» 427

XXXVI peatükk. Rooma keisririigi siseelu IV ja V saj. m. a. j. . . 433

XXXVII peatukk. Lääne-Rooma riigi langemine 442

ISIKU- JA KOHANIMEDE REGISTER 455

KRONOLOOGILINE TABEL 472

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО РИМА
На эстонском языке

Оформление В. Пихло.

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja V. Vaikjärv
Kunstiline toimetaja R. Tungla
Tehniline toimetaja V. Alev
Korrektorid Õ. Kajando ja V. Põlde

Ladumisele antud 29. V 1962. Trükkimisele antud 21. VIII 1962. Paber 60×90, 1/16. Trükipoognaid 30 + 7 kaarti. Arvestuspoognaid 35,45. Trükiarv 5000. Tellimise nr. 1930.

Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

Hind 97 kop.

1—9

97 kop.

A
24736
991713

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU
1 0300 00099171 3

97 kop.

A
24736
991713

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU
1 0300 00099171 3

VANA-
ROOMA
AJALUGU

VANA-
ROOMA
AJALUGU